

T. C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

FETHİNDEN SÂMÂNÎLER DÖNEMİ SONUNA KADAR NİŞABUR

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan

İsmail PIRLANTA

Danışman

Prof. Dr. Nahide BOZKURT

ANKARA 2010

ÖZET

Nişabur Müslümanlar tarafından fethedilmesinden itibaren Horasan bölgesinin en önemli şehirleri arasında yer almıştır. Onun önemi Abbâsî Devleti'nin merkezi otoritesinin zayıflamasının ardından Horasan'da, görünüşte Abbasîler adına faaliyet gösteren aslında bağımsız bir devlet gibi hareket eden Tâhirîler, Saffârîler ve Sâmanîler dönemlerinde daha da artmıştır.

Horasan'da birçok yerleşim merkezi varken bu devirlerde Nişabur'un belirgin bir hale gelmesi dikkat çekici bir durumdur. Bu tercihte, bölgenin jeopolitik ve coğrafi konumunun müsait olmasının etkisinin yanında savunulmasının kolay olması ve lojistik desteğinin çabuk sağlanması gibi nedenler de etkili olmuştur. Bir anlamda Nişabur, Tâhirîler döneminden itibaren merkezi otoriteden bağımsız hareket etmek isteyen hânedânların seçmiş oldukları Horasan coğrafyasının siyasi ve idari baş şehri konumuna gelmiştir. Artık burası, kendine ait bütçesi, savunmasını sağlayan ordusu, Bağdat'taki devlet kurumlarının küçük bir benzeri durumunda olan kurumları, ihtişam itibari ile Abbâsî halifelerinin saraylarını aratmayan valilik konakları ile tipik bir devlet merkezidir.

İslam tarihinin şekillenmesinde yüklendiği misyon itibari ile çok önemli bir fonksiyon icrâ etmiş olan Nişabur'un, fethedilmesinden Sâmanîler dönemi sonuna kadarki yaklaşık üç yüz altmış yıllık tarihini konu edindiğimiz doktora tez çalışmamız Nişabur bölgesini bütün yönleriyle gözler önüne sermenin yanında Horasan coğrafyasında faaliyet göstermiş olan üç önemli hânedânın tarihinin aydınlatılmasında da önemli katkılar sunmayı amaçlamaktadır.

ABSTRACT

Nishapur has taken place between the most important cities of Khorasan Region since it was conquered by Muslims. After weakening of central authority of the Abbasid Empire, in Khorasan its importance has increased even more during Tâhirîds, Saffârîds and Sâ mânîds. These states apparently acting on behalf of Abbasids were acting as an independent state in fact.

While there are many residential area in Khorasan, it is a remarkable situation that Nişabur become obvious in these eras. The most important reason for this preference may be considered as follows: To be available the region's geopolitical and geo-location, to be easy its defense and provision of its logistic support quickly. In a sense, since tahirids period Nishapur has become political and administrative capital city of Khorasan region whom Dynasties that wanted to become independent from the central authorities have chosen. no longer this place is a typical central government with governor mansions which haven't palaces of Abbasid Caliphs sought as of magnificence. In Nishapur, there was its own budget, army allowing defense, similar institutions of state institutions in Baghdad.

Our doctorate thesis which has been dealt from the conquest of Nishapur that was installed a very important function in shaping the history of Islam until the end of Samanids period of about three hundred sixty years of its history aims to reveal all aspects of Nishapur and to provide important contributions in the lighting history of three important dynasties who displayed activity in the Khorasan region.

LE SOMMAIRE

Depuis que Nishapur a été conquis par les Musulmans, la ville figure parmi les plus importantes de la région du Khorasan. Nishapur a vu son importance s'accroître davantage durant les périodes des Tâhirîs, des Saffârîs et des Sâmânîs qui, bien qu'ils semblaient être affiliés aux Abbasides dont l'autorité centrale faiblissait dans le Khorasan, agissaient en réalité de façon autonome.

Il est intéressant de relever cette mise en valeur de la ville alors que la région comptait de nombreux autres lieux de concentrations de populations. En plus des facilités que permettait la situation géographique et géopolitique de la région, ce choix s'explique aussi par sa capacité à être facile à défendre et par les possibilités de soutiens logistiques. En un certain sens, Nishapur est devenu la capitale politique et administrative de la région du Khorasan choisie par les hânedân qui voulaient agir indépendamment de l'autorité centrale depuis la période des Tâhirîs. Avec son budget propre, son armée capable d'assurer sa défense, ses institutions reproduisant à une petite échelle celles de Bagdad, sa réputation prestigieuse, la ville est désormais un centre étatique typique avec ses konaks préfectoraux qui n'avaient rien à envier aux palais des califes Abbassides.

Dans notre thèse de doctorat, nous voudrions étudier près de 360 années de l'histoire de Nishapur, de sa conquête par les Musulmans jusqu'à la fin de la période des Sâmânîs. Nous voudrions exposer tous les aspects de la ville, qui a joué un rôle important étant donné la fonction qu'elle a voulu assumer dans la construction de l'histoire de l'islam, et contribuer à mieux connaître l'histoire des trois grands hânedân qui ont été actifs dans la région du Khorasan.

ÖZET.....	I
ABSTRACT.....	II
LE SOMMAIRE.....	III
İÇİNDEKİLER.....	IV
ÖNSÖZ.....	IX
KISALTMALAR.....	XII

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI.....	1
1. Araştırmanın Metodu.....	1
2. Araştırmanın Kaynakları.....	4
B. İSLAM FETİHLERİNE KADAR NİŞABUR.....	27
1. Nişabur'un Kuruluşu ve İlk Yerleşimcileri.....	27
2. Nişabur'a Verilen İsimler.....	40

I. BÖLÜM

NİŞABUR'UN COĞRAFİ DURUMU, FİZİKİ PLANI VE MİMARİ ÖZELLİKLERİ.....

49

A. COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ VE İKLİMİ.....	49
1. Nişabur'un Coğrafi Konumu, Sınırları ve İklimi.....	49
2. Nişabur'un Nehirleri ve Dağları.....	55
3. Nişabur'a Bağlı Olan Yerleşim Merkezleri.....	59
4. Nişabur'un Horasan'ın Diğer Beldelerine Olan Mesafesi.....	99
B. NİŞABUR'UN FİZİKİ PLANI.....	100
1. İç Kale (Kuhendiz).....	101
2. Asıl Şehir (Şehristân).....	104
3. Dış Mahalleler - Varoşlar (Rabaz).....	106

C. NİŞABUR’UN MİMARİ ÖZELLİKLERİ.....	108
1. Cami.....	109
2. Dârü’l-imâre.....	115
3. Meydanlar (Telâcird, Muasker, Hüseyniyyîn).....	117
4. Çarşılar ve Pazar Yerleri.....	118
5. Mahalleler.....	119
6. Mezarlıklar.....	129
7. Park ve Bahçeler.....	133

II. BÖLÜM

NİŞABUR’UN ETNİK VE DİNİ YAPISI.....	139
A. ŞEHİRDE YAŞAYAN ETNİK UNSURLAR.....	139
1. Farslar.....	139
2. Araplar.....	144
3. Türkler.....	148
B. ŞEHİRDE YAŞAYAN DİNİ UNSURLAR.....	150
1. Mecûsîler.....	150
2. Yahudiler.....	153
3. Hristiyanlar.....	155
4. Müslümanlar.....	157

III. BÖLÜM

NİŞABUR’UN SİYASİ DURUMU.....	192
A. NİŞABUR HAVÂLİSİNİN FETHİ VE HÂKİMİYET ALTINA ALINMASI.....	192

B. EMEVÎLER DÖNEMİNDE NİŞABUR.....	204
C. ABBÂSÎLER DÖNEMİNDE NİŞABUR.....	215
D. TÂHİRÎLER DÖNEMİNDE NİŞABUR.....	224
E. SAFFÂRÎLER DÖNEMİNDE NİŞABUR.....	233
F. SÂMÂNÎLER DÖNEMİNDE NİŞABUR.....	241

IV. BÖLÜM

NİŞABUR'DA İDARİ YAPI VE RESMÎ KURUMLAR.....	273
A. İSLÂMÎ DÖNEM ÖNCESİ.....	273
1. Künâr – Künbâr – Künareng.....	273
2. Merzübân.....	274
3. İspehped (Speh – pet).....	274
4. Dihkân.....	276
5. Azâd.....	276
B. İSLÂMÎ DÖNEM.....	277
1. Valilik.....	277
2. Kadılık.....	288
3. Sâhibü'ş-Şurta.....	290
4. Dîvân-ı Resâil.....	291
5. Dîvânü'l-Ceyş.....	292
6. Elçilik.....	296
7. Muhtesiblik.....	297
8. Berîd Teşkilâtı.....	298
9. Vakıfların İdaresi.....	299
10. Reislik.....	300

V. BÖLÜM

NİŞABUR’UN EKONOMİK DURUMU.....	303
A. ZİRAAT VE HAYVANCILIK.....	303
B. TİCARET.....	311
C. İMÂLÂT.....	317
1. Dokuma.....	317
2. Çanak – Çömlek ve Topraktan Yapılan Diğer Ürünler.....	319
D. VERGİ VE DİĞER GELİRLER.....	325
E. PARA.....	329
F. MADENCİLİK.....	335

VI. BÖLÜM

NİŞABUR’UN SOSYO – KÜLTÜREL DURUMU.....	338
A. NİŞABUR HALKININ ÖZELLİKLERİ.....	338
B. NİŞABUR HALKININ GİYİM TARZI.....	343
C. MÜZİK VE EĞLENCE HAYATI.....	345

VII. BÖLÜM

NİŞABUR’UN İLMÎ DURUMU.....	350
A. BİLİM DİLİ.....	351
B. EĞİTİM VE ÖĞRETİM.....	353
C. DİNİ İLİMLER VE BU ALANLARDA YETİŞEN ALİMLER.....	368
1. Tefsir İlmi ve Tefsir Alimleri.....	370
2. Hadis İlmi ve Hadis Alimleri.....	377
3. Fıkıh İlmi ve Fıkıh Alimleri.....	403
a) Hânefi Mezhebi’ni Benimsemiş Fakîhler.....	404

b) Şâfiî Mezhebi'ni Benimsemiş Fakîhler.....	407
c) Hanbelî Mezhebi'ni Benimsemiş Fakîhler.....	412
d) Mâlikî Mezhebi'ni Benimsemiş Fakîhler.....	413
e) Süfyan es-Sevrî'nin Mezhebi'ni Benimsemiş Fakîhler.....	414
4. Kelam İlmi ve Kelam Alimleri.....	414
a) Mürcie Ekolünü Benimseyenler.....	416
b) Kerrâmiyye Ekolünü Benimseyenler.....	419
c) Ashâbu'l-Hadîs (Ehli Hadîs) Grubundaki Alimler.....	420
d) Eş'ârî Ekolünü Benimseyen Alimler.....	423
e) Şia Ekolünü Benimseyen Alimler.....	425
5. Tasavvuf İlmi ve Mutasavvıflar.....	426
D. MÜSBET İLİMLER VE BU ALANLARDA YETİŞEN ALİMLER....	443
1. Astronomi ve Matematik İlimleri ve Bu Alanlarda Yetişen Alimler.....	438
2. Kimya İlmi ve Kimya Alimleri.....	446
E. SOSYAL İLİMLER VE BU ALANLARDA YETİŞEN ALİMLER.....	447
1. Felsefe İlmi ve Felsefe Alimleri.....	447
2. Tarih İlmi ve Tarihçiler.....	451
3. Şiir, Dil, Edebiyat ve Bu alanda Yetişen Şahsiyetler.....	455
a) Şiir ve Şairler.....	456
b) Dil - Lügat ve Dil - Lügat Alimleri.....	459
c) Edebiyat ve Edebiyatçılar.....	463
SONUÇ.....	465
BİBLİYOGRAFYA.....	468
EKLER.....	499

ÖNSÖZ

Şehir tarihi çalışmaları tarih ilmi için vazgeçilmez çalışmalardır. Bunlar hem çalışma yapılan şehrin coğrafi, siyasi, mimari, sosyo – kültürel, ticari ve ilmi gelişimi hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Hem de şehrin ön plana çıktığı dönemlerdeki devletlerin tarihi hakkında paha biçilmez bilgiler vermektedir. Bu bağlamda Nişabur hakkında yaptığımız çalışmamız, fethinden itibaren Tâhirîler, Saffârîler ve Sâ mânîleri de içine alan bir devrin aydınlatılmasında da önemli bir boşluğu doldurmayı planlamaktadır.

Şehrin talihinin döndüğü, yıldızının parladığı, kendisine bağlı olan yerleşim birimleri ile her yönden zirve olduğu zaman dilimlerini de içerisine alan yaklaşık üç yüz altmış yıllık bir süreci incelediğimiz çalışmamız ulaşabildiğimiz kaynakların verdiği bilgiler çerçevesinde ilmi metot ve teknikler kullanılarak oluşturulmaya gayret edilmiştir. Tez çalışmamızı meydana getirirken zorlandığımız, bir anlamda çaresiz kaldığımız husus, görsel materyal olarak verebileceğimiz incelediğimiz dönem Nişabur’una ait zamanımıza kadar sağlam bir şekilde ayakta kalan mimari eserlere ne yazık ki çok fazla rastlayamamamız olmuştur. Çalıştığımız döneme ait bulabildiğimiz mimari eser Hz. Ali’nin torunlarından İmam Ali er-Rıza’ya ait olan türbedir. Günümüzde Meşhed şehrinin sınırları içerisinde kalan bu yapı Şîîlerin çok fazla rağbet ettiği bir yer olmasından dolayı günümüze kadar gelmiştir. Nişabur’da çalıştığımız dönemlere ait mimari eserlerin günümüze kadar gelememesinde yaşanan doğal afetlerin ve şehrin 618 / 1221 yılında Moğol saldırı ve tahribatına maruz kalmasının etkileri kuşkusuz büyüktür.

İdare merkezi olarak kaybetmiş olduğu görkemine Moğol tahribatının ardından her anlamda büyük bir yıkım da eklenince Nişabur eski ihtişamına bir türlü yeniden kavuşamamıştır. Onun bu özelliği günümüzde de devam etmektedir. İran sınırları içerisinde sıradan bir şehir konumunda olan Nişabur’u geçmişte ona bağlı birçok yerleşim yeri büyüklük bakımından geride bırakmıştır. Bu duruma en güzel örnek Meşhed’dir. İncelediğimiz dönemde Nişabur’un Senâbâd isminde bir köyü olan bu yerleşim yeri İmam Ali er-Rıza’nın kabrine ev sahipliği yapmasından dolayı Şîîler tarafından önem ve saygı duyulan bir yer konumuna gelmiştir. Şîîler büyük

itibar gösterdikleri bu yerleşim yerine göç ederek yerleşmişler ve burası günümüzde yeni ismi ile İran'ın en önemli şehirlerinden biri olmuştur.

Nişabur belkide geçmişteki görkeminden uzak olduğundan dolayı günümüzde, araştırmacılar tarafından her yönüyle incelenen bir şehir konumundan uzak kalmıştır. Bu bağlamda, bu yerleşim yeri hakkında çalışma yapmış olan yabancı tarihçi ve araştırmacıların çalışmaları incelendiğinde yukarıda da temas ettiğimiz gibi onun bütün yönlerini inceleyen eserlerin çok az olduğunu görmekteyiz. Yapılan çalışmalarda daha ziyade Nişabur bölgesinin belirli yönleri üzerinde durulmuştur. Örneğin; ya bölgenin İslam öncesi dönemi üzerinde durulmuş ya ilmi ve kültürel merkez olma yönü işlenip, burada yetişmiş büyük ilim adamlarından bahsedilmiş veya Nişabur'da yapılan arkeolojik çalışmalar ve buranın şehir yapısı ve mimari özellikleri dikkate alınmış ya da Horasan hakkında bilgi verilirken çok sınırlı olarak temas edilmiştir. Ülkemizde ise Nişabur müstakil olarak bir incelemeye konu olmamıştır. Yapılan çalışmalarda genelde daha farklı konular içerisinde ya sınırlı bilgiler vermekle yetinilmiş ya da ancak bir yönüne temas edilmiştir. Bizim yapmış olduğumuz çalışmamızın önemi; yurdumuzda Nişabur'u tüm yönleriyle inceleyen ilk müstakil çalışma olmasıdır. Müslümanlar tarafından fethedilmesinden Sâ mânîler devri sonuna kadar Nişabur konulu çalışmamız, ilk kuruluşu ve yerleşimcilerinden itibaren Sâ mânîler devri sonuna kadar tüm özellikleriyle ve her yönüyle şehri mercek altına almaktadır. Bu bağlamda tezimiz umarız ki Nişabur hakkında derli toplu ve detaylı bilgi edinmek isteyen kimseler için tatmin edici bir kaynak olacaktır.

Çalışmamızı oluştururken birçok değerli insanın yardım, bilgi, tavsiye ve desteğinden istifade etmiş bulunmaktayız. Bunların başında, tez konusunun belirlenmesinden başlamak üzere çalışmamızın her aşamasında yardım ve desteğini, görevli olarak yurt dışına gittiği güne kadar esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Hasan KURT gelmektedir. Kendilerine şükranlarımı sunuyorum. Büyük minnet borçlu olduğum diğer bir kişi de Hasan Bey'den sonra danışmanlığımı üstlenen ve verdiği bilgi ve önerilerle tezin şekillenmesine önemli katkılar sağlayan değerli hocam Prof. Dr. Nahide BOZKURT'tur. Öte yandan bilgi ve tecrübelerinden yararlanmak için kendilerine başvurduğum her fırsatta bana zaman ayırıp çalışmama katkılar sağlayan kıymetli hocalarım Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Nesimi YAZICI, Prof. Dr. Mehmet ÖZDEMİR, Prof. Dr. İbrahim

SARIÇAM, Prof Dr. İrfan AYCAN, Prof. Dr. Seyfeddin ERŞAHİN, Doç. Dr. Eyüp BAŞ, Doç. Dr. İbrahim MARAŞ'a da teşekkür ederim. Ayrıca tezin oluşumunda yararlandığımız Farsça kaynakların tercüme edilip yorumlanmasında bana yardımcı olan dostum Ferid Ahmed QARİZADEH'e ve çalışmama başladığım andan itibaren benim her türlü kaprislerime büyük bir olgunluk ve sabırla katlanan ve her türlü manevi desteği benden esirgemeyen kıymetli eşim Yeşim PIRLANTA'ya da minnetlerimi sunuyorum.

KISALTMALAR

a. mlf. : Aynı müellif

b. : Bin

bkz. : Bakınız

BSOAS : Bulletin of the School of Oriental and African Studies

c. : Cilt

çev. : Çeviren

DEÜ. : Dokuz Eylül Üniversitesi

DİA. : Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

DİB. : Diyanet İşleri Başkanlığı

Diy. İşl. Bşk. : Diyanet İşleri Başkanlığı

DTCF. : Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi

ed. : Editör

EÜ. : Erciyes Üniversitesi

GAS. : Geschichte der Arabischen Litteratur Supplementband

göz. geç. : Gözden geçiren

gr. : Gram

H. : Hicrî

haz. : Hazırlayan

hş. : Hicrî şemsî

H.z. : Hazreti

İA. : İslam Ansiklopedisi

İÜ. : İstanbul Üniversitesi

İTÜ. : İstanbul Teknik üniversitesi

Kül. Bak. : Kültür Bakanlığı

km. : Kilometre

M. : Miladî

m. : Metre

MEB. : Milli Eğitim Bakanlığı

M . : Milattan önce

nşr. : Neşr

Nu. : Numara

l. : lm

s. : Sayfa

sa. : Sayı

şrh. : Şerh

TDV. : Türkiye Diyanet Vakfı

tkd. : Takdim

thk. : Tahkik

trc. : Tercüme

trz. : Tarihsiz

tsh. : Tashih

TTK. : Türk Tarih Kurumu

vd. : Ve diğerleri

vol. : Volume

UCLA. : University of California, Los Angeles

yaz. : Yazan

yay. : Yayınları

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI

1. Araştırmanın Metodu

“ Fethinden Sâmânîler Dönemi Sonuna Kadar Nişabur ” adlı tezimizin iki önemli ayağı bulunmaktadır. Bunları Türkiye’de yaptığımız çalışmalar ve Fransa’da yaptığımız çalışmalar diye tasnif etmemiz mümkündür. Yurdumuzdaki araştırmalarımızda gerek Ankara gerekse İstanbul’daki kütüphaneler titizlikle incelenmiş, tespit edilen ana kaynaklara ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda gerekli bilgi fişlemeleri tamamlanmıştır. Çalışmalarımızın Fransa ayağında ise Inalco ve Sorbonne Üniversite kütüphaneleri başta olmak üzere Paris’te bulunan diğer kütüphaneler gezilmiş, Türkiye’de bulamadığımız kaynak eserlere edinilmeye çalışılmış ve tez konumuz hakkında batıda yapılmış araştırmalara ulaşılmıştır. Bu bağlamda Nişabur’un İslam öncesi dönemine ait bilgilerin verildiği makaleler, bölgede yapılan kazılar sonucunda bulunmuş materyallerin tanıtıldığı kitaplar, Nişabur’un değişik yönleri hakkında yapılmış olan tez çalışmaları tespit edilmiş, gerekli notlar fişler halinde hazırlanmıştır. Gerek yurt içinde gerekse yurt dışında bulunan kütüphanelerde yapılan çalışmaların dışında internet yardımıyla da konumuzla ilgili çalışmalar tespit edilmiş ve gerekli yerlerden istifade edilmiştir.

Tezimizle ilgili bilgi ve dökümanlar fişlenip üzerinde gerekli değerlendirmeler yapıldıktan sonra araştırmamızın yazılma safhasına geçilmiştir. Çalışma alanımız şehir tarihi olduğundan dolayı tezimize bu çerçeveden bakmamız ve incelediğimiz dönem Nişabur’unu bütün özellikleriyle gözler önüne sermemiz gerekmektedir. Bu yüzden iyi bir içeriğe ihtiyacımız bulunmaktaydı. İşe önce içerik

hazırlama ile başladık. Çok köklü bir geçmişi olan Nişabur'un bu yönü bizim başlangıç noktamız olmuştur. Bu bağlamda şehrin kuruluşu ve ilk yerleşimcileri ile şehre verilen isimler tespit ettiğimiz ilk konu başlıkları olmuştur. Nişabur'un geçmişinin ortaya çıkarılması, İslâmî dönemde en parlak yıllarını incelediğimiz zaman diliminde yaşayan Nişabur'un bu kadar itibar görmesinin nedenlerini daha iyi ortaya koyacaktı. Bu konu hakkında İran coğrafyasının kadîm tarihini anlatan eserler, Müslüman tarih ve coğrafyacıların kitapları ve Nişabur'un tarihi hakkında gerek doğu gerekse batı dünyasında yapılan araştırmalar baş ucu kaynaklarımız olmuştur.

Nişabur'un coğrafi durumu, iklimi, nehirleri ve dağları, buraya bağlı yerleşim merkezleri hakkında bilgi verilmesi, incelemeye çalıştığımız bölgenin bulunduğu yerin daha iyi anlaşılmasını sağlayacağından dolayı daha sonra bu konu üzerinde çalışmalara başladık. Bölümü şekillendirirken gerek Müslüman gerekse gayri Müslim coğrafyacıların erişebildiğimiz çalışmalarından, bizzat bu şehrin tarihi ve kültürel durumunu ortaya koymak için kaleme alınmış eserlerden (*Târîh-i Nişâbûr* gibi) ve coğrafya kitabı olmasa da dolaylı olarak şehrin coğrafi ve fiziki özelliklerinden bahseden kaynaklardan istifâde etmeye çalıştık.

İslam öncesinde olduğu kadar İslâmî dönemde de bulunduğu coğrafyanın önemli merkezlerinden biri olan Nişabur'un fiziki ve mimari özelliklerinden bahsetmek tipik bir Orta Çağ İslam şehrinin bu anlamdaki vasıflarının tesbitine vesile olacağından bu konu üzerine eğilmeyi uygun bulduk. Coğrafi eserler, bizzat Nişabur'u anlatan şehir tarihleri ve sanat tarihine yönelik eserler çalışmamızın bu yönünün oluşmasına katkıda bulunmuşlardır.

Kendisine bağlı olan yerleşim birimleri ile büyük bir coğrafi bölge olan Nişabur'un etnik ve dini yapısı bölge insanının tahlilinin yapılmasında önemli bir

etken olacaktı. Bundan dolayı bu konuyu ayrıntıları ile incelemeyi uygun bulduk. Bu bağlamda bölüm şekillendirilirken şehrin ana unsurunu oluşturan Farslar ile yörenin İslam hakimiyetine geçtiği dönemden itibaren bölgeye gelip yerleşen Araplar ve Türkler başta olmak üzere diğer etnik gruplar ayrı ayrı işlenmiştir. Dini yapı hakkında bilgi verilirken de, bölgede mensubu bulunan dinler tek tek ele alınarak incelenmiştir.

Nişabur'un siyasi tarihine ait bölüm tezimizin önemli bir sac ayağını oluşturmaktaydı. Bölgenin fethinden Sâ mânîler devri sonuna kadar geçen tarihi süreç, İslam tarihinin ana kaynakları baz alınarak oluşturulmaya çalışılmış ve günümüzde yapılmış çalışmalar da değerlendirmemize dahil edilmiştir. Bölüm işlenirken yörede gelişen olaylar kaynakların ihtivâ ettiği bilgiler baz alınarak sebep-sonuç ilişkisi içerisinde değerlendirilmiştir. Eğer bir olaya ait farklı bilgiler içeren rivayetler var ise kaynağın güvenilirlik derecesi, hadisenin gelişim seyri gibi kriterler göz önüne alınarak en doğru olanı seçilmeye çalışılmıştır.

Nişabur'un idari durumu ve resmi kurumları, onun İslam öncesi dönemle ilişkisi dikkate alınarak kurum bazında değerlendirilmeye çalışılmıştır. Böyle bir yöntem izlememizin nedeni, şehrin idari yapılanmasının Müslümanların hakimiyetiyle çok fazla değişikliğe uğramamış olması ve İslam öncesinin, İslami dönemin bir nevi çekirdeğini oluşturmasıdır. Bu bağlamda, Arap nüfusun yerleşmesiyle biraz daha çeşitlenen etnik yapıya paralel olarak şehrin idari yapısı, İslami dönemde İslam öncesinden tamamen farklı olmamış, tam tersine mevcut yapı getirilen yeni idari kurumlarla yeniden düzenlenmiştir.

Nişabur'un ekonomik durumu incelenirken de bölgenin İslam öncesi ve İslam sonrası dönemleri birlikte ele alınmaya devam edilmiştir. Zîrâ, yörenin

ekonomik yapılanması devamlılık arz eden bir süreç gerektirmektedir. Kaynaklar taranırken elde edilen bilgiler, değerlendirme aşamasında önceki bölümlere ait bilgilerle de mukâyese edilmiş ve böylece bir bütünlük oluşturulmaya çalışılmıştır. Örneğin, görünüşte bir siyasi olaya ait gibi görünen bir rivayetin Nişabur'un ekonomik ve mali yapısı hakkında da bir bilgi ihtivâ ettiği görüldüğünde, zikredilen rivayet bu açıdan da değerlendirilmiştir.

Nişabur'un sosyo - kültürel ve ilmi durumu da çalışmamızın önemli bir yönünü oluşturmaktaydı. Bu bölümler şekillendirilirken bölgenin zikredilen vasıflar yönünden tam bir İslam bölgesi haline gelme süreci bir bütünlük halinde verilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda, Nişabur'un sosyal yaşantı ve eğlence alemi, halkın giyim tarzı ve karakteristik özellikleri, şehirde mevcut olan eğitim öğretim kurumlarının yapısı ve gelişim seyirleri, dini, pozitif ve sosyal ilimlerin inkişâfı ve zirve yaptığı dönemleri, bu alanlarda yetişen alimlerin bilgileri kaynaklarda yer alan rivayetler doğrultusunda işlenmiştir. Nişabur bölgesindeki alimler ve edebi şahsiyetler hakkında bilgi verirken tabakat ve rical kitapları en fazla başvurduğumuz eserler olmuştur.

Bu metod dâhilinde yedi bölüm halinde oluşturduğumuz tez çalışmamız hakkında bilgiler verdikten sonra eserimizi oluştururken başvurduğumuz belli başlı kaynaklar ve çağdaş araştırmalar üzerinde durmak ve onları tanıtmak istiyoruz.

2. Araştırmanın Kaynakları

a) Bölge Tarihleri

Konumuzla alakalı olarak bu gruba giren eserleri incelediğimiz zaman ana kaynakların mevcut olmadıklarını görmekteyiz. Bunlar hakkındaki bilgileri

ancak onları çalışmalarında referans olarak kullanan diğer kaynaklarda bulabilmekteyiz.

Nişabur'un da içerisinde bulunduğu Horasan bölgesi hakkında bilgiler veren en eski eser *Harâcu Horasan* adlı eserdir. İlk olarak Gerdizî'nin, çalışmasında referans olarak göstermiş olduğu¹ bu eserin müellifi Hafs b. Mansur el-Mervezî'dir. Bu şahıs 180 / 796 senesinde Horasan'a gelmiş ve burada on yıl ikâmet etmiştir.² Müellifin Horasan'da bulunma zamanı Halife Harun er-Reşid'in Horasan Valisi Ali b. İsa dönemine tekâbül etmektedir. Onun bu vali dönemindeki Horasan coğrafyasına ait vermiş olduğu bilgiler Gerdizî açısından ve dolayısıyla bizim açımızdan önem arz etmektedir.

Bölge tarihleri içerisinde, çalışmamıza konu olan coğrafya parçasına eserinde yer veren diğer bir kişi de Ebu'l-Hasan el-Medâinî'dir. Ölüm yılı 225 / 839 olan bu şahsın *Târîhu Fütûhi Horasan* adlı eseri, İbnü'n-Nedîm'in ifadesine göre kayıptır.³ Eserin muhtevâsı hakkında az da olsa bilgi sahibi olmamız, bu eseri çalışmalarında referans olarak veren Belâzurî ve Taberî gibi tarihçiler sayesinde mümkün olmuştur. Nişabur ve civarının fethine dâir müellifin vermiş olduğu bilgiler çalışmamız için oldukça önemlidir.

Nişabur ve havalisi hakkında bilgiler veren ama ne yazık ki kayıp oldukları kayıtlarda geçen diğer çalışmalar da şunlardır: Ebû Ubeydullah b. Ma'mer et-Teymî (öl. 210 / 825) - *Kitâbu Horasân*⁴, el-Heysem b. Adî (öl. 207 / 822) - *Kitâbu't-Târîhi'l Acem ve Benî Ümeyye, Kitâbu Nüzûli'l-Arab bi Horasân ve's-*

1-Gerdizî, *Târîh-i Gerdizî*, Tahran 1327, s. 131.

2-Recep Üslu, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi* (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1997, s. 5.

3-İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, nşr. Rıza Teceddüd, Tahran 1350 hş., s. 115.

4-İbnü'n-Nedîm, s. 59.

Sevâd ve Kitabu Ümerâi Horasân ve'l-Yemen, Ebu'l-Kâsım Abdullah el-Belhî (öl. 317 / 929) - *Mehâsinu Horasân*, Ebû Zeyd Ahmed b. Sehl el-Belhî (öl. 322 / 934) - *Fezâilu Horasân*⁵, Selmeveyh b. Salih el-Leysî - *Fütûhu Horasan*⁶ ve *Ahbâru Horasân fi'l-Kadîm* (Bu eserin yazarı belli değildir.)⁷

Horasan ve civarı hakkında değerli bilgiler veren ve Gerdizî, İbn Funduk el-Beyhâkî, İbn Hallikân, İbnü'l-Esîr gibi önemli tarihçilerin referans olarak kullandıkları⁸ diğer bir eser de Ali es-Selâmî'nin *et-Târihu fî Ahbâri Vulâti Horasân* adlı eserdir.⁹ Sâ mânîler dönemi tarihçilerinden olan Ali es-Selâmî'nin bu dönemde Nişabur ve civarında gelişen olaylara yönelik verdiği bilgiler konumuz açısından oldukça önemlidir. Onun bu eseri maalesef günümüze kadar ulaşamamıştır.

b) Genel Tarihler

Konumuzla ilgili bilgiler veren umûmî tarih kitapları içerisinde Belâzurî (öl. 279 / 892)'nin *Fütûhu'l-Buldân* adlı eseri önemli bir yer tutmaktadır.¹⁰ Nişabur ve civarının fetihleri hakkında değerli açıklamalarda¹¹ bulunan bu eser İbnü'l-Fakîh gibi¹² bir çok tarihçi ve coğrafyacının referansları arasında yer almaktadır.

5-İbnü'n-Nedîm, s. 58, 112, 219.

6-İbnü'n-Nedîm, s. 408.

7-İbnü'n-Nedîm, s. 120, 320 ; F. Rosenthal, *A History of Muslim Historiography : ilmü't-Târih inde'l Müslimîn*, trc. Salih Ahmed, Bağdat 1963, s. 629- 630 ; Uslu, s. 5-6.

8-İ. Krachkovski, *Târihu'l-Edebi'l-Coğrafi*, trc. Selahaddin Osman Hâşim, Kahire 1965, s. 164, 168 ; Uslu, s. 6.

9-Bu eser ve müellifi Katip Çelebi'nin kitabında, *Târihu Vulâti'l-Horasân ve Ebû Hüseyin es-Selâmî Muhammed b. Abdullah olarak geçmektedir.* (Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn*, nşr. Kilisli Muallim Rıfat – Şerafettin Yaltkaya, I-II, İstanbul, 1360 – 1362 / 1941- 1943, I, s. 292.

10-Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, trc. Mustafa Fayda, Ankara 2002.

11-Belâzurî, s. 585-587, vd.

12-İbnü'l-Fakîh el-Hemedânî, *Muhtasâru Kitâbu'l-Buldân*, Leyden 1885, s. 321.

13-Ya'kubî, *et-Târih*, I, Beyrut, trz. ; a. mlf., *Kitâbu'l-Buldân*, Leyden 1967.

14-Taberî, *Târihu'r-Rûsûl ve'l-Mülûk*, nşr. M. Ebu'l-Fadl, I-IX, Beyrut 1397/1967.

15-Hasan Kurt, *Taberî'nin Hayatı ve Tarihçiliği*, (Basılmamış Yüksek lisans Tezi), Samsun 1991, s. 71.

16-İbn Miskeveyh, *Tecâribu'l-Ümem*, nşr. D. S. Margoliouth – H. F. Amedroz, I-III, Kahire, trz.

Ya'kubî (öl. 292 / 905) *et-Târîh* ve *Kitâbu'l-Buldân* adlı eserlerinde¹³ Nişabur ve civarında gelişen siyasi vakıalar üzerine verdiği bilgiler ile çalışmamıza katkıda bulunmuştur. Onun verdiği bilgiler bir yönüyle Belâzurî gibi kaynakların bilgilerini tamamlar mahiyette iken bir yönüyle de orijinal karakterler taşımaktadır (özellikle Tâhirîler dönemi hakkında).

Taberî (öl. 310 / 922)'nin *Târîhu'r-Rusul* ve *'l-Mulûk* adlı kitabı da özellikle Nişabur ve civarında gelişen siyasi gelişmeler hakkında değerli bilgiler vermektedir.¹⁴ Taberî konumuz ile ilgili rivayetlerinde çoğunlukla Ali b. Muhammed el-Medâinî (öl. 225 / 840)'yi referans olarak kullanmaktadır.¹⁵

İbn Miskeveyh (öl. 422 / 1030)'in *Tecâribu'l-Ümem* adlı eseri özellikle Sâ mânîler döneminde Nişabur'da gelişen siyasi olaylar hakkında açıklamalar yapmaktadır.¹⁶

Nişabur'da Sâ mânîlerin Horasan Valisi Ebû Ali es-Simcûrî'nin katipliğini yapmış olan Ebû Nasr Muhammed b. Abdülcabbar el-Utbî (öl. 428 veya 432 / 1036 veya 1040)'nin *Târîh-i Yemînî* adlı çalışması¹⁷, bu devletin son zamanında Nişabur'da gelişen olaylar hakkında vazgeçilmez bilgiler vermektedir. Eserde Ebû Ali es-Simcûrî'nin isyan etmesi ve Sâ mânî idaresi ile yapmış olduğu mücadeleler ayrıntıları ile gözler önüne serilmektedir.

¹⁷-el-Utbî, *Târîh-i Yemînî*, şrh. Şeyh el-Menîni, I, Kahire 1869.

Ebû Said Abdülmelik b. Dahhak el-Gerdizî (öl. 445 / 1053)'nin *Târîh-i Gerdizî* veya *Zeynü'l-Ahbâr* adı ile bilinen eseri de çalışmamızda başvurduğumuz kıymetli kaynaklardandır. Nişabur'un da içerisinde bulunduğu Horasan coğrafyasının sadece İslâmî dönemdeki siyasi gelişmelerinden bahsetmeyen bu eser aynı zamanda bölgenin İslam öncesi geçmişinden, bölge insanının nesebi, yaşantısı ve bayramlarından da bahsetmektedir. Bu bağlamda eserde Nişabur insanının özellikleri, yaşantısı ve şehirde cereyan eden siyasi vakıalar hakkında da bilgiler verilmektedir.

Ebu'l-Hasan Muhammed b. Hasan el-Beyhâkî (öl. 469 / 1077)'nin *Târîh-i Beyhakî* adlı çalışması Sâ mânîlerin özellikle son dönemlerinde Nişabur'da cereyan eden siyasi gelişmeler hakkında bilgiler vermektedir.¹⁸

Kim tarafından yazıldığı meçhul olan *Târîh-i Sistân* isimli eser¹⁹ bilhassa Tâhirîlerin son dönemi ve Saffâriler zamanında Nişabur'da gelişen siyasi olaylar üzerine değerli bilgiler vermektedir. Örneğin Yakub b. Leys'in Nişabur'u ele geçirmesi ve burada yaptığı faaliyetler en ince detaylarıyla verilmektedir.

İbn Funduk el-Beyhakî (öl. 562 / 1170)'nin *Târîh-i Beyhak* isimli eseri²⁰ Nişabur'un siyasi olaylarına ışık tuttuğu gibi, şehrin ilmî ve kültürel durumu hakkında da bilgiler vermektedir.

İbn İsfendiyâr (öl. 608 / 1216)'ın *Târîh-i Taberistân* adlı eseri ile Zahirüddin el-Mar'âşî (öl. 925 / 1487)'nin *Târîh-i Taberistân-u Rûyân-u*

18-Ebu'l-Fadl el-Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, nşr. Kazım Gani – Ali Ekber Feyyaz, Tahran, 1326 hş.

19-*Târîh-i Sistân*, haz. Meliku's-Şuarâ Behâr, Tahran, trz.

20-İbn Funduk el-Beyhakî, *Târîh-i Beyhak*, tsh. Ahmed Behmenyâr, nşr: M. B. Abdülvehhâb Kazvinî, Tahran 1361 hş.

Mâzenderân isimli eserleri Ziyârilere ile Sâ mânîler arasında cereyan eden mücadelelerde Nişabur'un üstlendiği rol hakkında bilgiler vermektedir.²¹

İzzeddin Ali b. Muhammed b. el-Esîr (öl. 630 / 1232)'in *el-Kâmil fi't-Târîh*²² adlı kitabı, Nişabur'un siyasi ve askeri tarihini şekillendirirken en fazla müracaat ettiğimiz bir kaynaktır. Bu eserin en önemli özelliği kendinden önceki kaynakları da değerlendirmesi ve onlarda yer alan bilgileri de ihtiva etmesidir. Bu eser tertip ve objektif olarak yazılma bakımından da kendinden önce yazılmış olan kaynaklardan farklılık arz etmektedir.

İbn Kesîr (öl. 774 / 1372)'in *el-Bidâye ve'n-Nihâye* isimli eseri ile Nüveyrî (öl. 736 / 1335)'nin *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb* adlı çalışması²³ Nişabur'un siyasi, askeri, ilmi ve kültürel tarihinin aydınlatılmasında başvurduğumuz diğer kaynaklardır.

Mirhand (öl. 900 / 1472)'un *Ravzatü's-Safâ* adlı çalışması²⁴ Nişabur'un askeri ve siyasi tarihini oluştururken başvurduğumuz diğer bir kaynaktır. Onun vermiş olduğu bilgiler genelde kendinden önce yazılmış olan eserlerin bir derlemesi mahiyetindedir. Bunun yanında farklı bilgiler de vermektedir. Örneğin, Ebû Ali b. Muhtac'ın isyanına yönelik vermiş olduğu bilgiler gibi. Dedesi Mirhand gibi tarihçi olan Handmir'in *Düstûru'l-Vüzerâ* isimli çalışması²⁵ da zaman zaman kullandığımız kaynaklar arasında yer almaktadır.

21-İbn İsfendiyâr, *Târîh-i Taberistân*, nşr. Abbas İkbâl Aşiteyânî, I-II, Beyrut, trz. ; el-Mar'âşî, *Târîh-i Taberistân-u Rûyân-u Mâzenderân*, nşr. M. Cevat Meşkur, Tahran 1966.

22-İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, I-XIII, Beyrut 1979,

23-İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, Beyrut 1981 ; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, thk. H. Cabir el-Hinî, I- XXVII, Kahire 1984.

24-Mirhand, *Ravzatü's-Safâ fi Sîret el-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hülefâ*, I-VII, Lucknow 1913.

25-Hândmir, *Düstûru'l-Vüzerâ*, nşr. Fuad Abdülmütî es-Seyyâd, Mısır, 1980.

Hamza el-İsfahânî'nin *Târîhi Sinî Mülûki 'l-Arz ve 'l-Enbiyâ* adlı eseri de²⁶ Nişabur'un hem İslam öncesi hem de İslâmî dönem tarihi için değerli bilgiler veren önemli bir kaynaktır.

c) Şehir Tarihleri

Nişabur'u konu edinerek onu her yönüyle tanıtan şehir tarihi kaynakları incelendiği zaman, Ebû Abdullah M. b. Abdullah el-Hâkim en-Nisaburî (öl. 405 / 1014)'nin *Târîh-i Nîşâbûr* adlı eseri ilk olarak akla gelmektedir. Bu eserin orijinali on iki cilttir.²⁷ Birçok önemli tarihçinin eserlerinde referans olarak kullandıkları bu eser maalesef günümüze kadar ulaşamamıştır. Bu eserin 368 / 979 Yılında ölen İbn Yakub el-Haccâcî'nin *Târîhu'n-Nisaburiyyîn* adlı çalışmasından yararlanılarak oluşturulduğuna yönelik rivayetler vardır.²⁸ el-Hâkim en-Nisaburî'nin zikri geçen eserine 518 / 1124 Yılında H. IV. Yüzyılın sonu ve V. Yüzyıl içerisinde yaşayan zatların hayat hikayelerini içine alan bir zeyl Abdülgâfir b. İsmail el-Fârisî tarafından yapılmıştır.²⁹ Bu zatın yapmış olduğu *es-Siyâk* isimindeki zeylin günümüze ulaştığı bildirilse de³⁰ basımı yapılmamıştır. Onun yerine İbrahim b. Muhammed es-Sarîfînî (öl. 641 / 1243)'nin bu zeyle yapmış olduğu muhtasar basılmıştır.³¹ Ez-Zehabî'nin *Târîh-i Nîşâbûr*'a yazmış olduğu ifade edilen *Muhtasaru Târîhi 'l-Hâkim* adındaki eserine ulaşılammıştır.³² *Târîh-i Nîşâbûr*'un günümüzde en çok kullanılan hülâsâlarından biri bizimde çalışmamızda büyük oranda istifade ettiğimiz Ahmed b. Muhammed b. Hasan b. Ahmed Ma'ruf'un özetidir.³³ Bu hülâsanın yanında Frye'in

26-Hamza el-İsfahânî, *Târîhi Sinî Mülûki 'l-Arz ve 'l-Enbiyâ*, Beyrut, trz.

27-İbn Funduk el-Beyhakî, s. 21 ; Uslu, s. 9.

28-ez-Zehabî, *Siyer-i A 'lâmi 'n-Nübelâ*, I-XXV, Beyrut 1985, XVI, s. 240.

29-es-Sübkî, *Tabakâtü 'ş-Şâfiyyeti 'l-Kübrâ*, I-VI, Mısır, trz., VII, s.172 ; Rosenthal, s. 652.

30-Uslu, s. 9.

31-es-Sarîfînî, *el-Müntehâb mine 's-Siyâk*, nşr. M. Kazım Mahmudî, Kum 1403/1982.

32-Uslu, s. 9.

33-en-Nisaburî, *Târîh-i Nîşâbûr*, telhis. Ahmed b. Muhammed b. Hasan b. Ahmed Ma'ruf, Tahrân, trz.

tahkikiyle basılmış olan bir özet daha mevcuttur ve günümüz araştırmacıları tarafından kullanılmaktadır.³⁴

el-Hâkim en-Nisaburî'nin çalışmasından başka Nişabur hakkında yazılmış eserlerden kaynaklar bahsetmektedir. Ama ne yazıkki bu eserler gün yüzüne çıkarılıp araştırmacıların istifadesine sunulamamıştır. Bu eserlerden ilki, İbn Funduk el-Beyhâkî'nin Nişabur'daki Ukayl Mescidi Kütüphanesi'nde bir nüshasını gördüğünü belirttiği Ebu'l-Kasım M. b. Ali el-Ka'bî'nin yazmış olduğu eserdir.³⁵ İkincisi, Ebu'l-Hasan Ali b. Zekeriyya en-Nisaburî'nin yapmış olduğu çalışmadır.³⁶

d) Kültür Tarihleri

Bu kapsama giren eserlerin başında İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist* adlı eseri gelmektedir.³⁷ Müellif bu eserinde Nişabur ve civarının sosyal, ilmi ve kültürel durumu hakkında bilgiler vermekte burada faaliyet göstermiş olan bazı şahsiyetlerin hayat hikayeleri ve çalışmalarını kısa kısa anlatmaktadır.

Câhiz'in kültür tarihi açısından önemli bir eseri olan *el-Beyân ve't-Tebyîn*³⁸ adlı eseri de çalışmamızı oluştururken zaman zaman başvurduğumuz kaynaklar arasında yer almaktadır.

346 / 957 Yılında vefat eden Mes'ûdî'nin *Mürûcû'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher* adlı eseri³⁹ siyasi, askeri ve kültürel tarih açısından önemli bilgiler ihtiva eden bir çalışmadır. Biz de çok fazla olmasa da bu eserden istifâde etmeye çalıştık.

34-en-Nisaburî, *Târîh-i Nîsâbü'r*, thk. Richard N. Frye, Mouton 1965.

35-İbn Funduk el-Beyhâkî, s. 21 ; Uslu, s. 9.

36-İsmail Paşa el-Bağdâdî, *İzâhu'l-Meknûn fi'z-Zeyl 'ale'l-Kesfi'z-Zünûn 'an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, nşr. Muhammed Şerafeddin Yaltkaya – Muallim Rifat Bilge, I-II, İstanbul 1971-1972, I, s. 218 ; Uslu, s. 9.

37-İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, nşr. Rıza Teceddüd, Tahran 1350 hş.

38-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, nşr. Abdüsselâm M. Harun, I-IV, Kahire 1395 / 1975.

39-Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb ve Medâinu'l-Cevher*, I-VI, Beyrut 1997.

Ebu'l-Ferec el-İsfahanî (öl. 356 / 966)'nin *el-Ağânî* isimli çalışması⁴⁰ Nişabur'da ikamet eden Horasan valilerinin ilmi ve edebi faaliyetleri, eğlence hayatları hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Bu bağlamda, Nişabur'un aristokrat zümresinin sosyal yaşantısının anlaşılması bakımından vazgeçilmez bir eserdir.

Birûnî (öl. 463 / 1061)'nin *el-Âsâru'l-Bâkiye* isimli eseri⁴¹ içine aldığı bilgilerle incelediği coğrafyaların dini ve kültürel tarihleri hakkında vazgeçilmez bir kaynaktır. Bu bağlamda, biz de çalışmamızda zaman zaman bu eserden istifade etmeye çalıştık.

Muhtar b. Tâhir el-Makdisî (öl. 355 / 966)'nin *el-Bed' ve't-Târih*⁴² isimli çalışması da kültür tarihi için önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Bu eser Nişabur ve civarının da içerisinde bulunduğu Horasan bölgesi hakkında değerli bilgiler vermektedir. Bu bilgilerden Nişabur ile alakalı olanlarını kullanmayı ihmal etmedik.

*The Latâ'if al-Ma'ârif*⁴³ adlı eser Nişabur'un kültür tarihinin aydınlatılmasında faydalanılabilecek eserler arasındadır. Nişabur halkının özellikleri hakkında bu eserdeki bilgilerden istifade ettik.

e) Coğrafi Eserler

Nişabur ve ona bağlı olan yerlerin coğrafi özellikleri hakkında bilgiler veren eserlerden ilki İbn Hurdazbih (öl. 300 / 912)'in *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eseridir.⁴⁴ Bu eserde Nişabur'un diğer yerleşim merkezlerine olan uzaklığı, Nişabur'a

40-Ebu'l-Ferec el-İsfahanî, *el-Ağânî*, I-XXI, Beyrut, trz.

41-Birûnî, *el-Âsâru'l-Bâkiye*, nşr. E. Sachau, Leipzig 1923.

42-Makdisî, *el-Bed' ve't-Târih*, nşr. Cl. Huart, Paris, 1899-1919. I-VI'dan ofset, Bağdat, trz.

43-Thâ'âlibî, *The Latâ'if al-Ma'ârif*, Translated with introduction and notes by C. E. Bosworth, Edinburg 1968.

44-İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, thk. M. J. De Geoe, Portsaid – Mısır, trz.

bağlı yerler, bu yöreden elde edilen gelirler (Tâhirîler dönemi), burada faaliyet gösteren mahallî idarecilere verilen lakap ve ünvanlar hakkında önemli bilgiler mevcuttur.

İbnü'l-Fâkih (öl. 289 / 902)'in ancak muhtasarı günümüze ulaşmış olan *Kitâbu'l-Buldân*⁴⁵ adlı eseri de Nişabur'a bağlı yerleşim yerleri, yörenin diğer merkezlerle olan mesafeleri, yöre insanının özellikleri hakkında bilgiler vermektedir. Ya'kubî (öl. 284 / 897) de İbnü'l-Fakîh'in eseri ile aynı adı taşıyan çalışmasında Nişabur ve civarının coğrafi yönleri hakkında açıklamalar yapmaktadır.

İbn Rüste (öl. 310 / 922) eserinde Nişabur'a bağlı yerleşim yerleri, bu yerlerin diğer merkezlerle olan mesafeleri, güzergâhların durumu ve yapısı hakkında başka coğrafyacıların vermediği bilgiler vermektedir. Onun eserinin ismi *Kitâbu'l-A'lâku'n-Nefise*⁴⁶ dir.

Nişabur bölgesini coğrafi yönden tanıtan bir diğer coğrafyacı İbrahim b. Muhammed el-İstahrî'dir. O, *Mesâlik ve Memâlik* adlı eserinde⁴⁷ Nişabur'un dağları, akarsuları, toprak yapısı, binaları, şehrin mimari özellikleri, pazarları, hanları, Nişabur'a bağlı yerleşim yerleri, bu yerlerin Nişabur'a ve diğer merkezlere olan mesafeleri, Nişabur'un diğer önemli merkezlere olan mesafesi, yörenin gelir kaynakları, insanının yapısı hakkında çok değerli bilgiler vermektedir.

İbn Havkal (öl. 367 / 977) da Nişabur ve civarını coğrafi yönden tanıtan önemli bir coğrafyacısıdır. O, *Sûretu'l-Arz* isimli eserinde⁴⁸ bölgeyi iyi tanımasından dolayı yörenin coğrafi ve mimari özellikleri, toprak yapısı, binaları, tarım ürünleri,

45-İbnü'l-Fakîh el-Hemedânî, *Muhtasaru Kitâbu'l-Buldân*, nşr. M. J. De Geoe, Leyden 1885. Bu muhtasar Ali b. Hasan eş-Şeyzerî tarafından 413 / 1002 yılında kaleme alınmıştır.

46-İbn Rüste, *Kitâbu'l-A'lâku'n-Nefise*, Leyden 1967.

47-İstahrî, *Mesâlik ve Memâlik*, göz. geç. İrâc Efşâr, Tahran 1989.

48-İbn Havkal, *Sûretu'l-Arz*, thk. M. J. Geoe, Leyden 1938.

sulama sistemi ekonomik ve ticari faaliyetleri, pazarları, hanları, yöre insanının yapısı, Nişabur'a bağlı yerleşim yerleri, bu yerlerin Nişabur'a ve diğer merkezlere olan uzaklıkları hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. İbn Havkal'ın eseri ile İstahrî'nin eseri verdiği bilgiler itibariyle büyük ölçüde paralellik arz etmektedir. Bunun yanında İbn Havkal, İstahrî'nin vermediği bilgiler de vermektedir.

Nişabur bölgesini coğrafi yönden tanıtan, onun yeryüzü şekilleri, tarım ve ekonomik faaliyetleri hakkında bilgiler veren bir diğer kaynak da *Hudûdu'l-'Alem*'dir.⁴⁹ Müellifi bilinmeyen bu eseri, İngilizce'ye çevirip kullanıcıların istifadesine sunan V. Minorsky verilen bilgileri başka kaynaklardan aldığı bilgilerle zenginleştirmiştir.

Kudâme b. Cafer (öl. 337 / 958)'in *Nübez min Kitâbi'l-Harâc ve Sun'ati'l-Kitâbe*⁵⁰ isimli eseri özellikle Nişabur'un yerleşim merkezlerinin ve bunlar arasındaki mesafelerin tespit edilmesinde ve bu yörelerden elde edilen vergi gelirlerinin öğrenilmesinde başvurulabilecek önemli bir kaynaktır.

Çalışmamızda çok fazla istifade ettiğimiz coğrafya eseri Makdisî (öl. 388 / 998)'nin *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm* adlı eseridir.⁵¹ Makdisî'nin bu eseri Nişabur'un coğrafi özellikleri, yeryüzü şekilleri, madenleri, nehirleri ve sulama kanalları, mahalleleri, binaları, mimari özellikleri, pazarları, dükkanları, hanları, zirâî ve ticârî faaliyetleri, halkının özellikleri, onların giyim tarzı, sosyal yaşantıları, mezhebi tercihleri ve bu mezhepler arası çekişmeleri, Nişabur'a bağlı yerleşim yerleri ve bu yerlerin hem şehir merkezine hem de diğer yerleşim yerlerine olan uzaklıkları, Nişabur'un sahip olduğu özellikler bakımından diğer önemli merkezlerle

49-*Hudud al-'Alam (The Region of the World)*, trc. V. Minorsky, London 1937.

50-Ebu'l-Ferec el-Kâtib el-Bağdâdî, Kudâme b. Cafer, *Nübez min Kitâbi'l-Harâc ve Sun'ati'l-Kitâbe*, thk. M. J. De Geoe, Portsaid – Mısır, trz.

51-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, thk. M. J. De Geoe, Leyden 1967.

kıyaslanması hakkında çok değerli bilgiler ihtiva etmektedir. Eserin konumuz açısından olumsuz tarafı müellifin kendisi ile tezat düşme pahasına çalışmasının bir yerinde çok beğindiği Nişabur şehrini ve yöre insanını başka bir yerinde acımasızca ve şiddetli bir şekilde eleştirmesidir.⁵²

Yâkut el-Hamevî (öl. 626 / 1228)'nin *Mu'cemu'l-Buldân* isimli eseri⁵³ de ihtivâ ettiği bilgiler bakımından fazlasıyla istifâde ettiğimiz coğrafya eserleri arasındadır. Nişabur'un mahalleleri, yerleşim yerleri, bu yerlerin uzaklıkları, yöre insanının özellikleri, bölgenin alimleri gibi konularda değerli bilgiler vermektedir. Eser yazılma tarihi açısından daha sonraki döneme ait olduğundan dolayı ihtiva ettiği pek çok bilgi bakımından kendisinden önce telif edilmiş olan kitaplarla benzerlik taşımaktadır.

Hamdullah el-Mustavfî (öl. 748 / 1350)'nin *Nuzhetü'l-Kulûb* adlı eserinin⁵⁴ coğrafi bilgiler ihtivâ eden kısımları özellikle Nişabur'un İslam öncesi tarihine ait verdiği bilgiler ile önem arzetmektedir. Ayrıca bu kısım Nişabur'un mahalleleri, dağları, nehirleri, yerleşim yerleri, tarım ürünleri, madenleri, yöre insanının özellikleri hakkında da bilgiler ihtiva etmektedir.

Kalkaşandî de çalışmamızda başvurduğumuz diğer bir coğrafyacıdır. O, *Subhu'l- 'Âşâ fî Sînâati'l-İnşâ* adlı çalışmasında⁵⁵ Nişabur'un ve ona ait bazı beldelerin coğrafi koordinatları, yöre insanının özellikleri gibi konularda bilgiler vermektedir.

52-Bu konudaki değerlendirmelerimizi tez çalışmamızın ilgili yerlerinde yaptığımızdan dolayı aynı hususları burada tekrar etmeyi gerek görmedik.

53-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I-VI, Beyrut, trz.

54-Hamd Allah Mustawfî Qazvini, *The Geographical Part of The Nuzhat al-Qulub*, ed. G. Le Strange, Leyden – London, E – J. Brill – Luzac and Co., 1915.

55-Kalkaşandî, *Subhu'l- 'Âşâ fî Sînâati'l-İnşâ*, I-XV, Beyrut 1987.

İbn Fazlullah el-Ömerî (öl. 849 / 1445)'nin *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*⁵⁶ isimli eserine de çalışmamızı oluştururken zaman zaman başvurduk.

f) Tabakâtlar

Tezimizi oluştururken önemli ölçüde yararlandığımız kaynak gruplarından bir diğeri de tabakâtlardır. Bu eserlerden, Nişabur coğrafyasında idareci olarak görev yapan kişilerin ve diğer devlet adamlarının öz geçmişlerini ortaya koymak, burada faaliyet gösteren alimlerin, mutasavvıfların, şairlerin, sanat erbâbının hayat hikayelerini ve yörenin ilmi, kültürel ve idari çehresini aydınlatmak hususunda yararlanılmıştır.

Bu eserlerden ilki Belâzurî'nin *Ensâbu'l-Eşrâf* adlı eseridir.⁵⁷ Müellif eserinde Nişabur'un da içerisinde bulunduğu Horasan coğrafyasına göç eden ve burada faaliyet gösteren sahabe ve tabiundan bahsetmektedir.

Sem'ânî (öl. 562 / 1166)'nin *el-Ensâb* isimli çalışması İslam'a hizmet etmiş olan şeyhlerin ve diğer şahısların meşhur oldukları lakaplara göre alfabetik olarak düzenlenmiştir. Bu eserde her şahıs kısa biyografik notlarla tanıtılmıştır. Sahip olduğu özellikler itibari ile *el-Ensâb* isimli çalışma Nişabur ve civarında faaliyet göstermiş kişilerin ve yer isimlerinin tesbitinde önemli bir kaynaktır.

Tabakât eserlerinin mezhepler bazında yazılmış olanlarından es-Sübki'nin *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*'sı⁵⁸, İbnü's-Salâh'ın *Tabakâtü'l-Fukahâ eş-Şâfiyye*'si⁵⁹ Abbâdî'nin *Kitâbu Tabakâti'l-Fukahâyi's-Şâfiyye*'si⁶⁰, Ebu'l-Kasım

56-İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, nşr. Fuat Sezgin, I-XXVII, Frankfurt, 1408 – 1409 / 1988 – 1989.

57-Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, thk. A. A. ed-Dürî, III, Beyrut 1978.

58-es-Sübki, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, I-VI, Mısır, trz.

59-İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-Fukahâ eş-Şâfiyye*, nşr. Muhyiddin Ali Necib, Beyrut 1413 / 1992.

Ka'bî el-Belhî'nin *Zikrû'l-Mu'tezile min Makâlâtî'l-İslâmiyyîn*⁶¹ adlı eseri, İbn Murtazâ'nın *Tabakâtü'l-Mu'tezile*'si⁶², Kureşî'nin *el-Cevâhiru'l-Mudîe fî Tabakâtî'l-Hanefiyye*'si⁶³, İbn Kutluboğa'nın *Tâcü't-Terâcîm fî Tabakât el-Hanefiyye*'si⁶⁴, Muhammed b. Ebî Ya'lâ'nın *Tabakâtü'l-Hanâbile*'si⁶⁵, Keşşî'nin *er-Ricâl*'i⁶⁶, et-Tûsî'nin *el-Fihrist*'i⁶⁷ çalışmamızda başvurduğumuz eserler arasındadır.

Nişabur ve civarında faaliyet göstermiş olan alimler, şairler ve edebiyatçılar hakkında bilgi veren tabakât kitapları arasında ise şunları zikredebiliriz: Davûdî, Muhammed b. Ali, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*⁶⁸, el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*⁶⁹, el-Beyhâkî, Ebu'l-Hasan Ali b. Zeyd, *Târîhu Hukemâi'l-İslâm*⁷⁰, ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyer-i A'lâmi'n-Nübelâ*⁷¹, ez-Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*⁷², ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*⁷³, ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*⁷⁴, İbn Abdi Rabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed, *Kitâbu'l-İkdi'l-Ferîd*⁷⁵ İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Ahmed b. Ali, *Tehzîbü't-Tehzîb*⁷⁶, İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî Mukaddimetü Fethu'l-Bârî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*⁷⁷, İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*⁷⁸, İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas

60-Abbâdî, *Kitâbu Tabakâtî'l-Fukahâi's-Şâfiyye*, thk. Gösta Vitestam, Leyden 1964.

61-Ebu'l-Kasım Ka'bî el-Belhî, *Zikrû'l-Mu'tezile min Makâlâtî'l-İslâmiyyîn*, thk. Fuad Seyyid, Tunus 1986.

62-İbn Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. S. D. Wilzer, Beyrut 1988.

63-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîe fî Tabakâtî'l-Hanefiyye*, I-V, Haydarabad 1322.

64-İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcîm fî Tabakât el-Hanefiyye*, nşr. İbrahim Salih, Beyrut 1992.

65-Muhammed b. Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, thk. Muhammed Hâmid el-Fakkî, I-II, Kahire 1371 / 1952.

66-el-Keşşî, *er-Ricâl*, Matbaatü'l-Cedide, 1317.

67-et-Tûsî, *el-Fihrist*, tsh. Muhammed Sadık, Necef 1960.

68-Davudî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, thk. Ali Muhammed Ömer, I-II, Kahire 1392 / 1972.

69-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I – XIV, Kahire 1931.

70-el-Beyhâkî, Ebu'l-Hasan Ali b. Zeyd, *Târîhu Hukemâi'l-İslâm*, nşr. Muhammed Kürd Ali, Dimaşk 1946.

71-ez-Zehebî, *Siyer-i 'Alâmi'n-Nübelâ*, I-XXV, Beyrut 1985.

72-ez-Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, I-II, Kahire 1963.

73-ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, thk. Ö. Abdüsselam Tedmûrî, Beyrut 1990.

74-ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, tsh. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, I – III, Haydarâbâd 1375 – 1377 / 1955 – 1958.

75-İbni Abdi Rabbih, *Kitâbu'l-İkdi'l-Ferîd*, haz. Ahmed Emin – Ahmed Zeyyin – İbrahim Ebyârî, I-VII, Beyrut 1983.

76-İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, Beyrut 1967.

77-İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî Mukaddimetü Fethu'l-Bârî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, I-II, Mısır 1347.

78-İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, I -VII, Beyrut 1950.

Şemsüddin Ahmed Muhammed b. Ebî Bekr, *Vefâyâtü'l-A'yân ve Ebnâi'z-Zamân*⁷⁹, İbn Mâkûlâ, Ali b. Hibetullah b. Cafer, *el-İkmâl fî Raf'i'l-İrtiyâb ani'l-Mu'telifi ve'l-Muhtelif fî'l-Esmâi ve'l-Künâ ve'l-Ensâb*⁸⁰, İbnü'l-Esîr, Ebu'l Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed, *el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*⁸¹, Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-Müellifîn Terâcimu Musannifiyyi'l-Kütübi'l-Arabiyye*⁸², Kettânî, Muhammed b. Cafer, *er-Risâletü'l-Mustatrafa li Beyânî Meşhûri Kütübü's-Sünneti'l Müşerrefe*⁸³, Zirikli, Hayrettin, *el-A'lâm*⁸⁴, Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ' İrşâdü'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîp*⁸⁵, Katip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*⁸⁶ Avfî, Muhammed, *Lubâbu'l-Elbâb*⁸⁷

Nişabur bölgesinde faaliyet gösteren mutasavvıflar hakkında bilgi veren tabakât kitaplarından çalışmamızda kullandıklarımız şunlardır: Abdurrahman b. el-Cevzî, *Sıfatu's-Safve*⁸⁸, Feridüddîn Attar, *Tezkiretü'l-Evliyâ*⁸⁹, Câmî, Abdurrahman, *Nefehâtü'l-Üns*⁹⁰, Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdullah, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*⁹¹, es-Safedî, Selahaddin b. Halil b. Aybek, *Kitâbu'l-Vâfi bi'l-Vefeyât*⁹², Herevî, Hâce Abdullah, *Tabakâtü's-Süfîyye*⁹³, Hucvirî, Ali b. Osman, *Keşfu'l-Mahcûb*⁹⁴, Kuşeyrî, Abdülkerim, *Kuşeyrî Risâlesi*⁹⁵, Sülemî, Ebû

79-İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-A'yân ve Ebnâi'z-Zamân*, thk. İhsan Abbas, I-VIII, Beyrut 1977.

80-İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, tsh. ve thk. ilk altı cilt Abdurrahman b. Yahya el-Yemânî, son cilt Nâyif el-Abbas, I-VII, Beyrut 1382 – 1386 / 1962 / 1966.

81-İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan, *el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*, I-III, Beyrut 1980.

82-Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn Terâcimu Musannifiyyi'l-Kutubi'l-Arabiyye*, I-XV, Beyrut, trz.

83-Kettânî, *er-Risâletü'l-Mustatrafa li Beyânî Meşhûri Kütübü's-Sünneti'l-Müşerrefe*, nşr. Muhammed el-Muntasir b. Muhammed ez-Zemzemî b. Muhammed b. Cafer el-Kettânî, Şam 1383 / 1964.

84-Zirikli, *el-A'lâm*, I-XIII, Beyrut 1389 / 1969.

85-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ' İrşâdü'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîp*, thk. D. S. Margoliouth, I-VIII, Mısır 1923 – 1929.

86-Katip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, nşr. Şerafettin Yaltkaya – Kilisli Rifat Bilge, I, İstanbul 1941.

87-Avfî, *Lubâbu'l-Elbâb*, ed. Edward G. Browne – Mirza Muhammed, I-II, London 1906.

88-Abdurrahman b. el-Cevzî, *Sıfatu's-Safve*, thk. Mahmud Fahûrî, I-IV, Halep, 1389 – 1393 / 1969 – 1973.

89-Attar, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, trc. Süleyman Uludağ, İstanbul 1985.

90-Câmî Abdurrahman, *Nefehâtü'l-Üns (Evliya Menkabeleri)*, trc. ve şrh. Lâmiî Çelebi, haz. Süleyman Uludağ – Mustafa Kara, İstanbul 1995.

91-Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, I-X, Kahire 1974.

92-es-Safedî, *Kitâbu'l-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk. H. Ritter – Sven Dederling – İ. Abbas – M. Yusuf Necm – J. Von Ess, XII, Wiesbaden, 1381 / 1962.

93-Herevî, *Tabakâtü's-Süfîyye*, Tahran 1362 hş.

94-Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb (Hakikat Bilgisi)*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul 1982.

95-Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul 1991.

Abdurrahman Muhammed el-Hüseyin, *Risâletü'l-Melâmetiyye*⁹⁶, Sülemî, Ebû Abdurrahman, *Tabakâtu's-Sûfiyye*⁹⁷

g) Araştırma Eserleri ve Makaleler

Doktora tezimizde kullandığımız araştırma eserleri ve makalelerden bir kısmı doğrudan Nişabur'la ilgili olan çalışmalardır. Bunlar ya Nişabur bölgesini bütün özellikleriyle incelemekte ya da onun bir özelliğini gözler önüne sermektedir. Araştırma eserlerinin ve makalelerin bir kısmı ise dolaylı olarak Nişabur hakkında bilgi vermektedir.

Nişabur'u bütün özellikleriyle gözler önüne seren çalışma Ferîdun Grayeli'nin *Nişâbûr, Şehr-i Firûze*⁹⁸ isimli çalışmasıdır. Yazar bu eserinde, Nişabur'u ilk kuruluşundan başlamak üzere günümüze gelene kadar bütün özellikleriyle incelemektedir. Kitapta şehrin gerek İslam öncesi gerekse İslamî dönem siyasi tarihi detaylarına kadar anlatılmamakta yüzeysel bilgiler verilmektedir. Buna rağmen şehre verilen isimler, şehrin kuruluşu ve ilk yerleşimcileri, Müslümanların şehirdeki ilk faaliyetleri, Ebû Müslim Horasanî'nin burada yaşadıkları, Abbâsî halifesi Harun er-Reşid'in Nişabur'a gelmesi ve burada ikameti, İmam Ali er-Rıza'nın Me'mun döneminde şehre gelişi, yöredeki faaliyetleri, ölümü, Tâhirî hânedânı'nın kurucusu Tâhir b. Hüseyin için Nişabur'un taşıdığı önem gibi konularda değerli bilgiler vermektedir. Grayeli şehrin coğrafî, ilmi ve kültürel durumu üzerinde daha fazla durmaktadır. Eserin büyük bir kısmı günümüz Nişabur'unu tanıtmaktadır.

96-Sülemî, *Risâletü'l-Melâmetiyye*, nşr. Ebu'l-A'lâ el-Afîfî, Kahire 1945.

97-Sülemî, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, thk. Nurediîn Şeryebât, Kahire 1986.

98-Ferîdun Grayeli, *Nişâbûr, Şehr-i Firûze*, Havran 1415 hş.

Eserin tenkit edilecek yönlerinin başında objektif olmaması ve ilmi tarafsızlıktan uzak olması gelmektedir. Yazar çalışmasında belirgin bir şekilde İran milliyetçiliği yapmaktadır. Şehrin İslamî döneme geçmesinden itibaren bölgeye gelip yerleşen Müslüman Araplar hakkında hakarete varacak derecede açıklamalarda bulunmaktadır. Özellikle Abbasîler dönemi ile birlikte faaliyet sahasına çıkan Ebû Müslim Horasanî, Tâhirîler, Saffârîler gibi etnik karakter bakımından İran ırkına yakın olan değerleri sahiplenmeye çalışmaktadır. Tenkit edilebilecek diğer bir yön ise, eserin yazılış biçimi açısından ilmi karakterlerden uzak olmasıdır. Dipnotların verilmiş biçimi, bibliyografyanın oluşturuluşu, bilgilerin verilirken belirli bir düzenin takip edilmemesi, gereksiz tekrarların yapılması, verilen birçok bilginin dipnotlarının verilmemesi gibi özellikleri bu bağlamda zikredebiliriz.

Nişabur'un tarihi hakkında en önemli kaynaklardan biri olarak kabul edebileceğimiz el-Hâkim en-Nisaburî'nin *Târîhi Nîşâbûr*'u üzerine yazılmış çalışmalar da Nişabur hakkında bilgiler vermektedir. Frye'nın *The City Chronicles of Central Asia and Khorasan, The Tarixi Nişapur*⁹⁹ adlı çalışması buna bir örnektir.

Richard W. Bulliet'in Orta Çağ İslam dünyasının önemli bir şehri olan Nişabur'un sosyo – kültürel yapısını incelediği *The Patricians of Nishabur A Study in Medieval Islamic Social History*¹⁰⁰ eseri ile yörenin orta çağ'daki çanak – çömlek örnekleri hakkında bilgiler verdiği *Pottery Styles and Social Status in Medieval Khurasan in Knaap, A. B: Archeology, Annales and Ethnohistory*¹⁰¹ çalışması Nişabur'un belli bir yönünü inceleyen çalışmalardır. Bu bağlamda Nişabur'da

99-Richard N. Frye, *The City Chronicles of Central Asia and Khrosan, The Tarixi Nişapur*, Zeki Velidi Togan Armağanı, İstanbul 1955.

100-Richard W. Bulliet, *The Patricians of Nishabur A study in Medieval Islamic Social History*, Cambridge 1972.

101-Richard W. Bulliet, *Pottery Styles and Social Status in Medieval Khurasan in Knaap, A. B: Archeology, Annales and Ethnohistory*, Cambridge 1992.

gerçekleştirilen kazılar sonucunda bulunan metal ürünlere dâir James W. Allan'ın bir kitabı vardır.¹⁰²

Teresa Fitzherbert'in tez çalışması *Themes and Images on the Animate Buff Ware of Medieval Nishapur*¹⁰³ adını taşımaktadır. O, çalışmasında yörede çıkarılan toprak kaplar ve kaselerden örnekler vermekte ve bu ürünler üzerindeki şekillerin ve renklerin manaları hakkında bilgiler sunmaktadır.

Nişabur'un İslâmî dönemden kalma çanak – çömlek eşyaları hakkında bilgiler veren bir başka araştırmacı Charles Kyrle Wilkinson'dur.¹⁰⁴ O da eserinde, yapılan kazılar sonucu çıkarılan topraktan yapılmış kapların tanıtımını yapmaktadır. Wilkinson'un İslâmî dönemde Nişabur'daki yapılara ve bunların dekorasyon örneklerine dâir bir kitabı daha mevcuttur.¹⁰⁵

Çalışmalarında dolaylı olarak Nişabur ve civarı hakkında bilgi veren araştırmacılar da vardır. Bunlardan birisi Barthold'dur. O *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*¹⁰⁶ adlı çalışmasında, şehirde meydana gelen siyasi gelişmeler hakkında dolaylı da olsa bilgi vermektedir. Barthold, “ Orta Asya'da Moğol Fütûhâtına Kadar Hristiyanlık ”, “ Saffârîler Tarihi Hakkında ”¹⁰⁷ isimli çalışmaları başta olmak üzere birçok eserinde de Nişabur'u tanıtmaktadır.

Yazmış olduğu eserlerinde Nişabur bölgesi'nin coğrafi, mimari, siyasi, sosyo – kültürel, dini, etnik özellikleri hakkında bilgiler veren bir diğer araştırmacı

102-James W. Allan, *Nishapur : Metatwork of The Early Islamic Period*, Newyork 1982.

103-Teresa Fitzherbert, *Themes and Images on the Animate Buff Ware of Medieval Nishapur*, Universty of Oxford, MPhil Thesis, 1983.

104-Charles Kyrle, Wilkinson, *Nishapur (Pottery of The Early Islamic Period)*, Newyork 1987.

105-Charles K. Wilkinson, *Nishapur, Some Early Islamic Buildings and Their Decoration*, New York 1986.

106-V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990.

107-Barthold, “ Orta Asya'da Moğol Fütûhâtına Kadar Hristiyanlık ”, trc. M. Fuad Köprülü, *Türkiyât Mecmuası*, I, İstanbul 1925 ; a.mlf., “ Saffârîler Tarihi Hakkında ”, trc. M. Altan Köymen, *Belleten*, sa. XXVI, Ankara 1943. Müellifin diğer çalışmaları için bibliyografyaya bkz.

da C. E. Bosworth'tur.¹⁰⁸ Onun alışmaları bizim fazlasıyla istifade ettiğimiz çalışmalardır.

Frye'nin *The Golden Age of Persia*¹⁰⁹ isimli kitabı Nişabur'un etnik, dini, sosyo – kültürel durumu hususunda değerli bilgiler vermektedir. Aynı araştırmacının “ The Arabic Language in Khurasan ”¹¹⁰ adlı çalışması ise Arap dilinin Nişabur'un da içerisinde bulunduğu Horasan coğrafiyasındaki serüvenini anlatmaktadır.

Marquart'ın *Eransahr*¹¹¹ isimli kitabı Nişabur ve civarının İslam ncesi dönemi hakkında değerli bilgiler veren bir çalışmadır. Bu bağlamda Fredrik T. Hiebert ve Robert H. Dyson'un birlikte yazmış oldukları makalede görülmesi gereken bir makaledir.¹¹² M. G. Morony yazmış olduğu eserlerde Nişabur bölgesinin fethedilmesi, şehrin sosyal durumu, burada yapılan toprak kaplar hakkında bilgiler vermektedir.¹¹³

Guy Le Strange *The Lands of The Eastern Chaliphate*¹¹⁴ adlı kitabında Nişabur için bir bahis açmıştır. Bu kısımda şehrin kuruluşundan, onun isimlendirilmesinden, İslam hakimiyetine girmesinden, coğrafi, mimari, sosyo – kültürel özeliklerinden, nehirlerinden, sulama sisteminden, yetiştirilen tarım ürünlerinden, pazarlarından, ihraç ürünlerinden, Nişabur'a bağlı olan önemli yerleşim birimlerinden bahsedilmektedir.

C. E. Yate'in *Khurasan and Sistan* adlı eseri Nişabur'un ve ona bağlı olan civar yerleşim birimlerinin fiziksel özelliklerinden bahsetmektedir. Yazar eserini

108-Bosworth'un istifade ettiğimiz çalışmalarını görmek için bibliyografyaya bkz.

109-Richard N. Frye, *The Golden Age of Persia*, London 1988.

110-Richard, N. Frye, “ The Arabic Language in Khurasan ”, *Iran Society Silver Jubilee Souvenir*, Kalküta 1970.

111-Marquart, J., *Eransahr*, Berlin 1901.

112-Fredrik T. Hiebert – Robert H. Dyson, “ Prehistoric Nishapur And The Frontier Between Central Asia And Iran ”, *Iranica Antiqua*, vol. XXXVII, Gent 2002, s. 113 – 134.

113-Morony'nin istifade ettiğimiz eserlerini görmek için bibliyografyaya bkz.

114-Strange, Guy Le, *The Lands of The Eastern Chaliphate*, London 1968.

oluştururken bölgeye yapmış olduğu gezide elde ettiği gözlemlerini kullanmıştır. Bundan dolayı onun bölge hakkında vermiş olduğu bilgiler genelde tezimizin kapsadığı zaman diliminden sonraki dönemleri aydınlatmaktadır.

Elton L. Daniel yazmış olduğu eserinde Tâhirî idâresinden önceki Abbâsî iktidarı zamanında Horasan bölgesinin siyasi ve sosyo – kültürel tarihi hakkında bilgiler vermektedir. Bu bağlamda Nişabur ve civarında gelişen olayların da gerek siyasi gerekse sosyo kültürel bir tahlili yapılmaktadır.¹¹⁵

Ubeydî'nin çalışması Abbâsîler zamanında İslam toplumunun giyim tarzını gözler önüne sermektedir. Eser bu yönüyle Nişabur'daki halkın giyim biçiminin anlaşılması açısından önem arz etmektedir.¹¹⁶ Bu bağlamda Eleanor Sims'in ve Hüseyin Ali Beyhakî'nin makaleleri de mutlaka görülmesi gereken çalışmalardır.¹¹⁷

Fraser'in Horasan bölgesine yapmış olduğu geziye dayanarak hazırladığı çalışması, Nişabur coğrafyasını yer şekilleri, iklim, tarım ürünleri gibi konular açısından değerlendirmektedir.¹¹⁸

Nişabur insanının dini kimliğini belirleme konusunda Hristiyan nüfusu açısından Klimkeit'in çalışması önemli bir çalışmadır.¹¹⁹ Bu bağlamda Sanasarian'ın eseri ve Wilkinson'un “ Christian Remains from Nishapur ” isimli makalesi de istifade ettiğimiz çalışmalar arasındadır.¹²⁰ Yöredeki yahudi nüfusu hakkında bilgi veren kaynaklar arasında ise Wittmayer'in Yahudi tarihini incelediği hacimli

115-Elton L. Daniel, *The Political and Social History of Khurasan under Abbasid Rule 747 - 820*, Chicago 1979.

116-Salah Hüseyin Ubeydî, *el-Melâbisü'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye fi'l-Asri'l-Abbâsî*, Bağdat 1980.

117-Eleanor Sims, “ Clothing VII. – VIII. In Persia From The Arab Conquest To The Mongol Invasion ”, *Encyclopaedia Iranica*, vol. V, California 1992, s. 760 – 770. ; Hosayn Ali Beyhaqî, “ Clothing XX. Clothing Of Khorasan ”, *Encyclopaedia Iranica*, vol. V, s. 833 – 836.

118-J. B. Fraser, *Narrative of A Journey into Khorasan in The Years 1821 – 1822*, London 1825.

119-H. J. Klimkeit, “ Manichaeism and Nestorian Christianity ”, *History of Civilization of Central Asia*, ed. C. E. Bosworth – M. Asimov, IV, s. 221 – 226.

120-Eliz Sanasarian, *Religious Minorities in Iran*, Cambridge 2000. ; Charles K. Wilkinson, “ Christian Remains From Nishapur ”, *Forschungen Zur Kunst Asiens* (In Memoriam Kurt Erdmann), İÜ. Edebiyat Fakültesi Türk ve İslam Sanatları Kürsüsü, İstanbul 1969, s. 79 – 87.

çalışması mühim bir yer işgal etmektedir.¹²¹ Daftary'nin eserleri de İslam Dini açısından bölgedeki mezhebi faaliyetler konusunda değerli bilgiler ihtiva etmektedir.¹²²

Nişabur ve civarında konuşulan Farsça ve bu dilde çalışma yapan şair ve edebiyatçılar hakkında Morrison, Baldick, Kadhanî'nin ortaklaşa çıkarmış oldukları *History of Persian Literature* isimli çalışma ve Necibullah'ın *Persian Literature* adlı kitabı istifade ettiğimiz eserlerdir.¹²³ Nişabur bölgesindeki Fars sanatının incelikleri hakkında ise Pope'nin *A Survey of Persian Art* isimli çalışması referans kaynaklarımız arasındadır.¹²⁴ Yöredeki ticaret hayatı hakkında Heyd'in *Yakın Doğu Ticaret Tarihi* isimli eseri mutlaka görülmesi gereken eserlerden biridir.¹²⁵ Ebu'l-Kasım Tâhirî'nin *Coğrafyayı Târîhi Horasân*¹²⁶ isimli eseri ile Hasan Pir Neyâ'nın *Târîhi Bâstân*¹²⁷ adlı çalışması bölgenin tarih ve coğrafyasının İranlı araştırmacıların gözü ile öğrenilmesi bakımından büyük önem arz etmektedir.

Ülkemizde yapılmış olan birçok çalışma da tezimizi oluştururken referans kaynağımız olmuştur. Bunlardan biri Recep Uslu'nun *Hicrî I – II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi* isimli doktora tez çalışmasıdır.¹²⁸ Uslu çalışmasında Nişabur ve çevresinin de bir parçası olduğu Horasan bölgesini İslam öncesi dönem de dahil olmak üzere siyasi, dini, coğrafi, etnik, ilmi, kültürel, zirâî ve ticârî yönleri ile derinlemesine incelemiştir. Eserin katılmadığımız yönlerine çalışmamız içerisinde temas edilmiştir.

121-Baron Salo Wittmayer, *A Social and Religious History of The Jewels*, III, Newyork 1957.

122-Farhad Daftary, *A Short History of Ismailism*, Cambridge 1998 ; a. mlf., “ Emeviler Döneminde ve Abbâsilerin İlk Dönemlerinde İran, Horasan ve Mâverâünnehir'deki Mezhebi ve Milliyetçi Hareketler ”, trc: Mehmet Atalan, *Kelam Araştırmaları*, yıl: 4, sa. 2, s. 145.

123-G. Morrison – J. Baldick – S. Kadhanî, *History of Persian Literature*, Leyden 1981. ; Necibullah, *Persian Literature*, Washington 1963.

124-A. U. Pope, *A Survey of Persian Art*, VI, Oxford 1938.

125-Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, trc. Enver Ziya Karal, Ankara 1975.

126-Ebu'l-Kasım Tâhirî, *Coğrafyayı Târîhi Horasân*, Tahran, trz.

127-Hasan Pir Neyâ, *Târîhi Bâstân*, I-III, Tahran, trz.

128-Recep Uslu, *Hicrî I – II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1997.

Mürsel Öztürk *Anadolu Erenleri'nin Kaynağı Olarak Horasan* adlı eserinde¹²⁹ Nişabur için bir bölüm ayırmıştır. Nişabur'un sosyo – kültürel dokusunu inceleyen yazar, kitapta şehrin ticari, ilmi ve kültürel dokusu hakkında önemli tahliller yapmaktadır.

Sadık Eraslan'ın doktora çalışması *Sosyo Politik Açıdan Asrı Saadet Fetihleri (Hz. Ömer Dönemi)*, özellikle Nişabur ve civarının hangi halife döneminde fetholunduğu tartışmasına gereken cevabı verir niteliktedir. Yazar bu konuyu verdiği haritalar ve yapmış olduğu değerlendirmelerle açıklamaya çalışmaktadır.¹³⁰ Bu bağlamda yararlandığımız eserlerden bir diğeri Talip Yaşar Alp'in Türkçe'ye çevirdiği Şiblî'nin *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi* isimli eseridir.¹³¹ Bu eserde Hz. Ömer döneminde Horasan coğrafyasının fethi ile görevlendirilen İslam ordularının faaliyetleri ayrıntıları ile anlatılmaktadır. Nişabur'un fethi ile ilgili bilgilerine başvurduğumuz diğeri bir araştırmacı da Zekeriya Kitapçı'dır.¹³²

Ramazan Şeşen'in *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri* isimli çalışması birçok önemli coğrafyacının eserini anlama bakımından önem taşıdığı gibi bazı coğrafi terim ve mesafelerin anlaşılması konusunda da büyük ehemmiyet taşımaktadır.¹³³ Erdoğan Merçil'in eserleri ise Nişabur'un özellikle Sâmanîler dönemi siyasi ve askeri tarihi için çok değerli bilgiler ihtiva etmektedir.¹³⁴

129-Mürsel Öztürk, *Anadolu Erenleri'nin Kaynağı Olarak Horasan*, Ankara 2001.

130-Sadık Eraslan, *Sosyo Politik Açıdan Asrı Saadet Fetihleri (Hz. Ömer Dönemi)*, Ankara 1999.

131-Şiblî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, trc. Talip Yaşar Alp, I-II, İstanbul 1986.

132-Zekeriya Kitapçı'nın konu ile ilgili eserleri için bibliyografyaya bkz.

133-Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001.

134-Erdoğan Merçil'in eserleri için bibliyografyaya bkz.

Bölgenin Sâmânîler dönemindeki siyasi, askeri, kültürel, ilmi ve sosyal yapısı hakkında bilgi veren diğer bir çalışma da Aydın Usta'ya aittir.¹³⁵

Nişabur'un Tâhirîler dönemindeki siyasi, askeri ve kültürel durumu hakkında bilgiler veren Hasan Kurt'un *Türk – İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları* isimli kitabı referans kaynaklarımız arasında yer almaktadır.¹³⁶ Celal Tackerîmî'nin *Sâffârîler Târîhi* isimli doktora çalışması özellikle Yakub b. Leys ve Amr b. Leys devirlerindeki Nişabur için önemli bilgiler vermektedir.¹³⁷

Sönmez Kutlu'nun *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri* isimli çalışması ile *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler* isimli kitabı Müslüman aleminde İslam inançları ve felsefesi bazında yaşanan gelişmelerde Nişabur'un rolünü bize çok iyi çizmektedir.¹³⁸

Abdûlbâki Gölpınarlı'nın *Melâmîlik ve Melâmîler*¹³⁹, Ali Bolat'ın *Bir Tasavvuf Okulu Olarak Melâmetîlik*¹⁴⁰, Cavit Sunar'ın *Melâmîlik ve Bektâşîlik*¹⁴¹, Osman Türer'in “ Melâmet Düşüncesinin Orijinal Özelliği ve Bu Düşüncede Zamanla Meydana Gelen Değişmeler ”¹⁴² isimli çalışmaları bu ekolün çok sağlam olarak taban bulduğu Nişabur'un durumunu bize anlatmaktadır.

Nişabur ve civarında Hadis ilminin gelişim seyri ve bu bölgede yetişen Hadisçiler hakkında S. Kemal Sandıkçı'nın *İlk Üç Asır'da İslâm Coğrafyasında*

135-Aydın Usta, *Sâmânîler Devleti'nin Siyasî ve Kültürel Tarihi* (Basılmamış Doktora tezi), İstanbul 2003.

136-Hasan Kurt, *Türk – İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, Ankara 2002. ;Yazarın istifade ettiğimiz diğer eserlerini görmek için bibliyografyaya bkz.

137-Celal Tackerîmî, *Sâffârîler Tarihi*, D.T.C.F., Orta Çağ Tarihi Kürsüsü, (Doktora Tezi), Ankara 1971.

138-Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara 2002 ; a.mlf., *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, Ankara 2002 ; Yazarın çalışmamızda kullandığımız diğer eserlerini görmek için bibliyografyaya bkz.

139-Abdûlbâki Gölpınarlı, *Melâmîlik ve Melâmîler*, İstanbul 1931.

140-Ali Bolat, *Bir Tasavvuf Okulu Olarak Melâmetîlik*, İstanbul 2003.

141-Cavit Sunar, *Melâmîlik ve Bektâşîlik*, Ankara 1975.

142-Osman Türer, “ Melâmet Düşüncesinin Orijinal Özelliği ve Bu düşüncede Zamanla Meydana Gelen Değişmeler ”, *İslâmî Araştırmalar*, c. 2, sa. 7, Mayıs 1988.

*Hadis*¹⁴³ adlı çalışması önemli bir eserdir. Bunun yanında Nişabur'daki tasavvûfî havayı Himmet Konur'un " Horasan'ın İslam ve Tasavvuf Tarihine Katkısı (H. I – V. Asırlar) " isimli makalesi¹⁴⁴ gayet güzel tahlil etmektedir. İslam tarihinin şekillenmesinde Horasan'ın rolüne dair bir makale de Bahâüddin Varol'a aittir.¹⁴⁵ Yazar makalesinde Horasan bölgesinin oynadığı rolü bütün detaylarıyla incelemeye çalışmıştır. İslam şehirlerinin fiziki yapısı hakkında bir doktora çalışması yapmış olan Yılmaz Can'ın bu kitabı¹⁴⁶ Nişabur'un şehir yapısının tahlili için önem arz etmektedir.

Yukarıda anlattığımız eserlerin yanında gerek İngilizce gerek Türkçe hazırlanmış olan İslam Ansiklopedilerinin konumuzla ilgili makaleleri ve Cambridge History of Iran'da geçen makaleler de çalışmamızda kullandığımız dökümanlar arasında yer almaktadır.

B. İSLAM FETİHLERİNE KADAR NİŞABUR

1. Nişabur'un Kuruluşu ve İlk Yerleşimcileri

Nişabur bölgesi gerek ikliminin ve coğrafi konumunun ziraat yapmaya elverişli olması gerekse jeopolitik konumu nedeniyle tarihin her döneminde istilâlara ve yeni yerleşimcilere açık bir konumda olmuştur. Dolayısıyla onun tarih sahnesindeki varlığının, kaynakların büyük bir çoğunluğu tarafından şehrin gerçek kurucusu olarak kabul edilen Sâsânî Hükümdarı I. Şâpur'dan önceki dönemlere dayandığı âşikârdır. Ama bu bölgeye gelen ilk yerleşimcilerin kimler olduğu, şehri nerede ve nasıl bir şekilde kurdukları, savunmak için ne tür tedbirler aldıkları, burada yaşayan kavimlerin sosyal yaşantılarının nasıl olduğu konusundaki bilgiler net bir

143-S. Kemal Sandıkçı, *İlk Üç Asır'da İslâm Coğrafyasında Hadis*, Ankara 1991.

144-Himmet Konur, " Horasan'ın İslam ve Tasavvuf Tarihine Katkısı (H. I- V. Asırlar) ", DEÜ., *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sa. XXI, İzmir 2005.

145-M. Bahâüddin Varol, " İlk Dönem İslam Siyasi Tarihinin Şekillenmesinde Horasan Bölgesinin Yeri ve Önemi ", Selçuk Üniversitesi, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sa. 18, Konya, Güz 2004.

146-Yılmaz Can, *İslam Şehirlerinin H. I – III. (M. VII – IX.) Yüzyılda Fiziki Yapısı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1991.

özellik taşımamaktadır. Bir hükümdara veya bir kavme ait olduğu söylenen bilgiler değişik kaynaklarda başka hükümdar ve kavimler için de söylenmektedir. Girift bir halde zikredilen rivayetler efsânevî özellikler taşımakta, bunların gerçeklikleri zandan öteye geçememektedir.

Kaynaklarda geçen söz konusu rivayetler kronolojik bir düzenlemeden geçirildiğinde Nişabur' un bulunduğu bölgeye gelip yerleşen ve burada bir şehir inşa eden ilk kişinin Ânûş b. Şîs b. Adem olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴⁷ Bu bilgilere göre Hz. Adem'in torunu Ânûş, şehrin kalesini yuvarlak büyük bir taşın üzerine inşa etmiş, şehri de buraya yerleştirmiştir.¹⁴⁸ Geniş ve düz bir araziye sahip olan ve yapısı gereği taşlık ve kayalık bir özellik taşımayan bu bölgede¹⁴⁹ Ânûş' un şehrin kalesini inşa ettiği yuvarlak ve büyük taş dikkatleri çekmektedir. O, düz ve geniş bir bölgeye kuracağı şehrin kalesini sağlam ve dayanıklı inşa etmek için böyle bir taşı temel olarak kullanmış olabilir. Zîrâ, bütün teknolojik gelişmelere rağmen günümüzde deprem nasıl en büyük doğal felaket olarak nitelendirilmekte ise o dönemde de aynı şekilde değerlendirilmiş ve şehirlerin kale ve zemini sağlam, kayalık arazilere kurulmak istenmiş ya da öyle bir arazi mevcut değilse kurulacak şehrin zemini sağlamlaştırılmış olabilir. Ânûş' un inşa ettiği bu yerin bizim anladığımız manada bir şehir hüviyetinde olmadığı bir gerçektir. Belki Ânûş bu şehri büyük, yuvarlak, yüksek bir taş üzerine savunulması kolay olsun diye kale şeklinde inşa etmiştir. Nitekim Târîh-i Nîşâbûr' da geçen : “ Nişabur büyük, yuvarlak bir taş üzerine kurulmuştu ve yöre insanı ona Kal'ay-ı Haceriyye (Taş Kalesi) demekteydi.”¹⁵⁰ İfadesi bu görüşümüzü desteklemektedir.

147-en-Nisaburî, *Târîh-i Nîşâbûr*, s. 117 ; Grayeli, s. 11.

148-en-Nisaburî, *Târîh-i Nîşâbûr*, s. 117 ; Grayeli, s. 11.

149-Grayeli, s. 11.

150-en-Nisaburî, *Târîh-i Nîşâbûr*, s.117.

Hız. Adem' in torunu Ânûş' un inşâ ettiği bu şehir zamanla tahrip olmuş ve Zulika (Zuelika) isimli bir şahıs şehri yeniden inşâ etmiştir.¹⁵¹ Bu kişinin şehri yeniden kurarken Ânûş' un şehrinin özelliklerini muhafaza ettirip ettirmediği veya burasını yeni bir plan üzerine kurup kurmadığı konusunda herhangi bir bilgi mevcut değildir. Zulika (Zuelika)'nın ikinci kez inşâ ettiği bu şehir hakkındaki rivayetler kimi kaynaklarda II. Şâpur (öl. M. 370)' un Nişabur'u yeniden inşâ ettiğini anlatan rivayetlerle karıştırılmakta ve Zulika'nın II. Şapur olduğu söylenmektedir. Bu görüşe Feridun Grayeli, ikisinin yaşadığı dönemlerin birbirinden farklı olduğunu söyleyerek karşı çıkmaktadır.¹⁵²

Kaynakların Nişabur bölgesinde Hız. Adem'in torunundan kalan bir şehirden bahsetmesi ispatlanması çok zor bir iddiadır. Bu tür açıklamaların Nişabur bölgesinin diğer yerleşim yerlerine göre geçmişinin bir hayli eski, konumunun ise çok daha önemli olduğunun vurgulanması şeklinde anlaşılmasının daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

Bazı tarihçiler eskiden Orta Asya' dan Horasan' a gelip yerleşen bir Âri ırktan bahsetmekte ve buraya Horasan isminden önce Aryana (Ariana) isminin verildiğini anlatmaktadırlar.¹⁵³ Tarih boyunca bu bölgede medeniyet ve ticaret gelişmiş, yöreye gelen tüccarlar kabileleriyle Kral Yolu veya İpek Yolu ismi verilen bir yolun ortaya çıkmasına katkıda bulunmuşlardır. Bütün bu değişim ve gelişim dönemlerinde Nişabur'un da daha başka yerleşimciler tarafından ele geçirilmiş ve yeni yeni çehrelere bürünmüş olduğu muhakkaktır.

İpek Yolunun gizemine kapılan ve doğuya doğru büyük bir sefere çıkan Büyük İskender M.Ö. 330 yılında Nişabur'da dahil olmak üzere Horasan'ı Merv'e

151-en-Nisaburi, *Tarih-i Nişâbur*, s.117.

152-Grayeli, s.11.

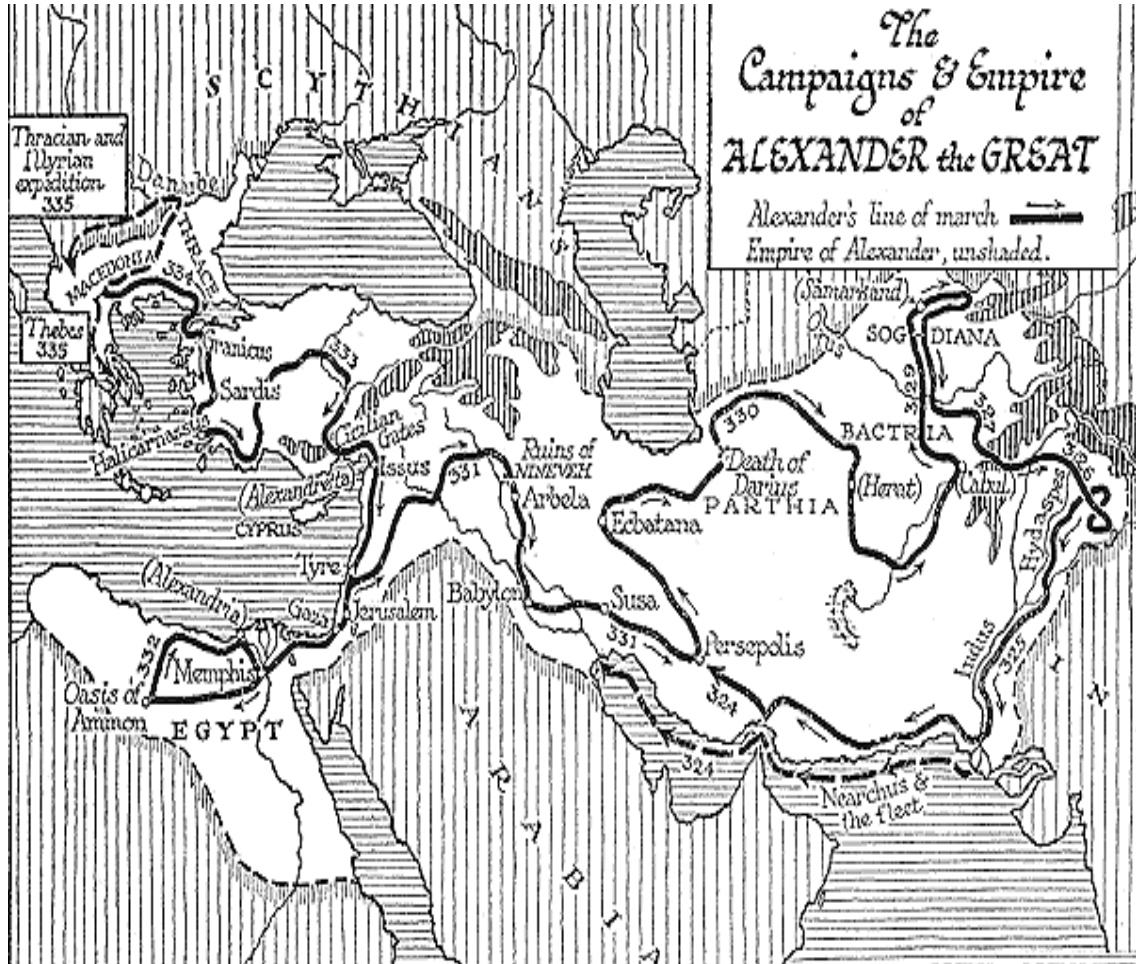
153-Uslu, s. 18.

kadar işgal etmiştir. Buradan da topladığı ordu ile Hindistan'a doğru sefere çıkmıştır.¹⁵⁴ M.Ö. 250 yılı civarında Roma'da Selekösler hânedânı zamanında çıkan iç savaşlar Horasan bölgesinin Roma ile bağının kopmasına neden olmuş ve bu bölge doğu ve batı diye ikiye ayrılmıştır. Doğu Horasan, Belh ve civarını içerisine almakta ve Büyük İskender zamanında buraya yerleşen Yunanlıların (Baktriya Yunanlıları) hakimiyeti altında bulunmaktaydı. Nişabur'un da içerisinde yer aldığı Batı Horasan ise Persler (Parthlar)'ın kontrolünde bulunmaktaydı.¹⁵⁵

154-Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, I-III, Ankara 1986, I, s. 54 ; Rivayetlere göre, Büyük İskender Horasan'a geldiğinde Nişabur'a da uğramış ve burasını tahrip edip, yıkmıştır. (Grayeli, s. 13) Ebu'l-Fazl Beyhaki ise eski hikaye ve efsanelere dayanarak Pers hükümdarı Dârâ ile Büyük İskender'in Nişabur'da savaştıklarını söylemektedir. (Ebu'l-Fadl el-Beyhaki, *Tarih-i Beyhaki*, s.113.)

155-Bayur, I, s. 63 ; Horasan bölgesini Grek coğrafyacıların Büyük İskender'in fetihleri sırasında tanımış oldukları ve Belh - Merv civarına Baktria (Baktriana), Herat taraflarına Aria, Nişabur dolaylarına da Parthia adını vermiş oldukları rivayet olunmaktadır. (O. Çetin, " Horasan ", *DİA*, XVIII, s. 234.)

156-The trading city of Nishapur and the excavations of The Metropolitan Museum of Art.

http://ancienthistory.about.com/gi/dynamic/offsite.htm?zi=1/XJ/Ya&sdn=ancienthistory&cdn=education&tm=251&gps=72_5_1020_599&f=00&tt=14&bt=0&bts=0&zu=http%3A/www.artarena.force9.co.uk/alex.html 01. 12. 2007.

157

M. Ö. 175 - 165 yılları arasında Sakalar, Hunların yerlerinden ettiği Yüecilerin akınları sonunda Horasan'a gelmişler Belh bölgesine egemen olup Perslerle mücadele etmişler ve bu mücadeleleri sonucunda Sistan taraflarına inmişlerdir.¹⁵⁸ Nitekim onların ünlü hükümdarı Afrasyab'ın¹⁵⁹ İran bölgesine saldırdığı zaman ordusuyla birlikte Nişabur civarına geldiği ve burada bir kale

157-http://www.visit-uzbekistan.com/uzbekistan/images/culture_art/baktria_map.jpg 01. 12. 2007.

158-Bayur, I, s. 64-65 ; S. M. Yusuf, *Studies in Islamic History and Culture*, Delhi 1992, s. 45.

159-Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970, s. 108 vd.

(Kuhendiz) inşâ ettirdiği rivayet edilmektedir.¹⁶⁰ Onun yaptırmış olduğu bu kalenin daha sonra İranlıların meşhur hükümdarı Feridun'un oğlu İrec (İrac) tarafından tamir ettirildiği kaynaklarda geçmektedir.¹⁶¹

Horasan bölgesinde 30 yıl hüküm sürmüş olan ünlü Pişdâdî¹⁶² hükümdarı Tahmuras' ın bu bölgede kurmuş olduğu şehirlerden bahsedilirken Nişabur'un da adı geçmektedir.¹⁶³

Tahmuras' tan sonra Nişabur'la ilgilenen ikinci Pişdâdî hükümdarı Menuçehr (Menuçih) dir. Bu hükümdar burada bulunan kalenin çevresine hendek kazdırmış, içine ve dışına insan iskan etmiş ve kale içerisine bir Mecûsi tapınağı yaptırmıştır.¹⁶⁴

Nişabur civarında idarecisinin ismi Kenareg (Künareng)¹⁶⁵ olan Ebehşehr isminde bir kavmin hüküm sürdüğü anlatılmaktadır.¹⁶⁶ Bu kavmin yaşadığı bölge bir sınır bölgesiydi ve burası sık sık başka kavimlerin akınlarına maruz kalmaktaydı. II. Şâpur'dan sonra (M. 370 Yılından sonra) bile bu sınır şehrinin Ebehşehr ismiyle anıldığı rivayet olunmaktadır.¹⁶⁷

Aynı coğrafyada Ebrşehr olarak nitelenen yüksek ve bulutlara yakın bir bölgenin varlığından daha bahsedilmektedir. Bu bölgede dağlara kurdukları çadırlarda yaşayan bir topluluk mevcuttu. Kendilerine Eprekler veya Eprenler ismi verilen bu insanların Dâha sülâlesinden oldukları rivayet olunmaktadır. Merkezinin Nişabur'un bulunduğu mevkîde kurulduğu ileri sürülen bu bölgeye Ebrşehr isminin

160-en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 117 ; Ebu'l-Kasım Firdevsî, *Şehnâme*, I-IV, trc. Necati Lugal, İstanbul 1945-1955, II, s. 7 ; Grayeli, s. 12 ; Grayeli, Firdevsî'nin eserinde geçen Afrasyab'ın burada kast edilen Afrasyabla aynı kişiler olmadığını iddia etmektedir.

161-en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 117 ; Grayeli, s. 12.

162-İran coğrafyasında hüküm süren hânedânlardan birisi de Pişdâdîlerdir.

163-Hamza el- İsfahanî, b. el-Hasan, *Târîhi Sini Mülûki'l-Arz ve'l-Enbiya*, s. 39 ; Hamd Allah Mustawfi Qazvinî, *The Geographical Part of The Nuzhat-al- Qulub*, s. 181 ; Grayeli, s. 13.

164-en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 118.

165-Bu kelimenin bir kişi adından ziyâde, şehri idare eden kişiler için kullanılmakta olan bir ünvan olduğunu tahmin etmekteyiz. Zîrâ, daha sonraki dönemlerde de bu kelimenin aynısının veya türevlerinin, şehri idare eden kimseleri tanımlamak için kullanıldığını görmekteyiz. Bkz: Nişabur'da İdari Yapı ve Resmi Kurumlar Bölümü.

166-Grayeli, s. 8.

167-Grayeli, s. 8.

yanında Eprenk Şehr, Zâd-ı Bûm-ı Eprenhâ isminin de verildiği söylenmektedir.¹⁶⁸

Yukarıda zikri geçen Ebehşehr ile Ebrşehr terimleri arasındaki benzerlik, rivayetlerde anlatılan yerin birbirinin aynısı olduğu izlenimini doğurmaktadır. Ancak bizi böyle bir varsayıma götürecek herhangi bir ip ucu ulaşabildiğimiz kaynaklarda mevcut değildir.

Pers Devleti içerisinde Sâsâni hânedânının güçlenmesiyle birlikte Horasan'ın Nişabur'un da içerisinde bulunduğu kısmı, onların kontrolü altına geçmiştir. Sâsâni kralları içerisinde Nişabur ve civarı ile ilgilenen ilk hükümdarın I. Şâpur'un babası Erdeşir (öl. M. 240) olduğunu tarihçiler zikretmektedirler.¹⁶⁹ O, burasını kontrolü altına aldığı anda arazinin düzlüğünden ve yeşil olmasından çok etkilenmiş hatta kendisinin Horasan valisi durumunda olan oğlu I. Şâpur'un Nişabur bölgesinin şahsi mülk olarak kendisine verilmesi isteğine karşı çıkmıştır.¹⁷⁰ Erdeşir'in Nişabur ve çevresini bu kadar önemsemesine rağmen burada yapmış olduğu faaliyetler konusunda, kaynaklar fazla bir bilgi vermemektedir.¹⁷¹ Nişabur ile adeta özdeşleşen ve ona isim babalığı yapan I. Şâpur (öl. M. 270)'un bu bölgedeki faaliyetlerine ilişkin kaynaklar çeşitli bilgiler nakletmektedirler. Verilen bu bilgiler birbirinden kopuk, dağınık bir tablo karşımıza çıkarmakta, zaman zaman da, II. Şâpur'un yaptıklarıyla karışmaktadır. Bu konuda tarihçilerin zikrettiği rivayetleri şu şekilde bir araya getirmek mümkündür: I. Şâpur'un Nişabur ve civarını görmesi, burayı

168-Marquart, *Eransahr*, s. 77-78 ; E. C. Bosworth, *Târih-i Gazneviyân*, trc. Hasan Anûşe, I , Tahran 1362 hş., s. 147 ; Grayeli, s. 3 ; Bu kavmin Parthian İmparatorluğu'nu kurdıkları anlatılmaktadır. Bkz: Marquart, *Eransahr*, s. 77-78 ; Bosworth, *Târih-i Gazneviyân*, s. 147.

169-Hamza el-İsfahânî, *Târihi Sini Mülûki 'l-Arz ve 'l-Enbiya*, s. 39 ; Mustawfî Qazvinî, s. 181.

170-Mustawfî Qazvinî, s.181 – 182 ; Grayeli, s. 5, 13, 19.

171-Nişabur'un I. Şâpur'a kadar geçen tarihi durumuna ilişkin yukarıda anlatılan rivayetler, Hz. Adem'in torunu Ânûşa yönelik rivayetlerde olduğu gibi doğruluğu meçhul olan rivayetlerdir. Zîrâ şehrin adından da anlaşılacağı gibi yörenin tarihi sanki Şâpur ile başlamıştır. Bundan dolayı söz konusu rivayetleri, Ânûşa yönelik rivayetlerde olduğu gibi şehrin geçmişinin ne denli köklü olduğunun vurgulandığı açıklamalar olarak değerlendirilmemiz daha doğru olacaktır.

beğenmesi ve burada bir şehir kurmayı arzulaması, daha kral olmadan önce Horasan valiliği sırasında olmuştur.¹⁷²

¹⁷³ Burası hakkında düşündüklerini o, ancak hükümdar olduğu zaman gerçekleştirebilmiştir. Vali iken gördüğü sazlıklarla kaplı bu sulu arazide bir şehir kurulmasını emretmiştir.¹⁷⁴ Mustawfî Qazvinî, I. Şâpur'un inşâ ettirdiği şehir hakkında bilgiler verirken şöyle söylemektedir: “ Şâpur'un kurmuş

olduğu şehrin duvarlarının çevresi on beş bin adımdı ve şehir sekize sekiz ebatında, karelerden oluşan bir satranç tahtası şeklinde tasarlanmıştı.”¹⁷⁵ I. Şâpur kurmuş olduğu şehrin süslemesini yaparken Sâsânilerin adeti üzere bitki ve hayvan figürlerini de kullanmayı ihmal etmemiştir.¹⁷⁶ Kaynakların vermiş olduğu bilgiye göre I. Şâpur'un bir heykeli de kurmuş olduğu bu şehirde bulunmaktaydı. Bu heykelin Müslümanların bu bölgeyi fetihleri esnasında onlar tarafından tahrip edildiği ileri sürülmektedir.¹⁷⁷

Nişabur şehri Sâsâni Hükümdarı II. Şâpur (öl. M. 370) vasıtasıyla yeniden düzenlenmiş, büyümüş ve gelişmiştir. O, şehrin çevresinde bir set inşâ ettirmiş,

172-Mustawfî Qazvinî, s. 182 ; Grayeli, s. 13.

173-Sâsâni Hükümdarı I. Şâpur (http://www.cais-soas.com/CAIS/History/Sasanian/shapour_1.htm#01.12.2007).

174-Grayeli, s. 3, 13.

175-Mustawfî Qazvinî, s. 182 ; Grayeli, s. 5.

176-Mustawfî Qazvinî, s. 182 ; Grayeli, s. 5.

177-Grayeli, s. 5 ; Grayeli, I. Şâpur'a nisbet edilen bu heykel hakkında daha başka bilgiler de vermektedir. Öte yandan heykeli tahrip ettikleri söylenen Müslüman Araplar hakkında, İranlı olması hasebiyle bilimsel metoda yakışmayan yanlı eleştiriler ve suçlamalarda bulunmaktadır.

etrafına hendek kazdırmıştır.¹⁷⁸ Kaynakların anlattığına göre, hendeğin kazılması esnasında 80 hırvar¹⁷⁹ altın bulunmuş, II. Şâpur bu altınları halka dağıtmıştır.¹⁸⁰ Onun yeniden inşâ edip büyüttüğü bu şehrin dört kapısı vardı. Altın konusunda abartılı bilgiler veren tarihçiler, şehrin kapısı konusunda da aynı şekilde davranmaktadırlar. Onlara göre güneş bu dört kapıdan aynı anda girmekte ve aynı anda çıkmaktaydı.¹⁸¹ *Târîh-i Nîşâbûr*'da II. Şâpur'un şehri hakkında şu bilgiler de verilmektedir: II. Şâpur şehrin etrafına kazdırmış olduğu hendeğin inşaatında çalışan işçilerin sabah erkenden iş başı yapmalarını emretmiştir. İşe gelmeyenler veya geç gelenler tespit edildiğinde ise diri diri bu inşaaata gömülmekteydiler. Saffârî hükümdârı Amr b. Leys'in şehri ele geçirdiği zaman başlatmış olduğu restorasyon çalışmalarında birçok insan kemiğine rastlanılmıştır. Şehrîstanın burçlarının aynı yükseklikte olmasını isteyen II. Şâpur aynı zamanda mahallelerin ve bunların içerisinde yer alan binaların da birbirine bitişik yapılmasını emretmişti. Şehrin etrafına yaptırmış olduğu hendeğin üzerinden muhtemelen bir köprü vasıtasıyla kuhendiz ile şehrîstan birbirine bağlanmaktaydı. Şehir surlarının dört bir tarafına yaptırılan kapılar Doğu - Batı, Kuzey - Güney istikametinde uzanmaktaydı.¹⁸²

II. Şâpur'dan sonra Nîşâbur bölgesiyle ilgilenen Sâsânî hükümdârı I. Yezdicerd (öl. M. 421)'dir.¹⁸³ O, buranın havasının güzelliğinden, toprağının verimliliğinden, suyunun bolluğundan, kültürünün çeşitliliğinden etkilenmiş ve günlerinin önemli bir kısmını Nîşâbur'da geçirmeye başlamıştı. I. Yezdicerd'in Nîşâbur sevdası o kadar büyüktü ki, o, devletin merkezini buraya taşımayı bile

178-Hamza el-İsfahânî, *Târîhi Sini Mülûki 'l-Arz ve 'l-Enbiya*, s. 39 ; en-Nisaburî, *Târîhi Nîşâbûr*, s. 14, 118 ; Mustawfî Qazvinî, s. 182 ; Grayeli, s. 4, 13, 19.

179-Hırvar : Bir eşiğin yüklendiği yük ; Tebriz'in yüz menî yada üçyüz kilogram. (Hasan 'Amîd, *Ferheng-i 'Amîd*, Tahran 1374 hş., s. 552.)

180-en-Nisaburî, *Târîhi Nîşâbûr*, s. 120 ; Grayeli, s.4.

181-en-Nisaburî, *Târîhi Nîşâbûr*, s.120 ; Grayeli, s. 4.

182-en-Nisaburî, *Târîhi Nîşâbûr*, s. 120.

183-Hasan Pir Neyâ, *Târîh-i Bâstân (İran)*, III, s. 216 ; E. Honigmann, " Nîşapur ", *İA, MEB.*, IX, s. 303 ; Grayeli, s. 19.

düşünmüştür.¹⁸⁴ Bölgeyi bu kadar beğenen ve zamanının dikkate değer bir kısmını burada geçiren bir hükümdarın Nişabur'da bir dizi düzenleme ve imar faaliyetinde bulunduğu muhakkaktır. Ancak kaynaklar bu konuda çok fazla bir bilgi vermemektedirler. Kaynakların vermiş olduğu sınırlı bilgilerde: Onun döneminde Antakya, Ermenistan, Gürcistan gibi bölgelerden Nastûrî Hristiyan misyonerlerin önderliğinde bir grup Hristiyanın geldiği, bunların çok iyi bir şekilde karşılandığı, bu samimi karşılama sonucunda Nişabur'un Hristiyanların toplanma merkezlerinden biri haline geldiği anlatılmaktadır. Yine bu bilgilerde onun, Nişabur'un Çeşme-i Sebz denen mevkinde bir rivayete göre atından çifte darbesi alması, diğer bir rivayete göre ise kendisine karşı düzenlenen bir suikast sonucunda öldüğü¹⁸⁵ yazmaktadır.

I. Yezdicerd'den sonra Nişabur, Sâsâni hükümdarları arasında çok da fazla rağbet edilen bir şehir olmamıştır. Bu dönemde Nişabur'un ismi, II. Yezdicerd (öl. M. 457)'in Ceyhun Nehri'ne doğru M. 443 Yılında gerçekleştirdiği sefer esnasında ordusunu burada toplamasında geçmektedir.¹⁸⁶ Nişabur'a yolu düşen bir diğer Sâsâni hükümdarı Kubad b. Firuz (öl. M. 531)'dur. O, babasının ölümünden sonra amcası Belaş (öl. M. 488) ile saltanat kavgasına girmiştir. Mücadelenin nihayetinde yenilen Kubad tutuklanıp hapsedilmiştir. İlerleyen dönemde bir yolunu bulup hapisten kaçmış ve Türk hakanına sığınmıştır. Burada bir müddet soluklanan ve güç toplayan Kubad kendisine katılan adamlarını da alarak Türk hakanının yanından ayrılmış ve Nişabur'a gelmiştir. Burada Nivenduht isimli asil bir bayanla evlenen Kubad bir müddet Nişabur'da yaşadktan sonra ailesini bırakıp tekrar Türk hakanının yanına gitmiştir. O, hakanın yanında bir yıl kadar kalmış, onun da yardımıyla oluşturduğu ordusu ile ailesinin olduğu yere yani Nişabur'a geri dönmüş ve hanımının bir erkek

184-Hamza el-İsfahani, *Târîhi Şini Mülûki'l-Arz ve'l-Enbiya*, s. 39 ; Hasan Pir Neyâ, s. 216 ; Grayeli, s. 19.

185-Hasan Pir Neyâ, III, s. 216 ; Grayeli, s. 19-20.

186- <http://www.msxllabs.org/forum/medeniyetler-tarihi/24144-sasani-imparatorlugu-sasaniler.html> 18.12.2007.

çocuk dünyaya getirdiğini öğrenmiştir. Duymuş olduğu bu habere çok sevinmiş ve oğlunu görmeye giderken amcası Belaş'ın ölüm haberini almıştır. Bir anda iki mutluluğu birden tadan Kubad için artık Sâsâni tahtı yolunda hiçbir engel kalmamıştır. O, büyüdüğü zaman babasının yerine geçecek ve Enûşirvan ünvanını alacak olan oğlunu ve eşini yanına almış, devletin başına geçmek maksadıyla başkente doğru yola çıkmıştır.¹⁸⁷

Nişabur'un Esferâyin ismindeki yerleşim merkezinde doğan Enûşirvan (öl. M. 579) annesinin de bu şehirli olması hasebiyle Nişabur'lu sayılmaktadır. Bu cihetten yola çıkan Grayeli, kaynaklarda açıkça belirtilmese de hem annesinin hem de kendisinin memleketi olan Nişabur'a Enûşirvan'ın gereken ilgiyi göstermiş olabileceği varsayımını ileri sürmektedir.¹⁸⁸ Pek tabidir ki bu varsayım zandan öteye geçememektedir.

Enûşirvan'ın tahta geçmesiyle zor günlerinden bir nebze olsa kurtulan Sâsâni Devleti için bu dönemde Nişabur kökenli bir sorun belirmiştir. Sâsâni yönetimindeki adaletsizliğe karşı çıkan, özel mülkiyeti kabul etmeyen, sosyal adaletin ve ortak mülkiyetin olması gerektiğini savunan, bu uğurda mücadele eden, etrafına topladığı kalabalıkla Sâsâni yönetimine korkulu anlar yaşatan Mazdek adındaki şahıs Nişaburluydu. O, buralı olmasından dolayı fikirlerini yaymaya Nişabur'dan başlamıştır. Ama Nişaburlu Mazdek'i ortadan kaldıran yine bir Nişaburlu Enûşirvan olmuştur.¹⁸⁹

Enûşirvan'ın ölümünün ardından sağladığı huzur ve refah ortamı fazla uzun sürmemiş, ortaya çıkan taht kavgaları bu güzel ortamın sonunu getirmiş, devlet giderek zayıflamıştır. Bu durum kendisini Horasan coğrafyasında da hissettirmiştir.

187-Ya'kubî, *et-Târih*, I , s. 202 ; Hasan Pir Neyâ, III , s. 209 ; Grayeli, s. 20.

188-Grayeli, s. 20.

189-Mazdek'in faaliyetleri için bkz. Nişabur'da Dini Gruplar.

Sâsânilerin bu durumundan istifade etmek isteyen ve Horasan bölgesinde hakimiyet kurmayı planlayan bir devlet ortaya çıkmıştır. Bu devlet, Akhunlar'ı¹⁹⁰, M. 557 yılında ortadan kaldıran ve M. 589 Yılında Herat ve Badgis'i, M. 598 Yılında ise Ceyhun Nehri sınır olmak üzere Maverâünnehir bölgesini hakimiyeti altına alan Göktürkler'dir.¹⁹¹ Ulaşabildiğimiz kaynaklarda gerek Enûşirvan dönemi sonrası Sâsânî hâkimiyeti altındaki Nişabur gerekse Göktürklerin Ceyhun Nehri'ni geçerek Merv'i daha sonra da Nişabur'u ele geçirdikleri hakkında herhangi bir bilgi yoktur.

Göktürkler hakimiyet altında tuttıkları Horasan topraklarında egemenliklerini muhafaza edememişler ve buralarda Türkîş (Türgîş) Kağanlığı, Karluklar, Huttal Türkleri, Toharistan Yabguları, Türkşâhiler, Heytal Türkleri bağımsız bir şekilde hareket etmeye başlamışlardır.¹⁹² Sâsânilerin otoritesi altında olan bölümlerde de kontroller sözde bir şekilde cereyan etmekteydi. Müslüman fatihler Sâsânî topraklarına doğru yaptıkları seferlerde çok da fazla bir mukavemetle karşılaşmadan amaçlarına ulaşmışlardır. Bunda, Sâsânî hânedânının artık ömrünü tamamlamak üzere olması ve ülkede sık sık baş gösteren saltanat kavgalarının, Müslüman ordusunun karşısına çıkan Sâsânî ordusunun motivasyonunu etkilemesi etkin rol oynamıştır. Yöre insanının Sâsânî idaresine karşı bir inancı da artık kalmamıştır. Bu durumu biz, İslam orduları karşısında tutunamayan son Sâsânî hükümdarı III. Yazdicerd (öl. M. 651)'in sığındığı son sığınak olan Merv'de yöre halkı tarafından sahipsiz bırakılmasında¹⁹³ gayet açık görmekteyiz. Aynı durum Horasan fetihleri için de söz konusu olmuştur.

190-Akhunlar Volga'dan batıya doğru hareket eden Hunların bir koludur. Bunlar Güney İran'a ve Afganistan'a hakim olarak Eftalit (Heyatile) Devletini kurmuşlar ve Toharistan, Herat, Zâbülistan, Cürcan, Soğd gibi bölgeleri hakimiyetleri altına almışlardır. (İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1986, s. 80-82.)

191-Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihi'ne Giriş*, I-V, Ankara 1978, I, s. 177 ; Kafesoğlu, s. 84, 103 ; Bayur, I, s. 87 ; Uslu, s. 20-21.

192-Emel Esin, “ Milli Kültür Tarihi Safhalarına Bakış ”, Atatürk Üniversitesi *İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, II , Ankara 1977, s. 248-249 ; Yusuf, s. 48.

193-Belâzurî, *Fütühu'l-Bıldan*, s. 451-454.

Nişabur Müslüman hakimiyetine geçtikten sonra, Hz. Ali ve Muaviye arasındaki savaşları fırsat bilen yerli halkın isyanına sahne olmuştur. Bu dönemde kontrolü ellerine geçiren yerli halk, III.Yezdicerd'in oğlu III. firuz'u şehirlerinde misafir etseler bile¹⁹⁴ bu durum fazla uzun sürmemiş, şehir tekrar İslam hakimiyetine geçmiştir.

2. Nişabur'a Verilen İsimler

Horasan Bölgesi'nin dört önemli merkezinden biri olan Nişabur'a¹⁹⁵ kaynakların rivayetlerine göre pek çok isim verilmiştir. Bu rivayetler incelendiği zaman aktarılan bilgilerin, kimi yerde birbirine karıştığı, kimi yerde aynı şeylerin tekrarlandığı, kimi yerde de bilgilerin bir bütün olmaktan ziyade birbirinden kopuk, ayrı ayrı parçalar gibi görüldüğü tespit edilmiştir. Rivayetlerdeki bu tip problemlerin sebeplerini şu şekilde tespit etmek mümkündür: **1-** Kimi kaynaklar Nişabur'un kurucusu olarak I. Şâpur'u göstermekte¹⁹⁶ -ki kaynakların büyük bir çoğunluğu bu konuda hem fikirdir.-, kimi kaynaklar da II. Şâpur'u göstermektedir.¹⁹⁷ Hal böyle olunca, Nişabur'un ismine yönelik rivayetlerde bu iki hükümdardan kaynaklanan karışıklık görülmektedir. Oysaki bir önceki bölümde değindiğimiz gibi Nişabur'un ilk kurucusu I. Şâpur'dur. II. Şâpur ise, Miladi IV.Yüzyılda bu şehri yeniden inşâ edip, biraz daha büyütüştür. Rivayetleri zikreden kimseleri zor duruma düşüren en önemli husus belki de, iki hükümdarın adının da aynı olmasıdır. Bu iki hükümdar gerek Nişabur'un ilk kurulmasından gerekse yeniden inşâ edilip büyütülmesinden sonra şehre isimler vermişlerdir. Bu isimlerin bir çoğu iki hükümdarın adı ile alakalı olduğu için hangi ismin hangi hükümdar döneminde verildiği bazen tam olarak

194-Öztürk, *Anadolu Erenleri'nin Kaynağı Olarak Horasan*, s. 150.

195-İstahri, *Mesâlik ve Memâlik*, s. 203 ; İbn Havkal, *Sûretu'l-Arz*, s. 430.

196-Nişabur'un Kuruluşu ve İlk Yerleşimcileri bölümünde yer alan ilgili dipnotlara bakınız.

197-Nişabur'un Kuruluşu ve İlk Yerleşimcileri bölümünde yer alan ilgili dipnotlara bakınız.

tespit edilememekte ve kaynaklarda birbirine karışmış olarak zikredilmektedir. 2- Aşağıda Nişabur'a verilen isimleri anlatırken de değineceğimiz gibi I. Şâpur, şehri kurmadan önce burada büyük bir sazlık alan görüyor ve burasının kurutulmasını emrediyor. Kurutulan alana da şehri kuruyor.¹⁹⁸ Bu rivayet kaynaklarda anlatılırken, Nişabur'un ismi ile sazlık alan arasında irtibat kurulmakta ve birbirine karışmış halde bir takım isimler zikredilmektedir. Daha sonra bu isimler başka bir rivayet ile de irtibatlandırılmaya çalışılmakta, nihayetinde karışıklığın çoğalmasına zemin hazırlanmaktadır. 3- Kaynaklardaki bilgi karışıklığının bir diğer sebebi de, Nişabur'a verilen isimlerin yazılış şekilleridir. Rivayetleri zikreden kimseler bu yazılış şekillerini yorumlarken aynı rivayetleri farklı yorumları açıklamak için kullanmakta, bu durum ise gerek bilgilerin gerekse isimlerin karışmasına yol açmaktadır. 4- Kimi kaynaklarda da rivayetler birbirinin aynısı şeklinde yer almakta, sanki tek bir elden çıkmış izlenimi vermektedir. 5- Kaynakların bazılarında geçen bilgiler, diğer bilgilerden farklı bir görünüş arz etmektedir. Örneğin; Baktriyan hükümdarları döneminde basılan bazı sikkelerin üzerindeki yer isimlerinin Nişabur'a benzemesinden dolayı bazı kaynaklar açık bir delile dayandırmadan Baktriyan egemenliğinin Nişabur'a kadar uzandığını söylemektedirler.¹⁹⁹ Bu konuda zikredilen rivayetler daha önceki rivayetler ile herhangi bir bağlantı içermemektedir.

Yukarıda belirtilen problemler elden geldiği kadar ortadan kaldırılmaya çalışılırsa, Nişabur'a verilen isimler ve bu konudaki rivayetler şöyle sıralanabilir:

198-Ibnü'l-Esir, *el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*, III, s. 252 ; Grayeli, s. 4.

199-Grayeli, s. 7-8. ; Bir önceki bölümde de temas ettiğimiz gibi Baktriyan diyarı Doğu Horasan ve Belh civarı idi. Nişabur ise, Parthların kontrolündeydi. Bkz: Bayur, I, s. 63 ; Çetin, " Horasan ", *DİA*, XVIII, s. 234. Hal böyle olunca Grayeli'nin rivayetini, Baktriyan hükümdarlarının hakimiyet alanlarını Nişabur'a kadar genişletmiş oldukları şeklinde değerlendirmemiz gerekmektedir. Oysa işin böyle olduğuna dair bir kanıt, ulaşabildiğimiz kaynaklarda tespit etmiş değiliz. Sikkeler üzerinde yazan Nikâfur, Nikehfur kelimelerinden yola çıkarak böyle bir sonuca varılmasını ihtiyatlı karşılamak gerektiğini düşünmekteyiz. Çünkü bu isimler yer isminden ziyade şahıs isimleri de olabilir. Yunanlılar arasında Nikiforos gibi bu isimlere benzer isimlerin kullanıldığı bilinmektedir. Ama yine de bu rivayetleri az sonra vereceğimiz isimler arasında zikrettik.

Nîvehşahpûr (Karnîk-i Şâhpûr)

Nişabur’a bu ismin verildiğine dâir rivayet, kaynakların belirttiğine göre eski Pehlevi Dili ile yazılmış İran şehirlerini anlatan kitaplarda ve İran coğrafyasını ihtivâ eden eski eserlerde yer almaktadır. Bu rivayete göre Sâsânî hükümdarı Erdeşir’in oğlu I. Şâpur, Horasan’da hakimiyet mücadelesi veren Tûrânî Hükümdarı Pehlîzek (Pâlzhâk, Pâlçihâk)’i yenerek, Nişabur’u kurmuş ve bu ismi vermiştir.²⁰⁰

Nehşâpûr

Bu isme yönelik kaynaklarda geçen açıklama şöyledir: Sâsânî hükümdarı I. Şâpur babasının Horasan Bölge Valisi olarak görev yaptığı sırada babasından Nişabur şehrinin yer aldığı araziye iktâ olarak kendisine vermesini istiyor. Babası onun bu isteğini reddediyor. Aldığı cevap I. Şâpur’un ağına gidiyor. Araziyi alma fikrini erteleyen Şâpur, babasının vefatından sonra hükümdar olarak geldiği bu yere, bir şehir kurulmasını emrediyor.²⁰¹ Şehre isim olarak Nehşâpûr’u belirliyor. Bu isim daha sonra Nişabur halini alıyor.

Kaynakların bildirdikleri bir başka rivayete göre, Nehşâpûr ismindeki ‘Neh’ ifadesi sözlükte on anlamındadır. Bu yüzden Nişabur’a Nehşâpûr yerine Dehşâpûr ismi de verilmiştir.²⁰²

Neyşâpûr

Bir başka rivayete göre, Şâpur Nişabur’un olduğu bölgeye geldiği zaman burada geniş bir sazlık alan görmüş ve bu yere bir şehrin kurulmasını emretmiştir. Adamları sazlık alandaki kamışları ve bataklığı kurutmuşlar ve kurutup temizlemiş oldukları yere şehri kurmuşlardır.²⁰³ Bu rivayetten hareketle Şâpur’un bir sazlığı

200-Grayeli, s. 3, 13.

201-Mustawfî Qazvinî, s. 182 ; Grayeli, s. 5, 13.

202-Grayeli, s. 5.

203-İbnü’l-Esir, *el-Lübab*, III, s. 252 ; Kalkaşandî, *Subhu’l-A’sâ fi Sinaati’l-İnşâ*, IV, s. 389 ; Grayeli, s. 4.

kurularak orada şehir kurduğuna atıflar yapılmakta, bu şehre Neyşâpûr isminin verildiği söylenmektedir. Buna ilaveten Neyşâpûr kelimesinin açıklaması yapılırken bu kelimedeki geçen ‘Ney’ ifadesinin sazlık anlamında kullanılabileceği, ama burada ‘Ney’ kelimesinin sazlık değil de bina anlamına geldiği söylenmekte bu itibarla, Neyşâpûr isminden maksadın Şâpur’un sazlığı değil onun kurduğu ve oturduğu yer olduğu dile getirilmektedir.²⁰⁴ Bu iki açıklamayı da (yani ne Şâpur’un sazlığı ne de bina ettiği ve oturduğu yer açıklamalarını) kabul etmeyen araştırmacılar da vardır. Onlara göre bu rivayetler gerçeği yansıtmamaktadır.²⁰⁵

Bu rivayetlerde geçen Şâpur’un I. mi yoksa II. mi Şâpur olduğu net değildir. Ama rivayetlerde geçen sazlık alanın kurularak yerine bir şehir yapılması ifadesi bu Şâpur’un, I. Şâpur olduğu tahminimizi kuvvetlendirmektedir. Çünkü ikincisi Nişabur’u sıfırdan kurmamış, var olan şehri yeniden inşâ edip, büyütmiştir.

Nevşâhpûr

Bazı kaynaklarda ise Nişabur’a Nevşâhpûr ismi verilmektedir. Burada Nevşâhpûr kelimesinin Nev ve Şâhpûr diye iki kelimedenden oluştuğu, bu terkinin manasının da Şâhpûr’un güzel ve yeni şehri olduğu anlatılmaktadır.²⁰⁶

Şâpûr Hâst (Hôst) ve Dendî Şâpûr

Bir başka rivayete göre, Şâpur’un falcı ve kahinleri bir gün ona gelerek saltanatının sona ereceğini söylüyor. Nitekim onun saltanatını tehdit eden felaket günü geliyor. O gün Şâpur tahtını terk edip kaçıyor. Ülke büyükleri ve eşraf onu aramaya çıkıyorlar ve nihayet onu Nişabur şehrinde buluyorlar. Bu şehri kimin

204-Ebu'l-Fidâ, *Takvîmu'l-Büldân*, tsh. M. Reinaud - M. Le Baron Mac Guckin de Slane, Paris 1840, s. 512 ; Grayeli, s. 5- 6.

205-Grayeli, s. 7.

206-Ebu'l-Kasım Tahîrî, *Coğrafyayı Târih-i Horasân*, s. 171 ; Honigmann, “ Nişapur ”, *IA, MEB.*, IX , s. 302 ; Grayeli, s. 7.

kurduğunu sorduklarında yöre halkı Şâpur'u gösteriyorlar. Bu şehrin ismine de Şâpûr hâst (hôst) diyorlar. Şâpur'dan sonra buraya Dendî Şâpûr ismi veriliyor.²⁰⁷

Nîvşâhpûher

II. Şâpur'un Miladi IV. Yüzyılda Nişabur'u yeniden inşâ edip, ilavelerle büyüttükten sonra buraya Nîvşâhpûher ismini verdiği rivayet edilmektedir. Bu isim, iyi ve güzel iş anlamına gelmekte, Şâpur'un güzel işi karşılığında kullanılmaktaydı.²⁰⁸

Binâşâhpûr

II. Şâpur'un yeniden inşâ ettirdiği Nişabur'a verilen isimlerden bir diğeri de Binâşâhpûr'dur. Anlatılan bilgilere göre, Binâşâhpûr isminin daha sonraki dönemlerde baştaki be harfî düşmüş, nun harfîni nâ diye çeken elif harfî ise ye harfîne dönüşmüş ve isim Nîşâhpûr daha sonra da Nişabur haline gelmiştir.²⁰⁹

Nîsâbûr - Neysâbûr

Arap coğrafyacılar ve tarihçiler arasında da Nişabur'a farklı isimler verilmiştir. Verilen bu isimlerde, onların Arapça'ya aktarılırken dilin özelliğinden dolayı aldığı şekiller etkili olmaktadır. Arap coğrafyacı ve tarihçilerin büyük çoğunluğu tarafından Nişabur'a verilen isimler Nîsâbûr veya Neysâbûr'dur.²¹⁰ Bu isimlerde Arap Dili'nin özelliklerinin ve söylenişinin etkili olduğunu rahatlıkla görebilmekteyiz.

Nîsâfûr (Neysâfûr) – Nîsâver (Neysâver)

Arap kaynaklarında Nişabur'a verilen isimler incelendiğinde bu şehirdeki

207-Hamza el-İsfahânî, *Târihi Sini Mülûki'l-Arz ve'l-Enbiya*, s. 39 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldan*, III, s. 188 ; Mustawfî Qazvinî, s. 181 ; Grayeli, s. 4.

208-İbn Funduk el-Beyhakî, *Târih-i Beyhak*, s. 34 ; Mustawfî Qazvinî, s. 182 ; Grayeli, s. 3-4.

209-en-Nisaburi, *Târih-i Nişâbûr*, s. 116 ; Grayeli, s. 4.

210-İbnü'l-Fakih, *Muhtasâru Kitâbu'l-Büldan*, Nişabur'la ilgili bölümler. ; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Nişabur'la ilgili bölümler. ; İbn Rüste, *Kitâbu'l-A'lâku'n-Nefse*, Nişabur'la ilgili bölümler. ; İstahrî, *Mesâlik ve Memâlik*, Nişabur'la ilgili bölümler. ; Hamza el-İsfahânî, *Târihi Sini Mülûki'l-Arz ve'l-Enbiya*, Nişabur'la ilgili bölümler. ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldan*, Nişabur'la ilgili bölümler. ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, Nişabur'la ilgili bölümler.

dikkate değer herhangi bir özelliğin de, isim verilişlerinde etkili olduğu tahmin edilmektedir. Bunu Nîsâfûr veya Neysâfûr isimlerinde görebilmekteyiz. Grayeli bu ismi açıklarken, Nîsâfûr kelimesinin gölgelik anlamına geldiğini belki de bu ismin, Nişabur şehrinde var olan ve gölgelik yapan badem ve ceviz gibi çok büyük ağaçlardan dolayı verildiğini söylemektedir.²¹¹ Nîsâfûr ismi Neysâfûr, Nîsâvûr, Neysâvûr, Nîsâver, Neysâver şeklinde de geçmektedir.²¹²

Nebsâbûr

Nîsâfûr ismi Nebsâbûr şeklinde de rivayet edilmektedir.²¹³

Nîşâbûr - Bîşâbûr

Hamza el-İsfahanî eserinde Nişabur hakkında bilgi verirken onun isminden de bahsetmekte, Nişabur'a Nîşâbûr ve Bîşâbûr isimlerinin de verildiğini zikretmektedir.²¹⁴

Bazı kaynaklar Nişabur'un isminin manasını anlatırken şu açıklamayı yapmaktadırlar: Bu isim Pehlevi Dili'nde oturmak veya oturuş anlamına gelen 'Nîş'sözcüğü ile Şâpûr kelimesinin bir araya gelmesiyle oluşmaktadır. Yani Şâpur'un oturduğu yer manasındadır.²¹⁵

Nîsâyâ (Neysâyâ) - Nesâyâ

Kimi tarihçiler buraya Nîsâyâ (Neysâyâ) veya Nesâyâ ismini vermektedir. Beş Avesta kitaplarından Vandida'da on altı bölgeden bahsedildiği, bu bahisteki

211-Grayeli, s. 7.

212-Grayeli, s. 7.

213-Grayeli, s. 7.

214-Hamza el-İsfahanî, *Târîhi Şini Mülûki'l-Arz ve'l-Enbiya*, s. 39.

215-Grayeli, s. 8.

beşinci iklimin Nîsâyâ olduğu, bu bölgenin bugün ki Nişabur'dan Serahs'a kadar olan kısım olduğunun tahmin edildiği ifade edilmektedir.²¹⁶

Nîkehfûr (Neykehfûr)

Bazı rivayetlerde, Belh ve Afganistan'da yapılan kazılar sonucunda Baktriyan döneminden kalan ve üzerlerinde Nîkehfûr (Neykehfûr) gibi hükümdar isimlerinin yazılı olduğu birtakım sikkelerin bulunduğu söylenmektedir.²¹⁷ Bu rivayetleri nakleden Grayeli, Nîkehfûr isminin daha sonra Nîsehfûr – Nîsâfûr - Nîşâbûr adına dönüşmüş olabileceğinden bahsetmektedir.²¹⁸ Parth Devleti'nin sınırları hakkında bilgi veren kaynaklara göre, Hihâmenşî döneminde, Avesta'da 'Verneh', Dâryûş Persevâ (Persuvâ)'nın yazılı taşında ve Heredot'un tarihinde 'Pârter', Esterâbon'un kitabında 'Pârtîbeh'isminde geçen bir bölgeden bahsedilmektedir. Nişabur'un da bu bölgenin en değerli yeri olduğu anlatılmaktadır.²¹⁹

Niu-Şâpûh

E. Honigmann'ın verdiği bilgiye göre; Ermeni kaynaklarında Nişabur'un ismi Niu-Şâpûh diye geçmektedir.²²⁰ Bunun yanında Neşâpûr²²¹ ve Neşâver (Nişâver – Nişâvur)²²² isimlerinin de kullanıldığı rivayet edilmektedir.

Makdisî eserinde Buhara, Nişabur, Mısır gibi memleketlerin bazen bünyelerinde barındırdıkları kasaba ve köylerin isimleri ile anıldıklarını zikretmektedir.²²³ Bu bilgiye istinâden bazı rivayetlerde Nişabur'a Şâziyâh isminin verildiğini söylerler. Ebu'l-Fidâ'nın eserinde geçen: “ Nişabur'a mensup olan her

216-Cevad Meşkur, *İran Bâstân*, Tahran, trz., s.103 ; Grayeli, s. 7. Bu ismin, verilen koordinatlar ve isim benzerliği baz alındığında Nişabur'dan ziyade Merv'in bir beldesi olan Nesâya daha çok yakıştığını düşünmekteyiz.

217-Grayeli, s. 7-8.

218-Grayeli, s. 8. Bu konu hakkında gerekli açıklamalar 199. dipnotta yapılmıştır. Bundan dolayı aynı şeyleri bir daha tekrar etmeye lüzum görmedik.

219-Meşkur, s. 149.

220-Honigmann, “ Nişapur ”, *İA., MEB.*, IX, s. 302.

221-Honigmann, “ Nişapur ”, *İA., MEB.*, IX, s. 302.

222-Kalkaşandî, IV, s. 389 – 390 ; Honigmann, “ Nişapur ”, *İA., MEB.*, IX, s. 302.

223-Makdisî, *Ahsenü 't-Tekâsîm*, s. 30.

şey Şâziyâh'tır."²²⁴ ifadesi bu durumu anlatmaktadır.

Nişabur tarih içerisinde zaman zaman, kendisinin içerisinde bulunduğu ve merkez şehri durumunda olduğu eyâletlerin adı ile de anılmıştır. Bu bağlamda ona Ebrşehr ve İranşehr isimleri de verilmiştir.²²⁵

Ebrşehr

Ebrşehr vilayeti Dâha Sülâlesi'nden gelen ve dağlarda kurdukları çadırlarda yaşayan Eprenlerin toprağı idi. Dolayısıyla buraya Eprenkşehr, Zâd-ı Bûm-ı Eprenhâ ismi de verilmekteydi.²²⁶ Farklı rivayetler Eprenlerin Pârtiyân İmparatorluğu'nu kurduklarını söylemektedirler.²²⁷ Buraya Ebrşehr isminin verilme nedeninin gökteki bulutların şehre çok yakın olmasından kaynaklandığı anlatılmaktadır. Zaten şehre isim olarak verilen Ebrşehr kelimesi bulut şehri anlamına gelmekteydi.²²⁸ Nişabur işte bu bölgenin baş şehri konumunda idi.

Müslümanlar tarafından fethinden itibaren Emevî ve Abbâsî iktidarları dönemleri de dâhil olmak üzere Nişabur'un Ebrşehr olarak tanındığını görmekteyiz. Bu konu hakkındaki rivayetler, Abbâsî Halifesi Harun er-Reşid'den ve sonraki halifeler dönemlerinden kalma birçok sikkede Ebrşehr isminin geçtiğini zikretmektedirler.²²⁹

224-Ebu'l-Fidâ, s. 511.

225-İbnü'l-Fakîh, s. 321 ; İbn Hurdazbih, s. 234, 243 ; İstahrî, s. 204 ; Hamza el-İsfahanî, *Târihi Sini Mülûki'l-Arz ve'l-Enbiya*, s. 39 ; İbn Havkal, s. 431 ; Makdisî, *Ahsenü'l-Tekâsîm*, s. 299 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldan*, I, s. 343-344 ; Uslu, s. 29.

226-Marquart, s. 77-78 ; Bosworth, *Târih-i Gazneviyân*, I, s. 147 ; Grayeli, s. 3.

227-Marquart, s. 77-78 ; Bosworth, *Târih-i Gazneviyân*, I, s. 147.

228-en-Nisaburi, *Târih-i Nişâbur*, s. 120.

229-Strange, *The Lands of The Eastern Chaliphate*, s. 383 ; Grayeli, s. 9. Abbâsîlerin merkezi otoritelerini kontrolleri altındaki her bir bölgede hissettirdikleri dönemde Nişabur yerine Ebrşehr kelimesi daha yaygın kullanılmaktaydı. Horasan coğrafyasında Tâhirîler gibi hânedânların ortaya çıkmasıyla birlikte Ebrşehr kelimesinin yerini Nişabur'un almış olduğunu, kaynaklarda bu şehrin isminin Nişabur olarak geçmesinden anlamaktayız.

Nişabur'un da içerisinde yer aldığı bölgeyi anlatan bazı kaynaklar burada Ebehşehr adında bir kavmin yaşadığını söylemekte ve bu isimle meşhur bir şehrin varlığından bahsetmektedirler.²³⁰

Îranşehr

Bu tabir genelde Nişabur'u da içerisine alan geniş bir bölgeyi anlatmak için kullanılmıştır. Nitekim Makdisî : “ Îranşehr, tüm Zâbülistân, Sistân ve Nişabur çevresini içine almaktadır. ” Demektedir.²³¹ Yâkut el-Hamevî ise, kavramı biraz daha genişleterek: Îranşehr denince İran'ın bütün topraklarının kastedildiğini söylemektedir.²³² Bunun yanında bu tabirin daha dar bir çerçevede, Nişabur'un merkez olduğu bölgeleri ifade etmek için de kullanıldığını görmekteyiz. Nitekim yukarıda zikri geçen coğrafyacılar Nişabur – Ebrşehr – Îranşehr dendiği zaman, Ceyhun Nehri ile Kadisiye Çölü arasındaki bölgenin anlaşılması gerektiğini de söylemektedirler.²³³

Nishabur - Nishapur

Nişabur'dan bahseden Batılı tarih ve coğrafyacıların eserleri incelendiğinde bu şehrin isminin çoğunlukla Nishabur veya Nishapur şeklinde ifade edildiği görülmektedir.

²³⁰-Grayeli, s. 8.

²³¹-Makdisî, *Ahsenü 'l-Tekâsîm*, s. 299.

²³²-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu 'l-Büldan*, I , s. 343-344.

²³³-Makdisî, *Ahsenü 'l-Tekâsîm*, s. 299-300 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu 'l-Büldan*, I, s. 343-344. ; Grayeli, s. 9.

I. BÖLÜM

NİŞABUR'UN COĞRAFİ DURUMU, FİZİKİ PLANI VE MİMARİ

ÖZELLİKLERİ

A. COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ VE İKLİMİ

1- Nişabur'un Coğrafi Konumu, Sınırları ve İklimi

Nişabur'un coğrafi koordinatları ve bulunduğu iklim bölgesi hakkında sadece Müslüman coğrafyacılar değil, aynı zamanda diğer dinlere mensup coğrafyacılar da çeşitli açıklamalar yapmışlardır. Bu bilgiler incelendiğinde, aralarında farklılıklar olmasına rağmen bu farklılıkların çok büyük boyutlarda olmadığı görülmektedir. Müslüman coğrafyacılarından Kalkaşandî, bölgenin koordinatlarını seksen derece boylam ve otuz altı derece yirmi dakika enlem olarak vermekte, bölgeyi dördüncü iklim bölgesinde saymaktadır.²³⁴ Öte yandan Hamdullah Mustavfî ise verdiği bilgide, enlem olarak Kalkaşandî ile büyük ölçüde örtüşmesine rağmen boylam ölçüsünde on iki derece otuz iki dakikalık bir sapma yapmıştır. O, Nişabur'un koordinatlarını doksan iki derece otuz iki dakika boylam, otuz altı derece yirmi bir dakika enlem olarak açıklamaktadır. İklim bölgesi olarak ise Kalkaşandî ile aynı fikirleri taşımaktadır.²³⁵ Bu iki coğrafyacidan çok önce yaşamış olan İbn Rüste de Nişabur'un dördüncü iklim bölgesinde yer aldığını zikretmektedir.²³⁶ Müslüman coğrafyacıların bu bilgilerine karşın Batlamyus, Nişabur'un elli sekiz derece boylam, otuz dokuz derece enlem koordinatlarında olduğunu ve dördüncü iklimin sonu, beşinci iklimin başında yer aldığını söylemektedir.²³⁷

234-Kalkaşandî, IV, s. 390.

235-Mustawfî Qazvinî, s. 182.

236-İbn Rüste, s. 97.

237-Grayeli, s. 211 ; **İKLİM**: “ Birkaç yer dışında bölge, 7 iklimden biri anlamında kullanılmıştır. Ekvator'un kuzeyi, Ekvator'dan Kuzey Kutbu'na doğru 7 iklime (kuşağa) bölünür. Her iklim Doğu'dan Batı'ya doğru anlatılırdı. ” (Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, 2001, s.VIII)

Yukarıda zikrettiğimiz kaynakların verdiği bilgilerle, otuz altı derece on iki yada on üç dakika Kuzey Enlemi, elli sekiz derece kırk yada kırk dokuz dakika Doğu Boylamı içerisinde yer alan²³⁸ günümüz Nişabur'unun koordinatları karşılaştırıldığı zaman, şehrin eski yerinde olmamasına rağmen enlem ve boylam ölçüsünde, çok önemli bir farkın olmadığını görmekteyiz. Bu farkın sebebi olarak, yukarıda da zikrettiğimiz gibi günümüz Nişabur'u ile geçmiş dönemlerdeki Nişabur'un bulunduğu yerin farklı olmasının yanında, geçmiş dönemlerde mevcut olan koordinat hesaplama yöntemlerinin günümüzde kullanılan yöntemler kadar gelişmiş olmamaları ve buna bağlı olarak eski yöntemlerin hatasız tespit yapamamalarının da etkili olmasını gösterebiliriz. Bunlara ilave olarak, incelediğimiz dönem Nişabur'unun önemine binâen kendisine bağlı olan yerler ile birlikte yayıldığı alanın, günümüzde orta büyüklükte olan ve bölgesinde çok da önemli bir konumda yer almayan Nişabur'a göre hatırı sayılır derecede fazla olacağı gerçeğinin, bu farkın açıklanmasında en önemli etken olduğu düşünülebilir.

Bînâlûd Dağ'ı geçidinin güney istikâmetinde uzanan bir düzlükte kurulan ve yukarıda ayrıntısı ile anlatmaya çalıştığımız coğrafi koordinatlara sahip olan Nişabur'un, sınırları hakkında kaynaklarda pek çok bilgi yer almaktadır. Bu bilgiler onun ihtivâ ettiği küçük şehir, kasaba ve köyler dikkate alındığında, bölgeyi çevreleyen sınırların genişleyip, daraldığını ortaya koymaktadır.

Nişabur'un kendisine bağlı bulunan beldeler bakımından Horasan'ın en geniş yerleşim birimi olduğu konusunda birçok alim hem fikirdir.²³⁹ Nitekim onun sınırları bir taraftan Kûmis ve Ceyhun bölgesine, bir taraftan Sistân'a yedi günlük bir mesafede bulunan ve Herat'ın burada ilk yerleşim birimi olan Dizk (Dezk)'e, diğer

238-Honigmann, "Nişapur", *IA., MEB.*, IX, s. 302 ; a. mlf. - Bosworth, "Nishapur", *Encyclopaedia of Islam*, VIII, s. 63.

239-İstahri, s. 205 ; İbn Havkal, s. 453 ; *Hudud al-A'lam*, s. 102 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 314-316.

tarafından da Kûhistân'a kadar uzanmaktaydı.²⁴⁰ Makdisî'de yer alan: “ Nîşabur'un bazı kasabalarının büyüklüğünün Şîrâz şehrinin yarısı kadar olduğu ”²⁴¹ bilgisi de Nîşabur bölgesinin büyüklüğünü anlatmak bakımından çarpıcı bir örnektir. Bölgenin dört tassûca (büyük kasabaya veya küçük şehre)²⁴², bir rivayete göre on iki²⁴³, bir başka rivayete göre on üç²⁴⁴ rustağa (büyük köy) ve her bir rustağın yüz altmış köye²⁴⁵ ayrılıyor olması Nîşabur'un büyüklüğünün bir başka kanıtını oluşturmaktadır. Kaynakların verdiği bilgiye dayanarak tassûcların adını ve bulundukları mevkîyi şöyle sıralayabiliriz: Batıda Rîvend, güneyde eş-Şâmât veya Tek-âb, doğuda Büştefrûş, kuzeyde Mâzûl.²⁴⁶

Önceki bölümde de değindiğimiz gibi Nîşabur, Îranşehr kavramıyla da açıklanmıştır.²⁴⁷ Îranşehr ismi altında geniş bir coğrafyadan bahsedilmektedir. Tüm Zâbülistân ve Sistân'ı içine aldığı²⁴⁸ hatta İran'ın bütün topraklarının Îranşehr'in içerisine girdiği anlatılmaktadır.²⁴⁹ Bu tanımlamalar dikkate alındığı zaman Nîşabur'un sınırlarının bir hayli genişlemiş olduğu görülmektedir. Ancak tüm Zâbülistân, Sistân ve hatta tüm İran'ın Nîşabur'un sınırları içerisinde bulunduğunu kabul etmek mümkün değildir. Îranşehr ile Nîşabur arasındaki ilişki, Îranşehr'in Nîşabur'a isim olarak verilmesine rağmen Nîşabur ve çevresini de içerisine alan büyük bir coğrafya parçasının adı olmasıdır. İbnü'l-Fakîh'te Îranşehr hakkında yer

240-İstahrî, s. 222 ; İbn Havkal, s. 453.

241-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 315.

242-*Hudud al-A'lam*, s. 102 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 316-317 ; en-Nisaburî, *Târih-i Nîşâbü'r*, s. 138-139 ; Strange, s. 387 ; Honigmann, “ Nîşapur ”, *İA.*, *MEB.*, IX, s. 302 ; Tassûc ve daha bir çok coğrafi terimin açıklamalarına, Nîşabur'a bağlı yerleşim birimleri hakkında bilgi verilirken değinilecektir.

243-İbnü'l-Fakîh, s. 319.

244-*Hudud al-A'lam*, s. 102.

245-İbnü'l-Fakîh, s. 319.

246-*Hudud al-A'lam*, s. 102 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 316-317 ; en-Nisaburî, *Târih-i Nîşâbü'r*, s. 138-139 ; Strange, s. 387 ; Honigmann, “ Nîşapur ”, *İA.*, *MEB.*, IX, s. 302.

247-İbn Hurdazbih, s. 234 ; Hamza el-İsfahânî, *Târihi Sini Mülûki'l-Arz ve'l-Enbiya*, s. 39 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 299 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 343-344.

248-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 299.

249-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 343-344.

alan bilgiler bize bu durumu kanıtlamaktadır. O, Belâzurî'ye dayanarak Horasan'ın dört bölüme ayrıldığını ve onun bölümlerinden birinin içerisinde Nişabur'un da bulunduğu Îranşehr olduğunu söylemektedir.²⁵⁰ Îranşehr'in bu kadar önemli bir konuma sahip olmasında Sâsânîler zamanında Horasan'ın merkezi olmasının²⁵¹ büyük etkisi vardır. Kaynaklarda Nişabur'a Îranşehr isminin verildiğinin zikredilmesi, Îranşehr'in zamanla Nişabur'un öneminin artmasıyla birlikte eski konumunu kaybederek Nişabur'un gölgesinde kaldığını dolayısıyla, yerini, önemini ve ismini Nişabur'a kaptırdığını göstermektedir. Hatta kimi kaynaklar Nişabur'a bağlı olan yerleşim merkezlerini sayarken, Îranşehr'in adını da zikretmektedir.²⁵² Bu durum, asıl Îranşehr denilen bölgenin eski önemini yitirdikten sonra Nişabur'a bağlı bir yer konumuna geldiğini ortaya koymaktadır. Îranşehr'in Nişabur'a bağlı olan bir yer durumunda olması, Nişabur'a kendisine bağlı bir beldenin isminin verildiği izlenimini vermektedir. Zîrâ Makdisî, Nişabur'un, kendi beldelerinden birinin ismi ile isimlendirilen şehirlerden biri olduğu kaydını düşmektedir.²⁵³

Öte yandan Nişabur'un sınırlarının dar çerçevede çizildiği rivayetler de mevcuttur. Bu rivayetler, Nişabur denince Ebrşehr eyâletinin merkezini kastetmektedir.²⁵⁴ Rivayetlerde yer alan bilgiler, Ebrşehr eyaletinin gerçek sahipleri Dâha Sülâlesi'nden gelen ve Pârtiyân İmparatorluğu'nun kurucuları arasında gösterilen Epremler dönemi için geçerlidir. Epremlerin yönetiminde, Nişabur merkezli bir coğrafya parçasında kurulmuş olan Ebrşehr eyaleti, en kuvvetli dönemini

250-İbnü'l-Fakîh, s. 321.

251-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 299-300.

252-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 314 ; Uslu, s. 32.

253-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 30 ; Îranşehr ile ilgili kapsamlı bir değerlendirme için bkz: Nişabur'a Bağlı Olan Yerleşim Merkezleri Bölümü, Îranşehr Maddesi.

254-İbn Hurdazbih, s. 243 ; İstahrî, s. 204 ; İbn Havkal, s. 431 ; Bosworth, *Târih-i Gazneviyân*, I, s. 147 ; Grayeli, s. 8-9.

yaşamıştır. Bu eyâlet, Eşkânîler dönemine kadar önemini muhâfaza ettirmiştir.²⁵⁵ Daha sonraki dönemlerde eski günlerinden çok uzak bir konumda kalan Ebrşehr, Nişabur'un kurulmasının akabinde bu yeni şehre ismini vererek adeta yeniden doğmuştur. Öyle ki, Nişabur dendiği zaman Ebrşehr, Ebrşehr dendiği zaman Nişabur akla gelir hale gelmiştir. İstahrî'de Nişabur'u tanımlamak için geçen “ Ebrşehr işte burasıdır. ”²⁵⁶ İfadesi bu durumun bir yansımasıdır. Nişabur, Müslümanlar tarafından fethedilme devresinde, Emevîler zamanında ve Abbâsîlerin merkezi otoriteyi hükmettikleri her bölgeye hissettirdikleri dönemde Ebrşehr olarak bilinmekteydi.²⁵⁷ Bu durumu biz Abbâsî Halifesi Harun er-Reşid döneminden kalan sikkelerin üzerindeki Ebrşehr yazılarında görmekteyiz.²⁵⁸ Nişabur'un İslâmî dönemde en parlak devrelerini yaşadığı Tâhirîler, Saffârîler ve Sâmânîler zamanlarında Nişabur ismi artık daha fazla ön plana çıkmış, Ebrşehr adı ise Nişabur'a bağlı bir beldeyi tanımlayan kavram haline gelmiştir.

Yüksekliği 2300m. civarında olan Bînâlûd Dağı'nın eteğine kurulmuş Nişabur şehri, Horasan bölgesinin deniz seviyesi itibariyle en yüksek yeri idi.²⁵⁹ Bu özellik, eskilerin: “ Gökten baktığımızda Yeryüzü'nün Zühre Yıldızı Nişabur'dur. ”²⁶⁰ Sözüyle çok iyi özetlenmiştir. Zîrâ, Dünya'dan bakıldığında Zühre Yıldızı, parlaklığı ve Yeryüzü'ne yakınlığı ile meşhur olmuş bir yıldızdır. Dolayısıyla, Nişabur şehride yüksekliği ve canlılığıyla gökyüzünden bakıldığında Yeryüzü'nün semâyâya en yakın noktası olarak kabul edilmiş ve Zühre Yıldızı ile eş değer sayılmıştır.

255-Bosworth, *Târih-i Gazneviyân*, I, s. 147.

256-İstahrî, s. 204.

257-Belâzurî, *Fütuhu'l-Bıldan*, s. 586 ; Strange, s. 383 ; Grayeli, s. 9.

258-Strange, s. 383 ; Grayeli, s. 9.

259-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 120 ; Grayeli, s. 211.

260-Grayeli, s. 211.

Nişabur'un bulunduğu coğrafyanın bir diğer özelliği, şehrin kurulduğu arazinin bir bölümünün çöl niteliğinde olmasıdır. Onun bu özelliği coğrafyacılar tarafından dile getirilmektedir.²⁶¹

Nişabur yükseltisinin fazlalığına rağmen iklim olarak insan yaşamına çok uygun bir yer idi. Havası çok fazla bunaltı verecek derecede sıcak değildi ve rutubetli bir yapısı yoktu.²⁶² Bunun yanında Makdisî, Nişabur'un havasının sert olduğundan fakat bu sertliğin insanı hasta edecek derecede olmadığından bahsetmektedir.²⁶³ Bu değerlendirmeler, şehrin konumu ve denize olan mesafesi bölgenin Kara iklimine sahip olduğunu göstermektedir. Burada yetişen tarım ürünleri bu görüşümüzü desteklemektedir. Nişabur iklimi ile de, Horasan'ın diğer yerleşim yerlerinden farklılık arz etmektedir. Nitekim bu durumu, birçok Müslüman coğrafyacının eserlerinde değindikleri, Horasan'ın en güzel iklim ve havasının Nişabur'a ait olduğuna yönelik ifadeleri, bâriz bir şekilde anlatmaktadır.²⁶⁴ Nişabur'un ikliminin ve havasının bulunduğu coğrafya içerisinde yaşamaya en müsâit yer olmasının, Tâhirîlerin en kudretli hükümdarı olan Abdullah b. Tâhir'in hükümet merkezi olarak Nişabur'u Merv'e tercih etmesinde önemli bir neden olduğu, kaynakların rivayet ettiği hususlardandır.²⁶⁵

İncelediğimiz dönem Nişabur'unun coğrafi konumu hakkında bilgiler verdikten sonra günümüz Nişabur'u ile bir kıyas yapılabilmesi için onun şuan ki sınırları hakkında birkaç cümle söylemek yerinde olacaktır. 2425 hektarlık bir yüz ölçüme sahip olan modern Nişabur'un, kuzeyinde Bînâlûd Dağı, doğusunda Meşhed,

261-İstahrî, s. 204.

262-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 120.

263-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 300.

264-İstahrî, s. 205 ; Ibn Havkal, s. 433 ; Kalkaşandî, IV, s. 390.

265-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 332.

güneyinde Kedken (Türbet-i Haydâriye'ye bağlı) ve Kûh-i Surh-i Kaşmer, batısında ise Sebzvâr bulunmaktadır.²⁶⁶

2- Nişabur'un Nehirleri ve Dağları

Nişabur'un su ihtiyacı Horasan'ın diğer önemli merkezlerinde olduğu gibi sulama kanalları vasıtasıyla karşılanmaktaydı. Şehirde mevcut olan pek çok sulama kanalı yer altından akıp gitmekteydi. Halk bu kanallar vasıtasıyla hem su ihtiyaçlarını gidermekte, hem de bağ ve bahçelerini sulamaktaydı. Şehri baştan başa kat eden sulama kanalları, dış taraftaki arazilere de ulaşmakta, buradaki ekili yerler de sulanmaktaydı. Sulama kanallarındaki suların son durağı çöl arazisi olmaktaydı.²⁶⁷

Şehirdeki sulama kanallarını besleyen nehrin ismi, Vâdî Seğâver idi.²⁶⁸ Bir rivayete göre Bu nehir 70 millik (112.63km.) bir mesafeden Büştekan ismindeki bir yerleşim yerinden gelmekteydi. Şehir merkezinden geçen nehir bir fersah (5762.8m.) boyunca akıp giderdi.²⁶⁹ Bölgenin su potansiyelinin çokluğu konusunda Makdisî'de yer alan: “ Dicle'nin suyu ile Nişabur'un suyunun birbirine eşit olduğuna ”²⁷⁰ dâir rivayet, oldukça mânidârdır.

Nişabur bölgesini sulayan nehirler hakkında en teferruatlı bilgiler Mustavfi tarafından verilmektedir. Şehrin su ihtiyacının karşılandığı nehir onun anlattığına göre; Nişabur'un kuzey ve doğu istikâmetinde yer alan dağlardan doğmakta, şehre gelinceye kadar 40 mil (64.36km.) kat etmekte ve şehri suladıktan sonra yoluna devam etmekteydi.²⁷¹ Bu nehir ile alakalı yazar, küçük bir gölden bahsetmektedir. Nişabur'un 5 fersah (28814m.) kuzeyinde, nehrin baş kısmında yer alan küçük göl,

266-Grayeli, s. 212.

267-Nişabur'un sulama kanalları hakkında geniş bilgi, Nişabur'da Tarım ve Yetiştirilen Tarım Ürünleri Bölümü'nde verilecektir.

268-Istahri, s. 205 ; Ibn Havkal, s. 433.

269-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 329 ; Strange, s. 385.

270-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 299 ; Nişabur'daki sular için ayrıca bkz: en-Nisaburi, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 137.

271-Mustawfi Qazvini, s. 185 ; Strange, s. 386. ; Mustawfi'nin verdiği bilgiler ile yukarıda zikrettiğimiz bilgiler arasındaki tezatlık şehrin sulama ihtiyacını gideren nehrin çıkış noktasının tespitindeki farklılıktan doğmuş olabilir. Çünkü bir önceki rivayette kesin bir yer ismi kullanıldığı halde Mustawfi'nin rivayetinde ise genel bir ifade kullanılmıştır.

Çeşme-i Sebz ismi verilen bir zirvede²⁷² yer almaktaydı. Çevresi bir fersah (5762.8m.) ebâtında olan bu göl, Kûh-u Gülşen isimli, üzerinde harika bir rüzgar mağarası olan bir tepeden görünebilmekteydi. Sözü edilen rüzgar mağarasının derinliklerinden bir hava akımı gelmekte, bu akım daha sonra yeterince kuvvetlenerek bir mil boyunca (1.609km.) dönmekteydi. Mağaranın içerisinde ayrıca sürekli akan bir su akıntısı da mevcuttu.²⁷³

Bölgenin bir diğer nehri Şurâh Rûd Nehri idi. Tuz Nehri veya Tuzlu Nehir ismi verilen bu nehir, Dîzbâd bölgesinde yer alan küçük ırmakların kendisine karışmasıyla beslenmekte ve çöl arazide kaybolmaktaydı. Mustavfi, Şurâh Rûd Nehri'ne Çeşme-i Sebz zirvesinden doğan Büştekân ve Büştefrûş nehirlerinin bağlandığını söylemektedir. Bu iki nehir en yüksek debiye Bahar mevsiminde ulaşmaktaydı.

Bahar mevsiminde pek çok fersah uzunluğa sahip yatağında yirmi mil (32.18km.) boyunca akabilen bir debiye ulaşmasına rağmen, diğer mevsimlerde bir insanın susuzluğunu giderecek kadar bile suyu kalmamasından ötürü susuz ismi verilen Atşâbâd Nehri, bölgenin bir diğer nehriydi.²⁷⁴

Nişabur'un Câcerm beldesi verimli tarım arazilerinin olduğu bir yer idi. Bu araziler Câcerm Nehri veya Cughân Rûd ismi verilen bir nehir vasıtasıyla sulanmaktaydı. Her biri bir mil (1.609km.) kadar akan üç kaynağın birleşmesiyle ortaya çıkan bu nehir, güneye doğru akmakta ve çölde kurumaktaydı.²⁷⁵

Kaynaklar Esferâyîn ismi verilen Nişabur'un bir diğer yerleşim merkezinde üzerinde Kal'ayı Zâr (Korunaklı Kale) diye bilinen bir kalenin bulunduğu tepenin

272-Bu zirvenin diğer bir isminin Yeşil Kaynak olduğu, buradan doğu ve batı istikâmetine doğru iki ırmağın çıktığı anlatılmaktadır. Irmaklardan doğu yönüne akanı Tus Vadisi'ne doğru yol almaktaydı. (Mustawfi Qazvinî, s.185-186 ; Yate, *Khurasan and Sistan*, Edinburg, London 1900, s. 351.)

273-Mustawfi Qazvinî, s. 185-186 ; Yate, s. 353 ; Strange, s. 387.

274-Mustawfi Qazvinî, s. 186 ; Strange, s. 387-388.

275-Mustawfi Qazvinî, s. 186 ; Strange, s. 392-393.

dibinden akan bir ırmaktan bahsetmektedirler. Bu ırmak hem kalenin su ihtiyacını karşılamakta, hem de etrafını çevreleyen tarım arazilerini sulamaktaydı.²⁷⁶

Nişabur'un önemli bölgelerinden Tus'un Tâcend ismi verilen nehri de yörenin bir başka nehriydi. Kuçhân yakınındaki bataklık araziden doğan bu nehir, Güneydoğu istikâmetinden Tus'a doğru akardı. Bu nehir Tus'un ilerisinde yaklaşık yüz mil kadar ilerledikten sonra, güneyden kendisine birçok kol dahil olurdu.²⁷⁷ Rîvend bölgesinde yer alan ve Makdisî'nin ifadesiyle, “ bölgenin Cuma mescidinin yanı başından akan nehir ” de Nişabur'un bir başka nehriydi.²⁷⁸ Bölgenin su ihtiyaçları nehirlerden başka yer altı kaynaklarından da giderilmekteydi. Birçok yerde bu kaynaklardan mevcuttu. Örneğin, Azâdvâr isimli yerleşim yerinde bahçe ve diğer ekili alanlar güneydeki tepelerde İlkbahar'da çoğalan yer altı kaynakları vasıtasıyla sulanmaktaydı.²⁷⁹

Mustavfî'nin Nişabur'un nehirleri hakkında vermiş olduğu bilgiler genellikle incelediğimiz dönemden sonraki zamanlara ait olmasına rağmen bu bilgileri, Nişabur bölgesinin coğrafi özelliklerinin dönemlerin geçmesiyle hemen değişmeyeceğinden hareket ederek çalışmamıza dahil etmiş bulunmaktayız. Zîrâ, şehrin yapıları, önemi, büyüyüp küçülmesi dönemlere göre değişebilmektedir. Fakat Nişabur'un dağları, nehirleri, gölleri, yetiştirilen tarım ürünleri gibi coğrafi unsurların değişmesi çok uzun zaman ve bu unsurlara büyük müdahaleler gerektirmektedir.

Nişabur'un yüksek noktalarının başında eteklerinde kurulduğu Bînâlûd Dağı gelmekteydi.²⁸⁰

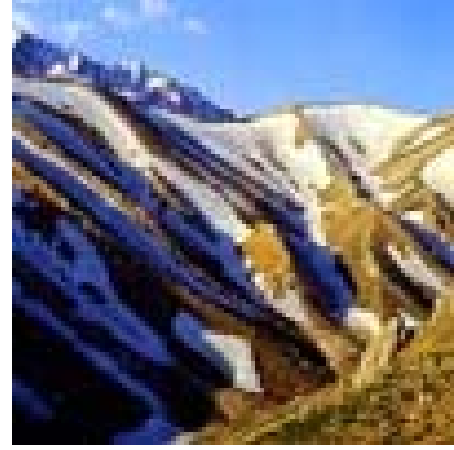
276-Mustawfî Qazvinî, s. 186 ; Strange, s. 393.

277-İstahrî, s. 173 ; Mustawfî Qazvinî, s. 189 ; Strange, s. 395-396.

278-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 316-317.

279-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 318.

280-İstahrî, s. 205 ; Nişabur'da yer alan dağ silsileleri hakkında ayrıca bkz: *Hudud al-A'lam*, s. 63-64 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 333.

281

Horasan bölgesinin önemli dağ silsilesi olan Elburz Dağları'nın bir devamı niteliğindeki²⁸² Bînâlûd Dağı, şehrin kuzey istikâmetinde bulunmaktaydı. Nişabur'la Tus'u (bugünkü konumuyla Meşhed) birbirinden ayıran bu dağın yükseltisinin, 3000m. ye kadar çıktığına yönelik rivayetler olmasına²⁸³ rağmen Otuz altı derece otuz dakika kuzey enlemleri, elli sekiz derece elli beş dakika doğu meridyenleri üzerinde bulunduğu günümüz kaynaklarında zikredilen Bînâlûd Dağı'nın yükseltisi 3211m. olarak kabul edilmektedir.²⁸⁴

Nişabur'un güneybatı istikâmeti de kuzey yönünü aratmamaktaydı. Buradaki dağ silsilesinin yüksekliği 2000m. nin üzerindeydi. Kûh-u Cûsteh veya Togan Kûh ismi verilen bu dağlar, Nişabur'u Sebzvâr'dan ayırmaktaydı.²⁸⁵

Bölgenin diğer yönlerindeki yükseltiler, kuzey ve güneybatı istikâmetindekiler kadar yüksek değildi. Özellikle kuzeybatı yönünde yer alan dağlar alçak dağ silsileleriydi ve Nişabur'a bağlı olan birçok yerleşim biriminin kurulmasına imkan vermekteydi.²⁸⁶ Bu bağlamda doğuda yer alan dağlar da ortalama 1200-1600m. arası yükseltileriyle, diğer dağ sıralarına göre nispeten daha alçaktı.

281 http://en.wikipedia.org/wiki/Mount_Binalud_-08.02.2008 ; Kış ve İlkbahar'da Binalud Dağı'ndan manzaralar.

282- http://en.wikipedia.org/wiki/Mount_Binalud_-08.02.2008 ; Grayeli, s. 11.

283-Bosworth, *Târîh-i Gazneviyân*, I, s. 153 ; Grayeli, s. 212.

284-http://en.wikipedia.org/wiki/Mount_Binalud_-08.02.2008.

285-Grayeli, s. 212.

286-Bosworth, *Târîh-i Gazneviyân*, I, s. 153.

Buraları çok güzel meyve bahçelerinin, üzüm asmalarının yer aldığı yerlerdi. Nişapur'un güneyinde Kûh-i Surh-i Kâşmer isimindeki dağ sırası bölgenin diğer önemli yükseltileri arasındaydı.²⁸⁷ Şehrin kuzeybatısında yer alan Rîvend bölgesinde yükselen Rîvend Dağı, Berzîn Mihr Ateşgedesi'nin üzerinde bulunduğu, bu yüzden dolayı da Mecusilerin büyük önem verdikleri bir dağdı. Bu özellik, Rîvend Dağı'nı Nişapur'un diğer dağlarından ayırmaktaydı.²⁸⁸ Zîrâ, Berzîn Mihr Ateşgedesi Mecusilerin gözünde Nişapur'u, sadece Horasan'ın değil bütün İran coğrafyasının en imtiyazlı şehri haline getirmiştir. Nişapur bölgesinin bir diğer önemli dağ sırası Tus beldesinde bulunmaktaydı. Burada yer alan dağlar barındırdıkları değerli maden cevherleri bakımından büyük önem taşımaktaydılar.²⁸⁹

3- Nişapur'a Bağlı Olan Yerleşim Merkezleri

Kaynaklarda mevcut olan rivayetler incelendiği zaman Nişapur'un gerek idare, gerek ticaret ve kültür, gerekse tarım faaliyetleri ve iskan bakımından dört önemli merkezinin olduğu anlaşılmaktadır. Müdün²⁹⁰ olarak ifade edilen bu merkezler şu şekilde sıralanmıştır: Zâm, Bâherz, Cüveyn ve Beyhak.²⁹¹ Bu merkezlere bağlı olan ve rustâk²⁹² tabiri ile adlandırılan birçok yerleşim birimi ile

287-Grayeli, s. 212.

288-Honigmann, "Nişapur", *İA., MEB.*, IX, s. 302-303 ; a mlf. - Bosworth, "Nishapur", *Encyclopaedia of Islam*, VIII, s. 62 ; Grayeli, s. 213.

289-İstahrî, s. 205 ; İbn Havkal, s. 434 ; *Hudud al-A'lam*, s. 103.

290-Müdün (tek. medine) : Bir bölgenin yerleşim birimlerinin anlatılmasında yerleşim biriminin idare, ticaret, kültür, nüfus gibi kriterler açısından büyük ya da küçük, gelişmiş ya da gelişmemiş oluşu ehemmiyet arz etmektedir. Bu kriterler açısından bölgenin en önemli merkezlerine medine veya şehir tabirlerinin kullanıldığı görülmektedir. Bu bağlamda Nişapur'un kendisine birçok rustak ve karyenin bağlı olduğu dört önemli iskan yerine, medine ismi verilmiştir. (İbnü'l-Fakîh, s. 318 ; İbn Hurdazbih, s. 24 ; İbn Rüste, s. 171. Bu terimin zikrettiğimiz tanımlamadan daha dar veya daha geniş anlamda kullanıldığı da vâkidir. Medine terimi, Horasan bölgesini oluşturan Fergana, Merv , Nişapur gibi merkezlerin vasıflandırılmasında kullanıldığı gibi (İbn Rüste, s. 97 ; İstahrî , s. 203 ; İbn Havkal , s . 433 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 314 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, IV, s. 55), Nişapur'un önemli merkezlerinin rustaklarının anlatılmasında da kullanılmıştır. (İstahrî, s. 205 ; İbn Havkal , s. 434.)

291-İbnü'l-Fakîh, s. 318 ; İbn Hurdazbih, s. 24 ; İbn Rüste, s. 171 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 300 ; Ebu'l - Ferec el-Kâtib el-Bağdadî, s. 235. ; Honigmann, "Nişapur", *İA., MEB.*, IX, s. 302 ; Uslu, s. 30.

292-Rustak (rusta) : Bu terim bir çok araştırmacının hem fikir olarak kabul etmesine göre, köy manasında kullanılmaktadır. (bkz: Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. VIII ; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhara Örneği)* , s. 70) Hatta Ramazan Şeşen , " Kat , Kas , Kend "gibi kelimelerin de aynı manaya geldiğini söylemektedir. Ona göre, rusta (rustak) nın başında bulunan kimseye " dihkân " ismi verilmektedir. (Şeşen, s. VIII.) Bu bilgidен hareketle bazı eserlerde geçen " dih " kelimesini de köy manasında kullanabiliriz. Zîrâ , dihkân kelimesi dih teriminden türediğinden dolayı dihkân köy reisi manasına alır isek, dih kelimesini de köy anlamında kullanmamız gerekmektedir.

sayıları yüzlerle ifade edilen pek çok köyün var olduğu da yine aktarılan rivayetler arasındadır.²⁹³ Adı geçen merkezlerin yanında rub‘ terimiyle²⁹⁴ veya tassûc²⁹⁵ kavramı ile ifade edilen ve verimliliğiyle meşhur olan Nişabur’un dört bölümünden

Öte yandan rustak kavramını sadece bir tek köy değil de birçok köyün bir araya gelmesi ile oluşmuş bir yerleşim birimi olarak gören araştırmacılar da vardır. (bkz: B. Zahoder, “ Selçuklu Devleti ’ nin Kuruluşu Sırasında Horasan ”, çev. İsmail Kaynak, *Belleten*, c. XIX, sa. 73-76, Ankara 1955, s. 496) Bu yerleşim birimi, bazen şehirle ortak olan bir savunma hattı ile çevrilirdi. Kimi zaman da şehirden çok uzak ayrı bir yer oluştururdu. Şehirle arasındaki uzaklık o dereceye gelirdi ki , bir şehirlî için bu yerleşim yerine gitmek uzak bir seyahate çıkmak ile eş değer tutulurdu . Rustak kavramının, sünî sulama vasıtaları ile arazilerini sulayan, çiftçilikle geçimlerini temin eden kimselerin oturdukları bir yerleşim birimini kastettiğini söyleyen kişilere göre, rustâî kelimesiyle bu şartlarda yaşayan insanlar anlatılmaktadır. (Zahoder, s. 497)

Nişabur’un yerleşim birimlerini tespit etmek için müracaat ettiğimiz İslam coğrafyacılarının eserlerinden edindiğimiz izlenimlere göre, genelde rustak terimi ile bir köyden ziyade birkaç köyün birleşmesiyle oluşmuş yerleşim birimleri kastedilmektedir. Nitekim İbnü’l-Fakîh, Nişabur’un medinesi olarak nitelendirdiği dört önemli yerleşim birimini saydıktan sonra, onun on iki rustağa ayrıldığını ve her bir rustağın da yüz altmış karyesi bulunduğunu zikretmektedir. (İbnü’l-Fakîh, s. 318-319) Yazarın vermiş olduğu bu bilgi, rustak ismi verilen yerleşim biriminin pek çok köyün birleşmesinden oluşan bir birim olduğunu göstermektedir. İbnü’l-Fakîh’in yapmış olduğu bu taksimatın bir benzerini Makdisî de yapmaktadır. O da Nişabur’un on iki rustağa sahip olduğunu söylemekte ve Büst’ü bu rustaklardan biri olarak nitelemektedir. (Makdisî, *Ahsenü’l-Tekâsîm*, s. 317) Nişabur’un rustak sayısını, zikrettiğimiz coğrafyacıların aksine on üç olarak ifade eden İbn Rüste, bu coğrafi terimin birkaç köyün birleşmesiyle meydana gelen bir yerleşim merkezi olduğu savını desteklemektedir. (İbn Rüste, s. 171) Zâveh’i eserinde açıklayan Yâkut el-Hamevî, burasını Nişabur’un rustaklarından biri olarak zikretmekte ve 120 köyünün olduğunu dile getirmektedir. (Yâkut el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Buldân*, III, s. 144) İbn Hurdazbih’in eserinde rustak teriminin Nişabur ile olan bağlantısı anlatılmamakla birlikte İsfahân bölgesini sulayan nehirten bahsedilirken bu nehrin, İsfahân’ın rustaklarını da suladığı söylenmektedir. (İbn Hurdazbih, s. 176)

İstahrî ve İbn Havkal ise bu terimi, bir çok köyün oluşturduğu bir yerleşim alanından ziyade daha küçük , köy statüsüne yakın yerler için kullanmışlardır. Horasan’ın Genc beldesinden bahsederken iki coğrafyacı da rustak tabirini kullanmaktadır. Genc-i Rustak olarak geçen ifadeye göre rustağın Genc’i tanımlamak için özel isim gibi kullanıldığı izlenimi edinilse de yukarıda bahsedilen rustak ile aynı kullanımda olmadığı anlaşılmaktadır. Zirâ İstahrî ve İbn Havkal eserlerinde, yukarıda isimlerini verdiğimiz coğrafyacıardan farklı olarak pek çok köyün birleşmesinden oluşan coğrafya parçası için rustak kavramı yerine ,küre , medine , nâhiye , şehir gibi kavramlar kullanmışlardır. (İstahrî, s. 203 ; İbn Havkal, s. 430)

İncelediğimiz eserlerde izah etmeye çalıştığımız gibi manalandırılan rustak kelimesinin, eserlere göre anlam genişlemesine ve daralmasına uğradığı görülmektedir. Kelimelerin zamanla uğradığı bu değişikliklerin çözümünde, eserlerin ortaya konduğu zaman dilimine müracaat edilip, en eskisinden günümüze en yakın kaynağa doğru bir sıra takip etmek en doğru yol olacaktır. Müslüman coğrafyacıların eserlerinden en eskisi İbnü’l-Fakîh’e aittir. O, rustak kelimesine, hem idare merkezi olma hem de büyüklük bakımından “ Medine ” diye tanımladığı ölçüğe gelmemiş yerleşim merkezlerini dahil etmiştir. Örneğin; Nişabur’a bağlı olan Cüveyn, Beyhak gibi merkezleri medine olarak değerlendirmiş ve rustak kapsamına almamıştır. (İbnü’l-Fakîh, s. 318) İbnü’l-fakîh’in medine olarak değerlendirdiği yerleşim birimleri ondan on bir sene sonra yani 300 / 912 Yılı’nda vefat eden İbn Hurdazbih’in eserinde de aynen geçmektedir. (İbn Hurdazbih, s. 24) Fakat İbn Rüste (ö. 310 / 922) hemen hemen çağdaşı sayılan bu iki coğrafyacının aksine, Cüveyn ve Beyhak’ı hem medine terimi ile nitelemekte, hem de Nişabur’a bağlı on üç rustak arasında göstermektedir. (İbn Rüste, s. 171) İbn Rüste’de yer alan bu bilgi, bir çok köyden oluşan yerleşim birimine isim olarak verilen rustak teriminin anlamının genişlemeye uğradığını artık sadece büyüklük bakımından değil, idari bakımdan da şehir konumuna sahip olan yerleşim birimlerini ifade etmeye başladığını göstermektedir. 388 / 998 Yılı’nda vefat etmiş olan Makdisî’nin Beyhak’ı veya ona yakın büyüklükte ve önemde olan merkezleri rustak olarak tanımlaması (Makdisî, *Ahsenü’l-Tekâsîm*, s. 318) bu terimin, idare merkezi olarak Nişabur’un önde gelen yerleşim birimlerini tanımlar hale geldiğinin önemli bir kanıtıdır.

293-İbnü’l-Fakîh, s. 319 ; İbn Rüste, s. 171.

294-**Rub‘** : Bu kelime dörtte bir manasına gelmektedir. (*el-Mu’cemu’l-Vasît* , I-II , İstanbul , 1992, s. 324) Rub‘, Nişabur’un arazi olarak en verimli arazileri Rivend, eş-Şâmât, Mâzûl, Büstefrûş’u anlatmak için kullanılmaktadır. (İbn Rüste, s. 171 ; Makdisî, *Ahsenü’l-Tekâsîm*, s. 316-317 ; Strange, s. 387) Bu bağlamda, bu terime eş değer manada kaynaklarda geçen “ han ve tassûc ” kelimelerini de zikredebiliriz. Bu iki kelime, ikinci derecede bir şehir veya nâhiye manasında kullanıldığı gibi, şehri oluşturan dört bölümden her biri manasına da kullanılmıştır. (Bu şekilde bir açıklamayı, “ han ” kavramının “ rub‘ ” manasına da geldiğine yönelik bilgiler veren Zahoder de yapmaktadır. Zahoder, s. 498).

295-**Tassûc (Çoğ: Tesâsîc)** : Bu tabir nâhiye hüviyetinde olan yerleşim birimlerini ifade etmek için kullanılmıştır. (Ebu’l-Ferec, s. 235) Honigmann, İslam Ansiklopedisinde yer alan “ Nişapur ” madesinde, burasının 4 tassûca ayrıldığını söylerken (Honigmann, “ Nişapur ”, *IA., ME B*, IX, s. 302) kelimeyi bölge, alan, arazi, manasında kullanmıştır. Bu kavram ayrıca yukarıda temas edildiği gibi dörtte bir anlamında da kullanılmıştır. Bu mana İbn Rüste ve Makdisî’de geçen “ rub‘ kelimesi ile (İbn Rüste, s. 171 ; Makdisî, *Ahsenü’l-Tekâsîm*, s. 316-317) paralellik arz etmektedir. Zirâ Honigmann, tassûcuları sayarken İbn Rüste ve Makdisî’nin “ rub‘ ” kelimesiyle nitelendirdiği yerlerin isimlerini vermektedir.

daha bahsedilmektedir: eş-Şâmât (Tek âb), Rîvend, Mâzül, Büştefrûş isimleri verilen bu arazi parçalarına bağlı birçok köyün mevcudiyetinden haber verilmektedir.²⁹⁶

Zâm

Kendisine rustak, nâhiye²⁹⁷ veya kasaba²⁹⁸ diye nitelendirebileceğimiz yerleşim birimlerinin ve pek çok köyün bağlı bulunduğu bu merkez, Nişabur'un önemli iskan merkezlerindendi.²⁹⁹ Zâm birçok kaynakta Câm olarak da geçmektedir.³⁰⁰ Yâkut el-Hamevî Nişabur'un bu önemli yerleşim birimine neden Câm isminin verildiğine yönelik fazla tatmin edici olmayan bir malumat vermektedir.³⁰¹ Zâm'a bağlı olan kasaba, aynı zamanda onun idare merkezi olarak da bilinen Bûzcân'dır.³⁰² Buradan başka ayrıca, Zâm'ın 180 tane köyü bulunmaktadır.³⁰³

296-İbn Rüste, s. 171 ; Makdisî, *Ahsenü'l-Tekâsîm*, s. 316-317 ; Honigmann, "Nişapur", *İA., MEB.*, IX, s. 302.

297-Nâhiye : Çoğulu nevâhi olan bu terim , küçük bir şehir ve çevresini tanımlamak için kullanılmıştır. (Şeşen, s. VIII) Bazı araştırmacılar vilayet, bölge, mıntaka tabirleriyle nâhiye kelimesinin aşağı yukarı eş değer anlamda olduğunu söylemektedirler. (Zahoder, s. 497) Müslüman coğrafyacıların eserlerinden çıkarabildiğimiz kadariyle nâhiye kelimesi: a) Nişabur, Merv, Herat gibi büyük merkezleri tanımlamak için kullanılmaktadır. İbn Havkal, Horasan'ın en önemli yerleşim merkezleri Nişabur, Merv, Herat, Belh, Sistân gibi yerleri anlatırken nâhiye ve çoğulu nevâhi kelimelerini zikretmektedir. (İbn Havkal, s. 426, 430) b) Nişabur'un sınırlı büyüklükteki yerleşim yerlerine bu ismin verildiği görülmektedir. İstahrî, Bûzcân, Selûmek, Senkân gibi iskan yerlerini bu kavramla tavsif etmektedir. (İstahrî , s. 205) Yâkut el-Hamevî, Esferayîn, Beyhak, Büst gibi Nişabur'un yerleşim birimlerine nâhiye ismini vermektedir. (Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 211, 504, 638) c) Nâhiye kelimesinin bölge manasında kullanıldığına da şahit olmaktayız. (İbn Rüste, s. 172)

İslam coğrafyacılarının eserlerinden tespit ettiğimiz hususları değerlendirdiğimiz de, nâhiye kelimesinin hangi anlamda kullanılırsa kullanılsın, hem idari olarak hem de iskan ve büyüklük bakımından önemli düzeye ulaşmış yerleşim merkezlerini tavsif ettiğini görmekteyiz. Bu bağlamda, bu kavram aşağı yukarı bütün coğrafyacıların baş vurdıkları joker bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Zîrâ, kullanıldığı yer itibarıyla köy manasına gelen karye tabirinin dışında, bölge anlamına gelen küre, Nişabur, Merv gibi önemli idari ve kültür merkezlerini ifade etmek için kullanılan Medine veya şehir, orta büyüklükte veya bu büyüklüğe yakın, birçok köyün birleşmesiyle oluşan yerleşim merkezlerini ifade eden rustak, tassûc kavramlarıyla eş anlamlı olarak vasıflandırıldığı görülmektedir.

298-Kasaba : Bir bölgenin merkezi ve en büyük şehri olarak tanımlanan (Şeşen, s. VIII) bu kavram birçok İslam coğrafyacısının eserinde geçmektedir. Makdisî bu coğrafyacıardan biridir. O, İranşehr'i anlatırken burasının Nişabur'un kasabası olduğunu söylemektedir. (Makdisî, *Ahsenü'l-Tekâsîm*, s. 314) İranşehr'in geçmişte yerleşim ve idare merkezi olarak önemi göz önüne alındığında, rivayette geçen kasaba kavramının, Nişabur'un önemli bir idare ve yerleşim merkezini tanımladığı anlaşılmaktadır. İbn Rüste ve Yâkut el-Hamevî ise kasaba kavramını, Nişabur'un gerek idare gerek ticaret gerekse iskan olarak önemli merkezlerine bağlı olan , rustak statüsündeki yerleşim birimlerini ifade ederken kullanmışlardır. (İbn Rüste, s. 171 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 638 ; II, s. 223) Günümüz araştırmacılarından Hasan Kurt'un kasaba terimine yüklediği " karye kebir " nitelemesini de (Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhara Örneği)* s. 70) bu bağlamda değerlendirebiliriz.

299-İbnü'l-Fakîh, s. 318 ; İbn Hurdazbih, s. 24 ; İbn Rüste, s. 171 ; Makdisî, *Ahsenü'l-Tekâsîm*, s. 300 ; İstahrî, s. 203 ; İbn Havkal, s. 430 ; G. Cornu, *Atlas du Monde Arabo Islamique*, Leiden 1985, s. 148.

300-Makdisî, *Ahsenü'l-Tekâsîm*, s. 300 ; en-Nisaburî,*Târîh-i Nişâbü'r*, s. 141 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, III, s. 143 ; Yate, s. 36-37 ; Cornu, s. 148.

301-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, III, s. 143.

302-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, III, s. 143 ; V. F. Büchner, " Türbet-i Şeyh Cam ", *İA, MEB.*, XII/2, s. 140.

303-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, III, s. 143.

Bûzcân

Kûhistân'ın kuzeyinde yer alan bu yerleşim merkezi³⁰⁴, Nişabur'un Herat istikâmetinde bulunan nâhiyelerinden biridir.³⁰⁵ Yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi Zâm'ın merkezi konumunda olan Bûzcân'ın Nişabur'dan 4, Herat'tan 6 günlük mesafede olduğu rivayet edilmektedir.³⁰⁶ Bûşenc'in ise Bûzcân'a uzaklığının 4 konak (91660.8m.) olduğu kaynaklarda geçmektedir.³⁰⁷ Bûzcân'dan Herat istikâmetine doğru giden yolu İbn Rûste, genel olarak inişi çıkışı bol olan engebeli bir yol şeklinde tavsif etmektedir. Yine o, bu yolun birçok köyden geçmekte olduğunu söylemektedir.³⁰⁸ verilen mesafelere ek olarak, Cünâbid'den Bûzcân'a 2, Kasru'r-Rîh'ten Bûzcân'a ise 1 günlük mesafenin olduğu da zikredilmektedir.³⁰⁹ Verimli ve sulak bir arazi yapısına sahip olan Bûzcân, 180'e yakın köyün bağlı bulunduğu bir kasabaydı.³¹⁰ Buçkân veya Fez olarak ta isimlendirilen Bûzcân'ın, Fezzî künyeli alimlerin mekanı olduğu anlatılmaktadır.³¹¹ Bûzcân isminin, kendisine tâbi olan köyler de dâhil bütün bölgeye verilmiş bir isim olmaktan ziyâde, asıl şehre delâlet ettiğine yönelik rivayetlere³¹² Büchner pek sıcak bakmamaktadır.³¹³ Bûzcân ayrıca Nişabur'un pamuklu dokuma üretiminin yapıldığı önemli merkezlerinden biriydi.³¹⁴

304-Büchner, "Türbet-i Şeyh Cam", *İA, MEB.*, XII/2, s. 140 ; Cornu, s. 147 ; Uslu, s. 31.

305-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 600.

306-İstahrî, s. 222-223 ; İbn Havkal, s. 453, 455 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 600 ; Büchner, "Türbet-i Şeyh Cam", *İA, MEB.*, XII/2, s. 140.

307-İstahrî, s. 222 ; İbn Havkal, s. 427, 453 ; Büchner, "Türbet-i Şeyh Cam", *İA, MEB.*, XII/2, s. 140.

308-İbn Rûste, s. 171-172.

309-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 351.

310-*Hudud al-A'lam*, s. 103 ; Büchner, "Türbet-i Şeyh Cam", *İA, MEB.*, XII/2, s. 140.

311-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, IV, s. 296 ; Büchner, "Türbet-i Şeyh Cam", *İA, MEB.*, XII/2, s. 140 ; Uslu, s. 31.

312-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 319, 321.

313-Büchner, "Türbet-i Şeyh Cam", *İA, MEB.*, XII/2, s. 140.

314-*Hudud al-A'lam*, s. 103.

Bâherz

Kaynakların Nişabur'un dört önemli müdününden biri olarak gösterdiği³¹⁵ Bâherz³¹⁶, Nişabur - Herat arasında bir yerdeydi.³¹⁷ Onun isminin aslının Bâdherzeh olduğu, her yanından rüzgar alan bir konumunun olmasından dolayı bu ismin verildiği ve kökeninin Pehlevi Dili'nden geldiği rivayet edilmektedir.³¹⁸ Bâherz'in merkezi Mâlin kasabasıydı.³¹⁹ Bu kasaba, Nişabur'a bir günlük mesafede bulunmaktaydı. Ayrıca Cünâbid'e olan uzaklığı da bir günlük mesafedeydi.³²⁰ Çok verimli bir arazi yapısına sahip olan Bâherz, Nişabur'un önde gelen tarım merkezlerinden biriydi.³²¹ Bâherz'in özellikle de merkez Mâlin'in Miladî X. Yüzyılda dikkate değer bir nüfusu mevcuttu.³²² Nüfusun bu kadar yoğun olmasında, burasının ilmî yönden gelişmiş olmasının etkisinin olduğu muhakkaktır.³²³ Bâherz'in Mâlin'den başka, 168 köyünün olduğu kaynakların verdiği diğer bilgilerdendir.³²⁴ *Hudud al-A'lam*'da Mâlin'in Herat'a bağlı bir yer olduğu ve burada nefis kuru üzüm yetiştirildiği yazmaktadır.³²⁵ Bu bilgiyi adeta netleştiren açıklamalar, Makdisî ve İbn Havkal'dan gelmektedir. Bu iki kaynakta yer alan açıklamalar, Nişabur'un Bâherz beldesine bağlı Mâlin kasabasından başka, Herat sınırları içerisinde yer alan bir başka Mâlin'in olduğu sonucuna bizi ulaştırmaktadır. Zîrâ, Bâherz'e bağlı olan

315-İbnü'l-Fakih, s. 318 ; İbn Hurdazbih, s. 24 ; İbn Rüste, s. 171.

316-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsım*, s. 300 ; en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 141 ; Uslu, s. 31.

317-Yâkut el-Hamevî, I, s. 376 ; C. L. Huart, " Baharz ", *IA, MEB*, II, s. 143 ; B. Spuler, " Bakharz ", *The Encyclopaedia of Islam*, I, s. 952.

318-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 376 ; Spuler, " Bakharz ", *The Encyclopaedia of Islam*, I, s. 952.

319-İstahrî, s. 205 ; İbn Havkal, s. 427, 433 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsım*, s. 50 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 376 ; Spuler, " Bakharz ", *The Encyclopaedia of Islam*, I, s. 952 ; Cornu, s. 151.

320-İstahrî, s. 223 ; İbn Havkal, s. 455 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsım*, s. 351.

321-Spuler, " Bakharz ", *The Encyclopaedia of Islam*, I, s. 952.

322-Spuler, " Bakharz ", *The Encyclopaedia of Islam*, I, s. 952.

323-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 376 ; Kalkaşandî, s. 389.

324-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 376.

325-*Hudud al-A'lam*, s. 104.

Mâlin hakkında bilgiler verilirken Mâlin Kevâherz ifadesi kullanılmakta, diğeri ise sadece Mâlin olarak tavsif edilmektedir.³²⁶

Cüveyn

Kendisine rustak ve kariye³²⁷ lerin bağılı bulunduğu, Nişabur'un önemli müdününden biri de Cüveyn idi.³²⁸ Bistâm'dan Nişabur'a gelen kervanların güzergâhları üzerinde bulunan bu merkez³²⁹, Beyhak ve Câcerm arasında bulunmaktaydı.³³⁰ Cüveyn'i kuzey ve güney diye ikiye ayırmak mümkündü. Kuzey kesim, bölgenin bütün iskan yerlerinin toplandığı bölümdü. Yâkut el-Hamevî'nin kaydetmiş olduğu 189 köy Cüveyn'in kuzey tarafında yer almaktaydı.³³¹ Bir tarafa birikmiş olan köyler tabiatıyla bitişmiş bir halde uzanmaktaydılar.³³² Güney kesim meskun olmayan bir bölüm idi.³³³ Hem güney hem de kuzey tarafı sıra sıra dizilmiş olan dağ sıraları ile çevrilmişti.³³⁴ Tarım ürünlerinin yetişmesi bakımından verimli bir arazi yapısına sahip olan Cüveyn'in bu özelliğinde, buradan akmakta olan nehrin önemli bir payının olduğu âşikârdır.³³⁵ Cüveyn'in köylerinin, bu nehirden başka tarım faaliyetlerinde kullandıkları sulama kanalları da mevcuttu. Bu bölgenin Nişabur'a olan uzaklığı 10 fersah (57628m.) idi.³³⁶ Cüveyn bir çok alimin yetiştiği bir yer olması yönüyle de Nişabur'un önemli merkezlerindendi.³³⁷ Cüveyn'in

326-İbn Havkal, s. 433, 455, 457 ; Makdisî, *Ahsenü'l-Tekâsîm*, s. 50, 298, 349, 351.

327-**Kariye** : Çoğulu " kuran " olan bu terim (*el-Mu'cemu'l-Vasit*, s. 732), Müslüman coğrafyacıların köy manasında kullandıkları ve en küçük yerleşim birimine isim olarak verdikleri bir kavramdır. Bu bağlamda Nişabur'un en küçük yerleşim birimleri anlatılırken kariye terimi kullanılmıştır. (İbnü'l-Fakih, s. 319 ; İbn Hurdazbih, s. 177 ; İbn Rüste, s. 171 ; Makdisî, *Ahsenü'l-Tekâsîm*, s. 314)

328-İbnü'l-Fakih, s. 318 ; İbn Hurdazbih, s. 24 ; İbn Rüste, s. 171 ; İbn Havkal, s. 428 ; Makdisî, *Ahsenü'l-Tekâsîm*, s. 300, 318 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, II, s. 223 ; R. Hartmann, " Cüveyn ", *İA, MEB*, III, s. 248 ; Strange, s. 391 ; Cornu, s. 148 ; Uslu, s. 31.

329-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, II, s. 223 ; Hartmann, " Cüveyn ", *İA, MEB*, III, s. 248 ; Strange, s. 391 ; Uslu, s. 31.

330-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, II, s. 223 ; Hartmann, " Cüveyn ", *İA, MEB*, III, s. 248 ; Uslu, s. 31.

331-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, II, s. 223 ; ayrıca bkz: en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 139.

332-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, II, s. 223 ; Hartmann, " Cüveyn ", *İA, MEB*, III, s. 248 ; Uslu, s. 31.

333-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, II, s. 223 ; Hartmann, " Cüveyn ", *İA, MEB*, III, s. 248 ; Uslu, s. 31.

334-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, II, s. 223 ; Hartmann, " Cüveyn ", *İA, MEB*, III, s. 248 ; Strange, s. 391 ; Uslu, s. 31.

335-Makdisî, s. 318 ; Strange, s. 391 ; Hartmann, " Cüveyn ", *İA, MEB*, III, s. 248.

336-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, II, s. 223.

337-Makdisî, *Ahsenü'l-Tekâsîm*, s. 318 ; en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 139 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, II, s. 223.

merkezi Azâdvâr isminde bir kasabaydı.³³⁸ Makdisî, Zerenc - Cüveyn arasının bir günlük mesafe olduğunu söylemektedir.³³⁹ Horasan ehlinin bu yerleşim birimine Kûyân ismini vermiş oldukları da rivayet edilmektedir.³⁴⁰ *Târîh-i Nişâbûr*'da Cüveyn, hanları geniş, yüksek ve temiz, halkı ise, hâstan avâma ikramı seven gönül ehli kimseler olarak tanımlanmaktadır.³⁴¹

Azâdvâr

Cüveyn'in merkezi durumunda olan Azâdvâr³⁴², batı istikâmetinde, Kûmis sınırına doğru,³⁴³ Cürcân yolu üzerinde,³⁴⁴ etrafı çöl bir arazi ile çevrili olan,³⁴⁵ güzel bir kasabaydı. Kuzey bölümünde Esferâyîn bölgesi yer alan³⁴⁶ Azâdvâr'ın coğrafi koordinatları konusunda Kalkaşandî şu bilgileri vermektedir: “ Yedi iklim bölgesinden dördüncüsüne ait olan bu yerleşim birimi, seksen derece kırk beş dakika boylam, otuz altı derece otuz dakika enlem arasında yer almaktaydı.”³⁴⁷ Kendisine bir çok köyün bağlı olduğu Azâdvâr,³⁴⁸ hem nüfusunun fazlalığıyla, hem de tüccar kabilelerinin ticaret için sık sık burasını ziyaret etmeleriyle çok canlı bir konumdaydı.³⁴⁹ Burada tâcirler için büyük bir han vardı. Bir çok ürünün kolaylıkla bulunduğu pazarları, bakımlı camileri bulunmaktaydı. Ayrıca burası bahçeleriyle de bölgesinde önemli bir konuma sahipti. Azâdvâr'ın bahçeleri, bütün vadi boyunca uzanan güney'deki tepelerden gelen ve İlkbahar'da çoğalan yer altı su kaynakları ile

338-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 318 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, II, s. 223 ; Kalkaşandî , IV, s. 391 ; Hartmann, “ Cüveyn ”, *İA, MEB*, III, s. 248 ; Strange, s. 391 ; Uslu, s. 31.

339-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 350.

340-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 300, 318 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, II, s. 223.

341-en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr* s. 139.

342-İstahrî, s. 205 ; İbn Havkal, s. 433 ; *Hudud al-A'lam*, 102 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 50, 318 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 72 ; II, s. 223 ; Kalkaşandî, IV, s. 391 ; Hartmann, “ Cüveyn ”, *İA, MEB*, III, s. 248 ; Strange, s. 391 ; Cornu, s. 145 ; Uslu, s. 30-31.

343-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 72 ; Strange, s. 392.

344-İbn Havkal, s. 428 ; *Hudud al-A'lam*, s. 102 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 318.

345-*Hudud al-A'lam*, s. 102 ; Strange, s. 391.

346-Strange, s. 391.

347-Kalkaşandî, IV, s. 392.

348-Strange, s. 392.

349-Strange, s. 392.

sulanmaktaydı.³⁵⁰ Azâdvâr'ın komşu yerleşim merkezleriyle arasındaki mesafe için kaynaklar şunları yazmaktadır: “ Cürcân yolu üzerinde bulunan Azâdvâr'ın Dîvâreh'e olan uzaklığı bir günlük mesafedir. Behmenâbâd'dan Mihrecân istikâmetine gidildiğinde aynı güzergâhta yer alan Azâdvâr'a bir günde ulaşılmaktadır.”³⁵¹

Beyhak

Nişabur'un kaynaklarda zikredilen dört önemli merkezinden dördüncüsü Beyhak'tı.³⁵² Bu merkez, Rîvend hududundan Dâmgân vilayetine kadar uzanan, 25 fersah (144070m.) tan fazla uzunluğa ve bir o kadar genişliğe sahip olan bir coğrafya parçasıydı.³⁵³ Beyhak ismi konusunda Yâkut el-Hamevî şu bilgileri vermektedir: “ Beyhak, Farsça Beyheh veya Behâeyn kelimelerinden türemiştir ve bu kelimeler çok cömert anlamına gelmektedir. ”³⁵⁴ Beyhak Nişabur'un batısında yer almaktaydı ve yürüyüş mesafesiyle dört günlük (60 fersah = 345768m.) bir uzaklıkta bulunmaktaydı.³⁵⁵ Beyhak'ın Nişabur, Kûmis ve Cüveyn arasına serpiştirilmiş bir halde bulunan 321 köyü bulunmaktaydı.³⁵⁶ Öte yandan Tâhîrîler zamanında bu merkezin 390 tane köyünün olduğunu dile getiren araştırmacılar da vardır.³⁵⁷ Makdisî, Beyhak ve onun köylerinden bahsederken verimlilik, mükemmellik, zenginlik bakımından Horasan'ın diğer bölgelerinden aşağı kalmayacağını ifade etmektedir.³⁵⁸ Yetiştirdiği alim, fakîh ve edebiyatçılarıyla da ön

350-Strange, s. 392.

351-İstahrî, s. 223 ; İbn Havkal, s. 456.

352-İbnü'l-Fakîh, s. 318 ; İbn Hurdazbih, s. 24 ; İbn Rûste, s. 171 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 300, 318 ; en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 139 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 638 ; Strange, s. 391 ; Uslu, s. 30.

353-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s.139 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 638 ; Strange, s. 391.

354-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 638.

355-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 638 ; Strange, s. 391.

356-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 638 ; Strange, s. 391.

357-Uslu, s. 30.

358-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 318.

planda yer almış olan Beyhak'ın³⁵⁹ iki önemli nâhiyesi bulunmaktaydı. Bunlar Sebzvâr ve Hüsrûcird idi.³⁶⁰ Birbirine bir fersah (5762.8m.) mesafede olan³⁶¹ bu nâhiyelerden Hüsrûcird, Beyhak'ın merkezi konumundayken, bu konumunu sonraki dönemlerde Sebzvâr'a kaptırmıştır.³⁶²

Hüsrûcird

Dördüncü iklim bölgesinde yer alan bu yerleşim merkezi, seksen bir derece beş dakika boylam, otuz altı derece enlem üzerinde bulunmaktaydı.³⁶³ Bir dönem Beyhak'ın en önemli kasabası ve aynı zamanda merkezi olan Hüsrûcird,³⁶⁴ Nişabur ve Kûmis arasında yer almaktaydı.³⁶⁵ Bir çok alimin yaşadığı bu yerleşim biriminin,³⁶⁶ diğer yerleşim merkezleriyle olan mesafeleri kaynaklarda ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır: Nişabur'dan Hüsrûcird'e kadar olan mesafe 4 merhale (gün) idi.³⁶⁷ Rey'den Nişabur'a doğru giden yolları anlatan İbn Rüste'ye göre, Nûk'tan Hüsrûcird'e uzanan 6 fersah (34576.8m.) lık yol düz bir araziden geçmekteydi ve yolun sağ cihetinde köyler bulunmaktaydı. Hüsrûcird'in içerisinden geçen yol Sebzvâr'a doğru giderken Hüseyinâbâd Köyü'ne uğramakta ve bu mesafe 5 fersah (28814m.) uzunluğunda bulunmaktaydı.³⁶⁸ Hüsrûcird – Behmenâbâd arası ise, bir günlük mesafe idi.³⁶⁹ *Hudud al-A'lam*'da yer alan: Hüsrûcird'in Sebzvâr'ın

359-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 318 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 638-639.

360-İbn Rüste, s. 171 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 50, 318 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 638 ; Kalkaşandî, IV, s. 391 ; Strange, s. 391.

361-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 318 ; Strange, s. 391.

362-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 638 ; Kalkaşandî, IV, s. 391 ; Strange, s. 391.

363-Kalkaşandî, IV, s. 391.

364-İbn Hurdazbih, s. 23 ; İbn Rüste, s. 171 ; İstahrî, s. 205 ; İbn Havkal, s. 433 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 50, 318 ; Yâkut el-Hamevî, II, s. 424.

365-İbn Havkal, s. 427 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, II, s. 424.

366-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, II, s. 424.

367-İstahrî, s. 223 ; İbn Havkal, s. 456 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 351.

368-İbn Rüste, s. 171.

369-İstahrî, s. 223 ; İbn Havkal, s. 456.

yakınlarında küçük bir yerleşim birimi olduğu ifadesi³⁷⁰, onun ileriki dönemde önemini Sebzvâr'a kattığının bir başka kanıtını oluşturmaktadır.

Sebzvâr

Beyhak'ın önemli iki nahiyesinden biri olan Sebzvâr³⁷¹, önemi bütün Ortaçağ boyunca devamlı artan, Hüsrûcird'in elinden aldığı Beyhak'ın merkezi olma durumunu giderek geliştiren ve ilerleyen dönemlerde Beyhak'ın yerine bölgenin merkezi olan bir yerleşim birimidir.³⁷² Yerli halk bu yerleşim merkezine Sebzûr demektedir.³⁷³ Sebzvâr eski İran Tarih'i içinde önemli bir konumda bulunmaktaydı. Bu bağlamda Sebzvâr'ın merkezinde bulunan meydan, uzun zaman Rüstem ile Suhrâb'ın savaş yaptıkları meydan olarak kabul edilmiş ve bu meydana “ Beyaz Dev Meydanı ” anlamında “ Meydân-ı Dîv-i Sefîd ” ismi verilmiştir.³⁷⁴ Nişabur - Rey yolu üzerinde yer alan Sebzvâr'ın³⁷⁵ çok güzel bir yerleşim birimi olduğunu söyleyen İbn Rüste, Rey'den Nişabur'a doğru seyreden güzergâhlar hakkında bilgi verirken, Sebzvâr'dan Bîşkend'e giden yolun Hüseynebâd'dan geçtiğini söylemekte ve Hüseynebâd'dan Bîşkend'e kadar olan mesafenin 9 fersah (51865.2m.) olduğunu bildirmektedir.³⁷⁶ Nişabur'un batı istikametinde yer alan Sebzvâr'ın Nişabur'a olan uzaklığının 2 fersah (11525.6m.) olduğu rivayet edilmektedir.³⁷⁷ Verimli bir araziye sahip olan Sebzvar'ın³⁷⁸ pazarlarının kurulduğu yapıların çok sağlam ve sergilenen ürünlerin zengin bir çeşitliğe sahip olduğu anlatılmaktadır. ³⁷⁹ Makdisî burası

370-*Hudud al-A'lam*, s. 102.

371-İbn Rüste, s. 171 ; İstahrî, s. 205 ; İbn Havkal, s. 433 ; *Hudud al-A'lam*, s. 102 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 50, 318 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Bıldân*, I, s. 638 ; T. W. Haig, “ Sebzvar (Sebzevar) ”, *IA., MEB.*, X, s. 299-300.

372-Haig, “ Sebzvar (Sebzevar) ”, *IA., MEB.*, X, s. 299.

373-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Bıldân*, I, s. 638 ; Strange, s. 391.

374-Haig, “ Sebzvar (Sebzevar) ”, *IA., MEB.*, X, s. 299.

375-*Hudud al-A'lam*, s. 102 ; İbn Havkal, s. 427.

376-İbn Rüste, 171.

377-İstahrî, s. 223 ; İbn Havkal, s. 456.

378-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 318 ; Mustawfî Qazvinî, s. 186 ; Yate, s. 15 ; Strange, s. 391.

379- Mustawfî Qazvinî, s. 186 ; Strange, s. 391.

hakkında bilgi verirken Hüsrûcird kasabası gibi burada da bir çok alim ve edebiyatçının yaşadığını söylemektedir.³⁸⁰ Haig günümüzde Nişabur ve Sebzâr arasındaki mesafenin 103km. olduğunu aktarmaktadır.³⁸¹

Rîvend

Kaynaklarda rub‘, tassûc, han³⁸² kavramlarıyla ifade edilmiş, verimlilikleriyle meşhur olmuş, Nişabur’un dört önemli coğrafi bölümünden biridir.³⁸³ Nişabur’un batısında yer alan³⁸⁴ Rîvend’in sınırları hakkında şunlar söylenmektedir: Beyhak hududuna bitişmiş olan sınırı, yaklaşık 320 fersah (1844096m.) uzunluğundaydı ve bu sınır Camî Kadîm (Eski Cami) den Ahmedâbâd’a kadar uzanmaktaydı. Genişliğine doğru ise, Tus hududundan Büşt hududuna kadar gelen bir sınıra sahipti ve bu sınırın uzunluğu 15 fersah (86442m.) idi. ³⁸⁵ Rîvend bölgesinin merkezi, yine Rîvend ismi verilen bir kasabaydı.³⁸⁶ Verimli bir arazi yapısına sahip bu yerleşim biriminde³⁸⁷ pişmiş tuğladan yapılmış, yukarıda da ismi geçen bir cuma mescidi bulunmaktaydı.³⁸⁸ Bu mescid, yerleşim merkezinin içerisinde geçen nehrin hemen

380-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 318.

381-Haig, “ Sebzvar (Sebzevar) ”, *İA., MEB.*, X, s. 299.

382-HAN: Çok sık olarak *Hudud al- A'lam*'da geçen bu terimin (*Hudud al-A'lam*, s. 102) vilayet, bölge, muntaka manalarında kullanıldığı zikredilmektedir. (Zahoder, s. 497) Ayrıca ikinci derecede şehir anlamına da gelmektedir. (Zahoder, s. 498) İkinci derecede bir şehir anlamında kullanılması bu kavrama, bir çok köyün bir araya gelmesiyle oluşan rustak terimi ile paralel bir özellik kazandırmıştır. Öte yandan dörtte bir manasına rub' kelimesi ile aynı anlamda kullanıldığı, bu bağlamda han kelimesinin şehrin dörtte biri anlamına geldiği şeklinde açıklamalar da vardır. (Zahoder, s. 498.) Makdisî'de Nişabur'un dört önemli yerleşim yerinin verimliliği anlatılırken bu yerleşim yerleri, rub' kavramı ile nitelenmiştir. (Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 316-317) Bu değerlendirmeler ışığında han kelimesini Nişabur açısından yorumlamak istersek kaynakların bu kelimeye şu anlamları yüklediğini tespit edebiliriz: a) *Hudud al-A'lam*'da Nişabur'un dört hana ve on üç rustağa ayrıldığı anlatılmaktadır. (*Hudud al-A'lam*, s. 102.) Bu rivayetteki han kelimesi, diğer kaynaklarda geçen rivayetler de göz önüne alındığında şehir, vilayet, hem idari, hem ticari, hem de iskan bakımından önemli yerleşim merkezi anlamında kullanılmıştır. b) Zahoder makalesinde, İbn Fadlan'ın Seyahatnamesi'nde Nişabur'un yerleşim birimlerini anlatırken kullandığı han kelimesini, De Goeje'nin coğrafya tabirleri lügatına dayanarak rustak manasına da gelebilecek olan ikinci derecede bir şehir merkezi olarak tanımlamaktadır. c) Gerek Zahoder'in han kelimesine rub' manası vermesi, gerekse bu konuyla bağlantılı Makdisî'de geçen yukarıda zikrettiğimiz rivayet bu terimin, rub' kelimesinin yerine de kullanılabileceğini göstermektedir.

383-İbn Rüste, s. 171 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 316-317 ; İbn Havkal, s. 433 ; en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 138 ; Yâkut el- Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, s. 131 ; Honigmann, “ Nişapur ”, *İA., MEB.*, IX, s. 302 ; Cornu, s. 154.

384-Strange, s. 387.

385-İbn Havkal, s. 428 ;Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, s. 131.

386-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 316 ; Strange, s. 387.

387-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 316 ; Strange, s. 387.

388-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 317 ; en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 138 ; Strange, s. 387.

yukarısına inşâ edilmişti.³⁸⁹ Zengin maden yataklarına da sahip olan Rîvend'in³⁹⁰ Nişabur ile olan mesafesi bir gündü.³⁹¹ Kaynaklar Rîvend'in birçok köyünün olduğunu söylemektedirler. Onun köylerinin sayısı konusunda 232 ile 500 sayıları verilmektedir.³⁹² Yukarıda da zikri geçen Ahmedâbâd'ın, Rîvend'in bir yerleşim yeri olduğu rivayet edilmektedir.³⁹³

Mâzül

Nişabur'un dört önemli tassûcundan biri olarak gösterilen³⁹⁴ Mâzül³⁹⁵, şehrin kuzey kesiminde yer almaktaydı.³⁹⁶ Bitki örtüsünün muhteşemliği, köylerinin güzelliği ve topraklarının verimliliğiyle ön plana çıkmaktaydı.³⁹⁷ Nişabur'un su ihtiyacını karşılayan Vâdî Seğâver Irmağı'nın doğduğu³⁹⁸ Büştekân Köyü, Mâzül'ün en önemli köyü idi.³⁹⁹ Bu köyde Saffârî Hükümdarı Amr b. Leys'in güzel bir bahçesi bulunmaktaydı.⁴⁰⁰ Amr b. Leys'in buraya iltifât etmesi, ileri gelen devlet adamlarının ve varlıklı kimselerin burada yerler edinmelerine sebep olmuştur.⁴⁰¹ Bu özelliklerinden dolayı Büştekân Köyü'nde yetişen bir ağacın on bir dinar olduğunu Makdisî kaydetmektedir.⁴⁰² Gerek Mâzül gerekse Büştekân'da yetiştirilen ürünler Nişabur pazarlarında satılmaktaydı.⁴⁰³ Büştekân'dan başka Mâzül'e bağlı olan köylerden bazılarının isimleri şunlardır: Ferhenk, Musenkân, Bağ Ferk.⁴⁰⁴

389-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 317 ; Strange, s. 387.

390-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 326.

391-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 352.

392-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 138 ; Yâkut el-Hâmevî, *Mu'cemu'l-Büldân* III, s. 131.

393-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 138 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân* III, s. 131.

394-Ebu'l-Ferec el-Kâtib el-Bağdadî, *Nübez min Kitâbi'l-Harâc ve Sun'ati'l-Kitâbe*, s. 235 ; Honigmann, "Nişapur", *İA., MEB.*, IX, s. 302.

395-İbn Rüste, s. 171 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 300, 316-317 ; en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 138-139.

396-Strange, s. 387.

397-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 317 ; en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 139.

398-İstahrî, s. 205 ; İbn Havkal, s. 433 ; Strange, s. 384.

399-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 317.

400-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 317 ; Zahoder, s. 500 ; Strange, s. 387.

401-Zahoder, s. 500.

402-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 317.

403-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 317.

404-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 139.

Eş-Şâmât (Tek Âb)

Uzunluğuna, cuma mescidinden Büşt sınırına kadar uzanan ve 16 fersah (92204.8m.) lık bir mesafeye yayılan eş-Şâmât, enine ise, Beyhak hududundan Rih'e kadar gelmekte ve 14 fersah (80679.2m.) lık bir alan kaplamaktaydı.⁴⁰⁵ Yâkut el-Hamevî, onun sınırının Zâveh'in köylerine kadar ulaştığını söylemektedir.⁴⁰⁶ Makdisî bu yere, Tek Âb isminin verildiğini bildirmektedir. Her tarafından sular aktığından dolayı bu isim takılmıştır.⁴⁰⁷ Üç yüz den fazla köye sahip olan eş-Şâmât⁴⁰⁸, harkulâde verimliliği olan tarım arazilerine sahipti.⁴⁰⁹ Nişabur'un bu kısmında meyve ağaçlarından ziyâde ekili araziler, yani tarlalar daha çoktu.⁴¹⁰ Fâris ve Kirmân yolunun buradan geçtiği rivayet edilmektedir.⁴¹¹

Büştefrûş

Kaysı başta olmak üzere bir çok meyvenin yetiştiği verimli bir araziye sahip olan⁴¹² Büştefrûş, Nişabur'un kaynaklarda geçen dört önemli tassûcundan veya rub'undan sonuncusudur.⁴¹³ Nişabur'un Cenk Kapısı'ndan doğuya doğru bir günlük yolculuk mesafesinde olan bu yerleşim yeri⁴¹⁴, büyüklük ve mâmurluk bakımından Horasan'da eşi benzeri olmayan bir yerdi.⁴¹⁵ Yâkut el-Hamevî'nin, ilk kez Büştâsîf (Geştasîb) tarafından kurulduğunu söylediği Büştefrûş, 126 köye sahipti.⁴¹⁶ Yukarıda da zikrettiğimiz gibi meyve yönünden zengin olan bu bölgede yetişen üzüm ve kaysı

405-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 139. ; ayrıca eş-Şâmât için bkz: İbn Rüste, s. 171 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 300, 316 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, III, s. 144 ; Honigmann, " Nişapur ", *IA., MEB.*, IX, s. 302.

406-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, III, s. 144.

407-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 316 ; Strange, s. 387.

408-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 139.

409-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 316 ; Strange, s. 387.

410-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 316.

411-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 139.

412-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 317 ; Strange, s. 387.

413-Ebu'l-Ferec el-Kâtib el-Bağdâdî, s. 235 ; Honigmann, " Nişapur ", *IA., MEB.*, IX, s. 302 ; İbn Rüste, s. 171 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 300, 317 ; ayrıca Büştefrûş için bkz: en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 139 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 506 ; Strange, s. 387 ; Cornu, s. 147.

414-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 317 ; Strange, s. 387.

415-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 139.

416-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 506.

başta Nişabur olmak üzere birçok yerde tüketiliyordu. Kaysı sezonu boyunca pek çok yük kabilelerinin buradan kaysı taşıdığı anlatılmaktadır.⁴¹⁷

Tûs

İncelediğimiz dönemler içerisinde Nişabur'un önemli yerleşim birimlerinden biri de Tûs idi.⁴¹⁸ Tûs, Nişabur'a bağlı olmakla birlikte, büyüklüğü, ilim, kültür, ticaret ve madencilik faaliyetlerinde canlılığı ile, bölgesinde önemli bir konumdaydı.⁴¹⁹ Yâkut el- Hamevî'nin Batlamyus'a dayanarak verdiği koordinatlara göre, seksen bir derece boylam, otuz yedi derece enlem üzerinde bulunan bu yerleşim merkezi, dördüncü iklimde yer almaktaydı.⁴²⁰ Nişabur'a 10 fersah (57628m.) mesafede bulunmaktaydı.⁴²¹ Nişabur - Tûs arasındaki yol birçok yerleşim yeri üzerindeydi. Feğîsen, Hamrâ', Berde' bunlar arasındaydı.⁴²² İbn Havkal, Nişabur - Tûs arasındaki mesafeyi, binek üzerinde üç günlük yol diye tarif etmektedir.⁴²³ Kaynaklar Tûs'un Nesâ ile olan uzaklığını da vermektedirler. Verilen bilgilere göre, Tûs - Nesâ arası, iki menzil (45830.4m.) idi.⁴²⁴ Yukarıda da zikrettiğimiz gibi ticaret ve madencilik alanında bir hayli ilerlemiş konumda olan Tûs'tan alınan vergi miktarı hesaplanırken, Nişabur'un vergi miktarı ile birlikte hesaplanırdı.⁴²⁵ Bu yerleşim merkezi, Makdisî'nin de ifade ettiği gibi Nişabur ve Merv şehirleri gibi önemli bir konumda yer almasına rağmen hiçbir zaman Horasan bölgesinin baş şehri konumuna gelememişti.⁴²⁶ Bunda burasını siyasi iktidarın merkez olarak seçmemiş

417-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsım*, s. 317.

418-İbn Hurdazbih, s. 24, 99 ; İbn Rüste, s. 171-172 ; İstahrî, s. 203, 205 ; İbn Havkal, s. 430, 434 ; *Hudud al-A'lam*, s. 103 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsım*, s. 50, 60, 300, 313 vd. ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, IV, s. 55-56 ; Strange, s. 388-391 ; Uslu, s. 34.

419-İbn Havkal, s. 434 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsım*, s. 271, 295, 319, 324, 326 ; *Hudud al-A'lam*, s. 103.

420-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, IV, s. 55 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsım*, s. 60.

421-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, IV, s. 55.

422-İbn Hurdazbih, s. 24 ; İbn Rüste, s. 171-172.

423-İbn Havkal, s. 428, 453.

424-İbn Havkal, s. 454.

425-İbn Hurdazbih, s. 35.

426-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsım*, s. 271.

olmasının etkisi şüphesiz büyüktür. Yöre halkının yabancılara karşı davranışları oldukça iyi idi. Tûs insanının konuşma dili olarak en anlaşılan, en akıcı ve en güzel bir dile sahip olduğu rivayet edilmektedir.⁴²⁷ Halkının çoğunluğunun Acem olduğu dile getirilen Tûs'un, fetihten sonra Tay Kabilesi'ne mensup Arapların da vatani haline geldiği anlatılmaktadır.⁴²⁸ Maden bakımından zengin olan Tûs Dağları'nın bir diğer özelliği de, samur, vaşak, sincap, kakım, fenek gibi hayvanların yaşadığı çevre olmasıdır.⁴²⁹ Abbâsî Halifesi Harun er-Reşid'in ve Hz. Ali evladından Ali b. Musa er-Rıza'nın kabirleri bu bölgededir.⁴³⁰ Pek çok alimin yetiştiği⁴³¹ bu bölgenin ikisi büyük, üçü küçük olmak üzere beş nâhiyesi vardı.⁴³² Tâberân ve Nûkân büyük, Büzdğûr, Râdkân, Binvede küçük nahiyelelerinden.⁴³³

Tâberân

Tûs'un önemli kasabalarından biri olan Tâberân⁴³⁴, dördüncü iklim bölgesinde yer almaktaydı.⁴³⁵ Kaynaklar burasının seksen derece otuz dakika boylam, otuz beş derece yirmi dakika enlem koordinatları üzerinde olduğunu söylemekteydiler.⁴³⁶ Horasan'ın görkemli yerleşim merkezleri arasında gösterilen⁴³⁷ Tâberân, Nûkân'ın Miladî IX. Yüzyıldaki Tûs'un en büyük kasabası olma konumunu daha sonraki dönemlerde eline geçirmiştir.⁴³⁸ Tâberân'ın yakınlarında

427-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 319, 334.

428-Uslu, s. 34.

429-Uslu, s. 34.

430-İbn Havkal, s. 434 ; *Hudud al-A'lam*, s. 103 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 131, 333 ; Yâkut el-Hamevî, IV, s. 56 ; Kalkaşandî, IV, s. 390.

431-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, IV, s. 56-57.

432-İbn Hurdazbih, s. 24 ; İbn Havkal, s. 434 ; *Hudud al-A'lam*, s. 103 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 319 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, IV, s. 56 ; Kalkaşandî, IV, s. 390.

433-İstahrî, s. 205 ; *Hudud al-A'lam*, s. 103 ; Uslu, s. 34.

434-İbn Hurdazbih, s. 24 ; İstahrî, 205 ; İbn Havkal, s. 434 ; *Hudud al-A'lam*, s. 103 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 319 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, IV, s. 56 ; Kalkaşandî, IV, s. 390.

435-Kalkaşandî, IV, s. 390.

436-Kalkaşandî, IV, s. 390.

437-Kalkaşandî, IV, s. 390.

438-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 319 ; Strange, s. 389.

uzaklardan bile görünebilen yüksek bir kale mevcuttu.⁴³⁹ Ayrıca bu kasabanın güzel bir mimariye ve eşsiz bir süslemeye sahip olan Cuma mescidi ve her türlü eşyanın bulunabildiği, çok iyi donanmış pazarları bulunmaktaydı.⁴⁴⁰ Bu pazarlara, her çeşit ticaret işiyle uğraşan tüccar uğramaktaydı.⁴⁴¹ Tûs'un bu bölgesi bir çok alimin ömrünü geçirdiği bir bölgeydi.⁴⁴²

Nûkân

Tâberân gibi dördüncü iklim bölgesinde yer alan Nûkân coğrafi koordinat olarak, seksen iki derece kırk beş dakika boylam, otuz sekiz derece enlem üzerinde bulunmaktaydı.⁴⁴³ Nûkân, yılan taşı ve Firûze gibi zengin maden yataklarından⁴⁴⁴ çıkarılan madenlerin gerek ihraç edilmesi, gerekse iç piyasaya arz edilmesiyle çok sayıda tüccarı bünyesinde toplamıştır.⁴⁴⁵ Bu nitelikler, onun özellikle Miladî IX. Yüzyılda Tûs'un en önemli merkezi durumuna gelmesinde büyük rol oynamıştır.⁴⁴⁶ Makdisî, Nûkân hakkında bilgi verirken, bu kasabanın halkının mükemmel insanlar olduğunu, onların toprak kap yapma konusunda mâhir olduklarını söylemektedir.⁴⁴⁷ Maden bakımından zengin bir konumda olan bu merkez, su kaynağı bakımından yetersizdi.⁴⁴⁸ Tûs'un bu kasabasının bir diğer özelliği de, İslam Tarihi için önem arz eden iki insanın kabrine ev sahipliği yapmasıdır.⁴⁴⁹ Nûkân'a iki konak mesafede yer alan Senâbâz Köyü'ndeki büyük bir bahçenin içerisinde yer alan bu kabirlerden birisi Abbâsî Halifesi Harun er-Reşid'e diğeri ise Hz. Ali evladından Ali b. Musa er-

439-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 319 ; Strange, s. 389.

440-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 319 ; Strange, s. 389.

441-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 319.

442-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, IV, s. 56-57 ; Strange, s. 389.

443-Kalkaşandî, IV, s. 390.

444-İstahrî, s. 205 ; İbn Havkal, s. 434 ; *Hudud al-A'lam*, s. 103 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, IV, s. 56 ; Kalkaşandî, IV, s. 390 ; Strange, s. 389.

445-İbn Havkal, s. 434 ; *Hudud al-A'lam*, s. 103 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, IV, s. 56 ; Strange, s. 389.

446-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 319 ; Strange, s. 389.

447-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 319.

448-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 319 ; Strange, 389.

449-İstahrî, s. 205 ; İbn Havkal, s. 434 ; *Hudud al-A'lam*, s. 103 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, IV, s. 56 ; Kalkaşandî, IV, s. 390 ; Strange, s. 389.

Rıza'ya aittir.⁴⁵⁰ Bu kabirler sağlam destek duvarlarıyla çevriliydi.⁴⁵¹ Şia Mezhebi taraftarlarınca büyük önem ve tazim gösterilen Ali b. Musa er-Rıza'nın kabri, yoğun bir ziyaretçi akınına uğramaktaydı.⁴⁵² Amîd ed-Devle Emir Fâik, Ali b. Musa er-Rıza'nın kabrinin yakınına bir cami inşâ ettirmiştir.⁴⁵³ Onun inşâ ettirmiş olduğu bu cami, Horasan'ın en güzel camisi olarak nitelenmektedir.⁴⁵⁴ Kabirlerin bulunduğu bu büyük bahçenin etrafına pek çok evler inşa edilmiş ve bir de pazar kurulmuştur.⁴⁵⁵ Abbâsî Halifesi Me'mun'un emriyle tamamen aynı şekilde dizayn edilen⁴⁵⁶ bu iki kabrin bulunduğu köye Berde' veya el-Müsekkâb da denmekteydi.⁴⁵⁷ Kabirlerin bulunduğu bu köy daha sonra Meşhed ismi ile meşhur olmuştur.⁴⁵⁸ Bu bölge üzüm ve incirleriyle de meşhur idi.⁴⁵⁹

Esferâyîn

Nişabur'un önemli nahiyelerinden birisinin de Esferâyîn olduğu rivayet edilmektedir.⁴⁶⁰ Yâkut el-Hamevî'nin eserinde geçen: "Esferâyîn, Nişabur'un Horasan coğrafyasındaki son 'ameli'⁴⁶¹ idi."⁴⁶² İfadesi burasının Nişabur'un Horasan bölgesinde yer alan son idare merkezi, son nahiyesi olduğunu göstermektedir. Kalkaşandî'ye göre: " yedi iklim bölgesinden dördüncüsüne ait olan bu yerleşim birimi, yetmiş bir derece boylam, otuz üç derece enlem koordinatı üzerinde

450-İstahrî, s. 205 ; İbn Havkal, s. 434 ; *Hudud al-A'lam*, s. 103 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, III, s. 294 ; Kalkaşandî, IV, s. 390 ; Strange, s. 389.

451-İbn Havkal, s. 434 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 333 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, IV, s. 56 ; Strange, s. 389.

452-*Hudud al-A'lam*, s. 103 ; İbn Havkal, s. 434 ; Strange, s. 389.

453-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 333.

454-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 333.

455-Strange, s. 389.

456-Strange, s. 389.

457-İbn Rüste, s. 172 ; Strange, s. 388.

458-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 333 ; Mustawfî Qazvinî, s. 186.

459-Strange, s. 390.

460-İbn Rüste, s. 171 ; İstahrî, s. 205 ; İbn Havkal, s. 433 ; *Hudud al-A'lam*, s. 102 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 300, 318 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 211 ; Kalkaşandî, IV, s. 391 ; C. E., "İsfarayin", *The Encyclopaedia of Islam*, IV, s. 107.

461- 'AMEL (ÇOĞ : E'MÂL) : Bölge, mıntika, idare merkezi, nâhiye anlamına gelen bu terim (*el-Mu'cemu'l -Vasit*, s. 628), Yâkut el-Hamevî'nin eserinde sık olarak geçmektedir. (Örneğin; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 211, 506)

462-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 211' de geçen Esferâyîn Maddesi' nin iki nolu dipnotu.

bulunmaktaydı.”⁴⁶³ Bu yerleşim biriminin isminin nereden geldiği konusunda birçok rivayet anlatılmaktadır. Bunlardan birine göre, Esferâyîn isminin “Kalkan taşıyanlar” anlamında Esberâyîn kelimesinden türediği⁴⁶⁴ rivayet edilmektedir. Esferâyîn bölgesinin kurucusu olarak Esfendiyâr’ın adı geçmektedir.⁴⁶⁵ Bu kişinin ismine binâen, Esferâyîn isminin verildiği anlatılmaktadır.⁴⁶⁶ Bu bölgenin eski adının Mihrecân olup, bu ismin tazelik, körpelik, zerâfet anlamına geldiği ve Kubâd gibi birçok Sâsânî hükümdarı tarafından kullanıldığı rivayet edilmektedir.⁴⁶⁷ Nişabur - Cürcan yolunun ortasında bulunan Esferâyîn’in Nişabur’a olan uzaklığı, 32 fersah (184409.6m.) idi.⁴⁶⁸ Bir başka rivayet ise, Nişabur - Esferâyîn arasındaki mesafeyi beş günlük yol olarak vermektedir.⁴⁶⁹ Çok miktarda pirinç ve kaliteli üzümün yetiştiği Esferâyîn bölgesi, Nişabur’un önemli tarım havzaları arasındaydı.⁴⁷⁰ Nemli bir iklimle sahip olan⁴⁷¹ bu coğrafya parçasında yetişen önemli bir tarım ürünü de fındık idi.⁴⁷² Bölgenin kuzeyinde yer alan Kal‘ay-ı Zâr (Altın Kale)’ın yapılış tarihi büyük ihtimalle incelediğimiz dönemden sonradır.⁴⁷³ Dört yüz elli bir köye sahip olan⁴⁷⁴ bu yörenin Hanefî Mezhebi ağırlıklı olduğu⁴⁷⁵ ve burada birçok alimin yaşadığı nakledilmektedir.⁴⁷⁶

Îranşehr:

Kaynaklardaki rivayetler göz önüne alındığı zaman Îranşehr isminin iki farklı

463-Kalkaşandî, IV, s. 391.

464-Yâkut el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-Büldân*, I, s. 211 ; Strange, s. 393.

465-Yâkut el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-Büldân*, I, s. 211.

466-Yâkut el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-Büldân*, I, s. 211.

467-Yâkut el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-Büldân*, I, s. 211 ; Kalkaşandî, IV, s. 391 ; Strange, s. 393.

468-İbn Havkal, s. 428 ; Makdisî, *Ahsenü’l-Tekâsîm*, s. 318 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-Büldân*, I, s. 211.

469-İstahrî, s. 222-223 ; İbn Havkal, s. 456 ; Makdisî, *Ahsenü’l-Tekâsîm*, s. 352.

470-Makdisî, *Ahsenü’l-Tekâsîm*, s. 318 ; Strange, s. 393.

471-Mustawfî Qazvinî, s. 186 ; Strange, s. 393.

472-Mustawfî Qazvinî, s. 186 ; Strange, s. 393.

473-Mustawfî Qazvinî, s. 186.

474-Yâkut el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-Büldân*, I, s. 211.

475-Makdisî, *Ahsenü’l-Tekâsîm*, s. 323.

476-Makdisî, *Ahsenü’l-Tekâsîm*, s. 318 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-Büldân*, I, s. 211-212.

anlamda kullanıldığı görülmektedir. Bunlardan birincisine göre, söz konusu isim ile çok geniş bir coğrafya dilimi kastedilmektedir. Yâkut el-Hamevî'nin, Ebû Reyhân Harezmi'ye isnad ederek verdiği bilgiye baktığımız zaman, Irak, Fâris, Cibâl ve Horasan bölgelerinin tamamı bu isim ile anılmaktadır.⁴⁷⁷ Bu bağlamda İbnü'l-Fakîh'in Belâzurî'den naklettiği bilgi şu şekildedir: “Horasan dört bölgeye ayrılmaktadır. Bu bölgelerden birincisi, Nişabur, Kûhistân, Tabaseyn, Herat, Bûşenc, Badgis, Tûs gibi yerlerden oluşan İranşehr'dir...”⁴⁷⁸ İranşehr'in geniş bir coğrafya parçasının adı olduğuna dâir bir başka rivayet Makdisi'de yer almaktadır: “İranşehr, tüm Zâbülistan, Sistân ve Nişabur çevresini içine almaktadır...”⁴⁷⁹ İranşehr'in bu kadar geniş bir coğrafya dilimi ile tanımlanmasının arkasında, bu bölgelerin nispet edildiği hükümdarların hâkimiyet alanlarının etkili olduğu düşünülebilir. Zîrâ bir rivayete göre, İran b. el-Esved b. Sâm b. Nuh'un oğulları babalarının topraklarını aralarında paylaştılar. Bu paylaşım sonucunda Horasan, Sistân, Kirmân, Mekrân, İsfahân, Cilân, Sindân, Cürcân, Azerbaycan ve Erminân isimli bölgeler ortaya çıkmıştır. (Bunların her birinin İran b. el-Esved b. Sâm b. Nuh'un oğlu olduğu rivayette geçmektedir.) Her bir oğul kendi paylarına düşen bölgeleri babalarına nispet ettiler ve böylece her bir bölgeye İranşehr ismi verildi.⁴⁸⁰ Başka bir rivayete göre de, Hükümdar Feridun topraklarını üç oğlu arasında paylaştırmıştır. Bu paylaşıma göre, İran veya İrec isimli oğlu Irak, Cibâl, Horasan, Fâris bölgelerini hâkimiyeti altına almış, bu paylaşımından sonra bu yerlere İran'ın beldesi manasında İranşehr ismi verilmiştir.⁴⁸¹ Bu kadar geniş bir coğrafi bölgeyi içine alan İranşehr'in dünya üzerinde Orta İklim Kuşağı'nda olduğu anlatılmakta ve

477-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 343.

478-İbnü'l-Fakîh, s. 321 ; İbn Rüste, s. 105 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 344.

479-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 299.

480-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 344.

481-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 344.

buranın kalbinin de Irak toprakları olduğu söylenmektedir.⁴⁸²

İkinci açılıma göre, Îranşehr isminden Nişabur bölgesi kastedilmektedir. Makdisî, Nişabur'a bağlı bulunan nahiye ve beldeleri saymakta ve bunların Îranşehr'e bağlı olduklarını söylemektedir.⁴⁸³ Bu açılımın içine Îranşehr'in, Nişabur'un büyük ve önemli kasabaları arasında olduğuna yönelik rivayetleri de ilave edebiliriz.⁴⁸⁴

Kaynaklarda Îranşehr hakkında anlatılan rivayetlerden şu çıkarımlara ulaşmamız mümkündür: Terim olarak ortaya çıkışı çok eskilere dayanan Îranşehr, önceki dönemlerde geniş bir coğrafya parçasını ihtivâ eder bir mâhiyette kullanılmasına rağmen, özellikle Sâsânîler döneminde Horasan bölgesini oluşturan bölümlerin en önemlisi hatta merkezi olma yönünde bir sınır daralmasına uğramıştır. Bu sınır daralması Îranşehr'in Nişabur bölgesini anlatır hale gelmesine kadar devam etmiş öyle ki, bu terim Nişabur'un isimlerinden biri olarak kullanılır duruma gelmiştir. Nişabur ile özdeşleşmiş bir duruma gelmiş olan Îranşehr, daha sonraları Nişabur'un önemli ve büyük bir yerleşim biriminin adı olmuştur.

Hangi konumda olursa olsun daima önemini muhafaza etmiş olan Îranşehr'in özelliklerini anlatan rivayet şu bilgileri vermektedir: Doğu'nun hazinesi, Irak ve Mısır ahâlisinin süsü, ticaretin dalgalanan bayrağı, kazancın merkezi, Fars, Sind ve Kirmân'ın limanı, Harizm, Rey ve Cürcân'ın toplanma yeri durumunda olan Îranşehr, yazı hoş, kışı sert olan bir bölgeydi. Suyu sıhhatli, tarlaları ve bostanları nezih, meyveleri, üzüm bağları bol ve lezzetli idi. Burada kesilen hayvanların etleri taze ve yumuşak idi. Evleri ve meskenleri geniş, çarşıları ferah, ahâlisinin hayat tarzları müreffeh ve yüksek idi. Yöre insanın mizaçları ve huyları güzel, kâbiliyet ve

482-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 343-344.

483-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 50-51, 299.

484-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 314-315 ; Cornu, s. 150.

yetenekleri harkulâde, yapıları ve sezgileri hassastı. Meclisleri ve medreseleri hoş görüntülü ve ı ışık saçmaktaydı. Alimleri çok, önderleri basiretli ve yol gösterici idi...⁴⁸⁵

Üstüvâ

Nişabur'un önemli bir "küre"⁴⁸⁶ si olarak isimlendirilen⁴⁸⁷ Üstüvâ'nın manasının güneşin doğduğu yer, yüksek bölge olduğu rivayet edilmektedir.⁴⁸⁸ Nesâ, Esferâyîn, Tûs ve Ergiyân ile sınır komşusu⁴⁸⁹ olan bu yerleşim biriminin önemli merkezinin Habûşân olduğu, hatta Üstüvâ'ya Habûşân isminin verildiği anlatılmaktadır.⁴⁹⁰ Bazı kaynaklarda geçen Hucân teriminin bu bölgeler için kullanıldığı zikredilmektedir.⁴⁹¹ Çok verimli bir arazi yapısına sahip olan Üstüvâ'nın, su kaynakları, yeşil arazisi ve tarlaları ünlü idi.⁴⁹² 93 köyü olan bu yerleşim merkezi, pek çok alimin yaşadığı bir yerd. ⁴⁹³ Günümüzde Kuçân diye bilinen bu bölgede eski dönemden kalan şehir kalıntılarının hala mevcut olduğundan araştırmacılar bahsetmektedir.⁴⁹⁴

Ergiyân

Kûmis sınırında yer alan⁴⁹⁵ Ergiyân bölgesinin çok mamur bir yerleşim yeri

485-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 314-315-316.

486-KÜRE (ÇOĞ: KÜVERUN) : İslam coğrafyacılarının eserlerinde birden çok manalar yükleyerek kullandıkları coğrafi terimlerden birisi de " kure " dir. Bu manaları şöyle sıralayabiliriz: **a)** Bölge olarak nitelendirebileceğimiz büyük coğrafya parçaları bu kavramla vasıflandırılmıştır. İbn Rüste 'de İranşehr'in meydana geldiği bölümler anlatılırken her bir bölüme küre ismi verilmiştir. (İbn Rüste, s. 105) Bu kürelerden birisi de Horasan'dır. **b)** Orta bir şehir ve ona bağlı yerler bu kavramla, tanımlanmıştır. (Şeşen, s. VIII) Horasan'ın Merv, Nişabur, Herat, Belh gibi dört önemli merkezinin hâricinde Kûhistan, Nesâ, Bäver, Serahs, Zâveh, Üstüvâ gibi yerlerin anlatılmasında küre ismi kullanılmaktadır. (İstahrî, s. 203 ; İbn Havkal, s. 430 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 208 ; III, s. 144) **c)** Horasan 'ın idare, kültür, ticaret açısından en önemli merkezleri olan Merv, Nişabur, Herat ve Belh'in nitelenmesinde bu kavramın kullanıldığı tespit edilmiştir. (İbnü'l-Fakîh, s. 318)

487-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 208.

488-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 319 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 208 ; Strange, s. 393.

489-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 318-319 ; en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 140 ; Strange, s. 393.

490-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 140 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 209.

491-İstahrî, s. 205 ; İbn Havkal, s. 433 ; *Hudud al-A'lam*, s. 103 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 319 ; Yâkut el-Hamevî, I, s. 209 ; Strange, s. 393.

492-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 319 ; en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 140 ; Mustawfî Qazvinî, s. 186 ; Strange, s. 393.

493-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 319 ; en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 140 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 209.

494-Yate, s. 195-196 ; Barthold, " Kucan ", *İA., MEB.*, VI, s. 950 ; Cornu, s. 149.

495-*Hudud al-A'lam*, s. 102 ; Strange, s. 392.

olduğu rivayet edilmektedir.⁴⁹⁶ Bünyesinde birçok kasaba ve köy barındıran⁴⁹⁷ bu bölge, gerek su kaynağı gerekse tarım faaliyetleri açısından Nişabur'un önde gelen bölümleri arasında bulunmaktaydı.⁴⁹⁸ Ergiyân'ın önemli yerleşim birimleri şu şekilde verilmektedir: er-Râvenîr, burası hakkında ayrıntılı bilgi verilmemektedir.⁴⁹⁹ Sâmanân ve Bân, kendileri hakkında er-Râvenîr gibi detaylı bilgi verilmeyen bu yerleşim yerleri, er-Râvenîr de dahil olmak üzere Câcerm ismi verilen kasabanın doğusunda yer almaktaydı.⁵⁰⁰ Bunlardan başka İsfenc isminde bir köyünün de olduğu rivayet edilmektedir.⁵⁰¹ Ergiyân bölgesi, bünyesinde barındırdığı pek çok alim bakımından önemli bir konumda yer almaktaydı.⁵⁰²

Câcerm

Cürcân yolu üzerinde bir sınır kasabası konumunda olan⁵⁰³ Câcerm, güzel bir Cuma mescidinin bulunduğu oldukça müstahkem bir yerleşim yeri idi.⁵⁰⁴ *Tarih-i Nişabur*'a göre, önce Cüveyn'e bağlı olan, daha sonra Cürcân'a bağlı bir yer konumuna gelen⁵⁰⁵ Câcerm, su kaynağı bakımından iyi bir durumda idi. Çağan Rûd ismi verilen ve üç kaynaktan beslendiği rivayet edilen⁵⁰⁶ bir nehir vasıtasıyla sulanan bu bölge, meyve ve hububat tarımı yönünden oldukça elverişli bir durumda idi.⁵⁰⁷ Kendisine bağlı yetmiş köyünün olduğu zikrolunan⁵⁰⁸ Câcerm'in Ergiyân ile de bağlantısının olduğunu görmekteyiz. Kûmis sınırında Câcerm'in etrafında kurulmuş

496-İbn Rüste, s. 171 ; en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 140.

497-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 183 ; Strange, s. 392.

498-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 318 ; Mustawfî Qazvinî, s. 196 ; Strange, s. 392.

499-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 183.

500-Strange, s. 392.

501-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 213.

502-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 140 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 213.

503-*Hudûd al-A'lam*, s. 102.

504-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 318 ; ayrıca s. 50 ve 300'e de bakılabilir.

505-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 141.

506-Mustawfî Qazvinî, s. 196.

507-Mustawfî Qazvinî, s. 196 ; Strange, s. 392.

508-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 318.

bir durumda olan⁵⁰⁹ Ergiyân bölgesi, Câcerm ile iç içe bir görünüm arz etmekteydi. Nitekim, Câcerm'in kasabasının Ergiyân olarak isimlendirildiğine yönelik bilgi⁵¹⁰, bu durumu göstermektedir.

Büş

Nişabur'un görkemli kasabalarından birisi de Büşt'tür.⁵¹¹ Havasının mutedil olmasından dolayı gerek tarla tarımı gerekse meyvecilik, halkın yoğun olarak meşgul oldukları faaliyetlerdendi.⁵¹² Büşt'ün bir diğer özelliği de edebiyatçıların ve diğer ilim dallarında alim olan kimselerin yaşadığı yer olmasıydı.⁵¹³ Onun bu durumunu *Tarih-i Nişabur*'da yer alan: "Buraya Horasan'ın Arabistan'ı denmekteydi."⁵¹⁴ ifadesi en güzel şekilde açıklamaktadır. Makdisi, Ebu'l-Fadl Bel'ami ile Ebu'l-Fadl b. Yakub arasında Emir Said'in meclisinde geçen Merv ve Büşt'ün hangisinin daha faziletli olduğu konusundaki tartışmayı zikrederek, Büşt'ün özelliklerini sıralamaktadır.⁵¹⁵ İran coğrafyasının ünlü hükümdarı Büştâsıf (Geştasib) tarafından inşa edildiği için bu ismi aldığı zikredilmektedir.⁵¹⁶ Yine başka bir rivayete göre, Nişabur'un arka tarafı veya üst kısmını ifade etmek için kullanılan "zahr" kelimesinin Fars Lugatı'nda Püşt olarak söylendiği anlatılmaktadır.⁵¹⁷ En önemli yerleşim biriminin Turuşîz olduğu⁵¹⁸ 226 köyünün bulunduğu⁵¹⁹, bu köylerden en

509-*Hudud al-A'lam*, s. 102 ; Strange, s. 392.

510-Strange, s. 392.

511-İbn Rüste, s. 171 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 300, 317-318 ; en-Nisaburî, s. 140 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 504-505 ; Cornu, s.147.

512-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 318.

513-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 140 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 505.

514-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 140.

515-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 317.

516-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 504.

517-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 504-505.

518-İbn Hurdazbih, s. 52 ; İbn Havkal, s. 433 ; *Hudud al-A'lam*, s. 103 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 318 ; Yâkut el-Hamevî, IV, s. 33 ; Cornu, s. 154-155.

519-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 505.

fazla göze çarpanların Kündür⁵²⁰ ve Hârrenc (Hârzenc)⁵²¹ olduğu kaynaklarda zikredilmektedir.

Turuşîz (Turusîs)⁵²²

Büş'tün önemli yerleşim merkezi olan bu coğrafya parçası, mamur ve meskunluğu ile ön plana çıkmaktaydı.⁵²³ İçerisinde bulunan cami, zenginlik ve güzellik bakımından Şam'da bulunan camiden hiçte geri kalmamaktaydı.⁵²⁴ Çarşısının, etrafını çevreleyen ahenkli bir şekilde dizilmiş dükkanlarıyla yeni inşâ edilmiş olduğu rivayet edilmekteydi.⁵²⁵ Turuşîz'te, pişmiş tuğla ve kireçten inşâ edilmiş, kapısının yanında içi su dolu bir havuz olan başka bir mescit daha vardı.⁵²⁶ Bu yerleşim yerinin Fâris ve İsfahân gibi bulundukları coğrafyada herkesin sığındığı bir liman konumunda olduğu anlatılmaktaydı.⁵²⁷ Nişabur ile arasının 3 günlük bir mesafe olduğu zikrolunan Turuşîz, büyüklüğü ile doğru orantılı olarak pek çok köye sahipti.⁵²⁸ İbn Havkal, Kûhistân'ın bir yerleşim merkezi olan Kâyin ile Nişabur arasında olduğunu söylediği Turuşîz'in Nişabur ile arasını 4 merhale olarak vermektedir.⁵²⁹ Yakut el-Hamevî, Sem'ânî'ye İsnad ettiği bir rivayetinde; Zurâbâz ismi verilen yerleşim biriminin Turuşîz olabileceğini, çünkü burada yaşayan Fârisilerin bu beldeye Turuşîz ismini verdiklerini söylemektedir.⁵³⁰

520-İstahri, s. 205 ; İbn Havkal, s. 433 ; *Hudud al-A'lam*, s. 103 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 318 ; en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 140 ; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, IV, s. 548 ; Cornu, s. 151.

521-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 140 ; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 505.

522-Makdisî'de Turusîs, İbn Havkal ve Yakut el-Hamevî'de Turuşîz olarak geçmektedir.

523-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 318.

524-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 318.

525-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 318.

526-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 318.

527-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 318.

528-Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, IV, s. 33.

529-İbn Havkal, s. 427, 455 ; *Hudud al-A'lam*, s. 103.

530-Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, III, s. 176.

Kündür

Çevresinde yer alan eski kalesine nispeten Kündür ismi verilen⁵³¹ bu yerleşim yerinin Büşt'ün önemli beldesi olan Turuşi'z'in bir köyü olduğu⁵³², Turuşi'z'e uzaklığının 1 gün, Cünâbiz'e olan uzaklığının ise, 2 günlük bir mesafe olduğu⁵³³ zikredilmektedir.

Hârrenc (Hârzenc)

Büşt'e bağlı bir köy olan bu yerleşim biriminin mamur bir yer olduğuna dâir Tarih-i Nişabur'da yer alan bilginin⁵³⁴ dışında ulaşabildiğimiz coğrafya kitaplarında bilgi bulunmamaktadır. Büşt'te yetişen alimlerin künyeleri verilirken Harzencî künyesine sahip alimlere rastlanılmaktadır.⁵³⁵

Cünâbiz

Kâyin ile Nişabur arasında kalan⁵³⁶ bu belde de Nişabur'a bağlı olan yerleşim birimleri arasında yer almaktaydı.⁵³⁷ Hâricîlere karşı konulmak için yaptırılmış olan eski büyük bir kalesi ve cuma Mescid'i olan Cünâbiz'in, Nişabur'a olan uzaklığı 13 fersah (74916.4m.) idi.⁵³⁸ Bu yerin Kündür ve Kâyin'e olan mesafesi ise, 2 gün idi.⁵³⁹ Makdisi'nin, Kûhistân'ın kasabası olan Kâyin'e bağlı bir belde olarak gösterdiği Cünâbiz'in, Tûs'un beldelerinden daha küçük olduğu ve 70 köyünün bulunduğu anlatılmaktadır.⁵⁴⁰ Cünâbiz ismi kaynaklarda zaman zaman Yünâbiz⁵⁴¹,

531-en-Nisaburi, *Târih-i Nişâbûr*, s. 140.

532-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 318 ; en-Nisaburi, *Târih-i Nişâbûr*, s. 140 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 505 ; IV, s. 548.

533-İbn Havkal, s. 456.

534-en-Nisaburi, *Târih-i Nişâbûr*, s. 140.

535-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 505.

536-İbn Havkal, s. 427 ; *Hudud al-A'lam*, s. 103.

537-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, II, s. 191 ; Cornu, s. 156.

538-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, II, s. 191.

539-İbn Havkal, s. 456.

540-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 319 ; ayrıca bkz: s. 51, 301.

541-İbn Havkal, s. 427, 456.

Yünâbid⁵⁴², Künabiz⁵⁴³, Cünâvid⁵⁴⁴ olarak da geçmektedir. Nişabur'un bir çok beldesinde olduğu gibi burada da bir hayli alimin yetiştiğini görmekteyiz.⁵⁴⁵

Senkân

Kâyin ile Nişabur arasında yer alan yerleşim yerlerinden bir diğeri de Senkân idi.⁵⁴⁶ Ekili dikili arazisi çok olan bu yerleşim yeri⁵⁴⁷, Kâyin'e 4 günlük mesafede bulunmaktaydı. Cünâbiz'e olan uzaklığı ise, 2 gün idi. Câymen - Senkân arası 1 gün idi.⁵⁴⁸ Günümüzde aynı isimle bir yerin mevcut olduğu zikredilmektedir.⁵⁴⁹

Câymen (Hâymend)

Yukarıda zikrettiğimiz yerleşim birimleriyle aynı güzergâhta bulunan⁵⁵⁰ ve Makdisi'nin Câymen⁵⁵¹, Hudud müellifi ve İbn Havkal'ın Hâymend⁵⁵² diye ifade ettikleri bu yer, Nişabur'un verimli arazilere sahip beldesiydi.⁵⁵³ Mâlin'e bir merhale uzaklıkta olduğu anlatılan bu belde, Senkân'a bir gün idi.⁵⁵⁴

el-Mellâhah

Nişabur'un Kâyin güzergahında mevcut olan yerleşim birimlerinden birisi de el-Mellâhah idi.⁵⁵⁵ Bu yerin Cünâbiz'e olan uzaklığı 6 merhale, Senkân'a olan uzaklığı ise, bir merhaleydi.⁵⁵⁶

Kasr

Makdisi'nin Cünâbiz'e yakın olan yerleri, mesafeleri ile birlikte zikrederken

542-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 351.

543-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, II, s. 191.

544-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 351.

545-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, II, s. 191-192.

546-İstahrî, s. 205 ; İbn Havkal, s. 427, 433 ; *Hudud al-A'lam*, s. 103 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 27 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, III, s. 299.

547-*Hudud al-A'lam*, s. 103.

548-İbn Havkal, s. 455 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 351-352.

549-Cornu, s.154.

550-İbn Havkal, s. 427 ; *Hudud al-A'lam*, s. 103 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 351.

551-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 351.

552-İbn Havkal, s. 427-455 ; *Hudud al-A'lam*, s. 103.

553-*Hudud al-A'lam*, s. 103.

554-İbn Havkal, s. 455 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 351.

555-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 351.

556-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 351-352.

vermiş olduğu Kasr⁵⁵⁷, bazı kaynaklarca Kasrû'r-Rîh ile karıştırılmaktadır.⁵⁵⁸ Ama Makdisî, Kasr ile ilgili bilgiyi verdikten sonra Kasrû'r-Rîh ile olan bilgilere de yer vermektedir. Bu da bize bu iki yerin birbirinden farklı olduğunu izlenimini vermektedir. Bu yerin Cünâbiz'e olan uzaklığı 4 merhale idi.⁵⁵⁹

Cermekân

Nişabur'un Üstüva nahiyesinin bulunduğu yere yakın bir dizi yerleşim biriminden biri olan Cermekân verimli arazi yapısı ile, Nişabur Coğrafyası'nı çevreleyen dağlar ile ovanın arasında yer almaktaydı.⁵⁶⁰

İsbnekân

Hudud Müellifi'nin Nişabur'a bağlı yerleri zikrederken temas ettiği bu yerleşim mahalli, Cermekân gibi dağ ve ovanın arasında yer almaktaydı ve verimli bir arazi yapısına sahipti.⁵⁶¹

Râvinî

Bu yerleşim yeri de yukarıda saydığımız mahaller gibi dağ ile ovanın kesiştiği yerde kurulmuş, verimli arazisi ile tanınmış müreffeh bir coğrafya parçasıydı.⁵⁶²

Esedâbâz

Nişabur'un önemli bir yerleşim bölgesi durumundaki Beyhak'a bağlı bir köy olan Esedâbâz⁵⁶³, Hişam b. Abdülmelik zamanında Horasan'da görevli bulunan Esed b. Abdullah el-Kasrî tarafından inşâ edilmiştir.⁵⁶⁴ Nişabur'a olan mesafesi bir

557-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 352.

558-Recep Uslu, Mellâha hakkında bilgi verirken burasını Kasrû'r - Rîh ile Cünâbid arasında göstermektedir. (Uslu, s. 33) Oysa onun rivayeti aldığı Makdisî ise Mellâha'yı Kasr ile Cünâbid arasında saymaktadır. (Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 351)

559-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 351-352.

560-Hudud al-A'lam, s. 103 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 320.

561-Hudud al-A'lam, s. 103.

562-Hudud al-A'lam, s. 103.

563-İbn Hurdazbih, s. 32 ; İbn Rüste, s. 170 ; İstahri, s. 222 ; İbn Havkal, s. 384, 453 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 26 ; Yâkut el-Hamevî, I, s. 210.

564-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 210.

merhaleydi.⁵⁶⁵ Merv'e olan mesafesi de aynı uzaklıktaydı.⁵⁶⁶ Esedâbâz'ın Hefder'e olan uzaklığı 7 fersah (40339.6m.) idi. Bu yol inişli çıkışlı bir güzergâh takip ettikten sonra tuzlu bir su kaynağına gelene kadar düz bir arazide seyretmekteydi. Bu kaynağın üzerinde Esedâbâz'a kadar uzanan kemerli bir taş köprü bulunmaktaydı.⁵⁶⁷ Esedâbâz - Behmenâbâz arası ise, 6 fersah (34576.8m.) idi.⁵⁶⁸ Abdullah b. Tahir'in burasının gelirini bir ribata vakfettiği zikredilmektedir.⁵⁶⁹

Cezînân

Beyhak'ın köylerinden bir diğeri de Cezînân idi.⁵⁷⁰ Bölgenin önemli iki kasabası olan Sebzvâr ve Hüsrûcird arasında yer alan görkemli köyler arasında yer almaktaydı.⁵⁷¹

Rîvez

İçerisinden pek çok alimin çıktığı bu yerleşim birimi de Beyhak'ın köyleri arasında yer almaktaydı.⁵⁷²

Rîvenc

Nişabur'un köyleri arasında zikredilen bu yerleşim birimi de bölgenin meskun yerlerinden biriydi.⁵⁷³

Behmenâbâz

Nişabur - Rey arasında yer alan bu merkez⁵⁷⁴, çok sayıda ekili dikili alanı ile tanınmıştı.⁵⁷⁵ 6 fersah (34576.8m.) uzunluğunda bir mesafede bulunan Esedâbâz -

565-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 351.

566-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 347.

567-İbn Rüste, s. 170.

568-İbn Rüste, s. 171.

569-İbn Rüste, s. 170.

570-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s.318.

571-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 318.

572-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, III, s. 130.

573-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, III, s. 131.

574-İstahrî, s. 205 ; İbn Havkal, s. 433 ; *Hudud al-A'lam*, s. 102.

575-*Hudud al-A'lam*, s. 102.

Behmenâbâz arasındaki yol, Behmenâbâz'a kadar sol tarafı Cürcân Dağları ile, sağ tarafı ise çöl karakterli bir arazi yapısı ile çevrili idi.⁵⁷⁶ Nişabur - Behmenâbâz arası 5 merhale uzaklığındaydı.⁵⁷⁷

Mezînân

Nişabur'un Behmenâbâz'a çok yakın olan bu beldesi de Rey yolu üzerinde bulunmaktaydı.⁵⁷⁸ İbn Havkal'ın ifadesine göre, Rey istikâmetinden Nişabur'a uğrayarak Serahs'a doğru uzanan uzanan yolun, Sebzvâr ve Hüsrûcird'den sonra gelen noktasında bulunmaktaydı.⁵⁷⁹ Mezînân da Behmenâbâz gibi tarlaları fazla olan bir yerleşim birimiydi.⁵⁸⁰ Behmenâbâz - Mezînân arasının bir fersah (5762.8m.) olduğu rivayet edilmektedir.⁵⁸¹ Nişabur – Mezînân arası ise 5 merhale uzaklıktaydı.⁵⁸²

en-Nûk

Rey - Nişabur istikametinde yer alan bir diğer merkez de en-Nûk idi. Behmenâbâz ile Hüsrûcird arasında bulunan bu yerleşim yerinin Hüsrûcird'e olan uzaklığı 6 fersah (34576.8m.) idi ve çevresinde birçok köy olan bu yol düz bir arazide seyretmekteydi.⁵⁸³ Bir diğer ismi Yahyââbâz olarak geçen en-Nûk'un Nişabur ile arası 4 merhale idi.⁵⁸⁴

Hüseynâbâz

Beyhak'ın önemli iki yerleşim bölgesi olan Hüsrûcird ile Sebzvâr arasında

576-İbn Rüste, s. 170-171.

577-İstahrî, s. 223 ; İbn Havkal, s. 427, 456 ; Makdisî, *Ahsenü 't-Tekâsîm*, s. 351.

578-*Hudud al-A'lam*, s. 102.

579-İbn Havkal, s. 427 ; Cornu, s. 152.

580-*Hudud al-A'lam*, s. 102.

581-İstahrî, s. 223 ; İbn Havkal, s. 456.

582-Makdisî, *Ahsenü 't-Tekâsîm*, s. 351.

583-İbn Rüste, s. 171.

584-Makdisî, *Ahsenü 't-Tekâsîm*, s. 351.

yer alan bu merkezin Hüsrûcird'e olan uzaklığı 5 fersah (28814m.) idi.⁵⁸⁵ Nişabur'a olan uzaklığı ise 2 merhale idi.⁵⁸⁶

Bişekend

Hüseynâbâz'dan Nişabur'a kadar uzanan yol güzergâhında 9 fersah (51865.2m.) gidildiğinde⁵⁸⁷ ulaşılan yerleşim birimi Bişekend'di.⁵⁸⁸ Rey - Nişabur arasında, Nişabur'a varmadan önce bulunan meskun yerler arasında büyüklük bakımından en son yer burası idi. Buradan sonra 5 fersah (28814m.) daha gidildiğinde Nişabur'a ulaşılmaktaydı.⁵⁸⁹ Nişabur'a kadar ulaşan bu yol çöl bir araziden geçmekte, sağ tarafta tuzlu bir su kaynağı yer almakta, sol tarafta ise köyler sıralanmaktaydı.⁵⁹⁰

Senkerder

Hüseynâbâz - Bişekend arasında yer alan bir köy idi. İbn Rüste burasını dağların arasında bir yer diye tanımlamaktadır.⁵⁹¹

Destecird

Senkerder gibi Hüseynâbâz - Bişekend arasında yer alan köylerden birisi de Destecird idi. Burası Bişekend'e varmadan ulaşılan son meskun yer idi.⁵⁹²

Feğîsen

Nişabur - Tus güzergâhında Nişabur'dan sonra yer alan ilk yerleşim birimi Feğîsen idi. 5 fersahlık (28814m.) mesafede bulunmaktaydı.⁵⁹³

585-İbn Hurdazbih, s. 23 ; İbn Rüste, s. 171.

586-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 171.

587-İbn Rüste, s. 171.

588-İbn Hurdazbih, s. 24 ; İbn Rüste, s. 171 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 351.

589-İbn Rüste, s. 171 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 351.

590-İbn Rüste, s. 171.

591-İbn Rüste, s. 171.

592-İbn Rüste, s. 171.

593-İbn Rüste, s. 171 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 352.

Hamra'

Tûs istikametinde Feğisen'den sonra gelen ve 5 fersah mesafede yer alan köy Hamra' idi. Dağ üzerine kurulmuş bir yerleşim birimi olan bu yerin kayalıklarının, toprağının ve muhafaza duvarlarının kırmızı olmasından dolayı bu ismin verildiği rivayet edilmektedir.⁵⁹⁴

Berde'

Hamrâ'dan sonra Tûs'a gelinceye kadar olan mesafede bulunan son meskun yer durumundaki Berde'e Senâbâz ismi de verilmekteydi.⁵⁹⁵ Makdisi buraya Meşhed demektedir.⁵⁹⁶

Kasrû'r-Rîh

Nişabur - Herat yolu üzerinde bulunan ve civarındaki yerleşim birimlerine göre ciddi anlamda büyüklüğe sahip olan yerleşim birimi Kasrû'r-Rîh'ti.⁵⁹⁷ Nişabur bölgesinin doğu tarafında yer alan bu güzergâh, Kasrû'r-Rîh'e varana kadar sağlı sollu köylerden ve bağlık araziden geçmekteydi.⁵⁹⁸ Kasrû'r-Rîh –Ferhâkird arası bir merhale idi.⁵⁹⁹ Kasrû'r-Rîh'in Nişabur'a olan uzaklığı da bir merhale olarak verilmektedir.⁶⁰⁰ Bu yer Dizbâd olarak ta bilinmekteydi.⁶⁰¹

Ferhâkird (Ferhâzcird)⁶⁰²

Kasrû'r-Rîh'ten Herat istikametine doğru yola devam edildiğinde, düzlük bir arazi üzerinden ve tarlaların arasından ilerlenmekteydi. Burada araziyi boydan boya kaplayan bir taş köprü bulunmaktaydı. Bu taş köprüyü geçip, güney istikâmetine

594-İbn Rüste, s. 171-172 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 352.

595-İbn Rüste, s. 172.

596-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 172.

597-İbn Rüste, s. 172 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 28, 228 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, IV, s. 406.

598-İbn Rüste, s. 172.

599-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 351.

600-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 351.

601-Cornu, s. 153.

602-Ferhâkird'e İbn Rüste Ferhâzcird ismini vermektedir. (İbn Rüste, s. 172.)

doğru yol alındığı zaman inişi çıkışı bol ve çöl karakterli bir araziden geçilmekteydi. Ferhâkird bu yolun sonunda kurulmuş olan bir köydü.⁶⁰³ Ferhâkird hudutları içerisinde, Herat istikametine doğru, sağ tarafta bir tepe üzerine konuşlanmış bir ribat bulunmaktaydı. Bu mevkî hatiplerin otağı diye bilinmekteydi.⁶⁰⁴

Nûkdeh

Nişabur - Herat yolu üzerinde bulunan bir diğer yerleşim birimi Nûkdeh idi. Ferhâkird'den sonra gelmekteydi.⁶⁰⁵

Mâlâykird (Senbûscird)⁶⁰⁶

Herat istikametinde yer alan bu köy, Nûkdeh'ten hemen sonra gelmekteydi.⁶⁰⁷ Step ve yarı çöl bir araziden geçildikten sonra bu yerleşim yerine gelinmekteydi.⁶⁰⁸

Karâkûr

Kûhistân'ın kuzeyinde⁶⁰⁹, Herat istikâmetinde bulunan⁶¹⁰ ve Nişabur'un Zâm bölgesinin idare merkezi durumunda olan Bûzcân'dan⁶¹¹ Herat'a doğru giderken varılan yerleşim birimine Karâkûr denmekteydi. Düz bir arazi üzerinden gidildikten sonra buraya varılırdı.⁶¹²

Haşkrûzân

Bûzcân – Karâkûr yol güzergâhında Kârâkûr'dan hemen sonra gelen yolun bitimindeki köy Haşkrûzân idi.⁶¹³

603-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 351.

604-İbn Rüste, s. 172.

605-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 351.

606-Mâlâykird'in ismi, İbn Rüste'nin eserinde Senbûscird olarak geçmektedir. (İbn Rüste, s. 172.)

607-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 351.

608-İbn Rüste, s. 172.

609-Büchner, "Türbet-i Şeyh Cam ", *İA., MEB.*, XII/2, s. 140 ; Uslu, s. 31.

610-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 600

611-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, III, s. 143 ; Büchner, "Türbet-i Şeyh Cam ", *İA., MEB.*, XII/2, s. 140.

612-İbn Rüste, s. 172.

613-İbn Rüste, s. 172.

Kûsrâ

Karâkûr'dan Herat sınırlarına doğru inişli çıkışlı bir arazi yapısından gidildikten sonra Kûsrâ Köyü'ne varılmaktaydı.⁶¹⁴

Eşbâh

Nişabur'un Herat sınırına en yakın köyü Eşbâh idi. Bu yerleşim biriminden sonra Herat bölgesinin önemli merkezi Bûşenc'e varılmaktaydı.⁶¹⁵

er-Ramâdeh

Nişabur - Serahs istikâmetinde bulunan yerleşim birimlerinden biriydi.⁶¹⁶ Kasrû'r-Rîh'in bitişiğinde yer almaktaydı. Nişabur'a olan uzaklığı iki merhale idi.⁶¹⁷ Cornu, Ribat - Hâkisterî ismi verilen bir bölgenin geçmişte er-Ramâdeh olduğunu söylemektedir.⁶¹⁸

Sâheh

Serahs'a giden yol üzerinde bulunan köylerden biri de Sâheh idi. Bu yerleşim yerinin Nişabur'a olan uzaklığı 3 merhale idi.⁶¹⁹

Mezdûrân

Nişabur'a 4 merhale mesafede bulunan bu yerleşim yeri de Serahs güzergâhında bulunmaktaydı⁶²⁰ Mezdûrân isminin günümüzde de bu coğrafya parçasına isim olduğu zikredilmektedir.⁶²¹

Ûkîneh

Nişabur'un Serahs'a en yakın yerleşim merkezi burası idi.⁶²² İbn

614-İbn Rüste, s. 172.

615-İbn Rüste, s. 172.

616-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 24, 351 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, III, s. 76 ; Uslu, s. 32.

617-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 351.

618-Cornu, s. 149.

619-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 106, 351 ; Uslu, s. 33.

620-İbn Hurdazbih, s. 24 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 351.

621-Cornu, s. 152.

622-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 351 ; Cornu, s. 156.

Hurdazbih'te Ebkîneh olarak geçen⁶²³ bu yerin Nişabur'a olan uzaklığı 5 merhale idi.⁶²⁴

Havâf

Herat'ın önemli nahiyelerinden Bûşenc ve Nişabur'un yerleşim merkezlerinden Zûzen ile hem hudut olan bu coğrafya parçasının⁶²⁵ merkezinin Selûmek olduğu rivayet edilmektedir.⁶²⁶ Yukarıda hakkında bilgi verdiğimiz Senkân'ın yanı sıra, Sirâvend ve Harkird de, Havâf'ın diğer önemli merkezleri olarak geçmektedir. Bunların yanında iki yüz de köyü bulunmaktaydı. Nüfus olarak yoğun bir halk kitlesinin meskun olduğu Havâf'ın en önemli özelliği verimli meyve bahçelerinin ve bağlarının bulunmuş olmasıydı. Günümüzdeki Havâf'ın bulunduğu coğrafi kesiti ise şu şekilde tavsif etmek mümkündür: Herî-Rûd Irmağı'nın bir kolu kenarında, Tûrsîs ile Kale-i Nâdir arasında Nişabur'dan geçerek, Hazar Denizi'nden Herat'a giden yolun güney istikâmeti üzerindedir.⁶²⁷

Selûmek

Ekili dikili arazilerinin fazla olmasıyla⁶²⁸ ön plana çıkan yerleşim birimlerinden olan Selûmek,⁶²⁹ yukarıda da değindiğimiz gibi Hâf'ın merkezi olarak sayılmaktaydı.⁶³⁰ Kaynakların Nişabur'un, Herat'a ve Kûhistân'a yakın olan merkezleri arasında gösterdiği⁶³¹ bu yerin Cünâbiz'e olan uzaklığını bir gün olarak vermektedirler. Yine Selûmek ile Zûzen arasının da bir gün olduğu rivayet

623-İbn Hurdazbih, s. 24.

624-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 351.

625-İbn Rûste, s. 171 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 300 ; en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 141 ; Schwarz, "Haf", *İA, MEB.*, V, s. 65.

626-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 141 ; Schwarz, "Haf", *İA, MEB.*, V, s. 65.

627-Schwarz, "Haf", *İA, MEB.*, V, s. 65.

628-*Hudud al-A'lam*, s. 103.

629-İstahrî, s. 205 ; İbn Havkal, s. 433 ; *Hudud al-A'lam*, s. 103 ; en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 141 ; Schwarz, "Haf", *İA, MEB.*, V, s. 65.

630-Schwarz, "Haf", *İA, MEB.*, V, s. 65.

631-İbn Havkal, s. 427, 455.

edilmektedir.⁶³² Cornu'da yer alan ifadeye göre, Selumek'in günümüzdeki ismi Selemi'dir.⁶³³

Harkird

Hâf bölgesinin önemli merkezlerinden biri olarak zikredilen Harkird⁶³⁴, Herat'ın aşağı kısmında Zûzen'e yakın bir yerleşim yeri idi.⁶³⁵

Zûzen

Nişabur - Herat arasında ⁶³⁶, Hâf nahiyesine hudut olan bir bölgeydi.⁶³⁷ Yakut el-Hamevî'nin, Ebu Hasan el-Beyhaki'ye dayandırarak verdiği bilgiye göre, bu nahiye'nin merkezi de Zûzen ismi ile bilinmekteydi ve Zûzen denmesinin sebebi, Mecusilerin bir deve üzerinde Azerbaycan'dan Sistân'a ve oradan da Zûzen'in bulunduğu yere getirdikleri ateşin buradan gitmemesiydi.⁶³⁸ Bazılarına göre de, Orada bir ateşgede bina edilmesi işinden imtinâ edilince bu işin çabuk yapılması anlamında Zûzen denmiştir.⁶³⁹ 420 köye sahip bu coğrafya parçasının mensuplarının çok olduğundan ve fetihle birlikte pek çok kişinin buraya nakledildiğinden bahsedilmektedir.⁶⁴⁰ Verimli tarım arazilerine sahip olan Zûzen ⁶⁴¹ bu verimliliğini, yetiştirdiği alimlerle ilim ve kültür sahasına taşımıştır.⁶⁴² Onun bu durumuna en büyük delil, bünyesinde yetiştirmiş olduğu alimler ve Edebiyatçıların çokluğuna bakılarak küçük Basra diye anılmış olmasıdır.⁶⁴³ Zûzen'in etrafındaki yerleşim

632-İbn Havkal, s. 455.

633-Cornu, s. 154.

634-İbn Havkal, s. 427 ; Schwarz, " Haf ", *İA, MEB.*, V, s. 65.

635-İbn Havkal, s. 427 ; Schwarz, " Haf ", *İA, MEB.*, V, s. 65.

636-İbn Havkal, s. 427 ; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, III, s. 177.

637-İstahrî, s. 205 ; İbn Havkal, s. 433 ; Hudud al-A'lam, s. 103 ; Makdisî, *Ahsenü'l-Tekâsîm*, s. 50, 300 ; en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 141 ; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, III, s. 177-178 ; Uslu, s. 34.

638-Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, III, s. 177-178.

639-Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, III, s. 178.

640-Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, III, s. 178.

641-Hudud al-A'lam, s. 103 ; Makdisî, *Ahsenü'l-Tekâsîm*, s. 326.

642-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 141 ; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, III, s. 178.

643-Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, III, s. 178.

birimlerine olan mesafesi konusunda kaynaklar şu bilgileri vermektedir: Selûmek'ten Zûzen arası bir gün, Zuzen'den Kâyin arası 3 günlük mesafe çekmekteydi.⁶⁴⁴ Günümüzde de aynı ismi muhafaza ettiği rivayet edilmektedir.⁶⁴⁵

Zâveh

Yakut el-Hamevî'ye göre; Rih ve eş-Şâmât bölgesi hududuna kadar pek çok köy ile çevrilmiş (220 köy) olan Zâveh, Nişabur'un önemli nahiyelerindendi.⁶⁴⁶ Kazvînî Zâveh hakkında bilgi verirken; onun hem ikliminin hem de insanın acayip hallerinden bahsetmektedir. İklim olarak yazın çok sıcak olan Zâveh, kışın ise çok fazla kar yağışına sahne olur. İnsanların üzerlerine yünden keçeler giyerek, zorba bir şekilde hareket edip kendilerini Haydar'ın ashabı olarak nitelendirdikleri anlatılmaktadır.⁶⁴⁷ Kaynaklar onun pek çok köyünden başka Bîşk isminde önemli bir merkezinin olduğunu söylemektedirler.⁶⁴⁸

Zâh

Birçok alimin memleketi olarak verilen bu yerleşim birimi Nişabur'un köyleri arasında gösterilmektedir.⁶⁴⁹

Sincebest

Senk Best diye de bilinen bu yerleşim yeri, Nişabur ve Serahs arasında yer almaktaydı. Nişabur'un bu yerleşim yeri de birçok beldesinde olduğu gibi meşhur alimlerin neşet ettiği bir mekandı.⁶⁵⁰

644-İbn Havkal, s. 455, 458.

645-Cornu, s. 156.

646-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, III, s. 144 ; İbn Rüste, s. 171.

647-Kazvinî, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut, trz., s. 382.

648-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, III, s. 144.

649-Yâkut-el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, III, s. 145.

650-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, III, s. 299.

Dîvareh

Kaynakların Nişabur'un nahiyelerinden biri olarak tanımladıkları⁶⁵¹ Dîvareh, Mihrecân ve Azâdvâr arasında bulunmaktaydı.⁶⁵² Bu yerleşim birimi Nişabur'un birçok beldesinde olduğu gibi pek çok alimin yetiştiği bir mekandı.⁶⁵³ Dîvareh'in Azâdvâr'a olan uzaklığı bir gün, Mihrecân'a olan uzaklığı ise, iki gün idi.⁶⁵⁴

Şâzemihir

Nişabur'un önemli bir semti sayılan Şâziyâh'a yakın olduğu rivayet edilen bir yerleşim yeri idi.⁶⁵⁵

Humrân

Yakut el-Hamevi tarafından Horasan'da bir yerleşim yeri olarak gösterilen⁶⁵⁶ Humran'ın Nişabur'a bağlı olup olmadığı kesin değildir. Öte yandan Recep Uslu çalışmasında, bu yerleşim birimini Nişabur' bağlı olan yerler arasında zikretmektedir.⁶⁵⁷ Humrân'ın en önemli özelliği Abdullah b. Amir tarafından fethedilen Humrândîz isimli kalesiydi.⁶⁵⁸

Hân Revân

Müslüman coğrafyacıların Nişabur'un rustakları arasında gösterdiği bir diğer yer de Hân Revân idi.⁶⁵⁹ Konum olarak Azâdvâr, Mihrecân ve Esferâyîn gibi yerleşim merkezlerine yakın olan Hân Revân'ın Nişabur'a olan uzaklığı bir merhale idi. Mihrecân ise iki günlük mesafede bulunmaktaydı.⁶⁶⁰

651-İstahrî, s. 205 ; İbn Havkal, s. 433 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, II, s. 617.

652-İbn Havkal, s. 428, 456.

653-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, II, s. 617.

654-İstahrî, s. 223 ; İbn Havkal, s. 456.

655-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, III, s. 346.

656-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, II, s. 346.

657-Uslu, s. 32.

658-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, II, s. 346 ; Uslu, s. 32.

659-İstahrî, s. 205 ; İbn Havkal, s. 433.

660-İstahrî, s. 223 ; İbn Havkal, s. 456.

Mihrecân

Nişabur - Esferâyîn arasında yer alan bu yerleşim yeri⁶⁶¹ Esferâyîn'e bağlı bir köy durumundaydı.⁶⁶² Burasının Esferâyîn ile alakasını gösteren bir diğer husus da Esferâyîn'e, İran diyârının eski hükümdarları tarafından zerâfetinden ötürü Mihrecân isminin verilmesidir.⁶⁶³ Kaynaklar Mihrecân'ın diğer yerleşim yerlerine olan uzaklığını verir iken şu bilgileri düşmektedirler: Hân Revân'dan Mihrecân'a iki gün, Mihrecân'dan Esferâyîn'e iki gün, Behmenâbâd'dan yola çıkılıp Mihrecân'a gelene kadar ise, Azâdvâr'a kadar bir gün, Azâdvâr'dan Divâreh'e kadar bir gün, Dîvareh'ten Mihrecân'a kadar iki günlük mesafe bulunmaktaydı.⁶⁶⁴

Turûğûd (Turûğbed)

Nişabur'un Tus istikâmetinde yer alan nahiyelelerinden biri idi.⁶⁶⁵

Serkû – Bernûhkân - Ustûrkân

Bunlarda Tus istikametinde yer alan köylerden biriydiler.⁶⁶⁶

Özkend (Üzkend)

Abdullah b. Amir'in fethettiği bu yerleşim merkezi, Nişabur'un mamur bölgelerinden biriydi. Bu merkez tavuk çiftlikleriyle ünlü idi.⁶⁶⁷

Sûrîn

Kaynakların Nişabur'un köyleri arasında zikrettiği⁶⁶⁸ bu yerleşim birimi birçok alimin memleketi olarak vasıflandırılmaktadır.⁶⁶⁹

661-İstahrî, s. 205, 223 ; İbn Havkal, s. 433, 456 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 211.

662-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 211.

663-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 211.

664-İstahrî, s. 223 ; İbn Havkal, s. 456 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 352.

665-İbn Havkal, s. 427, 434 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 51, 300, 320.

666-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 320.

667-en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 141.

668-en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 121 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, III, s. 279.

669-en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 121 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, III, s. 279.

Harkân

Nişabur'un şehir kapılarından birinin yolu üzerinde bulunan bu yerleşim yeri de birçok alimin vatanı idi.⁶⁷⁰

Rih

Nişabur'un eski yerleşim birimlerinden olan bu yer, mamurluğu ve alimleri ile ünlü idi.⁶⁷¹

Tarih-i Nişâbûr'da, Nişabur'un civarında kurulmuş olan köylerden bir kısmının isimleri toplu olarak verilmektedir. Bunlar incelendiğinde birçok köy isminin aynı zamanda Nişabur'un mahalleleri arasında da zikredildiği görülmektedir. Bu durum, şehrin zamanla önemine binâen büyümesi nedeniyle yakınında olan köylerin şehirle birleşip onun mahalleleri haline geldiği sonucuna bizi götürmektedir. Bu eserde yer alan köyler şu şekilde anlatılmaktadır: “ez-Zîk, Bûyâbâd, Hanâne-i Hişk, Şahne-i ‘Ulyâ, Şahne-i Süflâ, Mâhkâbâd, Sûrîn, Kûy, Dizdân, Zemcâr-ı Süflâ, Zemcâr-ı ‘Ulyâ, Bağ-ı Kibâr, Vînkâbâd, ‘Ârkâbâd, Dû Dîh-i Yehûd, Bâğek ve Şehristâneh, Şâbûr (buraya Nasrâbâd da denmekteydi), Li‘âncî Süflâ, Bişmânâbâd, Dârbcird, Hîre, Tabîrâneh (buraya Kûy-i Dizkân da denmekteydi.), Vâfîkr Selît, Vâfîkr Me‘âd, Menâsiki ‘Ulyâ, Menâsiki Süflâ, Harkan ‘Ulyâbâd, Hâfız Mahfûz, Bâğ Behleh, Berzgerâbâd, Muhammedâbâd, Hûl, Henderûn, Kenârı Süflâ, Râk‘ah, Sîmcirdi ‘Ulyâ, Sîmcirdi Süflâ, Hafsâbâd, Telâcirdi ‘Ulyâ, Telâcirdi Süflâ, Hancerûdu ‘Ulyâ, Hancerûdu Süflâ, Sehl Tâşîş, Kanâh, Haşâneh Kanât, Hamzeh-i ‘Ulyâ, Harkâbâd, Amryâbâd, Kanâhı ‘Ulyâ ez-Cûdî, Bâb Tâk, Mescidi Karye-i Bûd, Cûrî ‘Ulyâ, Cûrî Süflâ, Havsek, Sîsnûyeh, Hâyit, Silmeh, Sevânkâdiri ‘Ulyâ, Sevânkâdiri Süflâ, vürûdhâyı vefrâtâbâd, Destecird, Sehrâmekân, Kanâh Cehm ez-

670-en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 19, 121.

671-en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 141.

Destecird, Mâğîn, Kerm Bekr, Fâzereşk, Rikâb Fâris”⁶⁷²

Yukarıda bilgi vermeye çalıştığımız yerleşim birimlerinden başka, Nişapur’a bağlı olan yerlere yakın olduklarından dolayı birçok coğrafyacı tarafından Nişapur’un bir beldesiymiş gibi zikredilen yerleşim merkezleri de vardır. Ustuvâ nahiyesinin doğusunda yer alan Nesâ bu merkezlerden biridir. *Hudûdü’l-‘Alem* Müellifi ve Makdisî başta olmak üzere bir grup coğrafyacı ve araştırmacı Nesâ’yı, Nişapur’un beldeleri hakkında bilgi verirken zikretmektedir.⁶⁷³ Oysa bu kişilerin aksini iddia edenler de vardır. Bunlar Nesâ’yı Merv’in bir nahiyesi olarak görmekte ve ona bağlı olan yerleşim birimleri arasında saymaktadırlar.⁶⁷⁴ Aynı durumda olan bir diğer merkez Serahs’tır. Nişapur - Merv yolunun tam ortasında yer alan Serahs’ı kimi coğrafyacılar Nişapur’un bir nahiyesi olarak görmektedirler.⁶⁷⁵ Ama Serahs’ın konumu ve kaynaklarda genellikle Merv’in beldeleri zikredilirken ondan bahsedilmesi⁶⁷⁶, burasının Nişapur’dan ziyade Merv’in bir yerleşim birimi olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Ebîverd veya Bâverd nahiyesi de Nişapur’un mu yoksa Merv’in mi yerleşim merkezi olduğu konusunda net bir hüküm sunulamayan bir bölgedir. Nesa’nın doğusuna doğru, dağ sıralarının ötesinde Merv Çölü’nün kenarında yer alan⁶⁷⁷ bu merkez de, Merv’in beldeleriyle birlikte anılmaktadır.⁶⁷⁸ Bunun yanında bu nahiyenin merkezi konumunda olan Mehene (Meyhene) beldesini Nişapur’un beldesi olarak gösteren araştırmacılar vardır.⁶⁷⁹ Bu görüşü kabul etmemiz pek mümkün gözükmemektedir. Zîrâ kendisine bağlı bulunduğu merkez, Merv’e bağlı olduğu halde, bu merkezin önemli bir beldesinin Nişapur’a

672-en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 121.

673-*Hudud al-A‘lam*, s. 103 ; Makdisî, *Ahsenü’l-Tekâsîm*, s. 51, 300, 319, 320 ; Strange, s. 394 ; Honigmann, “ Nişapur ”, *İA., MEB.*, IX, s. 302.

674-İstahrî, s. 203 ; İbn Havkal, s. 429, 445 ; Kalkaşandî, IV, s. 391 ; Uslu, s. 43.

675-Yâkut el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-Büldân*, III, s. 71 ; Strange, s. 396 ; Honigmann, “ Nişapur ”, *İA., MEB.*, IX, s. 302 ; Uslu, s. 43.

676-İstahrî, s. 203 ; İbn Havkal, s. 427, 445 ; *Hudud al-A‘lam*, s. 104 ; Makdisî, *Ahsenü’l-Tekâsîm*, s. 50, 312-313 ; Kalkaşandî, IV, s. 392 ; Uslu, s. 43.

677-Strange, s. 394 ; Ebîverd’i Nişapur’un beldeleri arasında gösterenler için bkz: Makdisî, *Ahsenü’l-Tekâsîm*, s. 300 ; Strange, s. 394.

678-İbnü’l-Fakih, s. 209, 212, 321 ; İbn Rüste, s. 106, 173 ; İstahrî, s. 203 ; İbn Havkal, s. 429, 454, 457 ; Uslu, s. 42.

679-Uslu, s. 33.

bağlı olması gerçekçi bir yaklaşım olmasa gerektir. Honigmann'ın, *Hududü'l-'Alem* başta olmak üzere değişik tarih ve coğrafyacıları baz alarak Tabeseyn ve Kûhistân'ı da Nişabur'a bağlı yerler arasında göstermesi⁶⁸⁰, kaynakların geneli tarafından desteklenen bir görüş değildir. Zirâ bu yerler İstahrî, İbn Havkal, İbn Rüste, Makdisî gibi coğrafyacılar başta olmak üzere pek çok coğrafyacı tarafından Nişabur'a bağlı olan yerler arasında zikredilmemektedir.⁶⁸¹

4-NİŞABUR'UN HORASAN'IN DİĞER BELDELERİNE OLAN MESAFESİ

Nişabur'un, kendisine bağlı bulunan yerleşim merkezleri ile olan mesafesi hakkındaki bilgiler, bu merkezlerin özelliklerine temas edildiği bölümlerde verilmiştir. Burada biz Nişabur'un komşu şehir ve beldelerle olan mesafesi konusunda bilgi vermeye çalışacağız.

Kaynaklar, Nişabur'un sınırlarının başlangıcından Kûmis'e, bir başka ifadeyle Ceyhun bölgesine kadar olan mesafesini 23 merhale⁶⁸² olarak vermektedirler.⁶⁸³ Nişabur'un buraya en yakın beldesi Esedâbâz beldesi idi ve onun Kûmis'in bir köyü olan el-Ekrâd'a olan uzaklığı 7 merhaleydi.⁶⁸⁴ Nişabur'un Merv ile olan mesafesi 11 merhaleydi.⁶⁸⁵ Merv - Nişabur yolu arasında bulunan ve bu yüzden de hangisine bağlı olduğu konusunda kaynakların anlaşılmadıkları Serahs'ın Nişabur'a olan uzaklığı 6 merhaleydi.⁶⁸⁶ Herat'ın Nişabur'a olan mesafesi 9 merhaleydi.⁶⁸⁷ Herat'ın bir yerleşim yeri olan Bûşenc'in Nişabur'a olan uzaklığı ise,

680-*Hudud al-A'lam*, s. 103 ; Honigmann, "Nişapur", *İA.*, MEB., IX, s. 302.

681-İbnü'l-Fakîh, s. 318-319 ; İbn Hurdazbih, s. 24 ; İbn Rüste, s. 171 ; İstahrî, s. 205 ; İbn Havkal, s. 433-434 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 300, 316, 318 ; Kalkaşandî, IV, s. 389.

682-Merhale: Bir günde alınan mesafeye verilen isimdir. (*el-Mu'cemü'l-Vasî*, s. 335)

683-İstahrî, s. 222 ; İbn Havkal, s. 453.

684-İstahrî, s. 222 ; İbn Havkal, s. 453.

685-İstahrî, s. 222 ; İbn Havkal, s. 453.

686-İbn Havkal, s. 453.

687-İbn Havkal, s. 453.

8 merhaleydi.⁶⁸⁸ Nişabur'un Sistân tarafına doğru olan sınırında Esfezâr yolu ile Dizk (Dezk)'e kadar olan mesafesi 19 merhaleydi.⁶⁸⁹ Dizk'ten Sistân arası ise 7 günlük mesafe idi.⁶⁹⁰ Nişabur ile kendisine bağlı bir yerleşim merkezi olan Tûs arasındaki mesafe binek üzerinde 3 merhale idi.⁶⁹¹ Yol çok iyi ve düzgün olmasa gerek ki insanların Nişabur'dan yola çıktıkları zaman bir patika yolu yaya olarak tırmanmak zorunda kaldıkları buradan sonra uzun bir müddet daha gidip Tûs'a vardıkları rivayet edilmektedir.⁶⁹² Nişabur - Nesâ arası 6 merhale, Nişabur - Kâyin (Kûhistân'ın kasabası) arası ise 9 merhaleydi.⁶⁹³

B. NİŞABUR'UN FİZİKİ PLANI

Müslümanlar için şehirleşmenin siyasî, askerî, ekonomik ve kültürel yönden pek çok sebebi vardır. Fethedilen bölgeyi elde etmek, oraya hükmetmek, askerî ikmal noktaları tesis etmek, vergi ve ganimetleri toplamak, İslam Dini'ni tam bir şekilde yaşayabilmek, öğrenebilmek ve öğretebilmek için şehirler olmazsa olmaz iskan yerlerini oluşturmaktadır.⁶⁹⁴ Bu itibarla Müslümanların hayatında önemli bir konumda yer alan şehirler, kuruluş ve gelişim özellikleri bakımından çeşitli sınıflandırmalara tâbî tutulmuşlardır. Bu sınıflandırmaların odaklandığı ana eksen, Müslümanlar tarafından kurulmuş olma ve fetihle İslam hâkimiyetine girme noktasında kendini göstermektedir.⁶⁹⁵

Fetihle İslam hakimiyetine giren şehirler arasında yer alan Nişabur İslam'dan önceki fiziki yapısına, fetihle birlikte yeni unsurlar ve ilaveler ekleyerek gelişmiş,

688-Ibn Havkal, s. 453.

689-Ibn Havkal, s. 453.

690-Ibn Havkal, s. 453.

691-Ibn Havkal, s. 453.

692-Ibn Havkal, s. 453-454.

693-İstahrî, s. 222 ; Ibn Havkal, s.454.

694-Yılmaz Can, *İslam Şehirlerinin H. I - III. (M. VII - IX.) Yüzyılda Fiziki Yapısı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 1991, s. 12.

695-"İslam şehri" kavramı ve İslam şehirlerinin kuruluş ve gelişim özellikleri bakımından sınıflandırılması hakkında geniş bilgi için bkz: Can, s. 15-19 ; bu konuda ayrıca bkz: *İslam Şehri*, ed. R. B. Serjeant, trc. Elif Topçugil, İstanbul, 1992.

eski dönemlerden getirdiği önemli bir merkez olma konumunu İslami dönemde de devam ettirmiş ve böylece tipik bir Müslüman şehri haline gelmiştir. İlk olarak kurulmasından Sâsânî hükümdarı I. Şâpûr'a kadar pek çok doğal afet, yıkım, istilâ ve savaflara sahne olan Nişabur, gerçek şehir olma hüviyetine bu hükümdar döneminde kavuşmuştur. Onun inşâ ettiği şehir II. Şâpûr döneminde gelişerek büyümüş, yeni çehrelere bürünmüştür. I. Yezdicerd gibi, daha sonra Sâsânî tahtına gelen hükümdarlar da bu şehre gereken önemi vermiş, gelişmesinde ve güzelleşmesinde katkıda bulunmuşlardır. Nişabur Sâsânîlerden Müslümanların hâkimiyetine geçtiği dönemden itibaren ana dokusunu muhafaza etmiş, cami, dârü'l imâre, pazar yeri gibi mekanların ilave edilmesi ve artan nüfusuna paralel olarak yeni yerleşim birimleri ve mahallelerin oluşmasıyla Ortaçağ İslam şehirleri arasındaki seçkin yerini almıştır.

Kaynakların Nişabur şehrinin fiziki yapısına yönelik verdiği bilgilere istinâden, şehrin eski kale adını taşıyan “ İç Kale (Kuhendiz) ”, “ Asıl Şehir (Şehristan) ” ve dış mahalleler diye tarif edilen “ Varoş (Rabaz) ” tan müteşekkil olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁹⁶ Bu dönemde Nişabur ayarındaki şehirlerin tipik yerleşim yapısını oluşturan Kale, Asıl Şehir, Varoş üçlemesi detaylı olarak işlendiğinde daha iyi kavranacak ve şehirlere yapılmış olan ilavelerin bu üçlemeyi nasıl zenginleştirdiği daha belirgin hale gelecektir.

1- İç Kale (Kuhendiz)

Nişabur'da mevcut olan kale hakkında kaynaklarda yer alan bilgiler, Nişabur'un kuruluşu bahsinde de temas ettiğimiz gibi Ânûş b. Şîs b. Adem'e kadar gitmektedir.⁶⁹⁷ *Tarih-i Nişabur*'da, Ânûş'un şehrin kalesini siyah yuvarlak bir taş üzerine, yüksek ve muhafazalı bir şekilde inşâ ettirmiş olduğu, bu yüzden buraya

696-İstahri, s. 204 ; Ibn Havkal, s.431 ; Makdisi, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 316 ; en-Nisaburi,*Târih-i Nişâbûr*, s. 117-120 ; Honigmann, “ Nişapur ”, *IA., MEB.*, IX, s. 303 ; a.mlf. - Bosworth, “ Nishapur ”, *Encyclopaedia of Islam*, VIII, s. 63 ; Strange, s. 383 ; Zahoder, s. 499.

697-en-Nisaburi,*Târih-i Nişâbûr*, s. 117.

“Kal‘ay-ı Haceriyye” isminin verildiği anlatılmaktadır.⁶⁹⁸ Ânûş b. Şîs’in yaptırmış olduğu bu kale zamanla tahrif olmuş, Züleyka isminde bir şahıs tarafından yeniden inşâ edilmiştir.⁶⁹⁹ İlerleyen dönemlerde Afrasyab’ın ordusuyla birlikte İran topraklarına girip buraları işgal ettiğini, Nişabur’un bulunduğu bölgeye geldiği zaman burada bir kale yaptırdığını rivayetlerde okumaktayız.⁷⁰⁰ Afrasyab’ın bu kaleyi savunma amaçlı yaptığı anlaşılmaktadır. Zîrâ, İran hükümdarı büyük bir orduyla onu İran topraklarından çıkarmak için harekete geçmiştir. İkisi arasında cereyan eden mücadelelerden Nişabur ve civarının da nasibini aldığı anlaşılmaktadır. Çünkü rivayetlerde, İran hükümdarının Afrasyab’ı topraklarından çıkarıp geri dönerken bu bölgeden geçtiği, onun geçişi sırasında şehir ve kaleden geriye çok fazla bir şey kalmadığı anlatılmaktadır.⁷⁰¹ Nitekim İrec b. Feridun zamanında kale sağlam bir şekilde yeniden yapılmış ve bölgeye insan iskan edilmiştir.⁷⁰²

Menuçîhr’in hükümdarlığı döneminde Nişabur kalesinin etrafına büyük ve derin bir hendek kazdırıldığı, yine bu dönemde kale duvarlarının yükseltilip sağlamlaştırıldığı, kalenin gerek iç gerekse dış taraflarına insanlar yerleştirilerek şehrin büyümesinin sağlandığı zikredilmektedir. Bu dönemin bir diğer özelliği de kale içerisine bir ateşgedenin yaptırılmış ve şehirde oturan halktan bir kabilenin bu ateşgedenin hizmetiyle görevlendirilmiş olmasıdır.⁷⁰³

Nişabur’un kuruluşu ve ilk yerleşimcileri bahsinde de temas ettiğimiz gibi, Sâsânî hükümdarı I. Şâpur’a kadar geçen sürece yönelik doğruluğu ispatlanamayan ve Nişabur’un tarihinin ne kadar köklü olduğunu gösterme maksadıyla söylendiğini

698-en-Nisaburi, *Târih-i Nişâbûr*, s. 117.

699-en-Nisaburi, *Târih-i Nişâbûr*, s. 117.

700-en-Nisaburi, *Târih-i Nişâbûr*, s. 117 ; Grayeli, s.12.

701-Grayeli, s. 12.

702-en-Nisaburi, *Târih-i Nişâbûr*, s. 12.

703-en-Nisaburi, *Târih-i Nişâbûr*, s. 118.

tahmin ettiğimiz rivayetlerden sonra, şehrin gerçek kurucusu ve isim babası olarak kabul edilen I. Şâpur'a gelindiğinde, onun Nişabur'un kalesinin bitişiğine asıl şehri çevreleyen surlar inşâ ettirdiği zikredilmektedir.⁷⁰⁴ Daha sonra, şehir için onun kadar önemli sayılan II. Şâpûr'un ise I. Şâpûr'un inşâ ettirmiş olduğu şehir surlarını daha da sağlamlaştırıp yükselttiği, etrafına bir hendek kazdırdığı, bu hendekle asıl şehri kaleden ayırdığı, hendeğin üzerine yaptırmış olduğu bir geçitle asıl şehir ve kaleyi birbirine bağladığı anlatılmaktadır.⁷⁰⁵

II. Şâpûr'un inşâ ettirdiği şehrin planı, kale ve şehri çevreleyen hendek baz alındığında sonraki dönemlerde çok fazla değişikliğe uğramamıştır. İslam coğrafyacıları Müslüman İdarecilerin hakimiyetleri altındaki Nişabur'u tanıtırken Eski Kale adını taşıyan iç kalenin şehristan'a dahil olmayıp, etrafına kazılmış bir hendekle ondan ayrıldığını zikretmektedirler.⁷⁰⁶ Bu eserlerde geçen iç kale tabiri, şehrin bu dönemlerde gelişip büyümesi sonucu şehristanın dışına taşması, varoş diye tabir edilen dış mahallelerin oluşması ve bu mahallelerin kalenin dış tarafına da yayılması nedeniyle, kalenin şehrin iç tarafında kalmasından dolayı ortaya çıkmış olan bir tabirdir. Sâ mânîlerin son dönemlerinde kalenin oldukça meskun bir konumda olduğunun kaynaklarda zikredilmesi⁷⁰⁷, sadece şehristan ve dış mahallelerin değil aynı zamanda kalenin içinin de yerleşime açık olduğunu bize göstermektedir. Nişabur'un kalesinin iki kapısı bulunmaktaydı. Bu kapılardan biri şehristan yönüne, diğeri ise rabaz diye isimlendirilen varoşa açılmaktaydı. Kaleyi

704-Mustawfi Qazvinî, s. 182 ; Grayeli, s. 5.

705-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 118-119.

706-İstahri, s. 204 ; Ibn Havkal, s. 431 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 316.

707-Zahoder, s. 499.

şehristandan ayıran hendeğin üzerinden geçen bir yol bulunmaktaydı.⁷⁰⁸ Bu yol kale ile şehristanı birbirine bağlamaktaydı.

2- Asıl Şehir (Şehristân)

Halkın büyük bir çoğunluğunun yerleşip, yaşamını devam ettirdiği, geçimini sağladığı kısım olan şehristan bölümü, kalenin inşâsı ile ortaya çıkmıştır. Bir anlamda kalenin varlığı sadece Nişabur'da değil, tüm şehirlerde şehristanın oluşmasıyla değer kazanmaktadır. Şehrin ve ahâlisinin korunması için inşâ edilen kale, şehristanı tamamlayan en önemli unsurdur. Bu bağlamda Nişabur'un şehristanının mazisini, doğruluğu ispatlanamasa da Ânûş b. Şîs b. Adem'e kadar götürebiliriz. O, şehrin kalesini yuvarlak, büyük bir taşın üzerine inşâ ettirdiği zaman muhtemeldir ki beraberinde getirdiği insanların yerleşmesi için -bizim anladığımız anlamda olmasa bile- bir de şehristan oluşturmuştur.

I. Şâpur dönemine kadar Nişabur şehrinin bulunduğu yerde kurulmuş olduğu var sayılan kale ve şehristan normal olarak birçok doğal afete ve saldırıya maruz kalmış, tahrif olmuş, yeniden inşâ edilmiş, tekrar harabe haline gelmiştir. Bu zaman diliminde iki önemli şahıs karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan biri Îrec b. Ferîdun diğeri ise Menûçîhr'dir. İlki, Nişabur'un bulunduğu coğrafyaya geldiği zaman çok az bir kalıntısı kalan kaleyi sağlam bir şekilde inşâ ettirmiş, beraberinde getirdiği ve daha sonra buraya gelerek yerleşen insanlar ile bir şehristan oluşturmuştur.⁷⁰⁹ Gerçek anlamda bir şehristanın oluşumuna ise Menûçîhr döneminde rastlamaktayız. Kendinden önce kalenin içerisindeki yerleşmelerin çokluğundan dolayı burada oluşmuş olan şehristan, onun zamanında kale dışına taşmaya başlamıştır.⁷¹⁰

Horasan'da hüküm süren Tûrânî hükümdarı Pehlizek'i yenerek, İran

708-Makdisî, *Ahsenü 't-Tekâsim*, s. 316.

709-en- Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 117.

710-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 118.

topraklarından çıkaran I. Şâpur, Nişabur şehrinin bulunduğu yere geldiğinde burasının havasını ve konumunu beğenmiş, hemen bir şehir kurulmasını istemiş, insanlar iskan etmiş, imar faaliyetlerinde bulunmuştur. Sâsânî şehir mimarisinin önemli parçası olan hayvan ve bitki figürleri ile şehrin dört yanını süslemiştir.⁷¹¹ Daha sonraki zaman diliminde Sâsânî tahtına çıkan II. Şâpur ise şehrin önüne bir hendek yaptırarak kaleden ayırmış, bir geçit ile, ayırdığı şehir ve hendeği birbirine bağlamış, mahallelerin ve binaların sayısını arttırıp şehri büyötmüştür. Şehir surlarını sağlamlaştırarak, biraz daha yükseltmiş ve surların dört bir tarafına kapı yaptırmıştır. Doğu - batı, kuzey - güney istikâmetinde bizzat mühendislerinin başında bulunarak inşâ ettirdiği bu kapılar, güneşin doğuşunu ve batışını aynı anda izleme imkanı vermektedir.⁷¹²

Bu iki hükümdardan sonra gelen Sâsânî idarecileri döneminde de Nişabur'un önemi devam ettiği için şehrin gelişmesine ve güzelleşmesine yönelik gayretler sürmüştür. Nişabur'un havasını, toprağını ve kültürel zenginliğini seven I. Yezdigird, başkenti bir ara buraya taşımayı bile düşünmüştür.⁷¹³

En şâşalı dönemlerine Müslümanların hakimiyetinde kavuşan Nişabur'un şehristan ismi verilen bölümü, M. X. Yüzyılda şehrin idari, ticari ve kültürel merkezi olması nedeniyle oldukça meskun bir konumdaydı.⁷¹⁴ 1x1 fersahlık bir alana yayılmış olan şehrin şehristanın dört kapısı bulunmaktaydı. Bunların isimleri: Köprübaşı Kapısı, Ma'kil Sokağı Kapısı, Kuhendiz Kapısı, Tekin Köprüsü Kapısıdır.⁷¹⁵ Nişabur devamlı göç alan bir konumda olduğu için nüfusu durmadan

711-Mustawfî Qazvinî, s. 182 ; Grayeli, s. 3, 5, 13.

712-en-Nisaburi, *Târih-i Nişâbûr*, s. 118-120 ; Mustawfî Qazvinî, s. 182.; Grayeli, s. 4, 13, 19.

713-Hamza el-İsfahânî, *Târihi Şini Mülûki 'l-Arz ve 'l-Enbiya*, s. 39 ; Hasan Pir Neyâ, s. 216 .; Grayeli, s. 19.

714-Strange, s. 383 ; Zahoder, s. 499.

715-İstahrî, s. 204 ; İbn Havkal, s. 431 ; Strange, s. 383 ; Honigmann, “ Nişapur ”, *IA., MEB.*, IX, s. 303 ; a.mlf. - Bosworth, “ Nishapur ”, *Encyclopaedia of Islam*, VIII, s. 63.

artmaktaydı. Bu artış şehrin büyümesini de beraberinde getirmekteydi. Şehir büyümesini tabiatıyla dış mahallelere yani rabaza doğru yapmaktaydı. Rabazdaki büyüme ve nüfus yoğunluğu şehirde birden fazla şehristan varmış izlenimini ortaya çıkarmaktaydı. İstahrî’de yer alan: “Şehrin iki tane şehristanı vardı.”⁷¹⁶ İfadesi bu durumun bir göstergesiydi.

3-Dış Mahalleler - Varoşlar (Rabaz)

Şehrin, kale ve şehristan ismi verilen bölümlerinden başka gelişmeye ve büyümeye paralel olarak dış kesimlerine doğru açılan, giderek de nüfus olarak kalabalıklaşan bir bölümü daha mevcuttu. Bu bölüme varoş (rabaz) ismi verilmekteydi.

Nişabur şehrinde rabaz denilen kısmın ortaya çıkması, gelişme ve büyümesinin en doruk noktasında olduğu İslam hakimiyeti dönemine rastladığını tahmin etmekteyiz. Zîrâ bölgesinin idari, ticari, kültürel başkenti konumunda olan Nişabur, devamlı surette göç almakta ve büyümekteydi. Şehristanın oluşan bu yoğunluğu kaldıramaması ister istemez dış mahallelerin oluşmasını da beraberinde getirmekteydi.

Rabazın oluşmasında önemli bir faktör daha göze çarpmaktadır. Şehrin pazarlarının, dükkanlarının, tacir kabileleri geldiği zaman kalacakları hanların, otellerin, mallarını koyacakları depoların burada olması⁷¹⁷ rabazın oluşmasını sağlamıştır. Zîrâ ticari faaliyetlerin kalbinin burada atması, insanların yoğun olarak şehrin bu kesimine rağbet etmelerini sağlamıştır. Bu bölüm aynı zamanda tekstil ve çanak çömlek atölyelerinin de yoğun bir şekilde bulunduğu kısımdı.⁷¹⁸ Bir anlamda Nişabur’un çalışan kesiminin toplandığı yer rabaz olmaktaydı.

⁷¹⁶-İstahrî, s. 204.

⁷¹⁷-İstahrî, s. 204 ; İbn Havkal, s. 431-432.

⁷¹⁸-Zahoder, s. 499.

Şehrin dış kesimlerine idarecilerin de rağbet ettiklerini görmekteyiz.⁷¹⁹ İdare merkezinin burada olması, idarecilerin kaldıkları sarayları buralarda inşâ ettirmeleri, ordunun ve ordu komutanlarının ikâmet yerlerinin bu kesimde olması rabazı hem geliştirmekte hem de önemli bir hâle getirmekteydi. Artık bu bölgeler yeni yerleşim birimlerine dönüşmekteydi. Bu yerleşim birimlerine en güzel örnek Şâziyâh ve Muhammedâbâd'dır.⁷²⁰ Şehrin bu kesimleri zikrettiğimiz özelliğinden dolayı toprağı en fazla değerli olan yer konumuna gelmiştir. Muhammedâbâd'da bir cuftvar⁷²¹ arazi bin dirhem kıymetindeydi. Eğer bu arazi ağaçlı, ekili ve bağlık bir araziye bedel üç bin dirheme kadar çıkmaktaydı.⁷²²

Rabaz aynı zamanda şehrin cuma mescidinin, meydanlarının, hapishanesinin, mezarlıklarının da bulunduğu bir bölgeydi.⁷²³ Dolayısıyla şehrin mimari yapılarının şekillendiğı, şehir dokusunun başka bir çehreye büründüğü yer, rabaz diye isimlendirilen bölüm idi.

Tarım faaliyetlerinin yapıldığı, bağların, bahçelerin, bostanların mevcudiyetinin en fazla olduğu bölüm yine rabazdı.⁷²⁴ Bu bahçelere, emirlerin ve diğer önemli devlet adamlarının yaptırmış oldukları bahçeler de eklenince, bu bölge sadece ticari faaliyetlerin yapıldığı bir bölge olmaktan çıkmakta aynı zamanda bir tarım bölgesi de olmaktaydı. Bunlara ilaveten parkların ve dinlenme yerlerinin inşâ edilmesi⁷²⁵ buraların değerini bir kat daha arttırmaktaydı.

Nişabur'un bu kadar önemli misyonları yüklenen kesimi olan rabazın elliyi aşkın kapısı bulunmaktaydı. Kaynaklar bu kapıların hepsinin ismini

719-İstahri, s. 204 ; İbn Havkal, s. 431.

720-Zahoder, s. 500.

721-CUFTVAR: İncelediğimiz dönem Nişabur'unda Kullanılan bir tür uzunluk ölçüsü birimi.

722-Zahoder, s. 500.

723-İstahri, s. 204 ; İbn Havkal, s. 431.

724-Strange, s. 387 ; Zahoder, s. 500.

725-Zahoder, s. 500.

vermemektedirler. Bunlardan sadece en önemlileri açıldıkları yönlerle birlikte zikredilmektedir. Buna göre rabazın en önemli kapıları şunlardır: Irak ve Cürcan tarafına açılan Kibâb Kapısı, Belh, Merv ve Maveraünnehir tarafına açılan Ceyş Kapısı, Fars ve Kuhistan'a açılan Ahvâzâbâd Kapısı, Tus yönüne açılan bir kapı, Sohte Kapısı ve Sersebîs Kapısı.⁷²⁶

C. NİŞABUR'UN MİMARİ ÖZELLİKLERİ

Nişabur'da dahil olmak üzere İslam hakimiyetine girmiş olan şehirlerin mimari dokusunun gelişmesinde iki önemli faktör ön plana çıkmaktadır: Fetihler sonucunda, bölgeleri egemenlikleri altına alan Müslümanların İslam'ın şekillendirdiği örf ve âdetler çerçevesinde şehre getirdikleri yeni tarz ve mimari anlayışlar, birinci faktörü oluşturmaktadırlar. Bu anlayışlara en güzel örnek, camilerdir. Şehirlerde fetihlerden önce yaşayan ve belirli örfe, âdete, dini inanışa, dünya görüşüne sahip olan yerli ahâlinin ortaya koymuş olduğu mimari üslup, ikinci faktörü teşkil etmektedir. İkinci faktörün, şehrin Müslümanlarla tanışmadan çok önce mimari sahada uygulamaya koyduğu anlayışların halk tarafından kabul görüp, sağlam bir şekilde yerleşmesi birinciye göre bir dezavantaj gibi görünse de, şehrin yeni hakimlerine hazır buldukları bir şehir mimarisi bırakma cihetinden bakıldığında fazla da bir dezavantaj olarak sayılamaz. Müslümanlara burada şu görev düşmektedir: Kendilerinin getirdikleri yeni tarz ve üslupları uygulama safhasına koyarken hazır buldukları anlayışların İslam'a aykırı yönlerini törpülüyerek geriye kalanlarını, eksik ve gediklerini tamamlayarak kabul etmek. İşte bu iki faktörün birleşmesi, Ortaçağ İslam dünyasında hakimiyet altına alınan şehirlerin mimari dokularının oluşmasını sağlamıştır.

⁷²⁶-İstahri, s. 204 ; İbn Havkal, s. 432 ; Strange, s. 384.

Nişabur'un şehir mimarisinde göze çarpan ilk unsurlar dış çevreyle ilgili unsurlardır. “ Nişabur'un Fiziki Planı ” bölümünde de temas ettiğimiz gibi şehir, kendisini çevreleyen ve muhafazasını sağlayan surların hemen önünde derin bir hendekle kaleden ayrılmıştır.⁷²⁷ Surların formlarının yuvarlak olduğunu tahmin etmekteyiz. Zîrâ, eski İran şehirlerindeki sur formları yuvarlak biçimdeydi.⁷²⁸ Dış çevreyle ilgili ikinci husus şehir kapılarıdır. Bu kapılar bulundukları surlarla tam bir uyum içerisinde bulunmakta, şehri hem kaleye hem de rabaza bağlamaktaydı. Şehrin dış çevresiyle alâkalı bir diğer yönünü de şehristan ve kaleyi çevreleyen ve cuma cami, darü'l-imâre, pazar yerleri gibi en önemli mimari unsurları bünyesinde barındıran rabaz oluşturmaktaydı. Makdisî'nin verdiği bilgiye göre, elliyi aşkın kapısının bulunduğu⁷²⁹ rabazın da kendisini çevreleyen bir surunun bulunması muhtemeldir. Çünkü, bir kısmı kale ile şehristan arasında bağlantı sağlayan, bir kısmı da şehrin diğer bölgelere açılmasını sağlayan bu kapıların istinatgâhı olan bir surun mevcut olması gerekmektedir. Ayrıca darü'l-imâre, cuma cami, pazar yerleri gibi yapıları bünyesinde barındıran, devlet erkânı, ordu mensubu ve halkın önemli bir kesiminin ikâmet ettiği bir yerin surlarla muhafaza edilmemesi düşünülemez.

1- Cami

Nişabur şehrinin iç mimarisinde merkezde yer alan unsur, bütün İslam şehirlerinde olduğu gibi camidir. Şehir Müslümanlar tarafından fethedilmesinden itibâren İslam Dini'nin kutsal mabediyle tanışmıştır. Abdullah b. Âmir ile başlayan cami yapımı H. III. Yüzyılda on ikiye kadar çıkmıştır.⁷³⁰ İslam hâkimiyetine giren şehirlerde göze çarpan, o yerin kutsal mabedini camiye çevirme geleneği, Nişabur'da

⁷²⁷-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 316.

⁷²⁸-Can, s. 63.

⁷²⁹-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 316.

⁷³⁰-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 141-142.

da devam etmiştir. Nitekim şehrin ilk camisi sayılan ve Abdullah b. Âmir tarafından yaptırılan cami, kalenin içerisinde mevcut olan ateşgedenin yerine inşâ edilmiştir.⁷³¹ İnşâ edilen ilk caminin akâbinde, fetih sonrası Müslüman nüfusun henüz şehir içinde ikâmet etme imkânı bulamayıp, dış mahallelere yerleşmeleri sonucunda buralarda da ibâdethaneler yaptırdıklarını görmekteyiz.⁷³²

İncelediğimiz dönem Nişabur’unda yer alan camileri ayrıntıları ile incelemeden önce bu mabetlerin yapımında kullanılan malzemeler hakkında bilgi vermek istiyoruz. Şehirde inşa edilen ilk caminin yapımında tahta malzemeler kullanılmıştır.⁷³³ Tahta direkler üzerine tavan yapılması şeklinde başlayan cami inşaatlarında tuğla kullanılmasına, H. II. Yüzyıldan itibaren başlanmıştır.⁷³⁴ Dolayısıyla ilk inşa edilen camiler, sonraki dönemlerde yeniden tamir edilme ihtiyacı duymuşlardır. Kaynaklar, Amr b. Leys’in kendi döneminden önce inşâ edilmiş camiyi baştan başa tamir ettirdiğini yazmaktadırlar.⁷³⁵ Cami inşaatlarında tuğla kullanılmaya başlanması, bu dönemde Horasan’a özgü “ Horasan çamuru ”⁷³⁶ ismi verilen ve günümüzün çimentosu yerine geçen bir tür harcın da kullanıldığını akla getirmektedir. Zîrâ inşa edilen yapıların sağlam ve uzun ömürlü olması için adını zikrettiğimiz çamur kullanılmaktaydı. Tuğlanın yanında kireçte kullanılan diğer bir inşaat malzemesiydi. Camilerin tezyinâtında kullanılan mermer, siyah - beyaz renklere sahip taşlar, altın süslemeler⁷³⁷ de önce inşâ edilmiş camilerin onarılması ve yeni camilerin bina edilmesi esnasında kullanılmaya başlanmıştır.

Kullanılan malzemelerin uzun süre dayanmaya müsait olmamasından dolayı

731-en-Nisaburi, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 141.

732-en-Nisaburi, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 143.

733-E. Diez, “ Mescid ”, *İA., MEB.*, VIII, s. 98 ; Semavi Eyice, “ Cami ”, *DİA*, VII, s. 90.

734-Diez, “ Mescid ”, *İA., MEB.*, VIII, s. 98.

735-en-Nisaburi, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 142-143 ; Diez, “ Mescid ”, *İA., MEB.*, VIII, s. 98.

736-Horasan çamuru hakkında geniş bilgi için bkz: Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul, 1977, s. 176 ; Celal Esad Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, I-V, İstanbul, 1975, II, s. 759.

737-Makdisî, *Ahsenü ’t-Tekâsîm*, s. 316.

Nişabur'da incelediğimiz zaman diliminde inşâ edilen camiler daha sonraki dönemlerde onarım görmelerine rağmen günümüze kadar gelememişlerdir. Bu yapıların günümüze kadar gelememelerinde şehrin savaşırlara, istilâlara, yağmalara, yangınlara, doğal afetlere maruz kalmasının da etkileri muhakkaktır.

Fethin akabinde inşâ edilen camilerin bir diğery yönü de, Horasan'ın genelinde olduğı gibi minaresiz olmalarıdır. Araştırmacılar Horasan camilerinin Hicrî ilk iki yüz yıl içerisinde minaresiz olduklarını⁷³⁸, Nişabur'da bu durumun daha kısa sürdüğünü zikretmektedirler.⁷³⁹

Yukarıdaki satırlarda da değindiğimiz gibi Nişabur'da ilk inşâ edilen cami, Abdullah b. Âmir'in yaptırdığı camidir. Abdullah b. Âmir şehirde hâkimiyeti sağladıktan sonra kalenin içerisinde yer alan ateşgedenin yerine bir cami inşâ ettirmiştir. Onun inşâ ettirdiğı bu caminin minaresi mevcut değildi. Emevîler döneminde Irak bölgesinin yanında Horasan'a da vali tayin edilen el-Haccac'ın Horasan tarafına kendi adına idareci olarak tayin ettiğı Yezid b. Mühelleb⁷⁴⁰, Nişabur'un bu ilk camisine bir minare yaptırmıştır.⁷⁴¹

Abdullah b. Âmir'in yaptırmış olduğı bu caminin yanı sıra şehre gelen sahabelerden biri Şâhnebr (Şâhnebrû) ismi verilen bir mevkide büyük bir taş alarak kible yerini belirlemiş ve burada namaz kılmıştır. Daha sonraki dönemde burada bir cami inşa edilmiştir.⁷⁴²

Nişabur'un, kaynakların Büyük Cami⁷⁴³, Mescid-i Âdîne veya Cuma Cami⁷⁴⁴ ismini verdikleri camisi, en önemli ve şehir mimarisi açısından önünde yer alan

738-Uslu, s. 149.

739-en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 141.

740-Belâzurî, *Fütuhu'l-Bıldan*, s. 607.

741-en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 141.

742-en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 143.

743-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsım*, s. 316 ; en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 141 ; Grayeli, s. 242.

744-İstahri, s. 204 ; Ibn Havkal, s. 431.

büyük meydanı, etrafında yer alan yapıları, mimari tarzıyla en fazla dikkate şâyân camisidir. Şehrin rabaz denilen bölümünde yer alan bu camiye Ebu Müslim Horasânî inşâ ettirmiştir. Cami hakkında en fazla teferruatı *Tarih-i Nişabur*'da bulabilmekteyiz. Otuz ciriblik veya ceriblik (30 dönüm = 30 bin metrekare) bir alanda inşâ edildiği rivayet edilen bu caminin bin tane sütunu mevcuttu ve içinde 60 bin kişi aynı anda namaz kılabilirdi. Caminin içerisinde, her yıl yağın karlar ile doldurulan ve yaz boyunca insanların istifâdesine sunulan bir buzhâne ve içerisinde su dolu derin bir havuz bulunmaktaydı. Yüzlerce hizmetçisi bulunan bu mabetin avlusu kavak cinsi ağaçlarla süslüydü. Çok özel bir şekilde düzenlenmiş sütunlarından altısı mermerden, ikisi Dicle'den getirilmiş siyah - beyaz taşlardan, dört sütunu ise pişmiş tuğla ve kireçten yapılmak üzere on iki sütuna sahip bir bölüm bulunmaktaydı. Caminin tavanı, sütun kirişleri, altın süslemeliydi. Mabetin kubbelerinde yirmi miskal (93.6gr.) altın kullanılmıştır. Caminin avizeleri, hasırları, Kur'an konulan yerleri gibi bütün müstemilâtının değeri 1000 miskal(4680gr.) altın karşılığına tekâbül etmekteydi. Vakıf mallarının değeri ise, bin miskal altından çok fazla ediyordu. Caminin minberinin bir benzeri Horasan'ın hiçbir camisinde mevcut değildi.⁷⁴⁵

Makdisî, el-Hâkim en-Nisaburî'ye göre daha az bilgi vermektedir. Fakat onun verdiği bilgiler daha derli topludur. Makdisî'nin verdiği bilgiler arasında şunlar vardır: Büyük Cami, ordu karargâhının da bulunduğu rabazda inşâ edilmişti. Altı bölümden oluşmaktaydı. İmam minberinin bulunduğu caminin esas bölümü Ebû Müslim Horasânî tarafından, diğer bölümleri ise Saffârî hükümdarı Amr b. Leys tarafından yaptırılmıştır. Ebû Müslim'in binası ahşap direklere, Amr b. Leys'inki ise

⁷⁴⁵-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbur*, s. 141-142 ; Grayeli, s. 242-243.

yuvarlak tuğla sütunlara dayanmaktadır. Bu bölümün etrafına üç revak ve onun ortasına da bir kümbet yapılmıştı. Revakların on bir kapısı vardı ve sütunları mermerdendi.⁷⁴⁶

Nişabur'un bu önemli camisinin minaresinin hikâyesi de gayet ilginçtir: Ebû Müslim camiye inşâ ettirdiği zaman bir de minare yaptırmıştı. Onun yaptırmış olduğu minare kısaydı ve mabetin heybetine yakışmıyordu. Abdullah b. Tâhir'in yeğeni Mansur b. Talha bu minareyi yıktırdı ve yerine daha büyük, süslü bir minare yaptırdı. Bu minare o kadar heybetli ve düzgündü ki, gölgesinden saat ayarlaması yapılıyordu. Ama ilerleyen dönemlerde yapılan ayarlamalarda yanlışlık yapılmaya başlandı. Zîrâ, minarenin dikliği bozulmuş, minare yere doğru eğilmişti. Amr b. Leys camiye ilaveler yapıp, onarma işlemlerini yaptırdığı sırada bu minareyi yıktırmış, ismini yazdırdığı başka bir minare inşâ etmiştir. Humârtekin bu şehrin idaresini üstlendiği dönemde bu minarenin yanına bir minare daha yaptırmıştır. Bu iki minare öyle görkemli durmaktaydı ki, başka şehirlerde bir benzerleri yoktu. Minareleri yapan ustaların ücretlerinin karşılıklarının 2000 miskal (9360gr.) altının üzerinde olduğu, sağlam inşâ edildikleri için hiçbir fırtınanın bunlara zarar veremediği rivayet edilmektedir.⁷⁴⁷

Özellikle *Tarih-i Nişabur*'daki bilgilerin abartılı yanları olduğu düşünülebilirse de bu bilgiler bize, o dönem Nişabur'unun Horasan'ın en görkemli camisini barındıracak kadar İslamiyet'i temsil etme konumuna geldiğini göstermektedir. Öte yandan caminin heybetine yönelik zikredilen rivayetler, Nişabur'da Müslüman nüfusun bu zaman diliminde sayısının hatırı sayılır bir dereceye ulaştığını ve bu potansiyele cevap verecek nitelikte camilere gerek

⁷⁴⁶-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsım*, s. 316.

⁷⁴⁷-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 142-143.

duyulduğunu ispatlamaktadır.

Nişabur'un, bölgesinin önemli şehirlerinden biri ve nüfusunun kalabalık olması hasebiyle, Müslümanlar şehrin diğer bölümlerinde de camiler inşâ etmişlerdir. Şehrin Ebniye bölgesinin kuzeyinde Mescid-i Rûy-i Kûh (Dağ Üstündeki Mescit) adında inşâ edilmiş olan mescit bunlara bir örnektir.⁷⁴⁸ Nişabur'un iki kabristanı arasında bulunan ve sahabeden olduğu söylenen Kamber'in oğlunun gömülü olduğu rivayet edilen⁷⁴⁹ yerde inşâ edilen Mescid-i Bâb-ı Ma'mer, Recâ' b. Muaz b. Müslim adındaki sahabenin dokuz ay namaz kıldığı yerde onun adına yaptırılan mescit (ki Kuhendiz Kapısı ismi de verilmektedir.), Mescid-i Serâ-i Ma'âr (cinlerin burada namaz kıldığına inanılmaktadır.), Saray-ı Bostan'a bitişik olan Mescid-i İmam Yahyâ, Mescid-i İbn Harb, Mescid-i Eyyub b. Hasan, içerisinde edilen duaların Allah katında daha makbul olduğuna inanılan Mescid-i Cemş, Mescid-i Matarz, Mescid-i Havz-ı Keselân, Mescid-i Dîz Nişabur'un diğer mescitlerindendi.⁷⁵⁰

Nişabur'da özellikle Sâ mânî iktidarı döneminde, bazı alimlerin ders verdikleri mekanları mescit hâline getirdiklerini görmekteyiz. H. IV. Asır'da yaşayan alimlerden Ebû Ali İhsan b. Said Munî'î'nin inşâ ettirmiş olduğu Cami-i Munî'î, Ebû Abdullah Habâzî'nin yaptırmış olduğu Mescid-i Habâzî, Abdullah b. İbrahim Bâbûyeh'in bina ettirdiği Mescid-i Bâb-i Ma'kul (Mescid-i 'Ukalâ) bunların arasındadır.⁷⁵¹

Nişabur ve ona bağlı bulunan beldelerde Sâ mânî ler döneminde yüksek derecedeki devlet adamlarının da camiler inşâ ettirdiğini görmekteyiz. Bunlardan birisi, Sâ mânî tarihinin son dönemlerinde adından çok söz ettiren ordu

748-en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 143.

749-Grayeli, s. 244.

750-en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 123, 143 ; Grayeli, s. 244.

751-en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s.122-123 ; Grayeli, s. 244-245.

komutanlarından Fâik el-Hassâ'dır. O, Nişabur'en önemli beldelerinden olan Tus'ta bir cami inşâ ettirmiştir.⁷⁵²

2- Dâru'l-İmâre⁷⁵³

Şehir mimarisinde camiden sonra en fazla dikkatleri üzerinde toplayan yapı dâru'l-imâredir. Kaynaklar bu yapının Emevîler döneminin ortalarına kadar şehrin en büyük cami olan Cuma camisine bitişik veya onun yakınında inşâ ettirildiğini yazmaktadırlar. Bu dönemden sonra ve Abbâsîler zamanında ise, dâru'l-imârenin camiden ayrı yerlere de bina edildiklerini görmek mümkündür.⁷⁵⁴ Dâru'l-imârenin inşâ edildikleri ilk yerlerinden başka yerlere taşınmalarında en önemli faktör, idarecilerin güvenliklerini sağlamlaştırmak istemeleridir. Bu sebeple idarenin kalbinin attığı mekanlar, şehir merkezinden biraz uzakta, münâsip bir konuma sahip müstahkem yerlerde inşâ edilmişlerdir.⁷⁵⁵

Nişabur, Abdullah b. Tâhir'in Horasan valisi olarak görevlendirilmesinin akabinde vilayet merkezi durumuna geldiği için bu dönemden önce buraya görevlendirilen idarecilerin görevlerini ifâ ettikleri ve aynı zamanda ikâmet ettikleri mekanlara dâir bilgilere kaynaklarda ulaşamamaktayız.⁷⁵⁶ Abdullah b. Tâhir ile birlikte vilâyet merkezini Merv'den devralan Nişabur, şânına layık bir dâru'l-imâreye yine onun döneminde kavuşmuştur.⁷⁵⁷ O, Nişabur'a geldiği zaman şehrin dışında Şaziyâh adındaki yere bir saray yaptırmıştır. Dâru'l-Emân veya Şaziyâh ismi verilen bu saray, hem idâre merkezi, hem de Abdullah b. Tâhir'in ikâmetgâhı olarak

752-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 275.

753-İdari işlerin yürütüldüğü kurumlardır. Bunlar genellikle idarecilerin ikâmet ettikleri binaların içerisinde yer almaktaydılar.

754-Can, s. 70-72.

755-Can, s. 72.

756-Çağdaş bilim adamları tarafından yazılmış olan eserlerde Ebû Müslim'in Nişabur'u hâkimiyeti altına aldığı dönemde caminin yanı sıra Dâru'l-İmâre de yaptırıldığı söylenmektedir. (Öztürk, s. 175) Fakat bu yapı hakkında ulaşabildiğimiz kaynaklarda açıklayıcı bir bilgiye maalesef ulaşamadık.

757-en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 129.

kullanılmıştır.⁷⁵⁸ İstahrî, İbn Havkal gibi coğrafyacıların eserlerinde zikretmiş oldukları, şehrin rabaz denilen bölümünde ve Meydan el-Hüseyniyyin'in önünde bulunan darü'l-imârenin yapıldığı devir ise Amr b. Leys dönemidir.⁷⁵⁹ Amr b. Leys'in yaptırmış olduğu bu idâre merkezi Sâ mânîler döneminde de mevcûdiyetini ve önemini muhafaza etmiştir.

Nişabur'da hem idâre merkezi, hem de idârecilerin ikâmetgâhı olarak hizmet veren bu yapıların mimari üslupları ve inşaatlarında kullanılan malzeme hakkında kaynaklarda maalesef açıklayıcı bilgiler mevcut değildir. Abdullah b. Tâhir'in yaptırmış olduğu saray hakkındaki rivayetler onun muhteşem olduğunda birleşmektedir. Ayrıca bu sarayın yanında bir de ışık kulesi inşâ edilmiştir.⁷⁶⁰ Bu yapıların inşaatlarında dönemin diğer önemli yapıtlarında kullanılan malzemelerden istifâde edildiği muhakkaktır. Çünkü, elde mevcut bulunan imkanlar bunlardır.

Darü'l-İmâre, idârenin merkezi olması hasebiyle etrafında pek çok kamu binasının toplanmasına vesile olmuştur. Abdullah b. Tâhir Şaziyâh ismi verilen mevkîde sarayını inşâ ettirdiği zaman ordusunun komutanları garnizonu bu sarayın etrafına yerleştirmişlerdi.⁷⁶¹ Yine onun zamanında şehir hazinesinin korunduğu mekanda⁷⁶² tabiatıyla darü'l-imâreyle içiçeydi. Tâhirîlerden sonraki dönemlerde de kamu binalarının idâre merkeziyle olan birlikteliği devam etmiştir. Sâ mânî devletinin Horasan eyaletinin merkezi olan bu şehirde oluşturulmuş olan Berîd ve Mezâlim gibi divanlar, bu duruma en güzel örnektir.⁷⁶³

758-Ya'kubî, *Kitabü'l-Büldân*, s. 54 ; Strange, s. 384 ; Grayeli, s. 64 ; Hasan Kurt, *Türk - İslam Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, Ankara 2002, s. 206.

759-İstahrî, s. 204 ; İbn Havkal, s. 431 ; Strange, s. 384.

760-Ya'kubî, *Kitabü'l-Büldân*, s. 54 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, III, s. 347 ; Kurt, *Türk - İslam Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, s. 206.

761-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, III, s. 347.

762-İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mulûki Mısır ve'l-Kahire*, I-XII, Kahire, trz., II, s. 201 ; Kurt, *Türk - İslam Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, s. 208.

763-İbn Havkal, s. 430 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 327-328 ; Sâ mânîler döneminde Nişabur'da faaliyet gösteren divanların darü'l-imârenin yanı başında olduğuna dair net bir bilgi yoktur. Biz devlet işlerinin bütünlük içerisinde yürütülmesinin gerekliliğinden ve birçok İslam şehrinde kamu binaları ile darü'l-imârenin yan yana bulunduğu (Can, s. 72) yola çıkarak böyle bir değerlendirmede bulunduk.

Şehrin mimari yapılanmasında çok önemli bir fonksiyon icrâ eden dârü'l-imârenin yakınında yer alan yapılar sadece bunlarla sınırlı değildi. Emirlik hamamı ve hapishâne de dârü'l-imârenin civârında inşâ edilen ve bir yönüyle, idâre merkezi, kamu binaları, askeri garnizondan oluşan resmî yapılanmayı tamamlayan unsurlar arasındaydı. Nişabur'da Tâhir'i hânedânının en güçlü simâsı olan Abdullah b. Tâhir döneminde şehirde mevcut olan Emirlik hamamı, yöneticinin dostlarıyla bir araya gelerek temizlenip, dinlendiği mekan olmanın yanında devlet işlerinin görüşüldüğü ve bir çözüme bağlandığı yer olarak da dikkati çekmektedir. Abdullah b. Tâhir'in hamamda arkadaşlarıyla toplanarak dinlendiği sırada mekana geç gelen Fazl b. Muhammed b. Mansur'un gecikme nedeninin halktan bazı kimselerin sorunlarıyla ilgilenmek olduğunu öğrenince bir tomar evrak getirterek bu kişilerin sorunlarını çözmek amacıyla imzalayıp, işleme koyması, bu duruma çarpıcı bir örnektir.⁷⁶⁴ Sâmanî dönemi Nişabur'u hakkında önemli bilgiler veren kaynaklar, cuma camii, dârü'l-imâre gibi mekanların bulunduğu yeri tasvir ederken hapishânenin idâre merkeziyle birlikte Meydanü'l-Hüseyniyyîn'in önünde olduğunu rivayet etmektedirler.⁷⁶⁵ Yine bu dönemde, şehrin rabaz diye nitelenen bölümünün gelişip, şekillenmesinde büyük katkı sağlayan bu mimari yapıların arasındaki mesafenin ise dörtte bir fersah olduğu nakledilen diğer bir rivayettir.⁷⁶⁶

3- Meydanlar (Telâcird, Muasker, Hüseyniyyîn)

Bünyesinde önemli mimari yapıları toplaması ve şehrin sokaklarının birleştiği alanlar olması hasebiyle Nişabur'un meydanları, sosyal hayatın en yoğun bir şekilde yaşandığı mekanlardı. Şehrin tarihi hakkında en önemli kaynaklardan biri olan *Tarih-i Nişabur*'a göre bu meydanların ilki, Abbâsi Halifesi Harun er-Reşid'in Nişabur'a

⁷⁶⁴Kurt, *Türk - İslam Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, s. 93.

⁷⁶⁵İstahri, s. 204 ; Ibn Havkal, s. 431.

⁷⁶⁶İstahri, s. 204 ; Ibn Havkal, s. 431.

geldiği zaman ikâmet ettiği mekanın da bulunduğu Telâcird Meydanıydı.⁷⁶⁷ Bu meydan daha sonra şehrin önemli bir mahallesi olan Telâcird Mahallesi haline gelmiştir.⁷⁶⁸ Muasker ve Hüseyniyyîn Nişabur'un diğer iki önemli meydanıydı.⁷⁶⁹ Bu iki meydanın, verilen bilgiler dikkate alındığı zaman birbirine yakın ve bir anlamda birbirini tamamlar mâhiyette olduğu anlaşılmaktadır. Muasker Meydanı, cuma camisine ev sahipliği yapmakta ve camiye çevreleyen alanıyla onun heybetini daha da arttırmaktaydı. Hüseyniyyîn Meydanı ise, idâre merkezinin ve hapishanenin binâ edildikleri yerdi. Şehrin en önemli çarşıları Murabba'âtü'l-Kebîr ve Murabba'âtü's-Sağîr'in başlangıç noktaları bu iki meydandaydı. İsminden de anlaşıldığı gibi büyük çarşının bulunduğu yere açılan kapı mesâbesinde olan meydan, Muasker Meydanı'ydı. Bu çarşının az batısında yer alan ikinci çarşı ise, Hüseyniyyîn Meydanı'nın yakınlarındaydı.⁷⁷⁰ Şehrin ticari açıdan kalbinin attığı çarşılarla yakınlıkları nedeniyle bu meydanlar, her zaman canlılıklarıyla ön planda olmuşlardır. Bu meydanlara ilaveten Meydan-ı Hânî ve Meydan-ı Ziyâd isimlerin de iki meydan daha bulunmaktaydı.⁷⁷¹

4- Çarşılar ve Pazar Yerleri

Şehir mimarisinin vazgeçilmez unsurlarından olan çarşı ve pazar yerleri, dizayn ediliş şekilleri, mimari üslupları, dükkanları, hanları, depoları, hamamları ile bir bütünlük arz etmekteydiler. Nişabur'un dükkanlarını, pazarlarını, hanlarını, depolarını, hamamlarını, içine alan iki büyük çarşısı, yapılış şekli açısından kareyi andırmaktaydı. İsimlerinin murabba'a diye başlaması bundan dolayıdır. Çarşılar, şehri düz bir çizgi halinde geçen, birbirlerini de dik olarak kesen elli kadar sokaktan

767-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 144.

768-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 123.

769-İstahrî, s.204 ; İbn Havkal, s. 431 ; *Hudud al-A'lam*, s. 103 ; en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 144.

770-İstahrî, s. 204 ; İbn Havkal, s. 431 ; *Hudud al-A'lam*, s. 103 ; en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 144.

771-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 144.

oluşmaktaydı. Nişabur'un ticaretinin kalbinin attığı bu mekanlar, şapkacılar, ayakkabıcılar, dericiler, iplikçiler gibi sanat erbâbının ürünlerini üretip, satışa sundukları dükkanlar, her türlü tüccarın mallarını sergileme imkanı bulduğu mekanlar, hanlar, hamamlar ile büyük bir intizâm içerisinde düzenlenmiş ve o dönem şartlarında hiç birşey unutulmamaya çalışılarak inşâ edilmiş çarşılardı. Şehrin meydanlarından Ma'mer ve Hüseyiniyyîn Mezarlıklarına, bir başka yönden de Serpûl Mahallesi'ne kadar uzanan bu çarşıların inşâsında kullanılan malzeme hakkında kaynaklar bir bilgi vermezler.⁷⁷² O dönemin ana inşaat malzemeleri olan kereste, tuğla, kireç ve Horasan çamurunun çarşı ve pazar yerlerinin yapımında da kullanıldığını tahmin etmekteyiz.

5- Mahalleler⁷⁷³

Nişabur, idari, ticari ve kültürel merkez olma yönünden devamlı göç alan bir bölgeydi. Bundan dolayı yeni yeni yerleşim merkezlerinin oluşmasına böylece de yeni mahallelerin teşekkül etmesine çok sık tanıklık edilmekteydi. Bu bağlamda şehrin mahallelerinin şeklenmesinde ve mimari tarzlarının oluşmasında pek çok faktörün etkili olduğunu görmekteyiz. Bu faktörleri şöyle sıralayabiliriz: **a)** Mahallelerin oluşmasında, idarecilerin beğendikleri yere hem ikâmet edecekleri hem de halkı yönetecekleri hükümet sarayını inşâ etmeleri etkili olmuştur. Bu sarayın etrafına askerî garnizonun yerleşmesi ve komutanların kendileri için ikâmet yerleri binâ etmeleri, bunlara ilaveten birçok kamu binalarının teşekkülü, burasını büyük bir yerleşim yeri haline getirmiştir. Devletin elit tabakasının oturduğu yer olması buradaki arazilerin fiyatlarını arttırmıştır. Bunun yanında güzel bahçeleri ve mimari

⁷⁷²-İstahrî, s. 204 ; İbn Havkal, s. 431-432 ; Honigmann, "Nişapur", *İA., MEB.*, IX, s. 303 ; a.mlf. - Bosworth, "Nishapur", *Encyclopaedia of Islam*, VIII, s. 63 ; Grayeli, s. 223-224, 227.

⁷⁷³-Nişabur'un mahalleleri konusunda yapmış olduğumuz değerlendirmelerde verdiğimiz bilgiler için çok fazla dipnot verme ihtiyacı duymadık. Çünkü bu bilgileri mahalleleri tek tek ele alıp incelediğimiz zaman dipnotları ile gösterdik. Gereksiz tekrarlar yapmamak için böyle bir uygulamayı uygun gördük.

üslûbu ile bu yerleşim yeri, şehrin en temiz ve en nezih mahalleleri arasındaki yerini almıştır. Bu mahallelere en güzel örnek, Şâziyâh ve Muhammedâbâd Mahalleleridir.

b) Şehrin alimlerinin, ticaret erbâbının oturduğu yerler de, binalarının yapılışındaki malzemelerin kalitesiyle, bahçe ve bostanlarının güzelliği ve düzenliliğiyle diğer mahallelerden ayırtedilmekteydi. Nasrâbâd ve Kîz Mahalleleri bunlara örnektir. **c)**

Nişabur halkının mezhebî tercihlerini taassub noktasına kadar getirmeleri mahallelerin oluşmasında diğer bir faktördü. Şehirdeki Haneî ve Şâîî nüfusun birbirine karşı korkunç bir bağnazlık içinde bulunmasından ötürü, Nişabur'un Batı tarafında yer alan Menâşek ve Hîre Mahallelerinin bu iki mezhep taraftarları arasında paylaşıldığını ⁷⁷⁴, bunların birbirlerinin mahallelerine giremediklerini görmekteyiz.

d) İlk Müslüman fatihlerin şehre geldikleri sırada yerli halkla kaynaşmaktan ziyâde kendilerine yeni yerleşim birimleri oluşturdukları görülmektedir. Bu yerleşim birimleri daha sonra mahalle haline gelmiştir. Dîz Mahallesi bunun en güzel örneğidir. **e)** Nişabur Müslümanlar tarafından fetholunduğu dönemde burada yaşayan yerli halkın ikâmet ettiği yerler, yukarıda da temas ettiğimiz gibi Müslümanların pek fazla rağbet göstermeyip, yerli halkla karışmadığı yerler olmaktaydı. Buralar da zamanla kendine özgü mahalleler haline gelmiştir. **f)** Halkın büyük bir kesiminin ikâmet ettiği mahalleler, diğer bir mahalle grubunu oluşturmaktaydı. Bu mahallelerde oturan insanların ekonomik düzeyleri, sosyal yaşantı ve statüleri aşağı yukarı aynı düzeydeydi. Bundan dolayı bu tür mahallelerdeki binaların yapılış şekillerinin ve kullanılan malzemelerin aynı olduğu, çok kaliteli malzemelerin kullanılmadığı görülmektedir.

Bütün bu özellikler vâsıtasıyla şekillenen ve birbirinden ayrılan mahalleler,

⁷⁷⁴-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 336.

genellikle etrafı muhafaza duvarlarıyla çevrili ve müdâhalelere karşı korunmuş mekanlardı. Kendi içerisinde bölümlere ve sokaklara ayrılmışlardı. Kaynaklar mahallelerin sokak sayısını verdikleri rivayetlerde üç yüze kadar çıkmaktadırlar.⁷⁷⁵ Sokakları oluşturan yolların biçimi, düzgünlüğü bütün mahallelerde aynı standartlarda olmasa bile genellikle iyi durumdaydı. İncelediğimiz dönem Nişabur’unda mahallelerin oluşmasını düzenleyen ve denetleyen bugünkü anlamda bir otorite mevcut değildi.⁷⁷⁶ Onların ortaya çıkmasında en önemli âmil, yaşayan insanların kültürel düzeyi ve yaşama biçimleri eşliğinde zaman mefhumu idi. Bu bağlamda kimi mahallelerin yollarının oldukça düzgün, bağlarının, bahçelerinin güzel ve bakımlı, pazarlarının büyük ve her türlü ihtiyaca cevap verir nitelikte, hanlarının, hamamlarının, dükkanlarının temiz olduğu görüldüğü halde, kimi mahallelerde bu bakımı, temizliği, düzeni görememekteyiz. Nitekim Makdisi eserinde Nişabur’u övücü sözler söylemesinin yanında onun sokaklarının pis olmasından, hamamlarının kötü olup, temizliğe dikkat edilmediğinden, dükkanlarının ve evlerinin virâne olduğundan, insanların kaba ve kavgacı olduğundan bahsetmektedir.⁷⁷⁷

Nişabur’un evlerinden bahsederken kaynakların üzerinde hem fikir oldukları husus, bu evlerin toprak ve çamur karışımı bir malzemeden inşâ edilmiş olduklarıdır.⁷⁷⁸ Yapılarda kullanılan ahşap malzemelerin ve pişmiş tuğla, kireç gibi inşaat malzemelerinin daha çok idarecilerin saraylarında, asilzâdelerin, üst düzey devlet adamlarının ve zengin kimselerin konaklarında kullanılmış olduklarını tahmin

775-en-Nisaburi, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 122 ; Frye, *The City Chronicles of Central Asia and Khorasan, The Tarixi Nişapur*, s. 413 ; Grayeli, s. 230.

776-Bu cümleden İncelediğimiz dönem Nişabur’undaki mevcut otoritenin şehrin mimari düzenlenmesi ve planlanması işi ile hiç ilgilenmediği gibi bir anlam çıkamamalıdır. Zira, idarecilerin bu konu ile ilgilendiklerini görmekteyiz. Örneğin : Tâhirîlerin en önemli simâlarından Abdullah b. Tâhir’in şehirdeki imar faaliyetleriyle ilgilendiği anlatılmaktadır. (Kurt, *Türk - İslam Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, s. 204-206) Bizim burada anlatmak istediğimiz o dönemlerde, günümüzde olduğu gibi şehrin her türlü imar işleri ile ilgilenen belediye tarzında bir kurumun mevcut olmadığı, bu işlerin daha çok geliştiği güzel yapıldığıdır.

777-Makdisi, *Ahsenü’l-Tekâsım*, s. 314-315.

778-İstahri, s. 204 ; İbn Havkal, s.431.

etmekteyiz. Nişabur'da saray veya konak gibi önem ve îtinâ isteyen yapıların mimarisinde Fresk ismi verilen bir tekniğin⁷⁷⁹ kullanıldığına şahit olmaktayız.

780

Nitekim bizim örneğini sunduğumuz bu fresk, Nişabur'da yapılan kazılar sonucunda bulunmuştur ve incelediğimiz dönem Nişabur'unun duvar resimlerine en nâdîde örnek olarak New York Metropolitan Müzesi'nde sergilenmektedir. Nişabur evlerinin vazgeçilmez tamamlayıcısı diğer Horasan beldelerinde olduğu gibi

779-FRESK: Duvar üzerine resim yapma tekniği ve bu teknikle yapılmış duvar resimleri, İtalyanca taze anlamına gelen “fresco” dan türemiş olan fresk kavramı ile ifade edilmektedir. Fresk yeni sıvanmış bir duvar üzerine, kireç suyunda eritilmiş boyalarla yapılan bir tür resimdir. Genellikle sanıldığı gibi aksine, bu terim herhangi bir duvar resmi tipini değil, kuru ve sert badanalar üzerine yapılan resimlere karşıt, özel bir tekniği belirtir. (<http://64.233.183.104/search?q=cache:GkBe:BXSSDoJ:forum.arkitera.com/mimarlık-ve-sanat/7671-freskler.html> 19.11.2007)

780-M. IX. - X. Yüzyıllar içerisinde Nişabur'da bulunmuş olan bir duvar resmi. Göz ve el figürleri ile bezenmiş olan bu resmin benzerleri kötü göz ve nazarı temsil eder mahiyette İslam dünyasının çeşitli yerlerinde yapıla gelse de, Nişabur'da yapılmış şekillerin kendine özgü orijinallikleri vardır. (http://www.metmuseum.org/toah/ho/06/wai/ho_40.170.176.htm-23-04-2008)

bahçelerdir.⁷⁸¹ Kimi evlerin önünde hayvan beslemek için ağıl ve ahırların da mevcudiyetine rastlanmaktaydı.⁷⁸²

Şehrin hamamlarının, su haznelerinin, su künklerinin devamlı su ile haşır neşir oldukları için yapımlarında Horasan harcının kullanıldığı rivayet edilmektedir. Yine binaların duvarları ve kubbelerin inşasında da suyu tutup içeri geçirmemeleri için bu harcın kullanıldığını görmekteyiz.⁷⁸³ Nişabur'da dahil Horasan'ın önemli merkezlerinde gerçekleştirilen kazılar sonucunda eski kale harabelerinin taşlarının tek parçaymış gibi bir bütünlük oluşturduğu görülmüştür.⁷⁸⁴ Bu bize taşların birbirleri ile tutturulmalarında Horasan harcının kullanıldığını göstermektedir. Nişabur'un mahalleleri hakkında teferruatlı bir bilgi verdikten sonra bu mahallelerin hangileri olduğuna geçebiliriz.

Cûlâhkân Mahallesi

Orta büyüklükte bir mahalle olup, üç yüzden fazla sokağının olduğu rivayet edilmektedir.⁷⁸⁵ Bu rivayette verilen sokak sayısı abartılı olsa da incelediğimiz dönemde Nişabur şehrinin büyüklüğünü anlatması bakımından mânidârdır.

Hîre Mahallesi

Şehrin en önemli mahallelerinden birisiydi. Camisi ve evleriyle mimari açıdan da güzel bir mahalleydi. Nişabur'daki ilk pazar bu mahallenin başında yer almaktaydı. Büyük Hîre Pazarı ismi verilen bu pazar, Sultan Hüseyin'in bağına kadar uzanmaktaydı. Bu mahalle şehrin önemli din alimlerinin kabirlerinin de yer aldığı bir mekandı.⁷⁸⁶

⁷⁸¹-Uslu, s. 153.

⁷⁸²-Uslu, s. 160.

⁷⁸³-Cezar, s. 176 ; Arseven, II, s. 759.

⁷⁸⁴-Cezar, s. 176 ; Arseven, II, s. 759.

⁷⁸⁵-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 122 ; Frye, *The City Chronicles of Central Asia and Khorasan, The Tarixi Nişapur*, s. 413 ; Grayeli, s. 229.

⁷⁸⁶-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 122 ; Frye, *The City Chronicles of Central Asia and Khorasan, The Tarixi Nişapur*, s. 413 ; Grayeli, s. 229.

Bûyâbâd Mahallesi

Bu mahalle Ebû Müslim Horasanî'nin Nişabur'a geldiği zaman ikâmet ettiği mahalleydi.⁷⁸⁷

Nasrâbâd Mahallesi

Nişabur'un tüccarlarının, alimlerinin, mevki ve servetçe büyük kimselerinin oturduğu büyük bir mahalleydi. Büyük Hadis alimi İmam Müslim'in ikâmet ettiği, vefat ettiği ve kabrinin bulunduğu yer burası idi.⁷⁸⁸ Cömert insanların oturduğu bir mahalle olarak bilinmekteydi: “ Tâhirî İdârecisi Abdullah b. Tâhir'in bir defasında alim birine bu şehrin en makbul insanı kimdir? Diye sorduğu rivayet edilmektedir. Bu alim onun sorusuna Nasrâbâd'da ikâmet eden Hüseyin b. Muhammed Nasrâbâdî'dir diye cevap vermiştir. Abdullah b. Tâhir bu kişiyi çağırıp, bu milletin neden onu en makbul kişi olarak gördüklerini sorunca o, benden daha cömert ve ikrama layık olan insanlar vardır diye cevap vermiştir. Bu cevaba sevinen Abdullah b. Tâhir bu şehirde böyle insanlar oldukça bu şehir bozulmaz demiştir ”.⁷⁸⁹ Nasrâbâd mahallesindeki caminin ve içerisinde bulunan havuzun mahalle halkını bereketlendirdiği bundan dolayı bu mahalleye Havz-ı Keselân isminin de verildiği kaynaklarda geçen diğer bilgiler arasındadır.⁷⁹⁰

Mülkâbâd Mahallesi

Şehrin büyük mahallelerinden birisi olan Mülkâbâd, Hîre mahallesinin üst tarafında, ona bitişik bir durumdaydı.⁷⁹¹

⁷⁸⁷-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 122 ; Frye, *The City Chronicles of Central Asia and Khorasan, The Tarixi Nişapur*, s. 413-414 ; Grayeli, s. 229.

⁷⁸⁸-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, IV, s. 287.

⁷⁸⁹-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 122-123 ; Grayeli, s. 231.

⁷⁹⁰-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 122-123 ; Grayeli, s. 231.

⁷⁹¹-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 122 ; Grayeli, s. 230.

Zeyk (Zîk) Mahallesi

Bu mahalle genişliği ve içerisinde meskun olan insanları bakımından diğer mahallelere göre nisbeten ufak bir mahalleydi.⁷⁹²

Menâşek (Menâsek) -i ‘ulyâ ve süflâ Mahalleleri

Büyüklik ve nüfus bakımından Zeyk (Zîk) mahallesi kadar olan bu mahalleler,⁷⁹³ Hîre mahallesi gibi yoğun mezhep çatışmalarının yaşandığı yerler idi.⁷⁹⁴

Dîz Mahallesi

Şehrin fethiyle görevli sahabelerin ikâmet ettikleri ve bir cami inşa ettikleri mahallenin adı Dîz idi.⁷⁹⁵

Nemdâbâd (Nîmdâbâd) Mahallesi

Nişabur’un büyük mahallelerinden biri olduğu rivayet edilmektedir.⁷⁹⁶

Ebu’l-Esved Kapısı Mahallesi

Nişabur’un en ünlü mahallesi olan Şâziyâh’a yakın olan mahallelerdendir.⁷⁹⁷

Kibâb Mahallesi

Burası da Şâziyâh’a yakın mahallelerdendi.⁷⁹⁸

Şâziyâh Mahallesi

Kaynaklarda Abdullah b. Tâhir’in mekanı olarak geçen bu yerin⁷⁹⁹ kuruluşu ile ilgili şöyle bir rivayet geçmektedir: Abdullah b. Tâhir Horasan Valisi olarak atandığı zaman, görevine başlamak üzere merkez olarak seçtiği Nişabur’a ordusu ile gelmişti. Fakat buradaki meskun mahal ona ve ordusuna yetecek genişlikte değildi.

⁷⁹²-en-Nisaburi, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 123 ; Grayeli, s. 231.

⁷⁹³-en-Nisaburi, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 123 ; Grayeli, s. 231.

⁷⁹⁴-Makdisî, *Ahsenü’l-Tekâsim*, s. 336.

⁷⁹⁵-en-Nisaburi, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 123 ; Frye, *The City Chronicles of Central Asia and Khorasan, The Tarixi Nişapur*, s. 414 ; Grayeli, s. 231.

⁷⁹⁶-en-Nisaburi, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 123 ; Frye, *The City Chronicles of Central Asia and Khorasan, The Tarixi Nişapur*, s. 414 ; Grayeli, s. 231.

⁷⁹⁷-en-Nisaburi, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 123 ; Frye, *The City Chronicles of Central Asia and Khorasan, The Tarixi Nişapur*, s. 414.; Grayeli, s. 231.

⁷⁹⁸-en-Nisaburi, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 123 ; Frye, *The City Chronicles of Central Asia and Khorasan, The Tarixi Nişapur*, s. 414 ; Grayeli, s. 231.

⁷⁹⁹-en-Nisaburi, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 123 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Büldân*, III, s. 346.

Hâl böyle olunca askerlerinden bazıları ahâliye karşı taşınıklıklar içerisine girip, onların meskenlerini gasp etmeye başlamışlardı. Bu şekilde davranan askerlerden biri evini gasbettiği kişiden atını sulamaya götürmesini istemiştir. Askere karşı koyamayan, öte yandan onun isteğini yapmaya gittiğinde askerin karısına ve evine bir zarar vereceğini düşünen adam, eşinden atı sulamaya gitmesini istemiş, böyle olunca hem kendisinin hem de evlerinin güven içerisinde olacağını, eğer bir saldırı olursa erkek olarak daha kuvvetli bir şekilde karşı koyacağını söylemiştir. Kocasının sözü üzerine hazırlanan kadın atı sulamaya götürmüştür. Burada kadını gören ve güzelliğinden etkilenen Abdullah b. Tâhir onu çağırtmış ve onun gibi bir kadının neden böyle bir iş yaptığını sormuştur. Kadın Abdullah b. Tâhir'e beddua ederek askerlerin yaptıklarını ve karşılaştıkları durumun vehâmetini anlatmıştır. Bu cevap üzerine askerlerinin yaptıklarına oldukça sinirlenen Abdullah b. Tâhir, halkı bu güç durumdan kurtarmak için Şâziyâh'a bir saray yaptırmış, sarayın etrafına askeri garnizonu yerleştirmiş, askerlerin ikâmet edecekleri ve ihtiyaçlarını giderecekleri yerler inşâ ettirmiştir. Zamanla yeni yerleşimcilerin Şâziyâh'a yerleşmeleri sonucunda bu yer gelişmiş ve Nişabur'un en önemli yerleşim yeri haline gelmiştir.⁸⁰⁰ Burasını Saffârî hânedânının kurucusu Yakub b. Leys, Nişabur'u ele geçirdiği zaman tahrip etmiştir.⁸⁰¹

Celâbâd Mahallesi

Şâziyâh'a bitişik bir durumda olan bu mahalle de iskan bakımından Nişabur'un önemli mahalleleri arasında zikredilmektedir.⁸⁰²

800-Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, III, s. 346-347.

801-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s.123 ; Frye, s.414 ; Grayeli, s. 231.

802-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 123 ; Frye, s. 414 ; Grayeli, s. 231.

Telâcird Mahallesi

Bir tarafı Celâbâd'a , bir tarafı Hancerûd ve Hafsâbâd'a uzanan Telâcird mahallesi şehrin büyük mahallelerindendi.⁸⁰³

Hamzkâbâd Mahallesi:

Bu mahalle de şehrin büyük mahallesi idi.⁸⁰⁴

Muhammedâbâd Mahallesi

Güzel bahçelere sahip olan bu mahalle de Şâziyâh gibi devlet erkânının ve diğer itibâr sahibi kimselerin ikâmet için seçmiş oldukları bir mahalleydi.⁸⁰⁵

Kız Mahallesi

Gelişme, ilim ve marifet ehlinin çokluğu, semt ve binalarının güzelliği ve büyüklüğü ile Nişabur'un en güzel mahallelerinden biriydi. Mahallenin havasının ve suyunun güzelliği meşhur idi.⁸⁰⁶

Bağ Kapısı Mahallesi

Nişabur'un bu mahallesindeki bağın Ebû Müslim Horasanî'ye ait olduğu zikrolunmaktadır.⁸⁰⁷

'Akil Kapısı (Asker Kapısı) Mahallesi

Lokantacıların, erzak ve saman gibi hayvan yemi satıcılarının bulunduğu bir mahalleydi.⁸⁰⁸

Urve Kapısı Mahallesi

Bu mahallenin Sâ mânîler döneminde harap bir halde olduğu rivayet edilmektedir.⁸⁰⁹

803-en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 123 ; Frye, s. 414 ; Grayeli, s. 231.

804-en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 123 ; Grayeli, s. 231.

805-en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 123 ; Frye, s. 415 ; Zahoder, s. 500 ; Grayeli, s. 231.

806-en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 124 ; Frye, *The City Chronicles of Central Asia and Khorasan, The Tarixi Nişapur*, s. 415 ; Grayeli, s. 232.

807-en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 124.

808-en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 124 ; Frye, *The City Chronicles of Central Asia and Khorasan, The Tarixi Nişapur*, s. 415 ; Grayeli, s. 232.

Harb Mahallesi ; Muaz Kapısı Mahallesi

Bu mahalleler de Nişabur'un meskun mahalleleri arasında bulunmaktaydı.⁸¹⁰

Bidestân Mahallesi

Bu mahalle bol miktarda Bid ağacının bulunduğu bir mahalleydi.⁸¹¹

Murte'a Mahallesi ; Serpûl Mahallesi ; Dizdân Mahallesi:

Bu mahallelerin Müslümanların Nişabur'a gelmelerinden önce Kenârenk'in mülkiyetinde olduğu rivayet edilmektedir.⁸¹²

Ma'mer Kapısı Mahallesi ; Melâcird Bağı Kapısı Mahallesi ; Hüseyin Meydanı Mahallesi ; Semîcird Mahallesi ; Rilgâyâ Mahallesi ; Yukarı Cûrî Mahallesi ; Aşağı Cûrî Mahallesi ; Serkûy Mahallesi ; Sencîd Mahallesi ; Sitâne Mescidi Mahallesi

Bunlar şehrin insanın yaşamını sürdürdüğü diğer mahallelerdi. Yukarı Cûrî Mahallesi bayram namazının kılındığı bir camiye, bostan ve nehirlerle sahipti.⁸¹³

Râzyân Bağı Mahallesi

Alimlerin ve ticaret erbâbının ikâmet yeri olarak seçtiği mahallelerden birisi de Râzyân Bağı Mahallesi idi.⁸¹⁴

Bâgak Mahallesi

Bu mahalle Kız Mahallesi'ne bitişik idi. Abdullah b. Âmir'in burada bir mescit yaptırdığı rivayet edilmektedir.⁸¹⁵

809-Usta, s. 304.

810-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 124 ; Grayeli, s. 232.

811-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 124 ; Grayeli, s. 232.

812-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 124.

813-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 124 ; Frye, *The City Chronicles of Central Asia and Khorasan, The Tarixi Nişapur*, s. 415 ; Grayeli, s. 232.

814-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 124 ; Frye, *The City Chronicles of Central Asia and Khorasan, The Tarixi Nişapur*, s. 415 ; Grayeli, s. 232.

815-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 124.

Zimcâr Mahallesi ; Harkalâbâd Mahallesi

Bu iki mahalle yan yana bulunmaktaydı. Sahâbe ve tâbiûndan alimlerin buralarda yaşadığı söylenmektedir.⁸¹⁶

Servâke Mahallesi

Şehrin batısında yer alan bir mahalleydi.⁸¹⁷

Kirmâniyân Mahallesi

Servâke Mahallesi'nin yanındaydı. *Tarih-i Nişabur*'un yazarının döneminde ma'mur olduğu rivayet edilen bu iki mahallenin Ebû Müslim Horasanî tarafından tahrip edildiği ve halkının sürüldüğü anlatılmaktadır.⁸¹⁸

6- Mezarlıklar

Şehir mimarisinin tamamlayıcılarından olan bir diğer unsur mezarlıklardır. Mezarlıklar, içlerinde yatan mevtâlarıyla şehir insanlarına bir gün onlarında son durağının orası olacağını hatırlatırken, mimari tarz ve şekilleriyle nev-i şahsına münhasır bir karakter çizmektedirler. Bu bağlamda Nişabur şehri de mahallelerinde ve bağlı olan beldelerinde Sahâbe ve Tâbiûn başta olmak üzere pek çok evliya, idâreci, asilzâde, alim, tüccar ve sıradan insanların medfûn olduğu mezarlıklara sahipti. Şehir içerisindeki mezarlıkların büyük bir kısmı mahallelerin birbiri içerisine girmiş olmasından dolayı ve tahrîbata uğramalarından ötürü hem karışabilmekte hem de tanınmayabilmekteydi.⁸¹⁹ Şehir mezarlıklarında yer alan kabirlerin bir kısmı türbeli kabirlerdi. Bu kabirler tasavvuf şeyhleri ve Ehl-i Beyt'ten olan kimselerin yattığı mezarlardı. Nişabur mezarlarından kaynaklarda bahsedilmiş olunanlar şunlardır:

816-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 124.

817-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 124.

818-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 124.

819-Grayeli, s. 265.

Hîre Mezarlığı

Telâcird-i ‘Ulya’nın kuzeyinde ve Nasr b. Ziyad Mezarlığı’nın güneyinde yer alan bu kabristan, Sahâbe ve Tâbiûn başta olmak üzere pek çok önemli şahsiyetin medfun olduğu, şehrin en önde gelen mezarlıklarından biriydi. Alan olarak büyük bir mezarlık olan Hîre Mezarlığı’nda, Serhülâb denilen mevkîde Sahâbeden Hemmâm b. Zeyd yatmaktaydı. Said b. Selam, Ebû Osman el-Mağribî, Ebû Osman Hîrî, Ebû Osman Nasıbî gibi tasavvuf şeyhleri birbirlerine yakın gömülmüşlerdi. Bunlara ilaveten Muhammed Fennâl, Abdurrahman Selmâ, Nasruddin Kûfî, Ebû Cafer Medînî gibi tasavvuf erbâbı da burada medfundular. Ayrıca Şeyh Ebu Hafs Haddâd’ın türbeli kabri de burada bulunmaktaydı.⁸²⁰

Telâcird Mezarlığı

Şehrin diğer önemli ve büyük mezarlığıydı. Hz. Peygamber’in Ehl-i Beyti’nden olan ve Hz. Ali’nin soyundan gelen kimselerin yattığı bu kabristan, Hîre Mezarlığı’na yakın idi. İmam Muhammed b. Muhammed b.

Zeyd b. Ali b. Hasan b. Ali’nin türbeli kabri burada bulunmaktaydı.⁸²¹

Ser Meydan Mezarlığı

Bu mezarlığa Nasr b. Ziyad el-Kâdî Mezarlığı da denmekteydi. Sahâbelerin yanında bu kabristana ismini veren Nasr b. Ziyad el-Kâdî de burada gömülü idi. Ayrıca İmam Ahmed b. İbrahim, Ebû Abdullah el-Bûşencî, Ebû Velîd Eyûb Hasan ez-Zâhid, İmam Müslim Haccâc, Bişr b. Hakem, Abdurrahman b. Bişr, Muhammed b. Abdülvehhâb gibi zâtların da medfûn olduğu yer burasıydı.⁸²²

⁸²⁰-en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 144 ; Grayeli, s. 265.

⁸²¹-en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 144 ; Grayeli, s. 270.

⁸²²-en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 144 ; Mirhond, *Ravzatü’s-Safâ fî Siret el-Enbiyâ ve’l-Mülûk ve’l-Hülefâ*, VI, s. 148.

Şâhnebr Mezarlığı

Tâbiûn, ulemâ ve evliyâdan bir çok kimsenin gömülü olduğu bu kabristandaki önemli zâtlardan bazıları, İmam Zekerîyya, İbrahim b. Muhammed Süfyân, Ebû Amr b. Cüneyd, Ebu'l-Hasan Kâdî, Ebu'l-Abbas Âsım'dır.⁸²³

Kız Mahallesi Mezarlığı

Hamdun Kassâr, Ebû Ali Saffî, Abdullah b. Münâzil, Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Bûşencî gibi tasavvuf şeyhlerinin yattığı kabristan idi.⁸²⁴

Ma'mer Kapısı Mezarlığı:

Cuma sabahı kendisinde yapılan duaların kabul olunduğuna inanılan İmam Ahmed b. Harb'in kabrinin yanında, Şeyh Yahyâ Muaz gibi pek çok tasavvuf erbâbı ve alimin mezarları bu kabristanda yer almaktaydı.⁸²⁵

Urvetül-Hüseyin Mezarlığı

Bu kabristanda Hasan b. Muaz b. Müslim, Urve el-Hüseyin b. Velîd el-Kureşî, Hafz b. Abdurrahman, Yahyâ b. Yahyâ, Abdullah er-Rammâh, Yâsin b. el-Kasru'l-Bâhilî, Hüseyin b. Fadl, Ahmed b. Mübârek, Ebu'l-Abbas es-Serrâc, İbrahim b. Ebî Tâlib gibi kabirlerinde edilen duaların makbul olunduğuna inanılan büyük zâtlar yatmaktaydı.⁸²⁶

Abdullah b. Tâhir'in ve Onun Evlâd ve Yakınlarının Yattığı Kabristan:

Abdullah b. Tâhir ve onun evlâd ve aile efrâdından başka, büyük Hadis Alimi Muhammed b. Yahyâ ez-Zühîlî, Hz. Ali soyundan gelen İmam Ebû Cafer es-Sûfî de bu kabristanda yatmaktaydı.⁸²⁷

⁸²³-en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 144-145.

⁸²⁴-en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 145.

⁸²⁵-en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 145.

⁸²⁶-en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 145.

⁸²⁷-en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 145.

Celâbâd Mezarlığı:

İmam İshak b. İbrahim Hanzalî, İmam Muhammed b. Elsem el-‘Âbid, Muhammed b. Râfî‘ Kuşeyrî, İmam Ahmed b. Said Dârimî, Ebû Zekeriyya ‘Anberî gibi büyük alim ve evliyânın yattığı bir mezarlıktı. Bu kabristan şehrin büyük bir bölümünü harâb eden zelzelede zarar gördüğünden dolayı burada yatan daha pek çok büyük zâtın mezarları bilinmemektedir.⁸²⁸

İncelediğimiz dönem Nişabur’unun sosyo-kültürel konumunu anlamının yollarından birisi, yukarıda zikri geçen kabristanların iyi bir tahlilinin yapılmasıdır. Şehir kabristanlarının sayısının fazla olması, Nişabur’un nüfus yoğunluğunun ne derece büyük olduğunun bir kanıtı olarak kabul edilebilir. Zîrâ, bölgesinin merkezi konumunda olan Nişabur’da, yaşayan nüfus için elbette birden fazla kabristana ihtiyaç vardır. Kabristanların çeşitli olmasında şehirdeki fikirsel kabullerin ve benimsenen mezheplerin çeşitliliğinin de önemli olduğu düşünülebilir. Yaşamış oldukları mahalleleri bile ayıran farklı mezhep taraftarlarının ölülerini gömdükleri mezarlarını da ayrı inşâ etmiş olmalarını düşünmek hiç de âfâkî bir düşünce değildir. Öte yandan şehirde Hz. Ali soyundan gelenler için ayrı bir kabristanın bulunması, ahâlînin Ehl-i Beyt’e olan saygısını gösterdiği gibi, aynı zamanda şehirdeki Şîî nüfusun yoğunluğu hakkında da ip ucu vermektedir. Şîî ahâlî de elbette kendi kabristanını edinecektir. Kabristanlar hakkında bilgi verilirken bazı alim ve tasavvuf büyüğünün kabirlerinin başında edilen duaların kabul olunacağı hususunda halkın inancının kuvvetli olduğuna değinilmiştir. Günümüz Müslüman toplumunun kabir ve türbelerden medet umduğu ve bu konuda her türlü bâtil davranışı sergilediği göz önüne getirildiğinde, incelediğimiz dönem Müslüman toplumunun dini anlayış ve

⁸²⁸en- Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 145-146 ; Grayeli, s. 265-266, 270.

yaşantısı ile günümüz Müslümanlarının dini anlayış ve yaşantılarının birbirine büyük oranda benzediği görülmektedir. Nişabur kabristanlarında medfûn olan sahâbe ve tâbiûndan olan kimselerin, alimlerin, tasavvuf şeyhlerinin sayısının fazla olması, şehrin İslamlaşma sürecini çoktan tamamladığını, burasının artık tam bir İslam şehri haline geldiğini göstermektedir. Buna ilave olarak alimlerin sayısının fazlalığı, Nişabur'un bir ilim ve kültür şehri haline geldiğinin de kanıtı olarak kabul edilebilir. Kabristanlarda yatan alimlerin bir kısmının farklı yerlerden olduğunun tesbit edilmesi, ilim ve kültür şehri haline gelen Nişabur'un değişik yerlerdeki alimler içinde bir câzibe merkezi haline geldiğini, bu kimselerin hem bilimsel faaliyetlerini devam ettirmek hem de yaşamlarının kalan kısmını geçirmek için Nişabur'u tercih ettiklerini göstermektedir.

7- Park ve Bahçeler

Şehir dokusunun bir başka önemli parçası, insanların eğlenmeleri ve hoşca vakit geçirmeleri için inşâ edilmiş olan park ve bahçelerdir. İslam şehirlerinde park ve bahçe yapımına Emevî döneminin sonlarında başladığı, Abbâsîlerin iktidarı ile bu yapım sürecinin hızlandığı ve daha sonraki dönemlerde bu gibi yerlerin giderek yaygınlaştığı rivayet edilmektedir.⁸²⁹ İlk dönemlerde İslam şehirlerinde görülen park ve bahçelerin halka açık, umûmî yerler olmaktan ziyâde genellikle sarayların etrafında kuruldukları ve saraylarda ikâmet eden idârecilere ve onların yakın çevrelerine hizmet verdikleri görülmektedir.⁸³⁰ Halka açık yeşil alanların mevcûdiyetine ise, oldukça geç devirlerde rastlanıldığı ve bu yerlerin genellikle şehirlerin dış bölgelerinde yer aldığı kaynakların zikrettikleri bilgilerdendir.⁸³¹ İslam şehirlerinde insanların dinlenmeleri için ayrılan yerler arasında cami ve evlerin

⁸²⁹-Can, s. 97.

⁸³⁰-Makrizî, *Kitâbü'l-Mevâiz ve'l-İtibâr bi Zikri'l-Hutâfî ve'l-Âsâr*, I-II, Beyrut, trz., I, s. 305.

⁸³¹-Makrizî, I, s. 305 ; Can, s. 98.

avluları da vardır. Zîrâ cadde ve sokaklar üzerinde çoğu kere boş saha ve açık alan temini çok kolay olmamaktaydı.⁸³²

Nişabur şehrinin park ve bahçelerinin Şâziyâh, Muhammedâbâd, Büştekân gibi idârecilerin, asilzâdelerin, ulemâ ve tüccar gibi seçkin sınıfın tercih ettiği yerlerde ortaya çıktığı, bunun yanında normal insanların evlerinin önünde yaptıkları bahçelerle bu ihtiyacını giderdiği anlaşılmaktadır. Şâziyâh, Abdullah b. Tâhir'in burasını mekan olarak belirlemesinin akabinde, üst düzey devlet adamlarının, asilzâdelerin rağbet ettikleri, muhteşem sarayların, güzel konakların, harikulâde park ve bahçelerin yapıldığı bir yer durumuna gelmişti.⁸³³ Muhammedâbâd, özellikle asilzâdelerin tercih ettikleri bir yer olması hasebiyle 1 cuftvar arazinin 1000 dirheme satıldığı bir yer olmuştu.⁸³⁴ Bu kişiler satın aldıkları arazileri bahçe haline getiriyorlardı. Büştekân ise adı Amr b. Leys ile ünlenmiş olan bir mekandı. Amr b. Leys'in burada yaptırmış olduğu bahçe, üzümlerinin yanında, insanı rahatlatan özelliği ile tam bir dinlenme yeri idi.⁸³⁵ Bütün bu yerler sadece belirli insanlar için ayrılmış, umûmî halkın istifâdesine sunulmamış mahallerdi. Umûmî halkın dinlenip, hoş vakit geçirdiği yerlerin yapıldığı park ve bahçelere ise, Sâ mânî iktidarından sonraki dönemlerde ancak rastlanabilmektedir.⁸³⁶

Günümüzde Nişabur ve çevresinde, incelediğimiz döneme ait mimari bir eser bulamamamıza rağmen burada yapılan arkeolojik kazı çalışmaları pek çok kalıntıyı gün yüzüne çıkarmıştır. Bu kalıntıların geçmişlerinin M. VIII. Yüzyıla kadar gittiği tesbit edilmiştir. Nişabur'da gerçekleştirilen arkeolojik kazıların üç noktada

832-Yasufumi Kijima, " Street Networks And Open Space In Islamic Cities, Urbanizm In Islam ", *The Proceedings Of The International Conference On Urbanizm In Islam*, Vol: I, Tokyo 1989, s. 323.

833-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, III, s. 346-347; Zahoder, s. 500.

834-Zahoder, s. 500 ; Grayeli, s. 231.

835-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 317, 352 ; Strange, s. 387 ; Zahoder, s. 500.

836-Mustawfî, Qazvinî, s. 182.

toplandığı görülmektedir. Bunlar: Tepe Medrese, Sebz Pûşân, Kanat Tepe'dir. Yapılan kazılarda çıkarılan yapı malzemeleri arasında, kerpiç diye nitelendirebileceğimiz çamurdan yapılmış tuğlalar, ateşte pişirilmiş tuğlalar, genellikle duvarları destekleyip, kuvvetlendirmek ve kolon işlevi gördürtmek için kullanılan ahşap malzemeler vardır. Ayrıca topraktan yapılmış çanak, çömlek, tabak

837

kalıntıları, fresk diye tabir ettiğimiz duvar resimleriyle süslenmiş duvar kalıntıları, cami kalıntıları da çıkarılan diğer arkeolojik eserlerdir.

Tepe Medrese diye adlandırılan kazı alanında, bulunan cami kalıntısında namaz kılma mahalli ve bir minare kaidesi (tabanı, temeli) gün yüzüne çıkarılmıştır. Kaide üzerinde yükselen minare kalıntısı sekizgen bir biçim arzetydi ve sarı

837-Nişabur'da gerçekleştirilen kazı çalışmalarında görev alan personelden ve bunların çalışma sahasından bir kesit.
http://12.151.120.44/toah/hd/nish/hd_nish.htm 23-04-2008.

pişmiş tuğladan yapılmıştı. yüzeyi dikey yarıklarla kaplı idi. Bu bölgenin başka bir yerinde bulunmuş olan bir sütun ise, pişmiş tuğladan yapılmıştı ve üzerinde yarıklar mevcuttu.

Kanat Tepe Mevkî'nde bir caminin ve yanı başında bir hamamın kalıntıları bulunmuştur. Ortaya çıkarılan hamamın yer altı ısıtma tertibâtı, dalma havuzu, merkezinde dokuz cepheli sekizgen bir havuzu mevcuttu. Hamamın en dikkat çekici yönü ise, duvarlarındaki birçok resim ihtiva eden freskleri idi. Bu bölgede çıkarılan kalıntılar, Müslüman toplumunda olmazsa olmaz iki unsurun birbirini tamamlar

838-Nişabur'da gerçekleştirilen kazılarda gün yüzüne çıkarılan bir odanın kuzeydoğu köşesinde duvar üzerine yapılmış bir resim. (http://12.151.120.44/toah/hd/nish/hd_nish.htm 23-04-2008)

mâhiyette nasıl bir arada bulunduğunu en güzel şekilde ortaya koymaktadır. Bu tablo bir anlamda, kendisini anlamaya çalışana, İslam Dini'nin, müntesiplerinin hem maddî, hem de manevî anlamda temiz olmalarını istediğini, Müntesiplerinin de bu isteği, cami ve hamamı bir arada inşâ ederek sembolize ettiklerini anlatmaktadır. Aynı zamanda hamamda bulunan yer altı ısıtma tertibâtı ve duvarlarda mevcut olan freskler, o dönemdeki hamamların konforunun ve kalitesinin seviyesini gösterme bakımından da önem arz etmektedir.

Sebz Pûşân Bölgesi'nde ise, içerisinde zeminden daha alçak seviyede olan ocakların mevcut olduğu küçük evlerin kalıntıları çıkarılmıştır. Bu ocaklarda topraktan yapılmış kavanozların fırınlandığı tahmin edilmektedir. Bir mahzenden çıkarılan on bir mukarnaslı paneller en ilgi çekici parçalardır. Bu mukarnas paneller,

839-Nişabur'da kazılarda ortaya çıkarılan kalıntılardan bir örnek. (http://12.151.120.44/toah/hd/nish/hd_nish.htm 23-04-2008)

prefabrik olarak yapılmışlardı ve mahzenin çatısındaki geçiş noktalarını bağlamaktaydılar. Bunlar, mukarnas kullanımının en erken örnekleri idiler.⁸⁴⁰

841

840-Nişapur'da arkeolojik kazılar sonucunda elde edilen kalıntılar hakkında geniş bilgi için bkz: <http://archnet.org/library/placesabarshahr.blogfa.com/> 22. 12. 2006 ; Wilkinson, *Nishapur (Pottrey of The Early Islamic Period)* , s. 30-39. ; Nişapur'da mevcut olan tarih öncesi yerleşim yerleri ve buralardan çıkarılan kazı örnekleri için ayrıca bkz. Hiebert and Dyson, "Prehistoric Nishapur And The Frontier Between Central Asia And Iran", s. 113 – 134.

841-Horasan'ın önemli merkezlerini ve Nişapur'un şehir planını gösteren harita. (Bulliet, *The Partisans of Nishapur (a Study in Medieval Islamic Social History)*, Cambridge, Harvard, 1972.)

II. BÖLÜM

NİŞABUR'UN ETNİK VE DİNİ YAPISI

A. ŞEHİRDE YAŞAYAN ETNİK UNSURLAR

1- Farslar

Nişabur'da yaşayan halkın büyük çoğunluğu Farslardan oluşmaktaydı. Bu insanların kökeninin, Horasan bölgesine Orta Asya'dan gelen bir Ârî Irk'a dayandığı anlatılmaktadır.⁸⁴² Ârî Irk'ın bu coğrafya parçasına sahip oluşu, bölgeye Horasan ismi verilmeden önce Aryâna (Ariâna) denilmesine neden olacak kadar etkili olmuştur.⁸⁴³

Nişabur ve civarı gerek Afrasyâb tarafından gerekse Büyük İskender tarafından ele geçirilse bile halkının ana unsuru her zaman Fars Irkı'ndan olmuştur. M.Ö. 250 Yılı civarında Horasan'ın ikiye bölünmesinde, Batı Horasan tarafında kalan Nişabur, Perslerin (Parthların) hâkimiyeti altına girmiş⁸⁴⁴ bu durum bölge insanının bu ırktan olmasını perçinlemiştir. Pişdâdî ve daha sonra gelen Sâsânî hânedânları dönemlerinde de şehrin etnik yapısındaki ana unsur değişmemiştir.

İslam fâtiplerinin bölgeyi fethetmeleri sonucunda İslam Dini ve yeni idârecileri ile tanışan Nişabur'lu Fârisîler, bu yeni durumu kabullenmekte zorlansalar ve özellikle Hz. Osman'ın vefâtından sonra baş gösteren karışıklardan istifâde edip isyana kalkışsalar bile, Müslüman idârecilerden dinleri olan Mecûsîliği yaşama konusunda hiçbir baskı görmemişler ve Ehl-i kitap statüsünde sayılmışlardır. Hâl böyle olunca da kendilerinden cizye ve haraç vergileri almakla iktifâ edilmiştir.⁸⁴⁵

Nişabur'un ana etnik unsurunu oluşturan Farslılara dini yaşantılarını yerine

842-Uslu, s. 18.

843-Uslu, s. 18.

844-Bayur, I, s. 63.

845-Ibn Havkal, s. 493 ; en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 141 ; Usta, s. 316.

getirmeleri konusunda tanınmış olan serbest ortam, geleneklerini, kültürlerini, yaşantılarını devam ettirme, önemli gün ve bayramlarını kutlama konusunda da tanınmıştır. Nitekim Horasan'ın genelinde kutlanan Mihrecân⁸⁴⁶, Nevruz⁸⁴⁷, Mihremâh⁸⁴⁸ gibi bayramlar Nişabur'da yaşayan Farslar tarafından da kutlanmıştır.

Fars halkının yeni idârecilerinin dini olan İslam'ı anlama, özümseme ve kabul etme aşamaları pek de kolay olmamıştır. Buna mukâbil, yeni dinin getirdiği öğretilerin akla yatkın ve kabul edilebilir olması, bölgeye gelen ilk İslam fâtihterinin maddiyattan ziyâde İslam Dini'ni anlatma ve yaymaya yönelik gayretleri, halka muamele ederken dinlerinin ön gördüğü ahlâk ve davranışları baz alarak hareket etmeleri, bu insanların İslam'a yönelik istek ve heyecanlarını arttırmıştır. Buna bir de idâreci sınıfın dinini benimsemenin sağlayacağı avantajlara sahip olma ve Müslüman olmadıkları için ödedikleri cizye ve haraç vergisini Müslüman olduktan sonra ödememe bilinç ve isteği de eklenince bu dine girmek onlar için câzip bir hâl almıştır.

Bu istek ve arzulara sahip yöre halkının İslam'a yönelme gayretleri Emevî iktidârının uygulamış olduğu mevâlî politikasına takılmıştır.⁸⁴⁹ Yöre insanı, İslam Dini'ne girdikleri zaman gerek yaşantı, gerekse toplumsal haklar bakımından Müslüman Araplarla aynı koşullara sahip olacaklarını sanmışlardır. Zîrâ İslam, insanların Müslüman olduktan sonra birbirlerine üstün olmadıklarını, üstünlüğün sadece Allah'tan en fazla korkmadan ve yaşantıların onun istekleri doğrultusunda

846-J. Calmard, "Mihrgan", *The Encyclopaedia of Islam*, VII, s. 15 vd.

847-R. Levy, - C. E. Bosworth, "Navruz", *The Encyclopaedia of Islam*, VII, s. 1047 ; Morony, "Conquerors and Conquered: Iran", *Studies On The First Century of Islamic Society*, Illinois 1982, s. 83.

848-Birûnî, s. 222-223.

849-Mevâlî Politikası için bkz: Adnan Demircan, *İslam Tarihi'nin İlk Döneminde Arap - Mevâlî İlişkisi*, İstanbul 1996 ; İsmail Yiğit, "Mevâlî", *DİA*, XXIX, s. 424-426.

düzenlenmesinden kaynaklanacağını haber vermektedir.⁸⁵⁰ Fakat Emevî idârecileri ile artık yeni bir anlayış şekillenmekteydi. Onlara gelene kadar İslam fetihlerinin ana gayesi olan Allah'ın dinini yayma fikri, maddî kazançlar elde etme, lüks ve depdebe içerisinde yaşama, İslam toplumunun asil üyesi olarak gördükleri Arapların rahatı için diğer ırktan insanları Müslüman dahî olsa ikinci sınıf vatandaş olarak görme fikri ile değişmeye başlamıştı. Bu anlayışa en güzel örnek, Emevî halifelerinin yönetimce en âdili olan Ömer b. Abdülaziz döneminde Horasan valiliği yapan ama hiçte kendisini oraya görevlendiren halifesi gibi bir tutum ve davranış sergilemeyen, bu yüzden de kısa süre içerisinde görevden alınan Cerrâh'ın minberde Müslüman halka söylemiş olduğu şu sözlerdir: “ Sizlere ezâ ve cefâ etmek için geldim. Ben ırkıma düşkün bir adamım. Allah'a yemin ederek söylüyorum ki, benim kavimimden (yani Arap) olan bir kimse bana göre, başka kavimden olan yüz kişiden daha sevimli ve makbuldür.”⁸⁵¹

Takip edilen bu politika Fars halkının İslam Dini'ne girmesini büyük ölçüde sekteye uğratmış, Müslüman olanların yeni dinlerini tam olarak benimsememelerine, hatta bir çoğunun eski dinlerine geri dönmelerine neden olmuştur. Emevî idârecileri bu konuda o kadar sert bir tavır sergiliyorlardı ki, devletin kasası boş kalacak ve kendi zevk ve sefâ alemlerine ayrılan para miktarı düşecek korkusuyla İslam'a girmiş olan yöre insanından cizye ve haraç vergisi almaya devam ediyorlardı. Böyle bir uygulamayı kabul etmeyen, Müslümanlığa girmiş olan yerli halktan cizye vergisi alınması uygulamasını kaldıran ve onlara maaş bağlayan⁸⁵² Ömer b. Abdülaziz'i bazı devlet erkânı, bu yeni uygulamanın yöre halkı arasında İslam Dini'ne girenlerin sayısını hızla arttırdığını, bunların büyük çoğunluğunun cizye vergisinden kurtulmak

850-Kur'an-ı Kerim'in Takvâ emri ile ilgili ayetleri için bkz: Diy. İsl. Bşk., *Kur'an-ı Kerim Me'âli*, Ankara, 2006, s. 14.

851-Taberî, IX, s. 1353 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, V, s. 50 ; Zekerîya Kitapçı, *Yeni İslam Tarihi ve Türkler, (I – II)*, Konya, 1994, s. 367.

852-Ebu'l-Ferec el-Kâtib el-Bağdâdî, s. 409- 410.

ve Müslümanlara bağlanan maaştan yararlanmak için İslam’a girdiklerini dolayısıyla bu kimselerin gerçekten İslam Dini’ne girip girmediklerini anlamak için sünnet olup olmadıklarına bakmak gerektiği şeklinde fütursuzca uyarma gereği duymuşlardır. Ömer b. Abdülaziz’in onlara vermiş olduğu: “ Allah Muhammed’i davet edici olarak gönderdi, sünnet edici olarak değil.”⁸⁵³ Cevabı İslam’ın özünü kavrayan ve buna göre kararlar almaya çalışan bir halifeyi gözler önüne serdiği gibi, ona böyle bir teklifi yapan insanların Allah’ın dininden ne derece uzaklaştıklarını, maddî hırs ve kazançların onları nasıl çepeçevre kuşattığını da gözler önüne koymaktadır. Ama maalesef Hişâm b. Abdülmelik döneminde Ömer b. Abdülaziz’in bu uygulamalarından vazgeçilmiştir. Bu durum, Fars halkının huzursuzluklarını, Müslüman idârecilere karşı güvensizliklerini arttırmış, onları idâreye karşı her an isyan edecek bir potansiyele ulaştırmıştır. Bu bağlamda bir çok unsurla isyan için işbirliği etmeye hazır bir teb’a ortaya çıkmıştır.⁸⁵⁴ Neticede Abbâsî propagandacılarının isyanlarının doğmasında ev sahipliği yapmış olan bölge, Nişabur’un da içerisinde bulunduğu Horasan bölgesi olmuştur.

Fars halkının kendilerini Emevî iktidârından kurtaracağını, onlara daha âdil ve mutlu bir yaşam getireceğini düşündükleri Abbâsî iktidârı da onların istediği gibi çıkmamıştır. Fars halkı için bir sembol durumundaki Ebû Müslim Horasânî’nin halife Ebu Cafer Mansur tarafından ortadan kaldırılması⁸⁵⁵ ve Fars Kültürü’nü Abbâsî hilâfetine taşıyan Bermekî Ailesi’nin Harun er-Reşîd tarafından yönetimden indirilmesi, mallarına el konulması, kimilerinin öldürölüp, kimilerinin hapsedilmesi,

853-İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, V, s. 51.

854-İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, V, s. 147-148, 159-161.

855-Taberî, VII, s. 489 ; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, V, s. 477.

onların Abbâsî iktidârına karşı iyice şüphe ile bakmalarına neden olmuştur.⁸⁵⁶

Nişabur'da yaşayan Fars halkı idârecilerin kendilerine karşı sergilemiş oldukları bu tavırları, İslam'ın getirmiş olduğu prensiplerle nasıl bağdaştıracakları konusunda zorlanmışlardır. Bu zorlanma onların İslam'ı benimserken ya, kendilerinden bir şeyler katarak kabul etmelerine ya da, Hürremî karakterli bir çok harekete destek vermelerine zemin hazırlamıştır.⁸⁵⁷ Fars halkının İslam Dini'ni gerektiği gibi benimseyip kabul edememelerini ve fırsatını buldukça idâreye ve İslam'a muhâlif olan kişilerin çıkarmış oldukları isyanlara destek vermelerini yorumlayan Bosworth: İslam Dini'nin yönetici idârenin anlayışına göre şekillenen ticârî ve medenî kanunlarının tüccar ve sanatkârlara imtiyazlar sağlarken halkın genelini oluşturan çiftçi kesiminin bu imtiyazlardan gereği gibi yararlanamadıklarını, dolayısıyla bu insanların kendilerini ikinci sınıf teb'a gibi gören bir dine mensup olmak yerine toprağı ve üretimi ticâretten üstün tutan eski dinleri Zerdüştilik'te kalmayı tercih ettiklerini, akılları ekim alanlarını ellerinde tutmakta ve tabiat olaylarıyla mücadele etmekte olan bu insanların İslam anlayışlarının yüzeysel olarak kaldığını, yaşamış oldukları toplumsal huzursuzlukları ve kendilerini yönetenlere karşı hissetlikleri hoşnutsuzluğu İslam Dini'ne muhâlefet eden kişilerin isyanlarına destek vererek gösterdiklerini söylemektedir.⁸⁵⁸

Aslında Nişabur başta olmak üzere bütün Horasan ve diğer İran topraklarında asıl etnik sınıfı oluşturan Fars halkı, kendilerine yıllarca bağımlı bir halde yaşayan ve gerek sosyal yaşantı gerekse kültürel birikim olarak küçük gördükleri Arapların kısa bir süre içerisinde kendi topraklarını ele geçirmelerini ve idâreci sınıfı

856-İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, V, s. 477.

857-Nişabur'da Hürremî karakterli grupların faaliyetleri hakkında, Nişabur'da Dini Gruplar Bölümü'nde Bâtınî Gruplar alt başlığı altında detaylı bilgi verilmiştir.

858-Bosworth, *Târîh-i Gazneviyân*, I, s. 166.

oluşturmalarını bir türlü hazmedememişlerdir. Bu hazmedemeyiş, bu dönemde söylenen ve gerek Mecûsîliği gerekse Farsları ve Fars Kültürü'nü öven şiirlerde⁸⁵⁹, Abbâsî halifelerinin devletin yönetiminde Fars kültüründen ve uygulama biçimlerinden etkilenmesinde⁸⁶⁰, İslam'ı kabul edip benimserken onun potasında erimek yerine kendi kültürel birikimlerinde İslam'ı eritmelerinde, bir çok İslam beldesinden ziyâde Mürcie ve Şia gibi mezheplerin bu bölgelerde fazla taraftar bulmasında, kendilerine özgü bir tasavvûfî anlayış ve birikim meydana getirmelerinde çok bâriz bir şekilde kendini hissettirmektedir.

2- Araplar

Nişabur'da Farslardan sonra en fazla nüfus yoğunluğuna sahip olan etnik unsur Araplardır. Horasan'ın genelinde olduğu gibi burada da uygulanan iskan politikası Arap nüfusunun fazla olmasını sağlamıştır. Buna ilave olarak Nişabur'un bir ilim ve kültür merkezi haline gelmesi de buraya göç eden Arap sayısının artmasına katkıda bulunmuştur.

Nişabur, Horasan bölgesine yapılan Arap iskanlarında Merv şehrinin gerisinde kalmıştır. Bunda, Merv'in coğrafi konum olarak etrafının çöl diye tabir edilen bir arazi ile çevrili olmasının Arapların yaşayışına uygun olması ve bu şehrin Mâverâünnehir fetihleri için tek geçiş kapısı olan Ceyhun nehrine yakın olması etkili olmuştur.⁸⁶¹ Nitekim Merv'e yapılan bu iskanların tarihi Hz. Osman dönemine kadar gittiği halde,⁸⁶² Nişabur bu iskanlarla 51 / 671 yılında tanışabilmiştir.⁸⁶³ İdâreciler

859-Mustafa Kılıçlı, *Arap Edebiyatı'nda Şuubiyye*, İstanbul 1992, s. 153, 168 ; Ayrıca Dakiki ve Firdevsî gibi Nişabur ve ona bağlı olan beldelere mensup şair ve edebiyatçıların şiirlerinde ve edebi eserlerinde de bu durumu görmek mümkündür.

860-Enver Rifâî, *en-Nuzûmü'l-İslâmiyye*, Dimeşk 1973, s. 86 ; Thomas W. Arnold, *The Caliphate*, London 1965, s. 28 ; Abdülaziz Dûrî, *en-Nuzûmü'l-İslâmiyye*, Bağdat 1950, s. 12 ; İbrahim Hasan Hasan - Ali İbrahim Hasan, *en-Nuzûmü'l-İslâmiyye*, Kahire 1970 s. 60 ; Mehmet Azimli, *Hilâfetin Kurumsallaşması* (Basılmamış Doktora Tezi), Konya 1999, s. 228.

861-Şükrî Faysal, *el-Müctemeâtü'l-İslâmiyye*, Beyrut 1981, s. 205, 213 ; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, I-XIII, İstanbul 1989, II, s. 303 ; A. Wink, *al-Hind The Making of The Indo-Islamic World*, Leyden 1991, s. 111.

862-Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldân*, s. 585-586, 595 ; Ebu'l-Ferec el-Kâtib el-Bağdâdî, s. 404 ; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, III, s. 541, 456.

863-Belâzurî, *Fütuh'l-Büldân*, s. 596 ; Taberî,V, s. 286.

tarafından uygulama safhasına konulan iskan politikasının nedenleri çeşitlidir. Bu nedenlerin en önemlileri: Yeni fethedilen bölgelerin emniyetini sağlamak, buralardaki insanların yeni idârecilerine karşı isyan etmelerini önlemek, huzur ve istikrârı oluşturup muhâfaza etmektir. Bunlar kadar önemli olan bir diğer neden de İslam fetihlerinin Arap Yarımadası'ndan uzak bölgelere yayılması hasebiyle, orduya yapılacak takviyelerde hazır olarak bulundurulacak olan Araplara yeni yerler temin etmektir. Zîrâ, ilk dönem İslam ordularının kaynağı olan Arapların tâ Mekke ve Medine gibi yerlerden getirilerek ordunun takviye edilmesinin çok zor olacağı âşikârdır.

Yukarıda saydığımız nedenlerden dolayı Muâviye'nin Basra ve Kûfe Valisi olan Ziyâd b. Ebîh, 51 / 671 Yılı'nda er-Rebî' b. Ziyâd el-Hârisî önderliğinde Kûfe ve Basra halkından oluşan elli bin kişiyi aileleriyle birlikte Horasan'a iskan edilmek için göndermiş, er-Rebî' b. Ziyâd da bu kişileri aralarında Nişabur ve ona bağlı olan yerlerinde bulunduğu Horasan'ın önemli merkezlerine yerleştirmiştir.⁸⁶⁴ Nişabur ve ona bağlı bulunan beldelelere bu yerleştirmeye başlayan Arap nüfusunun akışı, daha sonraki dönemlerde şahsen veya kabileler halinde gerçekleştirilen gönüllü göç hareketleriyle devam etmiştir. Bu gönüllü göçlerde, gelen insanların yapılacak olan fetihlere katılarak ganimetten pay alma istekleri ve geldikleri yeni coğrafyanın bir çok fırsatlara gebe olduğunu düşünmeleri etkili olmuştur.⁸⁶⁵ Arap göçlerinin olmasında, Nişabur'da dahil Horasan'ın diğer önemli merkezlerine yerleşen Arap kabileler arasında ortaya çıkan sürtüşmelerde ve hâkimiyet kavgalarında kabilelerine destek vermek için gelen insanların da etkisi olduğu söylenebilir. Zîrâ Emevî Halifesi

864-Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldan*, s. 596 ; Taberî,V, s. 286.

865-Halil Esâmine, " Emevîler Dönemi'nde Arapların İskanı ", trc. Nuh Aslantaş, Marmara Üniversitesi *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sa: 12, Haziran 1999, s. 271-272 ; M. Bahâüddin Varol, , " İlk Dönem İslam Siyasi Tarihinin Şekillenmesinde Horasan Bölgesi'nin Yeri ve Önemi ", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sa: 18, Konya, Güz 2004.

Yezid b. Muâviye'nin ölümünün akabinde ortaya çıkan otorite boşluğunda, zâten önceden mevcut olan kabileler arasındaki sürtüşmeler had safhaya çıkmış, nüfus olarak kalabalık olan kabile bu sürtüşmelerde üstünlük kurmuştur.⁸⁶⁶

Nişabur ve civarına yerleşen Arap nüfusu Emevî iktidârı döneminde olduğu gibi Abbâsîler döneminde de gelen yeni yerleşimcilerle artmaya devam etmiştir. Bu yerleşmeler, genel olarak Abbâsî iktidârının ilk dönemlerinde ve Ebû Müslim Horasânî'nin öldürülmesinden sonra bölgedeki yerli halkın yeni gelen iktidârın, beklentilerini karşılamaktan uzak olduğunu gördükleri zaman, çıkardıkları ayaklanmaları bastırmak için gönderilen ordular vasıtasıyla gerçekleşmiştir. 150 / 767 yılında Horasan'ın önemli merkezlerinde ortaya çıkan ve yüzbinlerce kişinin katıldığı⁸⁶⁷ Üstazsız İsyanı'nı bastırmak için el-Mansur tarafından gönderilmiş olan orduda yer alan Araplar bu isyanın bastırılmasının akabinde Nişabur, Herat, Merv, Belh gibi Horasan'ın önemli merkezlerine yerleşmişlerdir. Bu dönemde gelen kabilelerin isimlerini kaynaklar: Huzeyme, Şeybânî, Huzâî ve diğerleri olarak vermektedir.⁸⁶⁸

Nişabur özellikle Tâhirîler döneminden itibaren Horasan'ın merkezi olma görevini Merv'den devr almasından ve bu durumunu Saffârî ve Sâmânî dönemlerinde de sürdürmüş olmasından dolayı artık fetihlerde bulunmak maksadından gayrı, başka maksatlarla da Arap göçlerini kendisine çekmeye başlamıştır. Bu dönemde İslamlaşma sürecini tamamlayarak tam bir İslam şehri haline gelen Nişabur, idârî, ilmî, kültürel, sosyal ve ticârî yönden sadece Horasan'ın değil, bütün İslam Dünyası'nın önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir. Bu

866- Hasan Kurt, " Süfyanî Emevîler Sonrasında Horasan ve Mâverâünnehir'de İç Mücadeleler ", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XLII, Ankara 2001, s. 273-304.

867-Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, Mısır 1952, s. 262.

868-Ali Mirniyâ, *İlhâ ve Tâvîfihâyi Asâ-yir-i Horasân*, Tahran 1990, s. 11.

bağlamda her türlü niyet ve gayeler ile göç eden insanlar, Nişabur'un nüfusunu hızla arttırmışlardır.

Nişabur ve civarına yerleşen Arap kabilelerinin kimler olduğu konusunda maalesef kaynaklardan net bir bilgi elde edememekteyiz. Ama Nişabur'a yerleşen Sahâbe, Tâbiûn ve diğer kişiler hakkında önemli bilgiler ihtiva eden *Târîh-i Nişâbûr* adlı eser incelendiği zaman bir çok kabile ismi tespit etmek mümkün olabilmektedir. Abdullah İbn Hâzım'ın kendisine Nişabur'un Cüveyn beldesini ilk oturma yeri olarak seçtiğine ve onun torunlarından bir çoğunun Hâkîn köyünde iskan ettiklerine dair rivayet bize Mudâr - Süleym kabilesinin Nişabur'u ikâmet merkezi olarak seçtiğini göstermektedir.⁸⁶⁹ Bunun yanında Benû Temîm⁸⁷⁰, Benû Sa'd⁸⁷¹ Benû Huzâa, Benû Mahzûm⁸⁷², Benû Sakafî⁸⁷³, Benû Elsem, Benû Rebî'a⁸⁷⁴ gibi kabilelere mensup Araplar da kendilerine ikâmet yeri olarak Nişabur'u seçmişlerdir.

Nişabur ve civarına gelen Arapların diğer beldelerde olduğu gibi burada da yeni yerleşim alanlarına yerleştiklerini ve dolayısıyla yerli halka karışmadıklarını düşünmekteyiz. Zirâ özellikle Emevî iktidârının bir devlet politikası olarak uyguladığı Mevâli politikası Arapların diğer ırklara göre üstün olmaları esâsına dayanmaktaydı. Ancak daha sonraki dönemlerde buraya yerleşen Araplar, yerli halkla kaynaşmaya ve içiçe yaşamaya başlamışlardır.⁸⁷⁵ Bunlar zamanla yerli halkın konuştuğu Farsçayı öğrenmişler,⁸⁷⁶ bununla konuşmaya başlamışlardır. Bu da Nişabur ve ona bağlı olan beldelere yerleşen Arapların Horasan'ın diğer

869-en-Nisaburi, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 12.

870-en-Nisaburi, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 12-13.

871-en-Nisaburi, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 13.

872-en-Nisaburi, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 13.

873-en-Nisaburi, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 14.

874-en-Nisaburi, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 14.

875-Ebu'l-Ferec el-Kâtib el-Bağdâdî, s. 404.

876-İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, IV, s. 510 ; Uslu, s. 137.

merkezlerinde olduğu gibi yıllar geçtikçe yerli halkla kaynaşarak asimile olmaya başladıklarını göstermektedir.

3- Türkler

Nişabur, Horasan bölgesinin idâre, kültür, ilim ve ticaret merkezi olması hasebiyle Farslar ve Araplardan başka, değişik etnik gruplara da ev sahipliği yapmıştır.

Bu etnik grupların başında Türkler gelmektedir. Kaynaklar, Türklerin Horasan'da bulundukları şehirleri sayarken Nişabur'a da temas etmektedir.⁸⁷⁷ Burada faaliyet gösteren ilk Türk kavminin Sakalar olduğu rivayet edilmektedir.⁸⁷⁸ MÖ. 140-120 yıllarında Baktria Yunanlarının (Belh Yunanları) Hükümdarı Menander'in ölümünden sonra Belh ve Herat bölgeleri de dâhil bu devletin tüm toprakları Sakaların eline geçmiştir. Öte yandan Perslerle de mücadeleye giren Sakalar Sistan'a kadar olan yerlerde de faaliyet göstermeye başladılar.⁸⁷⁹ Bu kadar geniş bir coğrafya parçasında hüküm süren ve hükümlerinin altında Horasan'ın önemli bir bölümünü barındıran bu Türk kavmi, Nişabur'u da etkisi altına almıştır. Nitekim Ünlü hükümdarları Afrasyâb'ın⁸⁸⁰ Pers topraklarına yapmış olduğu seferlerde Nişabur civarına geldiği ve burada bir kuhendiz inşâ ettirdiği zikredilmektedir.⁸⁸¹ Firdevsî'nin Şehnâmesinde uzun uzun anlatmış olduğu İranî ve Turanî kavimlerin mücadelelerinin geçtiği yerler dikkatle incelendiğinde, bu mücadelelere Nişabur ve çevresinin de ev sahipliği yaptığı görülmektedir.⁸⁸² Persler'in bölgede hâkimiyetlerini tekrar tesis etmelerinin akabinde Nişabur'da herhangi bir Türk

877-en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 117 ; Firdevsî, II, s. 7 ; *Oğuz Destânı*, nşr. Zeki Velîdî Togan, İstanbul, trz. ; Ögel, *Türk Kültür Tarihi'ne Giriş*, I, s. 157-158 ; Bayur, I, s. 24 ; Grayeli, s. 12 ; Uslu, s. 141.

878-Firdevsî, II, s. 7 ; Grayeli, s. 12.

879-Bayur, I, s. 65.

880-Togan, *Umûmî Türk Tarihine Giriş*, s. 108.

881-en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 117 ; Grayeli, s. 12.

882-Firdevsî, II, s. 7, vd.

etkisinden söz edilmemektedir.

Sâsânî Devleti'nin tarih sahnesinden silinip, hâkimiyet alanlarının Müslümanların eline geçtikleri dönemde Türk unsurunun büyük çoğunlukla Mâverâünnehir bölgesinde olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, İslam hâkimiyetiyle tanıştığı dönemde Sâsânîlere bağlı bir yerleşim merkezi durumunda olan Nişabur'da herhangi bir Türk unsurundan bahsedememekteyiz.

Nişabur'un Tâhirîler döneminden itibaren idâre merkezi konumuna gelmesi, bir çok farklı ırktan insanın muhtelif nedenlerle buraya göç etmesini beraberinde getirmiştir. Orta Asya ve Harizm gibi Türk bölgelerinden ticaretle uğraşan Türklerin aileleriyle birlikte gelerek Nişabur'a yerleşmelerini⁸⁸³, göç eden unsurlara bir örnek olarak verebiliriz. Bu dönemde Nişabur'da Buhârîlilerin ikâmet ettikleri bir yerden bahsedilmektedir.⁸⁸⁴ Büyük Hadis alimi el-Buhârî'nin de ikâmet ettiği bu yerde⁸⁸⁵, Buhârâ'da mevcut olan Türk unsurunun yoğunluğundan hareketle pek çok Türk'ün, Buhârâlı ismi ile oturduğunu düşünebiliriz. Makdisî'nin verdiği bilgiye göre Nişabur'a bağlı olan yerleşim merkezlerinde de Türk unsuru bulunmaktadır. Tus, Esferâyîn, Cüveyn gibi merkezler bunlar arasında zikredilmektedir.⁸⁸⁶

Nişabur'da yaşayan Türklerin uğraştıkları en önemli vazife askerliktir. Özellikle, Sâsânî ordusunun içerisinde büyük bir yekün teşkil eden Türkler, Sipahsalâr ünvanını taşıyan ve Nişabur'da oturan Horasan valilerinin birliklerinin de çekirdeğini teşkil etmekteydiler. Horasan Valisi Hüsâmüddevle Ebu'l-Abbâs Taş'ın Büveyhîlere karşı Cürcân'da 371 / 982 yılında yaptığı savaşta ordunun merkezinde yer alan Harizm Türklerinden oluşan okçuların düşmana karşı göstermiş oldukları

883-Uslu, s. 142.

884-Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhârâ Örneği)*, s. 336.

885-Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhârâ Örneği)*, s. 336.

886-Makdisî, *Ahsenü'l-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 236.

şiddetli direnişi anlatan rivayet⁸⁸⁷, bu konuda güzel bir örnektir. *Târîh-i Beyhak*'ta yer alan Nişabur ve Beyhak'ta Türk Evlatları isimli bölümde Türklerin dini ilimler ile de uğraştıkları anlatılmakta ve örnekler verilmektedir. Burada geçen örnekler Nişabur ve civarına yerleşmiş olan Türklerin zamanla kendilerini ilim sahasında da gösterdiklerini anlatma bakımından büyük önem arz etmektedir.⁸⁸⁸

Türklerin bazılarının da köle olarak kullanıldığına şahit olmaktayız. Ebû Osman Hirî'nin Nişabur'daki yaşamından bahseden kaynaklar, onun işlerinde kullandığı kölelerinden birinin Türk olduğu konusunda bilgiler vermektedir.⁸⁸⁹

Nişaburda Türklerden başka da etnik gruplar vardır. Bu etnik gruplar arasında Habeşlî, Keşmirî, Rum, gibi grupların isimleri verilmektedir.⁸⁹⁰ Bu grupların büyük çoğunluğunun köle olarak Nişabur ve çevresine getirilen ve nüfus sahibi kimselerin hizmetinde çalıştırılan insanlar olduğunu tahmin etmekteyiz.⁸⁹¹

B. ŞEHİRDE YAŞAYAN DİNİ GRUPLAR

1. Mecûsîler

Ateşe, iyi ve kötü ruhlara tapınma, olarak ifade edebileceğimiz Mecûsîlik veya başka bir deyişle Zerdüştlük,⁸⁹² İran kökenli bir din olması hasebiyle Nişabur'da da taraftar bulmuştur. Bu şehirde yaşayan Mecûsîlerin dini âyinlerini yerine getirdikleri ateş tapınağı, bu dinin en eski ateşgedesi ünvanına sahiptir.

Şehrin kuzeybatısında, Rîvend Dağı'nın batı cihetine doğru 9 fersah (51865.2m.) uzaklıktaki Berzenûn isimli bir mevkîye inşâ edilmiş olan ve

887-el-Utbi, *Târîh-i Yemîni*, s. 112.

888-Ibn Funduk el-Beyhâki, *Târîh-i Beyhak*, s. 126; İlimle uğraşan Türkler diğerlerinden künye itibarıyla hemen ayrılmaktaydılar. el-Türk, Tarhan, Hakan gibi künyelerle onlar hemen fark edilmekteydiler. (Abdülgaffâr el-Fârisî, *Kitâbü's-Siyâk li Târîh-i Nişabur*, Köprülü Kütüphânesi, Nu. 1152)

889-Feridüddin Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, trc. Süleyman Uludağ, İstanbul 1985, s. 510-511.

890-Attâr, s. 510-511.

891-Attâr, s. 511.

892-Mecûsîlik (Zerdüştlük) için bkz: Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, thk. Abdülemir Ali Menhâ - Ali Hasan Faur, Beyrut 1990, I, s. 233 ; *Zerdüş'tün Gataları*, trc. Ali Nihad Tarlan, İstanbul 1935 ; Günay Tümer - Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ankara 1993, s. 107-114 ; *Yaşayan Dünya Dinleri*, “ Mecûsîlik Bölümü ”, yaz. Şinasi Gündüz, Ankara 2007, s. 507-527.

Mecûsîlerin en eski ateşgedesi olarak kabul edilen bu ateş tapınağının ismi Berzîn Mihr veya Bûrcâyîn Mihr'dir. Geştâsıb tarafından yaptırıldığı söylenen ⁸⁹³ ve nasıl olduğuna dâir açıklayıcı bilginin bulunmadığı ateşgedenin II. Yazdicerd döneminde Horasan ve Nişabur'daki çiftçilerin ibadet ettikleri bir yer olarak önem kazandığı zikredilmektedir.⁸⁹⁴ Berzîn Mihr Ateşgedesi'nin Nişabur için ne derece önem arzettiği, etrafında kurulan yerleşim birimlerinin sayısının fazlalığından da anlaşılmaktadır. Bu ateşgedeyi inşâ ettirdiği söylenen Geştâsıb, burasını adetâ insanları kendisine çeken bir câzibe merkezi olarak düşünmüş ve başta 22 köyü ile büyük bir yerleşim birimi olan Büşt olmak üzere Büštenfurûş veya Büştfurûş gibi beldeleri kurmuştur.⁸⁹⁵ Yine Nişabur'a bağlı bir yerleşim merkezi olan Sûrin de bu ateşgedenin yakınlarındadır. Müslümanların Nişabur ve çevresini fethetmesinden sonraki dönemlerde Berzîn Mihr ateşgedesinin yıkıldığı rivayet edilmektedir.⁸⁹⁶

Nişabur'da Mecûsîlere ait ateşgede sadece Berzîn Mihr ile sınırlı değildir. Şehrin kuhendizinde bulunan bir ateşgededen daha kaynaklar söz etmektedir.⁸⁹⁷ Pişdâdî Hânedânî'na mensup bir hükümdar olan Menûçehr'in yaptırdığı bu ateşgede⁸⁹⁸ Abdullah b. Âmir tarafından camiye çevrilmiştir.⁸⁹⁹ Bu cami Nişabur'da inşâ edilmiş ilk cami olarak bilinmektedir. Zikredilen ateşgedelere ilaveten Beyhak'ta Mecûsîlerin kutsal kabul ettikleri iki ağaçtan daha söz edilmektedir.⁹⁰⁰

Şehirdeki Mecûsîler İslam fetihlerinin akabinde, bütün İran topraklarında mevcut olan dindaşları gibi Ehl-i kitâb statüsünde sayılmış ve kendilerinden cizye ve

893-Grayeli, kitabında bu ateşgedenin Geştâsıb tarafından inşâ edildiğine yönelik bilgiler vermekte ve Geştâsıb'ın diğer beldelerde yaptırmış olduğu ateşgedelerin Berzîn Mihr ile karıştırıldığını anlatmaktadır. (Grayeli, s. 22)

894-Grayeli, s. 22.

895-Makdisî, *Ahsenü'l-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 300, 316-317-318 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 504-506.

896-Grayeli, s. 21.

897-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 141.

898-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 118.

899-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 141.

900-Öztürk, s. 189.

haraç vergileri alınmakla iktifâ edilmiştir.⁹⁰¹ Bu durum Mecûsîlerin rahat bir şekilde dinlerini yaşama imkanı bulmalarını sağlamıştır. İslamî dönemde Nişabur'da mevcut olan Mecûsîlerin yaşamları hakkında, ulaşılan kaynaklarda ayrıntılı bir bilgi mevcut değildir. Bu devrede Mecûsîler karşımıza, zaman zaman eski İran yönetim ve kültürüne özlem duyan ve Müslüman idârecilerin yönetiminde yeni bir dinin tahakkümü altında yaşamayı hazmedemeyen bir grup olarak olarak çıkabilmektedirler. Bunlar, İslâmiyet'i tam sindirememiş eski Mecûsîlerin önderliğinde, mevcut idâreyi ve İslam Dini'ni yıpratmayı hedef alan hareketlerin içinde de olabilmekteydiler. Bu duruma Bihâferid b. Mâhfervedîn'in Nişabur'da çıkarmış olduğu hareketi örnek olarak verebiliriz. Bu şahıs yürürlüğe koyduğu hareketinde çevresine çok sayıda Mecûsî'yi ve Mecûsîlik'ten İslam'a geçmiş ama yeni dinin emir ve prensiplerini tam olarak benimseyememiş kimseleri toplayabilmiştir.⁹⁰²

Öte yandan Müslümanların kendilerine sağlamış oldukları haklardan yararlanan, kendi dinlerinin gereklerini yerine getirmeye çalışan, gerek mevcut olan Müslüman idâreye gerekse, İslam Dini'ne karşı tertip edilen oluşumlara katılmayan hatta böyle oluşumlar içerisine girmiş olanları bizzat idârecilere şikâyet eden Mecûsîleri de görmek mümkündür. Bir önceki paragrafta ismini vermiş olduğumuz şahsın önderliğinde oluşan hareketin, kendi dinlerine zarar verdiğini ve idârecilerin gözünde Mecûsîleri suçlu duruma düşürdüğünü gören birçok Mecûsî, dini önderleri aracılığıyla idârecilerden yardım istemiş, bu hareketi desteklemediklerini söylemiş ve bu hareketin bir an önce bitirilmesi taleplerini iletmişlerdir.⁹⁰³

Bazı kaynaklar Nişabur'da Müslümanlarla Mecûsîlerin bir arada yaşadıklarını

901-Ibn Havkal, s. 493 ; en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 141 ; Usta, s. 316.

902-Makdisî, *el-Bed'*, VI, s. 97 ; Hârezmî, s. 56 ; Daniel, s. 90 ; Kılavuz, " Bihâferid ", *DİA.*, VI, s. 138.

903-Makdisî, *el-Bed'*, VI, s. 97 ; Hârezmî, s. 56 ; Daniel, s. 90 ; Kılavuz, " Bihâferid ", *DİA.*, VI, s. 138.

zikretmektedirler. Örneğin, Feridüddîn Atâr, Ahmed b. Harb'in yaşam hikâyesini anlatırken onun Mecûsî bir komşusu olduğunu söylemektedir.⁹⁰⁴ Bu örnek, bize Müslümanlarla Mecûsîler arasında yakın bir ilişkinin olduğu konusunda önemli bir ipucu vermese de şehirde, iki ayrı din mensubunun birbirine komşu olabilecek kadar din özgürlüğünün bulunduğuna yönelik güçlü bir delil olarak algılanabilir.

2. Yahudiler

Nişabur bünyesinde Müslümanları, Mecûsîleri, Hıristiyanları barındırdığı gibi Yahudilere de ev sahipliği yapmış olan bir şehirdir. M.Ö. IV. yüzyılda Yahudilerin, kutsal mabedin ilk tahrip edilmesiyle başlayan sürgünleri sırasında geldikleri yerlerden birisi de Horasan ve civarı olmuştur.⁹⁰⁵ Bu bölgede dâhil tüm İran'da mevcut olan Yahudilerin varlığına yönelik, Tevrat'ın İşâya, Daniel, Ezrâ, Nehemya, Ester bölümlerinde ipuçları bulunmaktadır.⁹⁰⁶ Bu ipuçları ve M.Ö. 539 yılında Bâbil İmparatorluğu'nun Büyük Kyrus tarafından ele geçirilmesinden itibaren İran'a gelen Yahudilerin önemli bir kısmının, sürgünün sona ermesinden sonra Filistin'e dönmeyerek başta Merv, Nişabur, Belh, Herat olmak üzere İran'ın birçok yerinde varlıklarını devam ettirmeleri, İran Yahudileri diye nitelendirebileceğimiz bir Yahudi grubunun oluştuğunu göstermektedir.⁹⁰⁷ Nitekim sadece Horasan bölgesinde kırk bin Yahudi'nin vergi ödeyicisi durumunda olduğuna yönelik bir bilgi⁹⁰⁸ bunların sayısı hakkında önemli bir ipucu vermektedir.

Nişabur'un İpek Yolu güzergâhının önemli merkezlerinden biri oluşu, şehri önemli bir ticaret merkezi haline getirmiştir. Bu durum mevcut olan Yahudilerden

904-Attâr, s. 202.

905-Makdisi, *Ahsenü'l-Tekâsım fî Ma'rîfeti'l-Ekâlîm*, s. 323; Yaşar Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, İstanbul 2001, s. 250 ; Durmuş Arık , *Buhara Yahudileri*, Ankara 2005, s. 22.

906-Eliz Sanasarian, *Religious Minorities in Iran*, Cambridge 2000, s. 45-48 ; Arık, s. 21.

907-Baron Salo Wittmayer, *A Social and Religious History of The Jewels*, Newyork 1957, III, s. 109-110 ; Sanasarian, s. 45-48 ; Kutluay, s. 250 ; Arık, s. 21-22.

908-Wittmayer , III, s. 109-110.

başka İpek Yolu'nu kullanarak ticâret maksadıyla Nişabur'a gelen başka Yahudilerin de şehre yerleşmelerini sağlamıştır.⁹⁰⁹ Burada yaşayan bu din mensupları, Horasan'ın diğer yerlerinde mevcut olan Yahudiler gibi Bâbil Yahudi Akademisi'nin etkisi ve otoritesi altında bulunmaktaydılar.⁹¹⁰

III. Yezdicerd ile başlayan ve oğlu Firûz ile devam eden farklı dinden olan teb'aya yönelik baskı ve zulüm politikasından Hıristiyanların yanında Yahudiler de nasibini almıştır. Birçoklarının öldüğü bu baskılarda bazı Yahudiler kurtuluşu İran topraklarından kaçmakta bulmuşlardır. Bu bağlamda Nişabur'da daha çok Sebzvâr bölgesinde yaşayan Yahudilerden büyük bir kısmı da Merv üzerinden Buhara başta olmak üzere Mâverâünnehir'in önemli merkezlerine göç etmişlerdir.⁹¹¹

İran topraklarında kalmayı tercih eden Yahudiler'in Sâsânî İdâresinin kendileri üzerinde uygulamış oldukları politikadan nasıl bezmiş bir hâle geldiklerini, bölgeyi fethetmeye gelen Müslümanları çok güzel karşılayıp, onlara her konuda yardımcı olmalarında bâriz bir şekilde görmekteyiz.⁹¹² Kendilerine gereken yardım ve alâkayı gösteren Yahudilere Müslümanlar da hoş davranmışlar, dinlerini ve kültürlerini yaşamada onları serbest bırakmışlar, Yahudilerin istedikleri işleri yapmalarına izin vermişlerdir. Hâl böyle olunca Müslüman toplum ile Yahudi toplumu bir arada barış içinde yaşamışlardır. Nişabur'da da durum bu mihvalde olmuştur. Şehrin önde gelen mutasavvıflarından Ebû Hafs Haddâd ile Yahudi komşusu arasında cereyan eden ve

909-Frye, *The Golden Age of Persia*, s.137-138.

910-Mikhail Zand, " Bukharan Jews ", *Encyclopedia Iranica*, Newyork - London 1990, III, s. 532 ; Arık, s. 24-25.

911-Anatol Safanov, " Bokhara ", *The Universal Jewish Encyclopedia*, Newyork 1948, II, s. 443 ; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhara Örneği)* , s . 106 ; Arık, s. 31-32.

912-Arık, s. 32.

sonuçta bu komşusunun Müslüman olmasıyla sonuçlanan olay,⁹¹³ bu konuda en güzel örnektir.

3. Hristiyanlar

Nişabur'da Hristiyanlık'a mensup insanların etkin bir şekilde faaliyet sahnesine çıktıkları dönem, Milâdî V.Yüzyıl'ın ilk yarısıdır.⁹¹⁴ Bu dönem, Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde geçmişleri Milâdî IV.Yüzyıl'a kadar giden Hristiyan ahâlînin, bu iki bölgenin önemli yerleşim birimlerinde faaliyetlerini yavaş yavaş aktif hâle getirdikleri bir dönemdir. Hristiyanlar VII.Yüzyıl'ın sonu ve VIII.Yüzyıl'ın başlarında ise özellikle Mâverâünnehir'de iyiden iyiye ağırlıkları hissedilen dini gruplar arasında yer almışlardır.⁹¹⁵

Hristiyanlık'ın Nastûrî Mezhebi'ne⁹¹⁶ bağlı olan bu insanlar, önceleri buralara ticaret maksadıyla gelen tüccarların, daha sonra da misyonerlik faaliyetlerinde bulunmak amacıyla gerek Horasan'ı gerekse de Mâverâünnehir'i mesken tutan misyonerlerin gayretleriyle çoğalmışlar ve faal bir konuma gelmişlerdir.⁹¹⁷ Bu insanların faaliyetleri o kadar etkili olmuştur ki, başta Semerkant'ta kurmuş oldukları Nastûrî baş piskoposluğu⁹¹⁸ olmak üzere, Merv ve

913-Ebû Hafs Haddâd ile Yahudi komşusu arasında cereyan eden olay şudur: Ebû Hafs mutasavvıf olmadan önce bir cariye sevmektedir. Ona bir türlü kavuşamayınca kendisine tavsiye edilen bu Yahudiden yardım almak için ona gelir. Sihir işi ile uğraşan bu kişi Ebû Hafs'a istediğinin olması için kırk gün namaz kılmasını, iyi, güzel ve hayırlı olan hiçbir şeye yaklaşmamasını söyler. Kırk gün sonra kendisine gelen Ebû Hafs'a bir tılsım yapar. Ancak bu tılsım tutmaz ve Ebû Hafs'ın isteği gerçekleşmez. Bunun üzerine Yahudi dediklerimi yapmış olsaydın tılsım işe yarardı diyerek, kırk günlük süre zarfında neler yapmış olduğunu bir daha düşünmesini ister. Ebu Hafs, içimden ve dışımdan iyi ve hayırlı bir işin geçtiğini bilmiyorum. Sadece şunu hatırlıyorum, yolda giderken bir taş gördüm. Herhangi bir kimsenin ayağına takılıp onu tökezletmesin diye taşı ayağımla uzaklaştırdım. Başka bir şey yaptığımı hatırlamıyorum. Diye cevap verince, Yahudi ona, kızma ve darılma! Hiç şüphelen olmasın ki, kırk gün süre ile emrini zâyî ettiğin ve hükmünü hiçe saydığın o ilah, bu kadar çabani zâyî etmez der. Bu konuşmanın ardından Ebû Hafs tövbe eder ve Yahudi de Müslüman olur. (Hucvirî, *Keşfü'l-Mahcûb (Hakikât Bilgisi)*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul 1982, s. 224-225.

914-Hasan Pirneyâ, III, s. 216 ; Grayeli, s. 19 ; *Yaşayan Dünya Dinleri*, “ Nesturiler Bölümü ”, yaz. Bülent Şenay, s.135.

915-Barthold, , *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, trc. K. Yaşar Koprıman - A. İsmail Aka, Ankara 1975, s. 64.

916-Nastûrî Mezhebi Hakkında bkz: L. Liğeti, *Bilinmeyen İç Asya*, trc. Sadrettin Karatay, Ankara 1986, s. 296-309 ; H. J. Klimkeit, “ Manichaeism and Nestorian Christianity ”, *History of Civilization of Central Asia*, ed. C. E. Bosworth - M. Asimov, IV, s. 221-226.

917-Frye, *The Golden Age of Persia*, s. 137-138.

918-Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 99.

Herat'ta oluşturdıkları piskoposluklar⁹¹⁹ ve inşâ ettikleri kilise ve manastırlar⁹²⁰, bu etkinliği en güzel şekilde gözler önüne sermektedir.

Nişabur'da Nastûrî Mezhebi'ne mensup Hristiyanların nüfus olarak en yoğun oldukları dönem Sâsânî hükümdarı I. Yezdicerd (öl. M. 421)'in tahtta olduğu dönemdir. Antakya, Ermenistan ve Gürcistan taraflarından gelen Nastûrî misyonierlerin oluşturduğu bir grup Hristiyan, bu dönemde Nişabur'a gelerek yerleşmişlerdir. Persiye isimli mahalle Nastûrî misyonierlerin büyük bir kısmının kendilerine ikâmetgâh olarak belirledikleri yerleşim yeri olmuştur.⁹²¹ M. 430 Yılında ise artık Nişabur'da bir piskoposluk oluşturulmuş ve buradaki Hristiyanlara dini yönden hizmet vermeye başlamıştır.⁹²² Bu dönemde Nişabur yanında Tus'ta da ciddi sayıda Hristiyan bulunmakta ve bunları yöneten bir piskopos görev yapmaktaydı.⁹²³ Bu iki piskoposluğun birlikte oluşturmuş oldukları şûrânın kayıtlarına göre Nastûrî Hristiyanların sayısı 498 i bulmaktaydı.⁹²⁴ Bu Hristiyan grup başlangıçta gerek idâreciler gerekse yöre halkı tarafından çok iyi karşılanmışlar, izzet ve ikrama nâil olmuşlardır. Bu rahat ortamdan istifâde eden Nastûrî misyonierler yöre insanı ile diyaloga başlamışlar ve Hristiyanlığı yayma gayretine girmişlerdir.⁹²⁵ Nastûrî Hristiyan ahâlîye karşı gösterilen bu hüsnü kabûl II. Yezdicerd (öl. M. 457) ve oğlu Fîruz (öl. M. 484) dönemlerinde kaynaklar tarafından açıklanmayan bir sebepten ötürü tam tersi bir hâl almıştır. Büyük bir baskı ve kontrol altına giren Hristiyanlara Nişabur'da yaşama şansı tanınmamış ve büyük bir kısmı

919-Barthold, " Orta Asya'da Moğol Fütûhâtına Kadar Hristiyanlık ", trc. M. Fuad Köprülü, *Türkiyât Mecmuası*, I, İstanbul 1925, s. 62-63 ; Ligeti, s. 301 ; Osman Aydınlı, *Fethinden Sâmânîlerin Yıkılışına Kadar (93-389 / 711-999) Semerkand Tarihi*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2001, s. 471.

920-Ibn Havkal, s. 438 ; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 99 ; a.mlf., *Orta Asya'da Moğol Fütûhâtına Kadar Hristiyanlık*, s. 63.

921-Öztürk, s. 190.

922-Wilkinson, " Christian Remains From Nishapur ", s. 79.

923-Wilkinson, " Christian Remains From Nishapur ", s. 79.

924-Öztürk, s. 190.

925-Hasan Pirneyâ, s. 216 ; Grayeli, s. 19.

öldürülmüştür.⁹²⁶ Nişabur'da başlangıçta çok iyi karşılanmalarına rağmen daha sonra çok hazin bir şekilde yaşam şansları ellerinden alınan Hristiyan ahâlîye karşı gösterilen bu tavır, oldukça şaşırtıcıdır. Bu tavrın sebebi tam olarak bilinemesi de Nastûrî misyonerlerin ve onların çevrelerinde yer alan Hristiyanların gerek yöre halkını gerekse idârecileri çok fazla kızdırmış oldukları çok açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Nişabur ve civarındaki Hristiyan nüfusundaki azalma kendisini piskoposluk sayısında indirime gitme olarak göstermiştir. Zîrâ M. 499 Yılında Nişabur piskoposluğu Tus piskoposluğuyla birleştirilmiştir.⁹²⁷

Nastûrî Hristiyanların karşılaştıkları bu olumsuz durum ileri ki dönemlerde Nişabur'da eskisi kadar etkili temsil edilememelerine sebep olmuştur. İslam öncesi böyle bir hâl arzeden Nişabur Hristiyanlarının ahvâlî İslâmî dönemde de dikkata değer bir gelişme göstermemiş, şehirde az sayıda kalan Hristiyanlar yaşamlarını sessiz sakin sürdürmeye devam ettirmişlerdir. Sâ mânî dönemi Nişabur'unda yaşasa da etkinliğini daha çok sonraki dönemlerde gösteren ünlü mutasavvıf Ebû Said Ebu'l-Hayr'ın şehirde yaşayan Hristiyan ahâlî ile girmiş olduğu ilişkilerden kaynaklar bahsetmektedir.⁹²⁸ Bu dönemde Nişabur'daki Hristiyan varlığına en önemli delil yapılan kazılar sonucunda ortaya çıkarılan bu din mensuplarına ait kalıntılardır.⁹²⁹

4. Müslümanlar

İlk defa Hz. Ömer döneminde İslam fâtipleriyle tanışan⁹³⁰ Nişabur'a, gelen Müslüman Araplar, fetih maksadıyla buraya yerleşen kimseler idi. Bu kişiler yerli

926-Hasan Pirneyâ, s. 216 ; Grayeli, s. 19.

927-Wilkinson, " Christian Remains From Nishapur ", s. 79.

928-Miyhenî, *Esrârü't-Tevhîd*, nşr. Şefî'i Kedkenî, Tahran 1366 hş. s. 120-121, 143, 168-170 ; Öztürk, s. 191.

929-Hristiyanlara ait kalıntıları görmek için ekler bölümüne bkz.

930-Taberî, IV, s. 166 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, III, s. 33-37 ; Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, II, s. 93 ; Şiblî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, trc. Talip Yaşar Alp, I-II, İstanbul 1986, I, s. 283 ; Eraslan, s. 276, 281.

halka karışmaktan ziyâde, şehrin dış kısımlarında oluşturmuş oldukları mahallelerde yaşamlarını sürdürmeyi tercih etmişlerdir. Dîz Mahallesi bu duruma bir örnektir.⁹³¹ Emevîler ve akabinden gelen Abbâsîler dönemlerinde Nişabur'a yeni Arap göçleri olmuş ve Müslüman nüfusunda bir artış meydana gelmiştir. Bunun yanında Arap olmayan unsurlar arasında İslam hızla yayılmış ve homejen bir yapı arzeden Müslüman toplumu farklı ırklara mensup karma bir topluma dönüşmüştür. Bu dönüşüm ile birlikte İslamlaşma sürecini yavaş yavaş tamamlayan Nişabur, bölgesinde her açıdan önemli konumda olan bir İslam şehri hâline gelmiştir. Bir İslam şehri olarak da, Müslüman dünyayı derinden etkileyen ve birçok fırkanın doğmasına yol açan îtikâdî ve amelî akımlardan etkilenmiş, hatta Kerrâmiyye ve Melâmetiyye gibi düşüncelere ev sahipliği yapmıştır. Bu bağlamda, şehirde yaşayan Müslüman toplumu daha iyi tanımak için, onların kendilerini ifâde etmede kullanmış oldukları isimleri baz almanın daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

Hâricîler

38 / 658 yılında Nehrevân Savaşı'nı kaybeden Hâricîler gidecek en güvenilir yer olarak İran topraklarını görmüşler ve bu bölgeye gelmişlerdir. Onların İran topraklarında seçmiş oldukları yer, saklanması ve savunulması en kolay yer olan Sistân ve Kirmân tarafları olmuştur.⁹³² Bu topraklarda Nâfi b. el-Ezrak ve Ubeydullah b. Me'mun önderliğinde faaliyet gösteren Hâricîler, Ehvâz, Fâris, Kirmân bölgelerini ele geçirmişler ve insanları haraca bağlamışlardır.⁹³³ Fakat onları Abdullah b. Zübeyr'in görevlendirdiği Mühelleb b. Ebî Sufrâ yenmiş ve geri püskürtmüştür. Bu şahıs onlarla mücadelesine Emevî iktidârı döneminde de devam

931-en-Nisaburi, *Târih-i Nişâbûr*, s. 123 ; Frye, " The City Chronicles of Central Asia and Khorasan, The Tarixi Nişapur ", s. 414 ; Grayeli, s. 231.

932-Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, trc. Ethem Ruhi Fırlı, Ankara 2005, s. 58 ; Şehristânî, I , s. 135 ; Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve tesirleri*, Ankara 2002, s. 158.

933-Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 61; Şehristânî, I , s. 137 ; Uslu, s. 197.

etmiştir.⁹³⁴ Bu mücadelelerden sonra Ezârika, Necdiyye, İbâdiyye, Acârîde, Hâzımiyye, Hamziyye gibi gruplara ayrılan Hâricîler, Kirmân, Rey, Sistan, Taberistân taraflarına çekilmişlerdir.⁹³⁵ Bu dönemde Nişabur'un da içerisinde yer aldığı Horasan'da herhangi bir Hâricî fırkasına rastlanılmamaktadır.⁹³⁶ Ancak daha sonraki zaman diliminde Sistân'da bulunan Acârîde, Hâzımiyye, Hamziyye gibi Hâricî gruplar bulundukları yere yakın olan Horasan, Mukrân, Kûhistan gibi yerlere de merkezî yönetimden uzak olmaları hasebiyle taraftar yerleştirmeye başlamışlardır.⁹³⁷ Hatta kaynaklar bu gruplara ilâve olarak Necdiyye Grubu'na mensup Atiyye b. el-Esved el-Hanefî'nin fikirlerinin Horasan'da benimsendiğini kaydetmektedirler.⁹³⁸

Hâricîlerin Horasan'da kendilerine yer buldukları en önemli iki merkez Nişabur ve Herat olmuştur. Nişabur'da özellikle Büşt, Cüveyn, Bâherz gibi yerleşim merkezleri bu akımın taban bulduğu yerlerdir.⁹³⁹ Adı geçen merkezlerde Hâricîlere destek veren kimselere baktığımız zaman, bunların yerli halktan ziyâde buralara yerleşen Araplar olduğunu görmekteyiz. Rebi'a Kabilesi Hâricîlere en fazla destek veren kabile olarak dikkati çekmektedir.⁹⁴⁰ Büşt'te oturan Hâricî grubun ismini el-Bağdâdî, Se'âlîbe olarak vermektedir.⁹⁴¹ Yerli ahâlî ise büyük oranda bu grubu desteklememekteydiler. Bunun sebebi, görüş olarak bu insanların çok katı kurallara sahip olmaları, kendi görüşlerini desteklemeyen kişileri din dışı görmeleri, bu kişilerin kanlarının dökülmesini helal saymaları, hatta kendi içlerinde bile

934-Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 61-62 ; Şehristânî, I, s. 139.

935-el-Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfû'l-Musallîn*, thk. Helmut Ritter, Wiesbaden, 1980, s. 98; Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 62 ; Şehristânî, I, s. 143 ; İsimlerini zikrettiğimiz Hâricî Gruplar hakkında bkz: Abdülkâhir el-Bağdâdî, s. 60-81.

936-Subhi Salih, *İslam Mezhepleri ve Müesseseleri*, trc. İbrahim Sarıms, İstanbul 1983, s. 101 ; Hüseyin Algül - Osman Çetin, *İslam Tarihi*, I-IV, İstanbul 1986, III, s. 185-186.

937-el-Malatî, *et-Tenbih ve'r-Red alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bida'*, tkd. Zâhid Kevserî, Kahire 1991, s. 53 ; Şehristânî, I, s. 143, 150-151; Kutlu, s. 159.

938-Eş'ârî, s. 93 ; Şehristânî, I, s. 143.

939-Uslu, s. 198.

940-Ebü Zühre, M., *Ebü Hanîfe*, Kahire, 1976, s. 124-125.

941-Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 71.

anlaşamayıp ihtilâfa düşmeleri ve bu ihtilâflarından dolayı birbirlerini hiç çekinmeden öldürebilmeleridir. Bu özellikler İslam'ı yeni tanıyan ve onu din olarak özümsemeye çalışan yerli halk için çok ağır gelen özelliklerdir. Dolayısıyla yerli halkın büyük çoğunluğu, Hâricî anlayışını kabul edip benimseme yerine bunlarla mücadele etmeyi tercih etmişlerdir.

Abbâsîler döneminde merkezî idâreyi en fazla uğraştıran Hâricî isyanlardan birisi olan Hamziyye Grubu'nun lideri Ebû Huzeyme Hamza b. el-Ekrek 'in isyanı⁹⁴², Hâricîlerin kendi aralarında nasıl ihtilâfa düştüklerinin, kendi görüşlerini desteklemeyen ve isyanlarına onay verip katılmayan kişileri Hâricî dahî olsa öldürmekten nasıl çekinmediklerinin en güzel kanıtını oluşturmaktadır. Yukarıda zikrettiğimiz ifâdelere paralel olarak Nişabur halkı bu cânîce faaliyetleri durdurmak için oluşturulan askerî güce gönüllü olarak katılmışlar ve bu konuda ellerinden geleni yapmışlardır.⁹⁴³ el-Bağdâdî'de yer alan, Nişabur halkının Hamza b. el-Ekrek'in şahsında Hâricîlere karşı kazanmış oldukları zaferden dolayı kendileriyle övündüklerine dâir rivayet, bu insanların Hâricîlere karşı takındıkları tavrı ne derece benimsemiş olduklarını göstermektedir.⁹⁴⁴

Nişabur halkının Hâricîlere karşı almış oldukları bu tavır, sonraki dönemlerde de Hâricî saldırılarıyla karşı karşıya kalmalarına neden olmuştur. Nitekim Tâhirî hânedânının ikinci idârecisi olan Talha b. Tâhir'in H. 213 / M. 828 yılında ölmesinin hemen ardından Hâricîler Nişabur'un el-Hamrâ isimli yerleşim birimine saldırmışlar ve halkın büyük bir kısmını öldürmüşlerdir.⁹⁴⁵ Talha b. Tâhir'den sonra yerine geçen

942-Taberî, VIII, s. 261; İbnü'l-Esîr, VI, s. 146-147; İbn Kesîr, X, s. 173; Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 70-72.

943-Hamza b. el-Ekrek'in isyanı ve Nişabur halkının bu isyana karşı göstermiş olduğu mukâvemet hakkında geniş bilgi, Abbâsîler Dönemi'nde Nişabur başlıklı bölümde verilmiştir.

944-Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 72.

945-Taberî, VIII, s. 622; İbn'ül-Esîr, VI, s. 414; İbn Kesîr, X, s. 268; Kurt, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, s. 73.

Abdullah b. Tâhir, Nişabur’u Hâricî saldırılarından kurtarmış ve bu grubu Sistân dolaylarına çekilmeye mecbur etmiştir.⁹⁴⁶

Mürcîler

Hiz. Osman ve Hiz. Ali başta olmak üzere bütün büyük günah işleyenlerin durumlarını Allah’a bırakarak onların cennetlik veya cehennemlik oldukları konusunda hiçbir fikir ortaya koymayan kimseler ve topluluklara verilen müşterek ismi ifâde eden Mürcie⁹⁴⁷, ortaya çıktığı yer olarak Horasan’dan uzakta bulunmasına rağmen en büyük taraftar kitlelerinden birine bu bölgede sahip olmuştur. Horasanlıların bu mezhebe rağbet göstermelerinde önemli olan etkenlere baktığımız zaman şunları görebiliriz: **a)** Emevî idâresi’ne karşı baş kaldıran Hâricîler ve Abbâsî propagandacıları gibi gruplar, merkezî otoriteden uzak olan, dolayısıyla daha rahat hareket kâbiliyeti bulabildikleri Horasan bölgesine gelmişler ve buradaki yerli halka baskı oluşturarak onları kendi taraflarına çekme gayreti içerisinde girmişlerdir. Gerek mantaliteleri gerekse savundukları fikirler açısından bölge halkının görüş ve düşüncesine pek te fazla uymayan bu gruplar, Horasanlıların bunalmalarına neden olmuştur. Öte yandan Mürcie’nin dönemin tartışılan problemlerine karşı geliştirdiği uzlaşmacı anlayış ve Arap olmayan Müslümanlarla Arapların eşit olduğu konusundaki görüşleri, yöre halkına yeni bir çıkış kapısı olmuştur. **b)** Horasan halkının isteği, kargaşa ve sıkıntıdan uzak yeni dinleri İslam’ın emirlerini yerine getirmek, Müslüman Araplarla gerek sosyal yaşam gerek hukukî şartlar gerekse vergi ödeme açısından eşit bir şekilde yaşamaktı. Horasan halkının bu istekleri Mürcie’nin imanda eşitlik prensibiyle, -İman ettiğini diliyle söyleyen kimsenin mü’min kabul

946-Taberî, IX, s. 87 ; İbn’ül-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, VI, s. 386 ; İbn Kesîr, X, s. 261 ; *Târih-i Sistân*, haz. Meliku’s-Şu’arâ Behâr, Tahran, trz., s. 182.

947-Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 39 ; Mürcie hakkında kaynak bilgisi için bkz: Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 1-25; a.mlf., “ Mürcie Mezhebi Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları ”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002/1, s. 168-210.

edilerek diğer Müslümanlarla eşit hak ve hukuka sahip olması gerektiği- anlayışıyla karşılanmaktaydı.⁹⁴⁸

Nişabur halkı da Horasan'ın bir parçası olması hasebiyle onlarla paralel düşünceleri paylaşmaktaydı. Dolayısıyla Mürcie Mezhebi Nişabur'da istediği oranda taraftar bulmuş ve en önemli mezhep konumuna gelmiştir. Bölgede Mürcie Mezhebi'nin halk arasında yayılmasındaki ana sebeplerden birisi de, temsilcilerinin genellikle halkın hukûkî veya sosyal sorunlarına çareler arayan, onları rahatlatmak için çaba gösteren, onlara gerek fikir bazında gerekse sosyal yaşantı bazında yön veren kimseler olmasıdır. Halk, sorunlarını dinleyen ve çözüm üreten bu kimselerin fikirlerine de kulak vermektedir. Bu durum Mürcie'nin taraftarlarının sayısının artmasını sağlamıştır. Örneğin, Nişabur'da Mürciîlerin ilk temsilcilerinden olan Ebû Muaz Bükeyr b. Ma'rûf kadılık görevine bakmakta ve hukûkî işlerin yerine getirilmesi için çaba göstermekteydi.⁹⁴⁹ Ebû Ömer Hafs b. Abdirrahman el-Belhî'de Nişabur'da hem fakîhlik yönü ile insanlara fetvâ vermekte, hem kadı olma özelliğiyle hukûkî sorunlara çözüm üretmekteydi.⁹⁵⁰

Nişabur'daki Mürciî temsilcileri arasında mutasavvıflar da vardır. Bu kişiler tasavvufî yaşantıları ile toplumun saygı duyduğu, yaşantısını nisbeten örnek aldığı kimselerdir. Bu tasavvuf ehli insanlar hatiplikleri ile vaaz ve irşâd işlerine de bakmaktaydılar. Tabiatıyla halka vermiş oldukları vaazlarında mezhep görüşlerini de aktarmaktaydılar. Bu kişilere örnek olarak Ahmed b. Harb'i⁹⁵¹ verebiliriz.

948-Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 172-173.

949-İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisin ve'd-Duâfâi ve'l-Metrûkin*, thk. Mahmud İbrahim Zayid, Halep, 1975, I, s. 194 ; İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, Haydarabad, 1952, II, s. 40 ; es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, Beyrut 1988, II, s. 246 ; ez-Zehebî, *Mizânü'l-İtidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, Kahire 1963, II, s. 173 ; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, Beyrut 1967, I, s. 495-496.

950-Kureşî, *el-Cevâhîrü'l-Mudîe fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, Haydarabad 1322, I, s. 221 ; İbn Hacer, II, s. 404 ; ez-Zehebî, I, s. 560.

951-Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Kahire 1931, IV, s. 118 ; ez-Zehebî, I, s. 89.

Nişabur'daki Mürciîlerin arasında Ebû Abdillâh Muhammed b. Kerrâm'ın⁹⁵² ayrı bir yeri vardır. O, Mürciî alimlerden ilim tedris etmiş ve ilim sahasında belli bir konuma gelmişti. Muhammed b. Kerrâm daha sonra Mürcie'nin fikirlerinin yanında ortaya yeni yeni fikirler de koymaya başlamıştır. Ortaya koyduğu bu fikirler, özellikle Ehl-i Hadis ve Şafîî alimlerce şiddetle tenkit edilmeye başlamış ve kendisi büyük tepki toplamıştır. Muhamed b. Kerrâm fikirleriyle kendinden sonra Kerramiyye ismi verilecek bir mezhebin doğmasına neden olmuş ve bu mezhep H. IV. Asrın başlarına kadar Mürcie'nin içinde telakkî edilmiş ve daha sonra müstakil bir ekol hâline gelmiştir.

Nişabur'da Mürciîler en kuvvetli grubu oluşturup, genellikle de kadılık gibi önemli makama getirilmelerinden dolayı diğer gruplar tarafından kıskanılmakta ve fikirleri acımasızca eleştirilmekteydi. Ehl-i Hadis, Şafîîler, Zâhirîler gibi kesimlerden oluşan bu gruplar⁹⁵³, Nişabur'daki idârecileri de zaman zaman etki altına almakta ve Mürciî akîdesine sahip kişileri yakalattırıp, hapsedtirmekte, hatta bazılarını şehir dışı ettirmektedirler. Mürciîlere karşı en sert tedbirleri alan idâreci Abdullah b. Tâhir olmuştur. O, birçok Mürciî'yi çeşitli şekillerde cezalandırmıştır.⁹⁵⁴ Ancak Abdullah b. Tâhir'in, verdiği cezalara rağmen Mürciîlere karşı çaresiz kaldığını, onları İshak b. Râhûye (Râhaveyh)'ye şikâyet etmesinden anlamaktayız.⁹⁵⁵ Mürcie taraftarlarının Nişabur'da kalabalık ve etkin olmaları, Abdullah b. Tâhir'in dert yandığı İshak b. Râhûye'yi de rahatsız etmeli ki, kaynaklar onun Mürciîlerin pasifize edilememesinden dolayı şehri terk ettiğinden bahsetmektedirler.⁹⁵⁶

952-İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dimaşk*, Dârü'l-Beşeriyye, trz., XV, s. 877-878 ; es-Sem'ânî, V, s. 44; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII, s. 217 ; ez-Zehebî, IV, s. 21-22 ; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, Beyrut 1950, V, s. 354.

953-Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 235 ; a.mlf., *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, Ankara 2002, s. 179.

954-Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 235 ; a.mlf., *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 179.

955-İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbu İmam Ahmed b. Hanbel*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî – Ali Muhammed Ömer, Mısır 1979, s. 198-199.

956-İbnü'l-Cevzî, s. 545.

İdârecilerin Mürciîlere yönelik olumsuz tavırları Tâhir b. Abdullah ve Muhammed b. Tahir dönemlerinde de devam etmiştir. Bu bağlamda Muhammed b. Kerrâm'ın bu iki idâreci zamanında toplam sekiz sene hapis yattığı rivayet edilmektedir.⁹⁵⁷

Nişabur'da Mürcie taraftarlarına karşı muhâlefet eden bir başka grup daha vardır. Bu grup Fadl b. Şâzan'ın önderliğindeki Şîler idi. Şîler, Mürciîlerin Nişabur'daki nüfuzlarını kırmak istiyorlardı. Zira bunların kendilerine rakip olarak gördükleri sayı bakımından en kabarık grup Mürciîler idi. Nişabur halkı üzerinde tek belirleyici güç olmanın yolu bundan geçmekteydi. Dolayısıyla Fadl b. Şâzan'ın Mürcie'nin fikirlerini amansızca eleştirdiğini görmekteyiz.⁹⁵⁸

Nişabur'daki Mürciîler nüfuzlarını ve etkinliklerini H. IV. Yüzyıl'ın ortalarından itibâren müstakil bir ekol olarak ortaya çıkan Kerrâmiyye'ye bırakmışlardır.

Kerrâmîler

Muhammed b. Kerrâm'ın fikirleri çerçevesinde bir araya gelmiş kişiler tarafından III. / IX. yüzyılın sonlarından itibâren ortaya konmuş olan ve iman konusundaki görüşleri bakımından Mürcie'nin, Allah ve sıfatları konusundaki görüşleri bakımından Sıfâtiyye, Mücessime veya Müşebbihe'nin alt grubu sayılan⁹⁵⁹ Kerrâmiyye Mezhebi⁹⁶⁰, Nişabur'da çok yoğun bir taraftar kitlesi ile temsil edilmekteydi. Makdisî, Kerrâmîlerin Nişabur'daki durumlarını anlatırken IV. / X. yüzyılda İranşehr bölgesindeki halkın ya Şia Mezhebi'ne veya Kerrâmiyye'ye

⁹⁵⁷-İbn Kesîr, XI, s.20; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*, V, s. 355.

⁹⁵⁸-Fadl b. Şâzan, *İzâh*, Beyrut 1982, s. 5, 20, 47, 53-54, 107-124, 197 ; Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 237-239.

⁹⁵⁹-Şehristânî, I, s. 124 ; Sönmez Kutlu, " Kerrâmiyye ", *DİA*, XXV, s. 294.

⁹⁶⁰-Kerrâmiyye ile ilgili bkz: Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsım fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 39, 179, 182, 202, 238, 323, 326, 365, 371 ; Şehristânî, I, s. 124 vd. ; Abdülkâhîr el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 160-168 ; Kutlu, " Kerrâmiyye ", *DİA*, XXV, s. 294-296.

mensup olduğu bilgisini vermektedir.⁹⁶¹

Kerrâmîlerin Nişabur'da taraftar kazanmalarında en büyük etken, temsilcilerinin halkın sevgisini kazanmış, dünya malına çok fazla önem vermeyen, Zühd ve takvâ ehli insanlar olmalarıdır. Örneğin, mezhebin kurucusu Muhammed b. Kerrâm, Nişabur'da dikişsiz deri bir elbise giyerek ve kafasına da beyaz bir örtü takarak insanlar arasında dolaşmaktaydı. O, bu haliyle etrafına toplanan insanlara vaazlar vermekte, nasihatlar bulunmaktaydı.⁹⁶² Muhammed b. Kerrâm'ın fikirlerini sistemleştiren İshak b. Mahmezâş'ın da zühd ve takvâsıyla ön plana çıktığı ve insanlar tarafından sevilip sayıldığı anlatılmaktadır.⁹⁶³

Nişabur halkının zühd ve takvâlî yaşamayı kendilerine hayat biçimi olarak seçen bu insanların kimseye yük olmayacak kadar vakar sahibi olduklarını gördükleri zaman onlara olan bağılılıkları daha da artmaktaydı. Muhammed b. Kerrâm yukarıda bahsettiğimiz şekilde giyinip, zâhidâne bir yaşam sürerken aynı zamanda kendisine ait dükkanda sütçülük yaparak geçimini sürdürmekteydi.⁹⁶⁴

Kerrâmî alimlerin vaaz ve nasihatlarındaki dinleyici kitleleri başlangıçta fakir insanlardan oluşmaktaydı. Ama daha sonra bu çevrenin giderek çeşitlendiğini ve çok farklı kesimlerdeki insanların Kerrâmîlîk'in fikirlerinden etkilendiğini görmekteyiz. Nitekim İshak b. Mahmezâş'ın oğlu Ebû Bekir'in dönemin idârecisini fikirleriyle etkilemiş olduğu ve onunla seferlere bile çıktığı rivayet edilmektedir.⁹⁶⁵ Nişabur'da Kerrâmîlerin sayısının İshak b. Mahmezâş'ın yaşadığı dönemde yirmi bine ulaştığı şeklindeki bilgi⁹⁶⁶, bu şehirdeki Kerrâmî grubun boyutlarını gösteren çarpıcı bir

961-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 323.

962-Muhtar, *et-Tecsim 'İnde'l-Müslimin Mezhebü'l-Kerrâmiyye*, Kahire 1971, s. 50 vd. ; Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 232.

963-Kutlu, "Kerrâmiyye ", *DİA.*, XXV, s. 294.

964-Muhtar, s. 50 vd.; Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 232.

965-Kutlu, "Kerrâmiyye ", *DİA.*, XXV, s. 294; Öztürk, s. 214-215.

966-Kutlu, "Kerrâmiyye ", *DİA.*, XXV, s. 294.

bilgidir. Bu sayı biraz abartılı olarak telâkkî edilse bile Kerrâmîlerin Nişabur'da hatrı sayılır bir konumda olduklarını anlatma bakımından önemlidir.

Şehirdeki Kerrâmî varlığının mühim bir konumda olduğunun göstergesinden biri de, Kerrâmîlerin, bu dönemde şehirdeki diğer bir itibarlı grubu temsil eden Şîîlerle, halkı nüfuzlarına alma hususunda girişmiş oldukları mücadeledir. Makdisî eserinin birçok bölümünde Nişabur'da yaşanan Kerrâmî - Şîî anlaşmazlıkları hakkında bilgi vermektedir.⁹⁶⁷ Bu anlaşmazlıkların temelinde şehirde en baskın ve sözü geçer grup olmak, kendi savundukları fikirlerin en doğru olduğunu ispat etmek, idârecileri fikirleriyle etkileyerek onların gözüne girmek ve böylece daha rahat faaliyetlerini sürdürmek gibi sebeplerin olduğu düşünülebilir.

Kerrâmîlerin Nişabur'da sayılarının artmasındaki diğer bir etken, onların gayri müslim toplulukların İslam Dini'ne girmelerini sağlamak için vermiş oldukları çabalarıdır. Nitekim Ebû Yakub İshak b. Mahmezâş'ın Nişabur ve çevresindeki elli binden fazla gayri müslimin İslam Dini'ne girmesine vesile olduğu yönündeki rivayet⁹⁶⁸, bunun en güzel delilidir.

Kerrâmîler metod olarak hoş görü ve fikir hürriyetini baz almışlardır. Çünkü onlar, Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin eserinde geçen şu cümlelere inanmaktaydılar: “İslam ümmeti sözünün şehâdet kelimesini yani Allah'tan başka ilah olmadığını Muhamed (a.s.) onun kulu ve elçisi olduğunu sözle ikrâr eden herkesi içine aldığını iddia ettiler ve dediler ki: Lâ ilâhe illallah Muhammedün Resulullah diyen herkes gerçekten mü'mindir ve bu konuda ister samimi olsun, ister küfür ve sapıklığını gizleyerek münafıklık etsin, İslam toplumunun bir üyesidir.”⁹⁶⁹ Bu anlayış onların Nişabur'da neden bu kadar taraftar bulduklarını gayet iyi açıklamaktadır.

⁹⁶⁷-Makdisî, *Ahsenü 't-Tekâsım fî Ma'rifeti 'l-Ekâlîm*, s. 326, 371.

⁹⁶⁸-es-Sem'ânî, V, s. 44 ; Wilferd Madelung, “ Religious Trends in Early Islamic Iran” , *Bibliotheca Persica*, 1988, s. 44 ; Öztürk, s. 214.

⁹⁶⁹-Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 12.

Kerrâmîlerin bu hoş görü çerçevesindeki metodu maalesef diğer gruplar tarafından iyi algılanamamış, onların başkalarına tanıdıkları fikir hürriyeti, kendilerine tanınmamıştır. Zâten onların Şîîler başta olmak üzere Şafî - Eş'ârî gruplarla yaşadıkları tartışmaların altında yatan en büyük neden de bu hoş görü ve fikir hürriyetini karşı taraftan görememeleridir.

Kerrâmîlerin Nişabur'da gerek fikir hayatına gerekse toplumsal yaşantıya sundukları en önemli katkılardan birisi, alışkanlık haline getirdikleri zühd ve takvâli yaşama biçimleri ile şehirdeki tasavvûfî canlılığın gelişmesine yardımcı olmalarıdır. Bu bağlamda Kerrâmîlerin, incelediğimiz dönem Nişabur'unda hankâhlar açmış olabileceklerini tahmin etmekteyiz. Zirâ Kerrâmîlik'in fikirlerinin bir anlamda mutfağı sayılan hankâhların, onların en önemli üstadı olan İshak b. Mahmezâş'ın çabalarıyla İslam'a giren elli bin gayri müslimin yaşadığı dönemde olmaması pek te mümkün görülmemektedir.

Mûtezîlîler

Horasan bölgesine Mûtezîlî fikirlerin girdiği dönem olarak kaynaklar, bu akımın önemli temsilcilerinden olan Sumâme b. El - Eş'râs'ın Horasan ve Mâverâünnehir'de Türklerle yapılan savaşlara katılarak esir düşmesini⁹⁷⁰, bu esirlik hayatında Mûtezîlî fikirlerin propagandasını yapmış olmasını vermektedirler.⁹⁷¹ Gerçi ondan önce mezhebin kurucusu Vâsıl b. Ata'nın dâîsi Hafs b. Sâlim'de bu bölgelerde faaliyet göstermiştir ama kısa süreli kaldığı için pek fazla tesirli olamamıştır.⁹⁷² Bu faaliyetlere rağmen Mu'tezîle Mezhebi'nin Horasan'da fazla taraftar kitlesine sahip olamadığını görmekteyiz. Daha sonraki dönemlerde Mu'tezîlî alim Ebü'l-Kâsım el-Ka'bî'nin memleketi Belh'e gelip mezhebinin fikirlerini

970-Câhız, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, trc. Ramazan Şeşen, Ankara 1988, s. 75-76.

971- Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 167.

972-İbn Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezîle*, thk. S. D. Wilzer, Beyrut 1988, s. 32.

yaymaya çalışması ve eserler telif etmesi Belh'te çok fazla taraftar oluşturmaya da Nesef'te ilgiyle karşılanmıştır.⁹⁷³ Mu'tezile - Zeydiyye yakınlığı Zeydî fikirlerin benimsendiği Horasan'ın belli bölgelerinde Mu'tezile'nin taban bulmasına yardımcı olmuştur.⁹⁷⁴

Nişabur havâlisi de Mu'tezilî fikirlerin tartışıldığı Horasan şehirlerinden biridir. Halku'l-Kur'ân konusu bu fikirlerin başında gelmektedir. Bu konunun, Nişabur'un entellektüel kimseleri arasında tartışıldığını, ama sonucun hiç te Mu'tezile Mezhebi taraftarlarının istediği şekilde kabul görmediğini görmekteyiz. Muhammed b. İsmail el-Buhârî'nin Nişabur'dan gitmesine sebep olan hâdis⁹⁷⁵, buna en güzel örnektir. Buhârî ile Muhammed b.Yahyâ ez-Zühli'nin başını çektiği grubun arasında cereyan eden olay Mu'tezile'nin ana görüşlerinden biri olan Halku'l-Kur'ân konusunun Nişabur'da taban bulmadığını, bu fikri savunanların bidatçı damgası yediklerini göstermektedir. Kaldı ki, Kur'ân'ın mahluk olup olmadığı konusundaki soruya Buhârî'nin vermiş olduğu cevap tamamen Mu'tezilî görüşleri de yansıtmamaktadı. O, Kur'ân'ın Allah'ın kelâmı, İnsanlar tarafından telaffuzunun ise mahluk olduğunu söylemiştir. Kur'ân'ın her hâlükârda mahluk olmadığı cevabını bu konuda tek doğru cevap olarak gören Zühli ve ekibi, Buhârî'nin vermiş olduğu cevabın ne demek olduğunu anlama cihetine bile gitmeden onu bidatçı ilan etmişler ve Buhârî'nin Nişabur'u terk etmesine sebep olmuşlardır. Zühli ve onun gibi düşünen kimselerin bu tavırlarının altında ilmî yönden Buhârî'yi çekememe düşüncesi yattığı görülse de bu tavır, Mu'tezilî düşüncenin Nişabur'da çok ta güçlü bir konumda olmadığını göstermektedir. Bu görüş yanlılarının Nişabur'daki

973-Ebü'l-Kâsım Ka'bî el-Belhî, *Zikrû'l-Mu'tezile min Makâlâtî'l-İslâmiyyîn*, thk. Fuad Seyyid, Tunus 1986, s. 44.

974-Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s.167-168.

975-Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, s. 30-33 ; es-Sübkî, II, s. 11 vd. ; ez-Zehebî, *Siyer-i A'lâmi'n-Nübelâ*, Beyrut, 1985, XII, s. 453-463 ; Kurt, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci (Buhara Örneği)*, s. 335-336.

mevcûdiyetini, Mu'tezîle'nin Me'mun dönemi'nin resmi mezhebi olmasından dolayı İslam memleketlerinin genelinde bu mezhebin kabulü konusunda sürdürülen baskıcı politikanın meyvesi olarak görebiliriz. Zirâ bu görüşü kabul etmeyen kimselere karşı alınan sert tedbirler Nişabur'da da geçerli olmuştur. Bu duruma örnek olarak Muhammed b. Eslem et-Tûsî'yi verebiliriz. O, bu mezhebin görüşlerini kabul etmediği için Talha b. Tâhir döneminde hapsedilmiş ve Abdullah b. Tâhir'in Horasan Valisi olma zamanına kadar tutuklu kalmıştır.⁹⁷⁶ Bu bağlamda Nişabur'da Mu'tezîle Mezhebi'nden önemli bir azınlığın varlığından Makdisî bahsetmektedir.⁹⁷⁷

Cehmîler

Cehm b. Safvân'a uyan kimselerin oluşturduğu mezhep olan Cehmiyye⁹⁷⁸, kurucusunun Horasan bölgesinden olması ve Kûfe'de eğitimini tamamladıktan sonra tekrar bu bölgeye gelerek görüşlerini burada yaymaya çalışmasından dolayı Horasan sınırlarında taraftar bulmuştur.⁹⁷⁹

Tirmiz, Belh ve Merv⁹⁸⁰ başta olmak üzere Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinin önemli merkezlerinde faaliyet gösteren ve görüşlerini yaymaya çalışan Cehm b. Safvân'a Nişabur'da da bir çok kimse tâbî olmuştur.⁹⁸¹ Nişabur ve ona bağlı bulunan yerlerdeki Cehmîler hakkında kaynaklar pek fazla bilgi vermemektedir. Ancak Nişabur'da yetişen ve başta Hadis olmak üzere İslâmî İlimler'de döneminin en büyük alimlerinden biri olarak kabul edilen İbrahim b. Tahmân'ın Nişabur'da Cehmiyye Mezhebi'ne bağlı birçok kimseyi Hanefî Mezhebi'ne döndürdüğüne dâir

976-Attar, s. 238 vd.

977-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rîfeti'l-Ekâlîm*, s. 326.

978-Cehm b. Safvân ve Cehmiyye Mezhebi hakkında bkz: Şehristânî, I, s. 86 ; Taberî, VII, s. 334-335; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, V, s. 344 ; Makdisî, *el-Bed' ve't-Târih*, V, s. 146 ; Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 156-157; İbn Hâcer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, X, s. 281; Hatib el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XII, s.164; Şerafeddin Gölçük, " Cehm b. Safvân ", *DİA*, VII, s. 233-234 ; a.mlf., " Cehmiyye ", *DİA*, VII, s. 234-236.

979-Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 157 ; Gölçük, " Cehm b. Safvân ", *DİA*, VII, s. 234 ; a.mlf., " Cehmiyye ", *DİA*, VII, s. 235.

980-İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, X, s. 281.

981-Hatib el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XII, s.164.

rivâyet⁹⁸², bu bölgede hatrı sayılır bir Cehmiyye mensubunun olduğunu göstermektedir.

Şîiler

Hız. Muhammed'in vefâtının akabinde Hız. Ali'nin halifelige geleceğine inanan, bu gelişin nas ve tayin ile belli olduğunu ifâde eden, Hız. Ali'den sonra da imâmetin kıyamet kopuncaya dek Hız. Ali ve Fâtıma evliliğinden doğan soydan devam edeceğini iddia eden grupların genel adı olan Şia⁹⁸³, Horasan bölgesindeki faaliyetlerine Emevî iktidârının zulmünden kaçan kimseler vâsıtasıyla başlamış ve bu faaliyetler Abbâsî iktidârını başa geçirene kadar yoğunlaşarak devam etmiştir. Şîilerin Abbâsî iktidarını benimsemeleri o derecedeydi ki Muhammed b. el-Hanefiyye'nin oğlu Hişam'a bıraktığı halifelik, onun tarafından hiçbir mahzur görülmeden Abbâsîlere devredilmiştir.⁹⁸⁴ Abbâsîlere olan güvenleri onlar için hiçte olumlu sonuçlar doğurmamış, bütün desteklerini verdikleri bu yeni yönetim iktidârını kuvvetlendirince onları yavaş yavaş tasfiye etmiştir.⁹⁸⁵

Gerek Emevî gerekse Abbâsî iktidârından olumsuz tavır gören Şia, diğer itikâdi mezheplerde olduğu gibi bölünmeler yaşamış ve birçok kısımlara ayrılmıştır. Şîilerin bölündüğü bu dallar içinde Nişabur için önemli olanı ıımlı Şîiler ve Zeydîlerdir.

Abbâsî iktidârının kendilerine karşı göstermiş olduğu olumsuz tavır üzerine Şîiler, merkezî otoritenin fazla tahakküm kuramadığı bölgelere dağılmışlardır. Bu bölgelerden birisi de Nişabur'dur. Bu şehir, Tâhirîlerden Abdullah b. Tâhir

982-Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, s. 108.

983-Hasan Onat, *Emevîler Devri Şîi Hareketleri*, Ankara 1993, s. 15 ; Şia hakkında bilgi için bkz: İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-A'yân ve Ebnâi'z-Zamân*, thk. İhsan Abbas, Beyrut 1977, VIII, s. 508 ; Ethem Ruhi Fığlalı, , *Çağımızda İtikâdi İslam Mezhepleri*, İstanbul 1993, s. 118-179 ; Onat, s. 15.

984-Hüseyin Atvan, *ed-Da'vetü'l-Abbâsiyye: Târîh ve Tedavvur*, Beyrut, trz. s. 161 vd., 233 vd. ; G. V. Vloten, *Emevî Devri'nde Arap Hâkimiyeti*, trc. M. Said Hatiboğlu, Ankara 1986, s. 56.

985-Taberî,VII, s. 547, 550-551 ; İbn Kesîr, X, s. 82, 95.

tarafından Horasan'ın idâre merkezi olarak seçilmesine kadar Merv'in gölgesinde kalmış dolayısıyla merkezî idârenin otoritesi Merv'de olduğu kadar burada hissedilmemiştir. Nitekim Nişabur başta olmak üzere ona bağlı beldelelerden Beyhak, Sebzvar ve Tus Şiîlerin yerleştiği yerlerden olmuştur.⁹⁸⁶

İlımlı Şia diye nitelendirdiğimiz grup isyana taraf olmayan ve kendilerine tahakküm eden iktidâra karşı ılımlı bir tavır takınan gruptur. Alevîler olarak ta vasıflandırılan bu grubun Nişabur'a geliş öyküsü şöyledir: Muhammed b. Zübâret b. Abdullah Medine'de Alevîlerin emiri idi. Oğlu Ebû Cafer Ahmed'de kendisine itaat edilen bir emirdi. Taberistân'ın İslam ile tanışması sırasında Zeydîlerin imamlarındandı. Onun ilminin büyüklüğünü gören Taberistân halkı ona biat etmiştir. Ebû Cafer'in burada bir yönetici ile arası açılınca Taberistân'dan ayrılmak zorunda kaldı ve Nişabur'a geldi. Nişabur onun ve ailesinin bundan sonra vatani haline gelmiştir. Nitekim oğlu Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed ez-Zübâret burada doğmuştur. Bu şahıs büyüüp babasının yerine geçince insanlar etrafında toplanmış ve halife olarak ona biat etmişlerdir.⁹⁸⁷ Nişabur'da onun adına hutbe okunmuştur.⁹⁸⁸ Tâhirîlerin en önemli simâsı olan Abdullah b. Tâhir idâreciliği döneminde kendinden önce babası Tâhir b. Hüseyin'in yapmış olduğu uygulamayı⁹⁸⁹ yürürlüğe koymuş, bu Alevî aile ile akrabalık bağı tesis etmek istemiş ve bu kişiye kardeşi Ali b. Tâhir'in kızını vermiştir.⁹⁹⁰ Böyle bir evlilikle Abdullah b. Tâhir'in Nişabur'da önemli bir konumda olan Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed'in ve ona bağlı olan Alevî ahâlînin nüfûzundan yararlanmak istediği gayet açıktır. Bu evlilikten Ebû

986-Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, trc: M. Fuad Köprülü, Ankara 1977, s. 47.

987-Ibn funduk el-Beyhâkî, s. 254-255; Öztürk, s. 219.

988-el-Fârisî, s. 77-78.

989-Tâhir b. Hüseyin, Nişabur'a ilk olarak yerleşen Alevî ailesinin reisi Ebû Cafer Ahmed'in babası Muhammed b. Zübâret b. Abdullah'a kızını vermek suretiyle Alevîlerle akrabalık bağı kurmuştur. (Öztürk, s. 221)

990-Öztürk, s. 219.

Muhammed Yahyâ b. Muhammed dünyaya gelmiştir. Hem Tâhirî hem de Hz. Ali evladının kanını taşıyan bu şahıs, Nişabur'da itaat edilen bir kişi olmuştur. Seyyid-i Âli Resûlullah ünvanı verilen Ebû Muhammed Yahyâ'dan sonra Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Yahyâ Alevî ahâlînin başına geçmiştir. Bu şahsın Alevîler için önemli bir özelliği vardır. Sâ mânî Hükümdârı Nasr b. Ahmed tarafından Kendisine hilat verilen ve belli bir gelir bağlanan Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Yahyâ, bir hükümdâr tarafından bu şekilde taltif edilen ilk Alevî olarak kabul edilmektedir.⁹⁹¹ Nasr b. Ahmed'in Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Yahyâ'ya bu şekilde davranmasının arkasında hükümdârlığı döneminde, Deylem ve Taberistân yörelerine yerleşmiş olan Alevîlerin fırsatını bulduklarında Sâ mânî topraklarına özellikle de Nişabur civarına saldırımları esnasında şehirdeki Alevîlerle anlaşmalarını önleyerek Nişabur'da yaşayan Alevîleri kendi saflarına çekmelerini engellemek olduğu düşünülebilir. Buna ilâve olarak yine onun döneminde, 297 / 910 yılında kurulan ve etki sahasını arttıran Fâtîmî Devleti'nin dâîlerinin propaganda faaliyetlerini arttırmaları ve Horasan'da merkez olarak Nişabur'u seçmeleri⁹⁹², hükümdârın buradaki Alevîlerin onların tarafına geçebileceklerini düşünmesine vesile olmuş ve böyle bir düşünce de hükümdarda Nişabur'daki Alevîleri kendi safına çekme fikrini uyandırmış olabilir. Bunun da en güzel yolu Alevîlerin reisi konumundaki kişiyi yukarıda zikrettiğimiz şekilde taltif etmekten geçmektedir. Sâ mânî hükümdârının yapmış olduğu yardımdan ötürü sâhibü'l-erzâk sıfatını alan Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Yahyâ yüz kûşür yaşta ölünce oğlu Ebû Ali Muhammed, babasının yerine Alevî toplumunun başına geçmiştir.⁹⁹³

Hicrî II.Yüzyıl'dan itibaren Şia'nın büyük yayılma gösterdiği Hazar Denizi'

991-el-Fârisî, s. 59-60 ; Öztürk, s. 220.

992-Daftary, *Short History of Ismailism*, Cambridge 1998, s. 43.

993-el-Fârisî, s. 59-60 ; İbn Funduk el-Beyhâkî, s. 255 ; Öztürk, s. 220.

nin sahil kesimlerinden gelerek Nişabur'a yerleşen Alevî topluluğu⁹⁹⁴, şehrin sosyal yaşamında önemli bir konumda bulunmaktaydı. Zirâ sayı itibâriyle dikkate değer bir yekûn teşkil eden Alevî ahâlî, başlarındaki nakib ünvanına sahip reisleri vasıtasıyla şehirdeki diğer gruplar üzerinde üstünlük kurmakta, idârecileri etkileri altına alabilmekteydiler. Dolayısıyla yukarıda zikrettiğimiz gibi idâreciler onları memnun etmek için çeşitli uygulamalara gitmekteydiler.

İfâ ettikleri görevin önemine binâen nakiblik mevkiîne gelecek olan kişilerin gerek ilim yönünden gerekse maddî servet yönünden Alevî toplumunun kabul edeceği kriterlere sahip olmaları gerekmektedir.⁹⁹⁵ Nitekim Nişabur'da Alevîlerin reisliğini yapan Ebû Cafer Ahmed ve onun soyundan gelenlerde bu özellikleri görmekteyiz. Bir Alevî reisinin toplumu temsil etme görevinin yanında, kendi ahâlisindeki kişiler hakkındaki bilgileri her zaman güncelleme görevi de bulunmaktaydı. Zirâ Şecerenâme ismi verilen kayıtlarda yer alan bilgiler, bir Alevî için itibâr vesilesi olmasının yanında vergiden muaf olma anlamı da taşımaktaydı.⁹⁹⁶

Nişabur şehrinin âyanları arasında sayılan Alevî reisliği konusunda adaylar arasında zaman zaman kavgaların çıktığına da şahitlik etmekteyiz. Alevî reisi Ebû Ali Muhammed'in kardeşi Cevherek lakaplı Ebû Abdullah el-Hüseyin ile başka bir Alevî ailesinden muhaddis Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Davud'un oğulları arasında çıkan kavga bu duruma bir örnektir.⁹⁹⁷ Çıkan kavgaların sona erdirilmesi ve sükûnetin sağlanmasında şehirdeki diğer gruplar da bazen olaya müdâhale etmekteydiler. Bahsi geçen kavgaya Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Davud'un oğulları lehinde müdâhil olan Şafîîler, sonucun Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Davud'un

994-el-Fârisî, s. 60.

995-Öztürk, s. 221-222.

996-Öztürk, s. 222.

997-el-Fârisî, s. 60.

oğulları lehinde neticelenmesini sağlamışlardır.⁹⁹⁸

Nişabur'un merkezinden başka yukarıda da zikrettiğimiz gibi Beyhak, Sebzvar ve Tus'ta Alevîlerin yoğun olduğu bölgelerdendi. Bu merkezler arasında Tus'un onlar için ayrı bir yeri bulunmaktaydı. Zirâ İmam Ali er-Rızâ b. Musâ (öl. 203 / 818) nın kabri Tus'a bağlı Senâbâz Köyü'nde bulunmaktaydı. Abbâsî Halifesi Harun er-Reşid'in vefâtının akabinde oğulları Emin ve Me'mun arasında başlayan iktidâr mücadelesi, merkezi idâreye bağlı olan yerlerde de baş kaldırılar beraberinde getirmiştir. Emin'i yenerek iktidârı ele geçiren ve durumunu sağlamlaştıran Me'mun devletin dört bir yanında patlak veren isyanları bastırıp halkı sakinleştirmek istemiştir. Bu bağlamda Şîîlerin de gönlünü almaya çalışmış, onların çok önem verdikleri Ali er-Rızâ'yı kendinden sonra veliahd tayin etmek için Medine'den Merv'e davet etmiştir.⁹⁹⁹ Ali er-Rızâ'nın Merv'e gelmesinden sonra kendisi de Merv'de olan Me'mun 201 / 817 yılında onu veliahd tayin etmiştir.¹⁰⁰⁰ Daha sonra Ali er-Rızâ ile Bağdat'a doğru yola çıkan¹⁰⁰¹ Me'mun daha Nişabur'un Tus isimli yerleşim merkezinde iken 202 / 818 yılında Ali er-Rızâ ölmüş ve Abbâsî Halifesi Harun er-Reşid'in Senâbâz Köyü'ndeki kabrinin yanına defnedilmiştir.¹⁰⁰² Ali er-Rızâ'nın Tus'da defnedilmesi Nişabur'u Şîîler için kutsal bir bölge haline getirmiştir. Onun Nişabur'da geçirdiği günler ve buralarda yapmış olduğu faaliyetler efsâneleştirilerek nesilden nesile aktarılmış¹⁰⁰³ ve kabri devamlı ziyaretçilerin

998-el-Fârisî, s. 60.

999-Ya'kubî, *et-Tarih*, II, s. 448 ; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, IV, s. 28 ; Kuleynî, *el-Usûl mine'l Kâfî*, Tahran, 1388 hş., s. 407.

1000-Ibn Kuteybe, *el-Meârif*, s. 169 ; Ya'kubî, *et-Tarih*, II, s. 448 ; Taberî, VIII, s. 554.

1001-Taberî, VIII, s. 564 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VI, s. 347 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, III, s. 208-209.

1002-Kuleynî, s. 412 ; Taberî, VIII, s. 568 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VI, s. 351 ; İbn Tiktaka, *el-Fahrî fi Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslamiyye*, Beyrut, trz., s. 199.

1003-Grayeli, s. 48-57.

gelmesiyle dolup taşmıştır.¹⁰⁰⁴

1005

Nişabur Hicrî İkinci Yüzyıl'ın ortalarından itibaren bünyesinde pek çok mezhebî görüşler barındıran bir bölge konumunda olmuştur. Ehlî Hadis, Mürchie, Şia

1004- Me'mun'un Ali er-Rızâ'yı veliaht olarak tayin etmesinin nedenleri ve Ali er-Rızâ'nın ölümünde Me'mun'un rolü hakkında geniş bilgi için bkz: , Nahide Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı -Me'mun Dönemi-*, Ankara 2002, s. 47-55 ; Metin Bozan, " Ali er-Rızâ'nın Veliahtlığı Meselesi (İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyesine Teori-Pratik Açısından Eleştirel Bir Yaklaşım) ", *Dini Araştırmalar*, c.VII, Mayıs-Ağustos 2004, sa. 19, s. 159-171.

1005-Ali er-Rızâ'nın Kabrinin dıştan ve içten görüntüsü. ([http:// upload.wikimedia.org/wikipedia/en/f/fe/Imam_Ali_Reza.jpg](http://upload.wikimedia.org/wikipedia/en/f/fe/Imam_Ali_Reza.jpg) 08/02/2008 ; [http:// upload.wikimedia.org/wikipedia/en/5/56/Mashad_imam.jpg](http://upload.wikimedia.org/wikipedia/en/5/56/Mashad_imam.jpg) 08/02/2008)

Hanefî, Şafîî, Eş‘ârî, Kerrâmî gibi gruplar buradaki mozağin parçalarını oluşturmaktaydılar. Bu grupların Ehli Hadis, Şafîî ve Eş‘ârî olanları aynı paralelde, Mürcie, Hanefî ve Kerrâmî olanları da aynı paralelde faaliyetlerine devam etmekteydiler. Ilımlı Şîîler veya Alevîler dediğimiz kesim ise bunlara nazaran biraz daha yalnız kalmaktaydı. Bu dönemde Şîî Ekol’ün önemli temsilcilerinden Fadl b. Şâzân’ın görüşlerine baktığımız zaman bu yalnızlığı görebiliriz. O, Hadis ehlini ve Rey ehlini Mürciî olarak addetmekte, onların, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer’i Hz. Ali’ye takdimde ve Şia’yı kible ehli dışında görmekte birleştiklerini söylemektedir. Yine o, Mürcie’nin Hz. Ali’yi ilk iki halifeye takdim eden kimseyi, daima ibadet etse ve hiç günah işlemese bile, kanı helal olan müşrik olarak gördüğünü dile getirmektedir.¹⁰⁰⁶ Fadl b. Şâzân’ın ve onun görüşleri doğrultusunda Şîîlerin Mürcie’yi devamlı eleştirmeleri Bu mezhep yanlılarının Nişabur’da çok kuvvetli bir durumda olmasından kaynaklanmaktaydı. Dolayısıyla kendilerine rakip olarak Şîîler, Mürciîleri görmekte ve şehirde onların güçlerini kırmayı amaçlamaktaydılar. İlerleyen zaman dilimlerinde Nişabur’un Müslüman toplumunun inanç bazında yapısının farklılaştığı görülmektedir. Bu farklılaşmada değişmeyen ve durumlarını güçlendiren grup Şîîler olmuştur. Hicrî IV. Yüzyıl’a doğru Mürciî - Şîî rekâbeti yerini, bu dönemde Nişabur’un Müslüman ahâlîsinin en önemli kısmını oluşturan Kerrâmî ile Şîî grupların rekâbetine bırakmıştır.¹⁰⁰⁷

Ilımlı Şia veya Alevîler diye nitelendirdiğimiz grubun bu rekâbetini, diğer Şîî grupların merkezî otoriteye karşı gösterdikleri saldırgan tavrın bir nevî yön değiştirmesi şeklinde de telakkî edebiliriz. Zirâ merkezî otoriteyi değiştirecek gücü kendinde bulamayan bu grup, içlerindeki baskın güç olma isteklerini Nişabur’daki

¹⁰⁰⁶-Fadl b. Şâzân, *el-İzâh*, s. 53-54.

¹⁰⁰⁷-Makdisî, *Ahsenü’l-Tekâsîm fî Ma’rifeti’l-Ekâlîm*, s. 316, 323, 336, 371.

diğer mezhebî görüşleri pasifize ederek yerine getirmeyi düşünmekteydiler. Abdullah b. Tâhir'in Fadl b. Şâzân'ı Nişabur'dan sürgün etmesinin¹⁰⁰⁸ altında yukarıda söylediğimiz sebebin yattığı ve Abdullah b. Tâhir'in Şîîlerin mezhepler arası rekâbette aşırı gittiklerini tesbit etmiş olduğu düşünülebilir.

Nişabur'da faaliyet göstermiş olan diğer bir Şîî grup Zeydîlerdir. Burası Şia'nın bu kolunun kurucusu olarak kabul edilen Yahyâ b. Zeyd b. Hüseyin Zeynelâbidîn b. Ali'ye¹⁰⁰⁹ belli bir müddet ev sahipliği yapmıştır. Yahyâ b. Zeyd babasının Yemen'de öldürülmesinden sonra Horasan'a gelmiş, Belh ve Nişabur'da saklanmıştır. Yakalanıp Merv'e götürülmüş, serbest kaldıktan sonra taraftar bulmak için Nişabur'a tekrar dönmüş, Beyhak ve Tus gibi Nişabur'a bağlı beldeleri dolaşmıştır.¹⁰¹⁰ Yahyâ b. Zeyd'in Zeydî fikirleri burada yayma çabası yöre halkı tarafından pek te fazla rağbet görmemiştir. Bunun nedeni, Emevî iktidârının bir devlet politikası olarak uygulamaya koyduğu Mevâlî politikasının Nişabur halkı üzerinde Araplar hakkında bıraktığı olumsuz düşüncedir. Onlar, Ehli Beyt'e gönülden gelen duru bir sevgi ile muhabbet beslemekteydiler. Oysa Zeydîlerin ve diğer Şîî grupların iktidârla mücadelelerini Arapların kendi aralarındaki mücadeleleri olarak değerlendirmekte ve Mevâlî politikasından dolayı Araplara karşı olumsuz bir tavır takındıkları için iki tarafa da destek vermemekteydiler. Yahyâ b. Zeyd'in fikirlerinin fazla taraftar bulamama nedenlerinden biri de, onun Nişabur'da kuvvetli bir konumda olan Mürcie ile işbirliği yapmamasıdır. Zirâ Emevîlerin koyu Arap Milliyetçiliği'ne dayalı politikalarına karşı duran Mevâlî halkın benimsemiş olduğu Mürcie Mezhebi, Nişabur'da çok fazla taraftara sahipti ve toplumun büyük bir

1008-el-Keşşî, *er-Ricâl*, Matbaatü'l-Cedide, 1317, s. 334.

1009-Fiğlalı, s. 123.

1010-Taberî, VII, s. 547, 550-551 ; Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, nşr. Ali Habîbe, Kahire, 1967, s. 194 ; İbn Kesîr, X, s. 82, 95.

kesimini bu Mezhep yönlendirmekteydi.¹⁰¹¹ Yahya b. Zeyd'in Nişabur'da taraftar bulma çabaları tamamen başarısız olmamıştır. Bir rivâyete göre Beyhak'ta onun etrafına fikirlerini kabul eden yetmiş kişinin toplandığı,¹⁰¹² Bir başka rivâyette ise¹⁰¹³ onun fikirlerini kabul eden yüzyirmi kişinin olduğu söylenmektedir. Yahyâ b. Zeyd'den sonra Zeydîlerin Nişabur'daki durumu fazla parlak olmamıştır. Şehrin özellikle Tâhirîler zamanında idâre merkezi olarak kullanılması ve bu hanedânın merkezî otoriteye karşı ayaklanan Zeydîlere karşı vermiş oldukları amansız mücadeleler onların Nişabur ve çevresine sokulmalarını önlemiştir.¹⁰¹⁴ 251 / 865 Yılı'nda Taberistan'da Zeydî Devleti'ni kuran Hasan b. Zeyd'den sonra yerine geçen Muhammed b. Zeyd zamanında, Tâhirî - Saffârî mücadelesinden yararlanarak Nişabur'u Tâhirîler adına ele geçiren fakat Amr b. Leys ile yapmış olduğu mücadelesinde Tâhirîlerden bir destek göremeyen Râfi' b. Herseme'nin Nişabur'da hutbeyi Muhammed b. Zeyd adına okutması¹⁰¹⁵, Zeydî hâkimiyetinin az sürede ve göstermelikte olsa Nişabur'da hissedildiğini göstermektedir. Şehir kısa süre sonra Amr b. Leys'in kontrolüne geçmiştir. Sâmanîler döneminde de Zeydîler fırsatını buldukça Nişabur'a akınlar düzenlemişler ve hatta II. Nasr b. Ahmed döneminde olduğu gibi kısa süreli de olsa ele geçirmişlerdir.¹⁰¹⁶

Hanefî ve Şafîîler

Nişabur'da yaşayan dini gruplar arasında mensubu en fazla olanlardan ikisi Hanefî ve Şafîîlerdir. Ehli Sünnetin iki önemli ayağını teşkil eden bu iki mezhep

1011-Algöl - Çetin, III, s. 206 ; Uslu, s. 195-196.

1012-Taberî, VII, s. 547, 550-551; Ezdî, s. 194 ; İbn Kesîr, X, s. 82, 95.

1013-Ya'kûbî, *et-Târih*, II , s. 306.

1014-Taberî, IX, s. 7, 271-276, 307, 309, 346, 372-373, 378, 382, 406, 474, 501, 508-512 ; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, *Makâtîlü't-Tâlibiyyîn*, şrh ve thk. S. Ahmed Sakr, Kahire 1949, s. 577-578, 615, 671 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih* VI, s. 442-443 ; VII, s. 130-134, 163-165, 177, 203-204, 240, 248, 257, 288.

1015-Taberî, X, s. 44.

1016-İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, s. 124-125; İbn İsfendiyâr, *Târih-i Taberistân*, nşr. Abbas İkbâl Aşiteyânî, I-II, trz, I, s. 277-278; es-Sâbî, *el-Müntezâ min Kitâbi't-Tâci li Ebî İshak es-Sâbî*, nşr. Muhammed Hüseyin ez-Zebîdî, Bağdat, 1977, s. 73-76; Zeydîlerin Sâmanîler döneminde Nişabur'a yönelik faaliyetleri hakkında geniş mâlûmât Sâmanîler döneminde Nişabur isimli bölümde verilmiştir.

müntesiplerinin Nişabur'daki yaşantıları hiçte dostça olmamıştır. Birbiriyle çok sıkı bir rekâbete girmiş olan gruplar,¹⁰¹⁷ bu işi o derece ilerletmişlerdir ki şehrin ayrı ayrı mahallelerine ayrılmışlar ve iddialarında korkunç bir bağnazlık örneği sergilemişlerdir.

Hanefîler ve Şâfiîler arasında mevcut olan bu rekâbetin nedenlerini aradığımızda, bunların bir çok faktör altında toplandığını görmekteyiz. Bu faktörleri dini, siyasi ve toplumsal faktörler diye tasnifleyebiliriz. Dini faktörlerin içerisinde en önemli yeri bu iki mezhep mensuplarının sahip oldukları îtikâdî anlayışlar almaktadır. Zira Hânefî mezhebi mensupları îtikâdî bazda Mürcie akîdesine sahiptiler. Şâfiîler ise şiddetle bu akîdenin karşısında yer almaktaydılar.¹⁰¹⁸ Şâfiîler Hânefîlerle girişmiş oldukları rekâbette önemli birde destekçi bulmuşlardır. Bu destek Ehli Hadis diye nitelendirilen Hadis taraftarlarından gelmiştir.¹⁰¹⁹ Nişabur'daki Hânefî-Şâfiî çekişmesinde, gerek îtikâdî gerekse amelî bazda mezheplerin yeni yeni teşekkül etmeye başlamaları, dolayısıyla da savundukları fikirleri sağlam zeminlere oturtmuş olamamaları da etkili olmuştur. Nitekim Sâmânîler döneminin sonuna doğru Şâfiîler ve onların destekçileri olan Hadis taraftarları îtikâdî görüşlerde Eş'ârî Mezhebi'ni benimserken, Hânefîler ise Mürcie Ekolü'nden neşet eden ve ortaya koyduğu görüşlerle Ehli Sünnetin îtikâdî bazda ikinci önemli ekolü olan Maturîdî Mezhebini benimsemişlerdir.¹⁰²⁰ Bu durum birbiri ile kıyasıya rekâbet içerisine girmiş olan bu iki mezhebin îtikâdî bazda hemen hemen

1017-Makdisî, *Ahsenü 'l-Tekâsîm fî Ma'rîfeti 'l-Ekâlîm*, s. 336 ; Bulliet, *The Patricians of Nishapur A Study in Medieval Islamic Social History*, s. 62-63 ; Merçil Erdoğan, " Simcûriler V –Ebu'l-Kâsım b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî ", *İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1983-1987, s. 136-138. Bu konu hakkında ayrıca bkz: Bulliet, " The Political – Religious History of Nishapur in the Eleventh Century ", *Islamic Civilisation: 950 – 1050*, ed. D. S. Richard, London 1973, s. 71 – 91.

1018-Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 235, 237; a.mlf., *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 179.

1019-Hadis taraftarları diye farklı bir isim ile adlandırılabilir bile bu kişilerin savundukları görüşler büyük ölçüde Şâfiîlerinki ile benzerlik göstermekteydi. Nitekim Hadis taraftarları arasında birçok Şâfiî alim bulunmaktaydı. ; Nişabur'daki Hadis taraftarları hakkında geniş bilgi için bkz: Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 178-181.

1020-Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 271- 285.

aynı paralellere geldiğini göstermektedir.

Nişabur'da Kerrâmîler ile Şâfiîler arasındaki rekâbetin Hânefleri ilgilendiren bölümü de vardır. Bu, Kerrâmîlerin fikhî olarak Hânefî Mezhebi'ni benimsemiş olmalarıdır.¹⁰²¹ Şâfiîler, Kerrâmîlerin kendileri açısından makbul olmayan görüşlerini eleştirirken bu eleştiriler, fikhî alanda Haneflere de gelmekteydi.

Şehirdeki Şafiî - Hânefî çekişmesinde etkili olan siyasî faktörlerin başında idârecilerin tutum ve davranışları gelmektedir. Amelî mezheplerin teşekkül devresinde ve daha sonrasında idârecilerin seçtikleri kadılara baktığımız zaman bunların büyük bir çoğunlukla Hânefler arasından tercih edildikleri görülmektedir. Buna örnek olarak Abbâsî halifesi Mansur'un Ebû Hanîfe'yi kadılık makamına getirmek istemesini¹⁰²² ve Hârûn er-Reşid'in Ebû Yusuf'u Kâdî'l-Kudatlık'a atamasını verebiliriz.¹⁰²³ Bu durum Nişabur'da da devam etmiş ve şehre atanan kadılar ekseriyetle Hanefî Mezhebine mensup kimseler arasından seçilmiştir.

Nişabur'da Hanefî - Şâfiî çekişmesine müdâhale eden ilk idâreci sınıfın Tâhirîler olduğunu görmekteyiz. Abdullah b. Tâhir şehirde Mürcie akîdesini benimseyenlere karşı onların savunmuş oldukları bazı fikirlerden dolayı sert tedbirler almıştır. Bu tedbirlerin alınmasında Şafiî Mezhebi mensuplarının ve onların ittifak içerisinde oldukları Hadis taraftarlarının Abdullah b. Tâhir'i etkilemesinin rolü büyük olmuştur.¹⁰²⁴ Mürcie Mezhebi mensuplarının amelde Hanefî Mezhebi'ni benimsemeleri bu sert tedbirlerin içerisine Haneflerin de girmesine vesile olmuştur. Bu dönemde Şafiîler idâreci desteğini de alarak Haneflere oranla biraz daha güçlü hâle gelseler bile Mürcie'nin dolayısıyla Haneflerin etkinliğini kıramamışlardır. Bu

1021-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâşim fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 365 ; Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 234.

1022-Hucvîrî, *Keşfü'l-Mahcûb*, s. 189.

1023-Kasım Kufralı, "Ebû Yusuf", *MEB., İA.*, IV, s. 59-60 ; Salim Ögüt, "Ebû Yusuf", *DİA.*, X., s. 260-261.

1024-İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbu İmam Ahmed b. Hanbel*, s. 198-199 ; es-Sabûnî, *Akîdetü's-Selef ve Ashâbü'l-Hadis*, (*Mecmuatü'r-Resâilü'l-Kemâliyye fî't-Tevhîd* içerisinde, 73-122), Kahire, trz., s. 102-103.

durumu Abdullah b. Tâhir'in onları İshak b. Râhaveyh'e şikâyet etmesinden¹⁰²⁵ ve bu büyük alimin Mürcîî Akîdeyi benimseyenlerin Nişabur'daki çoğunluğunu gördükten sonra şehri terketmesinden¹⁰²⁶ anlamaktayız. Abdullah b. Tâhir'den sonra bu sülâleden gelen idârecilerden Tâhir b. Abdullah'ın ve Muhammed b. Tâhir'in başta Muhammed b. Kerrâm olmak üzere ona tâbî olan Kerrâmîlere karşı göstermiş oldukları olumsuz tavır¹⁰²⁷ da dolaylı yoldan Hanefîleri etkilemiştir. Zirâ Mürcîî akîdeden neşet etmiş olan Kerrâmîler amelde Hanefî idiler. Tâhirî idârecilerin doğrudan Mürcie ve Kerrâmiyye mensuplarına, dolaylı olarak da Hanefîlere karşı almış oldukları bu menfî tavır, şehirde görev yapan kadıların genelde Hanefîler arasından seçilmesi geleneğini bozmamıştır. Bu dönemde Hafs b. Abdullah¹⁰²⁸, Bişr b. Kâsım b. Hammâd¹⁰²⁹, Ebû Ali el-Hasan b. Bişr el-Herevî¹⁰³⁰ gibi kimseler Hanefî Mezhebi mensubu kadılar olarak görev yapmışlardır. Tahirî idârecilerin Hanefî Mezhebi mensubu kadı tayinlerine devam etmelerinde halkın büyük çoğunluğunun bu mezhebi kabul etmesinin ve başka bir mezhebe mensup kadıyı kabul etmek istememesinin etkisi olduğu düşünülebilir.

Nişabur'da Hanefî - Şafiî çekişmesine müdâhale ederek bu çekişmeden medet uman idâreciler Sâ mânî dönemî idârecileridir. Sâ mânî Devleti'nin ameli bazda tercih ettikleri mezhep Hanefî Mezhebi olunca¹⁰³¹, gerek başkent Buhara'ya gerekse Semerkand ve Nişabur gibi büyük yerleşim birimlerine yapılan kadı tayinleri, âdet üzere büyük çoğunlukta Hanefî Mezhebi içerisinden olmuştur. Bu tayinler Şafiî ve Hanefî halkın iç içe yaşadığı ve birbiri ile rekâbet halinde olduğu Nişabur'da Şafiîler

1025-Ibnü'l-Cevzî, s. 198-199.

1026-Ibnü'l-Cevzî, s. 545.

1027-es-Subkî, II, s. 304 ; Ibn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, V, s. 355.

1028-Ibn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, s. 403.

1029-Kureşî, *Cevâhiru'l-Müdiyye*, I, s. 451.

1030-Kureşî, II, s. 49.

1031-Usta, s. 314.

nezdinde hoş karşılanmamıştır. Ama Şafî Mezhebi mensupları devletin resmi mezhebinin Hanefî olması hasebiyle tepkilerini çok fazla bir şekilde ortaya koyamamışlardır. Bu durum Sâ mânî idâresine karşı Nişabur'da bağımsızlık mücadelesine giren Simcûrîlerin valilikleri dönemine kadar devam etmiştir. Simcûrîler, Nişabur'da Sâ mânî hâkimiyetine karşı güçlü bir konuma gelmek için Şafî mensuplarına açıktan destek vermeye başlamışlardır. Onların gayeleri, Sâ mânîlerin Hanefî Mezhebi mensubu olmalarından dolayı bu mezhep taraftarlarını desteklemelerine içten içe karşı çıkan Şafîlerin Sâ mânîlere olan antipatilerini kendi taraflarına çekmek olmuştur.¹⁰³² Simcûrîlerin bu politikası onlar tarafından Ebû Bekr Ahmed el-Hirî el-Hareşî isimli Şafî bir alimin kadılığa getirilmesi ile doruk noktasına çıkmıştır.¹⁰³³ Nişabur idârecilerinin teb'ası arasında bâriz olarak taraf tutmaları, şehirdeki Hanefî ve Şafî mensupları arasındaki gerginliği had safhaya çıkarmıştır. İki tarafında bağınazlık derecesine ulaşan bu tutumlarını Makdisî eserinde anlatırken Nişabur'un batı tarafında kalan Menâşek ve Hîre mahallelerinin bu iki mezhep taraftarları arasındaki gerginlikte merkez konumunda olduğundan ve buradaki bağınazlığın korkunçluğundan bahsetmektedir.¹⁰³⁴ Sâ mânîler Nişabur'da Simcûrîlerin bu hareketlerine karşı tedbirler almışlar, Ebû Ali es-Simcûrî'ye baskı ve telkinlerde bulunarak Hanefî alimlerden Ebû A'la Said b. Muhammed'i kadılığa tekrar getirmişlerdir.¹⁰³⁵ Onların bu hareketi Hanefîleri memnun etse de Şafî-Hanefî çekişmesini ortadan kaldıramamıştır.

1032-İbnü'l-Esir, *el-Lübâb*, I, s. 589 ; es-Subkî, III, s. 220-222 ; Bulliet, s. 62-63 ; Merçil, " Simcûrîler V ", s. 136-138.

1033-Bulliet, *The Patricians of Nishapur A Study in Medieval Islamic Social History*, s. 63 ; Merçil, " Simcûrîler V ", s. 136-138.

1034-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 336.

1035-Bulliet, *The Patricians of Nishapur A Study in Medieval Islamic Social History*, s. 63 ; " Merçil, Simcûrîler V ", s. 136-138.

Nişabur'da cereyan eden Hanefî - Şafîî çekişmesinin toplumsal yönüne baktığımız zaman bu çekişmenin temelinde şehir yaşamının lokomotif gücü olma isteğinin yattığı görülmektedir. Bu isteği hayata geçirme hususunda Hanefîler daha avantajlı idiler. Zirâ Hanefî Mezhebi'nin, İslam Dini'ne sonradan giren birçok memleketteki Mevâlî statüsünde bulunan halkın genellikle kabul ettiği mezhep olması hasebiyle Nişabur'da da yoğun bir taraftar kitlesi vardı. Şafîîler ise bu dönemde alimler ve yöneticiler gibi genelde elit tabaka arasından çıkmakta¹⁰³⁶ ve şehir merkezinden ziyâde Tus, İsfârâyîn ve Cüveyn gibi yerlerde yoğunlaşmaktaydı.¹⁰³⁷ Şafîî Mezhebi daha sonraki zaman diliminde V. / XI. yüzyılın başlarında özellikle de tasavvuf erbâbı tarafından kabul gördükten ve medreselerde takip edilen mezhep olduktan sonra¹⁰³⁸, Nişabur'da taraftar olarak Hanefîlerle baş edecek bir konuma gelmiştir. Sayıları Hanefîler kadar olmasa da Şafîîler toplumsal yaşamda söz sahibi olma konusunda Hanefîlerden geri kalmamışlardır. Makdisî'de yer alan Nişabur'un iki caminden birinin hatibinin Şafîî olduğu bilgisi¹⁰³⁹ onların şehir içindeki konumlarını anlatma bakımından gayet mânidârdır. Nitekim Nişabur'da Kadı Ebu'l-A'lâ Said b. Muhammed Ustuvâ'yi gibi hem temsil ettiği Hanefî toplumuna hem de Nişabur'un diğer ahâlîsine yön veren kişiler yetiştiği gibi, Ebû A'lâ İshak Sabûnî gibi Şafîî toplumuna ve diğer gruplara tesir eden kişiler de yetişmiştir.¹⁰⁴⁰

Şafîî - Hanefî çekişmesinde en dikkat çekici tespit ve eleştiri, Nişabur'da diğer önemli bir grubu temsil eden Şîîlerin en büyük alimleri arasında gösterilen Fadl b. Şâzan'dan gelmektedir. O, daha sonraki dönemde Ehli Sünnet akîdesinin iki ana

1036-Öztürk, s. 194.

1037-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 236.

1038-Öztürk, s. 194-196.

1039-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 236.

1040-Ebu'l-Fadl Beyhaki, *Tarih-i Beyhaki*, s. 40, 41, 196, 209-211, 376 ; Öztürk, s. 195-197.

sac ayağını oluşturacak olan bu iki mezhep mensuplarının birbirileri ile çekişmelerine bir anlam verememektedir: “ Birbiri ile rekâbet eden bu iki grup, ilk iki halifeyi Ali’ye takdimde ve Şia’yı ehli kıblenin dışında görmede birleşmelerine karşın namaz, abdest ve diğer bazı konularda neden birbirlerinden farklı düşünmektedirler.”¹⁰⁴¹ Fadl b. Şâzan’ın bu tespiti, Nişabur’daki Şafî - Hanefî çekişmesinde ana etkenin dini yönden en doğruyu bulmaktan ziyade mezhep taassubunu ön plana çıkararak şehirdeki toplumsal yapıya yön verme ve bu şekilde idâreciler üzerinde tesirlerini arttırma gibi dünyevî sebeplere dayandığını göstermektedir.

Melâmetîler ve Fütüvvet Ehli

İnsanın yaptığı hayırlı işleri gizlemesi, kötülükleri ise gizlemeyip açığa vurması, hatta kendisini diğer insanlara kınatacak bazı hareketlerde bulunması ve böylece nefsin köreltip, riyâ tehlikesinden kurtulması¹⁰⁴² şeklinde tanımlanan Melâmetîlik¹⁰⁴³, Nişabur’da yoğun bir taraftar kitlesine sahip olan bir tasavvuf ekolüydü.

Nişabur’da faaliyet gösteren Melâmetîler, devirlerindeki diğer sûfî zümrelerin tavır ve davranışlarını beğenmemekte ve onların sergiledikleri bu davranışları İslam’ın özüne aykırı bulmaktaydılar. Bu durum Melâmetîlerin farklı bir tasavvuf anlayışı geliştirmelerine vesile olmuştur. Yukarıda zikredilen prensipler çerçevesinde Hamdun Kassâr ve Ebû Hafs Haddâd gibi mutasavvıflar önderliğinde faaliyetlerini sürdüren Melâmetîler, şöhretten ve amelde ihlasın ortaya çıkması için gerekli

1041-Fadl b. Şâzan, *el-İzâh*, s. 53-54; Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 238.

1042-Osman Türer, “ Melâmet Düşüncesinin Orjinal Özelliği ve Bu Düşüncede Zamanla Meydana Gelen Değişmeler ”, *İslâmî Araştırmalar*, c: 2, sa : 7, Mayıs 1988, s. 58.

1043-Melâmetîlik hakkında bkz: Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul, 1991, s. 380-391 ; Hucvîrî, *Kesfu'l-Mahcûb (Hakikat Bilgisi)*, trc. Süleyman Uludağ, İstanbul 1982 ; Sülemî, *Risâletü'l-Melâmetiyye*, nşr. Ebu'l-A'lâ el-Afîfî, Kahire 1945 ; Hartmann, “ Sülemî'nin Risâletü'l-Melâmetiyyesi ”, *Dârü'l-Fünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, sene: 3; sa: 6, İstanbul, 1340/1924, s. 280 vd. ; Abdülbâki Gölpinarlı, *Melâmilik ve Melâmîler*, İstanbul 1931 ; Cavit Sunar, *Melâmilik ve Bektâşîlik*, Ankara 1975 ; Türer, s. 58 vd.

gördükleri halkın red ve kabulünden sakınma dairesinde yaşarken kendilerini zâhit, âlim, ârif olarak ayrıcalıklı kılan her şeyden kaçınıyorlardı. Bu durumda onları daha çok meslek erbâbına yaklaştırmaktaydı. Sülemî'nin rivâyetine göre, Ahmed-i Haccâm¹⁰⁴⁴ bu görüşü benimsediği zaman mesleğini bırakma konusunda Melâmetîlerin şeyhi olan Hamdun Kassâr ile görüşmüş, Hamdun Kassâr ona: “Mesleğinden el çekme, seni haccâm Abdullah olarak tanımaları, ârif Abdullah ya da zâhit Abdullah olarak tanımalarından daha çok hoşuma gider.”¹⁰⁴⁵ Diye öğüt vermiştir. Melâmetîlerin bu tavrı yadırganmamalıdır. Zirâ onların diğer sûfilerden farklı olan yönlerinden biri çalışmak, kazanmak ve kimseye yük olmamaktır. Tembellik ve miskinlik Melâmetîlerin kabul edemedikleri şeylerdendir.

Melâmetîlik'in meslek sınıfları arasında kabul görmesi ve öğrendikleri mesleğin inceliklerinde mâhir olmanın yanında ahlâkî olgunluğa da ulaşmak isteyen gençlerin içerisinde yayılması fütüvvet¹⁰⁴⁶ anlayışına yeni bir oluşum getiriyordu. Nişabur'da fütüvvet ehli, ticarete söze ve şerefe bağlı olmanın yanında artık Melâmetî bir ahlâk anlayışını da kabul etmekteydi. Zirâ onlar, Melâmetîler gibi gösterişsiz ve riyâdan uzak bir şekilde yaşamakta ne sûfilerin hırkasını, ne de zâhitlerin abasını giymektedirler.¹⁰⁴⁷ Hiç kuşkusuz bu düşünce tarzı meslek ehlinin fütüvvetine özel bir renk katmaktaydı.¹⁰⁴⁸

Melâmetîler, savundukları fikirleri ve benimsemiş oldukları yaşama biçimleri baz alındığında diğer sûfî ve zâhitler tarafından şiddetle eleştirilseler de sâde ve toplumun her kesimini kucaklayan hayat tarzları ile Nişabur'da önemli sayıda

1044-Haccâm: Bedenin bir tarafını yarararak üzerine boynuz koyup kan çekmek işi olan hacâmât ile uğraşan kimseye verilen isim.

1045-Sülemî, *Risâletü'l-Melâmetiyye*, s. 94.

1046-Fütüvvet hakkında bkz: Ebu'l-A'lâ Afîfî, *el-Melâmet ve's-Sîfîyye ve Ehle'l-Fütüvve*, Kahire 1945 ; Neşet Çağatay, *Bir Türk Kurumu olan Ahilik*, Ankara 1989.

1047-Hâce Abdullah Herevî, *Tabakâtü's-Sîfîyye*, Tahran 1362 hş., s. 195.

1048-Öztürk, s. 70.

taraf tar kitlesine sahip olmuşlardır. Meslek erbâbına yakın olmaları hasebiyle şehirdeki ticaret hayatının canlı ve bu işlerle uğraşanların daha ahlaklı olmasına vesile olan Melâmetîler, gençlerle kurmuş oldukları iyi diyalog sayesinde onların kötü hasletler kazanmalarına ve enerjilerini olumsuz bir şekilde kullanmalarına engel olmuşlar ve onların ahlaklı bir şekilde yetişmelerine katkıda bulunmuşlardır.

Nişabur'da Müslüman ahâlî arasında yukarıda ayrıntısıyla işlemeye çalıştığımız gruplardan başka gruplarda mevcuttur. Sayı itibâriyle çok fazla bir yekün oluşturmayan bu toplulukların şehrin toplumsal yaşamında çok fazla tesirli olamadıklarını görmekteyiz. Bu yüzden Mâlikî, Hanbelî ve Zâhirî Mezheplerine mensup kişilerin Nişabur'da göstermiş oldukları faaliyetler kaynaklarda sınırlı olarak kalmıştır.¹⁰⁴⁹ şehirde yoğun olarak yaşanan şâfiî-Mürciî, Hanefî-Şafîi çekişmelerinde Zâhirîlerin şâfiî saflarında yer aldıkları rivayet edilmektedir.¹⁰⁵⁰

Bâtınîler

İncelediğimiz dönemde Nişabur ve ona bağlı olan yerleşim yerlerinde ortaya çıkan Bâtınî gruplara baktığımız zaman, bunların Horasan bölgesinin genelinde görülen Hürremî¹⁰⁵¹ karakterli gruplar olduğunu görmekteyiz. Bu grupların görüşlerinde etkilendikleri en önemli şahsiyet Mazdek'tir.¹⁰⁵² Bu şahıs incelediğimiz dönemden önce yaşamasına rağmen savunduğu bir çok fikirle kendinden sonra gelen pek çok grubu etkilemiştir. Hürremî grupların görüşleri ile Mazdek'in görüşleri

1049-Buliet, *The Patricians of Nishapur A Study in Medieval Islamic Social History*, s. 30.

1050-Kutlu, *Türklerin İşlâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 235; a.mlf., *İşlam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 179.

1051-Hürremiyye Hareketi'nin kökeni, adı, anlamları ve faaliyetleri ile ilgili bkz: Margaliout, "Hürremiyye", *MEB.*, *İA.*, XVIII, s. 596 ; Madelung, "Khurramiyya", *First Encyclopedia of Islam*, V, s. 63 ; Aliev Saleh Muhammetoğlu, "Hürremiyye", *DİA*, XVIII, s. 501 ; Mehmet Azimli, *Abbâsiler Dönemi Babek İsyanı*, Ankara, 2004, s. 31-70.

1052-M. 488-498 yıllarında Nişabur'da Sâsânî İmparatorlarından Kubat Dönemi'nde ortaya çıkan, insanlar arası kavga ve düşmanlıklara sebep olan mal ve kadının toplumun ortak malı olması gerektiğini savunan, döneminde Sâsânî idâresindeki haksız uygulamalara karşı çıkan, insanlar için ulaşılabilecek en son hedefin lezzet ve zevk olduğunu ileri süren, bundan dolayı yeme, içme, kadınlar ve zengin kimselerin malları konusunda taşkınlıklara kadar varan uygulamaların yapılabileceğine dâir görüşler serdeden Mazdek, Kubat'ı etkilemesine rağmen Enüşirvan döneminde etrafına topladığı yandaşları ile Sâsânî otoritesini tehdit eder bir hal alınca bu hükümdar tarafından öldürölmüş, taraftarlarının büyük bir çoğunluğu ortadan kaldırılmıştır. (Taberî, I, s. 419-420 ; İbnü'n-Nedîm, s. 416 ; İbn Kuteybe Dineverî, *el-Meârif*, nşr. Servet Ukkâşe, Kahire 1981, s. 292 ; Guidi, "Mazdek", *MEB.*, *İA.*, VIII, s. 205 ; Grayeli, s. 20-21 ; Azimli, s. 31-33)

arasında mevcut olan benzerliği değerlendiren tarihçiler, bu grupları Yeni Mazdekîler diye de isimlendirmişlerdir.¹⁰⁵³ Mazdek'in, memleketi olan Nişabur'da ölümünden yıllar sonra pek çok insanı fikirleriyle etkilemesi, bir zamanlar bu fikirlerin üssü olan Nişabur şehrinin hâlâ onun görüşlerini unutamadığını göstermektedir.

Hürremî grupların görüşlerini şekillendirirken kullandıkları bir diğer argüman da Zerdüşt Dini'nin fikirleri olmuştur. Bu gruplar Zerdüştlüğün fikirlerini, bazı yazarlarca bu dini yeniden yapılandırmak için ortaya çıkmış sosyo-dini bir hareket olarak görülen Mazdek'in fikirleri ile meczetme yoluna gitmişlerdir.¹⁰⁵⁴

Hürremî gruplar yaşadıkları dönemde bulundukları çevrelerden destek alabilmek için İslam Dini'nin öğretilerinden de yararlanmak zorunda kalmışlardır. Bu gruplar radikal islamî öğretiler diye de nitelendirebileceğimiz, İran ve Orta Asya'da çok fazla taraftar kitlesine sahip olan Keysâniyye akımının alt uzantıları olan Harbiyye-Cenâhiyye ve Hâşimiyye-Abbâsiyye grubuna ait Şîî gulat fikirlerden etkilenmişlerdir. Mesih inancına ait öğretiler, onların etkilendiği fikirlerin bir başka yönünü oluşturmaktadır.¹⁰⁵⁵

Nişabur ve çevresinde ortaya çıkan ilk Hürremî grup, Hıdaş lakâbı ile tanınan Ammâr b.Yezid'in başını çektiği gruptur. Bu şahıs Hristiyan iken sonradan Müslüman olan ve hayatını Kûfe'de geçiren kimsedir. Onun başkalarını etkileyen kişilik ve kâbiliyette bir kimse oluşu Abbâsî dâîleri arasında kendisine yer bulmasını sağlamıştır. Nitekim Irak'ta Abbâsî dâvâsının önemli simâlarından olan Bükeyr b. Mâhan onu 118 / 736 yılında Merv ve Nişabur başta olmak üzere Horasan

1053-Said Nefisî, *Babek*, trc. Mahmut Ayaz, İstanbul 1998, s. 18 ; Mohammed Rekaya, , “ Le Hurrem Din ”, *Studia Islamica*, LX, Paris, 1984, s. 5 ; Azimli, s. 33.

1054-Farhad Daftary, “ Emevîler Dönemi'nde ve Abbâsîlerin İlk Dönemleri'nde İran, Horasan ve Mâverâünnehir'deki Mezhebi ve Milliyetçi Hareketler ”, trc. Mehmet Atalan, *Kelam Araştırmaları*, yıl: 4, sa. 2, s. 145.

1055-Daftary, s. 145.

bölgesindeki Abbâsî taraftarlarının başına getirmiştir. Önceleri gönderildiği vazifeye uygun olarak Abbâsî İmamı Muhammed b. Ali'ye biat etmeleri için halka çağrılar yapan Ammâr b.Yezid daha sonra adını Hıdaş olarak değiştirip halkı kendisinin ortaya koyduğu fikirleri benimsemeye davet etmiştir. Son derece zeki bir kişi olan bu şahıs, fikirlerini yayarken halktan gelecek tepkileri önlemek ve kendisini meşrû bir zemine oturtmak için ortaya koyduğu görüşlerin Muhammed b. Ali tarafından emir buyrulduğunu söylemekteydi. Ammâr b.Yezid'in bu hareketleri Abbâsî dâvâsının ileri gelenleri tarafından öğrenilince bu kişiler ona verdikleri desteği çekmişlerdir. Arkasındaki desteği yitiren Ammâr b. Yezid'in ortadan kaldırılması zor olmamıştır. Nitekim onun faaliyetlerinden haberdâr olan Emevîlerin Horasan vâlisi Esed b. Abdullah Ammâr b. Yezid'i yakalatmış, dilini kestirip, gözünü oydurmuş¹⁰⁵⁶ sonra onu Yahyâ b. Nuaym'a teslim etmiş, o da onu Âmul'de idam etmiştir. Hıdaş lakaplı Ammâr b.Yezid'in sonu hakkındaki bir diğer rivâyete göre ise o, sapık görüşlerini isnâd etmiş olduğu Muhammed b. Ali'nin emri ile öldürülmüştür.¹⁰⁵⁷ Ammâr b. Yezid'in idamının ardından onun taraftarları Horasan'ın iki önemli şehri olan Merv ve Nişabur'da Hıdâşîyye diye isimlendirilen bir grup oluşturmuşlardır. Bu bağlamda bazı kaynaklar Hıdâşîyye'yi Hürremî fikirlerin ilk temsilcileri olarak kabul etmekte ve Horasan Hürremiyyesi diye vasıflandırmaktadırlar.¹⁰⁵⁸ Hâlidîyye olarak bilinen bir grup ve Abbâsî halifesi Ebû Cafer Mansur zamanında ortaya çıkmış olan

1056-Ibnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, s. 196, 218 ; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, nşr. M. Abdülkadir Ata, I-XVIII, Beyrut 1992, VII, s. 186 ; İbn-Kesîr, IX, s. 320 ; Taberî, VII, s. 109 ; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, thk. A. A. Ed-Durî, Beyrut 1978, III, s. 117 ; Nahide Bozkurt, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali*, Ankara 2000, s. 47-48 ; Daftary, s. 145., Uslu, s. 204.

1057-Ibnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, s. 196, 218 ; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, s. 186 ; İbn-Kesîr, IX, s. 320 ; Taberî, VII, s. 109. ; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, III, s. 117 ; Bozkurt, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali*, s. 47-48 ; Daftary, s. 145., Uslu, s. 204.

1058-Daftary, s. 144 ; Hıdâşîyye'nin fikirleri hakkında bkz: İbn- Kesîr, IX, s. 326 ; Gerlof Van Vloten, *Araştırmalar*, trc. Said Hatipoğlu, Ankara 1986, s. 61 ; Daftary, s. 144 ; Uslu, s. 204-205 ; Azimli, s. 62.

Fâtımiyye ismindeki grup bunlara örnektir. Nişabur'da da taban bulmuş olan bu gruplar, vâsiyet ve imâmetin Ali ailesinin hakkı olduğu görüşüne sahiptiler.¹⁰⁵⁹

Nişabur'da Bihâferid b. Mahfervedîn adında bir kişinin başkanlığında meydana gelen harekette Hürremî karakterli hareketler kapsamına alınabilir.¹⁰⁶⁰

Nişabur'un Zûzen beldesinden olan bu şahıs, Zerdüşti bir geçmişe sahipti.¹⁰⁶¹ O, Nişabur'un Sirâvend kasabasında ilk defa faaliyetlerine başlamış, Zerdüştlük ve İslam Dini'nin öğretilerini birleştirerek yeni bir din oluşturmaya çalışmıştır.¹⁰⁶²

Bihâferid b. Mahfervedîn Nişabur'un Hâf beldesinde ikamet ederken Emevî iktidârının son dönemlerinde Çin taraflarına gitmiş, daha sonra tekrar memleketine dönmüştür. Dönüşünün akabinde insanlara öldüğünü, göklere çıktığını, bir müddet burada kaldığını sonra yeniden dünyaya döndüğünü söylemiştir. Bu cümlelerinin yanında bir takım daha sapık görüşler de söyleyen¹⁰⁶³ Bihâferid, 129 / 747 yılında kendisine destek veren kimselerle ses getiren bir grup oluşturduğu zaman, ona tepkiler de yükselmeye başlamakta gecikmemiştir. Öğretilerinin hem Zerdüştlük'e hem de İslam'a zarar verdiğine yönelik Zerdüş din adamlarından gelen tepkiler sonucunda, o dönemde Horasan'da Abbâsî hareketinin en büyük gücü durumunda olan Ebû Müslim Horasânî tarafından Badgis dağlarında destekçileriyle birlikte yakalanan Bihâferid, Nişabur'a getirilmiş ve 131 / 749 yılında idam edilmiştir.¹⁰⁶⁴

Onun ölümünün akabinden etkisiz hâle gelen taraftarları M. IX. yüzyılın sonlarına

1059-*Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, Yazarı meçhul (H. III. Asır), thk. A. A. ed-Durî – A. J. el-Muttalibî, Beyrut 1971, s. 403-404. ; Bozkurt, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali*, s. 50.

1060-Kılavuz, “ Bihâferid ”, *DİA.*, VI, s.138.

1061-İbnü'n-Nedim, s. 407.

1062-Kılavuz, “ Bihâferid ”, *DİA.*, VI, s. 138. ; Uslu, s. 205.

1063-Bihâferid b. Mahfervedîn'in görüşleri hakkında bkz: Birûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiye*, s. 210 ; İbnü'n-Nedim, s. 407 ; Hârizmî, *Mefâtihu'l-Ulûm*, nşr. İbrahim el-Ebyârî, Beyrut 1989, s. 56 ; Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh*, VI, s. 97 ; Daniel, *The Political and Social History of Khurasan under Abbasid Rule 747-820*, Chicago 1979, s. 90 ; Kılavuz, “ Bihâferid ”, *DİA.*, VI, s.138 ; Daftary, s. 144 ; Uslu, s. 205-206.

1064-İbnü'n-Nedim, s. 407 ; Makdisî, *el-Bed'*, VI, s. 97 ; Harizmî, *Mefâtihu'l-Ulûm*, s. 56 ; Daniel, s. 90 ; Uslu, s. 206.

kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir.¹⁰⁶⁵

Ebû Müslim Horasanî'nin öldürülmesinin ardından onu, Arap iktidârına karşı gelecek ve özledikleri efendi millet olma noktasında onlara yardım edebilecek yegâne kişi olarak gören kimseler, Ebû Müslim'in intikâmını almak için bir araya gelmişler, İslam Dini'ndeki radikal akımların, Mazdekizm ve Zerdüştlük'ün argümanlarını da kullanarak halkı etkilemeye çalışmışlar ve etraflarına topladıkları taraftarları ile resmî otoriteye karşı isyan etmişlerdir.¹⁰⁶⁶

Bu bağlamda, Nişabur'da isyan eden ve çevresinde insan kitlesi oluşturan kişi Sündbad'dır. Mecûsî inancının önde gelen kişilerinden olan¹⁰⁶⁷ bu şahıs, Ebû Müslim'in sağlığında en fazla güvendiği ordu komutanlarından biriydi. Abbâsî halifesi Mansur'un 136 / 755 yılında Ebû Müslim'i öldürmesinden sonra onun vekili olduğunu iddia eden Sindbad isyan etmiş ve Nişabur'dan Rey'e kadar uzanan bir isyan ordusu oluşturmuştur.¹⁰⁶⁸ Nişabur ve Rey'den sonra Horasan ve Mâverâünnehir'in diğer şehirlerinde, Kûmis, İsfahan'da da etkili olmaya başlayan bu grubun üzerine Halife Mansur, Cevher komutasında bir ordu göndermiştir.¹⁰⁶⁹ Bu düzenli ordu karşısında tutunamayan Sündbad ve taraftarları büyük kayıplar vererek yenilgiye uğramıştır. Sündbad bu yenilgiden kaçarak kurtulmak istemiş ama kaçarken vefat etmiştir.¹⁰⁷⁰

Yukarıda bilgi vermeye çalıştığımız gruplar Nişabur'la doğrudan alâkalı Hürremî gruplardır. Bu gruplardan başka Üstadsiz¹⁰⁷¹, Mukanna¹⁰⁷² gibi şahsiyetlerin

1065-İbnü'n-Nedim, s. 407 ; Birûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiye*, s. 210 ; Kılavuz, " Bihâferid ", *DİA.*, VI, s. 138.

1066- Marshall G. S Hodgson, *İslam 'ın Serüveni*, trc. Heyet, I-III, İstanbul 1993, I, s. 269 ; Daftary, s. 145-146 ; Azimli, s. 33-36.

1067-Taberî, VII, s. 479.

1068-Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, III, s. 306 ; Sindbad'ın insanları çevresinde toplarken savunduğu fikirler için bkz: Taberî, VII, s. 479 ; Mes'ûdî, III, s. 306 ; Makdisî, *el-Bed'*, VI, s. 82 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, s. 481 ; İbn Kesir, X, s. 72 ; Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, trc. Nurettin Bayburtlugil, İstanbul 1987, s. 231, 282 ; Azimli, s. 63-64.

1069-Makdisî, *el-Bed'*, VI, s. 82 ; İbn Kesir, X, s. 72.

1070-Taberî, VII, s. 479.

1071-Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 262 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, s. 591, 607 ; Azimli, s. 66.

önderliğinde ortaya çıkmış Hürremî grupların, Râvendiyye fırkası¹⁰⁷³ adıyla bilinen grubun da yayıldığı çevrelere baktığımız zaman, kaynaklar açıkça belirtmeseler de Nişabur'da da taban bulduklarını düşünmekteyiz. Ancak bunların faaliyetleri bu şehirde, Nişabur'u merkez edinen Hürremî grupların faaliyetleri kadar etkili olmadığından ayrıntılı bir şekilde işlemeye ihtiyacın olmadığı kanaatindeyiz.

Yöre halkının İslam Dini ile yeni tanıştığı, eski dinlerinin etkisinden sıyrılamayarak İslamlaşma süreçlerini tamamlayamadıkları, eski kültürel yaşantılarına ve başlarında kendilerinden bir idârecinin olduğu zaman dilimine özlem duydukları, yeni idârecilerinin uygulamış oldukları olumsuz politikalara karşı içlerinde biriktirdikleri tepkinin iyice yoğunlaştığı bir dönemde, Hürremî karakterli grupların Nişabur'da taban bulmasını normal karşılamak gerekmektedir. İlerleyen süreçlerde şehir, her yönüyle tam bir İslam şehri haline geldiği zaman, bu tip grupların yöre halkı üzerinde eskisi gibi bir etki bırakamadıkları görülmektedir.

1072-İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VI, s. 38 ; İbn Kesîr, X, s. 145 ; Azimli, s. 67.

759-Mes'ûdî, III, s. 236 ; Makdisî, *el-Bed'*, VI, s. 83-84 ; İbn Kesîr, X, s. 75 ; Uslu, s. 205.

III. BÖLÜM

NİŞABUR'UN SİYÂSÎ DURUMU

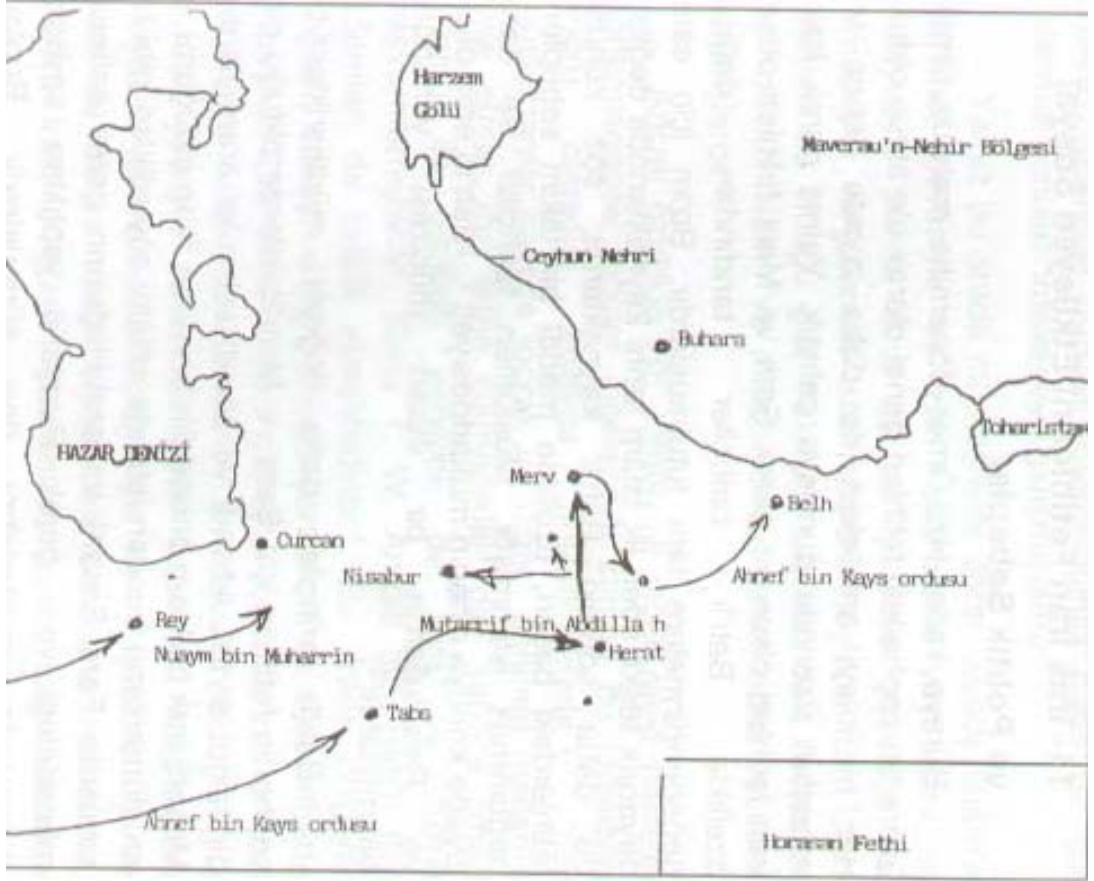
A.NİŞABUR HAVÂLİSİNİN FETHİ VE HÂKİMİYET ALTINA ALINMASI

Müslüman fâtiplerin Nişabur civârında görünme zamanı, Sâsânî Ordusu'nun M. 642 yılında kesin olarak bozguna uğratıldığı ve böylece İran topraklarının her şeyiyle İslam hâkimiyetine açıldığı Nihâvend Zaferi'nden sonraya rastlamaktadır. Hz. Ömer tarafından Horasan bölgesine gönderilen¹⁰⁷⁴ Ahnef b. Kays, bir yandan bölgede yer alan yerleşim merkezlerini kontrol altına almaya çalışmakta bir yandan da Nihâvend Savaşı'ndan sonra bu civâra kaçan son Sâsânî Hükümdarı III. Yazdîgird'i tâkip etmekteydi. Bu amaçla Tabeseyn yönünden bölgeye gelen Ahnef b. Kays, Herat tarafına geçmiştir. Nişabur yöresine Metraf (Mutarrif) b. Abdullah idâresinde bir birlik göndermiş ve kendisi Serahs'a, oradan da son Sâsânî hükümdârını yakalamak üzere Merv'e hareket etmiştir.¹⁰⁷⁵ Bu bilgi bize Metraf

1074-Taberî, IV , s. 166 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, III , s. 33.

1075-Taberî, IV , s. 166 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, III , s. 33 ; Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, s. 93 ; Mevlânâ Şiblî, *İslam Tarihi – Asr-ı Saadet*, trc. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul 1928, VII, s. 210-214 ; a.mlf., *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, trc. Talip Yaşar Alp, I-II, İstanbul 1986, I, s. 283 ; Zekerîya Kitapçı, *Yeni İslam Tarihi ve Türkler*, I-II, Konya 1995, s. 277 ; A. Vehbi Ecer, *İslam Tarihi Dersleri II (Dört Halife Dönemi)*, Kayseri 1995, s. 109 ; Sadık Eraslan, *Sosyo Politik Açından Asr-ı Saadet Fetihleri (Hz. Ömer Dönemi)*, Ankara 1999, s. 280 ; Grayeli, s. 24 ; Varol, “ İlk Dönem İslam Siyâsî Tarihinin Şekillenmesinde Horasan Bölgesi'nin Yeri ve Önemi ”, s. 118-119.

Günümüz araştırmacılarından bazıları Nişabur'da dâhil olmak üzere tüm Horasan'daki fetihlerin Hz. Osman Dönemi ile başladığını dolayısıyla Ahnef b. Kays'ın buradaki faaliyetlerinin, Makdisî, *el-Bed'*, V, s. 195, 197 ; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazâm*, V, s. 23 ; İbn Tiktaka, *el-Fahrî fi'âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düvelî'l-İslâmiyye*, Beyrut, trz., s. 82 ; İbn Kesir, VIII, s. 158-159 gibi kaynaklara istinâden Hz. Osman Dönemi'nde, Abdullah b. Âmir'e bağlı olarak gerçekleştiğini yazmaktadırlar. (Uslu, s. 54 ; Adem Apak, “ Hz. Osman Dönemi Fetihleri ”, [http://kutuphane.uludag.edu.tr/Univder/PDF/ilh/2000-9\(9\)/htmpdf/M-23_paf](http://kutuphane.uludag.edu.tr/Univder/PDF/ilh/2000-9(9)/htmpdf/M-23_paf) 18.06.2008 ; Osman Gazi Özgüdenli, “ Nişâbur ”, *DİA*, XXXIII, s. 149). Bu araştırmacılar, Taberî ve İbnü'l-Esir'de geçen Horasan'a yönelik gerçekleştirilen ilk fetih hareketlerini (639-642) birbirinin devamı niteliğinde değerlendirip bir bütün halinde görmekten ziyâde bu tarihleri, Horasan'ın tamamen fetholunduğu tarih olarak değerlendirmekte ve bu rivâyetlerin hangisinin doğru olduğunu sorgulamaktadırlar. İkinci bir husus bu kişilerin, Nihâvend Savaşı'nın M. 642 yılında yapıldığına göre, Horasan'ın fethinin nasıl bu tarihten önce gerçekleştiğine veya nasıl savaşın kazanıldığı devreye tekâbül ettiğine yönelik cümleleridir. Burada da dikkat edilmeyen yön, fetihlerin bir bütün olarak değerlendirilmemesidir. Ayrıca fetihlerin sona erdiği tarih olarak kabul ettiğimiz M. 642 yılı, III. Yazdîgird'in yenilip, Sâsânî topraklarının Müslümanların elinden alınacağına yönelik ümitlerin tamamen sona erdiği Nihâvend Savaşı'nın tarihi ile örtüşmektedir. Horasan fethi ile görevlendirilen Ahnef b. Kays, bu savaşın akabinde III. Yazdîgird'i Ceyhun Nehri'ne kadar tâkip etmiştir. Son Sâsânî hükümdârını Ceyhun sınırına kadar kovalayan bir komutanın bu bölgeye giderken içerisinden geçtiği Horasan'ı fethetmesinden daha tabî bir durum olamaz. Zîrâ o, bu amaçla görevlendirilmiş bir komutandır. Bu araştırmacıların iddia ettikleri bir başka husus da, Hz.Ömer'in, Ahnef b. Kays'ın Horasan'dan sonra Ceyhun'un ötesine geçmek için kendisinden izin istemesi üzerine “ Doğu Halkının Efendisi” olarak ilân ettiği (Taberî, IV , s. 168) Ahnef b. Kays'ı bu bölgeye görevlendirdiği için hayıflandığını ve: “ keşke Horasan'a doğru göndermeseydim. Keşke bizimle Horasan toprakları arasında ateşten bir deniz olsaydı.” şeklinde sözler söylediğini ve Ahnef'e yönelik mektubunda: “...Ceyhun Nehri'nin ötesine

1076

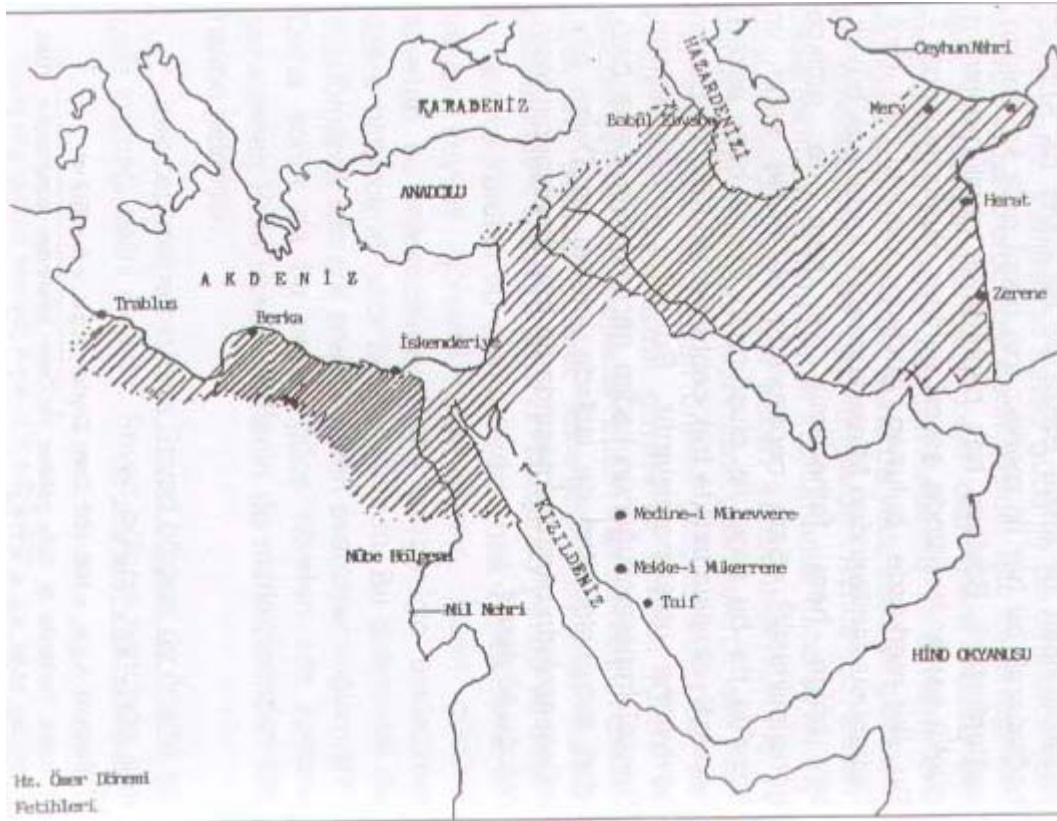
(Mutarrif) b. Abdullah’ın Nişabur’a gelen ve buraya İslam hâkimiyetini getiren ilk kişi olduğunu göstermektedir (23 / 643). Bu kişinin Nişabur’da ne tür faaliyetler

geçmeyiniz. Nehrin beri tarafında kalınız. Horasan’a hangi şartlar altında girdiğinizi biliyorsunuz. O şartlar halinde orada kalmaya devam ediniz. Böylelikle zafer dâima sizinle olur. Hem sakın daha ileri giderek nehrin ötesine geçmeyiniz. sonra dağılırsınız, perişan olursunuz.” (Taberî, IV , s. 168) diye görüş bildirdiğini rivâyet eden râvi Seyf’in güvenilir olmadığını ve dolayısıyla böyle bir rivâyete güvenilmeyeceğini söylemeleridir. (Uslu, s. 49.) Bu iddiayı ortaya koyan araştırmacılar, Seyf’in hangi yönden zayıf olduğu konusunda tatmin edici bilgiler vermemektedirler. Ayrıca onlar Seyf’in aynı kabileden olduğu Ahnef b. Kays’ı övmek için böyle abartılı bir rivâyet aktardığını söylemektedirler. (Uslu, s. 49.) Onların Seyf hakkında söylemiş oldukları dikkatle incelendiği zaman araştırmacıların iddialarına salt akıl yürütme ile ulaşıkları anlaşılmaktadır. Bu görüşlerinin yanında onlar, Hz. Ömer’in Taberistan havâlisinin fethi ile görevlendirdiği Nuaym b. Mukarrin’in M. 642 yılında Hemedan’ı fethettikten sonra Horasan’ı fethetmeyi düşündüğü, fakat Rey fethinin ardından Azerbaycan’a yöneldiği (Gerdizi, s. 92.) dolayısıyla Hz. Ömer zamanında Horasan’a kimsenin fethi amacıyla gitmediği şeklinde görüşler de söylemektedirler. (Uslu, s. 50) Oysa ki kaynaklarda, Nuaym b. Mukarrin’in Hemedan tarafına görevlendirildiği sıralarda İran’ın birçok yerlerine komutanlar tayin edildiği anlatılmaktadır. (Taberî, IV , s. 166 ; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fi’t-Târih*, III , s. 33 ; Câhız, *el-Beyân*, II , s. 93.) Bu komutanlardan birisi de Horasan ve civârının fethi ile görevlendirilen Ahnef b. Kays’tır. Hz. Ömer dönemindeki Horasan fetihleri hakkında kaynaklarda geçen rivâyetlere itiraz edilebilecek tek yön, bu fethi hareketlerinde Horasan’ın hangi şehirlerinin ne şekilde ele geçirildiğinin açık bir şekilde anlatılmasından ziyâde bir bütün halinde bölgenin fethedildiğinin zikredilmesidir. Ancak rivâyetlerin böyle olması, bunların uydurma olduğu dolayısıyla güvenilir bir şekilde kullanılamayacağı sonucuna bizi götürmemektedir.

Bize göre Nişabur’un da dâhil olduğu Horasan bölgesinin fethi ve hâkimiyet altına alınma süreci yukarıda da temas ettiğimiz gibi birbiriyle bağlantılı, birbirinin devamı olan bir süreç olarak değerlendirilmelidir. Zîrâ Horasan büyüklüğünde bir yerin hâkimiyet altına alınma süreci kısa sürede gerçekleştirilecek bir durum değildir. Önce Müslüman fâtihler tarafından bölgeye ilk akınlar gerçekleşmiş, bölgenin ilk direnci kırılmış, daha sonra gerçekleştirilecek akınlara bölge hazır hale getirilmiştir. Bunu tâkip eden devrede de yerel otoriteler ve halkın çıkardığı isyanlar mümkün mertebe etkisiz kılınmaya çalışılmış, elden çıkan yerler tekrar ele geçirilmiş, bölgede Müslümanların hâkimiyeti yavaş yavaş daha sağlam ve daha kalıcı bir hale getirilmeye çalışılmıştır. Konuya temas etmeye çalıştığımız açıdan bakıldığında kaynaklarda yer alan ve birbirlerini tekdibeder bir halde görünen rivâyetler daha anlaşılır bir duruma gelecektir.

1076- Erasan, s. 281.

içerisinde bulunduğu konusunda yeterli bilgi verilmemektedir. Ahnef b. Kays'ın emrindeki birliklerinin büyük bir kısmını III. Yazdicerd'i yakalama yolunda kullandığı için onun Horasan bölgesindeki faaliyetlerini, bölgenin İslam fâthhleriyle ilk defa tanışma ve güçlü Sâsânî ordusunu arda arda mağlup eden bu birlikleri ister istemez kabul etme faaliyetleri olarak değerlendirebiliriz. Bu bağlamda yeni yöneticilerine pamuk ipliğiyle bağlı olan yöre insanı, Nişabur gibi birçok yerleşim merkezinde isyan etme fırsatını buldukları anda isyan etmiş ama yıllar geçtikçe ve özellikle onların ve eski Sâsânî hânedânının yeniden toparlanma ümidinin canlı kalmasını sağlayan III. Yazdicerd'in ölmesiyle İslam hâkimiyeti bölgede daha sağlam bir şekilde kendini hissettirmiştir. Nitekim bu durumu Hz. Osman'ın hilâfete gelmesinin akabinde ve diğer İslam idâreleri döneminde daha açık bir şekilde görmekteyiz.

1077

Hz. Ömer Dönemi için genel bir ifâde tarzıyla anlatılıp detaylarına inilmeyen Horasan bölgesindeki fetih hareketleri, Hz. Osman zamanında daha ayrıntılı bir

şekilde nakledilmektedir. Bu ayrıntıların içerisinde bölgenin idârî birimlerine idâreciler görevlendirildiği, askeri alanda sağlanan hâkimiyetin idârî alanda da yavaş yavaş kendini hissettirdiği ve böylece İslam hâkimiyetinin Hz. Ömer dönemine oranla bu dönemde daha kalıcı bir hale geldiği gibi bilgiler ve çıkarımlar yer almaktadır.¹⁰⁷⁸ Bu bağlamda 28 veya 29 / 648 - 49 yılında yirmibeş yaşındayken Basra vâililiğine tâyin edilen Abdullah b. Âmir b. Kureyz, Hz. Ömer'in şehâdet edilmesiyle ortaya çıkan otorite boşluğundan yararlanarak isyan eden Fâris ve Kirman bölgelerini tekrar kontrol altına aldıktan sonra aynı sebepten İslam hâkimiyetine karşı ayaklanan Tabeseyn üzerine Abdullah b. Hazim'i göndermiş ve burası yeniden kontrol altına alınmıştır.¹⁰⁷⁹ Kuhistan üzerine Ahnef b. Kays'ı gönderen Abdullah b. Âmir kısa bir süre içerisinde burayı da hâkimiyeti altına almıştır.¹⁰⁸⁰

Abdullah b. Âmir'in Nişabur ve civârına yaptığı harekâta orduyu bizzat komuta ettiğini görmekteyiz. Onun bu harekâtı kendisinin komuta etmesinin arkasında, Horasan hâkimi Kenâreng'in III. Yezdigird'in ölümünün ardından kendilerini Müslümanların akınlarından koruyacak kimsenin kalmadığını görmesi üzerine, Abdullah b. Âmir'in hâkimiyetini kabul edeceğine yönelik ona göndermiş olduğu mesajın¹⁰⁸¹ etkisinin olduğu düşünülebilir. Abdullah b. Âmir, Yezid el-Cüreşî Ebû Sâlim b.Yezid'i, Nişabur'un önemli yerleşim birimlerinden Zâm üzerine gönderdi. Yezid el-Cüreşî, burasını savaş yolu ile hâkimiyet altına alabildi. Zâm'dan sonra Bâherz ve Cüveyn'de Yezid el-Cüreşî'nin mücadele ederek otorite sağladığı ve

1078-Belâzurî, *Fütuhu'l-Bıldan*, s. 587 ; Ya'kubî, *et-Tarih*, II , s. 167 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, III , s. 100-101.

1079- Ya'kubî, *et-Tarih*, II , s. 167 ; Gerdizî, s. 92.

1080-Belâzurî, *Fütuhu'l-Bıldan*, s. 585 ; Taberî, IV, s. 265 ; Gerdizî, s. 102.

1081-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbur*, s. 125. (Tarih-i Nişabur'da Kenâreng'in bu çağrısını Kûfe Vâlisi Said b. el-As'a da yaptığı geçmektedir. Bu iki vâli durumu Hz. Osman'a açınca Hz. Osman bu bölgeyi hâkimiyeti altına alana buranın sahibi olduğu anlamında hilat göndereceğini söylemiştir.) Ya'kubî'de buna benzer bir rivâyet nakletmektedir. bkz: Ya'kubî, *et-Tarih*, II , s. 167.

bu mücadeleler sonucunda pek çok esir elde ettiği yerleşim yerlerindendi.¹⁰⁸² Cüveyn'in İslam hâkimiyetine girdiğini öğrenen Azadvâr ehli de kendiliklerinden teslim olmuştur.¹⁰⁸³

Abdullah b. Âmir'in Zâm, Bâherz ve Cüveyn'den sonra otorite tesis etmek istediği diğer bir yerleşim yeri de Beyhak olmuştur. O, buraya Esved b. Külsüm el-Adevî Adıyyu'r-Rebâb komutasında bir birlik göndermiştir. Esved b. Külsüm'ün de mücadelesi çetin geçmiştir. O, adamlarıyla şehri çevreleyen surları kuşatmış iken yöre halkından birinin surdaki bir delikten içeri girdiğini görmüş ve Adamlarına bu delikten şehre girmeleri tâlimâtını vermiştir. İslam birliklerin surdaki bu gedikten şehre girmeye başladığını gören şehir halkı gediği tutarak Müslümanların içeriye girmelerini engellemeye çalışmışlardır. Bu esnada çıkan çatışmada Esved b. Külsüm de dâhil olmak üzere pek çok kişi şehit olmuştur. Esved b. Külsüm'ün kardeşi Ethem b. Külsüm birliklerin başına geçerek onları toparlamıştır. Toparlanan Müslümanlar düşman kuvvetlerini etkisiz hale getirmiş ve Beyhak'ı ele geçirmişlerdir.¹⁰⁸⁴ Belâzurî, bu çarpışmalarda şehit olan Esved b. Külsüm'ün Allah'tan kendisini ahirette yırtıcı hayvanların ve kuşların karınlarında diriltmesini isteyip, bu şekilde dua ettiğinden dolayı kardeşi Ethem'in onu toprağa defnetmediğini, diğer şehitleri ise defnettiğini kaydetmektedir.¹⁰⁸⁵

Öte yandan Abdullah b. Âmir de emrindeki birliklerle Nişabur'un merkezine doğru harekete geçmiş ve yol üzerinde bulunan Büşt, Eşbend, Rîh, Zâve, Hâf, İsferâyin ve Ergiyân'ı hâkimiyeti altına almıştır. Nihâyet o, beraberindekilerle

1082-Belâzurî, *Fütuhu'l-Bıldan*, s. 586 ; en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 125.

1083-en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 125.

1084-Belâzurî, *Fütuhu'l-Bıldan*, s. 586.

1085- Belâzurî, *Fütuhu'l-Bıldan*, s. 586.

Nişabur'a ulaşmışlardır.¹⁰⁸⁶

Abdullah b. Âmir'in Nişabur'u hâkimiyeti altına alması hakkında birçok rivâyet vardır.¹⁰⁸⁷ Bu rivâyetler burasının sulh yolu ile ele geçirilmesine ve savaş yolu ile ele geçirilmesine yönelik olmak üzere iki kısımda incelenebilir. Savaş yolu ile ele geçirilmesi hakkındaki rivâyet şöyledir: Hz. Ömer'in vefâtından sonra isyan eden ve Hz. Osman'ın halife seçilmesine kadar özgür kalan Nişabur halkı üzerine 26 / 648 Yılında Basra vâlisi Abdullah b. Âmir komutasında bir birlik gönderilmiştir. Gazve-i Nişabur olarak ta adlandırılan bu sefer sonucunda çok çetin ve kanlı bir savaş yapılmış neticede Nişabur ele geçirilmiştir.¹⁰⁸⁸ Nişabur'da hâkimiyetin savaş yoluyla sağlandığına yönelik bir rivâyet te *Tarih-i Nişabur*'da yer almaktadır. Bu rivâyete göre : Abdullah b. Âmir yanına Abdullah b. Hazım'ı da alarak Nişabur'a doğru emrindeki güçlerle harekete geçmiştir. Şehri kuşatmış ve bu kuşatma dokuz ay sürmüştür. Bir gece Nişabur'un burçlarına askerler bir delik açmışlar ve bu delikten bir grup asker şehre girmeye başarmıştır. Burada yoğun bir mukâvemetle karşılaşmış neticede düşman birlikleri yenilgiye uğratılmıştır. Sabaha karşı şehrin kapıları açılmış, ordunun kalan kısmı da Nişabur'a girmiş ve böylece şehir hâkimiyet altına alınmıştır.¹⁰⁸⁹

Nişabur'da hâkimiyetin sulh yoluyla tesis edildiğine yönelik rivâyetler çeşitlilik arz etmektedir. Rivâyetlerin birine göre: Kirman ve Kuhistan bölgelerinde otoritesini temin eden Abdullah b. Âmir, adamları aracılığıyla Tus, Ebîverd, Nesâ gibi yerleşim yerlerinin halklarını İslam otoritesine boyun eğmeye dâvet etmiştir. Bu bölgelerin ahâlisi, bizim başımız Nişabur ahâlisidir. Eğer onlar, sizin teklifinizi kabul

1086- Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldan*, s. 586.

1087-Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldan* s. 586-587 ; en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 126-128 ; Grayeli, s. 25-28.

1088-Târîh-i Sistân, s. 77 ; Grayeli, s. 25.

1089-en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 126.

ederse bizler de kabul ederiz diye cevap vermişlerdir. Bunun üzerine Abdullah b. Âmir ordusuyla birlikte Nişabur'a hareket etmiş ve burasını sulh yoluyla ele geçirmiştir. Nişabur'un bu şekilde teslim olduğunu duyan Tus, Ebîverd, Nesâ ahâlisi de sulh yolu ile İslam otoritesini kabul etmiştir.¹⁰⁹⁰

Diğer bir rivâyet ise daha ilginçtir. Bu rivâyete göre, İslam orduları komutanı Nişabur hâkimine Serahs istikâmetinden dönerken alacağını söylediği pek çok sandık emânet etmiştir. Bu sandıkların içerisinde Müslüman askerler gizlenmiş bulunmaktaydı. Nişabur'a sandıklar içerisinde kolay bir şekilde girmiş bulunan askerler birden bire bulundukları yerden çıkmış ve herhangi bir karşı koymaya mahâl bırakmadan şehri hâkimiyetleri altına almışlardır.¹⁰⁹¹

Bu konu hakkında bir başka rivâyete göre ise Nişabur'un önemli yerleşim birimleri Büşt, Rîh, Zâve, Ergiyân gibi yerleri otoritesi altına alan Abdullah b. Âmir ordusuyla birlikte Nişabur şehrinin önlerine gelmiş ve burasını kuşatmıştır. Birkaç ay süren bu kuşatma, Kış Mevsimi'ne denk geldiğinden dolayı bir gece hava değişmiş, kar yağmaya başlamıştır. Askerlerinin kara alışık olmadığını bilen Abdullah b. Âmir adamlarına ellerini çabuk tutmalarını söylemiştir. Kardan dolayı mevzîlerine girmiş olan askerlerin içerisinde bir yetkili Abdullah b. Âmir'e şehir dışındaki evlere yerleşip, Kışı orada geçirmeyi, Bahar gelince de kuşatmayı yeniden başlatmayı teklif etmiştir. Bu arada askerlerin son bir hücumları ile şehrin bazı burçları düşecek duruma gelmiştir. Şehrin düşeceğini anlayan şehirdeki semtlerden birinin idârecisi Müslümanları şehre sokmak kaydıyla kendisine emân verilmesini istemiş, istediği emân verilince Müslümanları gece şehre sokmuştur. Bunun üzerine yanındaki bir

1090-İbn Funduk Beyhâkî, s. 26, 44. ; Grayeli, s. 26.

1091-Mîrhând, II, s. 716 ; Grayeli, s. 26.

toplulukla şehir kalesine sığınmış olan Nişabur Hâkimi Kenâreng¹⁰⁹², oğlunu rehin vermek ve yıllık vergi ödemek şartıyla anlaşma yapmak istemiştir. Onun bu teklifini Abdullah b. Âmir bir milyon, diğer bir rivâyete göre yediyüz bin dirhem vergi vermesi şartı ile kabul etmiştir.¹⁰⁹³

Yukarıda zikretmeye çalıştığımız rivâyetler kaynaklar tarafından değerlendirilmeye tâbî tutulduğunda Nişabur'un Hz. Ömer döneminden sonra ikinci defâ Hz. Osman döneminde Abdullah b. Âmir önderliğinde sulh yolu ile hâkimiyet altına alındığı görüşünün daha ağır bastığı görülmektedir.¹⁰⁹⁴ Abbâsîler döneminde Horasan vâililiği yapan Abdullah b. Tâhir ile Nişabur ahâlisi arasında geçen diyalog da şehrin sulh yolu ile hâkimiyet altına alındığına bir delil sayılabilir. Bu diyaloga göre, Abdullah b. Tâhir vâli olduğu zaman şehir ahâlisini toplamış ve onlardan harac alacağını söylemiştir. Onun bu sözünü duyan Nişabur'lular Abdullah b. Tâhir'e, Nişabur'un sulh yolu ile hâkimiyet altına alındığını, dolayısıyla kendisinin buradan harac toplayamayacağını, bölgenin emîri olmakla mallarının ortağı olmadığını, ona öşürlerini ödemeye devam edeceklerini, eğer harac istiyorsa şehri terk edip, kendilerine hazırlanmaları için bir yıl süre vermesini, daha sonra onlarla savaşp Nişabur'u savaş yolu ile almasını, ancak bundan sonra ona harac ödeyebileceklerini söylemişlerdir.¹⁰⁹⁵

Abdullah b. Âmir Horasan bölgesinin en önemli yerlerinden biri olan Nişabur'da hâkimiyetini tesis ettikten sonra durumu Hz. Osman'a bildirmiştir. Halife bu bölgelerinde Abdullah b. Âmir'in kontrol sınırları arasında yer aldığını, dolayısıyla buralarında vâlisinin Abdullah b. Âmir olduğunu ilân etmiş ve kendisine

1092-Bu isim, Taberî'de Kenâre, İbnü'l Cevzî'de ise Künnâz olarak geçmektedir. Bkz: Taberî, IV , s. 301 ; İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam*, V , s. 15, 16.

1093-Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldan*, s. 586-587; Taberî, IV, s. 300-301 ; en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 127-128.

1094-Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldan*, s. 586-587; Taberî, IV, s. 300-301 ; en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 127-128-129 ; Grayeli, s. 26 ; Uslu, s. 53.

1095-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 130.

bununla ilgili bir hilat göndermiştir.¹⁰⁹⁶ İbn Âmir'in şehirde yapmış olduğu ilk icraatı, kalenin içerisinde yer alan bir ateşgedeyi camiye çevirmek¹⁰⁹⁷ ve kendisine bir konak yaptırmak olmuştur.¹⁰⁹⁸ Kaynaklar Hz. Osman'ın İbn Âmir'e göndermiş olduğu hilatın bir parçasının vâlinin yaptırmış olduğu cami içerisinde bulunduğunu söylemektedir.¹⁰⁹⁹ Abdullah b. Âmir şehirde bir müddet kaldıktan sonra buraya idâreci olarak Kays b. el-Heysem es-Sülemî'yi atamıştır.¹¹⁰⁰

Nişabur'un İslam hâkimiyetine girmiş olması civâr yörelerinde fazla zorluk çıkarmadan kontrol altına alınmasını sağlamıştır. Bu bağlamda Nesâ'ya bağlı bir belde olan Hümrândîz'e Abdullah b. Âmir tarafından görevlendirilen Abdullah b. Hazım es-Sülemî, ordusuyla birlikte adı geçen yere gelince burasını fazla mukâvemet görmeden otoritesi altına almıştır. Bunun üzerine Nesâ'nın hâkimi ona gelerek üçyüz bin dirhem ödemek bir başka rivâyete göre, topraktan yetişen mahsulün durumuna göre vergi ödemek şartıyla bir anlaşma yapmıştır. Bu anlaşmanın içeriğinde kimsenin öldürülmemesi ve esir alınmaması şartı da mevcuttu.¹¹⁰¹

Öte yandan Ebîverd Hâkimi Behmen, Abdullah b. Âmir'e gelerek dörtyüz bin dirhem ödemek şartıyla bir anlaşma yapmıştır. Diğer bir rivâyete göre ise, buraya vâzifelenendirilen Abdullah b. Hazım yöre halkıyla dörtyüz bin dirhem ödemek şartıyla anlaşma yapmıştır.¹¹⁰² Bütün bu gelişmeleri uzaktan seyreden Tus'un Merzübân'ı Kenâztek, Abdullah b. Âmir'e gelmiş ve altıyüz bin dirhem ödemek şartıyla onunla

1096-Taberî, IV, s. 300-301.

1097-Abdullah b. Âmir'in ateşgedeyi camiye çevirmesi, Müslümanların burada yaşayan Mecûslere dinlerinin gereklerini yaşama imkanı vermedikleri anlamına gelmemelidir. Çünkü, yöredeki Müslüman olmayan topluluklara dinlerini özgürce yaşama fırsatı daima sağlanmıştır. Bu konu hakkında gerekli bilgiler Nişabur 'un Etnik ve Dini Yapısı isimli bölümde verilmiştir. Abdullah b. Âmir'in bu uygulamasını, İslam devletlerinin hâkimiyet altına aldıkları bölgelerde yöre insanına yönelik bir otorite nişânesi olarak algılamak gerektiği kanaatindeyiz. Onun bu uygulamasını daha sonraki iktidarlar dönemlerinde de görmekteyiz. Bu duruma en güzel örnek Fatih Sultan Mehmet'tir. O da İstanbul'u fethettiği zaman şehrin en görkemli mabedi olan Ayasofya'yı camiye çevirmiştir.

1098-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 141.

1099-Makdisi, *el-Bed'*, V, s. 198 ; Uslu, s. 53.

1100-Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldan*, s. 587.

1101-Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldan*, s. 587.

1102-Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldan*, s. 587.

anlaşmıştır.¹¹⁰³

Hız. Ömer'in vefâtının ardından baş gösteren isyan hareketleri, Horasan bölgesinde Hız. Osman'ın hilâfetine son dönemlerine doğru yeniden patlak vermiştir. Bu bağlamda 31 / 653 yılında Karen isminde bir kimsenin önderliğinde bir grup isyancı Horasan bölgesinde isyan etmiş ve rivâyete göre, kırkbin kişiye ulaşmışlardı. Karen, emrindeki isyancı grupla Tabeseyn, Badgis, Herat, Kuhistan gibi yerleşim yerlerinde etkin bir konuma geldikten sonra rotasını Nişabur'a doğru çevirmiş ve buraya saldırmıştır. Abdullah b. Âmir'in Nişabur'u idâre etmesi için bırakmış olduğu Kays b. el-Heysen es-Sülemî, Karen karşısında tutunamayacağını anlayınca Medine'ye sığınmıştır. Onun şehri boşaltması burasının da isyancı grubun eline geçmesini sağlamıştır. Hız. Osman'ın azarlarına dâcâr olan Kays b. el-Heysen'in yerine Karen belasıyla baş etmek üzere Abdullah b. Hazım görevlendirilmiştir.¹¹⁰⁴ Bu komutan Karen ve grubunun üzerine birlikleriyle yürümüş, onları yenilgiye uğratmış ve öldürülen Karen'in başını hediye olarak halifeye göndermiştir.¹¹⁰⁵

Hız. Osman'ın Medine'de isyancılar tarafından zor bir durumda bırakılması ve sonunda şehit edilmesi Horasan bölgesinde faaliyet gösteren önemli idâreci ve komutanların görev yerlerini terk edip Medine'ye doğru yola çıkmalarına neden olmuştur. Bunlar arasında Abdullah b. Âmir, Toharistan taraflarında faaliyet gösteren ve Hız. Osman'ın başına gelenleri öğrenince Medine'ye dönüş yolunda Nişabur'a da uğrayan Ahnef b. Kays gibi kişiler de yer almaktaydı.¹¹⁰⁶ İslam toplumunun içerisinde bulunduğu bu kargaşa ortamında Horasan coğrafyasında dikkate değer bir isim olarak Abdullah b. Hâzım kalmış, o da bu kargaşanın sonunun nasıl biteceğini

1103-Belâzürî, *Fütuhu'l-Bıldan*, s. 587.

1104-Belâzürî, *Fütuhu'l-Bıldan*, s. 593 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, III, s. 135-136 ; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb*, thk. M. Cabir el-Hinî, I-XXVII, Kahire 1984, XIX, s. 427-428 ; Grayeli, s. 28.

1105-Taberî, IV, s. 314 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, III, s. 135-136 ; Grayeli, s. 28.

1106-İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, s. 93 ; Uslu, s. 59.

kestiremediği için bölgede pek fazla otoriter bir yapı sergilememiştir. Böyle bir atmosfer içerisinde kalan Horasan yöresi sâkinleri, idârecileri olan Müslümanlara verdikleri sözleri tutmamaya, ödemeleri gereken vergileri ödememeye başlamışlardır. Bu grubun içerisinde Nişabur ahâlisi de yer almaktadır.¹¹⁰⁷

Hız. Ali halifeliğe gelmesinin ardından kazanmış olduğu Cemel Savaşı ile güven tazelemişti. Nitekim savaşın akabinde Merv Merzûbânı Mâhaveyh, Hız. Ali'nin ikâmet ettiği Kûfe'ye gelmiş, onunla ödemeleri gereken vergiler hakkında görüşmüştür. Hız. Ali dihanların daha önce ödemiş oldukları vergiyi kendisine ödemeleri gerektiğini söylemiş ve onun eline bu konuyla ilgili bir belge vermiştir.¹¹⁰⁸

Yeni halifenin bölgeye görevlendirdiği kişinin oraya gitme zamanı Sıffin Savaşı'ndan sonraya rastlamaktadır.¹¹⁰⁹ Hız. Ali'nin Sıffin Savaşı'nda Muaviye'ye karşı tam olarak üstünlük sağlayamaması ve Muaviye'nin hilâfet davasında etkin bir taraf olarak varlığını devam ettirmesi, Hız. Ali'nin otoritesini sarsmakta ve İslam hâkimiyetindeki topraklar üzerinde kesin bir otorite tesis etmesini engellemekteydi. Nitekim bu durumun en açık örneği Nişabur'dur.¹¹¹⁰ Hız. Ali tarafından görevlendirilen Ca'de b. Hübeyre b. Vehb b. Amr b. Âiz b. İmran b. Mahzum oğlu Abdullah ile geldiği Horasan'da bir yıla yakın bir süre kalmış, vergisini muntazam olarak ödeyen kimselerden vergileri toplamış, vergi vermeyi reddeden ve devlete isyan eden kimseler üzerine ise hiç gidememiştir.¹¹¹¹

Hız. Ali Ca'de b. Hübeyre'nin otorite kurmada etkili olmadığını görünce önce Ca'de'nin oğlu Avn'ı babasının yerine görevlendirmeyi düşünmüş, bu fikrinden vazgeçip 37 / 658 yılında Hâlid b. Kurre el-Yerbûî et-Temîmî'yi Horasan bölgesine

1107-Taberî, V, s. 93 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, III, s. 374.

1108-Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldan*, s. 593.

1109-Taberî, V, s. 64 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, III, s. 326 ; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, s. 129.

1110-Ya'kubî, *et-Tarih*, II, s. 184 ; Taberî, V, s. 93 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, III, s. 374 ; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, s. 129.

1111-Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldan*, s. 593-594 ; Taberî, V, s. 64 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, III, s. 326 ; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, s. 129.

görevlendirmiştir.¹¹¹² Bu kişi bölgeye geldiği andan itibâren Müslümanlarla yaptıkları anlaşmaları bozan yerler üzerinde otorite kurmakla meşgul olmuştur. Bu bağlamda onun hedefinde olan yerleşim merkezlerinin başında Nişabur gelmekteydi. Nişabur ahâlisi bir yandan daha önce vermeyi taahhüt etmiş olduğu vergiyi vermeyip baş kaldırmış, öte yandan da Kâbil'den şehre gelmiş olan ölmüş İran kistrâsının kızına büyük teveccüh göstermiş, onu âdetâ kurtacı gibi görmüş ve onun etrafında toplanmaya başlamışlardı.¹¹¹³ Hâlid b. Kurre emrindeki birliklerle Nişabur üzerine yürümüş, kuvvet kullanarak isyancıları etkisiz hâle getirmiş ve şehir ahâlisini tekrar itaat altına almıştır.¹¹¹⁴ Şehir halkının büyük teveccühünü kazanmış olan kistrânın kızını ise Hz. Ali'ye göndermiştir. O, bu kızı önce oğlu Hz. Hüseyin ile evlendirmek istemiştir. Kız bu evliliği reddedip kendisi ile evlenmek istediğini söylemiştir. Kaynaklar Hz. Ali'nin daha sonra kızı âzâd ettiğini söylemektedirler.¹¹¹⁵ Hz. Ali'nin Horasan bölgesinden elde etmiş olduğu tek ganîmetin Nişabur halkı ile yapılmış olan mücâdeleden kazanılmış olduğu rivâyet edilmektedir.¹¹¹⁶ 38 / 659 Yılına kadar bölgede idâreci olarak görev yapmış olan Hâlid b. Kurre daha sonra yerini Abdurrahman b. Ebzâ el-Huzâî'ye bırakmış, o da bu görevde Hz. Ali'nin şehit edilmesine kadar kalmıştır.¹¹¹⁷ Öte yandan Grayeli'nin Senî'üd-devle'nin eserine dayanarak verdiği bilgiye göre, Hz. Ali'nin hilâfeti döneminde tekrar itaat altına alınmış olan Nişabur'u idâre etmek için Kays b. Heysem'in ismi geçmekte ve bu kişinin Abdullah b. Âmir adına hareket ettiği söylenmektedir.¹¹¹⁸ Biz bu bilginin

1112-Dineverî, s. 153. ; Grayeli, s. 30.

1113-Dineverî, s. 153-154 ; Grayeli, s. 30.

1114-Dineverî, s. 153-154 ; Ya'kubî, *et-Tarih*, II, s. 184 ; Taberî, V, s. 93 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târih*, III, s. 374 ; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, s. 129 ; Grayeli, s. 30 ; Uslu, s. 60.

1115-Dineverî, s. 153-154 ; Grayeli, s. 30.

1116-Gerdizî, s. 104 ; Uslu s. 60.

1117-Gerdizî, s. 104 ; Uslu s. 60. (Belâzurî, Ca'de b. Hübeyre'den önce Horasan bölgesine Abdurrahman b. Ebzâ'nın görevlendirildiğini söylemektedir. Bu kişinin yapmış olduğu faaliyetler hakkında ise herhangi bir bilgi vermemektedir. Bkz: Belâzurî, s. 594.) .

1118-Grayeli, s. 30.

doğru olmadığı kanaatindeyiz. Zîrâ Abdullah b. Âmir'in yeniden Basra vâlisi olarak atandığı dönem Muaviye Dönemi'ne rastlamaktadır.¹¹¹⁹ Abdullah b. Âmir kendi vâliliği sınırları içerisinde yer alan Horasan bölgesine Kays b. el-Heysem'i bu vâliliği döneminde idâreci olarak göndermektedir.

B. EMEVÎLER DÖNEMİNDE NİŞABUR

Hz. Muaviye hilâfet iddiasında önüne çıkan bütün engelleri aşarak 41 / 661 yılında halifelik makâmına oturduktan sonra İslam hâkimiyeti içerisinde kalan her bir bölgeye kendi otoritesini tesis ettirmek için güvendiği kimseleri görevlendirmiştir. Bu bağlamda Horasan coğrafyasının da bağlı bulunduğu Basra bölgesine de atamalar yapmıştır. 42 / 662 yılında kendi tâbiri ile yarım bıraktığı işleri tamamlamak üzere bir kez daha Basra vâlisi sıfatıyla bölgeye gönderilen Abdullah b. Âmir, Horasan civârına idâreci olarak Kays b. el-Heysem es-Sülemî'yi görevlendirmiştir.¹¹²⁰

Emevîler döneminde Horasan mıntıkasına görevlendirilen idârecilerin izlemiş oldukları politikalar iki ana çerçevede şekillenmekteydi. Bunlardan birincisi: İslam devleti içerisinde yaşanan halifelik mücâdelelerinin ortaya çıkarmış olduğu otorite boşluğundan yaralanarak isyana kalkmış olan yerlerin itaat altına alınma faaliyetidir. İkincisi ise: Özellikle Mâverâünnehir gibi İslam fetihleri için bâkir bir konumda olan yerlerin fetihlerinin tamamlanma faaliyetidir.

Zikri geçen politikaların hayata geçirilme çabası çerçevesinde bir dizi düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemeler içerisinde Nişabur'u ilgilendiren önemli gelişmeler dikkati çekmektedir. Müslümanların gerek Horasan bölgesinde ele geçirmiş oldukları yerlerde otoritelerini tam manasıyla tesis etmek gerekse de yeni fetih olunacak yerlerdeki fetih hareketlerini sürdürmek gâyesiyle Abdullah b.

¹¹¹⁹-Belâzürî, *Fütuhu'l-Büldan*, s. 594 ; İrfan Aycan, *Muaviye b. Ebî Süfyan*, Ankara 1990, s. 260.

¹¹²⁰-Belâzürî, *Fütuhu'l-Büldan*, s. 594 ; Ya'kubî, *et-Tarih*, II , s. 217 ; Taberî, V, s. 170 ; Aycan, s. 260.

Âmir'in yerine Basra, Horasan, Sistan, Hind, Bahreyn, Umman gibi bölgelerin vâliliğine tâyin edilen Ziyâd b. Ebîh (45 / 665)¹¹²¹, Kûfe ve Basra'dan getirttiği elli bin den fazla Arab'ı aileleriyle birlikte Merv başta olmak üzere Nişabur, Herat, Belh gibi Horasan'ın önemli yerleşim merkezlerine yerleştirmiştir.¹¹²² Bu iskan faaliyetinde ve yerleştirilen Arapların idâresinde, kabîlecilikten ziyâde devletin görevlendirmiş olduğu yetkililerin etrâfından kenetlenmek için büyük çaba sarfedilse bile, yoğun kabîlecilik taassubu ve kabîle reislerinin karşı çıkmaları sonucunda bu çaba sonuçsuz kalmıştır.¹¹²³ Arap kabîleleri yine önemli bir güç oluşturacak şekilde Horasan'ın istedikleri merkezlerine yerleşmişlerdir. Gassan'a mensup Ezd Kabîlesi, Rebi'a (Bekir b. Vâil Kolu), Mudar'a mensup Temîm ve Kays Kabîleleri Merv ve civârını yurt edindikleri¹¹²⁴ halde Mudar Kabîlesi'nin alt kollarından Kays Aylân'a bağlı olan Süleymîler Nişabur'u kendilerine mekan olarak seçmişlerdi.¹¹²⁵

Ziyâd b. Ebîh bu uygulamasıyla Horasan'a belli düzeyde Arap nüfûsu yerleştirdikten sonra Horasan'ı idâri birimlere taksim etmiştir. Onun yerli halkın kolayca ayaklanmasını önlemek ve daha etkili bir yönetim sunmak için yapmış olduğu bu taksimata göre, Huleyd b. Abdillâh el-Hanefî Nişabur'un idârecisi olarak görevlendirilmiştir.¹¹²⁶ Bu kişinin Müstakil olarak Nişabur'u yönetmek için görevlendirilmesi, burasının daha fazla önemleneceğini ve gelen idârecinin kâbiliyetine göre daha kaliteli bir hizmet alabileceğini göstermekteydi.

Ziyâd b. Ebîh'in Arapları Horasan'a iskan etme politikasının ve Horasan bölgesini idârî anlamda bölümlere ayırma uygulamasının Nişabur açısından olumsuz

1121-Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldan*, s. 595 ; Taberî, V, s. 217 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, III, s. 451 ; Aycan, s. 262.

1122-Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldan*, s. 596 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, III, s. 489.

1123-Kurt, " Süfyânî Emevîler Sonrasında Horasan ve Mâverâünnehir'de İç Mücadeleler (64-85 / 683-704) " , s. 273-274.

1124-Frye, *The Golden Age of Persia*, s. 75 vd. ; S. A. Hasan, " A Survey of The Expansion of Islam into Central Asia During The Umayyad Caliphate ", *Islamic Culture*, XLIV , sa. 3, (July 1970) , s. 170 vd. ; H. A. R Gibb, *Orta Asya'da Arap Fütûhatı*, trc. M. Hakkı, İstanbul, 1930, s. 23 ; Kurt, " Süfyânî Emevîler Sonrasında Horasan ve Mâverâünnehir'de İç Mücadeleler (64-85 / 683-704) " , s. 274.

1125-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 12 ; Kurt, " Süfyânî Emevîler Sonrasında Horasan ve Mâverâünnehir'de İç Mücadeleler (64-85 / 683-704) " , s. 276.

1126-Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldan*, s. 595 ; Taberî, V, s. 224 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, III, s. 451 ; Nüveyrî, XX , s. 316.

bir sonucu olmuştur. Bu dönemden itibâren Merv şehri, Mâverâünnehir coğrafyası için bir geçit konumunda olduğundan ve Arapların alışık oldukları hava şartlarını taşıdığından dolayı bölgenin merkez şehri konumuna gelmiş¹¹²⁷ ve Nişabur, Abdullah b. Tâhir tarafından bölgenin merkezi olarak belirlendiği döneme kadar Merv'in gölgesinde kalmıştır.

Muaviye'nin ölümünün akabinde devletin başına geçen oğlu Yezid (60-64 / 680-683) döneminden itibâren başlayan ve onun ölümünden sonra iyice şiddetlenen isyan ve kargaşaların Horasan ayağını, buradaki Arap kabîlelerinin bölgede hâkimiyet kurma mücâdeleleri oluşturmaktadır.¹¹²⁸ Bölgenin önemli şehirleri arasında yer alan Nişabur'da tabiatıyla bu mücâdelelerden etkilenmiştir.

Horasan'da Arap kabîleleri arasında süren hâkimiyet kurma mücâdeleleri bölgeyi tamamen otorite boşluğuna itmiş ve yöre çevreden gelecek olan saldırılara açık hâle gelmiştir. Böyle bir saldırı tehlikesi ile karşı karşıya kalan merkezlerden biri de Nişabur'dur. 64 / 683 yılının soğuk bir kış gününde Türk birlikleri Nişabur üzerine büyük bir saldırı tertip etmişlerdir.¹¹²⁹ Şehrin yakınlarındaki İsfâd isimli yerleşim yerine kadar yaklaşan ve burada yaşayan Ezd Kabîlesi'nin birçok ferdi esir alan¹¹³⁰ bu Türk birliğinin âcilen durdurulması gerekmekteydi. Türklerin saldırısına mâruz kalmış olan Ezd'liler Arap kabîleleri arasındaki mücâdelelerde rakiplerine göre avantaj sağlayan ve yavaş yavaş üstünlüğü ele geçirmeye başlayan Abdullah b. Hâzım'dan¹¹³¹ yardım istemişlerdir. Bu yardım isteğine olumlu cevap veren Abdullah b. Hâzım, Züheyr b. Hayyâm komutasında Temîmîlerden

1127-Hamdî Savaş, *İslam Tarihi II – Emevîler ve Abbâsîler Devri*, Kayseri 1993, s. 5.

1128-Bu dönemde Horasan bölgesindeki Arap kabîleleri arasında yaşanan hâkimiyet mücâdeleleri hakkında geniş bilgi için bkz: Kurt, “ Süfyanî Emevîler Sonrasında Horasan ve Mâverâünnehir'de İç Mücâdeleler (64-85 / 683-704) ”, s. 273-302.

1129-Taberî,V, s. 547 vd.

1130-Belâzûrî, *Fütuhu'l-Bıldan*, s. 603.

1131-Abdullah b. Hazım'ın siyâsi faaliyetleri hakkında bkz: Belâzûrî, *Fütuhu'l-Bıldan*, s. 585 vd., 595 ; Taberî, V, 300 vd., 316 ; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, thk. Ö. Abdüsselam Tedmürî, Beyrut 1990, s. 434 vd. ; İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, XXVIII , s. 8, 10, vd. ; Kurt, “ Süfyanî Emevîler Sonrasında Horasan ve Mâverâünnehir'de İç Mücâdeleler (64-85 / 683-704) ”, s. 274, 286.

oluşturulmuş bir birliği onların yardımına göndermiştir. Züheyr b. Hayyâm ve beraberindekiler hem Ezd Kabîlesi'ne mensup insanları Türklerinden elinden kurtarmışlar hem de Nişabur'un karşı karşıya kaldığı büyük bir tehdîdi bertaraf etmişlerdir.¹¹³²

Türk akınından kurtulan Nişabur bu kez de Mudar Kabîlesi'nin alt kolu durumunda olan grupların mücâdelelerine sahne olmuştur. Abdullah b. Hâzım, Horasan'da hâkimiyet sağlamasında büyük katkıları olan Mudar'ın Temîmî kolu'nu devre dışı bırakmak ve böylece otoritesini kendi kabîlesinden olanlarda dâhil (kendisi de Mudar Kabîlesi'ne mensuptu) kimseyle paylaşmamak niyetindeydi.¹¹³³ Abdullah b. Hâzım ile Temîmîler arasındaki gerginlik araya giren barış elçilerinin çabalarına rağmen sona ermemiştir. Abdullah b. Hâzım'ın Herat'ta bulunan oğlu Muhammed'in Temîmîler tarafından öldürülmesi iki taraf arasındaki çatışmayı kaçınılmaz hâle getirmiştir.¹¹³⁴ Yaklaşık iki yıl kadar süren mücâdeleyi kaybeden Temîmîler Nişabur'da dâhil olmak üzere Horasan'ın birçok yerine dağılmışlardır. Nişabur'a Bâhir b. Verkâ liderliğinde gelen Temîmîler, burasını üs olarak kullanıp, Abdullah b. Hâzım ile olan mücâdelelerini Nişabur'dan sürdürmüşlerdir.¹¹³⁵

Nişabur'un kendisini ortadan kaldırmak isteyen Temîmîlerin önemli bir kısmının mekânı olduğunu gören Abdullah b. Hâzım ele geçirip, ikâmet yeri olarak belirlediği Horasan'ın merkezi Merv'den bu şehre doğru harekete geçmiştir. O, bu harekete girerken kendisine pahalıya mal olacak bir hata yapmıştır. Temîmîleri yola getirmek için Nişabur üzerine yürüyen Abdullah b. Hâzım Merv'de vekil olarak bırakacağı şahsı da Temîmîler arasından seçmiştir. Onun vekili olarak kalan Bükeyr

1132-Taberî, V, s. 549 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IV, s. 157.

1133-Kurt, " Süfyânî Emevîler Sonrasında Horasan ve Mâverâünnehir'de İç Mücâdeleler (64-85 / 683-704) ", s. 282.

1134-İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IV, s. 208.

1135-Taberî, V, s. 623, vd. ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IV, s. 208 ; Nüveyrî, XXI, s. 61, vd. ; Welhausen, s. 196.

b. Vişâh fırsatını bulduğu en uygun ortamda Abdullah b. Hâzım'a ihânet etmiştir. Nitekim Abdülmelik b. Mervan'ın halifeliğini tanıma şartıyla kendisine sunduğu Horasan'ın resmî idârecisi olma teklifini düşünmeden kabul etmiştir.¹¹³⁶ Böyle bir gelişme karşısında Nişabur'a girmekten vazgeçen Abdullah b. Hâzım, tekrar Merv'e doğru yola çıkmışsa da kendisini takip etmek üzere Nişabur'dan ayrılan Bâhir b. Verkâ onu Merv yakınlarında yakalamış, çıkan çatışmada Abdullah b. Hâzım, Bâhir b. Verkâ'nın adamlarından Veki' b. Umeyre ed-Devrekiyye tarafından öldürülmüştür.¹¹³⁷

Abdullah b. Hâzım'ın öldürülmesi Horasan'da idârenin yeniden Emevî vâlilerine geçmesini sağlamıştır. Bu vâliler döneminde de Horasan, Arap kabîle reislerinin ihtiraslı bir şekilde birbirlerini alt etme çabalarına ve Emevî vâlilerinin, Müslüman yerli halka gayr-i müslim muamelesi yaparak ağır vergiler yükleme çalışmalarına ev sahipliği yapmıştır.¹¹³⁸ Bütün bu olumsuzlukları bölgenin önemli şehirlerinden olması hasebiyle yakînen yaşadığını düşündüğümüz Nişabur'un bu dönemdeki durumu hakkında fazla bilgi mevcut değildir. Kaynakların düştüğü en dikkat çeken anekdot, Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervan'ın Irak ve Horasan Genel Vâlisi olan Haccac b. Yusuf'un Horasan'a idâreci olarak tâyin ettiği Yezid b. Mühellebi'in (82 / 701)¹¹³⁹, Abdullah b. Âmir'in inşâ ettirmiş olduğu camiye yaptırdığı minaredir.¹¹⁴⁰

Yezid b. Mühelleb'den sonra Horasan'a görevlendirilen vâlilerin Nişabur'la pek fazla ilgilerinin olmadığını görmekteyiz. Bunlar içerisinde halife Hişâm b.

¹¹³⁶-Taberî, VI, s. 176 ; Nüveyrî, XXI, s. 132.

¹¹³⁷-Belâzürî, *Fütuhu'l-Büldan*, s. 604, vd. ; Taberî, VI, s. 176, vd. ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târih*, IV, s. 345, vd. ; İbn Asâkir, XXVIII, s. 8.

¹¹³⁸-Taberî, VII, s. 54-58, 60. ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târih*, V, s. 147-151 ; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, s. 135 ; Kurt, “ Süfyânî Emevîler Sonrasında Horasan ve Mâverâünnehir'de İç Mücadeleler (64-85 / 683-704) ”, s. 288-292 ; Varol, s. 126.

¹¹³⁹-Taberî, VI, s. 403 ; Nüveyrî, XXI, s. 270.

¹¹⁴⁰-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbü'r*, s. 141 ; Grayeli, s. 35.

Abdûlmelik döneminde Horasan bölgesinde idârecilik yapan Esed b. Abdullah el-Kasrî'yi istisnâ olarak tutmamız gerekmektedir. O, Nişabur yakınlarında bir yeri dinlenme ve idârecilik işlerinin stresinden bir parçada olsa sıyrılıp rahatlama için kendisine tahsis etmiştir. Nitekim onun ölümü de burada gerçekleşmiştir. 120 / 738 yılında yöre halkının coşkuyla kutladığı Mihrecân Bayram'ı esnasında Horasan dihkânlarının hediyelerini kabulü sonrasında rahatsızlanarak ölmüştür.¹¹⁴¹ Esed b. Abdullah'ın bu mevki'de toprak edinmesi zamanla buranın diğer insanlar tarafından da yerleşim yeri olarak seçilmesini sağlamıştır. Nitekim bu gelişmeler ileri de burasının Esedâbâz şeklinde isimlendirilen bir köy haline gelmesinde büyük pay sahibi olmuştur. Abdullah b. Tâhir'in Abbâsîler döneminde Horasan vâlisi olduğu sırada Esed b. Abdullah el-Kasrî'nin arazilerini torunlarından satın aldığı ve bu arazileri vakfettiği rivâyet edilmektedir.¹¹⁴² Esed b. Abdullah'ın idâreciliği , önceleri Abbâsî dâîliği vâzifesi ile görevlendirilen daha sonra kendi sapık görüşlerini halka kabul ettirmeye çalışan Hıdaş lakaplı Ammâr b. Yezid'in faaliyetlerini sürdürdüğü bir dönem olmuştur. Nişabur'da da yoğun bir taraftar kitlesine sahip olan Ammâr b. Yezid bu dönemde ortadan kaldırmıştır.¹¹⁴³

Emevî Yönetimi'nin son Horasan idârecisi olan Nasr b. Seyyâr, Horasan'daki kötü gidişi durdurmak için bir dizi tedbirler almıştır. Bu tedbirler arasında bölgenin beli başlı merkezlerine kâbiliyetine güvendiği kimseleri idâreci olarak tâyin etmesi de vardır. Bu bağlamda o, Nişabur'a Ziyâd b. Abdurrahman el-Kuşeyrî'yi görevlendirmiştir.¹¹⁴⁴

Nasr b. Seyyâr'ın Horasan vâlisi olduğu dönemde Nişabur, Hz. Ali'nin

1141-Taberî, VII, s. 154 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, V, s. 216 ; İbn Kesir, IX , s. 324.

1142-Taberî, VIII, s. 416 ; Uslu, s. 83.

1143-Hıdaş lakaplı Ammar b. yezid'in faaliyetleri hakkında geniş bilgi Nişabur'da Yaşayan Dini Gruplar başlıklı bölümün Batınîler alt başlığında verilmiştir.

1144-Taberî, VII, s. 157 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, V, s. 226.

torunlarından Yahyâ b. Zeyd'in faaliyetlerine sahne olmuştur. Bu şahıs, Abbâsî dâîlerinin, adına faaliyetlerde bulunduğu Muhammed b. Ali'nin ölüp yerine oğlu İbrahim'in geçtiği 120-121 / 738-739 yılı¹¹⁴⁵ içerisinde Emevî iktidârına karşı etkin bir mücâdele içerisine girmiştir. Babasının Yemen'de öldürülmesinden sonra ise rotasını Horasan'a çevirmiş ve bu bölgeye gelmiştir. İsyankâr tavırlarını burada da sürdüren Yahyâ b. Zeyd'in bu hareketleri, Nasr b. Seyyâr'ı rahatsız etmiştir. Onu etkisiz hâle getirmek için harekete geçen vâli, Yahyâ b. Zeyd'i yakalayarak Merv'de bir kaleye hapsedirmiştir. Bu durumu halife Hişam b. Abdülmelik'e bir mektupla bildirmiştir. Mektup Emevî başkentine ulaşmadan halife vefât etmiş ve yerine II. Velid b. II. Yezid halife olmuştur. Yeni halife mektubu alınca Yahyâ b. Zeyd'in bırakılmasına yönelik bir emirnâme yazdırmış ve Merv'e doğru göndermiştir. Fakat emirnâme ulaşmadan Yahyâ b. Zeyd tutuklu olduğu yerden kaçmış önce Beyhak'a daha sonrada Nişabur'a gelmiştir.¹¹⁴⁶ Bu döneme kadar genelde Emevî yönetimine karşı sâdik kalan ve pek fazla sorun çıkarmayan Nişabur ahâlisi¹¹⁴⁷ az sayıda kişi ile de olsa Yahyâ b. Zeyd'e destek vermişlerdir. Bu sayı hakkında kimi kaynaklar yetmiş¹¹⁴⁸ kimi kaynaklar ise yüzyirmi¹¹⁴⁹ sayısını vermektedirler. Etrafında toplanan grup ile harekete geçen Yahyâ b. Zeyd, Emevîlerin Nişabur idârecisini yakalayıp öldürmüş ve şehre hâkim olmuştur. Nişabur'u kontrol altına aldıktan sonra Belh'e doğru harekete geçmiştir. Serahs yakınlarında Nasr b. Seyyâr tarafından görevlendirilen Selm b. Ahûz el-Mâzinî komutasındaki Emevî güçleri ile karşı karşıya gelen Yahyâ b. Zeyd, bu güçler karşısında tutunamamış ve büyük bir

1145-Taberî, VII, s. 547 ; Mes'ûdî, III, s. 206 vd. ; İbn Kuteybe, s. 216.

1146-Taberî, VII, s. 547, 550-551 ; Mes'ûdî, III, s. 206 vd. ; İbn Kuteybe, s. 216. ; Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, s. 194 ; İbn Kesîr, X, s. 82, 95.

1147-Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s.187.

1148-Taberî, VII, s. 550-551 ; Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, s. 194 ; İbn Kesîr, X, s. 82, 95.

1149-Ya'kübi, *et-Târîh*, II, s. 306.

yenilgiye uğrayarak etkisiz hâle getirilmiştir. (125 / 742 - 743)¹¹⁵⁰ Yahyâ b. Zeyd'in sonu hakkında bir başka rivâyet ise şöyledir: Nasr b. Seyyâr tarafından Irak'a gitmek üzere iki bin dinar almış olan Yahyâ b. Zeyd, bu bölgede faaliyet göstermekte olan Yusuf b. Ömer es-Sakafiden çekindiğinden dolayı buraya gitmemiş, Nişabur'a geri dönmüş ve burada faaliyetlerine devam etmiştir. Böyle bir faaliyet esnasında Herat istikâmetine doğru giderken yolda öldürülmüştür.¹¹⁵¹

Nasr b. Seyyâr'ın vâililik dönemi ayrıca, Horasan bölgesinde ilk kez, Halife II. yezid b. Abdülmelik devrinde (101-105 / 720-724) Said b. Abdülaziz b. Hâris b. Ümeyye'nin idâreciliğinde görülen¹¹⁵² Abbâsî dâîlerinin faaliyetlerini iyice yoğunlaştırdıkları dönemdir. Bu dönemde Horasan'da Abbâsî dâîlerinin başına Ebû Müslim Horasânî getirilmiştir.¹¹⁵³

Ebû Müslim'in Horasan bölgesinde Abbâsî dâîlerinin başına geçerek bu faaliyeti daha etkin kılmak maksadıyla Dandanakan'dan başlayıp Merv'de son bulan yolculuğunda Nişabur önemli bir durağı oluşturmaktadır.¹¹⁵⁴ O, yapmış olduğu bu yolculuğunda bir yandan propaganda faaliyetlerine devam ederken bir yandan da yöre halkının davaları hakkında ne düşündüğü, beklentisinin ne olduğu, onların desteğini almak için neler yapılması gerektiği gibi konularda çalışmalar yapmaktaydı. Bu bağlamda Nişabur'a gelen Ebû Müslim, şehir halkının konu hakkındaki görüşlerini öğrenme husûsunda harekete geçmiştir. Onun Nişabur'daki faaliyetlerini kaynaklardan tâkip ettiğimizde yöre insanının Ebû Müslim'e gereken sıcaklığı göstermediklerini, hatta onunla dalga geçerek ona aşağılayıcı sözler

1150-Ya'kûbî, *et-Târih*, II, s. 306.

1151-Grayeli, s. 36.

1152-Taberî, VI, s. 607 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, s. 100.

1153-Hüseyn Atvan, *ed-Da'vetü'l-Abbâsiyye: Târih ve Tedavvur*, Beyrut, trz. , s. 248, vd. ; Brockelmann, *History of The Islamic Peoples*, Norfolk 1982, s.

102. ; Bozkurt, *Oluşum Sürecinde Abbasi İhtilali*, s. 57.

1154-Taberî, VII, s. 353-360 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, s. 363-366.

söylediklerini görmekteyiz. Bu dönemde Ebû Müslim’in Nişabur’daki faaliyetlerini anlatan rivâyetlerden biri şöyledir: Bir eşek üzerinde Nişabur’a gelen ve şehir ahâlisini davasında arkasına almayı planlayan Ebû Müslim, Bûyâbâd denilen mevkiye geldiğinde burada bulunan bir hana uğramıştır. Handa Emevî iktidârına karşı bir hareketin başlatıldığından, bu iktidârın sonunun yakın olduğundan, çok kısa bir süre sonra bütün İslam topraklarının kendi hâkimiyetlerine geçeceğinden söz etmiştir. Bir eşek üzerinde gelen bir adamdan çok önemli ve iddialı cümleler duyan kişiler, bu cümlelere gülmüşler, Ebû Müslim ile alay etmişler, ona aşağılayıcı sözler söylemişler ve bütün bunlara ilâveten eşeğinin kulaklarını kesmişlerdir. Kendisine revâ görülen bu hareketler karşısında çok sinirlenen Ebû Müslim, davaları başarıya ulaşıp bu bölgeleri ele geçirdiğinde Bûyâbâd’ı yakıp yıkarak, bataklığa çevireceğine dâir and içmiştir.¹¹⁵⁵

Diğer bir rivâyete göre: Eşek üzerinde Nişabur’a gelen Ebû Müslim, yöre insanının önder kabul ettiği bir kimsenin evine gitmiş, bu kişiye kendisini takdim ettikten sonra ondan bin dirhem, bir at ve iyi bir kılıç istemiştir. Başlangıçta Ebû Müslim’i pek de fazla dikkate almayan bu kişi, hanımı ile istişâre yaptıktan ve hanımının “ Bu adam ileride büyük işler başaracak birine benziyor, onu kırmayıp dileklerini yerine getir.” cümlesini duyduktan sonra Ebû Müslim’in taleplerini yerine getirmiştir. Hanımının cümlesinden çok fazla etkilenmiş olduğu anlaşılan bu kimse Ebû Müslim’e bütün varlığıyla onun hizmetinde olacağını da bildirmiştir. Ebû Müslim kendisine yapılan bu iyiliğin karşılığını, Horasan’ın her tarafında etkin bir duruma geldikten sonra Nişabur’a ikinci defâ gelip, kendisini küçük gören yerleri yakıp yıktığı ve ahâlisini cezalandırdığı bir dönemde bu kişinin mallarına el

1155-Grayeli, s. 39.

koymayarak ve ona herhangi bir zarar gelmesini engelleyerek ödemiştir.¹¹⁵⁶ Nişabur'da zikredilen tavır ve hareketlerle karşılaşan Ebû Müslim buradan ayrılarak dâvâsı için daha etkin faaliyetlerde bulunmak üzere Merv'e hareket etmiştir.

Emevîlerin sonuncu Horasan vâlisi olan Nasr b. Seyyâr'ın Cüdey b. Ali el-Kirmânî¹¹⁵⁷ ve Ebû Müslim ile yapmış olduğu mücâdelelerde Nişabur, Nasr b. Seyyâr'ın sığındığı yer olarak karşımıza çıkmaktadır. Başlangıçta Cüdey b. Ali ve onun yerine geçen oğlu Ali el-Kirmânîye karşı üstünlük sağlayan ve tüm dikkatini Ebû Müslim'in üzerinde yoğunlaştıran¹¹⁵⁸ Nasr b. Seyyâr, Ebû Müslim'in Belh istikâmetindeki yolları tutması ve yeniden gücünü toparlamaya çalışan Ali b. el-Kirmânî'yi yanına çekmesi üzerine zor durumda kalmıştır. Nasr'ın çaresizliğini gören Ali el-Kirmânî Merv'e doğru harekete geçmiş ve tüm hazırlığını Ebû Müslim'e göre yapmış olan Nasr'ın birliklerine saldırmıştır.¹¹⁵⁹ Bu saldırı karşısında zor durumda kalan Nasr b. Seyyâr, gerekli yardımları alamadığından ötürü Merv'i terk etmiş, önce Serahs'a, daha sonra Tus'a, oradan da Nişabur'a gitmiştir.¹¹⁶⁰ Nişabur'da güç toplama ve âsîlere karşı saldırı stratejisini yeniden gözden geçirme fırsatı bulan Nasr b. seyyâr, oğlu Temîm'i Tûs'a göndermiştir.¹¹⁶¹ Öte yandan Merv'i ele geçiren Ali b. el-Kirmânî, Ebû Müslim'i şehre dâvet etmiş ve kendisine tâbî olduğunu açıklamıştır. Böylelikle Merv'i kontrolü altına alan Ebû Müslim, Tûs'ta

1156-Grayeli, s. 39.

1157-Bu şahıs, Irak Vâlisi Yusuf b. Ömer es-Sakafî'nin Horasan vâliliğine Esed b. Abdullah el-Kasrî'nin ölümünden sonra tâyin ettiği kişidir. Ancak o, daha sonra Cüdey b. Ali el-Kirmânî'yi azledip yerine Nasr b. Seyyâr'ı atamıştır. (Ya'kûbî, *et-Târîh*, II , s. 327 ; Câhız, *el-Beyân*, I , s. 47-48 ; Taberî, VII, s. 154 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, V, s. 216 ; İbn Kesîr, IX , s. 326.) Cüdey b. Ali, Nasr b. Seyyâr'ın vâliliği döneminde kendisine isyan eden Yemenlilerin Hz. Ali taraftarlarının lideri olarak Horasan emiri olarak seçtikleri bir kişidir. Bu durum üzerine Nasr onu yakalayıp hapsedmiştir. Ama Cüdey b. Ali el-Kirmânî hapisten kaçmış ve Nasr'a bağlılığını bildirerek ondan emân istemiştir. (Taberî, VII, s. 285-293 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, V, s. 302-308 ; İbn Kesîr, X , s. 26.) Nasr b. Seyyâr'dan istediği emânı alan Cüdey b. Ali el-Kirmânî daha sonra tekrar Nasr b. Seyyâr'a karşı faaliyetler içerisine girmiştir. (Taberî, VII, s. 330-342 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, V, s. 344-346.)

1158-Taberî, VII, s. 355 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, V, s. 366-370, 378 ; İbn Kesîr, X , s. 30-33 ; Bozkurt, *Oluşum Sürecinde Abbasi İhtilali*, s. 66-67 ; Uslu, s. 87.

1159-Taberî, VII, s. 377 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, V, s. 378-382.

1160-Taberî, VII, s. 384-385 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, V, s. 381-382 ; Uslu, s. 87.

1161-Taberî, VII, s. 389.

bulunan Temîm b. Nasr b. Seyyâr üzerine Kahtâbe b. Şebîb'i göndermiştir.¹¹⁶² Temîm b. Nasr'ı yenilgiye ugratıp, Tûs'u ele geçiren Kahtâbe, rotayı Nişabur'a çevirmiştir. Oğlunun yenilgi haberini alan Nasr b. Seyyâr, Nişabur'u terk ederek Cürcan istikâmetine doğru gitmiştir. Nasr'ın şehri terk etmesi üzerine kolaylıkla Nişabur'u kontrolü altına alan Kahtâbe b. Şebîb, Nasr'ın peşine düşmüştür.¹¹⁶³

Kahtâbe'nin Nasr b. Seyyâr'ı etkisiz hâle getirmesi¹¹⁶⁴ üzerine Horasan'ı tamamen kontrol altına alan Ebû Müslim, çok iyi anılarla ayrıldığı Nişabur'a Horasan hâkimi olarak tekrar gelmiştir.¹¹⁶⁵ Onun Nişabur'a ikinci kez gelişi şehir ahâlisinin pek de hayrına olmamıştır. Zîrâ kendisini küçük gören ve olmadık hakâretleri yapan ahâlden intikâmını almıştır. Bu bağlamda o, Bûyâbâd ve Cendâbâd mevkîlerinde yüz bin ile altıyüz bin arası insanı öldürmüş, kandan nehirlerin oluşmasına vesile olmuş, zikri geçen yerleri bataklığa çevirmiştir.¹¹⁶⁶ Kaynakların abartılı olarak naklettiklerini düşündüğümüz bu faaliyetler ile Ebû Müslim ettiği yemini de yerine getirmiştir.

Başlangıçta Ebû Müslim'e ve onun dâvâsına pek de sıcak bakmayan ve başarılı olacağına inanmayan Nişabur ahâlisi, onun başarıları ve şehirde göstermiş olduğu güç gösterisinden sonra şehirlerini Abbâsî hareketine açmışlardır. Ebû Müslim karargâhını buraya taşımış ve işlerini belli bir müddet buradan yürütmüştür.¹¹⁶⁷ O, Horasan'ın tamamında Abbâsî ihtilâlinin tam manasıyla başarı kazanması için çaba sarfederken, Nişabur'da da düzen ve istikrârın sağlanması hususunda gayret göstermiştir. Bu bağlamda Nişabur ve çevresinde 129 / 747 yılında

¹¹⁶²-Taberî, VII, s. 390-391 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, s. 386-387 ; K. V. Zettersteen, " Kahtabe ", *MEB.*, *İA.*, VI, s. 91-92.

¹¹⁶³-Taberî, VII, s. 390-391 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, s. 386-387 ; K. V. Zettersteen, " Kahtabe ", *MEB.*, *İA.*, VI, s. 91-92.

¹¹⁶⁴-Taberî, VII, s. 403 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, s. 393.

¹¹⁶⁵-Taberî, VII, s. 404, 407 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, s. 395.

¹¹⁶⁶-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 122 ; Hândmîr, II, s. 196 ; Grayeli, s. 40, 229.

¹¹⁶⁷-Hakkı Dursun Yıldız, " Ebû Müslim-i Horasanî ", *DİA.*, X, s. 198.

bir kâhin ve Mecûsî peygamberi olarak ortaya çıkan ve dâvetine pek çok Mecûsînin iştirâk etmesi sonucu büyük bir güç haline gelen Bihâferîd b. Mâhfervedîn ile mücâdele etmiştir. Mecûsî din adamları bu şahsın dînî akîdelerini bozduğunu ve samîmî Mecûsî ahâlinin kafasını karıştırdığını iddia ederek, onun pasifize edilmesi için Ebû Müslim'e müracaat etmişlerdir. O, bu şahsın üzerine Şebîb b. Dâh ve Abdullah b. Said'i göndermiştir. Onlar, Bihâferîd b. Mâhfervedîn'den yaymaya çalıştığı fikirlerden vazgeçmesini, Müslümanlığı kabul etmesini, Abbâsî otoritesini kabul etmesini ve halkı tahrik etmemesini istemişlerdir. Ancak o, onların bu isteklerini kabul etmiş gibi görünse de faaliyetlerini sürdürmeye devam etmiştir. Bunun üzerine 131 / 748 - 749 yılında birçok taraftarıyla Nişabur'da öldürülmüştür.¹¹⁶⁸ Ebû Müslim Nişabur'da bulunduğu dönemde şehrin mimârî yönden güzelleşmesi için de gayret sarfetmiştir. Kaynakların Büyük Cami, Mescid-i Âdîne, Cuma Cami diye isimlendirdikleri camiye şehrin rabaz denilen mevkîsine inşâ ettirmiştir.¹¹⁶⁹

C. ABBÂSÎLER DÖNEMİNDE NİŞABUR

Emevî iktidârının ortadan kaldırılmasına yönelik sürdürülen yoğun faaliyetler ve mücâdeleler sonunda amacına ulaşmış, bu iktidâr yıkılmış (132 / 749-750)¹¹⁷⁰, aynı yıl Ebu'l-Abbâs Abdullah b. Muhammed es-Seffâh kendisini halife ilân etmiş ve böylece Abbâsî devleti kurulmuştur.¹¹⁷¹ Devletin kurulma aşaması tamamlanıp, otorite sağlamlaştırdıktan sonra Abbâsî propagandasının çekirdeğini oluşturan Hz. Ali soyundan olanlara hürmet gösterilmesi ve onlara yapılan haksızlığın sona erdirilmesi iddiâsı ile Mevâlîye hâk ettiği değerin verilmesi ve onlara Araplarla eşit

¹¹⁶⁸-İbnü'n-Nedim, s. 407 ; Kılavuz, " Bihâferid ", *DİA*, VI, s. 138 ; Bu kişinin faaliyetleri hakkında geniş bilgi Nişabur'da Yaşayan Dini Gruplar başlıklı bölümün Batmîler alt başlığında verilmiştir.

¹¹⁶⁹-İstahrî, s. 204 ; İbn Havkal, s. 431 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 316 ; en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 141-142 ; Grayeli, s. 242.

¹¹⁷⁰-Taberî, VII, s. 412 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, V , s. 408 ; İbn Kesîr, X , s. 40.

¹¹⁷¹-Taberî, VII, s. 421 ; Hamza el-İsfahânî, *Târîhi Sini Mülûki'l-Arz ve'l-Enbiya*, s. 166.

muamele gösterilmesi iddiası, devletin kurucu ailesi olan Abbâs oğulları tarafından bir yana bırakılmaya başlamıştır. Bu bağlamda, devletin kurulmasında büyük katkılar sağlayan Horasan ahâlisine de gereken ilgi gösterilmemeye başlanmıştır. Devletin bütün bölgelerinde olduğu gibi Horasan’da da Hz. Ali soyundan gelenler amansız tâkiplere uğrayarak etkisiz hâle getirilmeye çalışılmakta, Mevâlîye Araplarla eşit muamele konusunda Emevîlerden pek de farklı bir uygulama yapılmamaktaydı. Abbâsî idârecilerinin bu tutumları, kendilerinden önceki iktidârın başının belâsı olan ayaklanma ve isyanların yeni kurulan devlet döneminde de devam etmesine sebep olmuştur. Buna bir de yöre insanının gözünde sarsılmaz bir mevkî edinmiş olan Ebû Müslim Horasânî’nin¹¹⁷² Halife Ebû Cafer Mansur tarafından öldürülmesi de (137 / 754-755)¹¹⁷³ eklenince ayaklanma ve isyanların peşi sıra gelmesi kaçınılmaz olmuştur.

Abbâsî iktidârının ilk dönemleri için yukarıda yapmış olduğumuz kısa değerlendirme bir Horasan şehri olan Nişabur için de geçerlidir. Bu dönem Nişabur’u iki önemli misyon ile karşımıza çıkmaktadır. Bu misyondan biri, Merv’de bulunan Horasan vâlilerinin uygulamalarındaki başarısızlıklar nedeniyle iplerini çekmeye gelen görevlilere ev sahipliği yapmaktır. Bu duruma en güzel örnek, Halife Mansur’un oğlu Mehdî’dir. O, Ebû Müslim’in öldürülmesinin ardından bölgeye vâli olarak görevlendirilen Ebû Dâvûd Hâlid b. İbrahim ez-Züheylî’nin¹¹⁷⁴ talihsiz bir şekilde öldürülmesinin akabinden 140 / 757-758 yılında idâreci olarak atanan Abdülcabbar b. Abdurrahman el-Ezdî’nin¹¹⁷⁵ bölgede görev yapan komutanlardan bir

1172-Abdülaziz Durî, *İlk Dönem İslam Tarihi*, trc. Hayrettin Yücesoy, İstanbul 1991, s. 130 ; Cem Zorlu, *Abbasilere Yönelik Dini ve Siyasi İsyanlar*, Ankara 2001, s. 123-125 ; Azimli, *Abbasiler Dönemi Babek İsyanı*, s. 35.

1173-Ya’kûbî, *et-Târih*, II , s. 367 ; Taberî, VII, s. 479 ; Hamza el-İsfahânî, *Târihi Sini Mülûki ‘l-Arz ve ‘l-Enbiya*, s. 166 ; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fi ‘t-Târih*, V, s. 473.

1174-Taberî, VII, s. 494 ; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fi ‘t-Târih*, V, s. 483.

1175-Taberî, VII, s. 503 ; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fi ‘t-Târih*, V, s. 497 ; İbn Kesir, X , s. 75.

çoğunu Hz. Ali taraftarı olmakla suçlayarak hapsedmesi, bir kısmını öldürmesi, mallarına el koyması üzerine¹¹⁷⁶ çıkan huzursuzluğu ortadan kaldırmakla görevlendirilmiştir. 141 / 758-759 yılında yola çıkan Mehdî direk Merv'e gitmememiş, konaklama yeri ve karargâh olarak Nişabur'u seçmiştir.¹¹⁷⁷ Nişabur'un ikinci misyonu ise, Özellikle Ebû Müslim'in öldürülmesinin ardından Horasan bölgesinde patlak veren isyanlara birçok merkezle birlikte ev sahipliği yapmış olmasıdır. Bu isyanlardan biri Sünbad isimli şahsın 137 / 755 yılında başlatmış olduğu isyandır.¹¹⁷⁸ Bu isyan Nişabur'un da içerisinde bulunduğu birçok önemli merkezi etkisi altına almıştır.¹¹⁷⁹ Halife Mansur bu şahsın üzerine Cevher (Cevher) komutasında bir birlik göndermiş ve Sünbad beraberindekiler ile etkisiz hâle getirilmiştir.¹¹⁸⁰ Kaynakların Nişabur'un ismini açıkça vermeseler de Horasan'ın genelinde etkili olduğunu söyledikleri bir diğer isyan Üstadsiz isimindeki şahsın çıkarmış olduğu isyandır.¹¹⁸¹ Bu isyanı bastırmakla görevlendirilen Mehdî, konaklama ve karargâh yeri olarak yine Nişabur'u seçmiştir. Hâzım b. Huzeyme'yi isyanı bastırmakla görevlendirmiş, bu şahıs da Üstadsiz'i etkisiz hâle getirmiştir.¹¹⁸²

Yukarıda zikredilen hâdiselere ilâveten Nişabur, 158 / 775 yılında babasının vefâtının ardından hilâfet makamına oturan Mehdî'nin hükümdarlığı döneminde birçok insanın hayatını kaybettiği büyük bir kıtlık yaşamıştır.¹¹⁸³ Muaz b. Müslim'in Horasan Vâlisi olduğu bir dönemde yaşanan kıtlık sadece Nişabur'u değil, bölgenin birçok yerleşim merkezini de etkisi altına almıştır.

1176-İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, s. 497.

1177-Ya'kûbî, *et-Târih*, II, s. 379 ; Taberî, VII, s. 508 ; İbn Kesîr, X, s. 77.

1178-Taberî, VII, s. 479.

1179-Mes'ûdî, III, s. 306.

1180-Taberî, VII, s. 479, vd. ; Makdisî, *el-Bed'*, VI, s. 82 ; Azimli, *Abbâsiler Dönemi Babek İsyanı*, s. 65. ; Bu şahsın isyanı için geniş bilgi Nişabur'da Yaşayan Dini Gruplar başlıklı bölümün Batıniler alt başlığında verilmiştir.

1181-Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 262 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, s. 591, 607 ; Azimli, s. 66 ; Uslu, s. 92.

1182-Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 262 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, s. 591, 607 ; Azimli, s. 66 ; Uslu, s. 92.

1183-İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VI, s. 51, vd. ; Grayeli, s. 45.

Yaşamış oldukları büyük kıtlığın yanı sıra idârecilerinin âdil olmayan tutumlarıyla karşılaşan Nişabur halkı, dertlerine devâ olmayan Abbâsî halifelerine karşı kazan kaldırmış ve Abbâsî idâresi muhâliflerini desteklemişlerdir. Bu duruma en güzel örnek Halife Harun er-Reşid döneminde yaşanan isyandır. Harun er-Reşid 171 / 787-788 yılında Abbâsî tahtına oturmuş¹¹⁸⁴ ve 180 / 796 yılında Ali b. İsâ b. Mâhân'ı Horasan vâlisi olarak atamıştır.¹¹⁸⁵ Ancak Ali b. İsâ'nın idâresi, halka karşı yapmış olduğu zulümlerle ve koyduğu altından kalkılamaz vergilerle çekilmez bir hâl alınca Nişabur, Tûs ve Merv ahâlisi kendisini halifeye şikâyet etmişlerdir.¹¹⁸⁶ Bölge insanının şikâyetlerinin artmasından bunalan Halife vâlisini uyarma yerine ahâliyi, eğer şikâyetlerinden vazgeçmezlerse onları vâlinin eline teslim edeceğini söyleyerek tehdit etmiştir.¹¹⁸⁷ Halifeden bekledikleri desteği göremeyen yöre insanı, ayaklanmış ve vâlilikten azledildiğinden dolayı Abbâsî idâresine karşı isyan eden Râfî' b. Leys b. Nasr'ı desteklemeye başlamışlardır.¹¹⁸⁸ Durumun kötüye gittiğini gören ve Horasan vâlisi Ali b. İsâ'nın haksız bir şekilde servet edindiğini güvenilir kaynaktan öğrenen¹¹⁸⁹ halife, onu yakalayıp getirmesi için Herseme b. Âyen'i yeni Horasan vâlisi sıfatıyla bölgeye göndermiştir.¹¹⁹⁰ Herseme, Râfî' b. Leys'e karşı Ali b. İsâ'ya yardım ediyormuş gibi görünüp asıl maksadını gizleyerek Nişabur'a gelmiştir. (192 / 808) Burada kontrolü sağladıktan sonra Merv'e yönelmiş, Ali b. İsâ'yı ailesiyle birlikte tutuklayıp etkisiz hâle getirmiştir.¹¹⁹¹

Abbâsî idâresine karşı başlatılan isyan faaliyetlerinden bazılarının Nişabur halkının büyük çoğunluğu tarafından destek görmediğini ve hatta şehrin bu isyanlar

1184-Taberî, VIII, s. 235 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VI , s. 109 ; Hamza el-İsfahanî, *Târîhi Sinî Mülûki'l-Arz ve'l-Enbiya*, s. 169.

1185-Taberî, VIII, s. 266 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VI, s. 195.

1186-Ya'kûbî, *et-Târih*, II , s. 428 ; Taberî, VIII, s. 315 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VI , s. 191 ; Grayeli, s. 45-46 ; Uslu, s. 96.

1187-Grayeli, s. 46.

1188-Ya'kûbî, *et-Târih*, II, s. 428 ; Taberî, VIII, s. 315 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VI , s. 191 ; Grayeli, s. 46 ; Uslu, s. 96.

1189-Taberî, VIII, s. 324-325.

1190-Taberî, VIII, s. 326 ; İbn Kesîr, X , s. 206.

1191-Taberî, VIII, s. 324-336 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VI, s. 203.

yüzünden tahrip edildiğini, insanların öldürüldüğünü görmekteyiz. Haricî lider Hamza b. el-Ekrek'in halife Harun er-Reşid döneminde başlatmış olduğu isyanı bu bağlamda değerlendirebiliriz. Horasan vâlisi Mansur b. Yezid b. Mansur el-Himyerî zamanında Sistân dolaylarında 179 / 795 yılında isyanına başlayan Hamza b. el-Ekrek, kısa zamanda güçlenerek Horasan'ın önemli bir kesiminde etkili olmaya başlamıştır.¹¹⁹² Ali b. İsâ b. Mâhân'ın Horasan vâililiği döneminde Herat'ı ele geçiren Hamza el-Ekrek, Nişabur üzerine yürümüştür. Hamza'nın, görevlendirdiği birlikleri etkisiz hâle getirip Nişabur'a kadar geldiğini ve hatta burada etkili olduğunu öğrenen Ali b. İsâ oğlu İsâ komutasında bir birlik daha göndermiştir. Bu birlik Hamza'yı bulunduğu Nişabur'da yenilgiye uğratmıştır. Ama bir türlü son darbe vurulamamıştır.¹¹⁹³ Kısa zamanda toparlanan Hamza el-Ekrek, Herat ve Nişabur üzerine bir daha saldırmış, Bûşenc ve Nişabur'un önemli yerleşim merkezi olan Büşt'te kanlı katliamlar yapmıştır.¹¹⁹⁴ Abbâsî iktidârına korkulu günler yaşatan ve uzun süre bastırılmayan Hamza el-Ekrek'in isyanında Nişabur, onun için daima kaybettiği bir yer olarak dikkat çekmektedir. Ali b. İsâ'nın oğlunun birlikleri karşısında Nişabur'da mağlup olan Hamza el-Ekrek, bu mağlubiyetten sonraki ikinci çıkışında da yine Nişabur'da durdurulmuştur. Kendisi ile dişediş bir mücadele veren ve Hamza'nın büyük kayıplar vermesini sağlayan Tâhir b. Hüseyin'in Hamza el-Ekrek ile mücadele görevinden Memun tarafından alınarak kendi yanına çağırılması üzerine iyice cesâreti artan Hamza el-Ekrek, Nişabur üzerine yeniden yürümüştür. Burada, Abbâsî otoritelerinden bağımsız hareket eden ve etrafına Nişabur'lu gönüllülerden hatırı sayılır bir insan toplayan Abdurrahman el-Muttavviî en-Nisaburî, tarafından ağır bir yenilgiye uğramış (194 / 810), bu yenilgiden sonra uzun süre

¹¹⁹²-Taberî, VIII, s. 261 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VI, s. 146 ; İbn Kesir, X, s. 173 ; Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 70-71.

¹¹⁹³-Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 71 ; Uslu, s. 128.

¹¹⁹⁴-Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 71.

iflah olamamıştır.¹¹⁹⁵

Nişabur ve civârının tehlike atlattığı ve kısa bir süre de olsa Abbâsî iktidârının kontrolünden çıktığı bir diğer ayaklanma da Ebu'l-Hâsib Vüheyb b. Abdullah en-Nesâî'nin başlatmış olduğu ayaklanmadır.¹¹⁹⁶ Bu kişi Nesâ'da idâreci iken isyan etmiş, ancak o dönemin Horasan vâlisi Ali b. Mâhân karşısında başarılı olamayacağını anlayınca isyanından vazgeçip, affedilmesini istemiştir. Onu affeden Ali b. Mâhân, Ebu'l-Hâsib'i gözünün önüne Mev'e getirmiştir. Neredeyse bütün Horasan coğrafyasını etkisi altına alan Hamza el-Ekrek'in isyanının patlak vermesi ve bölgedeki kuvvetlerin onunla mücâdele için kanalize olması Ebu'l-Hâsib'i yeniden isyana kalkışma konusunda cesâretlendirmiştir. Nihâyet Merv'den ayrılıp Nesâ'ya gelen bu şahıs, bir daha isyan etmiş ve etrafına topladığı yandaşlarıyla Nesâ, Ebîverd, Tûs ve Nişabur'u kontrolü altına almıştır. İyice cesareti artan Ebu'l-Hâsib Merv'e doğru yola çıkmış, ama Ali b. Mâhân'ın kuvvetleri karşısında yenilgiye uğramıştır. Serahs'a çekilmiş olan Ebu'l-Hâsib, Ali b. Mâhân tarafından yakalanmış ve bir daha isyana teşebbüs eder gerekçesiyle öldürülmüştür. (186 / 802)¹¹⁹⁷

Nişabur'un Abbâsî Halifesi Harun er-Reşid için önemli bir özelliği vardır. Bu özellik, onun Râfî' b. Leys isyanı ile bizzat meşgul olmak için geldiği bu topraklarda hayatını kaybetmesi ve burada defnedilmiş olmasıdır. 190 / 806 yılında Semerkand'da isyan eden¹¹⁹⁸, Horasan vâlisi Ali b. İsâ'nın gönderdiği kuvvetleri

1195-Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 72 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VI , s. 209. ; Abdülkâhir el-Bağdâdî, Hamza el-Ekrek'in bu savaşta yaralandığını ve bu yaralar yüzünden bir süre sonra öldüğünü söylemektedir. (el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 72.) Ama *Târih-i Sistan*'a ve İbn Tayfur'a göre ise Hamza el-Ekrek, Talha b. Tâhir'in Horasan vâlisi olduğu dönemde onun ile Sistan'da yapmış olduğu savaşta öldürülmüştür. (213 / 828) Bkz: *Târih-i Sistan*, s. 177-181 ; İbn Tayfur, *Kitâbu Bağdad*, Kahire 1949, s. 94. Bu rivâyetler bize Hamza el-Ekrek'in Nişabur'da ağır bir yenilgi aldığı savaşta ölmediğini, Sistan taraflarına çekildiğini, Tâhirîlerin Horasan vâliliği yaptığı dönemlerde yeniden faaliyet sahasına çıktığını ve nihâyet Talha b. Tâhir ile girdiği mücadele sonucunda öldürüldüğünü göstermektedir.

1196-Taberî, VIII, s. 272 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VI, s. 163.

1197-Taberî, VIII, s. 273-275 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VI , s. 170-174.

1198-Taberî, VIII, s. 319 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VI , s. 195 ; Ezdî, s. 308 ; İbn A'sem el-Kûfî, *el-Fütüh*, I-VIII, Beyrut 1986 , VII, s. 424.

yenen¹¹⁹⁹, Mâverâünnehir coğrafyasının önemli merkezlerini kontrol ettikten sonra Nesef'i zabdetmek üzere birlik gönderen¹²⁰⁰ Râfi' b. Leys'i etkisiz hâle getirmek için halife, Herseme b. Âyen'i görevlendirmiş, kendisi de Rakka'dan, Bağdad'a oradan Nehrevân'a gelmiş ve daha sonra Horasan'a doğru yola çıkmıştır.¹²⁰¹ Nişabur'a gelen Harun er-Reşid burada bir süre ikâmet etmiş ve Telâcird isimli bir saray inşâ ettirmiştir.¹²⁰² Buradan Tûs'a geçen halife, Senâbâz isimli yerleşim birimine geldiğinde yakalanmış olduğu hastalığın pençesine iyice düşmüş ve burada vefat etmiştir.¹²⁰³ Yanındaki kurmayları tarafından vefat ettiği yer olan Senâbâz'da toprağa verilmiştir.¹²⁰⁴

Harun er-Reşid'in vefatının ardından Abbâsî tahtına oturan Emin ile Me'mun arasında kısa bir süre sonra taht mücadelesi başlamıştır. Bu mücâdelede üstünlük sağlamak isteyen Me'mun yöneticiliğini yaptığı Horasan'da bir dizi düzenlemelere gitmiştir. Bu bağlamda, halktan aldığı vergiyi dörtte bir oranında düşürmüştür.¹²⁰⁵ Me'mun'un bu uygulamaları yöre halkı üzerinde olumlu etki bırakmış ve onların kendi tarafında yer almalarını sağlamıştır. Nitekim kaynaklar halkın Me'mun'u tercih etmelerini ona “ kızkardeşimizin oğlu, peygamberimizin amcasının oğlu”¹²⁰⁶ şeklinde hitap etmeleri ile örneklenmektedirler. Nişabur ahâlisinin tepkisi hakkında net bir bilgi yoktur. Ama yukarıda zikrettiğimiz hitap şeklinin Horasan halkınca benimsendiği şeklinde genel bir ifâde ile aktarılan rivâyet, bölgenin önemli bir yerleşim birimini oluşturan Nişabur'da da Me'mun'un tutulduğu sonucuna bizi

1199- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VI, s. 210, 212.

1200-Taberî, VIII, s. 323 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VI, s. 206.

1201-Ya'kûbî, *et-Târih*, II, s. 429 ; Taberî, VIII, s. 342 ; İbn Kesîr, X, s. 213 ; Nahide Bozkurt, “ Hârûnürreşid ”, *DİA.*, XVI, s. 260.

1202-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 144 ; Grayeli, s. 46.

1203-Ya'kûbî, *et-Târih*, II, s. 429 ; Taberî, VIII, s. 342 ; en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 144 ; İbn Kesîr, X, s. 213 ; Bozkurt, “ Hârûnürreşid ”, *DİA.*, XVI, s. 260 ; Grayeli, s. 46 ; Uslu, s. 96.

1204-Bozkurt, “ Hârûnürreşid ”, *DİA.*, XVI, s.260.

1205-Taberî, VIII, s. 371 ; Ezdî, s. 318 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VI, s. 224 ; Hamza el-İsfahânî, *Târihi Sini Mülûki'l-Arz ve'l-Enbiya*, s. 170.

1206- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VI, s. 224 ; Hamza el-İsfahânî, *Târihi Sini Mülûki'l-Arz ve'l-Enbiya*, s. 172.

götürebilir. Bu düzenlemelere ilâveten Emin ile fiili mücâdele de yapan Me'mun, kardeşini saf dışı ederek 198 / 814 yılında Abbâsî tahtına oturmuştur.¹²⁰⁷

Me'mun döneminde Nişabur'un ismi Ali er-Rıza b. Musa b. Cafer b. Ebî Tâlip ile ön plana çıkmıştır. Me'mun, Ali er-Rızâ'yı kendinden sonra veliahd tayin etmeğe karar vermiş ve onu Medine'den getirmek için Recâ b. Ebu'd-Dehhâk başkanlığında bir heyet oluşturmuştur.¹²⁰⁸ Bu heyet eşliğinde Medine'den yola çıkan Ali er-Rızâ, Merv'de son bulacak olan yolculuğunda Mekke, Kûfe, Nibâc, Basra, Erbuk, Nişabur, Serahs gibi merkezleri ziyaret etmiştir.¹²⁰⁹ O, Nişabur'da konakladığı sırada halkın yoğun ilgisiyle karşılaşmış, gerek ilmî gerekse ahlâkî kişiliğiyle insanlar üzerinde büyük etki bırakmıştır. Onun Nişabur'da yaşadığı dönem hakkında verilen bilgiler kesinlik taşımamakta ve farklılıklar göstermektedir. Yöre hakkında derin etkiler bıraktığından dolayı bilgiler genelde efsânevî özellikler göstermekte ve onun kerâmetleri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu rivâyetlere göre, Ali er-Rızâ Nişabur'a geldiğinde şehrin batı tarafında bulunan bir eve gelmiştir. Burası Şetîteh isimli bir kadının evidir. Bu kadına daha sonra tercih edilmiş, seçilmiş anlamında pesende denmiştir. Şetîteh'in mezarının şuan bile Nişabur'da mevcut olduğu söylenmektedir.¹²¹⁰ Ali er-Rızâ şehrin Kehlân isimli yerinde virâne hâlde bulunan bir hamamı hakkında yardımıyla onarmış ve kerâmeti ile bu hamamın su ile dolmasını sağlamıştır. Kendisi burada banyo yapmıştır. Yöre halkı da bu hamamda banyo yapmıştır. Sultan Hamamı ismi verilen bu hamamın suyu ile birçok dert sahibi devâ bulmuştur.¹²¹¹ Ali er-Rızâ hizmetçisine bir tane badem vermiş ve onu Kehlân bölgesine ekmesini söylemiştir. Hizmetçi onun emrini yerine getirmiş, bademi

¹²⁰⁷-Taberî, VIII, s. 445 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VI, s. 273-275.

¹²⁰⁸-A. Saim Kılavuz, "Ali er-Rıza", *DİA*, II, s. 436.

¹²⁰⁹-Ya'kübi, *et-Târih*, II, s. 448 ; Kuleynî, s. 407 ; Mes'ûdî, IV, s. 28 ; Kılavuz, "Ali er-Rıza", *DİA*, II, s. 436.

¹²¹⁰-Grayeli, s. 49.

¹²¹¹-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 132.

ekmiştir. Yıllar sonra büyük bir ağaç haline gelen bu bademin meyvelerinden pek çok insan istifâde etmiştir. Bu badem ağacını bir grup insan kesmiştir. Ağacı kesen insanlar aileleriyle birlikte büyük bir belâyâ düşer olmuşlardır.¹²¹² Ali er-Rızâ Nişabur Tûs yolu üzerinde bulunan Hamrâ' isimli köye geldiği zaman burada bir süre ikâmet etmiştir. Bu ikâmeti esnâsında buraya bir çeşme yapmıştır. Çeşmenin suyundan içen insanlar hastalıklarına şifâ bulmuşlardır. Yine burada iken onun sürülerini otlatan bir çobandan süt istediği, süt vermeyi reddeden çobanın ağaca, sürülerinin ise taşâ dönüştüğü anlatılmaktadır.¹²¹³ Burada bulunan bir taş üzerinde mevcut olan bir ayak izinin Ali er-Rızâ'ya ait olduğuna inan insanların bu ize yüzlerini sürdükleri rivâyet edilmektedir.¹²¹⁴ *Târih-i Nişâbûr*'da şehirde dört sene kaldığı anlatılan¹²¹⁵ Ali er-Rızâ'nın namaz kılarken göstermiş olduğu kerâmetlerden de bahsedilmektedir.¹²¹⁶

Nişabur, Merv'de Me'mun tarafından büyük ilgiyle karşılanan ve 201 / 816-817 yılında veliaht olduğu ilân edilen¹²¹⁷ Ali er-Rızâ'nın Bağdad'a doğru yapacağı yolculukta da önemli bir durağı oluşturmaktadır. Merv'de bulunan Me'mun, devletin merkezi Bağdad'ın Ali er-Rızâ'yı veliaht olarak seçmesi üzerine karıştığını öğrenince yanına Ali er-Rızâ'yı da alarak Bağdad'a doğru yola çıkmıştır.¹²¹⁸ Kâfile Nişabur'un önemli bir yerleşim birimi olan Tûs'a bağlı Nûkân isimli beldeye gelmiş ve burada konaklamıştır. Bu esnâda âniden rahatsızlanan Ali er-Rızâ yakalanmış

1212-Grayeli, s. 49.

1213-Grayeli, s. 51, 56.

1214-Grayeli, s. 52.

1215-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 132. Bu rivâyetin doğru kabul edilmesi mümkün görünmemektedir. Çünkü onun yolculuğunun güzergâhı ve amacı bellidir. Nişabur bu yolculukta sadece bir merhaleyi oluşturmaktadır. Kendisini Me'mun beklemektedir. Olayların gelime seyrine baktığımız zaman da Ali er-Rızâ'nın burada dört sene kalmış olması mümkün görünmemektedir.

1216-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 136.

1217-Ya'kûbî, *et-Târih*, II, s. 448 ; İbn Kuteybe, s. 169 ; Taberî, VIII, s. 554 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VI, s. 325 ; Kılavuz, "Ali er-Rıza", *DİA*, II, s. 436.

1218-Taberî, VIII, s. 564 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VI, s. 346-347 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, III, s. 208-209.

olduğu hastalıktan kurtulamamış ve vefat etmiştir. (203 / 818.)¹²¹⁹ Onun ölümü üzerine son derece müteessir olan Me'mun, Ali er-Rızâ'nın cenâze namazını bizzat kıldırması ve onu Senâbâz köyünde medfûn olan babası Harun er-Reşid'in yanına defnetmiştir.¹²²⁰

Ali er-Rızâ'nın defin işini halleden Me'mun 204 / 819-820 yılında Bağdad'a girmiş ve kontrolü yeniden sağlamıştır.¹²²¹ O, Gassân b. Abbâd'ın yerine Horasan vâililiğine Tahir b. Hüseyin'i atamıştır.¹²²² Bu atama ile Horasan'da Tâhirî hânedânı iş başına geçmiş olmaktadır.

D. TÂHİRÎLER DÖNEMİNDE NİŞABUR

Nişabur, Abdullah b. Tâhir'in burasını kendisine idâre merkezi olarak seçmesine kadar geçen zaman diliminde, daha çok Hâricî isyanlarının tahrip ettiği ve Me'mun'un Horasan'dan ayrılıp Bağdad'a gitmesi üzerine ortaya çıkan otorite boşluğundan yararlanan kimselerin başlarına buyruk hareket ettikleri bir şehir olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tahir b. Hüseyin'in 205 / 821 yılında Gassân b. Abbâd'ın yerine Horasan vâlisi olarak atanmasında etkin olan âmiller arasında yukarıda zikredilen hususların da olduğunu görmekteyiz. Emin ile Me'mun arasındaki mücâdele Abbâsi idâresine karşı karekete geçmeyi bekleyen güçler için uygun bir ortam oluşturmuştur. Horasan bölgesinde sık sık isyan eden Hâricîler bu güçler arasındaydı. İki kardeş arasında ortaya çıkan mücâdele ve akabinde Me'mun'un halife olarak otoritesini kuvvetlendirmek üzere Horasan'dan ayrılıp Bağdad'a gitmesi Hâricîler için bulunmaz bir fırsat hazırlamıştı. Bu Hâricî isyanlarına karşı Me'mun'un yerine

¹²¹⁹-Taberî, VIII, s. 568 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VI, s. 351 ; Kuleynî, s. 412 ; İbn Tiktaka, s. 199 ; Kılavuz, " Ali er-Rıza ", DİA., II , s. 437.

¹²²⁰-Taberî, VIII, s. 568 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VI, s. 351 ; Kuleynî, s. 412 ; İbn Tiktaka, s. 199 ; Kılavuz, " Ali er-Rıza ", DİA., II , s. 437.

¹²²¹-İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VI, s. 357 ; Hamza el-İsfahânî, *Târihi Sini Mülûki'l-Arz ve'l-Enbiya*, s. 172.

¹²²²-Taberî, VIII, s. 579 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VI, s. 360 ; İbn Kesir, X , s. 255.

bırakmış olduğu Gassân b. Abbâd etkili bir mücâdele verememekteydi. İlgili otoritenin etkisiz kalması, patlak veren isyanlar karşısında zarar gören yerlerdeki halkın başına buyruk hareket eden kimselerin etrâfında kümelenmeleri ve onlar vâsıtasıyla beldelerini savunmaları durumunu ortaya çıkarmıştı. Bu duruma en güzel örnek Nişabur'dur. Burada Abdurrahman el-Mutavvî en-Nisaburî isimli bir şahıs, vâli Gassân b. Abbâd'dan bağımsız olarak yöre halkının da desteğini alarak Hâricî lider Hamza el-Hâricî öncülüğündeki isyancılara ağır bir yenilgi tattırmıştır.¹²²³

Horasan'da durumun bu şekilde seyretmesi Me'mun'u tedbirler almaya sevketmiştir. Bu bağlamda, vezir Ahmed b. Ebî Hâlid'in de destek ve kefil olmasıyla Tâhir b. Hüseyin Irak'ın doğusunda bulunan hilâfet topraklarının tamamını içine alan Horasan'ın Vâliliği'ne getirilmiştir.¹²²⁴

Çok kısa bir vâlilik devresi geçirdiği Horasan'da Tâhir b. Hüseyin için Nişabur'un taşıdığı husûsiyet konusunda şunları söyleyebiliriz: O, Nişabur'a geldiği zaman Dîzâ veya Mehlebî isminde karagözlü, cilveli, fattan bir kız görmüştür. Bu kıza aşık olan Tâhir b. Hüseyin, aşkını yazmış olduğu beyitlerde dile getirmiştir. Merv'de ikâmet etmesine rağmen aşkının yaşamış olduğu Nişabur'a büyük ilgi göstermiş, burasının daha mâmur hâle gelmesi için çaba sarfetmiştir.¹²²⁵ Hatta kimilerine göre Tâhir b. Hüseyin Me'mun'a karşı girişmiş olduğu bağımsızlık hareketinin fitilini burada yakmıştır.¹²²⁶

207 / 822 yılında Tâhir b. Hüseyin'in ölümü üzerine Horasan vâliliğine

1223-Taberî, VIII, s. 580 ; Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Mezhepler arasındaki farklar*, s. 72.

1224-Taberî, VIII, s. 579 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VI, s. 360 ; İbn Kesîr, X, s. 255 ; Tâhir b. Hüseyin'in Horasan Vâliliği'ne atanması konusunda geniş bilgi için bkz: Kurt, *Türk-İslâm Dönemi'ne Geçişte Tahiroğulları*, s. 53-57.

1225-Sa'îd Neffîsî, *Târih-i Tâhiryân*, Tahran, 1335, s. 158 ; Grayeli, s. 60-61.

1226-Hândmîr, II, s. 342 ; Grayeli, s. 59. ; Fakat başka kaynaklarda Tâhir b. Hüseyin'in Me'mun'a karşı girişmiş olduğu bağımsızlık mücâdelesine Merv'de başladığı hatta burada Cuma hutbesinde Me'mun'un adını zikretmekten vazgeçip Şii önderlerinden Musa Kâzım'ın oğullarından birinin adına hutbe okuttuğu rivâyet olunmaktadır. (Aştîyânî, *Târihu İran Ba'de'l-İslâm Min Bidâyeti'd-Devleti't-Tâhiriyye Hattâ Nihâyeti'l-Devleti'l-Kaçariyye (205-1343 / 820-1925)*, Farsça'dan trc. M. Alaeddin Mansur, Kahire, trz. , s. 15 ; Bosworth, " The Tahirids and Saffarids ", *The Cambridge History of Iran*, ed. R. N. Frye, Cambridge 1975, IV, s. 95 ; Frye, *The Golden Age of Persia*, s. 189 ; Kurt, *Türk-İslâm Dönemi'ne Geçişte Tahiroğulları*, s. 58.

getirilen¹²²⁷ Talha b. Tâhir'in idâreciliğinin büyük bir bölümü Hâricîlerle mücâdele içerisinde geçmiştir. Onun bu mücâdelesini, kendisinin yaralanmasını bunun sonucunda hastalanarak vefat etmesini de beraberinde getirmiştir.¹²²⁸ Hâricî meselesinde bir hayli mesâfe katedip başarılar elde eden Talha b. Tâhir'in vâililik yapamayacak hâle gelmesi ve ardından vefat etmesi bir otorite boşluğu ortaya çıkarmıştır. Bu durum Hâricîlerin güçlerini toparlayarak yeniden harekete geçmelerini sağlamıştır. Bu bağlamda Nişabur'un el-Hamrâ isimli yerleşim birimine saldırmışlar, büyük zararlar ve katliamlarda bulunmuşlardır.¹²²⁹

Horasan'daki karışık hâl Halife Me'mun'u harekete geçirmiş, daha önce Ermeniye ve Azerbaycan tarafına görevlendirmiş olduğu Abdullah b. Tâhir'i Horasan bölgesini sükûnete kavuşturmak maksadıyla Horasan vâililiğine tâyin etmiştir.¹²³⁰ Tâyin emrini aldığı sırada Babek İsyanı'nı bastırmak için Dînever'de bulunan yeni vâli yerine vekâleten kardeşi Ali b. Tâhir'i görevlendirmiş, Nişabur'da yapmış oldukları katliamın ve vermiş oldukları zâyîâtın hesabını sormak için de Aziz b. Nuh komutasında bir orduyu Hâricîler üzerine sevk etmiştir. Nişabur'da Hâricîler üzerine gerçekleştirilmiş olan bu hareket oldukça çetin geçmiştir. Talha b. Tâhir'in oğlu Ali b. Talha'nın öldürüldüğü bu mücâdelede Hâricîlere büyük bir darbe vurulmuştur.¹²³¹ Eski görev yerindeki işlerini toparlayan Abdullah b. Tâhir Horasan'a doğru yola çıkmıştır. Onun bu bölgede kendisine mekan olarak seçtiği yer babası ve kardeşinin aksine Nişabur olmuştur.¹²³² Tâhirî hânedânının en kudretli temsilcisinin burasını kendisine idâre merkezi olarak seçmesi, Nişabur'un talihinin

1227-Ya'kûbî, *et-Târih*, II, s. 457 ; Taberî, VIII, s. 595 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VI, s. 382 ; *Târih-i Sistan*, s. 177.

1228-Ibn Tayfur, s. 95 ; Taberî, VIII, s. 620 ; İbn Hallikan, *Veşeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, I-VIII, thk. İhsan Abbas, Beyrut 1977, II, s. 522.

1229-Mîrhând, IV, s. 2.

1230-Taberî, VIII, s. 622 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VI, s. 414 ; İbn Kesîr, X, s. 268.

1231-Mîrhând, IV, s. 2 ; Nüveyrî, XXII, s. 230 ; Kurt, *Türk-İslâm Dönemi'ne Geçişte Tahiroğulları*, s. 74.

1232-Ya'kûbî, *et-Târih*, II, s. 480 ; Kurt, *Türk-İslâm Dönemi'ne Geçişte Tahiroğulları*, s. 92.

değişmesi anlamına gelmekteydi. İslam hâkimiyeti ile tanışmasının akabinde Horasan'ın en güzîde şehri olma özelliğini Merv'e kaptıran ve her türlü otorite boşluğunda isyancıların yıkım ve katliamlarına mâruz kalan Nişabur için eski ihtişamlı günler yeniden başlamaktaydı.

Nişabur, bölgesinin idâre merkezi olması sebebiyle istikrârın ve güvenin de merkezi durumundaydı. Bu yüzden iktidâra karşı isyan eden âsilerin yıkım ve talanlarından kaçanlar soluğu burada almaktaydılar. Taberistan'da hüküm süren Mazyar b. Kârin'in isyan edip Cürcan dolaylarına kadar gelmesi üzerine endişeye kapılan Cürcanlılar çareyi Nişabur'a sığınmakta bulmuşlardı.¹²³³ Artık her canı isteyen elini kolunu sallayarak geçip gidememekte, beraberindeki yükün hesabını veremeyen kâfileler şehre sokulmamakta, eğer bir yolunu bulup girmişlerse şehirden çıkmalarına izin verilmemekteydi. Önemli komutanlardan Afşin'in adamlarının Uşrusana'ya¹²³⁴ mal veya ganimet sevkederken uğradıkları Nişabur'da kuşaklarında gizlemiş oldukları para keseleriyle yakalanmaları ve bu keselere el konulması¹²³⁵ bu duruma güzel bir örnektir.

Nişabur'un siyâsî tarihi içerisinde Abdullah b. Tâhir dönemi bir süikast teşebbüsüne de sahne olmuştur. Abbâsî Halifesi Mu'tasım, daha Me'mun'un hilâfeti döneminde bozduğu ve cephe aldığı Abdullah b. Tâhir'i, halifelik makamına gelince ortadan kaldırmanın yollarını aramıştır.¹²³⁶ Bu işin tek yolunun Abdullah'a bir süikast tertip etmek olduğunu düşünen Mu'tasım, bu iş için görevlendirmiş olduğu cariyesini ona göndermiştir. Nişabur'a gelip Abdullah'ın hizmetine giren cariyeye onu tanıdıkça Abdullah b. Tâhir'in karizmasından, otoritesinden ve teb'asına karşı

1233-Nüveyrî, XXII, s. 254.

1234-Mâverâünnehr Bölgesi'nde bir yerleşim merkezi. (Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 2.)

1235-Taberî, IX, s. 104, vd. ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VI , s. 510, vd.

1236-Hamdullah Kazvinî, *Târih-i Güzide*, Tahran 1339, s. 314 ; Frye, *The Golden Age of Persia*, s. 190.

göstermiş olduğu ilgi ve alâkasından çok etkilenmiş ve bu etki daha sonra onun Abdullah'a aşık olmasına sebep olmuştur. Aşık olduğu adamı öldüremeyeceğini anlayan cariye, Abdullah'a Nişabur'a geliş nedeninin aslını anlatmıştır. Böylece halifenin süikast planı suya düşmüştür.¹²³⁷

Kendisine merkez olarak seçmesiyle Nişabur'un idârî, ticârî ve kültürel yönden çehresini değiştiren¹²³⁸ Abdullah b. Tâhir, 11 Rebiülevvel 230 / 24 Kasım 844 Pazartesi günü Nişabur'da vefat etmiştir.¹²³⁹ Onun vefatının ardından Halife Vâsık tarafından Horasan vâililiğine atanan¹²⁴⁰ Tâhir b. Abdullah Nişabur'un yeni sahibi olmuştur.

Tâhir b. Abdullah döneminde Nişabur, Kerrâmiyye akımının öncüsü Muhammed b. Kerrâm ve yandaşlarının faaliyetlerine sahne olmuştur. Görüşlerini yaymaya memleketi Sistan'da başlayan Muhammed b. Kerrâm, Sistan'daki yetkili otorite tarafından, çevresine topladığı kişiler ile isyana teşebbüs eder endişesiyle buradan çıkarılınca kendisine mekan olarak Nişabur'u seçmiştir. Dikişsiz bir deri elbise giyip, kafasına beyaz bir şey örten Muhammed b. Kerrâm, burada kendisine bir dükkan edinip sütçülük yapmaya başlamıştır. O bir yandan da fikirlerini etrâfına anlatmaya başlamıştır. Nişabur'un entelektüel kesimi arasında büyük tepki toplayan fikirleri nedeniyle bir müddet sonra Tâhir b. Abdullah'a şikâyet edilmiştir. Muhammed b. Eslem, İbn Huzeyme, Abbas b. Hamza gibi birçok bilgenden oluşan bir mecliste huzurunda Muhammed b. Kerrâm'ı sorguya çeken Tâhir b. Abdullah, sorgu neticesinde onun ve fikirlerinin halk için tehlike arzettiğine hükmetmiş 243 /

1237-Gerdizî, s. 2, vd. ; Grayeli, s. 68 ; Kurt, *Türk-İslâm Dönemi'ne Geçişte Tahiroğulları*, s. 90.

1238-Kurt, *Türk-İslâm Dönemi'ne Geçişte Tahiroğulları*, s. 92-95, 204-209.

1239-Taberî, IX, s. 131 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VII , s. 13 ; Gerdizî, s. 4 ; Zetterstéen, “ Abdullah b. Tâhir ”, *MEB. , İA.*, I, s. 43.

1240-Taberî, IX, s. 131 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VII , s. 14 ; Nüveyrî, XXII, s. 264.

857 yılında Muhammed b. Kerrâm'a hapis cezası vermiştir.¹²⁴¹ Böylelikle bir müddet etkisiz hâle getirilen Muhammed b. Kerrâm, bir müddet sonra tekrar salı verilmiştir.

Nişabur Tâhir b. Abdullah döneminde büyük bir doğal felâket yaşamıştır. 242 / 856 yılında Kûmis'i de etkileyen bir deprem meydana gelmiştir. Bu felâket sonucunda Nişabur'a bağlı birçok yerleşim biriminde can ve mal kaybı meydana gelmiştir.¹²⁴²

248 / 862 yılında vefat eden¹²⁴³ Tâhir b. Abdullah'ın yerine Halife Musta'in tarafından oğlu Muhammed Horasan vâlisi olarak seçilmiştir.¹²⁴⁴ Muhammed b. Tâhir'in Nişabur'da göreve başlamasının ardından yapmış olduğu ilk icraatlarından birisi, babasının hapsettiği ancak bir süre sonra salıverdiği Muhammed b. Kerrâm'ı tekrar tutuklamak olmuştur. Ama o da belli bir müddet sonra Muhammed b. Kerrâm'ı serbest bırakmıştır. (251 / 865)¹²⁴⁵

Muhammed b. Tâhir gerek karakter gerekse donanım olarak kendinden önceki Tâhirî idârecileri gibi dirâyetli değildi. Küçük yaşta vâililik gibi ağır bir görevi yüklenmesi zayıf karakter yapısı ile birleşince o, çetrefilli olan devlet işlerini halletme yerine oyun ve eğlence meclislerine daha fazla rağbet etmeye başlamıştır.¹²⁴⁶ Hâl böyle olunca gerek Nişabur'un gerekse Horasan vâililiğinin Tâhirî hânedânının elinden gitmesi kaçınılmaz bir durum olarak belirmiştir. Nitekim, siyâsî faaliyet sahasına Tâhir b. Abdullah döneminde Sistân bölgesindeki Muttavvia veya ayyarlar¹²⁴⁷ ismi verilen gönüllü gaziler birliğinin başına geçerek çıkan (244 / 858

1241-es-Sübkî, II, s. 304 ; Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s.233 ; Kurt, *Türk-İslâm Dönemi'ne Geçişte Tahiroğulları*, s. 100.

1242-Hândmîr, II, s. 345 ; Grayeli, s. 68-69.

1243-Ya'kûbî, *et-Târih*, II , s. 494 ; Taberî, IX, s. 258.

1244-Taberî, IX, s. 258 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII , s. 118.

1245-es-Sübkî, II, s. 304 ; İbn Hacer, *Lisân*, V, s. 355.

1246-Ya'kûbî, *et-Târih*, II , s. 495 ; Gerdizî, s. 5.

1247-Bu kavramlar hakkında geniş bilgi için bkz: Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 231, vd. ; Theodore Nöldeke, *Sketches From Eastern History*, Beyrut, 1963, s. 177 ; Kurt, *Türk-İslâm Dönemi'ne Geçişte Tahiroğulları*, s. 97-98.

)¹²⁴⁸ Yakub b. Leys adım adım bu hânedânın sonunu getirmiştir. Başlangıçta o, Muhammed b. Tâhir'e bağlı hareket etmiş, hem onun hem de halifenin güvenini kazanmış ve bunun ödülü olarak Kirman ve Sistan'ın resmi idâreciliğine getirilmiştir.¹²⁴⁹ Konumunu güçlendiren ve Muhammed b. Tâhir'in karşılaşmış olduğu sorunları çözmedeki başarısızlığından dolayı bu hânedânı ortadan kaldırma konusunda cesareti artan Yakub b. Leys, Muhammed b. Tâhir'e karşı harekete geçmiştir. O, hâkimiyeti altındaki yerlerin yanında Fars bölgesini de ele geçirmiştir. Bu arada girişmiş olduğu yasa dışı faaliyetleri kabul ettirmek ve halifeyi kendi tarafına çekmek için ona bol hediyeler göndermeye başlamıştır.¹²⁵⁰ Halifenin desteğini almayı başaran Yakub b. Leys, artık Fars, Belh, Toharistan, Kirmân, Sistan, Sind gibi yerlerin meşru idârecisi olmuştur.¹²⁵¹ İlerlemesini sürdüren ve Buşenc, Cibal, Herat, Badgis ve Merv'i hâkimiyeti altına alan¹²⁵², Yakub b. Leys'in Nişabur'u ele geçirmek için önünde hiçbir engel kalmamıştır.

Nişabur Horasan vâililiğinin merkezi olması hasebiyle önemli bir şehirdi ve resmî Horasan Vâlisi Muhammed b. Tâhir burada oturmaktaydı. Bu yüzden Yakub b. Leys diğer yerleri ele geçirdiği gibi bir oldu bittiye getirerek burasını ele geçiremezdi. O, bir yandan Nişabur'a yapacağı seferin halife nezdinde meşrû zeminini oluşturmaya çalışmakta bir yandan da bu sefer için bir fırsat kollamaktaydı. O, aradığı fırsatı bulmakta gecikmemiştir. Zîrâ onun önemli adamlarından Abdullah es-Siczî, bir rivâyete göre, gönül ve fikir birliği ettiği Yakub b. Leys'in kazanılan başarıları sadece kendisine mal edip, etkinliğini tek adamlığa doğru götürdüğünü

1248-İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII, s. 64, vd. ; *Târih-i Sistan*, s. 191-200.

1249-Ya'kûbî, *et-Târih*, II, s. 495 ; Barthold, " Saffârilere Tarihi Hakkında ", trc. M. Altan Köymen, *Belleten*, sa. XXVI, Ankara, 1943, s. 334 ; Kurt, *Türk-İslâm Dönemi'ne Geçişte Tahiroğulları*, s. 110-111.

1250-Taberî, IX, s. 382-386 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII, s. 191-194 ; İbn Hallikan, VI, s. 406.

1251-Taberî, IX, s. 476 ; Barthold, " Saffârilere Tarihi Hakkında ", s. 336.

1252-Taberî, IX, s. 502 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII, s. 247, 266 ; İbn Hallikan, VI, s. 411.

görünce kardeşlerini de alarak Nişabur'daki Muhammed b. Tâhir'in yanına sığınmıştır.¹²⁵³ Diğer bir rivâyete göre ise, büyük bir ihtimalle yukarıda zikredilen sebepler dolayısıyla Yakub'dan ayrılan Abdullah es-Siczî ve adamları birlikte Nişabur'u kuşatmıştır. Onu bu hareketinden vazgeçirmeye çalışan Muhammed b. Tâhir, Tabeseyn ve Cibali ona vererek Abdullah ile barış yapmıştır.¹²⁵⁴

Abdullah es-Siczî'nin Yakub b. Leys'ten ayrılış nedeni ne olursa olsun ortaya çıkan tek gerçek, Yakub'un Nişabur üzerine hareket etmek için aradığı fırsatı bulmuş olmasıdır. O, bir yandan ordusuyla birlikte Nişabur'a doğru hareket etmiş bir yandan da Muhammed b. Tâhir'in Abdullah es-Siczî ve beraberindekileri kendisine teslim etmesini istemek üzere ona bir elçi göndermiştir. Muhammed b. Tâhir'den red cevabı alan Yakub, şehre yaklaşınca bu isteğini yinelemiştir. Burnunun dibine kadar yaklaşan Yakub'u nasıl durduracağını bilemeyen Muhammed b. Tâhir bir yandan da gururundan taviz vermemekte, kendisine sığınanları Yakub'a iade etmeyi reddetmekteydi. Onun, Yakub b. Leys karşısında kudretli bir duruş sergileyememesi çevresindeki adamların ibreyi Yakub'un istikâmetine çevirmelerine neden olmuştur. Onlar Yakub b. Leys ile irtibâta geçerek Muhammed'in hâlet-i rûhiyesinden, güçsüzlüğünden, çaresizliğinden bahsetmekteydiler. Öte yandan Muhammed b. Tâhir'in Yakub b. Leys karşısında bu denli çaresiz kalmasında yakın çevresine güvenememesinin de tesiri olduğu açıktır. Zîrâ Muhammed'den habersiz Yakub ile iletişime geçen bu kimseler, bir yandan da Yakub b. Leys tehlikesini Muhammed'e çok basit bir şekilde anlatmakta, ortada korkulacak bir durum olmadığı havası oluşturmaktaydılar. Muhammed b. Tâhir, silahlı bir mücâdele içerisine girmeye cesâret edemediği Yakub b. Leys ile elçiler vâsıtasıyla anlaşmaya ve hatta eğer

¹²⁵³-İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, VII, s. 262 ; Barthold, " Saffârîler Tarihi Hakkında ", s. 339.

¹²⁵⁴-Taberî, IX, s. 503.

elinde Halife tarafından Horasan vâililiğine getirildiğine dâir bir ferman var ise vâililiği bile kendisine bırakabileceğini haber vermeye karar vermiştir. İbrahim b. Salih el-Mervezî başkanlığında bir heyeti Yakub b. Leys ile anlaşmaya ve düşüncelerini iletmeye ona göndermiştir. Heyet Yakub'un huzuruna geldiği zaman ona Muhammed b. Tâhir'in düşüncelerini iletmış ve eğer halife tarafından vâililik ile görevlendirilmiş ise onaylı fermanı göstermesini, böyle bir fermana sahip değilse giriştiği işin yasal bir iş olmadığını dolayısıyla geri dönmesinin gerektiğini dile getirmişlerdir. Çıkmış olduğu bu seferde her şeyi göze alan Yakub, ne pahasına olursa olsun Nişabur'u ele geçirip Horasan vâililiğini alacağını, bu iş için halifenin onayına ihtiyacının olmadığını, kendi askerî gücünün bunu yapmaya kâfi geleceğini anlatırcasına Muhammed b. Tâhir'in gönderdiği heyete kılıcını göstermiş, bir anlamda meşrûluğu ve onayı kendisine bu kılıcın sağladığını dile getirmeye çalışmıştır. Bu arada Yakub b. Leys'in Nişabur üzerine sefer tertip etmesinin görünüşte sebebi olan Abdullah es-Siczî, olaylar bu şekilde seyrederken beraberindekilerle Nişabur'u terk etmiş ve Taberistan'a gitmiştir.

258 / 872 yada 259 / 873 Yılı'nda Nişabur'a giren Yakub b. Leys Muhammed b. Tâhir'in mekanı Şâzyâh'a doğru ilerlemiştir. Yakub'u ikna etme ümidiyle kurmaylarıyla birlikte Muhammed b. Tâhir onun yanına gitmiştir. Yakub tarafından oldukça kaba bir şekilde karşılanan Muhammed, basîretsiz bir yönetici olmakla suçlanmış, devletin topraklarını iyi korumadığı bundan dolayı da halifenin prestijini iki paralık ettiği gerekçesiyle azarlanmıştır. Bütün bu olup bitenlerden sonra Yakub, Amr b. Leys'e Muhammed b. Tâhir'i adamları ve aile efrâdıyla birlikte tutuklamasını emretmiştir. Aziz b. Abdullah, Muhammed'i tutuklayan kişi olmuştur. Muhammed ile birlikte Tâhirî sülâlesine mensup yüz altmışa yakın kişi tutuklanmış ve Sistan'a

gönderilmiştir.¹²⁵⁵ Amacına ulaşmış muzaffer bir komutan edâsıyla Nişabur'daki yerini sağlamlaştırmaya çalışan Yakub b. Leys'i bekleyen en önemli sorun bu yeni durumu halifenin onayından geçirmektir.

E. SAFFÂRÎLER DÖNEMİNDE NİŞABUR

Nişabur Yakub b. Leys'in kontrolü altına girmişti. Fakat halk arasında, onun bu faaliyetini halifenin izni olmadan yaptığına, dolayısıyla halifenin Yakub'un arkasında olmadığına, merkezi idârenin desteğini almadan gerçekleştirilen bu eylemin sonunun hüsrana olacağına yönelik bir anlayış hakimdi. Bu anlayış Yakub b. Leys idâresinin halktan destek görmemesi anlamına gelmekteydi.¹²⁵⁶ Halkın Yakub b. Leys hakkında menfî duygular beslemesinin nedenlerinin başında, Muhammed b. Tâhir'in Yakub tarafından tutuklanıp Sistan'a gönderilmesinin ardından onun taraftarlarının, Yakub'un Hâricî olduğuna, Horasan Vilâyeti'nin idârecisi olmak için halifeden onaylı meşrû bir menşurunun olmadığına, bu yüzden de eninde sonunda Nişabur'u terk etmek zorunda kalacağına, Muhammed b. Tâhir'in yine Nişabur'a hakim olacağına yönelik propagandalarının olduğu rivâyet edilmektedir.¹²⁵⁷

Yakub'un Nişabur ahâlisinin kafalarında mevcut olan kendisi hakkındaki bu menfî düşüncüyü silmek için bir an evvel harekete geçmesi artık elzem olmuştu. Adamlarına Nişabur'un ileri gelenlerinin bir anlamda kanaat önderlerinin yarınl toplanmalarını, onlara halifenin kendisine vermiş olduğu vâililik menşurunu göstereceğini duyurmalarını emretti. Ertesi gün ordusundan iki bin kişiyi altın ve gümüş kalkanlarla donatarak oturmuş olduğu otağının etrafında nöbet vaziyeti aldirdı. Çağırdığı kişilerin toplandığı haberini alınca kendisine ayrılan yere geçen

¹²⁵⁵-Taberî, IX, s. 507, vd. ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII, s. 261, vd.; Gerdizî, s. 5-7 ; Mîrhând, IV, s. 3 ; Barthold, “ Saffâriler Tarihi Hakkında ” , s. 339 ; Celal Tackerimî, *Saffâriler Tarihi*, D.T.C.F. , Ortaçağ Tarihi Kürsüsü (Doktora Tezi) , Ankara 1971, s. 72-76 ; Grayeli, s. 70-71 ; Kurt, *Türk-İslâm Dönemi'ne Geçişte Tahiroğulları*, s. 114-115.

¹²⁵⁶-*Târih-i Sistan*, s. 223-224 ; Gerdizî, s. 8 ; Hamza el-İsfahânî, *Târihi Sini Mülûki'l-Arz ve'l-Enbiya*, s. 170.

¹²⁵⁷-*Târih-i Sistan*, s. 223-224 ; Gerdizî, s. 8 ; Hamza el-İsfahânî, *Târihi Sini Mülûki'l-Arz ve'l-Enbiya*, s. 170 ; Tackerimî, s. 74-75 ; Grayeli, s. 72.

Yakub b. Leys halifenin menşurunu getirmelerini emretti. Getirilen tomarların içerisinde keskin bir kılıcın olduğunu gören ahâlinin korkup ürktüğünü gördüğü zaman halifenin Muhammed b. Tâhir'e verdiği ve onun Horasan Vâlisi olduğunu simgeleyen önemli nişânelerden olan sancağı da getirtip ahâliye doğru dalgalandırmalarını istedi ve şöyle bir konuşma yaptı: “ Sizler benim halife tarafından görevlendirilen meşrû bir görevli olmadığımı iddia ettiğinizden dolayı size beni buraya getiren menşurun ne olduğunu göstermek istedim. Bağdat'ta halifeyi yerinde oturtan kılıçtan başka bir şey değildir. Benim dahî gücümün dayandığı unsur budur. Halifenin gücünü bu sancak temsil etmiyor mu? Bu sancağı devralıp halife adına hükmetmek istiyorum. Allah'ın kullarına adâleti getirip, kötü insanları ortadan kaldırmak için geldim. Allah'ın da şimdiye kadar bana yardım etmesinin sebebi budur. Sizlere ve sizlerin temsil ettiği ahâliye zarar vermek niyetinde değilim. Sizler idârî işlere karışmayın kendi işinize bakın.”¹²⁵⁸ Yakub b. Leys'in bir grup elitin gözünü korkuturcasına sunmuş olduğu gövde gösterisi ve giriştiği işte nedenli ciddi olduğu, bütün Nişabur ahâlisine yayılmakta gecikmemiştir. Zîrâ Yakub'un vermek istediği mesajı alan kanaat önderleri, her yönüyle etkiledikleri topluma bu mesajı bütün detayıyla ulaştırmışlardır.

Askerî güce dayanarak meşrû olmayan bir yol ile ele geçirilen Nişabur elbette, Saffârî idâresinin kolaylıkla elinde tutacağı bir şehir olmayacaktı. Kendisinden izinsiz gerçekleştirilen bu eylemi başta Halife kabul etmemiş, Yakub'un bütün ısrarlarına ve Abdurrahman el-Hâricî'nin başı da dâhil göndermiş olduğu bütün hediyelere rağmen onun derhal bu şehri terk edip meşrû olarak yöneticiliğini yaptığı yerlere dönmesini istemiştir.¹²⁵⁹ Öte yandan, yıllarca Tâhirî Hânedânı'na

¹²⁵⁸-*Târîh-i Sistan*, s. 223-224 ; Gerdizî, s. 8 ; Hamza el-İsfahânî, *Târîhi Sini Mülûki'l-Arz ve'l-Enbiya*, s. 170 ; Tackerimî, s. 75-76 ; Grayeli, s. 72.

¹²⁵⁹-Taberî, IX, s. 507 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VII , s. 262, vd.

merkezlik yapmış olan bu şehir onlara bağlı komutanlar tarafından bu kadar kolay Saffârî idâresine bırakılamazdı. Nitekim Ahmed b. Abdullah el-Hucustânî¹²⁶⁰ bu komutanlardan birisidir.¹²⁶¹

İşinin kolay olmadığının Yakub b. Leys'te farkındaydı. O, hemen Üzeyir b. es-Sirrî'yi Nişabur'a idâreci olarak atamış¹²⁶², kendisi bu yeni durumu halifeye kabul ettirme ve bölgede hakimiyetini sağlamlaştırma işlerine yoğunlaşmıştır. Onun Nişabur'dan ayrıldığını öğrenen Ahmed b. Abdullah el-Hucustânî, Nişabur'u ele geçirmek için hemen harekete geçmiştir. Duruma göre hareket etmesini iyi bilen bu kişi Nişabur'un Yakub b. Leys tarafından ele geçirilme esnasında Tâhirî hânedânından hayır gelmeyeceğini anlayınca Yakub'un tarafına geçmiştir. Ama ondan gerekli ilgiyi göremeyince Yakub'un içinde bulunduğu yoğunluktan istifâde edip Nişabur'u ele geçirmek istemiştir. Asıl niyetini gizleyerek eski memleketi Nişabur'da yaşamak istediğini belirterek bu konuda gerekli izni Yakub'tan almış ve yüz kadar adamıyla yola koyulmuştur.¹²⁶³ Nişabur önlerine gediği zaman kafasındaki planı uygulamaya koyan Ahmed b. Abdullah el-Hucustânî, fazla kuvvetli bir durumda olmayan Yakub'un atadığı Üzeyir b. es-Sirrî'yi etkisiz hale getirip Nişabur'u ele geçirmiştir.¹²⁶⁴

Bu ele geçirmeden sonra Sâ mânîler dönemine kadar ki süreç Nişabur için tam anlamıyla bir kargaşa dönemi olmuştur. Zîrâ şehir Saffârî idâresi ile onlara karşı olan kişiler arasında gidip gelmiştir. Bu bağlamda, şehri ele geçiren Ahmed b. Abdullah el-Hucustânî, burada kontrolü sağlamak için meşrû bir yönetici olmak gerektiğini

1260-Bu kişinin faaliyetleri hakkında bkz: İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII , s. 296-297 ; Tackerîmî, 84-85 ; Kurt, *Türk-İslâm Dönemi'ne Geçişte Tahiroğulları*, s. 164-166.

1261-İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII , s. 296.

1262-Taberî, IX, s. 507 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII , s. 262 ; Tackerîmî, s. 84 ; Kurt, *Türk-İslâm Dönemi'ne Geçişte Tahiroğulları*, s. 115.

1263-İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII , s. 296 ; Tackerîmî, 84-85.

1264-İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII , s. 296-297.

anlamış ve Tâhirî Sülâlesi'nden halifenin onayladığı Hüseyin b. Tâhir'i (bu kişi Muhammed b. Tâhir'in kardeşidir) Nişabur'a dâvet etmiştir.¹²⁶⁵ Onun amacı Hüseyin'i kukla gibi kullanıp şehri kendisinin idâre etmesidir. Fakat işler istediği gibi gitmez. Çünkü, Hüseyin b. Tâhir onun niyetini anlamış ve onu saf dışı bırakmak için birliklerinin komutanlığına Râfî' b. Herseme'yi getirmiş ve ayrıca Ahmed b. Abdullah el-Hucustânî'nin çeşitli entrikalar ile öldürttüğü İbrahim b. Şerkeb'in¹²⁶⁶ kardeşi Ebû Talhâ ile işbirliğine gitmiştir.¹²⁶⁷ Hüseyin b. Tâhir'in bu hamlelerine karşı duramayacağını anlayan Abdullah el-Hucustânî'i Nişabur'u terk etmiştir. O, bir müddet sonra kardeşi Abbas komutasında bir birliği Nişabur üzerine göndermiş ama kardeşinin yenilgiye uğraması ve üstelik bu sefer sonucunda ölmesi üzerine bir seferi daha göze alamamış, Herat istikâmetine yönelmiştir.¹²⁶⁸

Nişabur Ahmed b. Abdullah el-Hucustânî'nin aradan çekilmesiyle rahatlamıştı ki, bu defa da Ebû Talhâ b. Şerkeb rahat durmamış Hüseyin b. Tâhir'i şehirden çıkarmış ve yönetime el koymuştur. (263 / 877)¹²⁶⁹ Ebû Talhâ'nın idâresi halk açısından parlak olmamıştır. Zîrâ, kendi kasasını düşünen Ebû Talhâ halkın mallarının üçte birine el koymak sûretiyle onların mâlî yönden sıkıntı içerisine düşmelerine neden olmuştur.¹²⁷⁰

264 / 878 Yılı'nda Yakup b. Leys vefat etmiş¹²⁷¹, yerine Amr b. Leys Saffârî hükümdarı olmuştur. Abisinin aksine Abbâsî halifesi ile hasmâne ilişkiler içine girmeyen Amr b. Leys, tâkip ettiği politikanın meyvelerini toplamakta gecikmemiştir. O, halife tarafından, abisinin yerine geçtiği sene Ebû Talhâ b.

¹²⁶⁵-İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII , s. 297.

¹²⁶⁶-Ahmed b. Abdullah el-Hucustânî'nin İbrahim b. Şerkeb'in ölümüne kadar giden süreçte yapmış olduğu entrikalar ile ilgili bkz: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII , s. 296 ; Kurt, *Türk-İslâm Dönemi'ne Geçişte Tahiroğulları*, s. 164.

¹²⁶⁷-İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII , s. 297.

¹²⁶⁸-İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII , s. 298.

¹²⁶⁹-Taberî, IX, s. 532 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII , s. 310.

¹²⁷⁰-Taberî, IX, s. 532 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII , s. 310.

¹²⁷¹-Taberî, IX, s. 544-545 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII , s. 325-326 ; *Târih-i Sistan*, s. 232 ; İbn Hallikan, VI, s. 419.

Şerkeb'in elinden aldığı¹²⁷² Nişabur'un resmi idârecisi olarak olarak tanınmasının yanı sıra 265 / 879 Yılı'nda Horasan, Fars, İsfahan, Sistan, Kirman, Sind bölgelerinin valisi olarak atanmıştır.¹²⁷³ Bu tanınmanın Nişabur açısından önemli yanı, şehrin kanaat önderlerinin Yakub'a gösterdikleri tepkiyi Amr'a göstermeyip bilakis onun yöneticiliğini sessiz sakin kabul etmiş olmalarıdır. Nitekim Amr'ın Nişabur'u idâre etmek için atamış olduğu Bilal b. Ezher'de aynı olgunlukla kabul görmüştür.¹²⁷⁴

Maalesef Amr'ın Nişabur'u yönetmek için seçtiği Bilal b. Ezher, bu görevi kaldıracak kapasite de değildi. Makam kendisini şımartmış, halka eziyet etmeye başlamıştır. Onun bu davranışları Nişabur'u yeniden ele geçirmek için fırsat kollayan Ahmed b. Abdullah el-Hucustânî'ye kaçırılmayacak bir fırsat vermiştir. Hemen Nişabur üzerine yürüyen Ahmed b. Abdullah el-Hucustânî, huzursuz olan halkın da yardımıyla Bilal b. Ezher'i yenerek şehre hakim olmuştur.¹²⁷⁵

Saffârî hânedânı'nın Tâhirî idâresinin sonunu getirerek etkin bir rol üstlendiği Horasan coğrafyasında, Nişabur'da idâreyi alan Ahmed b. Abdullah el-Hucustânî'nin farklı bir konumu olmuştur. Zîrâ, Yakub b. Leys döneminden itibâren şehrin yönetimini ele geçiren bu şahıs, zaman zaman Nişabur'dan çıkarılıp, yönetimden uzaklaştırılsa da vefat ettiği 268 / 882 Yılı'na kadar Nişabur ve civârında aktif ve sözü dinlenir bir konumda kalmayı başarmıştır. Yöneticiliği devresinde zaman zaman Tâhirî idâresinin nüfûzundan yararlanan¹²⁷⁶ Ahmed b. Abdullah el-Hucustânî, genellikle müstakil kalmaya çalışmıştır. Nitekim Amr b. Leys'in otoritesinden kurtarıp ele geçirdiği Nişabur'da hutbeyi, ne devrik Horasan Vâlisi Muhammed b. Tâhir ne de Amr b. Leys adına okutmuştur. Hutbeyi doğrudan doğruya Halife

1272-Târih-i Sistan, s. 241.

1273-Taberî, IX, s. 545 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII , s. 326.

1274-Târih-i Sistan, s. 241, 251 ; Gerdizî, s. 9.

1275-Taberî, IX, s. 545 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII , s. 328 ; Grayeli, s. 76.

1276-İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII , s. 297 ; İbn Hallikan, VI, s. 423.

Mu'temid ve kendi adına îrâd ettirmiştir.¹²⁷⁷ Bastırmış olduğu paralar üzerinde halifenin ve kendisinin ismini yazdırmıştır.¹²⁷⁸ Gücünün iyice toparlanmış ve otoritesinin sağlamlaşmış olduğunu hisseden Ahmed b. Abdullah el-Hucustânî, hâkimiyetini Nişabur dışına çıkarmak istemiş, Herat ve Sistan'ı da Amr b. Leys'in elinden almak için harekete geçmiştir.¹²⁷⁹ Fakat 268 / 882 Yılı'nda öldürülmesi¹²⁸⁰ ona istediklerini yapma fırsatı vermemiştir.

Ahmed b. Abdullah el-Hucustânî'nin ölümü, Nişabur şehri için Tâhirî yönetiminin bir anlamda yeniden başlaması demektir. Çünkü, Râfî' b. Hersem'e idâreyi almıştı ve eskiden komutanlarından olduğu Tâhirî hânedânının son Horasan Vâlisi Muhammed b. Tâhir adına yöneticilik yapmaya başlamıştı.¹²⁸¹ 270 / 883 Yılı'nda Nişabur'da faaliyetlerine başlayan Râfî' b. Hersem'e 280 / 893 Yılı'nda Nişabur'u Amr b. Leys'e kaptıncaya kadar çok etkin bir yöneticilik görevinde bulunmuştur. Bu bağlamda, Herat'ı ele geçirmiş, Merv'de bulunan Ebû Talhâ b. Şerkeb'i etkisiz hâle getirmiş, Harezm bölgesinin vergilerini kendi hesabına toplamıştır.¹²⁸² Bu Dönemde Mâverâünnehir'de Horasan vâlisine bağlı olarak faaliyet gösteren Sâmânî Sülâlesi'nin iki ferdi Nasr b. Ahmed ile İsmail b. Ahmed arasında vukû bulan anlaşmazlıkların çözümüne katkı sağlamış¹²⁸³ Abbâsî halifesinin en büyük sorunlarından biri olan Zeydî sorununu büyük oranda çözmüştür.¹²⁸⁴ Râfî' b. Herseme'nin yolunda giden işleri 279 / 892 Yılı'nda Mu'tezid'in hilâfet koltuğuna oturmasıyla bozulmaya başlamıştır. Onun dönemi Amr b. Leys'in tekrar göze girip,

1277-İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VII, s. 362.

1278-Taberî, IX, s. 600.

1279-Gerdizî, s. 9 ; Tackerîmî, s. 85.

1280-Taberî, IX, s. 612 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VII, s. 372 ; Kurt, *Türk-İslâm Dönemi'ne Geçişte Tahiroğulları*, s. 168.

1281-İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VII, s. 414.

1282-İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VII, s. 368, vd.

1283-Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, thk. Emin Abdülmecid Bedevî – Nasrullah Mübeşşir et-Tirâzî, Mısır, trz., s. 112-116, 138 ; Gerdizî, s. 14 ; Kurt, *Türk-İslâm Dönemi'ne Geçişte Tahiroğulları*, s. 171.

1284-İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VII, s. 407 ; Sâbî, *Kitâbu't-Tâcî, Arabic Texts Concerning The History of The Zaydî Imams*, ed. Wilferd Madelung, Beyrut, 1987, s. 22.

Mu'temid döneminde bir kazanıp bir kaybettiği Horasan Vâliliği'ne tekrar getirilme¹²⁸⁵, Tahîrîlerin ve dolayısıyla onlar adına faaliyet gösteren Râfî' b. Herseme'nin arkalarındaki hilâfet desteğini kaybetme¹²⁸⁶ dönemi olmuştur. Nitekim, onun Rey taraflarında Ahmed b. Abdülaziz ile girmiş olduğu mücâdeleden istifâde eden Amr b. Leys Nişabur'u yeniden kontrolü altına almıştır. (280 / 893)¹²⁸⁷

On senelik bir süre zarfında elde ettiği kazançların elinden kayıp gittiğini gören Râfî' b. Herseme son bir umutla yeniden harekete geçmiş ve kendine yeni müttetikler bulma yoluna gitmiştir. Bu meyanda Zeydîlerin lideri Muhammed b. Zeyd'e tâbî olduğunu söyleyerek onu kendi yanına çekmeye çalışmıştır.¹²⁸⁸ 283 / 896 Yılı'nda Amr b. Leys ile karşı karşıya gelen ve mücâdeleyi kaybeden Râfî' b. Herseme'nin Nişabur'u ele geçirme isteği gerçekleşmemiştir. Bu yenilgiye rağmen yılmamış ve Amr b. Leys'in bir gaflet anını kollamıştır. Aradığı fırsatı onun Nişabur'dan uzaklaşıp Serahs'ta bulunduğu anda bulan Râfî' b. Herseme, ani bir baskınla Nişabur'u yeniden ele geçirmiştir.¹²⁸⁹ Burada hutbeyi Zeydî lider Muhammed b. Zeyd adına okutmuş ve bu şekilde Zeydîlerin yardımını alacağını düşünmüştür. Nişabur'da olup bitenleri öğrenen Amr b. Leys hızla geri dönmüş ve şehri kuşatmıştır.¹²⁹⁰ Çok zor bir durumda kalan Râfî' b. Herseme büyük umutlar beslediği Muhammed b. Zeyd'den beklediği yardımı alamamış ve buna bir de onun çaresizliğini gören adamlarının kendisini terk etmesi eklenmiştir. Bütün bu olumsuzluklar üzerine Râfî' b. Herseme, Nişabur'u 283 / 896 Yılı'nda Amr b. Leys'e

1285-Taberî, X, s. 30, vd.

1286-Ibnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII, s. 457.

1287-Taberî, X, s. 33, vd. ; Ibnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII, s. 464.

1288-Mes'ûdî, IV, s. 153.

1289-Taberî, X, s. 42- 44.

1290-Taberî, X, s. 44.

bırakmış ve Harezm idârecisi Ebû Said'e sığınmıştır.¹²⁹¹

Nişabur Amr b. Leys'in eline geçmiştir ve artık sükûnet sağlanmıştır. Zîrâ şehri ele geçirmesi muhtemel olan herkes devre dışı bırakılmıştır. Ancak bu defa da Amr'ın aç gözlülüğü devreye girmiş ve hiç hesapta olmayan bir kapışma ortaya çıkmıştır. Olayların gelişim seyrine baktığımız zaman Nişabur'da Amr b. Leys'in adamlarını şikâyet gelen kadının ona söylemiş olduğu şeylerin gerçekleştiğini görmekteyiz.¹²⁹² Amr b. Leys Nişabur'u ele geçirip Horasan'da kontrolü sağladıktan sonra gözlerini İsmail b. Ahmed es-Sâmânî'nin kontrolü altında bulunan Mâverâünnehir'e dikmiş ve halifeden buranın idâresini de kendisine vermesini istemiş gerekçe olarak da Mâverâünnehir'in Tâhirîler idâresi zamanında Horasan Vâlisi'ne bağlı bulunan bir yer olmasını göstermiştir. Onun bu ısrarlarına daha fazla dayanamayan Halife Mu'tezid 285 / 898 Yılı'nda Mâverâünnehir'in Amr b. Leys'e bağlandığına dâir ona bir menşur göndermiştir.¹²⁹³ Ancak halife İsmail b. Ahmed'e de bir adam göndererek Mâverâünnehir yöneticiliğinin devam ettiğini bildirmiştir.¹²⁹⁴ Anlaşılan odur ki, halife böyle bir uygulama yapmakla dönemlerinde bölgelerinin en güçlü iki ismini birbirine düşürmek istemekte, onların birbiri ile mücâdeleleri sonucunda en az birinin etkisiz hâle geleceğini düşünmekteydi. Neticede halifenin isteği gerçekleşmiş, İsmail b. Ahmed, Amr b. Leys'in halifenin menşurunu göstererek kendisine yaptığı Mâverâünnehir'i ona bırakması çağrısına olumsuz cevap vermiştir. Neticede ikisi arasında bir savaş kaçınılmaz hâle gelmiştir. Nitekim 286 /

1291-Taberî, X, s. 50, vd.; Mes'ûdî, IV, s. 260. ; Harezm emîri artık bir hiç durumunda olan birisi için Amr b. Leys ile bozuşmak istememiş ve kendisine sığınan Râfî' b. Herseme'yi tutuklamış daha sonra da öldürmüştür. Bununla da yetinmemiş başını keserek Amr'a göndermiş o da 284 / 897 Yılı'nda Halife Mu'tezid'e kesik başı sunmuştur. (Taberî, X, s. 50, vd. ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII , s. 483 ; Mes'ûdî, IV, s. 260.)

1292-Rivâyete göre Amr b. Leys Nişabur'a geldiği zaman adamları ahâlinin evlerine izinsiz girip mallarını zorla almakta, bir nevi zorbalık yapmaktaydılar. Onların bu hallerini şikâyet etmek üzere bir kadın Amr b. Leys'in yanına gidip durumu ona anlattığı zaman o, padişahlar kızgınlıkla aldıkları şehirlerde adamlarına bu şekilde davranmalarını emrederler ve hatta orayı yıkarlar diye cevap vermiştir. Amr'ın bu cevabına kadın, bu şekilde davranan emirlerin sonun maalesef hayırlı bir şekilde bitmeyeceğini söyleyerek karşılık vermiştir. (Grayeli, s. 78-79.)

1293-Taberî, X, s. 67 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII , s. 490.

1294-Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, V, s. 439.

899 Yılı'nda meydana gelen ilk mücâdeleyi İsmail b. Ahmed kazanmıştır.¹²⁹⁵ Nişabur'da bulunan Amr b. Leys, bu yenilgiye çok üzölmüş ve derhal intikam için hazırlıklara başlamıştır. Ama tam bu sırada onu üzecek bir haber de Gazne'den gelmiştir. Doğu Afganistan'da hüküm süren iki Hindli bir araya gelmiş, Gazne'ye saldırıya geçmiş ve Amr'ın görevlisini saf dışı ederek şehre sahip olmuşlardır. Bu olay üzerine harekete geçip Belh dolaylarına gelen Amr b. Leys'in karşısına İsmail b. Ahmed büyük bir ordu ile çıkmıştır. Tarihlerin 287 / 900 Yılı'nı gösterdiği bir zaman diliminde iki taraf arasında verilen ölüm kalım mücâdelesini İsmail b. Ahmed kazanmıştır.¹²⁹⁶ Mâverâünnehir'i almak için yola çıkan Amr b. Leys sonunda elindekini de kaybetmiş olarak 288 / 901 Yılı'nda esir olarak Bağdat'a gönderilmiş, burada bir müddet hapis yattıktan sonra 289 / 902 Yılı'nda öldürölmüştür.¹²⁹⁷

Amr b. Leys'in etkisiz hâle gelmesinden sonra halifeden onun elindeki bölgelerin de vâliliğini alan¹²⁹⁸ İsmail b. Ahmed, böylelikle Nişabur'unda hâkimi olmuş ve Nişabur'da artık Sâ mânî Dönemi başlamıştır.

F. SÂ MÂNÎLER DÖNEMİNDE NİŞABUR

İsmail b. Ahmed'in Amr b. Leys'i etkisiz hâle getirip ona ait yerleri hâkimiyeti altına almasının akabinde Nişabur'a idâreci olarak atadığı ilk isim Ahmed b. Sehl olmuştur.¹²⁹⁹ Daha önce Amr b. Leys'in Merv Vâlisi olarak görev yapan ve daha sonra Amr ile bozuşunca İsmail b. Ahmed'e katılan bu şahıs¹³⁰⁰, bu atamadan anlaşıldığına göre yetenekleri sayesinde kısa sürede İsmail b. Ahmed'in gözüne

1295-Târîh-i Sistan, s. 254-255.

1296-Târîh-i Sistan, s. 256 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VII , s. 501 ; Tackerimî, s. 133 ; Kurt, *Türk-İslâm Dönemi'ne Geçişte Tahiroğulları*, s. 177 ; a.mlf., " Sâ mânîoğulları Hükümdarı İsmail b. Ahmed'in Hakimiyet Mücadelesi ", *Ankara Üniversitesi İlähiyat Faköltesi Dergisi*, c. XLV, sa:1, Ankara, 2004, s. 7.

1297-Târîh-i Sistan, s. 262 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VII , s. 502, 516 ; Tackerimî, s. 133 ; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, V, s. 440 ; Kurt, *Türk-İslâm Dönemi'ne Geçişte Tahiroğulları*, s. 177 ; a.mlf., " Sâ mânîoğulları Hükümdarı İsmail b. Ahmed'in Hakimiyet Mücadelesi ", s. 7-8.

1298-Taberî, X, s. 76 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VII , s. 516 ; Gerdizî, s. 13 ; Kurt, " Sâ mânîoğulları Hükümdarı İsmail b. Ahmed'in Hakimiyet Mücadelesi ", s. 9.

1299-Gerdizî, s. 15 ; Grayeli, s. 81.

1300-Barthold, " Ahmed b. Sehl ", *MEB.*, İA., I, s. 173.

girmeyi başarmıştır. Bu görevde ne kadar süreyle kaldığına dâir herhangi bir mâlûmat bulamadığımız Ahmed b. Sehl'in idâresi döneminde Nişabur'un rahat bir dönem geçirdiği ve eski huzurlu devresine yavaş yavaş kavuştuğu anlatılmaktadır.¹³⁰¹

Sınırları yavaş yavaş büyüyen devletin istikrârının sağlanma dönemi olan İsmail b. Ahmed ve oğlu Ahmed b. İsmail dönemleri, atanan idârecilerin sık sık görev yerlerinin değiştirilmesine veya görevden alınmasına sahne olmuştur. Bu bağlamda, Ahmed b. İsmail babasının Rey vâililiği'ne getirdiği¹³⁰² amcasının oğlu Ebû Salih Mansur b. İshak'ı önce Sistân vâililiği'ne¹³⁰³ daha sonrada 300 / 913 Yılı'nda Nişabur Vâililiği'ne atamıştır.¹³⁰⁴

Ahmed b. İsmail'in 301 / 914 Yılı'nda vefat etmesi ve yerine henüz sekiz yaşında olan oğlunun geçmesi¹³⁰⁵, birçok kişiyi merkezî otoriteye karşı başkaldırmak konusunda iştahlandırmıştır. Bu kişilerden birisi de Ebû Salih Mansur b. İshak olmuştur. O, vâli olarak görev yaptığı Nişabur'da, isyan için fırsat kollayan Hüseyin b. Ali el-Merverûzî'nin de teşvik ve yardımıyla isyana kalkışmıştır. Bağımsız bir Horasan Vâlisi olmayı düşleyen Ebû Salih Mansur b. İshak anlaşmalarına göre Hüseyin b. Ali'yi de vekili olarak kabul etmişti. 305 / 918 Yılı'nda Herat'tan harekete geçen Hüseyin b. Ali birlikleriyle Nişabur'a gelmiş ve Ebû Salih Mansur'un hutbeyi II. Nasr b. Ahmed adına değil de kendi adına okumasını sağlamıştır. Onların bu işi kolayca gerçekleştirmelerinde önemli pay sahibi Muhammed b. Hayd olmuştur. O, Nişabur'un emniyetinden sorumlu olmak için Buhara'dan emniyet müdürü sıfatıyla Nişabur'a görevlendirilmiştir. Bu sıfatla ve emrindeki güçle Ebû

1301-Grayeli, s. 81.

1302-Gerdizî, s. 16.

1303-Gerdizî, s. 17-18 ; Erdoğan Merçil, " Simcüriler I- Simcur ed-Devâtî ", s. 73-74 ; Bosworth, " Tahirids and Saffarids ", s. 123-124.

1304-Gerdizî, s. 18-19 ; Merçil, " Simcüriler I- Simcur ed-Devâtî ", s. 77-78.

1305-Narşahi, s. 127 ; Gerdizî, s. 20.

Salih Mansur ve Hüseyin b. Ali'ye yardım eden bu zat, hutbenin Ebû Salih Mansur adına okunmasını kolaylaştırmıştır. Nişabur'da böyle bir hareketin gerçekleştiğini öğrenen Sâmânî Hükümdârı II. Nasr b. Ahmed, Hamûye b. Ali komutasında bir birliği Nişabur'a göndermiştir. Şehre giren bu birlik Hüseyin b. Ali ve Muhammed b. Hayd'ın Herat'a kaçması üzerine yalnız kalan Ebû Salih Mansur'un birliklerini mağlup etmiştir. Durum Sâmânî kontrolü altına girmeye yüz tutmuş iken Ebû Salih Mansur'un ölmesi, zaten Sâmânî İdâresi'ne karşı gemileri yakmış olan Hüseyin b. Ali'nin bu ölüm işinin de kendi üzerine kalacağını düşünmesine neden olmuştur. Böyle bir düşünce onda ne pahasına olursa olsun Nişabur'u ele geçirme fikrinin uyanmasına vesile olmuştur. Çünkü ona göre kaybedeceği bir şey kalmamıştır. Bu düşünceler içinde harekete geçen Hüseyin b. Ali şehri ele geçirmiştir. Nişabur'un bir kez daha işgal ediliği haberi Sâmânî İdâresi'nin merkezi Buhara'ya geldiği zaman bu defa hükümdâr, Ahmed b. Sehl'i görevlendirmiştir. O, emrindeki birliklerle önce Herat'a doğru harekete geçmiş burada bulunan Hüseyin'in kardeşi Mansur b. Ali'yi etkisiz hâle getirmiştir. Hüseyin'in destek kuvvetlerini yok eden Ahmed b. Sehl daha sonra Nişabur'a yönelmiş, Hüseyin b. Ali'yi mağlup ederek esir almış¹³⁰⁶ ve Nişabur'u tekrar Sâmânî İdâresi altına girdirmiştir.

Hüseyin b. Ali el- Merverûzî'nin Nişabur'da girişmiş olduğu isyanı bastırıp duruma hakim olan Ahmed b. Sehl çok geçmeden Sâmânî İdâresi'ne karşı baş kaldırı hazırlıklarına girişmiştir. Bu bağlamda, Abbâsî Halifesi Muktedir'den Horasan Vâliliği'nin Sâmânîlerden bağımsız olarak kendisine verilmesini istemiş, II. Nasr b. Ahmed'in adını hutbelerden çıkarmıştır. İsyanını Nişabur dışına taşımış ve Cürcan üzerine yürüyerek buranın idârecisi Mansur b. Karategin'i yenerek şehri ele

¹³⁰⁶-Narşahî, s. 127 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII , s. 80 ; Gerdizî, s. 21 ; Mîrhând, IV, s. 40.

geçirmiştir. Daha sonra rotayı Merv'e çevirmiş ve burasını da kontrol altına almıştır. Ahmed b. Sehl'in bu faaliyetleri Sâmânî başkentinde hemen yankı bulmuştur. Derhal Hamûye b. Ali bu iş için görevlendirilmiştir. Emrindeki birliklerle Ahmed b. Sehl'i Merv'de kuşatan Hamûye b. Ali, onu hileyle şehrin dışına çıkarmış ve burada Ahmed b. Sehl'i etkisiz hâle getirmiştir. (307 / 919)¹³⁰⁷

Nişabur ve civarı II. Nasr b. Ahmed döneminde, Taberistan'a hâkim olan Hasan b. Ali el-Etruş'un 304 / 917 Yılı'nda ölmesinin ardından kısa bir müddet sonra hâkimiyeti ele geçiren damadı Hasan b el-Kasım'ın Leylâ b. Numan adlı komutanın saldırısına mâruz kalmıştır. Bu şahıs 309 / 922 Yılı'nda Damgan'ı ele geçirdikten sonra Cürcan üzerine yürümüştür. Bu şehre 12 fersah (69153.6m.) mesâfede bulunan Firûzkend civârında Sâmânîlerin Karategin isimli komutanının idâresinde bulunan birliklerle karşılaşmıştır. Yapılan savaşı kaybeden Karategin Nişabur'a sığınmıştır. Bu arada adamlarından Ahmed b. Sehl'in yeğeni Ebu'l-Kasım Hafs'ın ve Pars isimli bir komutanının bin kadar adamıyla Leylâ b. Numan'a sığınmasıyla bir yara daha almıştır. Onun bu hâlini değerlendirmek isteyen Leylâ b. Numan rotasını Nişabur'a çevirmiş ve burayı da fazla zorlanmadan ele geçirmiştir. Burada hutbeleri Hasan b. el-Kasım adına okutmaya başlamıştır. Ancak Karategin'den ayrılan birliklerin kendisine katılmasıyla sayıları bir hayli artan ordusunun ihtiyaçlarını yeterince karşılayamamakta bu durumda askerler arasında huzursuzluğa neden olmaktadır. Bütün bunların üzerine aralarında Muhammed b. Abdullah Bel'âmî, Ebû Cafer es-Sülûk, Harezmsâh, Simcûr ed-Devâtî, Buğra Han gibi kimselerinde olduğu büyük bir Sâmânî ordusunun üzerine geldiğini haber almıştır. Hamûye b. Ali'nin komuta ettiği Sâmânî ordusuyla Tus civârında karşılaşan Leylâ b. Numan, yapılan

1307-Ibnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII , s. 132-134 ; Gerdizî, s. 21-22 ; Bosworth, “ The Rulers of Chaghaniyan in Early Islamic Times, Iran ”, s. 4 ; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 260 ; a.mlf., “ Ahmed b. Sehl ”, *MEB.*, I.A., I, s. 173 ; Grayeli, s. 83.

savaşı kaybederek Sekke denilen mevkiye çekilmek zorunda kalmıştır. Fakat Buğra Han onu takip edip yakalamış ve Hamûye b. Ali'ye teslim etmiştir. Hamûye ise onu idam etmiştir.¹³⁰⁸ Böylece Nişabur tekrar Sâ mânî kontrolüne geçmiştir.

Leylâ b. Numan'ın ölmesi Taberistan Hâkimi Hasan b. Kasım ile Sâ mânî Hükümdâr'ı II. Nasr b. Ahmed'in mücâdelelerinin sonunu getirmemiştir. Devam eden bu mücâdelelerde Nişabur sürekli sığınılan, dinlenilen, güç depolanan bir yer olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Simcur ed-Devâtî dört bin kişilik bir Sâ mânî ordusuyla Cürcan üzerine yürümüş, Hasan b. Kasım'ın Cürcan Vâlisi Ebu'l-Hüseyn b. Hasan b. Ali el-Etruş tarafından Sürhab b. Vehsuzân komutasında oluşturulmuş olan sekiz bin kişilik ordu karşısında başlangıçta tutunamamış daha sonra ustaca bir plan yürürlüğe koymak sûretiyle düşman ordusunu mağlup etmeyi başarmıştır. Bu zaferden sonra sırasıyla Cürcan ve Esterâbâd'ı ele geçiren Simcur ed-Devâtî, Esterâbâd'a Buğra Han'ı vekil olarak bırakmış ve Nişabur'a dönmüştür. Esterâbâd'ı Mekan b. Kâkî'ye kaptıran Buğra Han'da onun ardından Nişabur'a gelmiştir.¹³⁰⁹

Nişabur II. Nasr b. Ahmed'e baş kaldıran kardeşi Ebû Zekeriyya Yahyâ'nın başlatmış olduğu isyana da tanıklık etmiştir. Bu şahıs, II. Nasr b. Ahmed'in Sâ mânî tahtına oturmasından sonra kendisiyle birlikte diğer kardeşlerini hapsedtirmiş olduğu Buhara hapishanesinden onun Hasan b. Kasım'dan sonra Taberistan'a hakim olan Esfâr b. Şirûye (Şîreveyh) üzerine yapmış olduğu seferden istifâde ederek kaçmıştır. O, hapishaneden kaçarken tutuklu olan kardeşlerini de beraberinde götürmüştür (317-318 / 929-930). Ebû Zekeriyya Yahyâ ve beraberindekiler II. Nasr'ın sarayını yağmaladıktan sonra Semerkand'a oradan da Belh'e geçmişlerdir.

1308-İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII , s. 124-125 ; İbn İsfendiyâr, *Târîh-i Taberistan*, nşr. Abbas İkbâl Aşiteyânî, I-II, Beyrut, trz., I, s. 277-278 ; Merçil, " Simcürîler I- Simcur ed-Devâtî ", s. 81-82 ; a.mlf., " Karategin Ailesi ", *Türk Kültürü Araştırmalar ı*, Prof. Dr. İbrahim Yarkin'a Armağan, Ankara 1987, s. 3.

1309-İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII , s. 131 ; İbn İsfendiyâr, I, s. 284 ; Merçil, " Simcürîler I- Simcur ed-Devâtî ", s. 82-85.

Sâmânîler adına Belh'i idâre eden Karategin'i kendisine destek vermesi hususunda iknâ eden Ebû Zekerîyya Yahyâ onu da alarak beraberindekilerle Merv'e gitmiştir. Bunlara katılmaktan son anda vazgeçen ve bu sırada Nişabur'da faaliyet gösteren Ebû Bekr Muhammed b. el-Muzaffer b. Muhtâc, Buşenc ve Herat'ta otoritesini sağladıktan sonra Sağaniyan tarafına doğru harekete geçerek Ebû Zekerîyya Yahyâ ve Karategin'i kıştırma niyetindeydi. Onlar bu durumu öğrenince Ebû Bekr Muhammed b. el-Muzaffer üzerine bir birlik göndermişlerdir. Ancak bu birlik başarılı olamamıştır. Ebû Bekr Muhammed b. el-Muzaffer misilleme olarak Belh'e doğru harekete geçmiştir. Onun bu hareketi Karategin'i Cürcan'a Ebû Zekerîyya Yahyâ'yı ise Nişabur'a doğru geri çekilmek zorunda bırakmıştır. Nişabur'da Ebû Bekr Muhammed b. el-Muzaffer adına hareket eden Mekan b. Kâkî, Ebû Zekerîyya Yahyâ'nın Nişabur'a girmesini engellemiştir. Şehre giremeyen Ebû Zekerîyya Yahyâ Herat istikâmetine doğru ilerlemiştir. Olup bitenleri öğrenen II. Nasr b. Ahmed, Esfâr b. Şirûye ile anlaşma yapıp hızla Buhara'ya geri dönmüş daha sonra Herat'a doğru yola çıkmıştır. Bu arada yine bir araya gelen Ebû Zekerîyya Yahyâ ve Karategin Sâmânî Hükümdârı'nın üzerlerine geldiğini öğrenince Belh'e gelmişlerdir. Burada Karategin ile bir anlaşmazlığa düştükleri ve bu yüzden de onun tarafından kurtulmak istenilen adam durumuna geldiği anlaşılan Ebû Zekerîyya Yahyâ, Karategin'in II. Nasr b. Ahmed'in Buhara'dan uzak olmasından yararlanması gerektiği yolundaki tavsiyesi üzerine Buhara'ya doğru yola çıkmıştır. Ama bu durumu öğrenen II. Nasr'ın hızla Buhara'ya doğru hareket ettiğini duyunca onun karşısına çıkmaya cesaret edememiş ve Karategin'in yanına geri dönmüştür. Ondan eski ilgiyi görmemesi üzerine rotasını Nişabur'u ele geçirmiş olan Kirman hâkimi Muhammed b. İlyas'a doğru çevirmiştir. Muhammed b. İlyas tarafından gayet güzel bir şekilde

karşılanan ve kendisine tâbî olan bir liderin desteğini alan Ebû Zekerîyya Yahyâ hutbeyi kendi adına okutmaya başlamıştır. Onun bu faaliyetlerine seyirci kalmayacağı muhakkak olan II. Nasr b. Ahmed derhal Nişabur'a doğru harekete geçmiştir. Kardeşinin üzerine geldiğini öğrenen Ebû Zekerîyya Yahyâ yine onun karşısına çıkma cesareti gösterememiş ve Karategin'in yanına sığınmıştır. Muhammed b. İlyas'ta şehri terk edip Kirman'a çekilmiştir. Nişabur'a gelerek hâkimiyetini yeniden tesis eden II. Nasr, Ebû Zekerîyya Yahyâ ve Karategin'i affetmiştir. Bu affin akabinden Karategin tekrar Belh idâreciliğine getirilmiştir.¹³¹⁰

II. Nasr b. Ahmed'in Sâ mânî tahtındaki yerini iyice sağlamlaştırması ve ülkesindeki iç dengeyi yeniden tesis etmesi, Horasan bölgesinin idâre merkezi olan Nişabur'a çok önemli bir misyon yüklemiştir. Bu misyon ülkenin batıya açılan kapısı olmaktır. II. Nasr b. Ahmed, iç meseleleri hallettikten sonra ülkesinin batı tarafında yer alan Taberistan, Cürcan, Kirman, Rey gibi bölgeleri otoritesi altına almak istemekteydi. Bu işin başarıya ulaşması için zikredilen bölgelere yakın ve hükümet merkezi Buhara ayarında bir yerleşim yerinin seçilmesine ve bu yerin gerek idârî gerekse askerî yönden çok sağlam bir şekilde teşkilatlanmasına ihtiyaç duyulmaktaydı. II. Nasr b. Ahmed'in ihtiyaç duyduğu şehir, bu bölgelere yakın olmasının yanında mazisinde hem idârî ve askerî yönden hem de eğitim ve kültür yönünden merkez olma özelliği bulunan Nişabur'du.

II. Nasr b. Ahmed'in böyle bir görüş benimsemesinde ne kadar haklı olduğu çok geçmeden açığa çıkmıştır. Çünkü, Taberistan Bölgesi'nde kendi adına hareket eden Esfar b. Şîrûye, Merdavic b. Ziyar tarafından görevden uzaklaştırılmıştır. Bu da yetmiyormuş gibi Merdavic b. Ziyar Cürcan'ı da ele geçirmiştir. Bunun üzerine

¹³¹⁰İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, s. 208-212 ; Gerdizî, s. 22-23 ; Bosworth, " The Rulers of Chaghaniyan in Early Islamic Times ", s. 4 ; a.mlf., " The Banu Ilyas of Kirman (320-357/ 932-968) ", *Iran and Islam*, In Memory of The Late Vladimir Minorsky, Edinburg 1971, s. 110 ; Merçil, " Karategin ve Ailesi ", s. 5-6 ; a.mlf., " Muhtacoğulları ", s. 68-70.

derhal harekete geçen II. Nasr b. Ahmed yanına veziri Ebu'l-Fadl el-Bel'âmî'yi de olarak yukarıda zikri geçen bölgelere yapılması düşünülen akınların koordinasyonunun yapılması için seçilen Nişabur'a gelmiştir. Bu sorunu Ebu'l-Fadl el-Bel'âmî'nin kıvrak zekâsı ve diplomasi alanındaki engin yeteneği sayesinde savaşı çözen II. Nasr b. Ahmed, Taberistan ve Cürcan'ı belli bir müddet içinde olsa emniyet altına almıştır.¹³¹¹ Merdavic b. Ziyar'ın anlaşma imzalamasında kendisini, ve büyük Sâmânî ordusunu hemen ensesinde hissetmiş olmasının önemini iyice kavrayan II. Nasr b. Ahmed Buhara'ya döndüğü zaman işlerin bozulmasından endişe etmekteydi. Merdavic b. Ziyar gibilere karşı caydırıcı bir güç olmak üzere en az kendisi ayarında bir otorite belirlemek ve bu otoriteyi en kısa zamanda görevlendirmek gerektiğini düşünmekteydi. Bu bağlamda yukarıda değindiğimiz sebeplerin de ışığında Ebû Bekr Muhammed b. el-Muzaffer b. Muhtac'ı Horasan vâlisi sıfatıyla Nişabur şehrinin başına tayin etmiştir. (321 / 933)¹³¹²

Bu atama Sâmânîler dönemi içerisinde Nişabur ve dolayısıyla Horasan için yeni bir dönemin başlangıcı anlamına gelmekteydi. Zîrâ bu hânedân zamanında Ebû Bekr Muhammed b. el-Muzaffer b. Muhtac'a kadar ki süreç içerisinde atanan idâreciler genel olarak elle tutulur bir faaliyet içerisine girmeyen ve belli bir süre sonra da görevden alınan valiler konumundaydı. Oysa Ebû Bekr Muhammed b. el-Muzaffer b. Muhtac'tan itibâren Horasan vâllileri, kendilerine ait orduları, Buhara'nın küçük bir kopyası durumunda olan idârî ve mâlî yapılanmalarıyla âdetâ özerk bir bölgenin idârecileri konumuna gelmişlerdir. Artık atamalar, çoğu zaman babadan oğula geçer bir hâl almış ve Simcûrîler ve Muhtacoğulları gibi sülâleler bir

1311-Ibnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, s. 263 ; Madelung, " The Minor Dynasties of Northern Iran ", *Cambridge History of Iran*, IV, Cambridge 1975, s. 213 ; Merçil, " Muhtacoğulları ", s. 70 ; Muhammed Nazım, " Merdavic b. Ziyar ", *MEB., İA.*, VII, s. 757.

1312-Ibnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, s. 263 ; Gerdizî, s. 23 ; Madelung, " The Minor Dynasties of Northern Iran ", s. 213 ; Merçil, " Muhtacoğulları ", s. 70.

hükümdar edâsıyla yönetim göstermeye başlamışlardır. Bütün bu artı özellikleri bünyesinde toplayan kimi Horasan vâlilerini bu dönemden sonra Sâ mânî otoritesine kafa tutan ve hatta devletin son dönemlerine doğru merkezî idâreyi etkisi altına alan bir kimlikte görmek mümkün olmaktadır.

Ebû Bekr Muhammed b. el-Muzaffer b. Muhtac'ın Horasan valisi olması hemen etkisini göstermiş Kirman, Taberistan, Cür can taraflarına yapılan seferlerde Ebû Bekr Muhammed bir orkestra şefi konumuna yükselmiştir. Buralarda Sâ mânî idâresi altında faaliyet gösteren komutanlara Nişabur'da oturan vâlinin hizmetine girmeleri konusunda emirler gelmekte onun izni olmadan hiçbir faaliyete girmemeleri konusunda bu kişiler uyarılmaktaydı.¹³¹³ 327 / 939 Yılı'na doğru kendisine musallat olan hastalık nedeniyle görevini yapamaz hâle gelen Ebû Bekr Muhammed b. el-Muzaffer b. Muhtac, II. Nasr b. Ahmed'den kendisini vâ liliğe görevinden almasını istemiştir. Onun bu isteğini kabul eden Sâ mânî Hükümdârı Ebu Bekr Muhammed'in oğlu Ebû Ali b. Muhtac valiliğe getirmiştir.¹³¹⁴ (327 / 939)

Sâ mânî Devleti'nin genişleme stratejisi çerçevesinde Nişabur merkezli Horasan vâ lilerinin gerek askerî gerek idârî ve mâ lî anlamda güçlü bir donanım ile desteklenmiş olmaları en güzel meyvelerini Ebû Ali b. Muhtac'ın vâ liliği döneminde vermiştir. Çünkü, bu dönemde onun faaliyetleri çerçevesinde¹³¹⁵ Sâ mânîlerin batı yönünde en geniş sınırlara ulaşmaları sağlanmıştır.

II. Nasr b. Ahmed döneminde Nişabur, Bâtınî - İsmailî faaliyetlerin yoğun bir

¹³¹³-İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII , s. 304 ; İbn İsfendiâr, I, s. 295 ; Merçil, “ Veşmgir b. Ziyar ”, *MEB., İA.*, XIII, s. 304 ; Muhammed Nazım, “ Mekan b. Kaki ”, *MEB., İA.*, VII, s. 202.

¹³¹⁴-İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII , s. 304 ; Gerdizi, s. 23 ; İbn İsfendiâr, I, s. 295.

¹³¹⁵-İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII , s. 304, 380, 388-389 ; İbn İsfendiâr, I, s. 295, 297 ; el-Mar'âşî, *Târih-i Taberistan u Rüyan u Mazenderan*, nşr. M. Cevat Meşkur, Tahran 1966, s. 73-74 ; Madelung, “ The Minor Dynasties of Northern Iran ”, s. 213 ; Merçil, “ Veşmgir b. Ziyar ”, *MEB., İA.*, XIII, s. 304 ; a.mlf., “ Muhtacoğulları ”, s. 72-73.

şekilde yaşandığı merkezlerden biri haline gelmiştir.¹³¹⁶ Şia'nın aşırı versiyonu olarak kabul edebileceğimiz bu akım şehirde kendisini öyle yoğun hissettirmekteydi ki, Nişabur halkı Hz. Ali soyundan geldiğine inanılan Ebu'l- Hasan Muhammed b. Yahyâ'yı halife olarak tanımış ve ona biat etmişlerdir. Bu şahsı II. Nasr b. Ahmed'in Buhara'ya davet ederek hilat giydirdiği ve devlet hazinesinden maaş bağışladığı rivâyet edilmektedir.¹³¹⁷ Bâtınî-İsmailî fikirlerin Sâ mânî hükümdârını az yada çok etkisi altına aldığı¹³¹⁸ bu dönem fazla uzun sürmemiştir. II. Nasr b. Ahmed'in 331 / 943 Yılı'nda ölmesinin akabinde tahta geçen I. Nuh b. II. Nasr tarafından sıkı bir takip ve baskı altına alınan bu fikir yandaşları büyük ölçüde pasifize edilmiş, kalanlar ise çalışmalarını gizli gizli sürdürmeye devam etmişlerdir.¹³¹⁹

I. Nuh b. II. Nasr ile Nişabur'da ikâmet eden Horasan Vâlisi Ebû Ali b. Muhtac'ın arası Rey şehrini ele geçiren Büveyhîler üzerine gönderilen Ebû Ali b. Muhtac komutasındaki ordunun başarısızlığa uğramasının¹³²⁰ akabinde bozulmaya başlamıştır. Zîrâ, Sâ mânî hükümdârı çevresindeki adamların Ebû Ali b. Muhtac aleyhinde söylediği sözlerden de etkilenerek alınan mağlubiyetten Ebû Ali'yi sorumlu tutmuş ve Büveyhîlere karşı gönderilecek ikinci bir ordunun işlerinin denetlenmesi ve düzenlenmesi için Nişabur'a bir görevli göndermiştir.¹³²¹ Böyle bir görevlinin gönderilmesini kendisine karşı bir hakaret olarak kabul eden Ebû Ali b. Muhtac bu duruma çok içerlemiş ve gönderilen görevlinin kendisini hiç dikkate almayarak yapmış olduğu ve askerlerin huzursuzluğuna sebep olan davranışlarına

1316-Daftary, *A Short History of Ismailism*, Cambridge 1998, s. 43 ; Grayeli, s. 83-84.

1317-Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 261 ; Zettersteen, " Nasr b. Ahmed ", *MEB., İA.*, IX, s. 105.

1318-İbnü'n-Nedîm, s. 234 ; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 261 ; Zettersteen, " Nasr b. Ahmed ", *MEB., İA.*, IX, s. 105. ; Daftary, *A Short History of Ismailism*, s. 43 ; Usta, s. 68-69.

1319-İbnü'n-Nedîm, s. 234 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII , s. 404; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 262 ; Daftary, *A Short History of Ismailism*, s. 43.

1320-İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII , s. 443 ; Mîrhând, IV, s. 45 ; Bosworth, " The Rulers of Chaghaniyan in Early Islamic Times ", s. 6 ; Merçil, *Muhtacoğulları*, s. 75.

1321-İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII , s. 458 ; Mîrhând, IV, s. 46.

iyice kızmıştır.¹³²² Sâmânî hükümdârı ile Horasan vâlisi arasında baş gösteren bu soğukluk Ebû Ali b. Muhtac'ın vâlilik görevinden alınıp yerine İbrahim b. Simcur'un atanmasıyla¹³²³ had safhaya çıkmıştır. Bu atamayı Büveyhîler üzerine düzenlenen ve zaferle neticelenip Rey'in tekrar ele geçirildiği¹³²⁴ bir seferden sonra öğrenen Ebû Ali b. Muhtac, Sâmânîlere yıllardır vermiş olduğu hizmetin karşılığının bu olmasını kabul edememiştir. Ancak nasıl bir tepki vereceğini bilemeyen devrik Horasan vâlisi, Sâmânî hükümdârına karşı isyan etmeyi düşünen bir grup Horasan askerinin ısrarla onlara katılıp başlarına geçmesine yönelik teklifleri karşısında I. Nuh b. II. Nasr'a karşı isyan etme fikrini benimsemiştir. İsyancı askerlerin tehdite kadar varan ısrarları karşısında Ebû Ali b. Muhtac'ın bir anlamda kabul etmek zorunda kaldığı isyan hareketinin planına göre, I. Nuh b. II. Nasr'ın yerine Musul Hamdânî hükümdârı Nasrüddevle'nin yanında bulunan amcası İbrahim b. Ahmed'e biat edilecekti.¹³²⁵

Olayların bu şekilde gelişmesi Nişabur'un, devrik Horasan vâlisinin Sâmânî hükümdârına karşı isyanı çerçevesinde yeni Horasan vâlisi ile girişmiş olduğu mücâdelede hedef olmasını sağlamıştır. Nihâyet isyan faaliyetine başlayan Ebû Ali b. Muhtac, plan gereği hükümdârın amcası İbrahim b. Ahmed'e haber göndererek kendisine biat edeceklerini söyleyerek yanlarına gelmelerini söylemiştir. Hemedan'da Ebû Ali b. Muhtac ile İbrahim b. Ahmed bir araya gelmiş ve daha sonra

1322-İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, s. 458 ; Mîrhând, IV, s. 46.

1323-İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, s. 444 ; Mîrhând, IV, s. 46 ; Narşahî, s. 137 ; Gerdizî, s. 26 ; Frye, " The Samanids ", *Cambridge History of Iran* IV, Cambridge, 1975, s. 151 ; Bosworth, " The Rulers of Chaghaniyan in Early Islamic Times ", s. 6 ; a.mlf., " I. Nuh ", *The Encyclopaedia of Islam Supplement*, VIII, s. 110 ; Merçil, " Muhtacoğulları ", s. 76 ; a.mlf., " Simcuriler II-İbrahim b. Simcûr ", s. 94.

1324-İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, s. 444 ; Mîrhând, IV, s. 46 ; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, nşr. D. S. Margoliouth – H. F. Amedroz, I-III, Kahire, trz., II, s. 100 ; Bosworth, " The Rulers of Chaghaniyan in Early Islamic Times ", s. 6 ; Merçil, " Muhtacoğulları ", s. 76.

1325-İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, s. 458-459. ; Ebû Ali b. Muhtac'ın isyanını İbn Miskeveyh farklı bir nedene bağlamaktadır. Ona göre, Sâmânî ordusunun üzerine geldiğini gören Rey hâkimi Rüküddeve Hasan ağabeyi İmâmüddeve'den yardım isteyince o, ona savaşmadan şehri boşaltıp kendi yanına gelmesini söylemiştir. Öte yandan Sâmânî hükümdârına bir adam göndererek Ebû Ali b. Muhtac'ın Rey için vermiş olduğu verginin yüz bin dinar fazlasını vereceğini söyleyerek şehrin kendisine verilmesini talep etmiştir. İmâmüddeve, Ebû Ali b. Muhtac'a da haber göndermiş ve Sâmânî hükümdârının kendisini harcama planı yaptığını söyleyerek ona karşı birlikte hareket etme teklifinde bulunmuştur. İmâmüddeve'nin bu ikili oyunu meyvesini vermekte gecikmemiştir. Zîrâ, Sâmânî hükümdârı I. Nuh b. II. Nasr İmâmüddeve'nin teklifine olumlu yanıt vermiş ve Ebû Ali b. Muhtac'ın Buhara'daki yakınlarını tutuklamıştır. I. Nuh b. II. Nasr'ın bu hareketi sonucunda kendisinin gözden çıkarıldığını anlayan Ebû Ali b. Muhtac isyan etmeye karar vermiştir. (İbn Miskeveyh, II, s. 100-101.)

Rey'e doğru hareket etmişlerdir. Ebû Ali b. Muhtac'ın Rey'e idâreci olarak atadığı kardeşi Ebu'l-Abbas el-Fadl, isyancı grubun hareketlerini Sâ mânî hükümdârına haber verince Ebû Ali b. Muhtac tarafından hapsedilmiştir. Burada hazırlıklarını tamamlayan Ebû Ali b. Muhtac, Nişabur'a yeni Horasan Vâlisi İbrahim b. Simcur'un üzerine doğru harekete geçmiştir.¹³²⁶

Kendisine karşı isyan bayrağını çekerek harekete geçen Ebû Ali b. Muhtac'a gereken dersi vermek üzere Sâ mânî hükümdârı da Buhara'dan harekete geçmiştir. Ebû Ali b. Muhtac'ın Nişabur üzerine yürümesini işleyen üç önemli kaynak incelendiği zaman olayların gelişmesinden hareketle Gerdizî ve İbn Miskeveyh'in anlattıkları daha mantıklı gelmektedir. Bunlara göre, devrik Horasan vâlisinin önemli bir kuvvetle ve büyük bir kararlılıkla Nişabur üzerine geldiğini öğrenen yeni vâli İbrahim b. Simcur ve o sırada Nişabur'da bulunan Mansur b. Karategin, Ebû Ali b. Muhtac ile karşılaşmayı göze alamayarak şehri boşaltmışlar, I. Nuh b. II. Nasr'ın yanına gitmişler ve Sâ mânî hükümdârının harekete geçen ordusunda yerlerini almışlardır.¹³²⁷ İbnü'l-Esîr ise, Ebû Ali b. Muhtac'ın Nişabur'a yaklaştığı zaman İbrahim b. Simcur ve Mansur b. Karategin'e haber göndererek onları kendisiyle ittifak etmeleri hususunda iknâ ettiğinden ve böylece çok rahat bir şekilde 335 / 946 Yılı'nda Nişabur'a girdiğinden bahsetmektedir.¹³²⁸ Bu rivâyet pek inandırıcı gelmemektedir. Zîrâ, kendisine Horasan vâliliği verilmiş olan İbrahim b. Simcur'un Sâ mânî hükümdârının bu jestine karşı ortada hiçbir sebep yok iken âsî olarak ortaya çıkan eski Horasan vâlisiyle ittifak etmesi pek mümkün görünmemektedir. Bununla birlikte birçok defa Ebû Ali b. Muhtac ile ordu komutanlığı hususunda anlaşamayan ve onu çok önemli seferlerde yalnız bırakan Mansur b. Karategin'in ortada hiçbir

¹³²⁶-İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII , s. 458-459 ; İbn Miskeveyh, II, s. 101-102 ; Gerdizî, s. 26 ; Merçil, " Simcuriler II-İbrahim b. Simcûr ", s. 95.

¹³²⁷-İbn Miskeveyh, II, s. 102 ; Gerdizî, s. 26.

¹³²⁸-İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII , s. 459.

menfaati yok iken Ebû Ali b. Muhtac ile bir araya gelmesi uzak bir ihtimal gibi görünmektedir. Bu iki şahsın Sâmânî hükümdârı dururken isyan eden ve elindeki bütün kozları ortaya koyan eski bir vâli ile ittifak etmeleri pek akıl kârı olmasa gerektir. Bunlar Ebû Ali b. Muhtac karşısında Sâmânî hükümdârını desteklemelerinin karşılığını çok önemli ikramlarla alacakları halde Ebû Ali'nin galip gelme durumunda onlara nasıl izzet ve ikramda bulunacağı tamamen meçhul bir durumdur.

Karargâhını Merv'de kuran Sâmânî hükümdârı I. Nuh b. II. Nasr ordusundaki askerlerin vezir Ebu'l-Fadl Muhammed es-Sülemî'nin uygulamalarına karşı isyan etmeleri ve önemli bir kısmının Ebû Ali b. Muhtac'ın saflarına katılması üzerine Ebû Ali karşısında galip gelemeyeceğini ve Nişabur'u yeniden kontrol altına alamayacağını görmüş ve Buhara'ya dönmüştür.¹³²⁹ İbn Miskeveyh ise, Sâmânî hükümdârının İbrahim b. Simcur ve Mansur b. Karategin ile birlikte Ebû Ali b. Muhtac'ın üzerine saldırıya geçtiğinden, bu saldırı sonucunda Sâmânî ordusunun mağlup olduğundan ve İbrahim b. Simcur ve Mansur b. Karategin'in esir düştüğünden bahsetmektedir.¹³³⁰

Nişabur'u ele geçirip kontrolü iyice sağlamlaştıran Ebû Ali b. Muhtac biat ettiği ve hutbeleri adına okuttuğu İbrahim b. Ahmed ile birlikte bu defa gözünü Sâmânî Devleti'nin merkezi Buhara'ya dikmiştir. Onlara karşı koyamayacağını anlayan I. Nuh b. II. Nasr şehri boşaltıp Semerkand'a gitmiştir. Böylece Ebû Ali b. Muhtac ve beraberindekiler kolaylıkla Buhara'ya girmişlerdir. (335 / 946)¹³³¹ I.

1329-İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII , s. 459 ; Gerdizi, s. 26 ; Hândmîr, *Düstüru'l-vüzerâ*, nşr. Fuad Abdülmufî el-Seyyâd, Mısır 1980, s. 213 ; el-Cüzcânî, I, s. 209 ; Bosworth, " The Rulers of Chaghaniyan in Early Islamic Times ", s. 6 ; Merçil, " Muhtacoğulları ", s. 79.

1330-İbn Miskeveyh, II, s. 102.

1331-Narşahi, s. 137 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII , s. 460 ; Gerdizi, s. 26 ; Mîrhând, IV, s. 46-47 ; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 266 ; a.mlf., " Ebu Ali b. Muhtac ", *MEB*, *İA.*, I, s. 169 ; Bosworth, " The Rulers of Chaghaniyan in Early Islamic Times ", s. 6-7 ; a.mlf., " I. Nuh ", *The*

Nuh b. II. Nasr ile mücadelesi burada bitmeyen Ebû Ali b. Muhtac neticede hem Buhara'yı hem de Nişabur'u kaybetmiştir. İki taraf arasında birçok defa cereyan eden savaşlar ne I. Nuh b. II. Nasr ne de Ebû Ali b. Muhtac'a bir fayda sağlamamıştır. İki tarafı da bir hayli yıpratmış bu mücadeleler 337 / 948 Yılı'nda barış yapılarak neticelenmiştir. Bu anlaşmaya göre, Çağaniyan bölgesiyle yetinen Ebû Ali b. Muhtac, Sâmânî hükümdârına bağlılığını göstermek üzere oğlu Ebu'l-Muzaffer'i Buhara'ya göndermiştir.¹³³² İsyanın başlamasına neden olan Nişabur'un ve Horasan vâililiğinin yeni sahibi de Mansur b. Karategin olmuştur.¹³³³

Sâmânî Hükümdârı I. Nuh dönemide Nişabur ve civârında görülen bir diğer siyâsî gelişme de Tus Vâlisi Muhammed b. Abdürrezzak'ın çıkarmış olduğu isyandır. Bu kişi, Sâmânî kuvvetlerinin Ebû Ali b. Muhtac davasıyla meşgul olduğu bir sırada Nişabur'u hâkimiyeti altına almış ve Buhara'daki otoriteye karşı isyan hareketini başlatmıştır. (336-337 / 947-948) Onun böyle bir işe yeltenmesinde Sâmânî hükümdârının kendisine bağlı bir vâlinin isyanını bastırmasında çok zor durumlarda kalmasının büyük etkisi olmuştur.

Muhammed b. Abdürrezzak'ın Nişabur'u ele geçirip isyanına başladığı sırada Merv'de bulunan Mansur b. Karategin iki önemli konuk ağırlamaktaydı. Bunlar Sâmânî Hükümdârı I. Nuh b. II. Nasr ile hâkimiyeti altında bulunan Cürcan'dan Büveyhî Emîrî Rûknüddeve ve Hasan b. Firûzan tarafından çıkarılan Ziyârî Emîrî Veşmgir idi. Veşmgir, Sâmânî hükümdârından yardım istemek için gelmişti. Muhammed b. Abdürrezzak tehlikesini bir an evvel ortadan kaldırmak isteyen I. Nuh

Encyclopaedia of Islam Supplement, VIII, s.110 ; Frye, " The Samanids ", s. 151 ; Zettersteen, " I. Nuh ", *MEB., İA.*, IX, s. 346 ; Merçil, " Muhtacoğulları ", s. 79 ; a.mlf., " Karategin Ailesi ", s. 9.

1332- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, s. 463 ; Gerdizî, s. 27 ; Mîrhând, IV, s. 48 ; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 267 ; a.mlf., " Ebu Ali b. Muhtac ", *MEB., İA.*, I, s. 169 ; Merçil, " Muhtacoğulları ", s. 83.

1333-Narşahî, s. 137 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, s. 461 ; Gerdizî, s. 26 ; Mîrhând, IV, s. 47 ; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 266 ; Bosworth, " The Rulers of Chaghaniyan in Early Islamic Times ", s. 7 ; a.mlf., " I. Nuh ", *The Encyclopaedia of Islam Supplement*, VIII, s.110 ; Zettersteen, " I. Nuh ", *MEB., İA.*, IX, s. 346 ; Merçil, " Muhtacoğulları ", s. 81 ; a.mlf., " Karategin Ailesi ", s. 10 ; I. Nuh b. II. Nasr ile Ebû Ali b. Muhtac arasında cereyan eden olaylar hakkında güzel bir tahlil için bkz: Usta, s. 76-88.

b. II. Nasr, Veşmgir'in isteğini kabul etmiş ama onu Mansur b. Karategin ile Muhammed'in üzerine göndermiştir. Sâ mânî güçlerinin üzerine doğru geldiğini öğrenen Muhammed b. Abdürrezzak kendisinden önce birçok âsînin yaptığı gibi soluğu Büveyhî Emîrî'nin yanında almıştır.¹³³⁴ Nişabur'un Muhammed tarafından boşaltıldığını gören Sâ mânî askerleri şehre kolaylıkla girmiş ve otoriteyi hemen sağlamışlardır. Nişabur'dan sonra rotayı Tus'a çeviren Sâ mânî askerleri burada bulunan Muhammed b. Abdürrezzak'ın adamı Râfî' b. Abdürrezzak'ı etkisiz hâle getirip ailesini esir alıp Buhara'ya göndermişlerdir.¹³³⁵ Büveyhîlere sığınmış olan Muhammed b. Abdürrezzak bir müddet daha onlarla kalmış daha sonra Sâ mânî Hükümdârı I. Nuh b. II. Nasr'dan özür dilemiş, o da onu tekrar Tus Bölgesi'nin idâreciliğine getirmiştir.¹³³⁶

Nişabur Şehri'nin yeni sahibi olan Mansur b. Karategin'in vâ ilik dönemi pek te onun istediği gibi gitmemiştir. Muhammed b. Abdürrezzak tehlikesini bertaraf etmesinin yanında çok ta parlak bir idârecilik dönemi geçirmeyen Mansur b. Karategin, Büveyhîler ile girişmiş olduğu mücâdelelerden bıkmış bir hâlde Sâ mânî hükümdârına baş vurmuş ve ondan kendisini Horasan vâ ililiğinden almasını istemiştir. Sadece Herat idâreciliğini isteyen Mansur b. Karategin'in ömrü buraya gidecek kadar uzun olmamış ve Büveyhîlere karşı elde ettiği tek başarı olan Rey'de vefat etmiştir. (340 / 951)¹³³⁷ Bu durum üzerine Horasan Vâ lisi sıfatıyla Nişabur'da oturacak aday arayan Sâ mânî Hükümdârı I. Nuh b. II. Nasr kendisine isyan eden ve çıkarmış olduğu bu isyanı bastırmak hususunda çok fazla zorlandığı eski Horasan

1334-İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII , s. 470 ; el-Mar'âşî, s. 76 ; Merçil, " Karategin Ailesi ", s. 11.

1335-İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII , s. 471 ; el-Mar'âşî, s. 76 ; Merçil, " Karategin Ailesi ", s. 11.

1336-İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII , s. 486 ; İbn Miskeveyh, II, s. 138 ; Mîrhând, IV, s. 48 ; Merçil, " Karategin Ailesi ", s. 11-12. ; Usta, s. 88-90.

1337-İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII , s. 486, 492 ; İbn iskeveyh, II, s. 138, 143 ; Mîrhând, IV, s. 48 ; Merçil, " Karategin Ailesi ", s. 12-15 ; Usta, s. 90-95.

Vâlisi Ebû Ali b. Muhtac'tan daha iyi bir aday bulamamıştır.¹³³⁸

Nişabur'a yeniden sahip olan Ebû Ali b. Muhtac yeni görevine 340-341 / 951-952 Yılı'nda Çağniyan'dan Nişabur'a gelerek başlamıştır.¹³³⁹ Horasan vâlisi sıfatıyla Sâ mânî Hükümdârı I. Nuh ile yıldızı bir türlü barışmayan Ebû Ali b. Muhtac bu defa da otoritesi altında bulunan yerleri Büveyhî Emîrî Rüknu devle'ye kaptıran Veşmgir'in aleyhinde yaptığı faaliyetler sonucu¹³⁴⁰ vâ ilik görevinden azledilmiştir.¹³⁴¹ Bu azil kararı Nişabur'un bir isyana daha sahne olmasını da beraberinde getirmiştir. Zirâ kendi yerine Ebû Said Bekr b. Malik el-Fergânî'nin getirilmesini kabul edemeyen Ebû Ali b. Muhtac, Sâ mânî hükümdârı nezdinde onu aldığı karardan vazgeçirmeye yönelik teşebbüsleri bir sonuç vermeyince ikinci defa isyan bayrağını çekmiştir.¹³⁴²

Sâ mânî Hükümdârı I. Nuh b. II. Nasr yeniden isyan eden Ebû Ali b. Muhtac'ı pasifize etmek ve Nişabur'u onun elinden almak için Veşmgir ve Hasan b. Firûzan önderliğinde bir birliği Nişabur'a göndermiştir. Üzerine gelen Sâ mânî birlikleri karşısında tutunamayacağını anlayan âsî Horasan vâlisi şehri boşaltmış ve Büveyhî Emîrî Rüknu devle'nin yanına sığınmıştır.¹³⁴³ Bağımsız bir Horasan idârecisi olmanın yolunun Nişabur'u elde tutmaktan geçtiğini çok iyi bilen Ebû Ali b. Muhtac ne pahasına olursa olsun burasını hâkimiyeti altına almayı istemekteydi. Bu bağlamda o, Rüknu devle'yle birlikte iyiden iyiye Büveyhî kontrolüne girmiş

1338-İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII , s. 493 ; Aşiteyanî, *Târih-i Mufasssal İran ez Sadr-ı İslam ta İnkirâzı Kaçariyye*, nşr. M. Debiri Siyakî Tahran 1347 hş., s. 234 ; Bosworth, " The Rulers of Chaghaniyan in Early Islamic Times ", s. 8 ; Merçil, " Muhtacoğulları ", s. 84-85.

1339-İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII , s. 493 ; Aşiteyanî, *Târih-i Mufasssal İran ez Sadr-ı İslam ta İnkirâzı Kaçariyye*, s. 234 ; Bosworth, " The Rulers of Chaghaniyan in Early Islamic Times ", s. 8 ; Merçil, " Muhtacoğulları ", s. 84-85.

1340-Veşmgir, Büveyhîler üzerine kendi topraklarının geri alınması için de tertip edilen seferde Ebû Ali b. Muhtac'ın gerektiği gibi savaşmadığını, onlara meylettğini, onlarla savaşma yerine barış yaptığını söyleyerek onu Sâ mânî hükümdârına şikâyet etmiş ve onun vâ ilikten azledilmesini sağlamıştır. (İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII , s. 504 ; Gerdizî, s. 30 ; İbn Miskeveyh, II, s. 154-155 ; İbn İsfendiyar, II, s. 2-3 ; Merçil, " Muhtacoğulları ", s. 85.)

1341-İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII , s. 505 ; Gerdizî, s. 30 ; Bosworth, " The Rulers of Chaghaniyan in Early Islamic Times ", s. 8 ; Merçil, " Muhtacoğulları ", s. 85-86.

1342-İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII , s. 505 ; Gerdizî, s. 30 ; Bosworth, " The Rulers of Chaghaniyan in Early Islamic Times ", s. 8 ; Merçil, " Muhtacoğulları ", s. 85-86.

1343-İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII , s. 505 ; Merçil, " Muhtacoğulları ", s. 85-86.

olan¹³⁴⁴ Abbâsî Halifesi el-Mûtî'nin yanına gitmiştir. Çok iyi bir şekilde karşılandığı Abbâsî halifesi tarafından Sâ mânîlerden bağımsız Horasan vâlisi olarak ilan edilen Ebû Ali b. Muhtac emrine verilen birlikleri de alarak Nişabur'a doğru harekete geçmiş ve şehri ele geçirmiştir. Burada kendisini meşrû Horasan vâlisi olarak ilan etmiş ve hutbeleri kendisine bu makamı bahşeden ancak Sâ mânî hükümdârının tanımadığı Abbâsî Halifesi el-Mûtî adına okutmuştur.¹³⁴⁵ I. Nuh'un vefatının akabinde Sâ mânî tahtına oturan I. Abdülmelik babasının atamış olduğu Sâ mânîlerin yeni Horasan Vâlisi Ebû Said Bekr b. Malik el-Fergânî'nin atamasını aynen onaylamış gerekli takviyeleri de yaparak onu görev yeri Nişabur'a göndermiştir. Elinde halife tarafından onaylanmış vâililik belgesi olmasına rağmen Ebû Ali b. Muhtac üzerine gelen Sâ mânî birliklerinin karşısına çıkmaktan korkmuş ve şehri bir kez daha terk etmiştir.¹³⁴⁶ Bu kararı ile Nişabur'u ve Horasan vâililiğini sonsuza dek kaybeden Ebû Ali b. Muhtac ömrünün sonuna kadar yaşayacağı Rûknüddeve'nin yanına gitmiştir.¹³⁴⁷ Ebû Ali'nin şehri terk etmesi üzerine Nişabur'u kolaylıkla ele geçiren Ebû Said Bekr b. Malik el-Fergânî 343 / 954 Yılı'nda yeni görevine başlamıştır.¹³⁴⁸

Gözde bir bölgenin merkezi olması hasebiyle idâre bazında bir türlü istikrârı yakalayamayan Nişabur bu defa da, Sâ mânî Hükümdârı I. Abdülmelik'in tahta çıkmasıyla birlikte yönetimde ağırlığı giderek artan Hâcibü'l-Hüccâb¹³⁴⁹ Alp-Tegin'in faaliyetlerine sahne olmuştur. Kilit noktalara kendi adamlarını yerleştirmek

1344-Zettersteen, "Mutî", *MEB., İA., VIII*, s. 764.

1345-İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, s. 507; İbn Miskeveyh, II, s. 156-157; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 268; Usta, s. 101.

1346-İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, s. 507; İbn Miskeveyh, II, s. 157.

1347-İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, s. 509, 512; İbn Miskeveyh, II, s. 161; Gerdizî, s. 30-31; İbn İsfendiyar, II, s. 3; Bosworth, "The Rulers of Chaghaniyan in Early Islamic Times", s. 9-11; Merçil, "Muhtacoğulları", s. 87.

1348-İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, s. 507; İbn Miskeveyh, II, s. 157.

1349-Saray protokolünde hükümdârdan sonra, devlet protokolünde ise vezirden sonra gelen bu ünvan sahiplerinin görevleri arasında, Hükümdârın devlet adamları, memurlar ve halk ile irtibatını sağlamak; Saray protokolünün işleyişini düzenleyip, denetlemek; Gerekğinde hükümdârı korumak; Mezâlim mahkemelerinde şikâyetçilerin mektuplarını hükümdâra sunmak; Yabancı elçilerin her türlü işleriyle ilgilenmek; Bütün bunların yanında ihtiyaç duyulduğu zaman askerî bir lider olarak görev yapmak. (Bu ünvan ve Sâ mânîler Dönemi'nde Hâciblik görevi hakkında geniş bilgi için bkz: Usta, s. 229-232.)

isteyen bu şahıs, Horasan Vâlisi Ebû Sa'îd Bekr b. Malik el-Fergânî'yi bir komplo sonucu ortadan kaldırmış ve onun yerine Ebu'l-Hasan Muhammed b. İbrahim b. Simcur'un vâililik makamına gelmesine vesile olmuştur. (345 / 956)¹³⁵⁰ Nişabur'da kötü bir yönetim sergileyen ve görevinde birçok suistimallere fırsat veren Ebu'l-Hasan Muhammed b. İbrahim b. Simcur yerini 349 / 959-960 Yılı'nda Muhammed b. Abdürrezzak'a bırakmak zorunda kalmıştır.¹³⁵¹ Nişabur'da müspet bir yönetim ortaya koyduğu rivâyet edilen yeni vâli, Alp-Tegin'in kendisi için de ne denli tehlike arzettiğini gören Sâ mânî Hükümdarı I. Abdülmelik'in ondan kurtulma çerçevesinde Alp-Tegin'i Horasan vâlisi olarak atamasıyla görevi çok kısa bir süre sonra ona bırakmak zorunda kalmış ve eski görev yeri Tus'a geri dönmüştür.¹³⁵² Alp-Tegin'in vâililik dönemi kendine özgü bir dönem olarak dikkat çekmektedir. Bu dönemde Nişabur, emirleri Sâ mânî hükümdârından alan, onun etki ve gücünü her yönüyle hisseden bir idâreciye değil, işlerinde büyük ölçüde kendi başına hareket eden, vezirlerin azil ve atamalarına müdahale eden¹³⁵³ ve hatta Buhara'da vefat eden Sâ mânî hükümdârının yerine geçecek olan kişiyi bile belirlemede söz sahibi olan¹³⁵⁴ bir vâliye ev sahipliği yapmıştır.

Yukarıda sözünü ettiğimiz özelliklerinden dolayı Nişabur'da rahat durmayacağı anlaşılan Alp-Tegin, I. Abdülmelik'in 350 / 961 Yılı'nda ölmesinin ardından tahta birinci vâris Mansur'un yerine I. Abdülmelik'in oğlu Nasr'ı geçirmeye çalışmış, bunda başarılı olamayıp tahta Mansur geçince, yeni hükümdârın

1350-Gerdizî, s. 31 ; Merçil, " Simcuriler III - Ebu'l-Hasan Muhammed b. İbrahim b. Simcur ", s. 115-116.

1351-Gerdizî, s. 31 ; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 268 ; Aşiteyanî, s. 236 ; Merçil, " Simcuriler III - Ebu'l-Hasan Muhammed b. İbrahim b. Simcur ", s. 116.

1352-Gerdizî, s. 31 ; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 268 ; Aşiteyanî, s. 236 ; Merçil, " Simcuriler III - Ebu'l-Hasan Muhammed b. İbrahim b. Simcur ", s. 116 ; a.mlf., *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 2 ; Usta, s. 106-107.

1353-Gerdizî, s. 31 ; Dunlop, " Bal'ami ", *The Encyclopaedia of Islam Supplement*, I, s. 984 ; Motlagh, " Amırak Bal'ami ", *The Encyclopaedia of Islam First Edition*, I, s. 971-972 ; Tahsin Yazıcı, " Bel'âmî – Ebu Ali ", *DİA.*, V, s. 390.

1354-Gerdizî, s. 31 ; el-Cüzcânî, I, s. 211 ; Merçil, *Sâ mânîler Devletinde Türkler*, s. 260-261 ; Bosworth, " Abu Saleh Mansur b. Nuh ", *The Encyclopaedia of Islam First Edition*, IV, s. 383.

gazabından çekindiğinden ve kaybedecek bir şeyi de kalmadığından ötürü Mansur'a karşı isyana kalkışmış ve Nasr'ı tahta geçirmek için Nişabur'dan Buhara'ya doğru harekete geçmiştir.¹³⁵⁵

Alp-Tegin'in böyle bir faaliyet içerisine girmesi üzerine Nişabur'a Horasan vâlisi olarak Muhammed b. Abdürrezzak atanmıştır.¹³⁵⁶ Yeni vâli daha önce Horasan vâliliği yaparken göstermiş olduğu yönetimin tam tersi bir uygulama içerisine girmiştir. Kendi emrinde olan Horasan topraklarını daha mâmur hâle getirmek için çalışmak yerine başta Nişabur olmak üzere Horasan'ın birçok şehrini bir eşkiya reisi gibi yağmalatmıştır.¹³⁵⁷ Onun bu şekilde davranması Sâ mânî Devleti'nin baş şehrinde hemen yankı bulmuş ve Ebu'l-Hasan es-Simcûrî Horasan vâlisi sıfatıyla Nişabur'a gönderilmiştir. (350 / 961-962)¹³⁵⁸ Gerek Nişabur'da gerekse Horasan'nın diğer şehirlerinde Muhammed b. Abdürrezzak'ın yapmış olduğu tahribâtın izlerini silmeye çalışan Ebu'l-Hasan es-Simcûrî, halkla iyi geçinip onların sevgisini kazanmaya çalışmış, vergi toplamada adâleti gözetmiş, alimler başta olmak üzere şehrin önemli eşrâfiyla sıcak ilişkiler kurmuştur.¹³⁵⁹ Nişabur'da huzur ve güvenliği tam manasıyla tesis eden Ebu'l-Hasan es-Simcûrî'nin bu rahat yılları ancak beş yıl sürmüştür.¹³⁶⁰ Onun bundan sonraki idârecilik dönemi yoğun bir tempo

1355-Alp-Tegin'in Gazne'yi ele geçirip Gazneliler Devleti'nin tohumlarını atmasına kadar süren mücadelesi için bkz: Gerdizî, s. 31-32 ; Mîrhând, IV, s. 51 ; İbn Miskeveyh, II, s. 191-192 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII , s. 544; el-Cüzcanî, I, s. 211 ; Bosworth, *The Ghaznavids, Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran (994-1040)*, Beyrut, 1973, s. 37-39 ; a.mlf., " Ghazna ", *The Encyclopaedia of Islam Supplement*, II, s. 1049 ; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 270 ; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 3-4 ; a.mlf., " Alp-Tegin ", *DİA.*, II, s. 525 ; a.mlf., " Gazneliler ", *DİA.*, XIII, s. 481 ; Usta, s. 110-115.

1356-Gerdizî, s. 31.

1357-Gerdizî, s. 32 ; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 269-270 ; Aşiteyanî, s. 237 ; Merçil, " Simcuriler III - Ebu'l-Hasan Muhammed b. İbrahim b. Simcur ", s. 116.

1358-Gerdizî, s. 32 ; Aşiteyanî, s. 238 ; Merçil, " Simcuriler III - Ebu'l-Hasan Muhammed b. İbrahim b. Simcur ", s. 117.

1359-Gerdizî, s. 32 ; Aşiteyanî, s. 238 ; Merçil, " Simcuriler III - Ebu'l-Hasan Muhammed b. İbrahim b. Simcur ", s. 117.

1360-Gerdizî, s. 32-33 ; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 270 ; Aşiteyanî, s. 238 ; Merçil, " Simcuriler III - Ebu'l-Hasan Muhammed b. İbrahim b. Simcur ", s. 117.

içerisinde geçmiştir.¹³⁶¹

Nişabur'da Ebu'l-Hasan es-Simcûrî dönemi hareketli geçse de onun devlet adamlığındaki yetenek ve bâsîretinden ötürü çok fazla sorunlu olmamıştır.¹³⁶² Hatta Sâmânî Hükümdârı I. Mansur'dan sonra tahta geçen oğlu II. Nuh tarafından kendisine Nişabur bütün gelirleriyle ikta olarak verilmiştir.¹³⁶³

Sâmânî hükümdârı II. Nuh'un vezirliğe Ebu'l-Hüseyin Abdullah b. Ahmed el-Utbî'yi getirmesi Nişabur için yeni ve oldukça hareketli bir dönemin başlaması anlamına gelmekteydi. Bu şahıs vezirliğe gelip otoritesini iyice kurduktan sonra kendisi hakkında Sâmânî Hükümdârı'na menfî açıklamalarda bulunan Ebu'l-Hasan es-Simcûrî'yi görevden almak ve yerine Ebu'l-Abbas Taş'ı getirmek için girişimlerini yoğunlaştırmıştır. Nihâyet bu girişimler meyvesini vermiş ve Ebu'l-Abbas Taş Hüsâmüddeve lakabıyla Ebu'l-Hasan es-Simcûrî'nin yerine Horasan vâililiğine tayin edilmiştir. (371 / 982)¹³⁶⁴

Vâililikten azledildiği haberini bildirmek üzere Nişabur'a gelen elçinin herkesin gözü önünde azil haberini açıklaması Ebu'l-Hasan es-Simcûrî'nin çok zoruna gitmiş ve onu bir okadar da kızdırmıştır. Bu kızgınlık üzerine hükümdâra karşı isyan hazırlığı içerisine giren Ebu'l-Hasan es-Simcûrî daha sonra bu fikrinden vazgeçmiş ve Ebû Nasr Ahmed b. Ali el-Mikâilî başkanlığında Nişabur'un elitlerinden oluşan bir elçi grubunu II. Nuh'a göndererek girişmiş olduğu isyan

1361-Ebu'l-Hasan Muhammed b. İbrahim b. Simcur'un bu dönemde yapmış olduğu faaliyetler için bkz: Gerdizî, s. 32-33 ; İbn İsfendiyar, II, s. 4 ; İbn Funduk el-Beyhâkî, *Târîh-i Beyhak*, s. 133-134 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII , s. 626 ; el-Mar'âşî, s.78 ; Aşiteyanî, s. 238-239 ; Merçil, " Simcuriler III - Ebu'l-Hasan Muhammed b. İbrahim b. Simcur ", s. 118-120 ; Usta, s. 120-124.

1362-Sâmânî Hükümdârı I. Mansur bir ara Ebu'l-Hasan es-Simcûrî 'yi Horasan Vâililiğinden almak istemiş ve hatta yerine geçirmeyi düşündüğü Eş'as b. Muhammed'i emrine birlikler vererek Nişabur'a göndermiştir. Ancak Ebu'l-Hasan es-Simcûrî son anda I. Mansur'u ikna ederek vâililik makamında kalmıştır. (Gerdizî, s. 32-33 ; İbn Funduk el-Beyhâkî, *Târîh-i Beyhak*, s. 133-134 ; Aşiteyanî, s. 238 ; Merçil, " Simcuriler III - Ebu'l-Hasan Muhammed b. İbrahim b. Simcur ", s. 120.)

1363-Gerdizî, s. 33 ; el-Utbî, I, s. 89-90 ; Barthold, " Ebu'l-Hasan ", *MEB., İA.*, IV, s. 83 ; Aşiteyanî, s. 239 ; Merçil, " Simcuriler III - Ebu'l-Hasan Muhammed b. İbrahim b. Simcur ", s. 122 ; Usta, s. 130.

1364-Gerdizî, s. 34-35 ; el-Utbî, I, s. 97-98, 102 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX , s. 10 ; Mîrhând, IV, s. 53 ; el-Cüzcanî, I, s. 212 ; Barthold, *Mogol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 271 ; Aşiteyanî, s. 240 ; Merçil, " Simcuriler III - Ebu'l-Hasan Muhammed b. İbrahim b. Simcur ", s. 122-123 ; Usta, s. 131-133.

faaliyetlerinden ötürü özür dileyip affedilme talebinde bulunmuş, zorluk çıkarmadan Nişabur'u boşaltacağını bildirmiştir.¹³⁶⁵

Ebu'l-Hasan es-Simcûrî'nin şehri boşaltmasının akabinde 371 / 982 Yılı'nda Horasan Vâlisi sıfatıyla Nişabur'a gelen Ebu'l-Abbas Taş, uzun süre bir kişinin yönetiminde kalmasından ötürü laçkalaşmış bir yapı arzeden resmî kurumları yeniden düzenlemiş, vergi oranlarındaki adaletsizliği gidermiş, halkın refah seviyesinin yükseltilmesi için gerekli tedbirleri almış, şehrin güzelleşmesi yolunda imar faaliyetlerine hız vermiştir.¹³⁶⁶ Ebu'l-Abbas Taş'ın yönetime gelmesi ile yeni bir çehreye bürünen ve canlılığı artan Nişabur'un bu hâli, babası gibi Büveyhîler üzerine akın yapmayı âdet hâline getiren Kabus b. Veşmgir'in Büveyhî tahtında hak iddia eden Fahrüddeveyi'de yanına alarak şehre gelmesiyle¹³⁶⁷ kesintiye uğramış ve şehrin sakin günleri yerini hareketli günlere bırakmıştır. Zîrâ, Sâmânî Hükümdârı II. Nuh, Ebu'l-Abbas Taş'a Büveyhî Devleti içerisinde Rüknuddевle'nin ölümüyle baş gösteren taht kavgalarından istifâde etmesi için Kabus b. Veşmgir ve Fahrüddeve'ye yardım etmesi gerektiğini söylemiş ve bu konuda hazırlıklara koyulmasını emretmiştir.¹³⁶⁸ Derhal hazırlıklara başlayan Horasan vâlisinin oluşturmuş olduğu ordunun büyüklüğünü anlatan kaynaklar Nişabur'un her tarafının askerle dolup taşıdığını rivâyet etmektedir.¹³⁶⁹

Büveyhîler üzerine çıkmış olduğu seferden almış olduğu yenilgi¹³⁷⁰ ile zor durumda kalan Ebu'l-Abbas Taş bu amaçla oluşturulan ikinci bir ordunun başına geçmesi düşünülen Sâmânî Veziri Ebu'l-Hüseyin Abdullah b. Ahmed el-Utbî'nin

1365-Gerdizî, s. 35 ; el-Utbî, I, s. 103-104.

1366-el-Utbî, I, s. 104.

1367-Ibn Miskeveyh, III, s. 16-17 ; el-Utbî, I, s. 109-110 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX , s. 11 ; Mîrhând, IV, s. 53 ; Zettersteen, " Fahrüddeve ", *MEB.*, İA., IV, s. 447 ; Abdülkerim Özeydın, " Fahrüddeve ", *DİA.*, XII, s. 98.

1368-el-Utbî, I, s. 110 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX , s. 11 ; Mîrhând, IV, s. 53

1369-İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX , s. 11 ; Usta, s. 136.

1370-Gerdizî, s. 35 ; el-Utbî, I, s. 111-113 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX , s. 12 ; Mîrhând, IV, s. 53-54 ; el-Cüzcanî, I, s. 212 ; Mar'âşî, s. 79 ; Usta, s. 136-138.

öldürülmesi üzerine iyice sıkıntıya düşmüştür. Bütün bu olup bitenleri Sâmânî hükümdârıyla görüşmek ve ölen vezirin katillerini bulmak için Nişabur'dan Buhara'ya doğru yola koyulmuştur.¹³⁷¹ Onun Buhara'ya giderken yerine bıraktığı Ebû Ali es-Simcûrî maalesef ona ihânet etmiş, birinci adam durumunda olduğu Nişabur'da yönetime kendi adına el koymuştur.¹³⁷² Ebû Ali es-Simcûrî'nin Nişabur hâkimiyeti uzun sürmemiştir. Çünkü, ittifak içerisinde olduğu Ebu'l-Hasan es-Simcûrî ve Fâik el-Hassa Horasan Vâlisi Ebu'l-Abbas Taş'ı devre dışı bırakamayacaklarını anlayınca Nişabur'u Ebu'l-Abbas Taş'a bırakmasını istemişler o da şehri boşaltmıştır.¹³⁷³

Ebu'l-Abbas Taş'ın Nişabur'a dönmesi ne ona ne de şehre bir fayda sağlamıştır. Zîrâ kısa bir süre sonra, vezirlik makamına gelen Abdullah b. Üzeyr'in girişimleri sayesinde 376 / 986 Yılı'nda vâililik görevinden alınmıştır.¹³⁷⁴ Görevden alınmasını ve yerine Ebu'l-Hasan es-Simcûrî'nin atanmasını kabullenemeyen Ebu'l-Abbas Taş, hükümdâr ve vezir nezdinde alınan kararın değiştirilmesine yönelik yapmış olduğu girişimlerden bir sonuç alamayınca şehri boşaltıp Serahs tarafına çekilmiş ve Sâmânî idâresine karşı isyan etmeye karar vermiştir. Bu karar Nişabur'a bir kez daha hareketli günler getirmiştir. Çünkü, yeni vâli görev yeri Nişabur'a gelmesinin hemen akabinde Ebu'l-Abbas Taş'ın Büveyhî destekli birlikleriyle şehrin önünde karargâh kurduğunu öğrenince Nişabur'un kuhendizine çekilip savaş

1371-Gerdizî, s. 35-36 ; el-Utbî, I, s. 121-122 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX , s. 13 ; Mîrhând, IV, s. 54.

1372-Gerdizî, s. 36 ; Merçil, " Simcuriler III - Ebu'l-Hasan Muhammed b. İbrahim b. Simcur ", s. 128.

1373-Nişabur'un Ebû Ali es-Simcûrî tarafından boşaltılması Ebu'l-Hasan es-Simcûrî, Fâik el-Hassa ve Ebû Ali es-Simcûrî ittifakı ile Ebu'l-Abbas Taş arasında yapılan anlaşmaya göre olmuştur. Bu anlaşmaya göre Nişabur ve Horasan vâililiği Ebu'l-Abbas Taş'ta kalacaktı. Buna karşılık Herat Ebû Ali es-Simcûrî'nin, Belh Fâik el-Hassa'nın, Badgis ve Genc-i Rüstak ise Ebu'l-Hasan es-Simcûrî'nin kontrolüne bırakılacaktı. (Gerdizî, s. 36 ; el-Utbî, I, s. 127 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX , s. 24 ; Mîrhând, IV, s. 55 ; Mar'âşî, s. 87-88 ; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 271 ; Aşiteyanî, s. 240 ; Merçil, " Simcuriler III - Ebu'l-Hasan Muhammed b. İbrahim b. Simcur ", s. 128-129 ; Usta, s. 146.)

1374-Gerdizî, s. 36 ; el-Utbî, I, s. 128 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX , s. 27 ; Mîrhând, IV, s. 55-56 ; Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, s. 216 ; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 272 ; Aşiteyanî, s. 241 ; Merçil, " Simcuriler III - Ebu'l-Hasan Muhammed b. İbrahim b. Simcur ", s. 129 ; Usta, s. 147.

hazırlıklarına başlamıştır. ¹³⁷⁵ Rakibinin gücüne karşı koyamayacağını anlayan Ebu'l-Hasan es-Simcûrî şehri terk edip Kuhistan'a çekilmiştir. Böylelikle rahat bir şekilde Nişabur'u ele geçiren Ebu'l-Abbâs Taş kendisini Sâmanî idârecileri nezdinde affettirmek için ne kadar uğraşsa da başarıya ulaşamamıştır. ¹³⁷⁶

Rolleri değiştiren iki rakipten bu defa Ebu'l-Hasan es-Simcûrî Nişabur'u ele geçirmek için Kirman Büveyhîlerinden temin ettiği ilâve birlikler ¹³⁷⁷ ile şehrin önlerine gelmiştir. Sâmanîler nezdinde istediğini alamayan ve askerlerine gerekli olan maddî yardımı tam olarak yapamayan Ebu'l-Abbâs Taş bütün bu olumsuzluklara rağmen Ebu'l-Hasan es-Simcûrî'ye karşı bütün varını ortaya koymaya karar vermiş ve onu karşılamak için Nişabur'un dışına çıkmıştır. Neticede mücadeleyi kaybeden Ebu'l-Abbâs Taş için artık bir kez daha Nişabur'u ele geçirmek hayal olmuştur. Çünkü, sığındığı Büveyhî Emîrî Fahrüddeve Ali'nin yanında veba hastalığından ölmüştür. (378 / 989) ¹³⁷⁸ Öte yandan savaşı kazanan Ebu'l-Hasan es-Simcûrî 377 / 987 Nişabur'u yeniden ele geçirmiş ancak burada çok fazla hüküm sürmek kendisine nasip olmamış çünkü, bir yıl içerisinde Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur. ¹³⁷⁹

Bulunduğu konum ve sahip olduğu avantajlar ile iştah kabartan Nişabur'un ve dolayısıyla Horasan vâililiğinin yeni sahibi Ebu Ali b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî

1375-Gerdizî, s. 36 ; el-Utbî, I, s. 130-134 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX , s. 27 ; Mîrhând, IV, s. 55-56 ; Merçil, " Simcuriler III - Ebu'l-Hasan Muhammed b. İbrahim b. Simcur ", s. 130 ; Usta, s. 148-149. (Kaynaklar Ebu'l-Abbâs Taş'ın birlikleri arasında Abdullah b. Muhammed b. Abdürrezzak önderliğinde bir grup Nişabur'lunun da olduğundan bahsetmektedirler.)

1376-el-Utbî, I, s. 136 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX , s. 28 ; Mîrhând, IV, s. 56 ; Merçil, " Simcuriler III - Ebu'l-Hasan Muhammed b. İbrahim b. Simcur ", s. 130 ; Usta, s. 149.

1377-el-Utbî, I, s. 137-138.

1378-Gerdizî, s. 36-37 ; el-Utbî, I, s. 134, 138-140, 145, 149 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX , s. 28-29 ; Mîrhând, IV, s. 56-59.

1379-Gerdizî, s. 37 ; el-Utbî, I, s. 153 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX , s. 29 ; Mîrhând, IV, s. 59 ; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 272 ; Aşiteyanî, s. 241 ; Merçil, " Simcuriler III - Ebu'l-Hasan Muhammed b. İbrahim b. Simcur ", s. 131 ; a.mlf., " Simcûrîler IV – Ebu Ali b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî ", s. 548-549 ; Usta, s. 152,154.

olmuştur.¹³⁸⁰ O, bir nevî babasından miras gibi kalan Horasan vâlisi olma durumunu Sâ mânî Hükümdârı II. Nuh'a kabul ettirmek için çok fazla zorlanmasına ve Fâik el-Hassa ile birden fazla savaş yapmasına¹³⁸¹ rağmen sonunda hükümdârdan vâililik için gerekli olan hilat, sancak ve menşuru almış ve resmen Horasan vâlisi olmuştur.¹³⁸² Artık Sâ mânî Devleti'nin eskisi gibi gücünün olmadığını gören Ebu Ali b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî idâresi altındaki bölgelerde bir vâliden ziyâde bağımsız bir hükümdar gibi davranmaya başlamıştır.¹³⁸³ Kaynaklar Horasan vâlisinin böyle bir tutum sergilemesinde Nişabur ahâlisinin desteğini almış olmasının da önemli olduğunu vurgulamaktadır.¹³⁸⁴ O, halkın desteğini sağlamak ve güvenlerinin devamını temin etmek için kendi adamlarını bile harcamaktan çekinmemiştir. Nitekim vergi toplamakla görevlendirdiği en-Neseî isimli şahsın, işini yaparken kendilerine zulmettiğine ve haksız vergi topladığına yönelik halktan gelen şikâyetleri anında değerlendirmiş, görevden aldığı bu şahsı yaptıklarına karşı öldürtmüştür.¹³⁸⁵

Sâ mânîler Dönemi'nde hiçbir kimseye uzun soluklu yâr olmayan Nişabur Ebu Ali b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî'ye de yâr olmamıştır. Nitekim o, Sâ mânîlerden bağımsız olarak Horasan Bölgesi'ne sahip olma fikriyle başlamış olduğu mücâdelesinde başarılı olamamış ve Sâ mânî – Gazneli ittifakı ile bir araya getirilen ordu karşısında yenilgiye uğramıştır. (384 / 994)¹³⁸⁶ Bu yenilgi ona Nişabur'u ve

1380-Gerdizî, s. 37 ; el-Utbî, I, s. 153 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX , s. 29 ; Mîrhând, IV, s. 59 ; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 272 ; Aşiteyanî, s. 241 ; Merçil, “ Simcûrîler IV – Ebu Ali b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî ”, s. 548-549 ; Usta, s. 154.

1381-el-Utbî, I, s. 153-154 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX , s. 98 ; Merçil, “ Simcûrîler IV – Ebu Ali b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî ”, s. 549 ; Usta, s. 155.

1382-Narşahî, s. 142 ; Gerdizî, s. 37 ; el-Utbî, I, s. 155 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX , s. 98 ; Mîrhând, IV, s. 59 ; Merçil, “ Simcûrîler IV – Ebu Ali b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî ”, s. 549-550.

1383-Ebu Ali b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî 'nin otoritesini güçlendirmek için yapmış olduğu faaliyetler ve Sâ mânîler ve çevresindeki diğer güçlerle olan ilişkileri hakkında bkz: Gerdizî, s. 37-39 ; el-Utbî, I, s. 163-197 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX , s. 98-103 ; Mîrhând, IV, s. 59-65 ; el-Cüzcânî, I , s. 212-213 ; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 276-281 ; Merçil, “ Simcûrîler IV – Ebu Ali b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî ”, s. 550-558 ; Usta, s. 153-172.

1384-es-Sem'ânî, III, s. 363 ; Usta, s. 156.

1385-el-Utbî, I , s. 163 ; Merçil, “ Simcûrîler IV – Ebu Ali b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî ”, s.551.

1386-Gerdizî, s. 38-39 ; el-Utbî, I, s. 191-192 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX , s. 103 ; Mîrhând, IV, s. 64 ; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 281 ; Frye, “ The Samanids ”, s. 157-158 ; Aşiteyanî, s. 243 ; Merçil, “ Simcûrîler IV – Ebu Ali b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî ”, s. 550-558 ; a.mlf., *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 10 ; Usta, s. 172.

Horasan vâililiğini kaybettirmiştir. Zîrâ, Sebüktegin'in oğlu Mahmud Sâmânî hükümdârı II. Nuh tarafından Seydüddevle lakabıyla Horasan vâlisi olarak tayin edilmiştir.¹³⁸⁷ Vâililik menşurunu olan Mahmud Nişabur'a doğru yola koyulmuştur. Savaş sonrası bu şehre dönen Ebu Ali b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî Mahmud'un karşısına çıkacak gücü ve cesareti kendinde bulamadığından ötürü müttefiki Fâik el-Hassa'yı da alarak Nişabur'u terk etmiş ve Büveyhî Emîrî Fahrüddevle Ali'nin yanına gitmiştir.¹³⁸⁸

Nişabur'a gelerek görevine başlayan Mahmud'un yönetiminde şehrin kısa süre içerisinde gerek yönetim ve emniyet gerekse ticârî ve mîmârî bazda yeni bir çehreye büründüğünden bahsedilmektedir.¹³⁸⁹ Nişabur'un bu dönemde iki de önemli misafiri olmuştur. Bunlar Ebu Ali b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî ile yapılan savaş sonrası ortalığın durulmasını bekleyen Sâmânî Hükümdârı II. Nuh ile oğlu Horasan vâlisi olan Sebüktegin'dir. Burada ikili arasına Sâmânî Veziri Abdullah b. Üzeyir yüzünden kara kedi girse de bu olay daha sonra tatlıya bağlanmış ve bu iki misafir kendi yerlerine gitmek üzere Nişabur'dan ayrılmışlardır.¹³⁹⁰

Mahmud'un misafirlerini yolcu edip Nişabur'da yalnız kalması Büveyhîlerin yanında bulunan Ebu Ali b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî ve Fâik el-Hassa'yı burasını ele geçirme konusunda cesaretlendirmiştir. Zîrâ, yaralarını sarmışlar, güç depolamışlar ve Büveyhî emîrinin yapmış olduğu takviyelerle hemen hemen eski güçlerine kavuşmuşlardır. Nitekim 385 / 995 Yılı'nda harekete geçmişlerdir. Üzerine Ebu Ali b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî, kardeşi Ebu'l-Kasım b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî ve Fâik

1387-Gerdizî, s. 39; el-Utbî, I, s. 193; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 103; Mîrhând, IV, s. 64; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 281; Bosworth, "Mahmud b. Sebüktegin", *The Encyclopaedia of Islam Supplement*, VI, s. 65; a.mlf., "The Titulature of The Early Ghaznavids", *Oriens*, sa. 15, 1962, s. 216-217; Merçil, "Simcûrîler IV – Ebu Ali b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî", s. 557; a.mlf., *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 10; Aşiteyanî, s. 243; Usta, s. 172.

1388-el-Utbî, I, s. 196-197; Mîrhând, IV, s. 65; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 281; Merçil, "Simcûrîler IV – Ebu Ali b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî", s. 557-558.

1389-el-Utbî, I, s. 199.

1390-el-Utbî, I, s. 198-199.

el-Hassa önderliğinde güçlü bir ordunun geldiğini öğrenen Mahmud elindeki güçle onlara karşı koyamayacağını anlamış Nişabur'dan dışarı çıkmış Amr b. Leys'in yaptırmış olduğu bahçeye karargâhını kurmuş ve durumu Herat'ta bulunan babası Sebüktegin'e bildirmiştir. Mahmud'un şehre getirmiş olduğu yeni soluğa ve huzur ortamına rağmen Nişabur'da yaşanan Hanefî – Şâfiî çekişmesinin kesin çizgilerle ayırdığı toplumsal yapı içerisinde kendilerine destek çıkan ve onları temsil eden bir lider olarak gördükleri Ebu Ali b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî'yi Şâfiî toplumu, Ebû Nasr Mahmud Hâcib önderliğinde Mahmud'un şehri terk etmesinden de yararlanarak Nişabur'un dışında sevinçle karşılamışlardır.¹³⁹¹

Bu karşılama ile büyük moral bulan Ebu Ali b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî ve beraberindekiler kendilerinden az sayıda ordusu bulunan Mahmud'u etkisiz hâle getirmek için harekete geçmişlerdir. Yapılan mücadeleyi kaybeden Mahmud babasının yanına Herat'a gitmiştir.¹³⁹² Mahmud'u devre dışı bırakan Ebu Ali b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî Nişabur'a yeniden sahip olmuştur. Şehre yeniden sahip olan Ebu Ali b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî'nin niyeti burasını elinde tutmak ve gerek Sâ mânîlerle gerekse Gaznelilerle herhangi bir mücâdeleye girmemektir. Bu durum onun gerek Sâ mânî hükümdârına gerekse Sebüktegin'e göndermiş olduğu mektuplardan anlaşılmaktadır.¹³⁹³ Ancak onun bu barış çabaları Sebüktegin cephesinden olumlu karşılık görmemiştir. O, Nişabur'u ve dolayısıyla Horasan'ı kendisine yedirmek istemediği Ebu Ali b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî'ye karşı savaş

1391-Ebu'l-Fadl el-Beyhâkî, *Târîh-i Beyhâkî*, s. 205 ; Merçil, " Simcûrîler IV – Ebu Ali b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî ", s. 559.

1392-Gerdizî, s. 39 ; el-Utbî, I, s. 206-207 ; Ebu'l-Fadl el-Beyhâkî, *Târîh-i Beyhâkî*, s. 206 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX , s. 107 ; Mîrhând, IV, s. 65 ; el-Cüzcanî, I, s. 214 ; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 281 ; Frye, " The Samanids ", s. 158 ; Merçil, " Simcûrîler IV – Ebu Ali b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî ", s. 559 ; a.mlf., *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 10 ; Aşiteyanî, s. 243 ; Usta, s. 177.

1393-el-Utbî, I, s. 208 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX , s. 107 ; Mîrhând, IV, s. 65 ; Usta, s. 177, 178.

hazırlıklarına başlamıştır.¹³⁹⁴ Sebüktegin'in niyetinin ciddiyetini anlayan Ebu Ali b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî'de durmunu güçlendirmeye ve savaş için hazırlıklar yapmaya başlamıştır.¹³⁹⁵

Sebüktegin tarafından sürdürülen kendi inisiyatifinde olan bir anlaşma metninin imzalanmasına yönelik gayretlerin¹³⁹⁶ karşı taraf tarafından reddedilmesi üzerine savaş 385 / 995 Yılı'nda Tus yakınlarında başlamıştır. Sebüktegin'in zaferiyle neticelenen¹³⁹⁷ bu savaş Ebu Ali b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî'nin bütün umutlarını tükettiği gibi Nişabur merkezli Horasan bölgesinin resmîyetle Sâ mânîlere bağlı olsa bile artık Sebüktegin ve oğlu Mahmud'un kontrolü altına geçtiğini de tescil etmekteydi.

Horasan vâlisi sıfatıyla Nişabur'a yerleşen Mahmud en büyük rakiplerinin devre dışı kalması üzerine rahat bir idârecilik yapmıştır. Onun bu durumu babasının Karahanlılar üzerine düzenlemiş olduğu sefere katılmak için Nişabur'dan ayrılması üzerine bozulmuştur. Zîrâ, Tûs Savaşı'nın arifesinde ağabeyine küserek ondan ayrılan ve Sebüktegin saflarına geçen Ebu'l-Kasım b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî Mahmud'un yokluğundan yararlanarak Nişabur'u ele geçirmiş ve burası ile birlikte Horasan'ın birçok önemli şehrinde karışıklık çıkarmış, halkın mallarını yağmalamış, vergi memurlarının ellerinde bulunan malları almıştır.¹³⁹⁸ Ağabeyinden küs olarak ayrılrsa da onun başına gelenleri içine sindiremediği ve yaptıkları karşısında pişman olduğu anlaşılan Ebu'l-Kasım b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî'nin Nişabur hâkimiyeti

1394-Gerdizî, s. 39 ; el-Utbî, I, s. 209-210 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 107 ; Mîrhând, IV, s. 65 ; Merçil, " Simcûrîler IV – Ebu Ali b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî ", s. 560.

1395-el-Utbî, I, s. 210 ; Merçil, " Simcûrîler IV – Ebu Ali b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî ", s. 560-561.

1396-Ebu'l-Fadl el-Beyhâkî, *Târih-i Beyhâkî*, s. 206.

1397-Gerdizî, s. 39 ; el-Utbî, I, s. 211-214 ; Ebu'l-Fadl el-Beyhâkî, *Târih-i Beyhâkî*, s. 207 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 107 ; Mîrhând, IV, s. 66 ; el-Cüzcanî, I, s. 214 ; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 281 ; Frye, " The Samanids ", s. 158 ; Merçil, " Simcûrîler IV – Ebu Ali b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî ", s. 560-561 ; a.mlf., *Gaznelîler Devleti Tarihi*, s. 10-11 ; Usta, s. 180-182.

1398-el-Utbî, I, s. 247 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 109 ; Merçil, " Simcûrîler V – Ebu'l-Kasım b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî ", s. 124-125 ; a.mlf., *Gaznelîler Devleti Tarihi*, s. 11 ; Usta, s. 192.

fazla uzun sürmemiştir. Karahanlılarla barış yapılması üzerine oğlu Mahmud ve kardeşi Buğracuk'u Nişabur üzerine gönderen Sebüktegin'in kendisi de onlara destek vermek için Belh'ten yola çıkmıştır. Üzerine büyük ve kararlı bir ordunun geldiğini gören Ebu'l-Kasım b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî bu ordunun karşısına çıkma cesaretinde olmadığı için şehri terk ederek Büveyhî emîrinin yanına gitmiştir.¹³⁹⁹

387 / 997 Yılı iki ünlü ismin ölüm yılıdır. Bunlar Sâmânî Hükümdârı II. Nuh ile Gazneli Hükümdârı Sebüktegin'dir.¹⁴⁰⁰ babasının ölümünün ardından Sâmânî tahtına geçen II. Mansur Nişabur'un ve dolayısıyla Horasan Bölgesi'nin, hükümdârı olduğu devleti âdetâ kontrolleri altında tutan Sebüktegin ve oğlu Mahmud'un hâkimiyetinde olmasını istememekteydi. Bir yolunu bulup Mahmud'u devre dışı etmenin planlarını yapmaktaydı. Ona aradığı fırsatı Sebüktegin'in ölmesi üzerine Gazneli Devletinde baş gösteren taht mücadeleleri vermiştir. Zîrâ, babasının ölüm haberini alır almaz Gazne'ye giden ve diğer taht iddiacısı İsmail ile mücadeleye başlayan Mahmud bu ortamda Nişabur'da olanlarla ilgilenecek durumda değildi. Bu fırsatı kaçırmayan II. Mansur Begtüzün'ü Sinânüddevle lakabıyla 387 / 997 Yılı'nda Horasan vâlisi sıfatıyla Nişabur'a göndermiştir.¹⁴⁰¹

Nişabur'a gelen ve görevine başlayan Begtüzün burada yeni düzenlemeler yapmış toplanan vergi miktarlarında artışa gitmiştir.¹⁴⁰² Begtüzün'ün buradaki günleri Büveyhî Emîrî Fahrüddevle'nin yanında bulunan Ebu'l-Kasım b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî'nin Fâik el-Hassa'nın da kışkırtmasıyla üzerine doğru harekete geçmesiyle bir anda tehlikeye girmiştir. Nişabur'da konumunu sağlamlaştıramayan

1399-el-Utbî, I, s. 249-250 ; Merçil, " Simcûrîler V – Ebu'l-Kasım b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî ", s. 126 ; a.mlf., *Gaznelîler Devleti Tarihi*, s. 11 ; Usta, s. 192-193.

1400-Gerdizî, s. 40 ; el-Utbî, I, s. 255 ; Ebu'l-Fadl el-Beyhâkî, *Târîh-i Beyhâkî*, s. 640 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX , s. 129 ; Mîrhând, IV, s. 69 ; el-Cüzcanî, I, s. 214 ; Merçil, *Gaznelîler Devleti Tarihi*, s. 11-12.

1401-Gerdizî, s. 40 ; el-Utbî, I, s. 271 ; Ebu'l-Fadl el-Beyhâkî, *Târîh-i Beyhâkî*, s. 640 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX , s. 136 ; Mîrhând, IV, s. 70 ; el-Cüzcanî, I, s. 215 ; Merçil, *Gaznelîler Devleti Tarihi*, s. 14 ; a.mlf., *Samanîler Devletinde Türklerin Rolü*, s. 264.

1402-Gerdizî, s. 40 ; el-Utbî, I, s. 271 ; Ebu'l-Fadl el-Beyhâkî, *Târîh-i Beyhâkî*, s. 640 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX , s. 136 ; Mîrhând, IV, s. 70.

Begtüzün'ün onunla savaşmaya niyeti yoktu. O, kendisinin Horasan vâililiğine getirilmesini Gazne tahtını ele geçirmek maksadıyla Gazne'ye giden Mahmud'un kolay kabul etmeyeceğini bildiği için güçlerini ona saklamaktaydı. Nitekim bu niyetini Ebu'l-Kasım b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî'ye gönderdiği mektubunda da dile getirmiş ona savaş yapmadan anlaşmanın yollarının da olduğunu söylemiştir.¹⁴⁰³

Onun anlaşma teklifini kabul etmeyen ve Horasan'ın hepsini hâkimiyeti altına alma sevdasına düşen Ebu'l-Kasım b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî adamlarını savaş düzenine sokmuştur.¹⁴⁰⁴ Bu durum karşısında Begtüzün'de ordusunu savaş düzenine getirmiş ve iki taraf arasında 388 / 998 Yılı'nda Nişabur yakınlarında bir savaş yapılmıştır. Savaşı kazanan Begtüzün, Ebu'l-Kasım b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî'nin bir daha Nişabur'a saldırmaması şartıyla Kuhistan'a gitmesine izin vermiş ve Nişabur'a dönerken yanına Ebu'l-Kasım'ın oğlu Ebû Sehl'i rehin olarak almıştır.¹⁴⁰⁵

Bu arada Mahmud, İsmail'i saf dışı bırakıp Gazne tahtına oturmuştur. Durumunu sağlamlaştırdıktan sonra Horasan meselesini halletmek üzere Belh'e gelmiştir. Sâ mânî hükümdârına bir elçi göndererek yeni durumunu ve Nişabur'un ve Horasan vâililiğinin elinden alınmasından duyduğu rahatsızlığı bildirmiştir. Fakat gelen elçi onun istediği haber yerine, hükümdârın Gazne tahtına geçtiği için kutlama mesajını ve Belh, Tirmiz, Herat ve Büst'ün kendisine bırakıldığına dâir fermanını getirmiştir.¹⁴⁰⁶ Bu durumu kabul etmediğini ve herhalükârda Horasan'ı istediğini dile getirmek için bir elçi daha gönderen Mahmud, hem aradığı cevabı alamamış hem de elçisi Ebu'l-Hasan el-Hamûlî'nin Sâ mânî hükümdârı tarafından câzip tekliflerle

¹⁴⁰³-el-Utbî, I, s. 285.

¹⁴⁰⁴-el-Utbî, I, s. 286.

¹⁴⁰⁵-Gerdizi, s. 41 ; el-Utbî, I, s. 286-288 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX , s. 138 ; Merçil, " Simcûrîler V – Ebu'l-Kasım b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî ", s. 128

¹⁴⁰⁶-el-Utbî, I, s. 291-292 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX , s. 139 ; Mîrhând, IV, s. 70 ; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 285 ; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 14 ; a.mlf., " Simcûrîler V – Ebu'l-Kasım b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî ", s. 129 ; Usta, s. 203-204.

Sâmânî vezirliğine getirildiğini öğrenmiştir.¹⁴⁰⁷ Bu haberler üzerine öfkesi iki katına çıkan Mahmud ordusunu toplamış ve Nişabur üzerine harekete geçmiştir.

Mahmud'un kararlı bir şekilde üzerine geldiğini öğrenen Begtüzün Nişabur'u terk etmiş ve Nesâ istikâmetine gitmiştir. Bu arada Mahmud'un harekete geçtiği haberini alan II. Mansur'da yanına Fâik el-Hassa'yı alarak Serahs'a gelmiştir. Nişabur'a giren Mahmud burada kimseyi bulamayınca Mervrûd istikâmetine ilerlemiş ve Zagul Köprüsü Mevkî'nde karargâhını kurmuştur.¹⁴⁰⁸ Begtüzün, Mahmud'un boşalttığı Nişabur'a yeniden gelmiş ve kendi görevlisini atayarak Sâmânî ordusuna katılmak üzere Serahs'a doğru yola çıkmıştır.

Serahs'ta Sâmânî Hükümdârı II. Mansur tarafından eski sıcaklığında karşılanmayan Begtüzün, hükümdârın olumsuz bir hareketinden çekinmiş ve geçmişte pek çok defa Sâmânîleri arkadan vurmuş Fâik el-Hassa ile anlaşarak II. Mansur'u tutuklatmış, gözlerine mil çektirmiş ve onun yerine henüz küçük yaşta olan Abdülmelik'i Sâmânî tahtına oturtmuştur.(389 / 999)¹⁴⁰⁹ Sâmânî Hükümdârı II. Mansur'un başına gelenleri öğrenen Mahmud, böyle bir fiili gerçekleştiren Begtüzün ve Fâik el-Hassa'yı şiddetle kınayan ve II. Mansur'un öcünü alacağını bildiren bir haber göndermiştir.¹⁴¹⁰ Birlikleriyle birlikte Sâmânî karargâhının olduğu Serahs'a doğru harekete geçen Mahmud, Ebu'l-Kasım b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî'nin de birlikleriyle karşı tarafa katıldığını öğrenince savaş yapıp yapmama konusunda düşünmeye başlamış ve sonunda barış görüşlerine başlamaya karar vermiştir.

1407-el-Utbî, I, s. 292 ; Mîrhând, IV, s. 70.

1408-el-Utbî, I, s. 295 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX , s. 139 ; Mîrhând, IV, s. 71.

1409-Gerdizî, s. 41 ; el-Utbî, I, s. 298 ; Ebu'l-Fadl el-Beyhâkî, *Târih-i Beyhâkî*, s. 641 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX , s. 145 ; Mîrhând, IV, s. 71 ; el-Cüzcanî, I, s. 215 ; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 285 ; Frye, " The Samanids ", s. 159 ; Merçil, " Simcûrîler V – Ebu'l-Kasım b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî ", s. 129 ; a.mlf., *Gaznelîler Devleti Tarihi*, s. 15 ; a.mlf., " Samanîler Devletinde Türklerin Rolü ", s. 264-265 ; Aşiteyanî, s. 245 ; Özeydî, " Abdülmelik b. Nuh b. Mansur ", *DİA*, I, s. 271 ; Usta, s. 206.

1410-Gerdizî, s. 42 ; el-Utbî, I, s. 298-299 ; Ebu'l-Fadl el-Beyhâkî, *Târih-i Beyhâkî*, s. 641 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX , s. 145 ; Mîrhând, IV, s. 72 ; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 285 ; Merçil, " Simcûrîler V – Ebu'l-Kasım b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî ", s. 129 ; a.mlf., *Gaznelîler Devleti Tarihi*, s. 15 ; Usta, s. 207.

Mahmud ile savaş yapma tarafında olmayan müttefiklerde bu kararı olumlu karşılamıştır. Neticede Belh ve Herat Mahmud'da Nişabur ve Horasan vâililiği de Begtüzün'de kalacak şekilde düzenlenen anlaşma metnini imzalamışlardır. Begtüzün tarafında yer alan Zîyârî ordusu komutanı Dârâ b. Kabus'un askerlerinin Mahmud'un adamlarına saldırması yaptığı anlaşmaya çok sevindiği rivâyet edilen¹⁴¹¹ Mahmud'un bir anda savaş kararı almasını sağlamıştır. 27 Cemâziyelevvel 389 / 16 Mayıs 999 günü başlayan ve akşam vaktine kadar süren savaş Mahmud'un zaferiyle neticelenmiştir. Savaşı kaybeden müttefiklerden II. Abdülmelik ve Fâik el-Hassa Buhara'ya, Begtüzün Nişabur'a, Ebu'l-Kasım b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî ise Kuhistan'a çekilmiştir.¹⁴¹² Rakilerini çil yayrusu gibi dağıtan Mahmud'da Tus'a çekilmiş ve adımı Arslan Câzib'i Begtüzün ve Ebu'l-Kasım b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrînin işini bitirmek üzere görevlendirmiştir. Peşine Mahmud'un adam taktığını öğrenen Begtüzün Nişabur'u boşaltmış ve Cürcan taraflarına kaçmıştır. Mahmud tekrar Tus'a dönen Arslan Câzib'i buranın idâreciliğine getirdikten sonra Herat'a oradan da yeniden Nişabur'a dönen Begtüzün'ün işini bitirip şehri ondan almak üzere bu bölgeye doğru harekete geçmiştir. Mahmud'un üzerine geldiğini öğrenen Begtüzün onun karşısına çıkma cesareti gösteremediğinden dolayı Merv'e kaçmış ve Mahmud'a olan kızgınlığını burayı yağmalayarak çıkarmış daha sonra Amul üzerinden Buhara'ya gitmiştir.¹⁴¹³

Böylelikle Nişabur'u ele geçiren Mahmud, Ebu'l-Kasım b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî'nin Tabes'e doğru sürülmesinden sonra Horasan Bölgesi'nin tamamının

1411-Gerdizî, s. 42 ; Ebu'l-Fadl el-Beyhâkî, *Târih-i Beyhâkî*, s. 641.

1412-Gerdizî, s. 42 ; el-Utbî, I, s. 301-310 ; Ebu'l-Fadl el-Beyhâkî, *Târih-i Beyhâkî*, s. 642 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX , s. 146 ; Mîrhând, IV, s. 72-73 ; el-Cüzcânî, I, s. 215-216 ; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 286 ; Frye, " The Samanids ", s. 159 ; Merçil, " Simcûrîler V – Ebu'l-Kasım b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî ", s. 130 ; a.mlf., *Gaznelîler Devleti Tarihi*, s. 15 ; Aşiteyanî, s. 245 ; Özaydın, " Abdülmelik b. Nuh b. Mansur ", *DİA.*, I, s. 271 ; Usta, s. 207-208.

1413-el-Utbî, I, s. 312-313 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX , s. 146 ; Merçil, " Simcûrîler V – Ebu'l-Kasım b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî ", s. 130 ; a.mlf., *Gaznelîler Devleti Tarihi*, s. 15.

sahibi olmuştur. Kardeşi Nasr'ı kendi adına Horasan vâlisi sıfatıyla Nişabur'a oturtmuş, hutbenin bundan sonra Sâ mânîler tarafından tanınmayan Kadir-billah adına okunmasını emretmiştir. Onun bu jestine karşılık Abbâsî Halifesi Kadir-billah H. Zilkâde 389 / Kasım 999 Yılı'nda artık Nişabur'un ve tüm Horasan'ın Gaznelilerin hâkimiyetine geçtiğini tescil eden hilat, sancak ve menşuru Mahmud'a göndermiş, ayrıca kendisine Veliyyü Emîru'l-Mü'minîn ve Yemînüddeve ve Emîn el-Mille lakabını vermiştir.¹⁴¹⁴ Bundan sonra son Sâ mânî Hükümdârı Ebû İbrahim İsmail el-Muntasır'ın Nişabur'u almaya yönelik faaliyetleri olsa bile¹⁴¹⁵ Nişabur bir daha bu hanedânın eline geçmemiştir.

1414-Gerdîzî, s. 43-44 ; el-Utbî, I, s. 317-318 ; Ebu'l-Fadl el-Beyhâkî, *Târih-i Beyhâkî*, s. 642-643 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX , s. 146 ; Mîrhând, IV, s. 73 ; el-Cüzcânî, I, s. 216 ; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 286 ; Frye, " The Samanids ", s. 159-160 ; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 16 ; a.mlf., " Gazneliler ", *DİA*, XIII, s. 481 ; Aşiteyanî, s. 245-246 ; Usta, s. 208.

1415-Son Sâ mânî Hükümdârı Ebû İbrahim İsmail el-Muntasır bu faaliyetlerinde Nişabur'u kısa süreli de olsa ele geçirmeyi başarmıştır. Ama Mahmud onun bu cıız saldırılarını her zaman püskürtmeyi başarmıştır. Bu faaliyetler için bkz: Gerdîzî, s. 44-46 ; el-Utbî, I, s. 324-328 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX , s. 157 ; Mîrhând, IV, s. 74-75 ; el-Cüzcânî, I, s. 216 ; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 288 ; Frye, " The Samanids ", s. 160 ; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 30 ; a.mlf., " Simcûrîler V – Ebu'l-Kasım b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî ", s. 132-133 ; Usta, s. 212-214.

IV. BÖLÜM

NİŞABUR'DA İDARİ YAPI VE RESMÎ KURUMLAR

A. İSLÂMÎ DÖNEM ÖNCESİ

Kurulduğu andan itibâren bölgesinin önemli yerleşim merkezlerinden biri haline gelen Nişabur'da nasıl bir idari hiyerarşi izlendiği ve burada faaliyet gösteren resmî kurumların işleyişlerinin ne şekilde olduğu konusunda detaylı bilgiler elde etmek istediğimiz zaman Sâsânîlerin önemli hükümdarlarından Enûşirvan dönemine gitmemiz gerekmektedir.¹⁴¹⁶ O, hâkimiyeti altında bulunan toprakları dört idari bölgeye ayırmıştır. Bu idari bölgelerden birini oluşturan Horasan'da kendi içinde bölümlenmiştir.¹⁴¹⁷ Ebrşehr olarak isimlendirilen Nişabur mıntıkası Horasan'ın idari bölümlerinden birini oluşturmuştur. Gerek bu dönemde gerekse İslam fetihlerine kadar uzanan dönemde Enûşirvan'ın yaptırmış olduğu idari taksîmâtın etkisinin görüldüğü söylenebilir. Zîrâ daha sonraki dönemlerde farklı bir idari yapılanmadan söz edilmemektedir.¹⁴¹⁸ Bu idari yapılanmada göze çarpan ünvanları şöyle tanımlayabiliriz.

1. Künâr – Künbâr – Künâreng:

Nişabur'u idâre eden kişiye kaynakların verdiği bilgiler nazar-ı dikkate alındığı zaman künâr¹⁴¹⁹, künbâr¹⁴²⁰ ya da künâreng¹⁴²¹ isminin verildiği müşâhade edilmektedir. *Târîh-i Nişabur*'daki rivâyete bakılırsa bu kişinin sadece Nişabur'un değil, aynı zamanda bütün Horasan'ın idâresinden sorumlu olduğu sonucuna

1416-Enûşirvan'dan önce Nişabur'daki idari yapı hakkında kaynaklarda çok fazla bir bilgi yoktur. Elde ettiğimiz bilgilere göre, Sâsânî Devleti'nde merkezi idareye uzak olan bölgeler Sâsânî asilzâdelerince yönetilmekteydiler. Bu asilzâdeler eski Part klanları, Fars aristokrasi aileleri ve hakimiyet altında bulunan toprakların asil ailelerinin bir karışımından oluşmaktaydı ve Sâsânî kralı nezdinde büyük itibar görmekteydiler. Bu dönemde Nişabur'da Ebrşehr bölgesi olarak Suren – Pahlav ismindeki aristokrat ailenin kontrolü altında bulunmaktaydı. Bu aile görünüşte krala bağlı gibi görünse bile hakimiyet bölgesinde egemenliklerini özgürce sürdürmüşlerdir-(<http://www.msxslabs.org/forum/medeniyetler-tarihi/24144-sasani-imparatorlugu-sasaniler.html>18.12.2007)

1417-Abdürrefî'î Hakikat, *Târîh-i Kûmis*, Beyrut 1983, s. 66; Uslu, s. 20, 112.

1418-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 239 ; Hasan el-Bâşâ, *el-Fünûnü'l-İslâmiyye*, I-III, Kahire, trz., I, s. 37-39.

1419-İbn Hurdazbih, s. 39.

1420-İbn Hurdazbih, s. 39.

1421-en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 125, 128.

varılabilir. Zîrâ Hz. Osman döneminde Abdullah b. Âmir'e Nişabur ve çevresini hâkimiyeti altına alması için çağrıda bulunan kişinin Horasan Hâkimi Künâreng olduğu söylenmektedir.¹⁴²²

2. Merzûbân:

Nişabur'da yöre halkının idâresinden sorumlu olan daha başka kişilerde mevcuttur. Bunlar arasında kaynakların en fazla zikretmiş oldukları ünvan merzûbândır. Rivâyetler dikkate alındığı zaman şehrin idaresinden sorumlu en yüksek rütbeli kişiye verilmiş olan ünvan¹⁴²³ olduğu anlaşılan merzûbânın künâr veya künâreng ile eş anlamlı olarak kullanıldığı, zaman zaman bu terimlerin birbirleriyle karıştıkları görülmektedir.¹⁴²⁴ Hatta Taberî, künâr ünvanını Nişabur'un merzûbânının ismi olduğunu rivayet etmektedir.¹⁴²⁵ Hudut bölgesi manasına gelen “merz” ile gözetici anlamında kullanılan “bân” kelimelerinin birleşmesinden meydana gelen merzûbân ismi¹⁴²⁶, kendisini oluşturan kelimelerin manasından da anlaşılacağı gibi başlangıçta hudut bölgelerinde görev yapan üst düzey kişileri tanımlayan bir ünvan olarak kullanılmaktaydı. İlerleyen dönemlerde bu ünvanın kapsamına giren yetki ve sorumluluklar genişlemiş, merzûbân kelimesi şehrin her şeyinden sorumlu olan kişiyi vâsıflar hâle gelmiştir.¹⁴²⁷

3. İspehbed (Speh – pet) :

İdari işlerle ilgilenen bir diğer ünvan ise ispehbed idi. Arapça bu şekilde ifâde edilen kelimenin aslı “ Speh-pet” dir ve ordu komutanı anlamına

1422-en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 125.

1423-Hasan el-Bâşâ, III, s. 1077 ; Ali Ekber Dihhudâ, *Lugatnâme*, I-XXV, Tahran 1958, XXV, s. 159-160 ; J. H. Kramers – M. Morony “ Marzpan ”, *Encyclopedia of Islam*, VI, s. 633.

1424-Belâzurî, *Fütuhu'l-Bıldân*, s. 586.

1425-Taberî, IV, s. 301.

1426-Hasan el-Bâşâ, III, s. 1077; Dihhudâ, *Lugatnâme*, XXV, s. 159-160 ; Kramers – Morony “ Marzpan ”, *Encyclopedia of Islam*, VI, s. 633.

1427-Genişlemiş yetkileri ile Merzûbân, sadece şehrin merkezini değil şehre bağlı olan yerleşim birimlerini de idâre eden , yöre halkı adına kararlar alan bir konuma gelmiştir. (Belâzurî, *Fütuhu'l-Bıldân*, s. 587-588 ; Uslu, s. 107) .

gelmektedir.¹⁴²⁸ Sivil yönetimden ziyâde askeri idareyi tanımlamak için kullanılan bu terimin merzûbân ünvanında olduğu gibi daha sonraki dönemlerde yetki ve sorumlulukları genişlemiş ve ispehbed kelimesi askeri idarenin yanında sivil idarede de söz sahibi olan kişileri anlatmak için kullanılmıştır.¹⁴²⁹ Bu durumu değerlendiren bazı kaynaklar ispehbedlerin merzûbânlar ile karıştırılmış olabileceğinden, İran topraklarında görev yapan bir çok ispehbedin merzûbân olarak rivayetlere geçmiş olabileceğinden bahsetmektedirler.¹⁴³⁰

Nişabur'da ispehbed ünvanlı kişilerin varlığı ile ilgili kaynaklar, Merzûbân kadar fazla bilgiler vermezler. Nâdir rivâyetlerden biri şöyledir: Abbâsî dâvâsının simge isimlerinden Ebu Müslim Horasânî'nin Halife Ebû Cafer Mansur tarafından öldürülmesinin ardından onun adına ayaklanan Sinbâd isimli şahsa Nişabur ispehbedi beraberindeki kuvvetlerle yardım etmiş ve onun Rey'i ele geçirmesinde katkı sağlamıştır.¹⁴³¹ Nişabur ispehbedinin şehrin merzûbânı kadar rivâyetlerde sık olarak geçmemesi, onun idari işleri merzûbâna bırakması ve şehir savunmasında da ona tâbî olması ile açıklanabilir. Örneğin, Hz. Osman döneminde Abdullah b. Âmir hâkimiyet altına almak için birlikleriyle birlikte şehre geldiği sırada onu Nişabur merzûbânı karşılamış, halkı adına onunla anlaşma yapmıştır.¹⁴³² Bu esnada Nişabur ispehbedinin hiçbir itirâzından bahsedilmemekte hatta isminin bile rivayetlerde geçmediği görülmektedir.

İspehbed ile alâkalı yukarıda bahsi geçen rivâyet değerlendirildiği zaman şu iki sonuca varmak mümkün olabilir: **1-** Nişabur'un İslam hâkimiyeti ile

1428-Dihhudâ, IV, s. 2083, 2725; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I-XV, Bulak, 1299-1308'den Ofset, Beyrut, trz. ,V, s. 8; "Speh-pet" kelimesinin Farsça'nın bir lehçesi olan Pehlevîce kökenli olduğu zikredilmektedir. (Dihhudâ, IV, s. 2083, 2725)

1429-Taberî, VII, s.512 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târih*, V, s. 506; Uslu, s. 112.

1430-Kramers – Morony, " Marzpan ", *Encyclopedia of Islam*, VI, s. 633-634.

1431-Makdisî, *el-Bed' ve'l-Târih*, VI, s. 82-83; Mes'ûdî, III, s. 306 ; Semîre Muhtâr Leysî, *ez-Zındıkâ ve's-Su'ûbiyye*, Kahire 1968, s. 113 ; Daniel, s. 126 ; Uslu, s. 113, 125.

1432-Belâzurî, *Fütuhu'l-Bıldân*, s. 586-587 ; Taberî, IV, s. 300-301.

tanışmasından Sinbâd'ın isyanına kadar yaklaşık bir asırdan fazla bir süre geçmiş olmasına rağmen yörede Sâsânî izleri ve idârî hiyerarşisinin etkileri devam etmektedir. Zîrâ bölgede Sâsânî birliklerinin komutanı olarak görev yapan ispehed ünvanlı kişilere hâlâ rastlanabilmekte ve bu kişilerin emirlerinde eskisi kadar olmasa bile yine de hatırı sayılır bir birlik bulunabilmektedir. 2- İspehedler emirlerinde bulunan silahlı güçler sayesinde fırsat buldukları zaman devletin başını ağrıtabilecek faaliyetler içerisine girebilmekteydiler.

4. Dihkân:

Nişabur'da idari ve askeri işlerle görevli yukarıda zikri geçen kimselerden başka “ dihkân ” olarak vasıflandırılan görevlilerde mevcuttu. Farsça “ dihgân ” kelimesinin Arapça versiyonu olan “ dihkân ” kelimesi köy ağası veya arazi sahibi anlamına gelmekteydi.¹⁴³³ Kaynaklarda beş sınıf olduklarından ve her bir sınıfın farklı kıyafetler giydiklerinden bahsedilen¹⁴³⁴ dihkânlar, devlet ile halk arasında iletişimi sağlama görevi yapmaktaydılar. Bu itibarla mâiyyetleri altındaki kişiler üzerinde büyük nüfuz sahibiydiler.¹⁴³⁵ Günümüzdeki belediye yetkilisinin görevini üstlenmiş olan bu insanlar arazi vergilerinin tahsilini de yapmaktaydılar.¹⁴³⁶

İslam hâkimiyeti döneminde de Nişabur dihkânlarının konumlarını korudukları görülmektedir. Nitekim M. X. Yüzyıl'ın ikinci yarısında Selçukluların ünlü veziri Nizâmülmülk'ün dedesi İshâk'ın Nişabur civarında dihkân olarak görev yaptığı kaydedilmektedir.¹⁴³⁷

5. Azâd:

Yetki ve sorumlulukları konusunda net bir bilgi verilmeyen ancak dihkân ile

1433-Dihhudâ, XIV, s. 461-463 ; Faruk Sümer, “ Dihkân ”, *DİA.*, IX, s. 289.

1434-Mes'ûdî, I, s. 314 ; Sümer, “ Dihkân ”, *DİA.*, IX, s. 289-290 ; Uslu, s. 111.

1435-Taberî, VI, s. 607 vd., 612 vd. ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, s. 95 ; Sümer, “ Dihkân ”, *DİA.*, IX, s. 289-290 ; Uslu, s. 112.

1436-Uslu, s. 112.

1437-Sümer, “ Dihkân ”, *DİA.*, IX, s. 289-290.

hemen hemen aynı görevi ikâme ettikleri tahmin edilen bir başka yetkili de “ Azâd ” ismi verilen kişilerdi. Araştırmacılar Nişabur’a bağlı bulunan Azâdvâr’ın isiminde geçen azâd kelimesinden yola çıkarak bu yerleşim yerinin azâd ünvanı verilen kişiler tarafından yönetilme ihtimâli üzerinde durmaktadırlar.¹⁴³⁸

B. İSLÂMÎ DÖNEM

1. Vâililik

Hız. Ömer döneminde ilk defâ Müslüman fâtihler ile karşılaşan Nişabur halkı, yeni efendilerinin idari yapılanmalarıyla Hız. Osman devrinde tanışmıştır.¹⁴³⁹ İslam devletinin Irak Bölge Vâlisi tarafından yönetilen Horasan’ın tamamında olduğu gibi¹⁴⁴⁰ Nişabur’da da yönetim tabiatıyla bu vâlinin kontrolü altında bulunmaktadır.

Bu dönemde Irak Vâlisi olarak Horasan’ın genelinde İslam hâkimiyetini yerleştirme işi ile uğraşan şahıs Abdullah b. Âmir’dir. Bu bağlamda o, Nişabur’da kontrolü sağladıktan¹⁴⁴¹ sonra buraya Kays b. el-Heysem es-Sülemî’yi görevli olarak göndermiştir.¹⁴⁴² Kays’ın görevi toplanacak verginin zamanında ve düzenli bir şekilde tahsiliyle uğraşma ve bu vergiyi merkeze gönderme işi idi.

Müslüman idâreciler yeni hâkimiyetlerine aldıkları, huyunu suyunu bilmedikleri bu insanlar üzerine onların alıştıkları idari yapıyı tamamen değiştirecek bir yapı getirmemişler aksine eski idarecilerinin yönetiminde bildikleri üzere yaşamalarına izin vermişlerdir. Bu yüzden daha sonrada zikredileceği gibi merzûbân, ispehped, dihkân gibi idâreciler görevlerine İslâmî dönemde de devam etmişlerdir.

Abdullah b. Âmir’in Nişabur açısından en önemli özelliği, Horasan

1438- M. Fuad Köprülü, “ Âzâd ”, *MEB., İA.*, II, s. 84 ; Uslu, s. 103.

1439-Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldan*, s. 587.

1440-Mâcid Abdülmünim, *el-Asru'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, Mısır 1994, s. 29-30 ; Varol, s. 117.

1441-Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldan*, s. 586 ; Taberî, IV, s. 300-301 ; Makdisî, *el-Bed' ve't-Târih*, V, s. 198 ; en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 125, 141.

1442-Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldan*, s. 587.

bölgesinde kendisine üs olarak Nişabur'u seçmiş olmasıdır.¹⁴⁴³ Dönemin Irak Vâlisi'nin burasını ikâmetgâh olarak belirlemiş olması, şehrin idari bakımdan eski düzenine devam etse de kendisini otoritesiyle kontrol altında tutan, onu bütün gayretiyle İslam şehri haline getirmeye çalışan bir gücün varlığını daima hissetmesini sağlamıştır. Meseleye bu yönü ile baktığımız zaman Abdullah b. Âmir'in Horasan bölgesinde Nişabur'u merkez olarak seçen ilk Irak Vâlisi olduğunu söyleyebiliriz. Maalesef ondan sonra uzun bir müddet Nişabur ve içerisinde yer aldığı Horasan bölgesi Irak vâlisine ev sahipliği yapamamıştır. Zîrâ daha sonraki Irak vâllileri kendileri buraya gitmemişler ya tüm Horasan için bir idâreci tayin etmişler ya da bölgenin önemli şehirlerine tek tek idâreci atamışlardır. Durum Nişabur için daha vahim olmuştur. Abdullah b. Âmir'den sonra hiçbir Irak vâlisine merkez olamayan şehir, Horasan'ı idâre etmek için atanan görevlilere de başkentlik yapamamış, bu özelliği Merv'e kaptırmıştır. Abdullah b. Tâhir'in Horasan vâlliliği dönemine kadar bu hâl devam etmiştir.

Emevî iktidârı döneminde Nişabur'a idâreci gönderen ilk Irak Vâlisi Ziyâd b. Ebîh olmuştur. O, Huleyd b. Abdillâh el-Hanefî'yi şehrin idârecisi olarak tâyin etmiştir.¹⁴⁴⁴ Bu dönemde görevlendirilen kişiler şehrin idari işlerinin yanında imar ve iskan işleriyle de uğraşmaktaydılar. Buna paralel olarak Arap kabîlelerinin yerleştirilme işlemleri gerçekleşmiş,¹⁴⁴⁵ şehrin demografik yapısında yönetici unsur olan Arapların lehine bir artış yapılmaya çalışılmıştır. Gerçekleştirilen bu yeni yapılanmalar eski yönetici unsurların güçlerinde tabiatıyla zayıflamalar meydana getirmiştir. Güç kayıplarına rağmen Merzûbân ve dihkân gibi yerel otoriteler

1443-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 141.

1444-Belâzurî, *Fütuhu'l-Bıldan*, s. 595.

1445-Belâzurî, *Fütuhu'l-Bıldan*, s. 595-596 ; Taberî, V, s. 286 ; Şükrî Faysal, *el-Müctemeâtü'l-İslâmiyye*, Beyrut 1981, s. 205, 213 ; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, II, s. 303.

konumlarını muhafaza etmişlerdir.¹⁴⁴⁶ İşin aslına bakılırsa yerel otoritelerin mevcûdiyeti Müslüman idârecilerin de işine gelmekteydi. Çünkü yöre halkının uzun yıllardan beri alışageldikleri idari yapılanmalarında yapılacak radikal değişiklikler onların tepkisini çekecekti. Bu durum yörede hâkimiyetlerini yeni yeni sağlamlaştırmaya başlayan Müslüman idâreciler açısından olumsuz sonuçların doğmasına vesile olacaktı. Öte yandan nüfusun çoğunluğunu teşkil eden yerel unsurlarla irtibâtın sağlanmasında ve onların kontrol altında tutulmasında mahallî otoriteler çok önemli fonksiyonlar icrâ etmekteydiler. Bunun yanında İslam devleti için hayatî değere sahip vergilerin tahsil edilmesinde de bu idârecilerin payları büyüktü.¹⁴⁴⁷

Emevîler döneminde olduğu gibi Abbasîler döneminde de Nişabur'daki yerel idârecilerin faaliyetleri sürmüştür. Nişabur'a ilk geldiği zaman çok da sevecen bir şekilde karşılanmayan Ebû Müslim Horasânî'ye ihtiyaç duyduğu maddî ve manevî desteği şehri dihkânlarından biri olan Fezûsiyân sağlamıştır.¹⁴⁴⁸

Yeni idârecilerinin yönetiminden ve uygulamalarından memnun olmayan mahalli idârecilerin bölgelerinde yönetime karşı isyan eden kimselere yardım ettiklerini görmekteyiz. Ebû Müslim Horasânî'nin öldürülmesinin ardından onun adına isyan eden Sinbâd isimli şahsa Nişabur ispehbedinin emrindeki adamlarıyla destek olması¹⁴⁴⁹ Abbâsîlerin Horasan Vâlisi Ali b. İsa'nın zulümlerine karşı gösterilen tepki,¹⁴⁵⁰ bu duruma verilecek örneklerdendir. Yörede ortaya çıkan isyanlara mahallî yetkililerin zaman zaman destek vermeleri, idârecilerin yapmış

1446-Belâzurî, *Fütuhu'l-Bıldan*, s. 586 ; İbn Hurdazbih, s. 18 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, s. 453 ; Kramers, “ Merzûbân ”, *IA.*, *MEB*, VII, s. 787 ; Sümer, “ Dihkân ”, *DİA.*, IX, s. 289.

1447-Belâzurî, *Fütuhu'l-Bıldan*, s. 586-587; Taberî, s. 300-301, 304.

1448-İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, s. 453; Grayeli, s. 39.

1449-Mes'ûdî, III, s. 306 ; Makdisî, *el-Bed' ve't-Târih*, VI, s. 82-83 ; Daniel, s. 126 ; Leysî, s. 113; Uslu, s. 113-115.

1450-Taberî, VIII, s. 315 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VI, s. 191 ; Ya'kûbî, *et-Târih*, II, s. 428 ; Grayeli, s. 45-46.

oldukları haksız uygulamalara bir tepki olarak algılanabileceği gibi, bölgelerinde kurulmuş olan yeni idârenin, ellerinden almış olduğu geniş yetkileri yeniden kazana bilme umuduyla önlerine çıkan fırsatları değerlendirme olarak da değerlendirilebilir.

Abbâsî iktidârı döneminde Nişabur, Emevîlerden göremediği ilgiyi görmüştür. Bu ilgi hem şehrin idaresine hem de imarına katkıda bulunmuştur. Abbâsî davasının Horasan'da başarıya ulaşmasında en önemli rolü oynayan Ebû Müslim Horasânî, davanın başarıya ulaşmasının ardından ikinci defa gelmiş olduğu Nişabur'u başlangıçta büyük tahribâta uğratıp, burada bir çok insanı katletmesine rağmen daha sonra yeni yönetimin bölgede güçlenmesine kadar şehri kendisine karargâh olarak belirlemiş, burada îmar faaliyetlerinde bulunmuştur.¹⁴⁵¹

Abbâsî Halifesi Mehdî veliahtlığı döneminde babası Mansur tarafından Horasan bölgesinde meydana gelen olayları sükûnete kavuşturmak için görevlendirildiğinde bölgede kendisine karargâh yeri olarak genellikle Nişabur'u seçmiştir.¹⁴⁵² Harun er-Reşid'de kendisine isyan eden Semerkand vâlisini etkisiz hâle getirmek için çıktığı ve nihâyetinde vefât ettiği seferinde gelmiş olduğu Nişabur'da bir müddet ikâmet etmiş, kendisi için Telâcird Sarayı inşâ edilmiştir.¹⁴⁵³

Bu dönemde Abbâsî merkez yönetimini güç durumda bırakan isyanlar, merkeze bağlı yerleşim birimlerinde idârî anlamda bir başı boşluk yaşanmasına yol açmıştır. Nişabur'da bunlardan biridir. Horasan vâlisi Gassân b. Abbâd'ın Hâricî isyanlarını bastırmakta yetersiz kalması ve bu isyanların Nişabur'u tehdit eder hâle gelmesi, şehir halkının vâlinin izni olmadan hareket eden Abdurrahman el-Mutavviî

1451-Istahrî, s. 204; İbn Havkal, s. 431; Makdisî, *Ahsemü't-Tekâsım fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 316 ; en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 141-142 ; Hakkı Dursun Yıldız, "Ebû Müslim-i Horasânî", *DİA.*, X, s. 198; Grayeli, s. 242.

1452-Ya'kûbî, *et-Târîh*, II , s. 379 ; Taberî, VII, s. 508 ; İbn Kesîr, X , s. 77.

1453-en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 144 ; Grayeli, s. 46.

en-Nisaburî'nin etrafında toplanmasını sağlamıştır.¹⁴⁵⁴

Harun er-Reşid döneminden sonra iyice zayıflayan Abbâsî merkezî idâresi, görünüşte kendisine bağlı gibi görünse de bağımsız bir devletin başı gibi hareket eden belli başlı eyâlet vâlilerinin bu hareketlerine göz yummak zorunda kalmıştır. Merkezin içinde bulunduğu âcizliği kendi çıkarları doğrultusunda kullanmasını bilen bu vâliler, görev yaptıkları bölgelerde konumlarını tam manasıyla kuvvetlendirdikten sonra yetki ve sorumluluklarını kendilerinden sonra oğullarına veya sülâlelerinden gelen herhangi birine bırakmaya ve bu atamayı merkeze kabul ettirmeye başlamışlardır. Böylece Abbâsî hânedânından başka meşrûiyyetlerini onlardan alan irili ufaklı bir çok hânedân ortaya çıkmaya başlamıştır.

Horasan bölgesinde faaliyet gösteren Tâhirîler bu hânedânlardan biridir. Hüseyin b. Tâhir tarafından temsil edilmeye başlayan bu sülâle Abdullah b. Tâhir zamanında en şâşâlı yıllarını yaşamıştır. İşte bu hânedân döneminde baş şehir olan Nişabur, seçkin ilim, kültür ve idâre merkezlerinden biri durumuna gelmiştir.

Baş şehir olma sıfatıyla Horasan bölgesi vâlilerini ağarlamaya başlayan Nişabur, idari yapı itibârıyla Abbâsî devletinin merkezi Bağdat'ın âdetâ küçük bir kopyası durumuna gelmiştir. Vâliler yaptırmış oldukları saraylarda şâşâ bakımından halifeleri aratmayan bir şekilde yaşamaktaydılar.¹⁴⁵⁵ Nişabur'da dârü'l-imâre, etrâfına birçok idari kurum toplamıştır. Adli ve mali konular başta olmak üzere devlet işlerinin her türlüşünün görüldüğü bu kurumlar, işleyiş şekillerini Bağdat'ta bulunan kurumlardan almakta ve idari yapı itibârıyla merkezi otoriteye bağlı olduğu için onlarla sıkı bir ilişki içinde bulunmaktaydılar. Nişabur'da bulunan idâreci, Horasan bölgesi vâlisi olması itibârıyla emrinde dikkate değer miktarda asker

¹⁴⁵⁴-Taberî, VIII, s. 579 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VI, s. 361 ; İbn Kesir, X, s. 255.

¹⁴⁵⁵-Kurt, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, s. 183-213.

bulundurmakta ve bu ordunun iâşe ve lojistiğinin sağlanması için idârî mekanizmalar oluşturmaktaydı. Şehirde Şâziyâh gibi birçok önemli yerleşim merkezinin oluşumunda askerlerin barınma ve yaşamlarını sürdürmeleri için buralara yerleştirilmeleri etkili olmuştur.¹⁴⁵⁶

Tâhirîler dönemi Nişabur’nda resmî otoritenin el atıp düzenlediği hatta işlerin yolunda gitmesi için bir de komisyon oluşturduğu alan tarım idi.¹⁴⁵⁷ Abdullah b. Tâhir’in, şehirde mevcut olan sulama kanalları vâsıtasıyla tarım arazilerinin daha verimli bir şekilde sulanmasını sağlamak ve bu kanalların kullanımı esnâsında halk arasında yaşanan kavgaları sona erdirmek amacıyla oluşturduğu bu komisyonun hazırlamış olduğu *Kitabu’l-Kunîy* adlı eser, sadece kendi dönemi için değil daha sonraki dönemler için de başvuru kaynağı olmuştur.¹⁴⁵⁸ Tarım sahası dışında şehrin îmar ve iskan faaliyetleri için Tâhirî idârecilerinin dikkate değer bir ekonomik kaynak ayırmaları ve vakıflar kurmaları, bu işlerin koordinesini sağlayan kurumların da teşekkül etmiş olma ihtimâlini akla getirmektedir.¹⁴⁵⁹ Tâhirî emirlerinin Nişabur’da üzerinde halifenin ve kendi isimlerinin yer aldığı paralar bastırmaları, bir rivâyete göre kırkdört milyon sekizyüz kırkaltı bin¹⁴⁶⁰ diğer bir rivâyete göre ise otuzsekiz milyon¹⁴⁶¹ dirhem vergi ödeyen bir bölgenin merkezi ve öldüğü zaman devletin sahip olduğu hazîne hariç şahsına âit kırk milyon dirhem serveti olan bir idârecinin¹⁴⁶² pâyitahtı olan Nişabur’da kuvvetli bir mâliye teşkilâtının olduğunu göstermektedir.

Ya’kub b. Leys’in beraberindeki birliklerle 258-259 / 872-873 tarihinde

1456-Yâkut el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-Büldân*, III, s. 346-347.

1457-Gerdizî, s. 3 vd.

1458-Gerdizî, s. 4.

1459-İbn Tağrıberdî, II, s. 201 ; Kurt, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, s. 204, 220-221.

1460-İbn Hurdazbih, s. 39.

1461-Ebu’l-Ferec el-Kâtib el-Bağdâdî, *Nübez min Kitâb’il-Harâc ve Sun’ati’l-Kitâbe*, s. 243.

1462-İbn Tağrıberdî, II , s. 201. (Bu idâreci Abdullah b. Tâhir’dir.)

Nişabur'a girmesiyle şehirde Tâhirî idâresi kesintiye uğramış¹⁴⁶³, bu tarihten sonra bu hânedân zaman zaman Nişabur'da kontrolü sağlamış olsa da bu durum devamlılık arz etmemiştir.¹⁴⁶⁴ Yukarıda zikri geçen tarih ile birlikte Nişabur'un idâresinde söz sahibi olan Saffârî Hânedânından Ya'kub b. Leys, Üzeyir b. es-Sirrî isminde bir kişiyi Nişabur yöneteceliğine tâyin ederek memleketi Sistan'a geri dönmüştür.¹⁴⁶⁵

Ya'kub b. Leys'in Horasan hâkimi sıfatıyla Nişabur'u kendisi için idâre merkezi olarak seçmemesinde, bu bölgede hem meşrûiyetini hem de otoritesini tam olarak tesis edememiş olmasının etkisi olabilir. Zîrâ bu zaman diliminde Horasan Bölgesi kaynar kazana benzemekte fırsatını bulan ve halifeyi kendi tarafına çeken kimse bölgeye vâli olarak tâyin edilmekteydi.¹⁴⁶⁶

265 / 878 Yılı'nda Ya'kub'un ölmesiyle yerine geçen Amr b. Leys, Halife Mu'temid'in desteğini alarak Horasan, Fars, İsfahan, Sistan, Kirman bölgelerinin vâlisi olarak atanmıştır.¹⁴⁶⁷ Bu arada Nişabur'un idari yapısında şehirde bulunan âlimler ve diğer seçkin kimselerden oluşan entelektüel kesimin etkisinin ne derece yüksek olduğunu da görmekteyiz. Zîrâ Amr b. Leys'in Horasan vâlisi olarak atanmasında Muhammed b. Yahyâ ez-Zühî gibi alimlerin ve şehrin diğer seçkin kesiminin de kabulleri ön görülmüştür.¹⁴⁶⁸ Amr b. Leys ağabeyine oranla Nişabur'u daha fazla sahiplenmiş, burada kendisi için saray yaptırmış, dillere destan bahçe oluşturmuş, şehirde mimârî faaliyetlerde bulunmuştur. Dönemin istikrarsızlığından Amr b. Leys'te nasibini almıştır. Şehir zaman zaman onun hâkimiyetinden çıkmışsa

1463-Taberî, IX, s. 503; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII, s. 261, vd.; Gerdizi, s. 5-7.

1464-Taberî, IX, s. 519, 526; X, s. 21; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII, s. 291, 368, 414.

1465- Taberî, IX, s. 508, vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII, s. 268, vd.; Gerdizi, s. 7-8; Mirhond, *Ravzatü's-Safâ*, IV, s. 3.

1466-Kurt, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, s. 161-177.

1467-Taberî, IX, s. 544, vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII, s. 325, vd.

1468-Gerdizi, s. 9.

da o, tekrar Nişabur'da otorite kurmayı başarmıştır.¹⁴⁶⁹ Bölgede hâkimiyetini tam olarak tesis etmek isteyen Amr b. Leys, zaman zaman şehrin idâresini bir görevlisine bırakıp civarda faaliyetler göstermiştir.¹⁴⁷⁰

Nişabur'da çok fazla hüküm süremeyen Saffârî hânedânının mevcut idârî yapıda çok fazla bir değişikliğe gitmediklerini tahmin etmekteyiz. Bu konuda kaynaklardaki nâdir rivâyetlerden biri şehirdeki Saffârî ordusundaki yapılanmaya yöneliktir. Askerlerin maaş dağıtımına yönelik bu rivâyetler incelendiği zaman maaşların tespitini ve dağıtımını organize eden bir bölümün mevcûdiyeti akla gelmektedir. Verilen bilgilere göre, bir tören mâhiyetinde gerçekleştirilen maaş ödeme işi, bir idârecinin refâketinde gerçekleştirilmekteydi. Onun elinden ücretini alan ilk kişi hükümdardı. Daha sonra diğer askerler konumlarına göre sıra ile maaşlarını almaktaydı.¹⁴⁷¹ Burada dikkati çeken husus hükümdarın kendisine bağlı bir görevlinin elinden maaş almış olmasıdır. Bu durum bize Saffârî idârecilerinin kendilerini ordunun baş komutanı olarak gördüklerini, bu bağlamda askeriyle birlikte aynı törende ücret almaktan hiç gocunmadıklarını, bu şekilde yaptıkları zaman askerlerinin moral ve hükümdarlarına olan güvenlerinin en üst düzeye çıktığını düşündüklerini göstermektedir.

287 / 900 Yılı'nda Amr b. Leys ile İsmail b. Ahmed es-Sâmânî arasında Belh'ta yapılan savaşı İsmail b. Ahmed'in kazanmasının, esir alınan ve Bağdat'a gönderilen Amr b. Leys'in iki sene sonra öldürülmesinin ardından Halife Mu'tezid, İsmail b. Ahmed'i Horasan vâlisi tâyin etmiştir. Bu tâyin ile Nişabur'da Sâmânîler dönemi başlamıştır.¹⁴⁷²

1469-Taberî, X , s. 33, vd. ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII, s. 464.

1470-Taberî, X , s. 44.

1471-Bosworth, " The Armies of Saffarids ", *BSOAS*, Sa: 31, s. 549-550.

1472-Taberî, X, s. 76 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII, s. 500-503, 516 ; Gerdizî, s. 12, vd.

Sâmânîler dönemi ile birlikte Horasan ve Mâverâünnehir bölgeleri'nin rolleri tamamen değişmiştir. İslam hâkimiyeti ile tanıştığı andan itibâren Horasan vâlisine bağlı bir bölge olarak kalan Mâverâünnehir, Sâmânî idârecilerinin başkent olarak Buharâ'yı belirlemesinin ardından bu hânedânın merkezi durumuna gelmiştir. Hâl böyle olunca Horasan Mâverâünnehir'e bağlanmıştır.

Sâmânîlerin Horasan vilâyetini aktif olarak düşünüp bu konuda bir politika geliştirmesi II. Nasr'ın tahta geçmesi ile birlikte olmuştur. O, Sâmânî topraklarında iç huzuru sağlayıp dış meselelerle ilgilenmeye başlayınca ülkesinin Taberistan ve Cürcan taraflarında yer alan âsîlerle etkin bir mücâdele yapması gerektiğini düşünmüş bu bağlamda kullanabileceği idari ve askeri bir üs oluşturmayı istemiştir. Nişabur'u bu iş için en müsâit merkez olarak belirlemiştir. II. Nasr'ın almış olduğu karar Nişabur'un dolayısıyla Horasan'ın Sâmânîler döneminde daha aktif hâle gelmesini sağlamıştır. O, almış olduğu bu kararı hemen hayata geçirmiş ve Ebû Bekr Muhammed b. Muzaffer b. el-Muhtâc'ı Horasan vâlisi olarak Nişabur'a göndermiştir.¹⁴⁷³ Bu dönemde Buhara'dan atanan ve Sipahsalâr ünvânı verilen¹⁴⁷⁴ Horasan vâlilerine ev sahipliği yapmaya başlayan Nişabur, geçmiş dönemlerden getirdiği idari tecrübesi ve yukarıda da temas edildiği cihetle Sâmânî devletinin dış siyasetinin büyük ölçüde planladığı yer olması¹⁴⁷⁵ hasebiyle merkezdeki idârî teşkilâtın küçük bir örneğine sahip olmuştur.

Nişabur'da oturan Horasan vâlileri, Sâmânî hükümdarları tarafından gönderilen menşur ve giydirilen hil'at ile göreve getirilirdi. Menşur ve hil'atın yanında birçok değerli hediyelerle de ödüllendirilen vâlilerin bazılarına ünvanların verildiği de olurdu. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî, II. Nuh'un Sâmânî tahtına çıkmasının

¹⁴⁷³-İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih* ,VIII , s. 264 ; Merçil, “ Muhtâcoğulları ”, s. 68.

¹⁴⁷⁴-Usta, s. 247.

¹⁴⁷⁵-Usta, s. 247.

akabinde onun tarafından Nâsırüddevle ünvânı ile ödüllendirilmiştir.¹⁴⁷⁶ Bu bağlamda Ebu'l-Abbas Taş'a Hüsâmüddevle,¹⁴⁷⁷ II. Nuh döneminin Horasan vâlilerinden Mahmud'a Seyfüddevle,¹⁴⁷⁸ II. mansur'un Horasan vâlisi Begtüzün'e Sinânüddevle, ünvânı verilmiştir.¹⁴⁷⁹

Sâmânî Devleti'nin Horasan bölgesine yakın rakip güçleriyle savaşmayı üzerlerine alan Horsan vâlilerinin ordu komutanlığı yapmak, tâyin ve azillerde bulunmak, vergi memurları tâyin etmek, dış devletlerle barış yapmak gibi çok geniş yetkileri bulunmaktaydı.¹⁴⁸⁰ Böylesine büyük yetkilere hâiz olan vâlilerin devletin son dönemlerini yaşadığı zaman diliminde merkezî idâreye de müdâhale ettiklerini görmekteyiz. Sâmânî hükümdarı I. Abdülmelik Dönemi'nde merkezî idâre üzerinde büyük nüfûza sahip olan Horasan vâlisi Alp-Tegin'in gerek vezir Ebû Ali el-Bel'âmî'nin göreve gelmesinde gerekse I. Abdülmelik'in ölümünden sonra hükümdarın oğlu Nasr'ın tahta çıkmasında büyük etkisinin olduğunu görmekteyiz.¹⁴⁸¹ Bir başka Horasan vâlisi Hüsâmüddevle Ebûl-Abbas Taş'ın da merkezdeki vezir atamalarında etkisi olmuştur. Nitekim o, vezir el-Müzenî'nin görevden alınmasında ve yerine Ebû Abdurrahman el-Fârisî'nin getirilmesinde en büyük âmil olmuştur.¹⁴⁸² Nişabur'da ikâmet eden Horasan vâlilerinin bir diğer özelliği de kendi isimlerinin geçtiği paralar bastırabilmeleriydi. Bu paraların özelliği Abbâsî halifesi ve Sâmânî hükümdarından sonra vâlinin de ismi bulunmaktaydı. Begtüzün'ün 387 / 997 Yılı'nda bastırmış olduğu paranın üzerinde halifenin, II.

1476-el-Utbî, *Târîh-i Yemînî*, I, s. 89-90 ; Gerdizî, s. 32 ; Merçil, " Simcûrîler III- Ebu'l-Hasan Muhammed b. İbrahim b. Simcûr ", s. 122.

1477-İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, s. 10 ; Gerdizî, s. 35.

1478-el-Utbî, I, s. 193 ; Gerdizî, s. 39 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, s. 103 ; Merçil, " Simcûrîler IV-Ebû Ali b. Ebu'l-Hasan Simcûrî ", s. 557 ; a.mlf., *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 10.

1479-el-Utbî, I, s. 271 ; Usta, s. 248.

1480-Usta, s. 247.

1481-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rîfeti'l-Ekâlîm*, s. 338.

1482-el-Utbî, I, s. 128 ; Gerdizî, s. 36 ; Merçil, *Simcûrîler III*, s. 128-129.

Mansur'un ve Begtüzün'ün adları geçmektedir.¹⁴⁸³

Horasan vâilileri Nişabur'da otursa dahî bölgenin diğer önemli merkezlerinin îmar işleriyle de ilgilenmekteydiler. Ebû Ali b. Muhtâc'ın 340 / 952 Yılı'nda yapmış olduğu faaliyetleri bu kapsamda değerlendirebiliriz.¹⁴⁸⁴ Vâliler Nişabur'dan ayrıldıklarında yerlerine nâib bırakmaktaydılar. Nitekim Hüsâmüddeve Ebu'l-Abbas Taş'ın, yerine Ebû Ali es-Simcûrî'yi nâib olarak Nişabur'da bırakmıştır.¹⁴⁸⁵

Nişabur merkezli Horasan vâililerin de gördüğümüz en önemli özellik, babadan oğula geçen bir vâliler silsilesine çok sık rastlanılmasıdır. Bu durum Muhtâcoğulları, Simcûrîler gibi ailelerin ellerinde bulunan geniş selâhiyetlerle Horasan'da çok güçlü hâle gelmelerini ve bağımsızlıklarını ilân ederek Sâ mânî idârecilerini güç durumda bırakmalarını sağlamıştır.

Bu dönem Nişabur'unda vergi gelirlerinin tespit edilmesi, toplanması ve bu gelirlerin değerlendirilmesi işi vâlinin insiyâtifinde bulunmaktaydı. Öyle ki bazı durumlarda vâlinin merkeze göndermesi gereken vergiyi göndermeyerek onu kendi istediği tarzda değerlendirdiği olmaktaydı. Nitekim böyle bir uygulamayı Ebû Ali es-Simcûrî'nin vâliliği zamanında görmekteyiz. Kendisinden, topladığı vergilerin bir kısmını Dîvân-ı Hâss'a ayırıp merkeze göndermesini isteyen Sâ mânî Hükümdarı II. Nuh'a, o: " Horasan'da sayısız maiyyet ve haşem (hizmetkârlar) toplandığını, alınan vergilerin bunların maaşlarını karşılamaya yetmediğini, bu nedenle de daha başka yerlerin kendi iktâsına katılması gerektiğini"¹⁴⁸⁶ söyleyerek hükümdarın bu isteğini reddetmiştir.

Savaş zamanı gibi olağanüstü durumlar hâricinde senede iki kez toplanan

1483-Artuk, İbrahim-Cevriye, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Katoloğu*, İstanbul 1970, I, s. 321.

1484-İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, s. 492 ; Gerdizî, s. 23-24 ; Merçil, " Muhtâcoğulları ", s. 85.

1485-Gerdizî, s. 36 ; Merçil, " Simcûrîler III ", s. 128.

1486-el-Utbî, I, s. 163 ; Merçil, " Simcûrîler IV ", s. 550-551.

vergileri vâlinin gönderdiği âmiller toplamaktaydı. Toplanacak verginin miktarını, taksimini ve tahsîlini yapan âmiller, topladıkları vergilerden belli oranda pay da alırlardı.¹⁴⁸⁷ Âmiller gelirlerin direk muhâtabı olduklarından dolayı devamlı göz önünde bulunan memurlar idi. Bundan dolayı vergi toplama işinde aşırıya gittikleri ve kendi menfaatları için haksız mal biriktirdikleri şeklinde vâliye yapılan en küçük bir şikâyet hemen dikkate alınmaktaydı. Nitekim Neseî isimli bir vergi âmilini Ebû Ali es-Simcûrî, bu nedenlerden dolayı tutuklatmış, mal varlığına el koydurmuş ve nihayetinde bu şahsı öldürmüştür.¹⁴⁸⁸ Âmiller, Nişabur'da vâlilik konusunda cereyân eden iki rakip gücün mücâdelesinde de ana hedef noktalarından birini teşkil etmekteydi. Hüsâmüddeve Ebu'l-Abbâs Taş'a karşı iktidâr mücâdelesine giren Ebû Ali es-Simcûrî, Ebu'l-Abbâs'ın maddî kaynağını kesmek için onun vergi âmillerini tutuklayıp gelirlerine el koymuştur.¹⁴⁸⁹ Aynı durum Horasan vâliliğini ele geçirmek için isyan eden Ebu'l-Kâsım es-Simcûrî tarafından mallarına el konulan âmillerin başına gelmiştir.¹⁴⁹⁰

2. Kadılık:

Gerek Emevî gerekse Abbâsî dönemlerinde Nişabur'da var olan idârî kurumların başında kadılık müessesesi yer almaktadır. Hukuki işlerin yanında eğitim işleriyle de uğraşan¹⁴⁹¹ bu dönem Nişabur kadılarının ekserîsînin Mürcîî akîdeyi benimseyenler arasından seçildiği görülmektedir.¹⁴⁹² Nitekim kaynaklarda tesbit edilebilen ilk Nişabur kadısı olan Ebû Muaz Bükeyr b. Ma'rûf (öl. 163 / 779) Mürcîî

¹⁴⁸⁷-Usta, s. 252.

¹⁴⁸⁸-el-Utbî, I, s. 163 ; Merçil, " Simcûrîler IV ", s. 551.

¹⁴⁸⁹-el-Utbî, I, s. 128 ; Gerdîzî, s. 36 ; Merçil, " Simcûrîler III ", s. 128-129.

¹⁴⁹⁰-el-Utbî, I, s. 247; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, IX, s. 109 ; Merçil, " Simcûrîler V -Ebu'l-Kâsım b. Ebu'l-Hasan Simcûrî ", s. 124-125.

¹⁴⁹¹-Uslu, s. 113.

¹⁴⁹²-Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 229 ; Uslu, s. 113.

idi.¹⁴⁹³ Ondan sonra Abdurrahman b. Abdürrabbih (öl. 170 / 786) Nişabur kadılığına tâyin edilmiştir.¹⁴⁹⁴ Babasının Mürcî olduğu rivâyet edilen Abdullah b. Meymun er-Remmâh (öl. 197 / 812) şehirde kadılık yapan bir diğer kişidir.¹⁴⁹⁵ Nişabur'da bu dönemde kadılık makamına geçen baba oğul iki şahsı daha görmekteyiz. Bunlar Abdurrahman b. Ömer b. Ferrûh b. Fedâle en-Nisaburî el-Belhî ve Ebû Ömer Hafs b. Abdurrahman el-Belhî (öl. 199 / 815) dir.¹⁴⁹⁶ Kaynaklar Ebû Ömer Hafs b. Abdurrahman el-Belhî'nin bir müddet kadı olarak görev yaptıktan sonra bu vazîfeden ayrılıp kendisini ibâdete verdiğini nakletmektedirler.¹⁴⁹⁷

Tâhirîler döneminde de adliye teşkilâtı başlarındaki kadılar ile şehirde önemli görevler icrâ etmekteydi. Kadılık görevine Tâhirî hânedânı öncesinde başlayan, bu sülâle döneminde vâzifesinin başında kalan ve toplam yirmi yıl kadı olarak Nişabur'a hizmet eden Hafs b. Abdullah¹⁴⁹⁸, Bişr b. Kâsım b. Hammâd¹⁴⁹⁹, Ebû Ali el-Hasan b. Bişr el-Herevî¹⁵⁰⁰ bu teşkilâtın en önemli isimleriydi.

Sâmânîler Dönemi Nişabur'unda adliye teşkilatının biraz daha gelişip, sistemleştiğini görmekteyiz. Şehirde bulunan adliye teşkilâtı, başkanlığını vâli ya da onun danışmanının yaptığı, yüksek mahkeme niteliğinde olan ve devlet görevlilerinin işledikleri suçlardan dolayı yargılandıkları veya haklarında halkın şikâyetlerinin sonuca bağlandığı Mezâlim Mahkemesi ile, başkanlığını kadıların yaptığı ve ahâlînin birbiri ile ilişkilerinden doğan dâvâlara bakan mahkemeler olmak üzere iki kısma

1493-İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn ve'd-Duâfî ve'l-Metrûkîn*, I, s. 194 ; İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II, s. 40 ; es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, s. 246 ; ez-Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, II, s. 173 ; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, s. 495-496.

1494-İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VI, s. 208.

1495-İbn Davud el-Belhî, *Fedâil-i Belh*, s. 162-163 ; Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 230.

1496-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîe*, I, s. 221 ; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, s. 404.

1497-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîe*, I, s. 221 ; ez-Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, I, s. 560.

1498-İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, s. 403.

1499-Kureşî, *Cevâhiru'l-Mûdiyye*, I, s. 451.

1500-Kureşî, *Cevâhiru'l-Mûdiyye*, II, s. 49.

ayrılmaktaydı.

Mezâlim Mahkemesi, vâli ya da onun kethüdâsı (danışmanı) başkanlığında Çarşamba ve Pazar olmak üzere haftanın iki günü kurulmaktaydı. Şehrin kadısının, reisinin, âlimler ve ileri gelen eşrâfının da hazır bulunduğu bu mahkemenin verdiği kararlar şehrin Recâ Mescidi'nde Pazartesi ve Perşembe günleri açıklanmaktaydı.¹⁵⁰¹ Mezâlim Mahkemesine başkanlık yapan Horasan vâlilerinden birinin ismini kaynaklar Muhammed b. Abdürrezzak olarak vermektedir.¹⁵⁰²

Nişabur'da halkın dâvâlarına bakmakla görevlendirilen kadıların tâyininde Buhara'da bulunan merkezî otoritenin etkisinin yoğun olarak hissedildiğini görmekteyiz. Nitekim buraya atanan kadılar büyük bir çoğunlukla Sâ mânî idârecilerinin amelde resmî mezhebi olan Hanefî Mezhebi'ne mensup kişiler arasından seçilmekteydi.¹⁵⁰³ Ama maalesef şehrin kadı tâyinlerine ilerleyen dönemlerde siyâsî menfaatlar karışmıştır. Simcûrîler Nişabur'da otoritelerini iyice yerleştirdikten sonra Sâ mânîler'e baş kaldırıp bağımsızlıklarını îlân etmek için harakate geçmişlerdir. Onların Faaliyetleri içerisinde şehirdeki Şâfiî nüfûsunu yanlarına çekmek de vardı. Bu bağlamda Şâfiî âlim Ebû Bekr Ahmed el-Hîrî el-Hâreşî Nişabur kadılığına getirilmiştir.¹⁵⁰⁴ Simcûrîlerin bu hamlesinin altında kalmayan Sâ mânî idâresi ağırlığını koymuş ve Nişabur'un kadılığına Ebû A'lâ Said b. Muhammed isminde Hanefî Mezhebi'ne mensup bir kimse getirilmiştir.¹⁵⁰⁵

3. Sâhibü's-Şurta¹⁵⁰⁶:

Özellikle Sâ mânîler dönemi Nişabur'unda gördüğümüz bu ünvanın daha

¹⁵⁰¹-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 327-328.

¹⁵⁰²-Gerdizî, s. 27.

¹⁵⁰³-Bulliet, s. 62 vd.

¹⁵⁰⁴-Bulliet, s. 63; Merçil, "Simcûrîler V", s. 136.

¹⁵⁰⁵-Bulliet, s. 63; Merçil, "Simcûrîler V", s. 136.

¹⁵⁰⁶-İbn Havkal, s. 430.

önceki dönemlerdeki seyri hakkında ulaşabildiğimiz kaynaklarda maalesef yeterli bir bilgi bulamadık. Sâhibü’ş-Şurta veya bir diğer ismi ile Sâhibü’l-Me’ûnet Sâ mânîler döneminde şehirdeki inzibât ve asâyişi sağlamakla görevli bir yapılanmaydı. Şurta memurlarının tâyin ve azillerinden, memurların görevlerini ifâ edişlerinden sorumlu olan bir devlet dairesi idi. Şurta memurlarının suçlu gördükleri kişileri yakalayıp, sorguya çekme ve suçu sabit olanların cezâlarını infâz etme yetkileri bulunmaktaydı.¹⁵⁰⁷

4. Dîvân-ı Resâil:

Nişabur’da önemli bir devlet işi de vâliliğin iç ve dış yazışmalarının yapıldığı, memur tâyin ve azilleri için gerekli evrâkın kaleme alındığı resâil işleriydi. Bu işler için Sâ mânîlerin merkezinde olduğu gibi bir yapılanmanın Nişabur’da da mevcut olduğunu görüyoruz. Zîrâ bu dönemin en büyük inşâ ustası olarak kabul edilen¹⁵⁰⁸ ve kaynakların “ Horasan’ın dili, kitâbet ve belâgat konusunda devrinin en ileri gelen kişisi”¹⁵⁰⁹ olarak zikrettikleri Ebu’l-Kâsım Ali b. Muhammed el-İskâfî’nin Buhara’ya getirilip I. Nuh tarafından resâil dîvânı başkanı Ebû Abdullah’ın yardımcılığına, daha sonra bu zâtın ölümü üzerine resâil dîvânının başkanlığına getirilmeden önce Horasan Vâlisi Ebû Ali b. Muhtâc’ın oluşturmuş olduğu resâil dîvânına başkanlık ettiği nakledilmektedir.¹⁵¹⁰ Yaptıkları iş gereği çok iyi bir eğitim almaları, Arapça ve Farsça’ya en ince ayrıntılarına varıncaya kadar vâkıf olmaları, kalemlerini akıcı olarak kullanmaları gerekli olan bu görevliler vâzifeleri icâbı idârecilere çok yakın kişilerdi. Nitekim merkez ile sorun yaşayan vâliler Sâ mânî idârecileri tarafından

1507-Claude Cahen, *İslâmiyet*, trc. E. Nermin Erendor, İstanbul 1990, s. 93 ; Mehmet Aykaç, *Abbâsî Devleti’nin İlk Dönemi İdârî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232 / 750- 847)*, Ankara 1998, s. 28 ; Usta, s. 269.

1508-Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Makâle*, nşr. Muhammed Kazvîni, Brill 1910, s. 13-16 ; es-Seâlibî, *Yetimetü’l-Dehr fî Mehâsini Ehle’l-Asr*, nşr. Müfit Muhammed Kamihat, Beyrut 1983, IV, s. 108.

1509-Nizâmî-i Arûzî, s. 13-16 ; es-Seâlibî, IV, s. 108.

1510-es-Seâlibî, IV, s. 108-109.

cezâlandırıldıkları zaman onlarla birlikte resâil işlerini yerine getiren görevlisi de tutuklanırdı. Yukarıda ismini zikrettiğimiz Ebu'l-Kâsım Ali b. Muhammed el-İskâfî'nin Buhara'ya getirilme sebebi, resâil dîvânı başkanı olarak çalıştığı Horasan Vâlisi Ebû Ali b. Muhtâc'ın Sâ mânîlere karşı başarısız bir isyana kalkışmasıdır. Bu olayın ardından isyanda payı olduğuna inanılan Ebu'l-Kâsım Ali b. Muhammed el-İskâfî tutuklanıp Buhara'ya getirilmiştir.¹⁵¹¹ Bu görevlilerin emrinde yardımcıları ve kâtipleri çalışmaktaydı.¹⁵¹²

5. Dîvânü'l-Ceyş:

Sâ mânîler dönemi Nişabur'unda, merkez Buhara'da yer alan idârî kurumlardan Dîvânü'l-Ceyş diye bilinen ordu dîvânının da şûbesi bulunmaktaydı. Horasan ordusunun her türlü işleriyle ilgilenen bu şûbe, İnşâ, tahrîr, İstinsâh, esküdâr, takrîr, mukâbele, arz, ata ve tefrika isimleri verilen Meclislere ayrılmaktaydı.¹⁵¹³

Bu meclislerden İnşâ Meclisi, askerî yazışmaların gerçekleştiği yer idi. Burada çıkan yazılar onay mercî başkanlığa sunulmaktaydı. Onaylanan metinlerin ikinci durağı ise Tahrîr Meclisi idi. isminden de anlaşıldığı gibi yeniden yazılma meclisi işlevini gören bu yerde onaylı metinler temize çekilmekte, başına üst yazı eklenmekte ve yazı işleme hazır hâle getirilmekteydi. Gerekli yerlere dağıtım yapılmadan önce yazının çoğaltılıp, evrâk defterine kaydedildiği bölüm İstinsâh Meclisi idi. Arşive konmak için bir nüshasının saklandığı evrâkın gerekli yerlere dağıtım organı Esküdâr Meclisi idi.¹⁵¹⁴ Askerlerin ücretlerinin ayarlandığı, ödeme zamanının tespit edildiği, bir nevî günümüzün maaş bodrosu yerine geçen cerîdelerin

¹⁵¹¹-es-Seâlibî, IV, s. 108-109.

¹⁵¹²-Usta, s. 263.

¹⁵¹³-el-Harezmi, *Mefâtihu'l-'U lûm*, Kahire 1923, s. 50 ; Aykaç, s. 83 ; Usta, s. 289.

¹⁵¹⁴-el-Harezmi, s. 50 ; Aykaç, s. 83.

hazırlandığı yer ise Takrîr Meclisi idi.¹⁵¹⁵ Askerlere Hisâbü'l-Aşriniyye, Hisâbü'l-Cünd ve Hisâbü'l-Mürtezikâ ismi verilen üç türlü ödeme yapılmaktaydı. Bunların içerisinde en yüklü ödemenin yapıldığı Hisâbü'l-Aşriniyye, doksan gün aralıklarla dört bölüm halinde ödenmekteydi. Her bölüm için ödenen miktar beş milyon dirhemi bulmaktaydı. Gulâmlar, hassa askerleri, diğer görevliler ve komutanlar sıra ile ücretlerini almaktaydılar.¹⁵¹⁶ Diğer ödemelerden Hisâbü'l-Cünd yılda iki bölüm, Hisâbü'l-Mürtezikâ ise yılda üç bölüm halinde ödenmekteydi.¹⁵¹⁷

Birlikler içerisinde yer alan askerlerin kayıtlarının tutulduğu, orduya yeni kaydolan askerlerin özelliklerinin yazıldığı defterlerle ilgilenen meclis Mukâbele Meclisi idi.¹⁵¹⁸ Vâli Ebu'l-Abbâs Taş'ın başlatmış olduğu isyan girişiminde başarısızlığa uğraması sonucunda ona bağlı askerlerden bir kısmının Nişabur'a tekrar döndüğü ve bu askerlerin yeniden askerî sicil defterlerine kaydoldukları anlatılmaktadır.¹⁵¹⁹

Arz Meclisi ise ordunun, yetkili âmirin belirli zaman dilimlerinde gerçekleşen teftişinde, orduyu hazır hâle getirmekle ilgilenmekteydi.¹⁵²⁰ Orduda bulunan farklı statülerdeki askerlerin yiyecek tahsîsâtlarının ödenmesi, yapılan ödemelerin kaydedilmesi ve bunların ilgili mercîye bildirilmesi işi ise Atâ ve Tefrika Meclisi'nin işi idi.¹⁵²¹

Nişabur'daki askerî teşkilâtın idâresinden sorumlu olan kişinin atanmasında zaman zaman ciddi sorunlar yaşanmıştır. Örneğin, Ebû Ali b. Muhtâc'ın vâililiği sırasında Hükümdar I. Nuh, ordu dîvânının başına bir emir tâyin etmiş, bu emirin

1515-el-Harezmi, s. 42.

1516-Ibn Havkal, s. 468.

1517-el-Harezmi, s. 43 ; Usta, s. 289-290.

1518-Aykaç, s. 84.

1519-el-Utbî, I, s. 151.

1520-Ibnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, s. 402 ; Usta, s. 291.

1521-Aykaç, s. 85-86.

keyfî davranışları, askerlerin maaşlarını tam ve zamanında ödeme husûsunda gevşek davranması, asker alım ve çıkarma işlemlerinde tamâmen başına buyruk davranması askerlerin bu emiri istemeyip ona tavr almaları sonucunu doğurmuştur. Hükümdara karşı isyan etme hazırlığı içinde bulunan Ebû Ali b. Muhtâc bu husûsiyeti kendi lehine kullanmayı başarmış ve hükümdara karşı başlatmış olduğu hareketinde Horasan ordusunun da desteğini almıştır.¹⁵²²

Sipahsalâr ünvânına hâiz olan ve Sâ mânî Devleti'nin batıya doğru yapılan seferlerinin komutanlığını üstlenen Horasan vâlilerinin oturdukları Nişabur'da tabiatıyla askerî teşkilâtlanma da büyük önem taşımaktaydı. Yaya ve süvâri birliklerinden oluşan Horasan ordusunun şehirde konuşlandığı yerler hakkında kaynaklar bilgi vermektedir.¹⁵²³ Bu bağlamda şehirde süvâri birliklerinin atlarının yetiştirildiği, bakımlarının yapıldığı özel alanların mevcûdiyetinden haberdâr olmaktayız. Savaşlarda önemli faydalar sağladıkları anlatılan¹⁵²⁴ yaya birliklerinin bu durumları onların Nişabur başta olmak üzere konuşlandıkları yerlerde îtinâ ile yetiştirildiklerini göstermektedir.

Nişabur'daki askerî teşkilâtın önemli özelliğinden biri iktâ sahiplerinin beslediği askerlerin önemli bir yekûn oluşturmalarıydı. İktâlar yüksek rütbeli devlet adamlarına tahsis edilmekteydi. Nitekim Ebû Hasan es-Simcûrîye Ebu'l-Abbâs Taş ile mücâdeleye girip Horasan'daki düzeni bozmaması için Sâ mânî Vezîri el-Mûzenî tarafından Genc-i Rustak ve Badgis'in iktâ olarak teklif edilmesi¹⁵²⁵ bu duruma bir örnektir. Bazı Horasan vâlilerinin bağımsızlıklarını îlân etmek için çaba sarfettiklerini, durumlarını kuvvetlendirmek ve emirlerindeki iktâ askerlerinin

¹⁵²²-İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, s. 458 ; Merçil, " Muhtâcoğulları ", s. 77.

¹⁵²³-İbn Havkal, s. 467-468.

¹⁵²⁴-el-Utbî, I, s. 112.

¹⁵²⁵-el-Utbî, I, s. 126 ; Merçil, " Simcûrîler III ", s. 127.

sayısını arttırmak maksadıyla merkeze göndermeleri gereken vergiyi göndermediklerini hatta merkezden yeni iktâlar istediklerini görmekteyiz. Bu konuda Sâ mânî Hükümdarı II. Nuh ile Ebû Ali es-Simcûrî arasında geçen yukarı da zikrettiğimiz hâdise misâl olarak verilebilir.

Nişabur'da oturan vâ iler emirleri altında bulunan ordulardan başka, Sâ mânî hükümdarına tâbî veya Sâ mânî topraklarına komşu civar devletlerin askerlerinden de istifâde etmişlerdir. Bu durumun örneğini Hüsâmüddevle Ebu'l-Abbas Taş ile Ebu'l-Hasan es-Simcûrî arasında cereyan eden hâkimiyet mücâdelesinde görmekteyiz. II. Nuh Devrin'de Horasan vâ ililiğini Ebu'l-Hasan'a kaptıran Hüsâmüddevle Ebu'l-Abbas Taş, rakibini alt etmek için Cibâl Büveyhî Devleti'nden yardım istemiş, o da ona Deylemlîlerden müteşekkil 2000 kişilik bir kuvvet göndermiştir. Hüsâmüddevle'nin almış olduğu bu kuvvetten sonra durumun kendi aleyhine geliştiğini gören Ebu'l-Hasan, Kirmân Büveyhîlerine başvurmuş, almış olduğu kuvvetlerle vaziyeti kendi istikâmetine doğru çevirmeyi başarmıştır.¹⁵²⁶

Nişabur ve ona bağlı yerleşim birimlerinde halktan da askere alınmalar olmaktaydı. Bunlara milis kuvveti anlamında Ahdâs ismi verilmekteydi. Sâ mânîlerin son dönemlerine doğru Tus'ta meydana gelen çarpışmalarda sahne alanların bu kuvvetlerden oluştuğunu kaynaklar zikretmektedir.¹⁵²⁷

Nişabur'da gulâm tâbiri ile isimlendirilen erkek köleler dikkate değer bir durum arz etmekteydiler. Bunların içinde ileride çok önemli mevkîlere gelen kimseler olmuştur. Örneğin, Horasan Vâ lisi sıfatıyla bu şehirde oturan Alp-Tegin, Hüsâmüddevle Ebu'l-Abbas Taş, Begtüzün gibi kimseler gulâmlıktan yetişme kimseler idi. Öte yandan Simcûrî Ailesi'nin atası Simcûr ed-Devâtî ve Horasan

¹⁵²⁶el-Utbî, I, s. 137-138 ; Gerdizî, s. 36 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 28-29 ; Merçil, " Simcûrîler III ", s. 130-131.

¹⁵²⁷el-Utbî, I, s. 211.

ordularının önemli komutanlarından Fâik el-Hassa'da geçmişte köle olan insanlardı.¹⁵²⁸ Yâni Nişabur'un hem siyâsî hem de askerî anlamda kaderini belirleyen insanlar gulâmlıktan yükselen kimseler idi.

Şehirde yönetici sınıfına yükselmiş geçmişi gulâmlığa dayanan kimselerin yanında, vâlilerin ve önemli devlet adamlarının hizmetinde bulunan gulamlarda mevcuttu. Örneğin, Ebu'l-Kâsım es-Simcûrî, babası Ebu'l-Hasan es-Simcûrî'nin ölümünden sonra Nişabur'da bulunan kendilerine ait hazineyi ve babasının gulâmlarını Herat'a ağabeyi Ebû Ali es-Simcûrî'nin yanına götürmüştür.¹⁵²⁹

6. Elçilik :

Nişabur'da görülen bir diğer devlet işi de elçilik Müessesesiydi. İhtiyaç duyulduğunda baş vurulan bu kurumda görevlendirilen kişiler hem kılıç hem de kalem ehlinden olabilmekteydi. Sâ mânî idâresine karşı sık sık ayaklanan ve bu isyanlarında çoğunlukla başarısızlığa uğrayan vâlilerin, hükümdarlarla aralarını bulmak için görevlendirdiği elçileri çok iyi seçtikleri görülmektedir. Örneğin, Ebû Ali es-Simcûrî, II. Nuh karşısında başarısızlığa uğradığı zaman özürlerini sunmak ve affedilmesini sağlamak maksadıyla kalem ehlinden Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. kesir'i elçi olarak göndermiştir.¹⁵³⁰ Tatlı dilli, ikna kâbiliyeti yüksek, hükümdarın nabzına göre davranmasını bilen bir elçi göndermeyi hedefleyen Ebû Ali es-Simcûrî, bu isteğine ulaşmış, hükümdar elçi ile yaptığı görüşme sonucunda Ebû Ali'yi affetmiş, elçisine ikramda bulunmuştur.¹⁵³¹

Nişabur'da oturan vâliler girişmiş oldukları isyan faaliyetlerinde askerî destek aramak üzere görevlendirmiş olduğu elçileri, işin tabiatına uygun olarak kılıç

1528-Merçil, " Simcûrîler I – Simcûr ed-Devâtî ", s. 71-72 ; Usta, s. 284.

1529-Gerdizî, s. 37 ; Merçil, " Simcûrîler IV ", s. 548.

1530-el-Utbî, I, s. 217 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 109 ; Merçil, " Simcûrîler IV ", s. 563.

1531-el-Utbî, I, s. 217 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 109 ; Merçil, " Simcûrîler IV ", s. 563.

ehlinden seçmişlerdir. Nitekim Hüsâmüddevle Ebu'l-Abbas Taş, Cibal Büveyhî Hükümdarı Fahrüddevle'den askerî yardım talep etmek üzere güvendiği komutanlarından Ebû Said el-Şebîbî'yi görevlendirmiştir.¹⁵³² Ebû Ali es-Simcûrî ise yine aynı kişiye Ebû Nasr el-Hâcib adlı komutanını göndermiş, ondan ortak Sâ mânî – Gaznevî birliklerine karşı askerî yardım talep etmiştir.¹⁵³³

Bazen vâ lilerin elçi kabul ettikleri esnâda basîretlerinin bağlandığı ve kabul ettikleri elçiye kötü davrandıkları olmuştur. Bu davranış onların başının ağrıdığı vâ him sonuçlar doğurmuştur. Buna en tipik örnek Ebû Ali es-Simcûrî'dir. O, Herat Savaşı öncesi kendisiyle barış yapmak üzere gelen Sebük-tegin'nin elçisine, bir grup adamının yapmış olduğu çirkin hareketleri engelleyememiş ve sonuçta barıştan vazgeçen Sebük-tegin Sâ mânî Hükümdarı II. Nuh'un da göndermiş olduğu birliklerin de desteğiyle Ebû Ali es-Simcûrî'yi mağlup etmiştir.¹⁵³⁴

Nişabur'da vâ lilerin yanında diğer üst düzey devlet adamlarının da elçi gönderdikleri olmuştur. Horasan birliklerinin ünlü komutanı Fâ ik el-Hassa bunlardan biridir. O, Ebû Ali es-Simcûrî ile birlikte hareket edip isyan ettiği II. Nuh'tan özür dilemek ve affını istemek üzere Abdurrahman b. Ahmed el-Fakîh'i görevlendirmiştir. II. Nuh onun elçisini hoş karşılamamış ve tutuklatmıştır. Böylece Fâ ik'i affetmeyeceğini göstermiştir.¹⁵³⁵

7. Muhtesiblik :

Şehrin sosyal ve ticârî düzeninin sağlanmasında görevli olan ve Muhtesib ismi verilen görevlilerin varlığı belediye işlerinin yerine getirilmesinde çok önemli bir boşluğu doldurmaktaydı. Pazar ve çarşılarında satılan malların ve eşyaların kalite

¹⁵³²-el-Utbî, I , s. 134 ; Merçil, " Simcûrîler III ", s. 130.

¹⁵³³-el-Utbî, I , s. 196-197 ; Merçil, " Simcûrîler IV ", s. 557-558.

¹⁵³⁴-el-Utbî, I , s. 188 ; Gerdizî, s. 39.

¹⁵³⁵-el-Utbî, I , s. 217 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX , s. 109; Merçil, " Simcûrîler IV ", s. 563.

kontrolünü yapmak, ölçü ve tartı aletlerinin doğru tartıp tartmadıklarını denetlemek, şehre yiyecek teminini sağlamak, yolların, sokakların, câmi ve medreselerin îmar işleriyle uğraşmak muhtesiblerin en önemli görevleri arasında bulunmaktaydı.¹⁵³⁶

8. Berîd Teşkilâtı:

Nişabur'daki berîd teşkilâtı hakkında incelediğimiz her bir dönem için yeterli bilgiye maalesef ulaşmış değiliz. Ancak şehrin özellikle Tâhirîler döneminden itibâren edindiği konum dikkate alındığında böyle bir teşkilâtın mevcut olduğu düşünülebilir. Bu bağlamda, çok geniş bir coğrafya parçasının bağlı bulunduğu Tâhirî idaresinin berîd teşkilâtına da gerekli önemi verdiğini tahmin etmekteyiz. Zîrâ hem Bağdat'taki merkezî otorite ile bağlantı sağlamak hem de Nişabur'a bağlı olan diğer yerlerde olup bitenden haberdâr olmak kuvvetli bir berîd teşkilâtının varlığı ile mümkündür. Nitekim Nişabur'da ilim faaliyeti için bulunan İmam Buhârî'nin şehri terk etmesine sebep olan Muhammed b. Yahyâ ez-Zühî'nin, Buhârî'nin memleketine geldiği sırada onu, Buhâra emîri Hâlid b. Ahmed'e şikâyet etmek için bir mektup kaleme alması, mektup emîre ulaştığında onun tarafından halkın huzurunda okunması bu dönemde kuvvetli bir berîd teşkilâtının varlığına bir delil olarak alınabilir.¹⁵³⁷

Nişabur'da Sâ mânîler döneminde berîd teşkilâtı da dikkate değer bir yapılanma arz etmekteydi. Zîrâ burası Horasan'ın hemen hemen her bölgesinde mevcûd olan berîd âmillerinin¹⁵³⁸ düzenli bir şekilde göndermiş oldukları raporların toplanıp değerlendirildiği bir merkez durumundaydı.¹⁵³⁹ Kaynaklarda Horasan

¹⁵³⁶-Usta, s. 251.

¹⁵³⁷-ez-Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XII, s. 463 ; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhara Örneği)*, s. 121 ; ez-Zehebî'nin aynı eserinde Buhârî'nin Nişabur'da kaldığı sürece memleketindeki yakınları ile haberleştiğine dair bir bilgi daha bulunmaktadır. Bu bilgi Nişabur'daki berîd teşkilâtının varlığı hakkında başka bir delildir. (ez-Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XII, s. 406-407.)

¹⁵³⁸-İbn Havkal, s. 430.

¹⁵³⁹-Usta, s. 264, 266.

bölgesinin berîd âmillerinin başına tâyin edilen Ebû Nasr ez-Zârîfî el-Ebîverdi'nin bu göreve Sâ mânî vezîri Ebû Ali el-Bel'âmî tarafından getirilmesi¹⁵⁴⁰ konusunda yer alan rivâyet Horasan bölgesinin berîd teşkilâtının doğrudan ana merkeze yani Buhara'ya bağlı olduğunu ve birçok önemli atama için yetkisi olan vâliye ayrıca berîd âmillerini atama yetkisinin verilmediğini göstermektedir. Bu durum merkezdeki Sâ mânî idârecilerinin en önemli bölgelerinden biri olan Horasan bölgesinde yürütülen posta işleri ve istihbârât faaliyetleri için bölge vâlisine güvenmeyip işi sıkı tuttuklarının da bir kânıtını oluşturmaktadır.

Bağdat'tan başlamak üzere Çin'e kadar uzanan ticâret ve berîd yolu üzerinde bulunan Nişabur'un¹⁵⁴¹ bu özelliğinin Sâ mânîler döneminde iyi değerlendirilip berîd teşkilâtı'nın en iyi şekilde işlemesi için her türlü tedbirlerin alındığını düşünmekteyiz.

9. Vakıfların İdaresi:

Nişabur'da diğer dönemlerde olduğu gibi Sâ mânîler döneminde de önemini devam ettiren ve bu dönemde daha sistemli hâle gelen kurumlardan biri de vakıflar idi. Şehirde yer alan vakıflar Sâ mânî topraklarının genelin de olduğu gibi Evkâf Dîvânı'na bağlı idiler.¹⁵⁴² Vakıfların idâresinden, işleyişinden sorumlu olduğu anlaşılan bu dîvân, ya ilmiye sınıfından ya da adlî misyonu olanların içinden bir kimseyi vakıfların idâresi ile görevlendirmekteydi.¹⁵⁴³ Bu bağlamda şehirdeki Amr el-Haffâf'ın vakıflarının yöneticisi olarak devrin önemli Hadisçilerinden Ebu'l-

1540-es-Seâlibî, IV, s. 153.

1541-Aykaç, s. 60.

1542-Yediyıldız, Bahaeddin, "Vakıf", MEB., İA., XIII, s. 161; Ziya Kazıcı, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1996, s. 198-199 ; Usta, s. 258.

1543-Yediyıldız, "Vakıf", MEB., İA., XIII, s. 161 ; Kazıcı, s. 198-199 ; Usta, s. 258.

Kâsım Abdülaziz b. Abdullah b. Muhammed b. Abdülaziz ed-Dârekî tayin edilmiştir.¹⁵⁴⁴

10. Reislik:

Horasan bölgesi'nin İslam hâkimiyetine geçmesinden sonra bölgeye Arap kabîlelerinin yerleştirilmeleri yeni bir mahallî idâreci sınıfın oluşmasına vesile olmuştur. Bunlar yerleşen kabîlelerin çevreye intibakları ve karşılaşmış oldukları diğer problemlerle uğraşmakta, resmî otorite ile Araplar arasında irtibâtı sağlamaktaydılar.¹⁵⁴⁵ Horasan'da yeni yerleşimcilerin geldikleri yerlerden birinin Nişabur olması bu tür kimselerin burada da faaliyet sürdürdükleri sonucuna bizi götürmektedir.

Sâmânîler dönemi Nişabur'unda şehrin ileri gelen ve îtibârlı aileleri arasından seçilen yerel idâreci konumunda kişiler mevcuttu.¹⁵⁴⁶ Reis olarak isimlendirilen ve merkezî yönetimin onayından geçtiği anlaşılan bu kişilerin, bölgenin İslam hâkimiyeti ile tanıştığı ilk asırlarda görülen şerif veya eşrâf ismi ile anılan kişilerin bir devamı olduğu düşünülebilir. Zîrâ reisler de şerifler de önemli kabîleler arasından seçilmekte, halkın bu kişilere teveccühü son derece büyük olmakta ve her iki ünvân sahiplerinin de şehrin idârecisi ile araları genelde iyi olmaktaydı.

Reislik görevi, tüm Horasan şehirlerinde olduğu gibi Nişabur'da da kilit görevlerden biriydi. Merkezî yönetim ile halk arasında bir köprü vâzifesi gören bu insanlar, şehir ahâlîsinin birbirleri ile barış içerisinde yaşamasından sorumluydular. Halkın sosyal yaşamlarını sürdürürken karşılaştıkları sorunların çözümünde de reislerin önemli fonksiyonları bulunmaktaydı. Merkezî yönetim tarafından bir yönetim hil'atı ve bir at verilerek bu göreve getirilen reisler, Hâce-i Büzürg (Büyük Efendi,

¹⁵⁴⁴-es-Sübkî, II , s. 331.

¹⁵⁴⁵-C. Van Arendonk, " Şerif ", *MEB., İA., X*, s. 435.

¹⁵⁴⁶-Usta, s. 253 ; Öztürk, s. 204-205.

Büyük Hoca) ünvanı da almaktaydılar. Bu makama seçilecek kimse de olması gereken bazı özellikler şunlardır: Üstün bir şahsiyete sahip olmak, toplumda yapılması gereken yararlı işler için önderlik yapabilmesine yardımcı olacak kadar maddî zenginliğe sahip olmak, kapısına gelen fakir ve misafir insanlara karşı cömert olmak, şehirde yer alan her türlü kesimden gruplarla iyi ilişki kurabilmek ve onlar arasında iyi bir denge siyâseti izleyebilmek.¹⁵⁴⁷

Şehir içerisinde reisin yeri ve önemini çok iyi bilen hükümdar burasını ziyârete geldiğinde ona özel ilgi gösterirdi. Hükümdarın bu teveccühüne karşı reis ise yapılan resmî törenlere katılmak, ziyâfetler tertip etmek, şehre gelen diğer önemli misafirlerle ilgilenmek, hükümdarın askerlerine yiyecek temini ile ilgilenmek gibi görevleri yerine getirmeye çalışırlardı.¹⁵⁴⁸

Nişabur'da Mikâilî Sülâlesî genelde şehrin reislerinin içerisinde çıktığı bir sülâleydi. Bu sülâlenin İslam aleminde tanınmaları Abbâsîlerin ilk zamanlarına rastlar.¹⁵⁴⁹ Kökenleri îtibârî ile Soğdlu olan aile, Mâverâünnehir'den Bağdat'a doğru göç etmiştir.¹⁵⁵⁰ Abbâsî sınırları içerisinde Mikâilî Sülâlesinin beğenip yerleştiği yer Nişabur olmuştur. Ailenin ileri gelenlerinden Şah b. Mikâil yönetici zümre ile ilk temâsa geçenlerdendir. Nitekim o, Tâhirî idârecilerinin hizmetine girmiştir. Bu dönemden itibaren önemli görevlere getirilmeye başladılar. Şah b. Mikâil'in yeğeni Abdullah b. Muhammed, Ahvâz vâililiği yapmıştır.¹⁵⁵¹ Bu sülâlenin Nişabur'da aktif hâle gelmeleri Abdullah b. Muhammed'in oğlu Ebu'l-Abbas ile başlamaktadır. Bu şahıs Mikâilî Sülâlesi'nin Nişabur reisliğini yapan ilk kişisidir. Bu görev daha sonra

¹⁵⁴⁷-Öztürk, s. 211-212.

¹⁵⁴⁸-Öztürk, s. 212.

¹⁵⁴⁹-es-Sem'ânî, V, s. 548.

¹⁵⁵⁰-Öztürk, s. 205.

¹⁵⁵¹-es-Sem'ânî, V, s. 549; Öztürk, s. 205.

oğlu Ebû Muhammed Abdullah'a geçmiştir.¹⁵⁵² Mikâilî Ailesi'nin bu iki ferdinin ortak özelliği sadece Nişabur reisliği yapmak değildir. Bunlar ayrıca Sâmânî Devleti'nin merkezinde Divân-ı Resâil diye bilinen yazışma divânında görev almışlardır.¹⁵⁵³ 364 / 974 Yılı'nda babasının Buhara'da görevlendirilmesinin ardından oğlu Ebû Cafer Nişabur'un reisliğine getirilmiştir.¹⁵⁵⁴ Mikâilî Sülâlesi'nin Nişabur reisliği görevi Sâmânîler döneminde olduğu gibi daha sonraki devirlerde de devam etmiştir. Nitekim, Ebû Cafer'in torunu Ebu'l-Kâsım Ali ve onun neslinden gelen kimseler Gaznelîler döneminde de şehirde reislik yapmaya devam etmişlerdir.¹⁵⁵⁵

Sâmânîler döneminde Nişabur ve civarında görev yapan devlet memurlarının almış oldukları ücret konusunda İbn Havkal'da yer alan bilgiler oldukça dikkat çekicidir. O, farklı alanlarda görev yapan devlet memurlarının almış oldukları ücretin birbirine denk olduğunu söylemektedir. Bu bağlamda âmil, kadı, şihne (sâhib-i şurta) , berid âmili gibi görevliler aynı ücreti almaktaydılar. Görevlilerin almış oldukları ücretin ne kadar olduğuna dâir somut bir örnek olsun diye de İbn Havkal, Horasan ve Mâverâünnehir'de görev yapan berid âmillerinin almış oldukları ücreti şehir şehir sıralamaktadır. Buna göre Nişabur'da görev yapan bir berid âmili üç bin dirhem, Nişabur'un en önemli beldeleri arasında yer alan Tus'ta görevli bir berid âmili ise üç yüz dirhem maaş almaktaydı.¹⁵⁵⁶ Yukarıda verilen bilgiler değerlendirildiğinde Nişabur'da görev yapan âmilin, kadının, şihnenin de üç bin dirhem maaş aldıkları anlaşılmaktadır.

1552-İbn Funduk el-Beyhâkî, s. 117; es-Seâlibî, IV, s. 481-482 ; es-Sem'ânî,V, s. 479.

1553-es-Sem'ânî,V, s. 474, 549.

1554-Öztürk, s. 205.

1555-Ebu'l-Fadl Beyhâkî, s. 295 vd. ; Gerdizi, s.100-102.

1556-İbn Havkal, s. 470.

V. BÖLÜM

NİŞABUR'UN EKONOMİK DURUMU

A. ZİRAAT VE HAYVANCILIK

Nişabur gerek coğrafi konumunun gerekse ikliminin müsait olması hasebiyle halkının ziraatla meşgul olduğu, dolayısıyla da çeşitli tarım ürünlerinin yetiştirildiği bir bölgedir. Onun bu özelliği kaynakların en fazla üzerinde durduğu hususlardan biridir.¹⁵⁵⁷ Nitekim Tâhirî Hânedânî'na mensup bir asilzâdenin söylemiş olduğu şiirde yer alan şu sözler, Nişabur'un bu durumunu en güzel şekilde ifade etmektedir: “ Nişabur güzel toprağı ve çok merhametli Tanrı'nın ona her şeyi bol olarak bağışlaması ile tüm dünyada emsalsizdir.”¹⁵⁵⁸ Saffârî idârecilerinden Amr b. Leys'te Nişabur'un toprağındaki verimliliği gördüğü zaman: “ Öyle bir yer ele geçirmişiz ki onun toprağı yenebilir, kendiliğinden biten otları çok güzel bir rivas gibidir. Taşları firûze gibidir.”¹⁵⁵⁹ Demekten kendini alamamıştır.

Nişabur'un toprağıının verimli olmasında ve yetiştirilen ürünlerin çeşitlilik göstermesinde bölgedeki sulama kanallarının rolü büyüktür.¹⁵⁶⁰ Şehirdeki sulama kanallarının geçmişi kaynakların verdiği bilgilere göre Pişdâdî Hükümdarı Menûçih'r Dönemi'ne kadar gitmektedir.¹⁵⁶¹ Nitekim bölgede yapılan kazılar İslam öncesi dönemde Nişabur'un güzel bir sulama kanalı ağına sahip olduğunu göstermektedir.¹⁵⁶² Doğal olarak, bölgenin İslam hâkimiyetine girdiği dönemde de sulama kanallarının varlığı devam etmiş ve bu kanallar şartların ve zamanın ihtiyaçlarına göre tekrar yenilenmiştir. Nişabur'da kanalların sayısı o kadar fazlaydı

¹⁵⁵⁷-İstahrî, s. 205 ; İbn Havkal, s. 433 ; *Hudud al-A'lam*, s. 102 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsım fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 300, 318-319, 323, 336, vd.

¹⁵⁵⁸-Tha'âlibî, *The Latâ'if al-Ma'ârif*, Translated with introduction and notes by C. E. Bosworth, Edinburg 1968, s. 133.

¹⁵⁵⁹-Tha'âlibî, s. 131.

¹⁵⁶⁰-İstahrî, s. 204 ; İbn Havkal, s. 433 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsım fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, 50, 329 ; Mustawfî Qazvinî, s. 183 ; en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 121 ; Bosworth, *Tarih-i Gazneviyân*, s. 153 ; Strange, s. 384.

¹⁵⁶¹-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 118, 138 ; Mustawfî Qazvinî, s. 182.

¹⁵⁶²-Grayeli, s. 214.

ki her evin kendine mahsus yerin altından giden bir su kanalı mevcuttu. Yer seviyesinin yüz adım kadar aşağısında bulunan su kanallarına akan su, şehrin kuzeydoğu yönünde bulunan dağlardan gelmekteydi.¹⁵⁶³ Bu cihetten gelen Segâver Irmağı doğduğu yer olan Büştakân köyünden Nişabur'un bulunduğu bölgeye gelene kadar 70 millik (112.63km.) bir mesâfe katetmekteydi.¹⁵⁶⁴ Yolu üzerinde bulunan yetmiş değirmenin su gücünü karşılayan bu ırmak, Nişabur'un bulunduğu arazi üzerinde iki fersah (11525.6m.) yol aldıktan sonra şehre akmaktaydı.¹⁵⁶⁵ Sulama kanallarının kimi yerde üzerleri açık kimi yerde de üzerleri kapalı bir şekilde su taşıdığı anlatılmaktadır.¹⁵⁶⁶ Evlerde gerek içmede ve diğer ihtiyaçları gidermede gerekse ev etrâfında bulunan küçük bahçelerin sulanmasında kullanılan suyu taşıyan kanallar üzerleri kapalı bir şekildeydi ve evlerin altındaki su depolarına su taşımaktaydılar. Bu depolar Yaz Mevsimi'nde insanların soğuk su ihtiyacını da karşılamaktaydılar.¹⁵⁶⁷ İrmaktan suyun şehre getirilmesini sağlayan, şehrin içerisinde ilerleyip mahallelere dağılan ve şehri dolaştıktan sonra dış kesimlerdeki tarla ve bostanlara ulaşan kanallar ise üzerleri açık bir şekilde su taşımaktaydılar.¹⁵⁶⁸ Kanalların bu şekilde ayrılması insanların içmesi ve temizlenmesinde kullandıkları suyun temiz tutulması için gösterilen hassâsiyeti gözler önüne sermektedir.

Nişabur'da kaynakların isimlerini zikrettikleri kanallar şunlardır: Hîre Kanalı, Bilfevâ Kanalı, Ma'mer Kapısı Mahallesi Kanalı, Attarların bulunduğu mekana su götüren kanal, Ebû Amr Haffâf Kanalı, Şâziyah Kanalı, Suvâr-ı Kârîz (Kârîn)

1563-Mustawfî Qazvinî, s. 185 ; Bosworth, *Tarih-i Gazneviyân*, s. 157 ; Strange, s. 384-385.

1564-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rîfeti'l-Ekâlîm*, s. 329 ; Mustawfî Qazvinî, s. 185 ; Bosworth, *Tarih-i Gazneviyân*, s. 157 ; Strange, s. 385-386.

1565-Mustawfî Qazvinî, s. 185 ; Bosworth, *Tarih-i Gazneviyân*, s. 157 ; Strange, s. 386.

1566-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rîfeti'l-Ekâlîm*, s. 329.

1567-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rîfeti'l-Ekâlîm*, s. 329 ; Bosworth, *Tarih-i Gazneviyân*, s. 157.

1568-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rîfeti'l-Ekâlîm*, s. 329 ; Bosworth, *Tarih-i Gazneviyân*, s. 157.

Kanalı, Sehl Tâşın Kanalı, Hamre-i ‘Ulyâ Kanalı, Cehm Kanalı, Cevrî Kanalı.¹⁵⁶⁹

Şehirde mevcut olan kanalların bakımlarının yapılması ve yeni kanalların açılması herkesin yapabileceği bir iş değildi ve uzmanlık istemekteydi. Hâl böyle olunca Nişabur’da işleri kanal kazıcılığı olan kişiler yetişmeye başlamıştır. Bu meslek birçok meslekte olduğu gibi babadan oğula geçen bir meslek dalıydı.¹⁵⁷⁰ Kanalların yapımında ve onarımında çalışacak kişilerin temininin yanında bu işler için büyük paralar gerekmekteydi. Sele sebep olan yağmurlar ve nehir suyunun yükselmesine neden olan karların erimesinden doğan âni su taşkınları bu kanalların en büyük düşmanıydı. Böyle bir kazaya uğramış kanalların tamiri veya ihtiyaç duyulan yeni kanalların kazılması için yöneticilerin ya da eşraftan kimselerin devreye girdiklerini görmekteyiz. Örneğin, Abdullah b. Tâhir’in bu işler için servetinden bir milyon dirhem harcadığı¹⁵⁷¹, Sâmânîler Dönemi’nde şehrin reisliğini yapan Ebu’l-Kâsım el-Mikâilî’nin birçok su kanalının kazımına öncülük ettiği¹⁵⁷² rivâyet edilmektedir.

Şehirde bulunan su kanallarının her evin kendisine âit kısımlarından başka bütün ahâlînin ortak kullanımında olan bölümleri de mevcuttu. Bu bölümlerin kullanılmasında zaman zaman kavgalar çıkmaktaydı. Çıkan kavgalar hem barış ortamının bozulmasına hem de sulama düzensiz yapıldığı için verimin azalmasına neden olmaktaydı. Bu kargaşayı çözmek için Abdullah b. Tâhir Horasanlı ve Iraklı fakîhlerden bir komisyon oluşturmuştur. Kitâbu’l-Kunîy (Kanallar Kitabı) isminde bir kitap hazırlayan komisyon eserini Abdullah b. Tâhir’e sunmuştur. Kanalların kullanımı konusunda pek çok kural ihtivâ eden bu eser daha sonraki dönemler için de

1569-Makdisi, *Ahsenü’l-Tekâsım fi Ma’rifeti’l-Ekâlîm*, s. 329 ; Bosworth, *Tarih-i Gazneviyân*, s. 157 ; H. E. Wulff, “ The Qanats of Iran ”, *Scientific American*, CCXVIII/4, 1968, s. 96-97 ; Öztürk, s. 173.

1570-Öztürk, s. 173.

1571-Gerdizi, s. 3-4.

1572-Ebu’l-Fadl Beyhâkî, s. 295 vd. ; Gerdizi, s. 100-102.

bu sahada önemli bir başucu kitabı olmuştur.¹⁵⁷³ Referansını Kitâbu'l-Kunîy'den alan sisteme göre, Kıvâm veya Hifâze ismi verilen görevliler tarafından tutulan su dağıtım defterlerine göre işler yürümekteydi.¹⁵⁷⁴ Suyun vatandaşa düzenli olarak dağılımının, kanalların temiz tutulmasının, hasar gören ve yıpranan kanalların tâmirinin, yeni kanalların kazılmasının, karşılaşılabilecek doğal afetlere karşı hazırlık yapılmasının ve afet anında gerekli tedbirlerin alınmasının bu görevlilerin yükümlülükleri arasında bulunduğunu düşünmekteyiz.

Şehrin su ihtiyacını karşılayan ve ayrıca anlatılan rivâyetlere göre, içerisinde bol olarak bulunan balıklar vâsıtasıyla halkın balık ihtiyâcını da gideren¹⁵⁷⁵ sulama kanallarının, sadece nehirlerden beslenmediklerini bunun yanında yağın yağmur sularından¹⁵⁷⁶ ve açılan tatlı su kuyularından¹⁵⁷⁷ da beslendikleri zikrolunmaktadır.

Siyahımsı bir renkte, bol miktarda humus ihtivâ eden ve çok verimli olan¹⁵⁷⁸ Nişabur topraklarının daha iyi sulanması için kendisine bağlı bulunan beldelerin ve köylerin akarsu kenarlarına kurulmuş olduğunu görmekteyiz.¹⁵⁷⁹ Makdisî, Nişabur'un bereketliliğiyle ün yapmış olan dört bölgesinden bahsetmektedir ki bu bölgeler şehre bağlı birçok yerleşim yerini içine almaktaydı. Verimliliği ile ünlenmiş dört bölge şu şekilde sıralanmıştır: eş-Şâmât, Rîvend, Mâzûl, Büştefrûş.¹⁵⁸⁰

Nişabur'un tarımsal yönden gelişmesinde bölgede hüküm süren idârecilerin de katkıları olmuştur. Abdullah b. Tâhir bu idârecilerden biridir. O, ülkenin gelişmesinde tarımın çok önemli bir yerinin olduğunu bildiği için çiftçilere büyük

1573-Gerdizî, s. 3-4 ; Kurt, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, s. 205 ; Öztürk, 174.

1574-Bosworth, *Tarih-i Gazneviyân*, s. 157-158 ; Wulff, s. 97 ; Öztürk, s. 173-174.

1575-Fraser, *Narrative of A Journey into Khorasan in The Years 1821-1822*, London 1825, s. 406.

1576-Ibn Havkal, s. 433 ; Uslu, s.27.

1577-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 329.

1578-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 333; Fraser, s.391 ; Bosworth, *Tarih-i Gazneviyân*, s. 154. Nişabur'un önemli bir yerleşim yeri olan Zûzen Mıntıkası'nda yenilebilen kil çıkarıldığı ve bunun diğer bölgelere ihrac edildiği zikrolunmaktadır. (Tha'âlibî, s. 132 ; Mehdi-i Muhakkık, " Hâk-i Nişabur ", *Yağma*, sa: 240, 1347 hş., s. 321, vd.).

1579-Istahrî, s. 204-205 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 331; Bosworth, *Tarih-i Gazneviyân*, s. 153.

1580-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 316-317; en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s.138-139 ; Strange, s. 387.

değer ve destek vermiştir. Emrindeki yöneticilere çiftçilerle iyi ilişkiler kurmaları, onlardan zayıf düşenlerin desteklenmeleri yolunda emir ve tavsiyelerde bulunmuştur. Abdullah b. Tâhir'in çiftçiler husûsunda emirlere konuyu öğretmeye çalışığı anlaşılmaktadır: Onlara yapılan her türlü haksızlık haram kapsamına girmektedir.¹⁵⁸¹

Nişabur'da idârecilerin ziraatle uğraşan insanlara her konuda yardım ve destek çıkmalarının yanında yaptırmış oldukları bağ ve bahçelerle onlara örnek olduklarını görmekteyiz. Amr b. Leys'in Mâzûl Bölgesi'nin önemli yerleşim yerlerinden Büştekan'da yaptırmış olduğu bahçe hem tertip ve düzeni hem de yetiştirilen kuş üzümleri¹⁵⁸² ile yöresindeki çiftçilere güzel bir numûne olmuştur.

Nişabur ve ona bağlı olan bölgelerde gerçekleştirilen tarımsal faaliyetler neticesinde yetiştirilen ürünler ve yetiştikleri yerler şunlardır:

Hubûbat: Hubûbat ekiminin yapıldığı yerler: Üstuvâ¹⁵⁸³, Câcerm¹⁵⁸⁴, İsferyân¹⁵⁸⁵ ve Bâherz¹⁵⁸⁶ beldeleridir.

Mısır: İsferyân ve Câcerm beldeleri aynı zamanda mısır üretiminin yapıldığı yerlerdir.¹⁵⁸⁷

Pirinç: Pirinç, İsferyân'de bol miktarda yetişmektedir.¹⁵⁸⁸

Üzüm: Nişabur'da en çok yetişen ve kalitesiyle meşhur olan ürün üzümdür. Rîbâs¹⁵⁸⁹ ismi verilen, bir çeşit Bektâşî üzümünü andıran¹⁵⁹⁰ ve kuş üzümü olarak ta bilinen bu üzüm cinsi Nişabur ile özdeşleşmiştir. Üzüm, Nişabur'un hemen her

1581-Gerdizî, s. 3-4 ;Bosworth, " The Tahirids and Saffarids ", IV, s. 106 ; Kurt, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, s. 205.

1582-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 317; Strange, s. 387.

1583-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 318-319; Usta, s. 338.

1584-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 318; Mustawfî Qazvinî, s.186 ; Strange, s. 392.

1585-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 318; Mustawfî Qazvinî, s.186 ; Strange, s. 393.

1586-Spuler, " Bakharz ", *The Encyclopaedia of Islam*, I, Leiden, 1949, s. 952.

1587-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 318; Mustawfî Qazvinî, s.186 ; Strange, s. 392-393.

1588-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 318; Strange, s. 393; Usta, s. 338.

1589-Bu üzüm için ayrıca bkz: Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 310 ; *Hudud al-'Alam*, s. 105 ; Tha'âlibî, s. 131 ; Grayeli, s. 235.

1590-Uslu, s. 153.

bölgesinde üretilmekteydi. Bu yerler: İsferyân¹⁵⁹¹, Rîvend¹⁵⁹², Havâf (Hâf)¹⁵⁹³, Sebzvâr¹⁵⁹⁴, Tus¹⁵⁹⁵, Büştekan¹⁵⁹⁶, Bâherz¹⁵⁹⁷ dir.

Ayva: Nişabur'un Rîvend beldesi hiçbir yerde görülmemiş ayvaları ile ünlenmiştir.¹⁵⁹⁸

Nar: Havâf bol miktarda nar yetiştirilen bir bölgedir.¹⁵⁹⁹

Pamuk: Nişabur'un bir başka tarım ürünü pamuktur.¹⁶⁰⁰ Pamuk bölgenin birçok yerleşim biriminde üretilmekteydi. Bu yöreler şunlardır: Buzcân¹⁶⁰¹, Hâyemend¹⁶⁰², Selûmek¹⁶⁰³, Senkân¹⁶⁰⁴, Zûzen¹⁶⁰⁵

Kaysı: Büştefrûş Bölgesi Kaysıları ile meşhur bir yerleşim yeri idir.¹⁶⁰⁶

Fındık: İsferyân birçok ürünün yanında fındığın da üretiminin yapıldığı bir yerdir.¹⁶⁰⁷

İncir: Nişabur'un Tus Beldesi'nde incir yetiştirilmektedir.¹⁶⁰⁸

Erguvan: Erguvan ağacı Nişabur'da bol miktarda bulunan bir ağaçtır. Onun çiçeğinden yağ üretilmekteydi. Bu yağı Nişabur'luların banyo yaptıktan sonra bedenlerine sürdükleri rivâyet edilmektedir.¹⁶⁰⁹

1591-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 316, 318 ; Strange, s. 393 ; Usta, s. 339.

1592-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 323; Strange, s. 387 ; Usta, s. 339.

1593-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 300; en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 141 ; Uslu, s. 32.

1594-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 317, 318 ; Mustawfî Qazvinî, s.186 ; Strange, s. 391.

1595-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 319 ; Mustawfî Qazvinî, s.186 ; Strange, s. 390.

1596-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 317; Strange, s. 387.

1597-Spuler, " Bakharz ", *The Encyclopaedia of Islam*, I, s. 952.

1598-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 316 ; Strange, s. 387 ; Usta, s. 340.

1599-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 300; en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 141 ; Uslu, s. 32.

1600-Hudud al- 'Alam, s. 102.

1601-Bückher, " Türbet-i Şeyh Câm ", *MEB., İA.*, XII/2, s. 140 ; Cornu, s. 147; Uslu, s. 31.

1602-Hudud al- 'Alam, s. 103.

1603-Hudud al- 'Alam, s. 103 ; İbn Havkal, s. 433.

1604-İbn Havkal, s. 433 ; *Hudud al- 'Alam*, s. 103 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 27, 351, 352 ; Yâkut el-Hamevî, III, s. 160.

1605-İbn Havkal, s. 433 ; *Hudud al- 'Alam*, s. 103 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 50, 300, 326; en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 141 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, II, s. 958-959 ; İbn Fazlullah el Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, nşr. Fuat Sezgin, I-XXVII, Frankfurt 1408-9 / 1988-89, II, s. 13 ; Hâzîmî, *Me'tefeka Lafzu ve İftereka Müsemmah fî'l-Emâkin ve'l-Büldâni'l- Müştebeheti fî'l-Hattî*, nşr . Fuat Sezgin, Frankfurt 1407 / 1986, s. 206.

1606-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 300, 316, 317 ; Strange, s. 387.

1607-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 318 ; Mustawfî Qazvinî, s.186 ; Strange, s. 393.

1608-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 319 ; Strange, s. 390.

Zirişk: Nişabur'un Dizbâd-ı 'Ulyâ ve Dizbâd-ı Süflâ isimleri verilen iki köyünde reçel yapımında ve tıp alanında kullanılan rengi kırmızı, tadı ekşi olan bir meyve üretilmekteydi. Bu meyvenin ismine zirişk denmekteydi.¹⁶¹⁰

Elma: Dizbâd-ı 'Ulyâ Köyü'nde bol miktarda elma ağacı vardı.¹⁶¹¹

Kiraz: Dizbâd-ı 'Ulyâ Köyü'nde bol miktarda kiraz ağacı vardı.¹⁶¹²

Badem: Nişabur'da yetişen ürünler arasında bademin de adı geçmektedir.¹⁶¹³

Nilüfer: Bir çeşit çiçek cinsi olan nilüfer, Nişabur'a dışarıdan getirilen bir bitkidir.

Böyle olduğu halde burada da üretilen ürünler arasındaydı.¹⁶¹⁴

Mantar: Mantar da bölgede bol miktarda bulunan bir ürün idi.¹⁶¹⁵

Yukarıda ismini saydığımız ürünlerin yanında Nişabur ekili tarlaları, otlakları, ağaçları ile zengin bir bitki örtüsüne sahipti.¹⁶¹⁶ Bölgede yetiştirilen tarım ürünleri bölge halkının ihtiyaçlarını karşıladığı gibi kimi ürünler de ihrac edilmekteydi. İhrac ürünlerin başını pamuk almaktaydı.¹⁶¹⁷ Kayısı meyvesi de diğer bölgelerden bol talep alan bir ürün idi.¹⁶¹⁸ Câcerm bölgesindeki çınar ağaçlarının kabukları diş ağrısına iyi geldiği için özel bir şekilde soyulup hazırlandıktan sonra ihraç edilmekteydi.¹⁶¹⁹ Nişabur'da üretilen ayva ve üzümün de ihrac edildiğini kaynaklar rivâyet etmektedir.¹⁶²⁰ Hubûbatta M. X. Yüzyıl'da dış bölgelere ihrac edilen tarım ürünleri arasındaydı.¹⁶²¹ Türk bölgelerine ve Mısır'a ihrac edilen

1609-en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 137 ; Grayeli, s. 240-241.

1610-Grayeli, s. 219.

1611-Grayeli, s. 219.

1612-Grayeli, s. 219.

1613-İbn Funduk Beyhâkî, s. 146-147.

1614-İbn Funduk Beyhâkî, s. 146-147.

1615-Mehdî-i Muhakkık, *Hâk-i Nişabur*, s. 321, vd.

1616-Hudud al- 'Alam, s. 102-103.

1617-Istahrî, s. 205 ; İbn Havkal, s.433 ; *Hudud al- 'Alam*, s. 102 ; Strange, s. 384.

1618-Makdisî, *Ahsenü 'l-Tekâsîm fî Ma'rifeti 'l-Ekâlîm*, s. 316-317 ; Strange, s. 387.

1619-Mustawfî Qazvinî, s. 186, 196 ; Strange, s. 392.

1620-Makdisî, *Ahsenü 'l-Tekâsîm fî Ma'rifeti 'l-Ekâlîm*, s. 316, 318 ; Strange, s. 387, 393 ; Spuler, " Bakharz ", *The Encyclopaedia of Islam*, I , s. 952.

1621-Spuler, " Bakharz ", *The Encyclopaedia of Islam* , I , s. 952.

mantarda yöreye gelir getiren önemli bir ürün idi.¹⁶²²

İncelediğimiz dönem Nişabur’unda gerçekleştirilen hayvancılık faaliyetleri konusunda ulaşabildiğimiz kaynaklarda net ve doyurucu bilgiler fazla yoktur. Bilgilerin yeterli olmaması tarım faaliyetlerinin bol olarak yapıldığı bir bölgede hayvancılığın çok ta fazla değer görmediği anlamına gelmemelidir. Zîrâ Horasan Bölgesi’nde hemen hemen her evin önünde büyük ve küçük baş hayvanların beslendiği ağıl ve ahır gibi yerlerin mevcûdiyetinden günümüz araştırmacıları bahsetmektedir.¹⁶²³ Nişabur’un beldelerinden Mezînân, Carmegân, Turtit, Kunder, Buzcân, Hâyمند, Senkân, Selûmek, Zûzen gibi yerleşim birimlerinde hayvanların otlaması için gerekli olan otlakların olduğu anlatılmaktadır.¹⁶²⁴ Buralarda otlakların olması hayvancılık faaliyetlerinin büyük çaplı olmasa da yöre halkı tarafından yapıldığını göstermektedir. Nişabur’da büyük baş hayvancılığın yapıldığına dâir önemli bir ipucu da Mustavfî’nin Câcerm’i anlatırken, bu yerleşim merkezinin etrafındaki ovanın sığırların yedikleri zaman zehirlendikleri çimenlerle kaplı olduğuna dâir verdiği bilgide yer almaktadır.¹⁶²⁵

Nişabur’da insanların meşgul oldukları bir başka faaliyet alanı ipek böcekçiliğiydi. Bu faaliyet sonucunda yeterli olmasa da elde edilen ipek işlenerek çeşitli kumaşlar ve elbiseler üretilmekteydi. İpekli mâmüller sadece bölge halkının ihtiyaçlarını karşılamakla kalmamakta aynı zamanda Nişabur’un en önemli ihrac ürünlerinden birini oluşturmaktaydı.¹⁶²⁶

Bal üretimi de Nişabur’da önemli bir iş koluydu. Kaynaklar bu bölgenin dört

1622-Mehdî-i Muhakkık, *Hâk-i Nişabur*, s. 321, vd. ; Öztürk, s.170.

1623-Uslu, s. 160.

1624-*Hudud al- ‘Alam*, s. 102-103.

1625-Mustawfî Qazvinî, s. 186.

1626-İstahrî, s. 205 ; İbn Havkal, s. 433 ; *Hudud al- ‘Alam*, s. 102 ; Strange, s. 384, 386.

mevsim taze ve sulu meyvelerinden bahsederken balının da meşhur olduğunu bildirmektedir.¹⁶²⁷

B. TİCARET

Nişabur yayıldığı coğrafi alan ile Horasan Bölgesi'nde gerek doğu-batı gerekse kuzey-güney istikâmetinde seyreden ticaret yollarının önemli kesişme noktası üzerinde bulunmaktaydı. Bu ticaret güzergâhlarının en ünlüsü olan ve doğu-batı yönünde seyreden ipek yolu, Çin'den Abbâsî İktidârı'nın merkezi Bağdat'a kadar uzanırken en önemli durak noktalarından birini Nişabur teşkil etmekteydi. Bağdat'tan doğu istikâmetine doğru ilerleyen bu yol, Hemedân, Rey, Damgan, Nişabur, Merv, Âmul, Buhâra, Semerkant, üzerinden Zâmin'e ulaşmakta, buradan Fergana ve Şaş yönüne doğru iki kola ayrılmaktaydı. Fergana'ya ayrılan yol Ahsikes ve Özkent'e uğradıktan sonra Doğu Türkistan sınırlarına girmekte ve Çin'e ulaşmaktaydı. Şaş'a ayrılan yol ise İsficâb ve Talas üzerinden Çin'e gitmekteydi. Bu iki yol Tung Huang'da birleşip Çin'in merkezine varmaktaydı.¹⁶²⁸ Nişabur, Hazar'ın güneyinden Merv'e oradan da güneye Horasan'ın içlerine doğru yayılan genelde Bulgar Türkleri ve Harizm'li tüccarlar tarafından kullanılan ticaret yolunun da önemli kavşak noktalarından biri idi.¹⁶²⁹ Öte yandan Tibet'li ve Hint'li tüccarlar, Orta Asya ve Horasan içlerine mallarını pazarlamak için İran'ın güneyindeki Sistan'a geçip Kâbil ve Gazne'ye gelmekte buradan Belh, Herat, Nişabur üzerinden Horasan'a geçmekte veya kuzeye Buhâra'ya doğru gitmekteydiler.¹⁶³⁰ Kureyş'li tüccarların Suriye ve Mezopotamya kanalı ile Taif'in küçük çekirdekli,

¹⁶²⁷-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 114.

¹⁶²⁸-İbn Hurdazbih, s. 25 ; Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, trc. Enver Ziya Karal, Ankara 1975, s. 53-54 ; Berthold Spuler, " Trade in The Eastern Islamic Countries in The Early Centuries ", *Islam and The Trade of Asia*, ed. D. S. Richards, Oxford 1970, s. 14-15 ; Hasan İbrahim Hasan, *Târihu'l-İslâm*, I-IV, Kahire 1976, III, s. 275 ; Nebî Bozkurt, " İpek Yolu ", *DİA.*, XXII, s. 371-372 ; Uslu, s. 154 ; Usta, s. 343.

¹⁶²⁹-Heyd, s. 53-54 ; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 255 ; Şeşen, s. 48.

¹⁶³⁰-Uslu, s. 156 ; Usta, s. 343.

yumuşak cins üzümlerini Horasan'a getirdikleri zaman¹⁶³¹ başta Nişabur olmak üzere Merv ve diğer önemli beldelere uğramış olduklarını tahmin etmek zor olmasa gerektir.

Nişabur'un ticârî yönden gelişmesinde, Tâhirîler Dönemi'nden itibaren başlayan Horasan bölgesinin merkez olma konumunu, Sâffârî ve Sâmânî idârelerinde de sürdürmesi etkili olmuştur. Horasan Bölgesi'ne uğrayan tüccarlar Nişabur'un bu önemli konumundan dolayı buraya uğramamazlık edememekte, getirdikleri ürünleri Nişabur pazarlarında alıcıya çıkarmaktaydılar. Makdisi'nin ifâdesiyle Fars, Kirman, Hindistan gibi güney memleketleriyle Rey, Cürcan ve Harizm'in ticaret mallarının deposu¹⁶³² durumunda olan Nişabur'un bu durumu yukarıda anlattıklarımızı teyit etmektedir.

Şehirde bulunan kervansaraylar, hanlar, oteller, malların saklandığı depolar tüccar kâfilelerinin buraya gelmesini kolaylaştırmaktaydı.¹⁶³³ Nişabur'a gelen ticaret erbâbı hayvanlarının bakımını ve dinlenmesini sağlayabildikleri gibi kendileri de temizlenme, dinlenme ve yeme içme imkanlarına sahip olabiliyorlardı. Şehirde bulunan hanların ve otellerin en önemli özelliklerinden birisi pazar yerlerine ve dükkanlara yakın yerlerde bulunmalarıydı.¹⁶³⁴ Dükkanların ve otellerin bulundukları sokaklar şehir mimarisi için de bir düzen ve zenginlik kaynağıydı. Nitekim Honigmann, Nişabur'da ticaret için kullanılan dükkanlar ve tüccarların kaldıkları otellerle dizayn edilmiş elli kadar sokaktan bahsetmekte, bu sokakların şehri düz bir çizgi halinde geçerken birbirlerini de dik olarak kestiklerini anlatmaktadır.¹⁶³⁵ Nişabur'un hanlarından ve otellerinden söz eden İbn Havkal, bu otellerde konaklayan

1631-Neşet Çağatay, *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi*, Ankara 1989, s. 154.

1632-Makdisi, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rîfeti'l-Ekâlîm*, s. 51.

1633-İbn Havkal, s. 432.

1634-İbn Havkal, s. 432.

1635-Honigmann, "Nişapur", *MEB., İA., IX*, s. 303.

ticaret erbâbının zenginliğinden, hanlara ve depolara indirilen malların çeşitliliğinden bahsetmekte ve bu konaklama yerlerinin benzerlerinin zor bulunacağına vurgu yapmaktadır.¹⁶³⁶ Şehirdeki konaklama yerlerinin bir diğer özelliği de çeşitli sanat erbâbının kalabileceği ve ürünlerini saklayabileceği şekilde özel tip konaklama yerlerinin mevcut olmasıydı.¹⁶³⁷ Bu özellik çeşitli meslek dallarında faaliyet gösteren tüccarların Nişabur'u tercih etmelerinde önemli bir etkendi. Tüccar kâfilelerinin kaldıkları hanlara sadece şehrin merkezinde rastlanılmamaktaydı. Nişabur'a bağlı olan birçok belde de hanlar mevcuttu. Bu beldelerden biri Azâdvâr'dır. Burası tüccarların eserlerini sergileyebildikleri Pazar yerlerinin yanı sıra hanlarıyla da meşhurdu.¹⁶³⁸

Nişabur'daki ve ona bağlı beldelerdeki pazar yerleri inşâ ediliş şekilleri, büyüklükleri, ticârî canlılıkları ve içlerinde bulundurdıkları malların çeşitliliği ile bölgenin bir ticaret merkezi durumuna gelmesinde en büyük katkıyı yapmaktaydılar. Nişabur'da iki büyük pazar yeri bulunmaktaydı. Bunlar: Murabbâtü'l-Kebîre ve Murabbâtü's-Sağîre diye isimlendirilmekteydi.¹⁶³⁹ Şehrin rabaz denilen bölümünde bulunan bu pazar yerlerinden en büyüğü olan Murabbâtü'l-Kebîre, bir yandan Ma'mer Mezarlığı'na, bir yandan Hüseyiniyyîn Mezarlığı'na, bir yandan da Serpûl Mahallesi'ne kadar uzanmaktaydı.¹⁶⁴⁰ Murabbâtü's-Sağîre ise Hüseyiniyyîn Meydanı civârındaydı.¹⁶⁴¹ Bu iki pazar yerinde de alış veriş yapılan ve her türlü ticaret eşyasının bulunabildiği dükkanlar yer almaktaydı. Dükkanlar gelişi güzel değil yukarıda da temas ettiğimiz gibi birbirlerini dik olarak kesen ve her biri şehri düz bir

¹⁶³⁶-İbn Havkal, s. 432.

¹⁶³⁷-İbn Havkal, s. 432.

¹⁶³⁸-Strange, s.392.

¹⁶³⁹-İstahrî, s. 204 ; İbn Havkal, s. 432.

¹⁶⁴⁰-İstahrî, s. 204 ; İbn Havkal, s. 432.

¹⁶⁴¹-İstahrî, s. 204 ; İbn Havkal, s. 432.

çizgi halinde bölen elli kadar cadde üzerine serpiştirilmişti.¹⁶⁴² Dükkanların yer aldıkları caddeler şehrin kuzey tarafındaki nehrin üzerinde bulunan köprüye kadar uzanmaktaydılar.¹⁶⁴³ Pazar yerlerindeki dükkanların önemli bir özelliği de aynı cins ürün satan yerlerin bir araya toplanması ve günümüzde site diye tâbir ettiğimiz yapılanma biçimine gidilmesidir.¹⁶⁴⁴ Bu çeşit bir yapılanma ile hem aynı işi yapan esnaf birbiri ile yardımlaşma şansına sahip olmakta hem de müşterilerin almak istediği ürünü almak için bütün pazarı dolaşmalarına gerek kalmamaktaydı. Aynı ürünü satan birden fazla dükkanın bir arada olması müşteriye tercih imkanı vermektedir.

Nişabur'un önemli beldelerinde mevcut olan pazarlar da canlılıkları ve ürün çeşitleri ile Nişabur'u aratmamaktaydı. Makdisi Tus'u tanıtırken, onun çok güzel bir şekilde donanmış ve her türlü ticârî eşyanın bulunabildiği pazarlarına da değinmiştir.¹⁶⁴⁵ Sebzvâr, Câcerm ve Azâdvâr da ticaret kervanlarının uğradığı, kalmaları için hanların mevcut olduğu, tüccarların ürünlerini gönül rahatlığı ile satışa sundukları pazarların bulunduğu yerleşim birimleriydi.¹⁶⁴⁶

Nişabur'da gerçekleştirilen ticârî faaliyetler pek çok ürün üzerinden yapılmaktaydı. Bu ürünlerin bir kısmı buradan diğer bölgelere ihrâc edilmekte, bir kısmı da farklı yerlerden ithâl edilmekteydi. İhrâc edilen ürünlerin başını tarım ürünleri çekmekteydi.¹⁶⁴⁷ Tarım ürünleri sadece dış pazarlara sunulan ürünler değil aynı zamanda iç pazarların da vazgeçilmez ürünleri arasındaydı.

Tarım ürünlerinden başka ipek, pamuk ve ketenden üretilmiş kumaşlar,

1642-Strange, s. 384 ; Honigmann, " Nişapur ", *MEB.*, *İA.*, IX, s. 303.

1643-İbn Havkal, s. 432-433.

1644-İbn Havkal, s. 432-433.

1645-Makdisi, *Ahsenü 'l-Tekâsîm fî Ma'rîfeti 'l-Ekâlîm*, s. 319, 333.

1646-Makdisi, *Ahsenü 'l-Tekâsîm fî Ma'rîfeti 'l-Ekâlîm*, s. 318 ; Mustawfî Qazvinî, s. 186, 196.

1647-Nişabur'da ihrâc malı tarım ürünleri hakkında geniş bilgi Tarım ve Hayvancılık Bölümü'nde verildiğinden dolayı burada fazla detaya girilmemiştir.

elbiseler, sarıklar, yünlü baş örtüleri, kilim, halı ve seccâdeler diğer bir ihrâc kalemini oluşturmaktaydı.¹⁶⁴⁸ Nişabur başta olmak üzere Horasan ‘ın diğer önemli merkezlerinde üretilen ipekli kumaşlar o kadar fazla talep edilmekteydiki bu bölgenin ihrâcât hacmi en büyük ipekli kumaş ihrâcâtçısı Çin ile neredeyse boy ölçüşecek seviyeye gelmişti.¹⁶⁴⁹ Kaynaklar Abbâsi Halifesi Harun er-Reşid’in şahsi eşyaları ile dolu iki yüz odadan bahsederken bu eşyaların arasında Nişabur’da üretilmiş olan halıları da saymaktadırlar.¹⁶⁵⁰ Nişabur’da üretilen pamuklu dokumaların, halıların, kilimlerin, taylasanların (başa ve boyuna sarılan şal) tezgahları süslediği bir diğer yer de Hicâz çarşılarıydı.¹⁶⁵¹

Tus dağlarında samur, vaşak, sincap, kakum (kürkü makbul bir cins kedi), fenek gibi yabânî hayvanların avlanmaları sonucunda postlarından üretilen giysiler de hem iç piyasaya sürülmekte hem de ihrâc edilmekteydi.¹⁶⁵²

Nişabur’da gerçekleştirilen ticârî faaliyetler içerisinde maden ürünleri de önemli bir yer işgal etmekteydi. Bunlar arasında: yılan taşı olarak bilinen mâden¹⁶⁵³ elmas¹⁶⁵⁴, firûze¹⁶⁵⁵, demir¹⁶⁵⁶ gibi mâdenler yer almaktaydı. Bu madenler iç piyasada alıcıya sunuldukları gibi ihrac da edilmekteydi.

Başka beldelerden ithâl edilen ürünlerin arasında canlı hayvan, sansar, tilki ve benzeri hayvan derileri, keçe, sahtiyan (boyanmış ve cilâlanmış deri, tabaklanmış deri), kılıçlar, kayın ağacı kerestesi, fildişi, oklar, balık tutkalı, şahinler, balmumu,

1648-İstahrî, s. 205 ; İbn Havkal, s.433 ; *Hudud al- 'Alam*, s. 102 ; Makdisî, *Ahsenü 't-Tekâsîm fî Ma 'rifeti 'l-Ekâlîm*, s. 323, 324 ; Pope, *A Survey of Persian Art*, Oxford 1938, VI, s. 2276-2277 ; Strange, s. 384, 386 ; Savaget, *Historiens Arabes*, Paris 1988, s. 11-12 ; William el-Hâzin, *el-Hadâratü 'l-Abbâsiyye*, Beyrut 1992, s. 72 ; Salah Hüseyin Ubeydî, *el-Melâbisü 'l-Arabîyyeti 'l-İslâmiyye fî 'l-Asri 'l-Abbâsi*, Bağdad 1980, s. 72-73.

1649-Heyd, s. 44 ; Usta, s. 348.

1650-Pope, VI, s. 2276-2277 ; Savaget, s. 11-12 ; William el-Hâzin, s. 72.

1651-Uslu, s. 158.

1652-Uslu, s. 159.

1653-İbn Havkal, s. 434 ; Strange, s. 389.

1654-William el-Hâzin, s. 69.

1655-İstahrî, s. 205 ; İbn Havkal, s.434 ; Makdisî, *Ahsenü 't-Tekâsîm fî Ma 'rifeti 'l-Ekâlîm*, s. 320 ; Strange, s. 389.

1656-İbn Havkal, s. 434 ; Strange, 389.

amber, ham ipek¹⁶⁵⁷ gibi ürünler yer almaktaydı.

Nişabur, önemli ticaret yolları üzerinde bulunduğundan dolayı köle ticaretinde de önemli rol oynamaktaydı. İslam Dünyası'na yapılan köle sevkıyâtı ağırlıklı olarak Sûdan (zenci köleler), Orta ve Kuzey Avrupa (sakâlibe), Gayri Müslim Türk toprakları ve Hindistan'dan gerçekleşmekteydi.¹⁶⁵⁸ Köle sevkıyatlarında kullanılan güzergâhlardan Sûdan hâriç diğerlerinde Nişabur önemli noktalardan birini oluşturmaktaydı. Kuzeyden yapılan köle ticaretinde gerek Hazar Toprakları'ndan Horasan'a gerekse Volga ve Kama Nehirleri boyunca Bulgar Ülkesi'ne oradan da Harizm üzerinden Horasan'a gönderilen köleler iç kesimlere dağılırken Nişabur'a uğramaktaydılar. Türk ve Hint asıllı köleler de batıya doğru gerçekleştirilen sevkıyatlarda Nişabur'dan geçmekteydiler.

Nişabur'dan geçen köle sevkıyatlarından alınan vergiler önemli bir gelir kaynağı idi. İdâreciler köle başına vergi koymakta bu vergiyi de bu işle uğraşan tüccarlardan tahsil etmekteydiler.¹⁶⁵⁹ Kölelerin değerlenmesinde geldikleri yerlerin ve ırklarının önemi büyüktü. Türk Ülkelerinden gelen köleler güzellik ve değer bakımından diğerlerinden üstün tutulmaktaydılar.¹⁶⁶⁰ Nişabur'da idârecilerin merkezi idâreye ödemiş oldukları vergilerin içerisinde kölelerin yeri büyüktü. Örneğin, Abdullah b. Tâhir'in Halifeye ödediği verginin içerisinde Oğuz esirlerinden altıyüz bin dirhem değerinde iki bin kişinin bulunduğunu kaynaklar zikretmektedir.¹⁶⁶¹ Buna ilâveten yine Abdullah b. Tâhir'in M. 826 Yılı'nda Bağdat'a ödediği otuzsekiz milyon dirhem verginin içerisinde kölelerin de bulunduğu anlatılmaktadır.¹⁶⁶²

1657-Bosworth, *Tarih-i Gazneviyân*, s. 153 ; Şeşen, s. 268 ; Usta, 349.

1658-Usta, s. 346-347.

1659-Uslu, s. 157.

1660-Şeşen, s. 173

1661-İbn Hurdazbih, s. 39.

1662-Ebu'l-Ferec el-Kâtib el-Bağdâdî, s. 243.

Sâmânîler Dönemi'nde de köle sevkîyatı önemli ticârî gelirlerden birini oluşturmaktaydı.

C. İMÂLÂT

1- Dokuma

Nişabur ipek, pamuk, yün, keten dokumaların üretildiği, kilim, halı ve seccâdelerin dokunduğu önemli merkezlerden biriydi. Burada dokunan ürünler hem iç piyasaya sürülmekte hem de ihrâc edilmekteydi. Abbâsi Halifelerinin saraylarında, Hicâz pazarlarında, çok Tanrılı memleketlerde Nişabur patentli dokuma ürünlerine rastlanılmaktaydı.¹⁶⁶³ Burada üretilen attâbî ve seklatûnî ismi verilen kumaşlar, Bağdat ve İsfahan'da dokunanlarla boy ölçüşebilecek kalitedeydi.¹⁶⁶⁴

Nişabur'da dâhil olmak üzere Horasan'ın önemli merkezlerinde ipek, pamuk, keten dokumaların yapıldığı îmulathânelerin geçmişleri hakkında kaynaklar şu bilgileri vermektedirler: Sâmânî iktidârından önce Buhâra'da bir dokuma fabrikası mevcuttu. Bu fabrika ürettiği kumaşlarla ünlüydü ve Abbâsi Halifelerine ödenen vergilerin bir bölümü buradan karşılanmaktaydı. Ancak fabrika kapatıldı. Fabrikanın kapatılmasının ardından işsiz kalan dokuma ustaları Horasan'a ve diğer bölgelere göç ettiler. Bu ustalar gerekli araç ve gereçleri temin ederek îmulathâneler açtılar ve Horasan'da bu mesleğin yayılmasını sağladılar.¹⁶⁶⁵

Nişabur ve ona bağlı beldelerde dokunan tekstil ürünleri yukarıda da temas edildiği ezere çoğunlukla ipekli, pamuklu, yünlü ve keten olmak üzere çeşitlenmekteydi. İpekten îmul edilen kumaş ve elbiseler içerisinde el-Melaham isimli elbiseler, seklatûnî kumaşlar, el-Şahcâniyye isimli sarıklar, ibrişim elbiseler

¹⁶⁶³-Öztürk, s. 134.

¹⁶⁶⁴- Bosworth, *Tarih-i Gazneviyân*, s. 153 ; Öztürk, s. 166.

¹⁶⁶⁵-Narşahi, s. 39 ; Abdülhâlık Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi ", *Belleten*, LXIV, sa: 241, Aralık 2000, s. 778 ; Usta, s. 347.

yer almaktaydı.¹⁶⁶⁶ İpekten yapılmış kumaş ve elbiseler iç piyasada hâli vakti müsâit olanlar tarafından rağbet göstermekteydi. Bu ürünler genellikle ihrac edilmekteydi. Pamuklu kumaş ve elbiseler içerisinde ise Kerbâs isimli ince ve genellikle elde dokunan bir kumaş, el-Kutnü'l-Fâhire adlı bir kumaş, el-Hâfiyye, Beyne'l-Sevbeyn, el-Attâbî, el-Zerâifi, el-Muşî isimli elbiseler bulunmaktaydı.¹⁶⁶⁷ Nişabur'da halkın ipekli ürünlerden ziyâde pamuklu ürünlere rağbet ettiği anlaşılmaktadır. Bunda pamuklu ürünlerin daha ucuza alınabilmeleri etkili olmaktadır. Pamuklu ürünler de ipek dokumalar gibi ihrâc edilen tekstil ürünleri arasındaydı. Yünlü dokumalar arasında er-Rahtâc, et-Tahtâc isimli başörtüleri, taylasanlar (başa ve boyuna sarılan şal), çeşitli elbiseler vardı.¹⁶⁶⁸ es-Siyâbü's-Sâbirî Nişabur'da dokunan keten kumaşlardan biriydi.¹⁶⁶⁹ Yünlü ve keten kumaşlar da iç pazarda en fazla talep gören tekstil ürünleriydi. Ayrıca çelvâr ismi verilen pamuktan yapılmış kumaşlar, nakışsız ve sâde bir şekilde üretilen keçeler de Nişabur halkının genelinin tercih etmiş oldukları giyim malzemeleriydi.¹⁶⁷⁰

Nişabur ve civârında bu ürünlerden başka beyaz ve hafif kumaştan elbiseler, kilim, halı ve seccâdeler de dokunmakta ve dış pazarlarda talep görmekteydi.¹⁶⁷¹ Ayrıca Tus'ta yer alan dağlarda yaşayan samur, vaşak, sincap, kakım, fenek, gibi yabânî hayvanların avlanması sonucu ele geçirilen kürklerden elbise yapılmaktaydı.¹⁶⁷²

Şehirdeki bazı dokuma îmalathânelerinin tüm halka ürün çıkarmak yerine

1666-İstahrî, s. 205 ; İbn Havkal, s.433 ; *Hudud al- 'Alam*, s. 102 ; Makdisî, *Ahsenü 't-Tekâsîm fî Ma 'rifeti 'l-Ekâlîm*, s. 323-324 ; Öztürk, s. 166.

1667-İstahrî, s. 205 ; İbn Havkal, s.433 ; *Hudud al- 'Alam*, s. 102 ; Makdisî, *Ahsenü 't-Tekâsîm fî Ma 'rifeti 'l-Ekâlîm*, s. 323-324 ; Ubeydî, s. 73.

1668-Makdisî, *Ahsenü 't-Tekâsîm fî Ma 'rifeti 'l-Ekâlîm*, s. 323-324 ; Ubeydî, s. 73; Nişabur ve civarında yaşayan insanların giysileri konusunda ayrıca bkz : Eleanor Sims, “ In Persia From The Arab Conquest To The Mongol Invasion ”, *Encyclopaedia Iranica*, V, s. 767 ; Hüseyin Ali Beyhakî, “ Clothing of Khorasan ”, *Encyclopaedia Iranica*, V, s. 833; Teziminin ekler kısmına da bakılabilir.

1669-Makdisî, *Ahsenü 't-Tekâsîm fî Ma 'rifeti 'l-Ekâlîm*, s. 323-324 ; Ubeydî, s. 73.

1670-Bosworth, *Tarih-i Gazneviyân*, s. 153 ; Öztürk, s. 166.

1671-Makdisî, *Ahsenü 't-Tekâsîm fî Ma 'rifeti 'l-Ekâlîm*, s. 323, 324 ; Pope, VI, s. 2276-2277 ; Savaget, s. 11-12 ; William el-Hâzin, s. 72.

1672-Uslu, s. 159.

özel sipariş üzerine çalıştıkları görülmektedir. Bu îmalathânelerin en önemlileri tıraz ismi verilen ve saraylara tekstil ürünleri dokuyan îmalathânelerdi. Buralarda hazırlanan ürünler özel olduğu için genelde ipekten üretilmekte İran ve Türk sanatının karakteristik özelliklerini taşımaktaydılar.¹⁶⁷³

2- Çanak - Çömlek ve Topraktan Yapılan Diğer Ürünler

Topraktan eşya yapımı, incelediğimiz dönem Nişabur’unda tekstil îmalâtı kadar önemli bir sektördü. Nitekim yapılan kazılar sonucunda toprak ürünlerin fırımlandığı ocakların yıkıntılarına¹⁶⁷⁴ ve diğer bulgulara rastlanması bu cümlemizi desteklemektedir.¹⁶⁷⁵ Bu îmalât dalının Nişabur ve çevresine İran’ın diğer bölgelerinden gelmiş olduğu ve İranlı sanatçıların bu konuda büyük bir mahârete sahip oldukları rivâyet edilmektedir.

1935 Yılı’ndan itibaren Nişabur ve çevresinde başlayan kazı çalışmaları, uzmanlarca tespit edilen pek çok noktada gerçekleştirilmiştir.¹⁶⁷⁶ Tespit edilen noktalarda yapılan kazılar sonucunda eski dönemlere ait sikkeler, kâseler, çömlekler ve çeşitli ev eşyaları bulunmuştur. Kazıların yapıldığı merkezler: Sebz Pûşân, Tepe Medrese, Kanat Tepe, Köy Tepe, Falakî, Güney Boynuz, Sebz Pûşân yakınında bulunan ocak, Üzüm bağı Tepesi, Ömer Hayyam Ocakları, Pazar Tepe, Alp Arslan Tepe, Doğu Ocakları’dır.¹⁶⁷⁷ Kanat Tepe, kazı çalışmalarının başlaması bakımından en eskisi, Tepe Medrese ise en yenisi idi.¹⁶⁷⁸

Nişabur ve civarında yapılan kazı çalışmaları sonucunda çanak çömlek gibi

1673-C. Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, haz. Mümin Çevik, İstanbul 1976, I, s. 185 ; Uslu, s. 159.

1674-<http://islamicceramics.ashmolean.org/Samanids/nishapur.htm> 23-04-2008.

1675-Fitzherbert, Teresa, *Themes and Images on The Animate Buff Ware of Medieval Nishapur*, Universty of Oxford, MPhil Thesis, 1983 ; Wilkinson, *Nishapur (Pottery of The Early Islamic Period)*, Newyork, 1987 ; Bulliet, *Pottery Styles and Social Status in Medieval Khurasan*, in Knaap, A. B : *Archaeology, Annales and Ethnohistory*, Cambridge Universty Pres, 1992, pp. 74- 82 ; Morony, “ Material Culture and Urban Identities : The Evidence of Pottery from The Early Islamic Period , Together with An Archaeological Response by D. Whitcomb ”, in *UCLA Near East Center Colloquium Series*, 1995.

1676-Wilkinson, *Giriş Bölümü*, s. 23, 28.

1677-Wilkinson, *Giriş Bölümü*, s. 30-40.

1678-<http://islamicceramics.ashmolean.org/Samanids/nishapur.htm> -23-04-2008.

topraktan îmal edilmiş ürünlerin oniki farklı çeşidine rastlanmıştır. En çok rastlanan üç çeşit şunlardır: **a)** Yeşil, sarı ve kahverengimsi sarı renklerle bezenmiş ürünler ve seramik eşyalar (Green, yellow and buff-ware). **b)** renkli veya kirli (lekeli) çamurdan yapılmış eşyalar (Splash ware). **c)** Sâ mânîlere özgü yazıtlarla beyaz üzerine siyah renkle tezyin edilmiş kâseler, tabaklar (Samanid epicraphic).¹⁶⁷⁹

Topraktan yapılmış ürünler	Kanat Tepe	Sebz Pûşân	Tepe Medrese	Diğer yerler
Kahverengimsi sarı renk ile boyanmış olanlar (Buff pointed)	8%	16%	56%	20%
Lekeli veya kirli çamurdan yapılmış ürünler (splash Ware)	9%	39%	34%	18%
Sâ mânî Dönemi ile ilgili yazıtlarla süslenmiş ürünler (Samanid epicraphic)	19%	35%	26%	20%

1680

Çıkarılan ürünlerin hepsinde mevcut olan yüksek kalite, Nişapur'un bu sektörde ne derece ileri gitmiş olduğunun en büyük kanıtını oluşturmaktadır. Bu bölgede bulunan toprak ürünlerin bir kısmı İslam dünyasının diğer merkezlerinde mevcut olan ürünlerle benzerlik göstermektedir.¹⁶⁸¹ Bu durum önemli ticaret güzergâhları üzerinde bulunan ve yerli ve yabancı tüccarlar sayesinde ithâlât ve ihrâcât merkezi durumuna yükselen Nişapur'un, diğer İslam beldeleriyle olan karşılıklı etkileşiminin çanak çömlek yapım tarzında da etkiler meydana getirdiğini

1679-Wilkinson, *Katalog Bölümü.* ; <http://islamicceramics.ashmolean.org/Samanids/nishapur.htm-23-04-2008>.

1680-<http://islamicceramics.ashmolean.org/Samanids/nishapur.htm-23-04-2008>.

1681-<http://islamicceramics.ashmolean.org/Samanids/nishapur.htm-23-04-2008>.

göstermektedir.

Bununla birlikte sadece Nişabur'a özgü bir teknik ve tezyin ile üretilmiş toprak eşyalara da rastlamaktayız. İslam dünyasının dört bir yanına yayılmış olan Nişabur'a özgü ürünler, Horasan dâhil olmak üzere hiçbir İslâm'î merkezde üretilmemektedir. Merv, Semerkand ve Cürcan taraflarında çok sınırlı miktarda bu çeşit örneklerle rastlanılmış olsa da bu topraktan yapılmış ürünlerin buralarda îml edilmeyp, Nişabur'dan ithâl edildikleri zannedilmektedir.¹⁶⁸² Zîrâ eğer bu örnekler adı geçen merkezlerde îml edilselerdi sayılarının daha fazla olması gerekirdi.

Wilkinson tarafından keşfedilen çanak çömlek cinsi toprak ürünler M. IX. ve X. Yüzyılların Nişabur'unda üretilen en popüler eşyalar idi. Bu tarz ürünlere M. XI. Yüzyıl'da çok nadir rastlanmaktadır. En belirgin özelliği, siyahın üzerine kahverengimsi sarı, yeşil ve sarı renklerle tezyin edilmiş olmaları olan çanak çömleklerde zaman zaman az miktarda kırmızı rengin kullanıldığı görülmektedir.¹⁶⁸³ Bu dönemlere ait çanak çömlek örneklerinde yazılı metin olarak Hz: Ali'nin vecîzelerinin kullanıldığı rivâyet edilmektedir.¹⁶⁸⁴ Nişabur'a özgü topraktan îml edilmiş ürünlerde göze çarpan figürler: Geometrik şekiller, kûfî yazı sitili ile yazılmış yazılar, hurma ağacı yaprakları, çiçek, kuş, insan ve diğer hayvan figürleridir.¹⁶⁸⁵ Bütün bu özellikleriyle Nişabur'daki çanak çömlek îmlâtçılığı sadece doğu veya batı memleketlerinin ürünlerinden etkilenmemiş, kendisine özgü tarzlar da ortaya koymayı başarmıştır. Kazılar sonucunda elde edilen toprak ürünlerden bazıları şu şekildedir:

1682-Wilkinson, *Katolog Bölümü*. ; <http://islamicceramics.ashmolean.org/Samanids/nishapur.htm-23-04-2008>.

1683-Wilkinson, *Katolog Bölümü*. ; <http://islamicceramics.ashmolean.org/Samanids/nishapur.htm-23-04-2008>.

1684-Abdullah Kuçâni, *Ketibehâ-yı Sufâl-i Nişabur*, Tahran 1364 hş., s. 167.

1685-Wilkinson, *Katolog Bölümü*. ; <http://islamicceramics.ashmolean.org/Samanids/nishapur.htm-23-04-2008>.

Kahverengimsi sarı (buff) renklerle şekillendirilmiş toprak bir tencere kapağı. Üzerinde canlı figür olmayan bu ürün, üzerinde canlı figür olanlardan daha fazla ateşte pişirilmekteydi. Çok basit bir süsleme biçimi vardı ve Uygulanan motif daha çok kapların dış

kısımlarını süslemede kullanılırdı. Bu çeşit bir süsleme biçimine çok fazla rastlanmaz. Merkezden çevreye doğru düzenlenmiş kare şeklinde dört şerit süslemenin ana parçasıdır. M. IX. veya X. Yüzyıl'dan kalmazdır.¹⁶⁸⁶

Merkezde bulunan bir daireye bağlantılı olarak dörtgen şekillere bölünmüş bir figür ile tezyin edilmiş bir tas veya çanak (Ashmolean bowl). Bu figürde geometrik şekillerin içleri kûfî benzeri hat ile süslenmiştir. Yapım yılı M. IX. veya X.

Yüzyıl olarak tahmin edilmektedir.¹⁶⁸⁷

Kahverengimsi sarı (Buff) renk ile tezyin edilmiş ve üzerine insan figürleri işlenmiş bir tas veya çanak. Yapım yılı M. IX. Yüzyıl olarak tahmin edilmektedir.¹⁶⁸⁸

1686-<http://islamicceramics.ashmolean.org/Samanids/nishapur.htm>-23-04-2008.

1687-<http://islamicceramics.ashmolean.org/Samanids/nishapur.htm>-23-04-2008.

1688-<http://islamicceramics.ashmolean.org/Samanids/nishapur.htm>-23-04-2008.

İç kısmı beyaz kenarları kırmızı renkler ile boyanmış seramik tas veya çanak.(X. Yüzyıl)¹⁶⁸⁹

Ortasında kırmızı, kahverengi ve sarı renkler ile yapılmış bir kuş figürü bulunan tas veya çanak. Yapım yılı M. X. Yüzyıl'dır.¹⁶⁹⁰

¹⁶⁸⁹-"Nayshabur Pottery", *Publication of Cultural Heritage Organization*, Newyork, 2002, s. 1-12.

¹⁶⁹⁰-<http://www.bid4raceparts.com/viewItemDetails.asp?ItemNumber=15.7326-6k-tk>. -23-04-2008.

İnce şeffaf bir tabaka (Glaze) şeklinde boyanmış, geometrik şekillerle dizayn edilmiş büyük seramik bir tabak. Yapım Yılı M. X. Yüzyıl.¹⁶⁹¹

Aşağıdaki örnek M. X. Yüzyıl'dan

kalma bir seramik tas veya çanaktır. Çiçek motifleriyle süslenmiş boyanmış

ve cilâlanmış. Toprakta imâl edilmiş böyle mâmüllere sırlı çanak ta denmektedir.¹⁶⁹²

Geyik motifli ince şeffaf bir tabaka şeklinde boyanmış seramik bir fincan. Yapılış yılı M. X. Yüzyıl'dır.¹⁶⁹³

1691-“ Nayshabur Pottery ”, *Publication of Cultural Heritage Organization*, s. 1-12.

1692-“ Nayshabur Pottery ”, *Publication of Cultural Heritage Organization*, s. 1-12.

1693-“ Nayshabur Pottery ”, *Publication of Cultural Heritage Organization*, s. 1-12.

M. X. Yüzyıl'dan kalma insan
Figürü ile süslenmiş ince şeffaf
Bir tabaka şeklinde boyanmış
Seramik tas veya çanak.¹⁶⁹⁴

Kağıt îmalâtı incelediğimiz dönemde Horasan Bölgesi'nde önemli üretim dallarından biri idi. İbnü'n-Nedîm'in Horasan'ın büyük merkezlerinde kağıt îmalâthânelerinin olduğuna ve buralarda Horasânî adı verilen ve ketenden üretilmiş bir kağıt cinsinin Tâhirîlerin hazinesinde bulunan pek çok kitabın hammaddesi olduğuna dâir verdiği bilgiler¹⁶⁹⁵ bunu kanıtlamaktadır. Kaynaklarda kesin bir açıklama olmamasına rağmen Nişabur'un Horasan'ın merkezi olması hasebiyle burada da kağıt îmalâthânesinin olduğu düşünülebilir.

Nişabur'da meşhur olan üretim dallarından birisi de mâdenî âlet îmalâtıydı. Maddesi demir olan iğne, çakı ve diğer mâdenî eşyalar üretilmekte ve bu ürünler gerek iç gerekse dış pazarlarda rağbet bulmaktaydı.¹⁶⁹⁶

D. VERGİ VE DİĞER GELİRLER

İslam fâtihleri ele geçirdikleri Horasan topraklarında, fethedilen diğer İran topraklarında olduğu gibi harac vergisi, sulh ile eldilen topraklarda ise anlaşmada belirtilen miktarlarda vergi almışlardır.¹⁶⁹⁷ Bu bağlamda, Nişabur sulh yoluyla İslam

¹⁶⁹⁴-"Nayshabur Pottery", *Publication of Cultural Heritage Organization*, s. 1-12.

¹⁶⁹⁵-İbnü'n-Nedîm, s. 48, 200. ; Huart, "Kağıt", *MEB., İA.*, VI, s. 70.

¹⁶⁹⁶-Öztürk, s.164.

¹⁶⁹⁷-Uslu, s. 161.

hâkimiyetine girdiği için burasının idârecisiyle anlaşma yapılmıştır. Bu anlaşma sonucu bir rivâyete göre bir milyon dirhem, bir rivâyete göre ise yediyüz bin dirhem ödenmesi karşılığında halka emân verilmiştir.¹⁶⁹⁸ Böylece Nişabur İslam egemenliğine geçtiği dönemden itibaren devletin Horasan bölgesinden topladığı vergi gelirlerinde mühim bir yer işgal etmiştir. Bu dönemde sadece Nişabur değil, aynı zamanda ona bağlı olan önemli merkezlerde ödedikleri vergi miktarlarıyla dikkati çekmekteydiler. Tus bu merkezlerden biridir. Tus Merzubânı Kenâztek, Abdullah b. Âmir ile altıyüz bin dirhem ödemek şartıyla halkı adına anlaşma yapmıştır.¹⁶⁹⁹

Nişabur ve ona bağlı bulunan bölgelerin devlete ödedikleri vergilerde Abbâsî iktidârı dönemine kadar herhangi bir değişiklik olup olmadığına yönelik bir bilgiye sahip değiliz. Gerçi Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra ortaya çıkan karışıklıklardan istifâde etmek isteyen Nişabur halkının isyan ettiklerine, Hz. Ali'nin görevlendirdiği memura vergilerini ödemek istemediklerine, halifenin bunları yola getirmek için Hâlid b. Kurre el-Yerbû'î et-Temîmî'yi görevlendirdiğine, onun Nişabur halkıyla savaşıarak onları itaat altına aldığına ve Nişabur halkıyla bir anlaşma yaptığına dâir bir rivâyete rastlanılsa da¹⁷⁰⁰ bu anlaşmada onların ödemiş oldukları eski verginin üzerine bir ilâve yapıp yapılmadığına yönelik bir bilgi mevcut değildir. İslam devletinin içinde bulunduğu zor durumdan dolayı Nişabur halkının hoşnutsuzluğunu tazla arttırmamak için vergiye bir ilâve yapılmadığını düşünebiliriz.

Abbâsîlerin ilk dönemlerinde Horasan Bölgesi'nden elde edilen on milyon dirhemlik vergi gelirinin içerisinde Nişabur ve ona bağlı bulunan yerlerin payları yine

1698-Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldan*, s. 587.

1699-Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldan*, s. 587, 588.

1700-Dineverî, *Ahbârü't-Tivâl*, s. 153-154; Taberî, V, s. 93 ; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, III, s. 326, 374 ; İbnü'l Cevzî, *el-Muntazâm*, V, s. 129.

büyük olmuştur. Kaynakların Nişabur bölgesinin vergi miktarını detaylı olarak anlattıkları dönemlerden birisi de Abdullah b. Tâhir dönemidir. Nişabur'un Horasan eyâletinin merkezi durumuna yükseldiği bu zaman diliminde çevresi ile birlikte ödemiş olduğu vergi miktarı 4.108.900 dirhemdir.¹⁷⁰¹ Bu miktara onun önemli beldesi Tus'un ödemiş olduğu 740.860 dirhemlik¹⁷⁰² vergiyi de ilâve ettiğimiz zaman Nişabur Bölgesi'nin, Mâverâünnehir'de dâhil tüm Horasan'ın bir senelik vergi miktarı olan 44.860.000 dirhemlik¹⁷⁰³ tutardaki yerinin ne olduğu gâyet iyi anlaşılmaktadır. Abdullah b. Tâhir'in vefâtı esnasında şahsî hazinesinde kırk milyon dirhem bulunması¹⁷⁰⁴ Nişabur'daki devlet hazinesinde mevcut olan miktarın büyüklüğü hakkında dikkate değer bir ipucu vermektedir.

Sâmânîler döneminde Horasan ve Mâverâünnehir'in toplam vergi gelirleri hakkında kaynaklar farklı bilgiler vermektedirler. İbn Havkal bu geliri 40.000.000 dirhem olarak zikretmekte¹⁷⁰⁵, Makdisî ise 44.800.930 dirhem olarak rivâyet etmektedir. O, bu miktarın yanında yirmi at, iki bin koyun, bin köle, bin üçyüz parça demir eşyanın da vergi olarak ödendiğinden bahsetmektedir.¹⁷⁰⁶ Miktarların farklı olmasında Sâmânî İktidârı'nın değişik dönemlerinin dikkate alınmış olması muhtemeldir. Bu gelir miktarlarında Nişabur'un hissesine düşen oran net olarak verilmemektedir.

Vergi gelirlerinin yılda iki taksit üzerinden toplandığı, Sâmânî Devleti'nde savaş ve âfet gibi olağanüstü durumlarda bu gelirlerin bir defada toptan olarak

1701-İbn Hurdazbih, s. 35.

1702-İbn Hurdazbih, s. 35.

1703-İbn Hurdazbih, s. 39.

1704-İbn Tağrıberdi, II, s. 201 ; Kurt, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, s. 208.

1705-İbn Havkal, s. 468.

1706-Makdisî, *Ahsenü'l-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 340.

alındığı rivâyet edilmektedir.¹⁷⁰⁷ Horasan eyâletinin gelirlerini toplama da tek yetkili olan ve Nişabur'da ikâmet eden vâlilerin, devletin gücünü koruyamadığı dönemlerde bağımsızlık mücâdelesine girdiklerini ve tahsil etmiş oldukları vergileri merkeze göndermediklerini görmekteyiz. Bu vâlilerden biri Ebû Ali es-Simcûrî'dir. O, Sâ mânî Hükümdarı II. Nuh'a karşı isyan hazırlığı içerisinde olduğu için toplanan vergilere el koyduğu gibi, diğer devlet gelirleri arasında yer alan ve başta Nişabur olmak üzere diğer Horasan şehirlerinden gelen eclâb (gelirler), ehdâs (vakıflar) gelirleri ile madenlerden, devlete âit çiftliklerden , gümrüklerden elde edilen gelirlere de el koymuştur.¹⁷⁰⁸

Sâ mânîler dönemi Nişabur'unun Horasan'ın merkezi olması, idârecilerin burada ikâmet etmeleri, ticârî ve kültürel sahada bu dönemin en önemli şehirlerinden biri olması onun, sadece harac ve cizye gelirleri ile yetinmeyerek yukarıda saydığımız gelirler ile de takviye edilmesini gerekli kılmıştır. Bu da Nişabur ve çevresinin gelirlerinin hatırı sayılır bir meblağaya ulaşmasını sağlamıştır.

Nişabur'a gelir getiren bir diğer kaynak da, ticaret için gelen tüccar kâfilelerinin getirdikleri mallar üzerine konan gümrük vergileri ve ticârî faaliyetler sonucu dışarıya ihraç edilen ürünlerden alınan vergiler idi. Köle ticaretinden gelen gelirleri de bu kapsamda değerlendirebiliriz. Bizzat hükümdarın iznine bağlı olarak gerçekleştirilen köle sevkîyatında erkek kölelerin her biri için yetmiş ile yüz dirhem arası bir vergi alınmaktaydı. Kadın kölelerden Türk olanlarından kişi başına yirmi ile otuz dirhem arası vergi alınmakta, Türklerin haricindeki kadın kölelerden vergi alınmamaktaydı.¹⁷⁰⁹ Öte yandan deveden, süvârilere ikişer dirhemlik vergi

1707-Ibn Havkal, s. 468.

1708-el-Utbî, I , s. 163 ; Merçil, " Simcûrîler IV ", s. 551, Usta, s. 351-352.

1709-Makdisî, *Ahsenü 'l-Tekâsîm fî Ma'rifeti 'l-Ekâlîm*, s. 340 ; Usta, s. 353.

alınmaktaydı.¹⁷¹⁰ Bu gelirlere zimmetlerine para geçirdikleri anlaşılan veya görevlerinde suistimâl ettikleri tespit edilen devlet görevlilerinin mallarına el konulması sonucu elde edilen gelirleri de ekleyebiliriz.

E. PARA

Sâsânî ve İslâm hâkimiyetleri döneminde bölgesinin en önemli şehirlerinden biri olan Nişabur, bünyesinde kurulan darphâneleriyle bu önemini pekiştirmiştir. Kaynaklarda Sâsânîler Dönemi Nişabur’unda basılmış paralar hakkında net bir bilgi olmamasına rağmen¹⁷¹¹ İslâmî dönemde Horasan bölgesinde dirhemlerin ilk olarak 75 / 694 - 95 Yılında Nişabur’da darp edilmiş oldukları rivâyet edilmektedir.¹⁷¹² Darp edilen bu paralarda Sâsânî paralarının özelliklerinin belirgin bir şekilde görülmesi ve ilk dönem Müslüman devlet adamlarının bastırmış oldukları paralar için Sâsânî darphânelerini kullanmış olmaları¹⁷¹³ Nişabur’da Sâsânîlere âit bir darphânenin mevcûdiyeti hakkında düşünmemizi sağlamaktadır. Ayrıca Hz. Ömer ve Hz. Osman Devirlerinde kullanılmakta olan Herat’ta basılmış Sâsânî Dönemi’ne âit paraların varlığı¹⁷¹⁴ Horasan’ın diğer önemli merkezlerinde de Sâsânîlere âit paraların basılmış olabileceğini akla getirmektedir.

Emevîler döneminde Haccâc’ın emriyle 75 / 694 - 95 Yılında Nişabur’da basılmış olan dirhemlerden sonra 79 / 698 - 99 Yılında Halife Abdülmelik b. Mervân adına Nişabur, Merv ve Herat’ta paralar darp edilmiştir.¹⁷¹⁵ Bu dönemde I. Velid (90 - 95 / 709 - 714), Süleyman (95 - 97 / 714 – 716), Ömer b. Abdülaziz (99 - 100 /

1710-Makdisî, *Ahsemü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 340 ; Usta, s. 353.

1711-Nişabur’un Sebz Pûşân bölgesinde gerçekleştirilen kazılar sonucunda Sâsânî dönemine ait paralar bulunmuştur. Ama bu paraların Nişabur’da basılıp basılmadıkları konusunda yeterli bilgi mevcut değildir. (Grayeli, s. 214-215.)

1712-Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldân*, s. 685 ; İbrahim Artuk, “ Sikke ”, *MEB., İA., X.*, s. 623 ; Stephan Album, vd., “ Coins ”, *Encyclopedia of Iranica*, II, s. 19 ; Selman Başaran, “ Darphâne ”, *DİA.*, VIII, s. 501 ; Halil Sahillioğlu, “ Dirhem ”, *DİA.*, IX, s. 369 ; Uslu, s. 164.

1713-A. Şems-i İsrak, *Nuhustîn-i Sikkeh-yi İmparatoriyy-i İslâm*, İsfahan 1369, s. 69, 71, 85.; Artuk, “ Sikke ”, *MEB., İA., X.*, s. 623 ; Album, vd., “ Coins ”, *Encyclopedia of Iranica*, II, s. 19 ; Başaran, “ Darphâne ”, *DİA.*, VIII, s. 501 ; Sahillioğlu, “ Dirhem ”, *DİA.*, IX, s. 369 ; Uslu, s. 164.

1714-İsmail Galip, *Mûze-i Hümâyûn Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Katoloğu*, İstanbul 1312, s. 417, 419.

1715-Artuk, “ Sikke ”, *MEB., İA., X.*, s. 623.

717 - 718) devirlerinde de Nişabur'da Emevî paraları basılmıştır.¹⁷¹⁶

Abbâsî iktidârında da Nişabur darphânesi para basmaya devam etmiştir. Bölgede ilk Abbâsî dirhemi Halife Harun er-Reşid (193 / 808 - 09) adına basılmıştır.¹⁷¹⁷ el-Emin (194 / 810), el-Me'mûn (197 / 812 - 13) dönemlerinde de para basımı sürmüştür.¹⁷¹⁸

Gerek Emevî gerekse Abbâsî iktidârı döneminde Nişabur, diğer Horasan şehirlerinde olduğu gibi sadece dirhem basımının yapıldığı yer değil, aynı zamanda dinar darbının da yapıldığı bir yer idi. Bu dönemlere ait dinarlara maalesef kaynaklar çok fazla yer vermemektedir. Zîrâ el-Emin zamanına kadar şehirlerde basılan dinarların üzerine basıldıkları yerlerin isimleri yazılmamıştır.¹⁷¹⁹

Nişabur'da basılan Emevî ve Abbâsî paralarının üzerinde yer adı olarak Ebrşehr ibâresi kullanılmıştır.¹⁷²⁰ Bunun nedeni Müslüman fâtilhlerce fethinden itibâren uzun bir süre Nişabur'un Ebrşehr olarak isimlendirilmesidir. Zaman zaman basılan paraların üzerinde yer alan Ebrşehr ifâdesinin yanlış yazıldığı da olmaktadır. Örneğin, Emevîler döneminde basılmış olan bazı dirhemlerde Ebrşehr yerine Ehbehr ifâdesinin yazılı olduğu görülmektedir.¹⁷²¹

Tâhirî ve Saffârî dönemlerinde de Nişabur yoğun para akışına sahne olmuş ve darphânesinde para basılmaya devam etmiştir.¹⁷²² Aynı yoğunluk Sâ mânîler zamanında da sürmüştür. Diğer dönemlerden farklı olarak Bu dönemde Nişabur,

1716-Artuk, " Sikke ", *MEB.*, *İA.*, X., s. 623 ; Album, vd., " Coins ", *Encyclopedia of Iranica*, II, s. 19 ; Başaran " Darphâne ", *DİA.*, VIII, s. 501 ; Sahillioğlu " Dirhem ", *DİA.*, IX, s. 369 ; Uslu, s. 165.

1717-Artuk, " Sikke ", *MEB.*, *İA.*, X., s. 623 ; Album, vd., " Coins ", *Encyclopedia of Iranica*, II, s. 19 ; Başaran, " Darphâne ", *DİA.*, VIII, s. 501 ; Sahillioğlu, " Dirhem ", *DİA.*, IX, s. 369 ; Grayeli, s. 9 ; Uslu, s. 165.

1718-Artuk, " Sikke ", *MEB.*, *İA.*, X., s. 623 ; Album, vd., " Coins ", *Encyclopedia of Iranica*, II, s. 19 ; Başaran, " Darphâne ", *DİA.*, VIII, s. 501 ; Sahillioğlu, " Dirhem ", *DİA.*, IX, s. 369 ; Uslu, s. 165.

1719-Uslu, s. 165.

1720-Artuk, " Sikke ", *MEB.*, *İA.*, X., s. 623 ; Grayeli, s. 9.

1721-Artuk, " Sikke ", *MEB.*, *İA.*, X., s. 623 ; Uslu s. 164.

1722-<http://members.tripod.com/~khorasan/Miscellaneous/TahridCoins.htm> 14.02.2006 ; <http://peus-muenzen.de/aukimages/A00029/01/01548900.jpg.htm> 14.02.2006.

dinar olarak bilinen altın para darbının ağırlıklı olarak yapıldığı bir merkez olmuştur. Bu durum II. Nasr Dönemi ile beraber Nişabur'un siyâsî ve idârî öneminin iyice artmasından sonra daha belirgin bir hâl almıştır.¹⁷²³ Bununla birlikte Nişabur'da Sâmanî dirhemleri de basılmaya devam etmiştir.¹⁷²⁴

Nişabur'da İslâmî dönemde tedâvülde olan paraların yapıldığı madenlere baktığımızda kalay, demir, bronz, bakır, kurşun, gümüş, altın gibi madenlerin kullanıldığını tahmin etmekteyiz. Zîrâ bu dönemde diğer merkezlerde basılan paralar da bu madenlerden yapılmaktaydı. Pahalı olması hasebiyle gümüşün, karışımında az olarak kullanıldığı bununla birlikte bakır, kalay, demir, bronz, kurşun gibi madenlerin ağırlıklı olarak kullanılmasıyla basılmış olan dirhemlere fülûs dirhemler ismi verilmekteydi.¹⁷²⁵ Bu dirhemler uluslararası nitelik taşımamakta ve her türlü hukûkî statüye sahip bulunmamaktaydılar. Genelde basıldıkları yerde geçerliliklerini sürdürmekteydiler.

Sadece gümüşten darp edilmiş paralara dirhem ismi verilmekteydi. Bu paralar milletlerarası geçerliliğe ve hukûkî bir statüye sahip olmaktaydılar. Nişabur'da darp edilmiş ilk gümüş dirhemler diğer merkezlerde olduğu gibi Sâmanî dirhemleri örnek alınarak basılmışlardı. Daha sonraki dönemlerde İslâmî tarz ve üslûbun dirhemler üzerinde daha belirgin hâle geldiği görülmektedir.¹⁷²⁶

Altından basılmış paralara ise dinar ismi verilmekteydi.¹⁷²⁷ Diğer paraların darp edildiği Nişabur'da yukarıda temas edildiği gibi dinar da basılmıştır. I. Nasr ve I. Mansur adına 306 / 918 -19, 356 / 967 Yıllarında basılan dinarları bu konuda örnek

1723-M. Broome, *A Handbook of Islamic Coins*, London 1985, s. 66 ; Usta, s. 330.

1724-<http://peus-muenzen.de/aufnahmen/A00029/01/01548900.jpg.htm> 14.02.2006.

1725-L. Udovitch, " Fals ", *Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, II , s. 768-769 ; E. V. Zambaur, " Fels ", *MEB., İA.*, IV, s. 539-540 ; Artuk, " Fels ", *DİA.*, XII, s. 309.

1726-G. C. Miles, " Dirham ", *Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, II , s. 319-320 ; Zambaur, " Dirhem ", *MEB., İA.*, III , s. 594 ; Sahillioğlu, " Dirhem ", *DİA.*, IX, s. 370.

1727-Miles, " Dinar ", *Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, II , s. 305-307 ; Zambaur, " Dinar ", *MEB., İA.*, III, s. 591 ; Sahillioğlu, " Dinar ", *DİA.*, IX, s. 352-355.

olarak verebiliriz.¹⁷²⁸

Nişabur'da basılmış olan paraların üzerinde diğer merkezlerde basılmış olanlarda olduğu gibi dînî ibâre, basım yeri, basım tarihi, parayı bastıran hükümdarın adı, dînî bakımdan bağlı bulunduğu halifenin adı, eğer parayı devletin vâlisi bastırmışsa onun adı yazılırdı.¹⁷²⁹

Darp edilmiş olan paraların ağırlıkları paranın çeşidine göre farklılık göstermekteydi. Fülûs dirhemlerin ağırlığı konusunda net bir bilgi yoktur. Sâsânî paralarının ilk etapta örnek olarak alındığı düşünülürse bu dirhemlerin Sâsânî paralarının ağırlığında olduğu tahmin edilebilir. Gümüş dirhemler ise önce 2.93 gram olarak basılıyorken daha sonra 4.07 gram basılmaya başlanmıştır.¹⁷³⁰ Dinarların ağırlığına gelince 4 ilâ 5 gram arasında değişmekteydi.¹⁷³¹ Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervan döneminde belirlenmiş olan 1 dinarın 20 gümüş dirheme karşılık geldiği kuralı ise her dönemde geçerliliğini muhafaza etmiştir.¹⁷³²

Nişabur dâhil olmak üzere Horasan'da darp edilmiş olan paraların diğer bölgelerde geçerliliği konusunda Makdisî, Irak ve Mağrib'de bu sikkelerin pek te fazla rağbet görmedikleri bilgisini düşmektedir.¹⁷³³

İncelediğimiz dönem Nişabur'unda basılmış olan paralar hakkında somut fikirler oluşması için aşağıda örnekler sunulmuştur.

1728-İbrahim – Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Katoloğu*, İstanbul 1970, I, s. 312, 319.

1729-İbrahim – Cevriye Artuk, I, s. 321.

1730-<http://peus-muenzen.de/aukimages/A00029/01/01548900.jpg.htm> 14.02.2006.

1731-İbrahim – Cevriye Artuk, I, s. 312, 319.

1732-Maurice Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslam*, trc. Nezih Uzel, İstanbul 1983, s. 112 ; Sahillioğlu, “ Dinar ”, *DİA.*, IX., s. 353.

1733-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 321.

322 / 933 Yılında Sāmānîler döneminde Nişabur'da basılmış olan bu dirhem 3.22 gram ağırlığındadır.¹⁷³⁴

324 / 935 Yılında Sāmānîler döneminde Nişabur'da basılmış olan bu dirhem 2.93 gram ağırlığındadır.¹⁷³⁵

1734-<http://peus-muenzen.de/aukimages/A00029/01/01548900.jpg.htm> 14.02.2006.

1735-<http://peus-muenzen.de/aukimages/A00029/01/01548900.jpg.htm> 14.02.2006.

Sâffârî Hükümdarı Amr b. Leys'in 269 / 882 Yılında Nişabur'da bastırmış olduğu bu dirhem'in ağırlığı 3.51 gramdır.¹⁷³⁶

340 / 951 Yılında Sâmânîler döneminde Nişabur'da basılmış olan bu dirhem 4.07 gram ağırlığındadır.¹⁷³⁷

¹⁷³⁶-<http://peus-muenzen.de/aukimages/A00029/01/01548900.jpg.htm> 14.02.2006.

¹⁷³⁷-<http://peus-muenzen.de/aukimages/A00029/01/01548900.jpg.htm> 14.02.2006.

F. MADENCİLİK

Nişabur'da halkın uğraştığı diğer bir sektör de madencilik idi. Burada çıkarılan maden cevherleri Horasan'ın genelinde olduğu gibi ateşte yumuşatılıp curuftan ayırt ediliyor, yumrular veya maddeler halinde satılıyordu.¹⁷³⁸ Bölgedeki madenlerin geneli yörenin iki önemli yükseltisinde toplanmaktaydı. Bunlar Tus ve Rîvend Dağları'ydı.

Nişabur çıkarılan madenleri, sadece kendi iç piyasasını canlandırmakla kalmayan aynı zamanda diğer önemli merkezler için de gelir kaynağı oluşturan bir şehir konumundaydı. Örneğin, Burada çıkarılıp işlenen demir madeni, Merv Şehri'nde bir borsanın kurulmasını sağlamıştır.¹⁷³⁹ Yine yörenin başta gelen madenlerinden biri olan elmas, Nişabur'da işlendikten sonra Horasan başta olmak üzere Irak'ın pek çok şehrinde kesim ve delme işlerinde kullanılmaktaydı.¹⁷⁴⁰ Nişabur ile özdeşleşmiş olan firûze madeni ve yılantaşı olarak bilinen madde de önde gelen ihrâc malları arasındaydı.¹⁷⁴¹

Nişabur ve civârında mevcut olan maden cinsleri şunlardı:

Demir: Bu madenin mevcut olduğu yer Tus'a bağlı Nûkân beldesiydi.¹⁷⁴² Demir, Nişabur'da demircilik mesleğinin gelişmesine yardımcı olmuştur. Bu iş kolu, Ebû Hafs Haddâd gibi tasavvuf erbâbı da dâhil olmak üzere¹⁷⁴³ pek çok kişinin rızkını temin ettiği bir meslek durumundaydı.

1738-Uslu, s. 157.

1739-William el-Hâzin, *el-Hadâratü'l-Abbâsiyye*, Beyrut 1992, s. 69.

1740-William el-Hâzin, s. 69.

1741-Strange, s. 389.

1742-Ibn Havkal, s. 434 ; Kalkaşandî, IV, s. 390.

1743-Tahsin Yazıcı, "Ebû Hafs", *DİA.*, X, s. 127.

Bakır : Nûkân başta olmak üzere Tus yöresinin birçok yerinde çıkarılan bu maden de önemli oranda kâr getiren bir maden idi.¹⁷⁴⁴

Gümüş : Tus coğrafyasında çıkan madenlerden bir diğeri olan gümüşün de mevcut olduğu yer Nûkân ve civârıydı.¹⁷⁴⁵

Kurşun : Kurşun madeni de Tus Dağları'ndan çıkmaktaydı.¹⁷⁴⁶

Antimon (Surma – Rastık Taşı) : Tus yöresinde mevcut olan bir başka maden antimon idi.¹⁷⁴⁷

Elmas : Nişabur havâlisinden çıkarılan değerli madenlerden birisi de elması.¹⁷⁴⁸

Mermer : Beyhak ve civârı mermer yataklarının bol olduğu bir yerdi.¹⁷⁴⁹

Firûze (Turkuaz) : Firûze, Nişabur'da çok fazla mevcut olan ve gerek iç pazarlarda gerekse dış pazarlarda büyük rağbet gören bir maden idi. Bu maden Rîvend Bölgesi'ndeki dağlar ile Tus civârındaki dağlardan elde edilmekteydi.¹⁷⁵⁰ Nişabur'da çıkarılan ve işlenen firûze madeninin değeri konusunda şunlar söylenmektedir: Bu mücevherin bir takımının fiyatı, ağırlığı 1 miskal (24 krat = 4.68 gr.) in üzerinde olmak, süt beyazı ve yeşil renklerde iki kalite halinde dizayn edilmek, ateşe mâruz kaldıktan ve herhangi bir törpüye gerek duymadan üretildikten sonra hiçbir şeyden etkilenmemek, kaynar su içinde etkileşime girdiğinde bir değişime uğramamak kaydıyla çok sık olarak 200 dinara ulaşmaktaydı.¹⁷⁵¹ Böylesine önemli bir madene, onu gören seçkin kimseleri kendisine hayran bırakmasından dolayı muzaffer anlamında firûze isminin verildiği ve Seylan'ın safiri, Umman'ın

1744-İbn Havkal, s. 434 ; *Hudud al-'Alam*, s. 103 ; Kalkaşandî, IV , s. 390.

1745-İbn Havkal, s. 434.

1746-*Hudud al-'Alam*, s. 103.

1747-*Hudud al-'Alam*, s. 103.

1748-William el-Hâzin, s. 69 ; Uslu, s. 158.

1749-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 326 ; Usta, s. 336.

1750-İbnü'l-Fakîh, s. 255 ; İstahîrî, s. 205 ; İbn Havkal, s. 434 ; *Hudud al-'Alam*, s. 103 ; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 326 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, IV , s. 294 ; Kalkaşandî, IV , s. 390 ; Tha'âlibî, s. 132.

1751-Tha'âlibî, s. 132.

incisi, Belh'in lâl taşı, Bedahşan'ın yakutu gibi daha birçok merkez için önemli sayılan mücevherlerden daha değerli olduğu rivâyet edilmektedir.¹⁷⁵²

Tuz: Makdisî Nişabur'un dağlarındaki acâipliklerden bahsederken burada tuz kaynaklarının bulunduğunu ve insanların bunları taş keser gibi kestiklerini söylemektedir.¹⁷⁵³

Yukarıda ismini zikrettiğimiz madenler dışında, yılantaşı, bileği taşı, çanak çömlek yapımında kullanılan toprak gibi ürünler de üretilmekte ve bunlar gerek iç piyasa gerekse dış piyasada çok fazla alıcı bulmaktaydı.¹⁷⁵⁴

1752-Tha'âlibî, s. 132.

1753-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 333.

1754-İbn Havkal, s. 434 ; *Hudud al-'Alam*, s. 103 ; Strange, s. 389.

VI . BÖLÜM

NİŞABUR'DA SOSYO – KÜLTÜREL DURUM

A. NİŞABUR HALKININ ÖZELLİKLERİ

Ulaşabildiğimiz kaynaklar tarafından birçok olumlu özelliklere sahip olduğu konusunda fikir birliği edilen Nişabur, üzerinde yaşayan halkının özellikleri baz alındığında ise maalesef bu fikir birliğini bulamamaktadır. Yöre halkının özellikleri konusunda kimi kaynaklar olumlu cümleler söylemekte¹⁷⁵⁵, kimi kaynaklar olumsuz görüş bildirmekte¹⁷⁵⁶, kimi kaynaklar ise kendi içerisinde çelişkiye düşerek hem olumlu hemde olumsuz cümleler yazmaktadırlar.¹⁷⁵⁷

Horasan'ın en varlıklı ahâlisine sahip olan bir merkez olarak gösterilen¹⁷⁵⁸ Nişabur hakkında genel bir bilgi veren Ebu'l-Fidâ, buranın halkının iyi insanlar olduğuna, verimli arazilere sahip olduğuna, alimlerinin meşhur olduğuna yönelik görüşler söylemektedir.¹⁷⁵⁹ Makdisi ise Nişabur'un havası, iklimi, pazarları, bağları, bahçeleri, tarım ürünleri, evleri, suları, medreseleri, alimleri hakkında güzel görüşler serdettikten sonra halkını ibadetlerine düşkün, ticaret faaliyetlerinde dürüst, insafli ve merhametli, muhabbetleri bütün İslam şehirlerinde ün yapmış, güzel ve temiz giyimli, sanatkârları meşhur, tarımda ileri seviyeye gitmiş kimseler olarak nitelemektedir.¹⁷⁶⁰ Bu bağlamda o, Nişabur halkı arasında cüzzam hastalığına yakalanma riskinin çok düşük olduğunu zîrâ, buranın havasının yaşamaya son derece müsâit olduğunu, halkın sık sık banyo yaptıklarını ve vücutlarına menekşe yağı

¹⁷⁵⁵-İbn Havkal, s. 432-433, 452 ; Ebu'l-Fidâ, s. 57, 511.

¹⁷⁵⁶-İbnü'l-Fakih, s. 320 ; Tha'âlibi, s. 132-133.

¹⁷⁵⁷-Makdisi, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 33, 197, 225, 314-316

¹⁷⁵⁸-İbn Havkal, s. 452.

¹⁷⁵⁹-Ebu'l-Fidâ, s. 57, 511.

¹⁷⁶⁰-Makdisi, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 314-315.

sürdüklerini söylemektedir.¹⁷⁶¹ Böyle güzel iklim ve hava şartlarında yaşayan insanların bir de temizliklerine dikkat etmeleri onların uzun ömürlü olmalarını sağlamaktadır. Nitekim Makdisî, Nişabur halkının ömürlerinin Bağdat halkına oranla daha uzun olduğunu haber vererek bu durumu teyit etmektedir.¹⁷⁶² Bunlara ilâveten Abdullah b. Tâhir'in hükümet merkezini Merv'den Nişabur'a kaydırma nedenini şu şekilde anlattığını yine Makdisî rivâyet etmektedir: “ Nişabur'u Merv'e üç özelliğinden dolayı tercih ettim. Havasının yaşamaya en müsâit olması, halkının dik başlı olmayıp idâre edilmeye en uygun olması ve uzun ömürlü insanların burada fazla bulunması.”¹⁷⁶³

Nişabur ahâlisini yukarıda zikrettiğimiz şekilde öven Makdisî, daha sonra insanı şaşırtan bir şekilde hem şehri hemde halkını yeren cümleler söylemeye başlamaktadır. Şehrin tamamen harâbe gibi olduğundan, doğru düzgün bir mescidinin olmadığından, sokaklarının pis, hamamlarının kötü ve nâhoş kokulu olduğundan, evlerinin virâne bir hâl arzettiğinden, yiyecek ve yakıt malzemesinin az olup insanların zahmet çektiğinden, topraklarının kuru, dağlarının acâip olduğundan, sularının yer altından ve uzaktan gittiğinden, halkının insanın ruhunu yaralar derecede mutaassıp, kavgacı, hâin, işe yaramaz, küstah, sözlerinin nâhoş, akılsız, sevgisiz, nefret dolu olduğundan, şehrin büyüklerinin insanların dertlerine merhem olacak bir yanının bulunmadığından, şehrin ayarının bozulduğundan bahsetmektedir.¹⁷⁶⁴ Makdisî'nin bu cümleleri serdederken sergilediği tutumda oldukça şaşırtıcıdır. O, Nişabur hakkında olumsuz özellikler sıralamaya başlamadan

1761-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 300.

1762-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 34.

1763-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 332.

1764-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 33, 225, 315-316.

önce sözlerine yemin ifâdesiyle başlamaktadır.¹⁷⁶⁵ Bu tutumuyla Makdisî sanki okuyucuyu etkilemeye çalışmakta, onu, Nişabur'un olumsuz özellikleriyle ön plana çıkan bir yer olduğuna inandırmaya çabalamaktadır.

Makdisî'nin kendisini tekzip eder bir hâl içerisinde bulunmasının asıl nedeninin ne olduğunu bilememekteyiz. Fakat böyle bir davranış bizi bir takım varsayımlara götürmektedir. Bunlardan ilki, yazarın Nişabur'u ayrı tarihlerde birden fazla ziyaret etmiş olabileceği ihtimalidir. Bu ziyaretlerinin birinde Nişabur'u ve ahâlisini çok beğenmiş olan Makdisî şehir hakkında övücü sözler söylemiştir. Diğer ziyaretinde ise ilk gördüğü şehrin olumsuz yönden değiştiğini, ahâlisinin güzel hasletlerinden uzaklaşıp hoş olmayan tutum ve davranışlar içerisine girdiklerini müşâhade etmiş değerlendirmesini olumsuz bir şekilde yapmıştır. Varsayımlardan ikincisi ise Mürsel Öztürk'ün de ifâde ettiği gibi, “ Nişabur'da İslam şehirlerinde alışılmış olan saray ve cami hayatından ziyâde sanat ve ticaret hayatının gelişmesi, şehir manzarasının ağır başlılığı ve düzenine alışmış olan seyircide iyi bir izlenim bırakmamış”¹⁷⁶⁶ olmasıdır. Diğer bir varsayım ise Makdisî'nin kendinden önceki coğrafyacıların eserlerinden alıntı yaparken bunları tahlil sürecinden geçirmeyip olduğu gibi nakletmiş olabilmesidir. Hâl eğer bizim bu düşündüğümüz gibi gerçekleşmişse o, Nişabur'un olumlu ve olumsuz yönlerini ihtivâ eden rivâyetleri hiç tahlil etmeden olduğu gibi aktarmıştır. Dördüncü varsayım ise Onun Nişabur'u çok iyi bilen bir coğrafyacı olduğu üzerine yapabiliriz. Şöyleki, o, bu şehir hakkında en fazla bilgi veren ve verdiği bilgiler itibâriyle de eşsiz bir yeri olan coğrafyacıdır. Hâl böyle olunca Makdisî şehri gezerken kendisini olumsuz yönde etkileyen çarpık yapılanma, han, hamam, ticarethanelerdeki kirlilik, şehirde insanı ürperten eşya ve

¹⁷⁶⁵-Makdisî, *Ahsenü'l-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 33.

¹⁷⁶⁶-Öztürk, s. 135.

insan kalabalıklığı, insanların hayat meşgaleleri içerisinde küstah, kaba, çok çabuk aldatan gibi bir takım gayri ahlakî özellikler sergilemeleri, topluma yön vermesi gereken alimlerin toplumda var olan mezhep kavgalarına seyirci kalmaları hatta bazı durumlarda bu kavgaları körükleyen kişiler olmaları gibi etkenleri biraz da abartarak vermiş olabilir.

Nişabur'un ahâlisi hakkında olumsuz cümleler bulduğumuz bir diğer kaynak İbnü'l-Fakîh'tir. O, Horasan'ın önemli merkezlerinde yaşayan ahâlinin özellikleri hakkında bilgiler verirken Nişabur halkını sıradan, düşünme ve tedbir alma yönünden zayıf insanlar olarak nitelemektedir.¹⁷⁶⁷ Öte yandan Nişabur'un önemli bir yerleşim birimi olan Tus'un ahâlisini ise en sağlıklı düşünen ve karar veren halk olarak tanımlamaktadır.¹⁷⁶⁸

Latâif al-Ma'ârif adlı eserde ise Nişabur halkına yönelik olumsuz değerlendirmeler had safhaya çıkmaktadır. Kitapta Sâ mânî Hükümdârı İsmail b. Ahmed'in Nişabur'a geldiği zaman burasının çekiciliğinden ve sağlıklı havasından çok etkilendiği ve: “ Ne kadar harika bir yer! Fakat iki eksiği bulunmakta; yer altından giden suları yer üzerinden gitmeliydi. Yer üzerinde bulunan alimleri yerin altında olmalıydı.” Dediği anlatılmaktadır.¹⁷⁶⁹ Yine aynı eserde Murâdî isimli bir kişinin Nişabur ahâlisine yönelik şikâyetleri şöyle dile getirilmektedir. “ Eğer Nişabur'daki yönetici güç ile etkili bir ilişkin veya bağın yoksa; sana faydası olacak hiçbir sosyal ve entelektüel konuma sahip değilsen; insanların konum ve soyuna saygı duyacak asil bir sülâleye müntesip değilsen oraya bir yabancı olarak gitme.”¹⁷⁷⁰ Kitapta Murâdî'nin şu sözünün, bütün zeki insanlar tarafından kabul edilmesi

¹⁷⁶⁷-İbnü'l-Fakîh, s. 320.

¹⁷⁶⁸-İbnü'l-Fakîh, s. 320.

¹⁷⁶⁹-Tha'âlibî, s. 132.

¹⁷⁷⁰-Tha'âlibî, s. 133.

gereken bir hüküm olduğu anlatılmaktadır. “ Bir yabancınn Nîşabur’da kolay aldatılabilme ihtimalinin olmasından ötürü bir yabancı olarak oraya gitme.”¹⁷⁷¹

Kaynaklarda böyle olumsuz özellikler ile anılan Nîşabur ahâlisinin fitratından gelen menfî yönlerinden başka onları negatif özellikler sergilemeye götüren bir takım şeyler olduğu kanaatindeyiz. Bunların başında gelen neden, idâre, ilim, kültür, sanat, ticaret yönlerinden Horasan’ın merkezi konumunda olan bu şehrin devamlı göç alması, nüfusunun hızla artması bundan ötürü de değişik karaktere ve mizaca sahip, dini ve ahlâkî değerleri çok farklı olan insanların mekanı haline gelmesidir. Bu durum, işlerin iyi gitmediği, şehrin her yönüyle çöküşe geçtiği bir devrede tabiatıyla yöre insanının ahlâkî yönden bozulmasına neden olmakta, kaba, kavgacı, insanları kolayca aldatan, kendi menfaatlerini herkesin üstünde tutan, yabancıya dostça davranmayan bir toplumun oluşmasına yardımcı olmaktadır.

Bölgesinin en gözde şehri olması nedeniyle Nîşabur, sık sık hâkimiyet mücadelelerine sahne olmuştur. Bu mücadeleler sonucunda da değişik idârecilerin yönetiminde kalmıştır. Doğaldır ki yöre insanı hem mücadelelerden hemde yönetime gelen idarecilerden etkilenmişlerdir. Bundan dolayı şehrin idârecilerinden âdil, müşfik, toplumun çıkarlarını düşünen, onların yaşam seviyesinin yükselmesine çalışan, halkın düştüğü anlaşmazlık ve sorunlarda arabulucu olup çözüm üreten bir tutum ve davranış görmeyen halk başının çaresine bakmak durumunda kalmış bu da pek hoş olmayan şeylerin yaşanmasına yol açmıştır. Makdisî yılda iki defa olmak üzere halktan toplanan haraç vergisinin halkı nasıl zor durumda bıraktığını, onların geçimlerini sağlamak ve karınlarını doyurmak için neler çektiklerini anlatmaktadır.¹⁷⁷² Sâ mânîler döneminde ordu komutanı olarak görev yapan Hamûye

¹⁷⁷¹-Tha’âlibî, s. 133.

¹⁷⁷²-Makdisî, *Ahsenü ’l-Tekâsîm fî Ma’rifeti ’l-Ekâlîm*, s. 295.

b. Ali'den Nişabur'da bir bîmâristan yaptırmasını isteyen bir kimseye onun: “Nişabur halkının ve onları yönlendiren başlarının akıl yönünden hasta olduklarını bu yüzden bir bîmâristandan ziyâde bütün ahâliyi çevreleyen bir surla şehri çevrelemek gerektiğini”¹⁷⁷³ söylemesi, üst düzey bir devlet görevlisinin idâresi altındaki ve hizmet sunmak için görevlendirildiği halka nasıl bir bakış açısıyla baktığını göstermektedir.

Nişabur alim seviyesinde ilmî tartışmaların yapıldığı, avam seviyesinde ise mezhep çatışmalarının yaşandığı bir merkezdi. Bu tip hadiseler şehrin en parlak döneminde de çöküş dönemi geçirdiği zaman diliminde de devam etmiştir. Şâfi – Hanefî, Şâfi – Kerrâmî ekolleri arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklara zaman zaman idârecilerinde karışıp taraf olduklarını görmekteyiz. Özellikle Sâ mânî idâresine karşı ayaklanan Horasan vâlilerinin (Simcûrîler gibi) arkalarındaki desteği arttırmak için bu mezheplerden birini (Şâfi Mezhebi'ni) desteklediklerini müşahade etmekteyiz. İdârecilerin bu davranışlarına topluma yön vermesi beklenen alimlerin ve mezhep büyüklerinin tutumları da eklenince halktaki bölünme ve çatışmalar had safhaya çıkmakta, farklı görüşlere tahammül edemeyen bir toplum meydana gelmektedir. Böyle bir toplum da hoş olmayan davranışlar ortaya koyabilmekteydiler.

B. NİŞABUR HALKININ GİYİM TARZI

Nişabur yöresinin merkez şehri olması dolayısıyla farklı kültürel birikimlerin iç içe yaşadığı bir şehirdir. Bu kültürel birikim tabiatıyla genel olmasa bile özel giyim tarzlarında kendini göstermiştir. Bölge insanının giyim tarzlarının şekillenmesinde birçok faktörün ön planda olduğu görülmektedir. İklim bunların başında gelmektedir. Nişabur halkı giysilerini belirlerken yaşadığı coğrafyanın iklim

¹⁷⁷³-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rîfeti'l-Ekâlîm*, s. 300.

özelliklerini mecbûrî olarak dikkate almıştır. Karasal İklim'in hüküm sürdüğü bu yörede insanlar, giysilerinin seçimini de bu iklimin karakterine göre belirlemişlerdir. Giyim tarzının belirleyicisi olan diğer bir etken de bölgede üretilen kumaşların ham maddesidir. Nişabur pamuklu dokuma alanında Horasan'ın önde gelen merkezlerinden biri olduğu için¹⁷⁷⁴ bölge insanının giydiği elbiselerin ham maddesi büyük çoğunlukla pamuk olmuştur. İpekli kumaş üretimi pamuğa göre daha az olarak yapıldığından bu tür kumaşlar genellikle ekonomik durumu zengin ailelerce tercih edilmiştir. Nişabur'daki giyim tarzlarının oluşumu sosyal statüye göre de şekillenebilmektedir. Örneğin din alimleri ve kadılar giyim şekli olarak diğer gruplardan farklı giyinmişlerdir.¹⁷⁷⁵ Onların farklı giyinmelerinde İmam Ebû Yusuf'un din alimlerinin diğer insanlardan ayrılmaları için taylesan giymelerini istemesinin¹⁷⁷⁶ de etkili olduğu söylenebilir. Zîrâ o, Halife Harun er-Reşid Dönemi'nde baş kadı olarak görev yapmıştır. Din adamları ve kadılar ayrıca başlarına sarık ta sararladı.¹⁷⁷⁷

Nişabur ve ona bağlı olan beldelerin halkının genelinin giyimi birbirine benzemektedir. Toplumsal sınıfın büyük bir çoğunluğu aba diye isimlendirilen bir üst elbise onun içine de bir gömlek giyerlerdi. Başlarına da kalansüve denilen keçe ve yünden yapılmış siyah renkli sivri bir başlık takarlardı.¹⁷⁷⁸ Yünlü ve keten kumaşlar da iç pazarda en fazla talep gören tekstil ürünleriydi. Ayrıca çelvâr ismi verilen pamuktan yapılmış kumaşlar, nakışsız ve sâde bir şekilde üretilen keçeler de Nişabur halkının genelinin tercih etmiş oldukları giyim malzemeleriydi.¹⁷⁷⁹ Nişabur'un Tus

1774-Uslu, s. 208.

1775-Makdisi, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 328.

1776-F. Hitti, *İslam Tarihi*, trc. Salih Tuğ, I-IV, İstanbul 1980, I, s. 515.

1777-Makdisi, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 328.

1778-İbn Havkal, s. 490 ; Usta, s. 310.

1779-Bosworth, *Târîh-i Gazneviyân*, s. 153. ; Öztürk, s.166.

Beldesi'nde nüfuzlu kişiler arasında yer alan dihkanlar, tüccarlar ve varlıklı çiftçiler taylesan ismi verilen bir cübbe giyerlerdi.¹⁷⁸⁰ Horasan'ın genelinde giyilen çetik isimli ayak giysisi Nişabur'da da giyilirdi. Nalin giymek onların da adeti değildi.¹⁷⁸¹ Bunun yanında kürkten yapılmış başlıklar da Nişabur ahâlisinin zaman zaman giydiği başlıklardandır. Hatta bu başlıklardan Horasan Bölgesi'nde faaliyet göstermiş olan İbn Hazim'in de giydiği İbnü'l-Esîr tarafından zikrolunmaktadır.¹⁷⁸²

Aristokrat ailelerin hanımlarının da gerek giysileri gerek giysilerinde seçmiş oldukları renkleri gerekse de değerli madenlerden edindikleri takıları zikredeğer bir husustur. Bu hanımlar, Horasan'ın diğer önemli merkezlerindeki aristokrat hanımları gibi sarı renkli şatafatlı elbiseleri tercih etmekteydiler. Ayrıca onların takındıkları gösterişli takıları da oldukça göz alıcıydı.¹⁷⁸³

C. MÜZİK VE EĞLENCE HAYATI

Günümüz Türk musikisinde çok fazla rağbet edilmese de geçmişte birçok güftenin bestelendiği bir makam olan Nişabur makamına ismini vermiş olan Nişabur¹⁷⁸⁴, kaynaklarda ayrıntılı bilgi verilme de müzik alanında önemli merkezlerden biri olarak kabul edilebilir. Ayrıca kendine has üslûbu ile İslam Tarihi'nde müzik sahasında önemli bir yer işgal etmiş olan Horasan Müziği'nin¹⁷⁸⁵ icrâ edildiği merkezlerden birisinin Nişabur olması kuvvetli bir ihtimaldir. Zîrâ burası hem Horasan'ın en önemli merkezlerinden biridir hem de bir musiki makamına ismini verecek kadar müzik faaliyetlerinin icrâ edildiği bir yerdir.

1780-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 328 ; Ubeydî, s. 63-65.

1781-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 328 ; Ubeydî, s. 63-65.

1782-İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, IV , s. 209.

1783-Uslu, s. 208-209. ; Nişabur'daki insanların giyim tarzları ile ilgili resimler için ekler kısmına bkz.

1784-M. Cihat Can – Nazife Oya Levendoğlu, “ Geleneksel Türk Sanat Müziği Terminolojisinde Çok Kültürlü Unsurlar ”, *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, c. 22, sa. 3, (2002), 239-245, s. 242 ; Nişabur Makamı için bkz: Yılmaz Öztuna, *Türk Musikisi Ansiklopedisi*, İstanbul 1976.

1785-Farmer, *Studies in Oriental Music*, I-II, Frankfurt 1986, I, s. 460.

Horasan’da müzik icrasında kullanılan tanbur¹⁷⁸⁶, barbet¹⁷⁸⁷, rebâb¹⁷⁸⁸, ud gibi çalgılar pek tabîdirki Nişabur’da da kullanılmıştır. İncelediğimiz dönem Nişabur’unda müzik faaliyetlerinin en yoğun olarak yapıldığı yerler idârecilerin konaklarıdır. Bu konaklara en güzel örnek Abdullah b. Tâhir’inkidir. Nişabur’da son derece şaşalı bir sarayda ikâmet eden¹⁷⁸⁹ Abdullah b. Tâhir musikişinas kişiliği ile de tanınmıştır. O, birçok şiiri beste yaptırarak onları şarkı haline getirmiştir. Onun İshak b. İbrahim el –Mevsîlî’ye yaptırmış olduğu bir besteyi dinleyen Halife Mutasım çok beğenmiş ve Abdullah b. Tâhir’i böyle bir beste yaptırmamasından dolayı kutlamıştır.¹⁷⁹⁰ Ebu’l-Ferec İsfahânî, onun hazırlatmış olduğu bir şarkı antolojisinden bahsetmektedir. Yahyâ el-Mekkî ismindeki kişinin hazırlamış olduğu bu antolojiyi başlangıçta büyük bir memnuniyetle kabul etmiş olan Abdullah b. Tâhir, İshak b. İbrahim el –Mevsîlî’nin ontolojide yer alan birçok şarkı ile şarkı sahiplerinin birbiri ile karıştırıldığını söylemesi üzerine her konuda mükemmeli aradığı için hazırlatmış olduğu antolojiyi gözünün önünden uzaklaştırmıştır.¹⁷⁹¹

Abdullah b. Tâhir sarayında yakın arkadaşları ile eğlence alemleri de tertip etmiştir. Bu alemlerin vazgeçilmez elemanları tabiatıyla şarkıcılarıdır. Onun düzenlemiş olduğu işret meclislerinde Aleviyye, Mehârik, İshak b. İbrahim el –Mevsîlî gibi kimseler söyledikleri şarkılarla katılımcıları coşturmaktaydılar. Abdullah b. Tâhir’i en fazla etkileyen şarkıcının Aleviyye olduğunu, onun söylediği şarkıları Abdullah b. Tâhir’in hayranlıkla dinlediğini kaynaklar nakletmektedir.¹⁷⁹²

1786-Horasan Tanburu için bkz: Yalçın Tura, *Horasan Tanburunun Perdeleri ve Türk Musikisi Ses Sistemi, Türk Musikisinin Meseleleri*, İstanbul, 1988, s. 169-173.

1787-Barbet: Telli bir musiki aletidir. (İbn Kesîr, X, s. 4)

1788-Rebab aleti için bkz: Sema Aksu, *Türk Musikisinde Rebab*, (Yüksek Lisans Tezi), İTÜ., Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1989 ; Farmer, “ Rebab ”, *MEB.*, *İA.*, IX, s. 648.

1789-Hakkı Dursun Yıldız, “ Abdullah b. Tahir ”, *DİA*, I, s. 138.

1790-Ebu’l-Ferec Ali b. Hüseyin el-İsfahânî, *el-Ağânî*, I-XXI, Beyrut, trz., V, s. 128-129.

1791-Ebu’l-Ferec el-İsfahânî, *el-Ağânî*, VI, s. 17 ; Kurt, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, s. 210-211.

1792-Ebu’l-Ferec el-İsfahânî, *el-Ağânî*, X, s. 125 ; Kurt, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, s. 210.

Onun müziğe düşkünlüğünü gösteren bir diğer örnek te sarayında düzenlemiş olduğu şarkı yarışmasıdır. Tertip komitesinde İbrahim b. Mehdî'nin de olduğu on bin dirhem ödüllük bu yarışmaya Amr b. Bâne, Muhammed b. Hâris, Mehârik, Aleviyye gibi şarkıcılar yarışmacı olarak katılmışlardır. Neticede birinciliği ve on bin dirhemlik ödülü Amr b. Bâne kazanmıştır.¹⁷⁹³

Abdullah b. Tâhir'den sonra gelen ve Nişabur'u kendisine mekan olarak seçen Tâhirî idârecileri de saraylarında eğlence ve müzik meclisleri tertip etmişlerdir. Tâhir b. Abdullah bunlardan biridir. O, meclisinde söylemiş olduğu şarkılarla kendisini mest eden Ahmed b. Said el-Mâlikî'yi çeşitli ödüllerle mükâfatlandırmıştır.¹⁷⁹⁴ Muhammed b. Tâhir'de güzel ud çalmasıyla meşhur olan bir idârecidir. O, huzurunda tertip ettirdiği işret alemlerinde bir yandan söylenen şarkılarla mest olmuş bir yandan da güzel ud çalmasıyla etrafında bulunan dinleyenleri mest etmiştir.¹⁷⁹⁵

Tâhirîlerden sonra gerek Saffârîler gerekse Sâmânîler dönemlerinde de önemli bir merkez olan Nişabur'da idârecilerin konaklarında müzik ve eğlence meclisleri tertip ettikleri muhakkaktır. Zîrâ Tâhirîler döneminde canlı bir şekilde devam eden eğlence hayatı, tüm şarkı ve şarkıcılarıyla şehrin yeni idârecilerine miras olarak kalmıştır. Ama bu iki hânedan döneminde Nişabur'da gerçekleştirilmiş olan müzik ve eğlence meclisleri hakkında bilgiler oldukça sınırlıdır.

Nişabur'da tertip edilen işret meclislerinde katılımcılara içki servislerinin yapıldığına dâir rivâyetler de mevcuttur. Bu içkilerin içerisinde en meşhur olanı nebiz ismi verilen içkidir. Nebiz'in özellikle Abdullah b. Tâhir'in favori içeceği

¹⁷⁹³-Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Ağânî*, XIV, s. 55 ; Kurt, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, s. 210.

¹⁷⁹⁴-Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Ağânî*, VI, s. 18 ; XVI, s. 77-78 ; Kurt, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, s. 210.

¹⁷⁹⁵-Mîrhând, IV, s. 3 ; Kurt, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, s. 212.

olduğu anlatılmaktadır.¹⁷⁹⁶

Şehirde güzel vakit geçirmek için çeşitli oyunlar da oynanmaktadır. Bu oyunların başında tavla ve satranç gelmektedir. Abdullah b. Tâhir'in yorgunluk atmak için zaman zaman adamları ile satranç oynadığı rivâyet edilmektedir.¹⁷⁹⁷ Muhammed b. Tâhir'in de tavla ve satranç gibi oyunlarda usta olduğu nakledilmektedir.¹⁷⁹⁸ Bu oyunların yanında Sâ mânî Hükümdârlarının da iştirak ettikleri bir oyundan daha bahsedilmektedir. Çevgan ismi verilen bu oyun Sâ mânî Hükümdârı I. Abdülmelik b. Nuh'un attan düşerek ölümüne neden olan oyundur.¹⁷⁹⁹ Bu oyunun o dönemde Nişabur'da bulunan Sâ mânî idârecileri tarafından oynanıp oynanmadığına yönelik bir bilgiye ulaşamasak bile hükümdârların bile rağbet ettiği bu oyunun Nişabur'daki elit zümre arasında da oynandığını düşünmekteyiz.

Nişabur'da halk tarafından kutlanan bayramlar da eğlence ortamının oluştuğu, güzel vakit geçirildiği sosyal olgular olarak ön plana çıkmaktadırlar. Müslüman halkın kutladığı Ramazan ve Kurban bayramlarının yanında özellikle Mecûsî teb'anın kutladığı bayramlara da rastlamaktayız. Horasan'ın genelinde Mecûsîler tarafından kutlanan Mihrecan¹⁸⁰⁰, Nevruz¹⁸⁰¹, Mihrimah¹⁸⁰² gibi bayramlar Nişabur'daki dindaşları tarafından da kutlanmaktaydı. Mihrican Sonbahar'ın başlangıcı olarak kabul edilen ve bir hafta süreyle kutlanılan bayramdır.¹⁸⁰³ Nevruz ise İlkbahar'ın başlangıcı olarak kabul edilen günde kutlanılan bayramın ismidir.¹⁸⁰⁴

1796-Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Ağâni*, V, s. 121 ; Kurt, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, s. 210.

1797-Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Ağâni*, V, s. 92 ; Kurt, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, s. 211.

1798-Mîrhând, IV, s. 3 ; Kurt, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, s. 212.

1799-Narşahî, s. 139 ; İbn Miskeveyh II, s. 179 ; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII , s. 535 ; Mîrhând, IV, s. 50.

1800-Calmard, " Mihrigan ", *The Encyclopaedia of Islam Supplement*, VII , s. 15, vd.

1801-Levy - Bosworth " Nawruz ", *The Encyclopaedia of Islam Supplement*, VII , s. 1047.

1802-Birûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiye*, s. 222-223.

1803-Calmard, " Mihrigan ", *The Encyclopaedia of Islam Supplement*, VII , s. 15, vd.

1804-Levy - Bosworth " Nawruz ", *The Encyclopaedia of Islam Supplement*, VII , s. 1047. ; Nişabur'unda içerisinde yer aldığı Horasan coğrafyasındaki halkın bayramları, müzikleri ve eğlence hayatı için ayrıca bkz: M. H. Kadyrov, " Festivals, Drama and The Performing Arts in Khurasan and Transoxania ", *History of Civilizations of Central Asia*, ed. C. E. Bosworth – M. S. Asimov, vol. IV, Paris 2000, s. 604 – 611.

Bu bayramlarda halk şenlik yapar, ateş yakıp üstlerinden atlar, birbirlerinin üzerine su serperlerdi.¹⁸⁰⁵

¹⁸⁰⁵-Kadyrov, " Festivals, Drama and The Performing Arts in Khurasan and Transoxania ", s. 605.

VII. BÖLÜM

NİŞABUR'UN İLMÎ DURUM

Nişabur Müslümanlar tarafından fethedilmesinden önce Horasan bölgesinin önemli siyâsî ve kültürel merkezlerinden biri olma durumunu fetihten sonra da devam ettirmiştir. Müslümanlar fetih ile birlikte İslam hâkimiyetine geçen diğer beldelere gittikleri gibi Nişabur'a da gelmişlerdir.¹⁸⁰⁶ Bu yerleşmeler başlangıçta, bölgede gerçekleştirilecek askerî faaliyetler için adam teminine ve bölge halkının Müslümanlaşmasına katkıda bulunulmasına yönelik olmuşsa da¹⁸⁰⁷ Nişabur'un İslâmî Dönem'de ilmî ve kültürel olarak gelişmesine de katkı sağlamışlardır. Nitekim *Târîh-i Nişabur*'da müellif sahabe ve tâbiûndan buraya gelerek yerleşen kimselerin isimlerinden bahsetmektedir.¹⁸⁰⁸

Nişabur, Horasan Bölgesi'nin fethedilmesinin akabinde Merv'in bölgenin merkezi olarak kabul edilmesinden dolayı gelişmede bu şehrin gölgesinde kalmıştır. Bu gölgede kalış ilmî ve kültürel alanda da kendini hissettirmiştir. Horasan Bölgesi'ne gelen sahabe ve tâbiûndan ilmî vasfı yüksek olanların tercihleri genellikle idârî merkez konumunda olan Merv olmuştur. Nitekim Hicrî II. Asr'ın sonlarından itibâren Horasan bölgesinin ilim ve kültür yönünden inkişâf etmesinde ve ilim öğrenmek isteyenlerin tercihlerinde Merv'in Nişabur'a oranla ilk sırada olduğunu müşahade etmekteyiz.¹⁸⁰⁹

Tâhirî hânedânının güçlü temsilcisi Abdullah b. Tâhir'den itibâren bölgenin merkezi durumuna gelen Nişabur yavaş yavaş ilim ve kültür merkezi haline de

¹⁸⁰⁶-Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldan*, s. 596 ; Taberî, V, s. 286 ; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, II, s. 303 ; Uslu, s. 135.

¹⁸⁰⁷-*Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, II, s. 303 ; Kitapçı, *Orta Asya'da İslâmiyetin Yayılışı ve Türkler*, Konya 1994, s. 96 ; Welhausen, *Arap Devleti'nin Sükutu*, trc. Fikret Işıltan, Ankara 1963, s. 60 ; Akyüz, Vecdi, *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi*, Ankara 1991, s. 219.

¹⁸⁰⁸-en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 8-15, vd. ; Nişabur'a yerleşen Sahabeler hakkında ayrıca bkz: İbn Funduk el-Beyhâkî, *Târîh-i Beyhak*, s. 24-25 ; İbn Sa'd, VI, s. 237.

¹⁸⁰⁹-Uslu, s. 172.

gelmeye başlamıştır. Artık hem pozitif ilimlerdeki alimlerin hem dînî ilimlerdeki alimlerin hem de ilim öğrenmek isteyen kimselerin rotası Nişabur’a doğru yönelmiştir. Nişabur’un bu durumu daha sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Böylece Nişabur gerek burada görev yapan alimleri gerekse ilim öğrenmek isteyen öğrencileri ile tam bir ilim ve kültür şehri haline gelmiştir.

A. BİLİM DİLİ

İncelediğimiz dönem Nişabur’unda halkın büyük çoğunluğunun İran Irkı’ndan olması hasebiyle eski Farsça yani Pehlevice konuştukları malumdur. Bunun yanında bölgeye yerleşen Arap nüfusunun fazlalığı halk arasında konuşulan ikinci dilin Arapça olmasını sağlamıştır. Arapça’nın revaç bulmasında İslam Dini’nin kutsal kitabı Kur’an-ı Kerim’in Arapça oluşunun ve bölgeyi idâre eden yöneticilerin büyük bir kesiminin bu dili konuşmasının da etkili olduğu söylenebilir.

Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervan döneminde dîvânların Arapça’ya çevrilmesi¹⁸¹⁰, bütün devlet işlerinde Arapça’nın kullanılması, yukarıda da belirtildiği gibi İslam Dini’nin ana kitabının Arapça olması İslam fetihleri neticesinde Müslümanların hâkimiyetine giren farklı ırktaki insanların kendi dillerini halk bazında kullanmalarına, eğitim, kültür ve ilim faaliyetlerinde ise Arapça’yı kullanmalarına neden olmuştur. Bu durum bir ilim ve kültür şehri olan Nişabur için de geçerlidir. Nişabur’un ilim ve kültür alanında önemli bir konuma gelmeye başladığı Hicrî II. Yüzyıl’ın sonlarından itibaren burada faaliyet gösteren alimler gerek eğitim ve öğretimde gerekse eserlerini yazarken Arapça’yı kullanmışlardır. Bu durum ırk olarak bölge insanı ile aynı özellikleri taşıyan kimselerin idârede söz sahibi oldukları dönemde de devam etmiştir. Örneğin Tâhirîlere¹⁸¹¹ mensup

1810-Hamdî Savaş, *İslâm Tarîhi II – Emevîler ve Abbasiler Devri*, Kayseri 1993, s. 23.

1811-Tâhirîlerin kurucusu Tâhir b. Hüseyin’in kökeni hakkında bkz: Kurt, *Türk – İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, s. 16.

idârecilerin hâkimiyetleri altında bulunurken Nişabur'da ilim ve kültür dili olarak Arapça'nın kullanıldığı rivâyet edilmektedir.¹⁸¹² Hatta onların Arapça'yı Farsça'ya tercih ettiklerine yönelik şikâyetler bazı alimler tarafından dile getirmişlerdir.¹⁸¹³ Arapça'nın Nişabur'da ilim ve kültür dili olarak kullanılması geleneği Sâffârîler ve Sâmânîler Dönemlerinde de sürmüştür.

Emevîler zamanında başlayan ve Abbâsîler Dönemi'nde en parlak devrini yaşayan başka inanç ve kültürlerle âit eserlerin tercüme edilmesi faaliyeti, Farsça'ya olan ilgi ve alâkayı arttırmıştır. Özellikle Emevîler'in uyguladıkları Mevâlî politikasının olumsuz etkileri ve Abbâsî ihtilâlinin başarıya ulaşmasında mevâlinin rolünün önemli bir derecede olması, Arap olmayan kimseler arasında milliyetçilik duygularının artmasına, dolayısıyla İranlı unsurlar arasında da Farsça'ya rağbetin fazlaşmasına neden olmuştur. Bu nedenlerden ötürü bazı şairler Farsça şiirler söylemeye başlamışlardır.¹⁸¹⁴ İncelediğimiz dönemde Nişabur'da Farsça'nın (Arapça kadar olmasa da) etkin olarak kullanıldığı dönem Sâmânîler Dönemi'dir. Bu dönemde Farsça'nın etkinliğinin artmasına bakarak bazı yazarlar Sâmânî hükümdârlarının büyük çoğunluğunun Farsça'yı resmi dil olarak Arapça'ya tercih ettiklerini söylemişlerdir.¹⁸¹⁵ Frye ise bu konuda kendisiyle çelişecek açıklamalarda bulunmuştur. Bir eserinde, Arap harfleriyle oluşturulan yeni Farsça'nın Sâmânîler Dönemi'nde Arapça'ya üstün tutulduğunu ve devletin resmî dili haline geldiğini söylemekte¹⁸¹⁶ bir başka eserinde ise sarayda Farsça'nın konuşulduğundan ilim ve

1812-Barthold, "Tahiroğulları", *MEB., IA.*, XI, s. 637 ; Frye, *The Golden Age of Persia*, s. 192-193 ; Bosworth, "The Tâhirids and Saffârids", s. 105 ; Kurt, *Türk – İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, s. 202-203.

1813-Devletşah, *Tezkire-i Devletşah*, trc. Necati Lugal, İstanbul 1994, I, s. 57.

1814-Muhammed Avfî, *Lubâbu'l-Elbâb*, ed. Edward G. Browne – Mirza Muhammed, I-II, London, 1906, I, s. 21.

1815-Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 83.

1816-Frye, "The Arabic Language in Khurasan", *Iran Society Silver Jubilee Souvenir*, Kalküta 1970, s. 132.

kültür sahasında ise Arapça konuşulduğundan bahsetmektedir.¹⁸¹⁷ Ahmed b. İsmail'in devletin resmi dilini Arapça'dan Farsça'ya çevirdiğine yönelik rivâyete¹⁸¹⁸ isnad edilen yukarıdaki görüşlere karşın I. Nuh ve I. Abdülmelik dönemlerinde resâil divânı başkanı olarak görev yapmış olan el-İskâfî'nin kayıtlarını Arapça olarak tuttuğuna dâir rivâyetler de vardır.¹⁸¹⁹ Bu konu hakkında Nişabur'da Şiir, Dil ve Edebiyat Bölümü'nde ayrıntılı açıklamalar da bulunacağımızdan ötürü fazla bilgi vermeye gerek duymamaktayız.

B. EĞİTİM VE ÖĞRETİM

İncelediğimiz dönem Nişabur'unda eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yapıldığı kurumlara baktığımızda kütütlaplardan medreselere, camilerden idârecilerin konaklarına kadar çok çeşitli ortam ve yerlerin bu iş için kullanıldığını görmekteyiz. Bu yerler hakkında açıklayıcı bilgiler vermek konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Küttâb

Bir çeşit sıbyan mektebi anlamına gelen küttâb, tüm Orta-Çağ İslam Dünyası'nda eğitim ve öğretim faaliyetlerine başlangıç kurumu olarak kabul edilmektedir. Yazdırmak ve yazı öğretme anlamına gelen “tektîb” kökünden türeyen ve yazı öğrenilen yer manasına gelen¹⁸²⁰ bu kurumlar Nişabur'da da çocukların eğitim ve öğretime başladığı ilk kurumlardır. Sayılarını ve özelliklerini tam olarak tespit edemediğimiz Nişabur'daki küttâbların diğer İslam beldelerindeki benzerleri gibi faaliyette bulunduklarını tahmin etmekteyiz. Eğitimin temel taşı olmaları

¹⁸¹⁷Frye, *Bukhara, The Medieval Achievement*, Oklahama 1965, s. 50.

¹⁸¹⁸Mustawfî Qazvinî, *Târih-i Güzide*, nşr. E. G. Browne, London-Leiden 1910, s. 381.

¹⁸¹⁹es-Se'âlibî, *Yetîmetü'd-Dehr fî Mehâsini Ehl el-Asr*, nşr. Müfit Muhammed Kamihat, Beyrut 1983, IV, s. 109-112 ; Browne, *The Four Discourses of Nidhami 'l-Arudi*, Cambridge 1978, s. 28-30 ; Usta, s. 362.

¹⁸²⁰Kazıcı, s. 223.

hasebiyle İslam Dünyası'nda her köyde birer tane olacak kadar¹⁸²¹ sayıları artan bu kurumların nerelerde kurulduğu ve işleyiş biçimlerinin nasıl olduğu hakkında bilgi vermenin Nişabur'daki küttabların da mâhiyetlerini anlamaya yardımcı olacağı âşikârdır.

Küttablar çoğu zaman camilere bitişik olarak zaman zaman da müstakil olarak inşâ edilmiş yapılardır. Bazen de camilerin içerisinde bu işe ayrılmış özel bölümlerde faaliyet gösteren küttablara da rastlanılmaktadır.¹⁸²² Arap dilinin gramerinin yanında aritmetik, şiir gibi konularında öğretildiği bu yapılarda ağırlıklı olarak verilen ders Kur'an-ı Kerim idi. Kur'an-ı Kerim eğitiminin yanında dînî eğitim çerçevesinde Hz. Peygamberin hayatı da çocukların anlayabileceği tarzda öğretilmekte ve Hz. Peygamberin hadisleri ile desteklenmekteydi.¹⁸²³ Eğitim usûlü olarak öğretmenin sözlerini birçok kere tekrar etme esasına dayalı ezberleme yönteminin kullanıldığı küttablarda müfredât yukarıda da zikredildiği gibi Kur'an-ı Kerim üzerine şekilleniyordu. Önce Kur'an'ın ilk süresi olan Fâtihâ, daha sonra en sure Nâs ezberleniyor ve ardından en uzun sure Bakara'ya gelinceye kadar sureler ezberlenerek eğitim ve öğretim devam ediyordu. Kur'an eğitiminin yanında diğer derslerinde Arapça olarak öğretilmesi Nişabur gibi ırksal ve kültürel olarak Arap olmayan memleketlerdeki çocukların anlatılanları anlamada güçlük çekmelerine sebep olmaktaydı. Bu sorun özellikle büyük merkezlerdeki küttablarda o yerin kendi dili ile de derslerin açıklanması ile giderilmeye çalışılmıştır.¹⁸²⁴

Çoğunlukla erkek çocukların eğitim gördüğü bu kurumlar, daha sonraki eğitim basamakları olan cami ve medreselerdeki ilim halkalarına öğrenci

1821-Kazıcı, s. 224 ; Jacob M. Landau, " Küttab ", *DİA.*, XXVII, s. 3.

1822-Kazıcı, s. 224 ; Landau, " Küttab ", *DİA.*, XXVII, s. 3.

1823-Hitti, I, s. 626 ; Kazıcı, s. 224 ; Landau, " Küttab ", *DİA.*, XXVII, s. 4.

1824-Kazıcı, s. 224 ; Landau, " Küttab ", *DİA.*, XXVII, s. 4.

yetiştirmektedirler. Dolayısıyla değişik yaş grubundaki çocuklar bazen aynı sınıfta bazen de yaşlarına uygun olarak düzenlenmiş sınıflarda dört ile altı yıl arasında, Cuma günü hâriç haftanın altı günü öğretmenleri vâsıtasıyla elden geldiği kadar ciddi bir eğitime tâbî tutuluyorlardı.¹⁸²⁵

Bu kurumların masrafları ya bir vakıf ya hayırseverler veya bizzat öğrencilerin aileleri tarafından karşılanmaktaydı.¹⁸²⁶ Muallim, müeddib, mektebdâr, molla, hoca gibi adlarla anılan öğretmenlerin ücretleri aynî ya da nakdî olarak ödenmekteydi. Ücret almadan ders veren öğretmenler de bulunmaktaydı.¹⁸²⁷ Öte yandan zengin ailelerin kendi çocukları içi özel küttablar kurdukları da olmaktaydı.¹⁸²⁸

Cami

Nişabur'da bir diğer eğitim kurumu da camilerdir. Camiler bütün İslam beldelerinde olduğu gibi Nişabur'da da küttablardan mezun olan öğrencilerin veya buralarda verilen eğitimi anlayabilecek kimselerin devam ettiği eğitim kurumları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Camilerde Kur'an ilimleri, Arap dili ve belâğatı, Hadis, Fıkıh ve usûlü, Kelam, Cedel ilmi, Mezhepler bilgisi gibi ilim dallarının içerisinde bulunduğu dini ilimlerin yanında Felsefe, Matematik, Tıp, Kimya gibi aklî ilimler de öğretilmekteydi.¹⁸²⁹ Camilerde ilim tahsili yapılırken bu binaların asıl kurulma nedeni olan ibadet yapmaya engel olacak veya ibadetin huşûnu bozacak her şeyden kaçınılmaktaydı. Dersler namazlardan sonra cemaatin camiye terk etmelerinin akabinde başlamaktaydı.

1825-Jacob M., "Küttab", *DİA.*, XXVII, s. 3-4.

1826-Jacob M., "Küttab", *DİA.*, XXVII, s. 3.

1827-Jacob M., "Küttab", *DİA.*, XXVII, s. 3.

1828-Jacob M., "Küttab", *DİA.*, XXVII, s. 3.

1829-Kazıcı, s. 227 ; Ahmet Önkâl – Nebi Bozkurt, "Cami – Dini ve Sosyo kültürel Tarihi", *DİA.*, VII, s. 50.

Camilerdeki ders halkaları onlardan istifade edecekler için çeşitlilik arzetymekteydi. Konularında gerçekten otorite olarak kabul edilen alimler verdikleri derslere göre ilim halkalarını oluşturlardı. Caminin bir köşesinde Tefsir dersi verilirken diğery bir köşesinde Hadis başkay bir köşesinde de aklî ilimlerden herhangi birisi ders olarak işlenebilirdi. Birbirlerinden bağımsız olarak işlev gören bu ilim halkaları birbirlerini rahatsız etmeden tedrîsâtlarına devam ederlerdi. Bu ilim halkalarına katılacak kimseler hangi ilme ilgi duyuyorlarsa o gruba katılmakta özgür idiler. Ayrıca dışardan şehre ilim öğrenmek için veya başkay amaçlarla gelen kişiler de bu ders halkalarına iştirak edebiliyorlardı. Camilerdeki ders halkalarına şehrin ahâlisi de katılıp istifade edebiliyor ve ilim seviyelerini yükseltebiliyorlardı.¹⁸³⁰

Nişabur'da birden fazla ilmin öğrenildiğı dolayısıyla birden fazla ilim halkasının bulunduğı büyük camiler olduğı gibi, bazı alimlerin kendileri için tahsis etmiş olduğı ve burada hem namaz ibadetini yerine getirdikleri hem de öğrencilerine ilim öğrettikleri mescitler de bulunmaktaydı.¹⁸³¹ Örneğın Ebu Ali İhsan b. Said Munî'nin kendi adını taşıyan mescidinde özel ders halkaları oluşturduğı rivâyet edilmektedir.¹⁸³² Bu tür mescitler genelde burada ders okutan alimin ismi ile de anılmaktaydı. Meşhur Fakîh Ebû Abdullah Habâzî'nin ilim halkası oluşturup ders verdiğı mescidin adı Mescid-i Habâz (Habâzî) diye bilinmekteydi.¹⁸³³ Mescid-i İbn Harb, Mescid-i İmam Yahyâ gibi mescitleri de bu kapsamda değerylendirebiliriz.¹⁸³⁴ Meşhur Eşârî kelamcısı ve Şâfi fakîhi Ebû İshak İsferyâyînî'de Mescid-i Ukayl'da

¹⁸³⁰-Hitti, I, s. 635.

¹⁸³¹-en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbur*, s. 16-17.

¹⁸³²-Grayeli, s. 244.

¹⁸³³-Grayeli, s. 245.

¹⁸³⁴-Grayeli, s. 244.

özel dersler vermiştir.¹⁸³⁵

Camilerdeki ders halkaları gayet düzenli ve disiplinli bir şekilde işlemekteydi. Öğrenciler dersleri büyük bir dikkatle dinlemekte ve hocaları ders anlatırken onların dikkatini dağıtmamak için ellerinden geleni yapmaktaydılar. Hocalar da dersleri işlerken büyük bir vakar içerisinde, kendilerinden emin bir şekilde talebelerine en doğru bilgiyi vermeye çalışırlardı. Kaynakların Nişabur'un ünlü Hadis alimi İbn Ebî Tâlib'in ders halkası hakkında verdiği bilgiler söylediklerimizi destekler mâhiyettedir: “ İbn Ebî Tâlib son derece heybetli bir şahsiyete sahipti. Onun ders halkasına iştirâk edenler, sanki başlarının üzerinde kuşlar tünemiş gibi bir vaziyette otururlardı.”¹⁸³⁶

Camilerde ders veren âlimlere yardım eden, öğrencileri derse hazırlayan, hocanın anlattığı konuları derse katılanlara yazdıran, konuların iyi öğrenilmesi için tekrarlar yapan ve yaptıran, ilim meclisindeki düzen ve disiplinin oluşmasında yardımcı olan müstemlî (imlâcı, müzâkereci) isminde yardımcılar vardı. Müstemlîlere en güzel örnek el-Hâkim en-Nisaburî'dir. O, büyük alim olma yolunda ilerlerken hocası İbn Hibban'ın ders meclisinde henüz onüç yaşında olmasına rağmen müstemlî olarak görev yapmıştır.¹⁸³⁷

Bu eğitim kurumunda kimi alimlerin bir ilim dalında otorite olarak kabul edildiklerini, o varken hiçbir alimin onun uzmanı olduğu ilim dalında ders halkası oluşturmadığını görmekteyiz. Örneğin, el-Hüseyn b. Muhammed el-Kabbânî, en-Nisaburî'nin Hadis alanındaki bilgisi anlatılırken; bu ilimde dünyanın sayılı

1835-Abdülğafir el-Fârisî, *el-Halkatü'l-Ülâ min Târih-i Nisabur*, Kum 1403, s. 152 ; Grayeli, s. 247; Salih Sabri Yavuz, “ Ebu İshak İsfârâyînî ”, *DİA.*, XXII, s. 515.

1836-ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 638 ; İbn Kesîr, XI, s. 106 ; S. Kemal Sandıkçı, *İlk Üç Asır'da İslâm Coğrafyasında Hadîs*, Ankara 1991, s. 404.

1837-Mehmet Ali Sönmez, “ İbn Hibban ”, *DİA.*, XX, s. 63 ; Usta, s. 358.

hafızlarından biri olduğu dile getirilmekte¹⁸³⁸ ve Hadisçilerin Nişabur'da Müslim'den sonra onun meclisinde toplandıkları anlatılmaktadır.¹⁸³⁹

Camilerdeki ilim meclislerinde ders veren âlimlerden kimisi katılımcılardan hiçbir ücret almamakta, kimisi de geçim kaynağı bu olduğu için belli miktarda ücret talep etmekteydiler. Vermiş olduğu dersler için ücret talep eden âlimlerden birisi İbn Habib en-Nisaburî'dir. O, Nişabur'lu hemşehrilerinden âdetâ jest yaparak ücret talep etmemekte fakat başka diyârlardan Nişabur'a gelerek ders halkasına katılanlardan durumu iyi olanlardan ücret almaktaydı. Durumu müsâit olmayanlar ise gördükleri ders karşılığında hocalarının bahçe ve bostanında çalışmakta ve böylece hocalarına borçlarını ödemekteydiler.¹⁸⁴⁰

Nişabur'da bazı camilerin mezhepler arasındaki kutuplaşmalarda belli bir mezhebin fikirlerinin işlendiği merkezler haline geldiğini görmekteyiz. Hanefî ve Şâfiî âlimler arasındaki rekâbet bunun en güzel örneğini teşkil etmektedir.¹⁸⁴¹

Medrese

Nişabur'da eğitim – öğretim faaliyetlerinde kullanılan bir diğer eğitim kurumu da medresedir. Burada kurulan medreseler İslam memleketlerinde kurulan ilk medreseler hüviyetini taşımaktadırlar.¹⁸⁴² Nişabur'da kurulan medreselerden önce İslam ilim merkezlerinin bazılarında bu kurumları andıran yapıların varlığı kaynaklar tarafından iddia edilse de bu iddialar tam olarak teyit edilmemiştir. Örneğin, Corci Zeydan bazı Batılı araştırmacıların medreselerin kuruluşunu Abbâsî Halifesi Me'mun'un Horasan Valiliği Dönemi'ne kadar götördüklerini ancak

1838-İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl fî Raf'i'l-İrtiyâb ani'l-Mu'telifi ve'l-Muhtelif fî'l-Esmâi ve'l-Künâ ve'l-Ensâb*, tsh. ve thk., ilk altı cilt Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî, son cilt Nâyif el-Abbâs, I-VII, Beyrut 1382-1386 / 1962-1966, VII, s. 135 ; ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 681.

1839-İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, II, s. 369 ; ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 681.

1840-ez-Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, s. 237-238 ; Mehmet Ali Sarı, "İbn Habib en-Nisaburî", *DİA.*, XIX, s. 510.

1841-Bulliet, *The Patricians of Nishapur A Study in Medieval Islamic Social History*, s. 61, vd. ; Grayeli, s. 246.

1842-Nebi Bozkurt, "Medrese", *DİA.*, XXVIII, s. 324.

kendisinin bu bilgiyi doğrular nitelikte bir ifadeye kaynaklarda rastlamadığını söylemektedir.¹⁸⁴³ Yine Ahmed Çelebi eserinde, Nişabur'daki sınırlı ve gelişmemiş medrese örneklerinin benzerlerinin onlardan çok önce ortaya çıktığını söylemekte¹⁸⁴⁴ ancak bu medreselerin hangileri olduğu hakkında bilgi vermemektedir. Selçuklu Devleti'nin önemli vezirlerinden Nizâmülmülk tarafından kurulan Nizâmiye Medreseleri kadar sistemli ve oturmuş bir yapıya sahip olmayan Nişabur'daki medreselerin önemli özelliklerini şu şekilde maddeleyebiliriz:

a) Camilerin yapı itibarıyla Allah'a ibadet etmek üzere yapıldığı ve bu amaçla düzenlendiği göz önüne alındığında eğitim – öğretim için ideal kurumlar olmadığı görülmektedir. Onlar İslâmî ilimlerin yeni yeni dallara ayrıldığı ve daha tam bir müstakil inceleme alanı haline gelmediği dönemde ihtiyaca cevap vermekteydiler. Oysa artık Tefsir, Hadis, Kelam gibi ilim dalları oluşum dönemlerini tamamlamışlar ve kendi araştırma alanlarında epey yol almışlardır. Bunlara bir de aklî ilimler ilâve edilince bağımsız eğitim kurumlarına ihtiyaç duyulmaya başlanmıştır. İşte bu gereksinim medrese diye isimlendirdiğimiz yapıların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu kurumlar, camilerde her biri bir köşeye çekilerek ve birbirlerini rahatsız etmemeye îtinâ göstererek ders işlemek zorunda kalan ilim halkalarına uygun ortamda eğitim – öğretim yapmaya imkan vermeyi amaçlamaktaydılar. Medreslerle birlikte Nişabur'daki ilim tahsili faaliyeti, sadece namaz vakitleri hâricindeki vakitlerle sınırlandırılmaktan kurtulmuş, öğrencisi ve öğretmeni ile birlikte daha fazla vakit ayrılan ve dolayısıyla daha fazla randıman alınan birer faaliyet haline gelmiştir.

1843-Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi*, III, s. 408.

1844-Ahmed Çelebi, *İslam'da Eğitim – Öğretim Tarihi*, trc. Ali Yardım, İstanbul 1976, s. 366-372.

b) Nişabur'da kurulmuş olan Medreseler yukarıda da temas ettiğimiz gibi daha sonra kurulacak olan Nizâmiye Medreseleri kadar sistemli, disiplinli ve gelişmiş değillerdi. Dolayısıyla onların çoğunun ömrü çok uzun olmamıştır.¹⁸⁴⁵ Ama yine de onların birçok İslam memleketinde faaliyet gösterecek olan Nizâmiye Medreselerinin nüvelerini oluşturdıkları bir gerçektir. Zîrâ her başarılı faaliyetin altında yatan ve köklerinin beslendiği sağlam bir geçmişi vardır.

c) Nişabur'da eğitim – öğretim sahasında faaliyet göstermiş olan medreseler genelde şahıslara endekli olan medreselerdir ve bu şahısların isimleri ile tanınmışlardır. Büyük bir çoğunluğu devlet yöneticileri veya zengin kimseler tarafından yaptırılan bu yapılar bir âlimin hizmetine verilmekte ve bu âlimin adı ile nam salmaktaydılar. Bu tip medreselere şunları örnek olarak verebiliriz: Sâ mânîlerin Horasan Vâlisi Ebu'l-Hasan es-Simcûrî Nişabur'a davet ettiği İbn Fûrek için kalacağı bir ev ders vereceği bir medrese inşâ ettirmiştir.¹⁸⁴⁶ Yine Nişabur'da İmam Yusuf b. Cafer en-Nisaburî için tahsis edilmiş olan medreseyi ise Sâ mânî komutanlarından Karategin el-İsficabî yaptırmıştır.¹⁸⁴⁷ Önceleri Mescid-i Ukayl'da ders veren Ebû İshak el-İsferâyinî'de kendisi adına medrese yaptırılan kimselerdendir.¹⁸⁴⁸ Devlet adamlarının ve zengin kimselerin yanında hali vakti yerinde olan âlimlerin de Nişabur'da medrese kurduklarını kaynaklar zikretmektedir.¹⁸⁴⁹

Grayeli, Nişabur'da kurulmuş olan ilk medresenin hangisi olduğu konusunda kaynakların bilgi vermediğini söylemekte¹⁸⁵⁰ ise de bu doğru değildir. Çünkü, burada ilk medresenin Ebû Bekr Ahmed b. İshak es-Sıbgî (öl. 342 / 954) tarafından açılmış

1845-Çelebi, s. 366-372 ; Kazıcı, s. 238 ; Usta, 359.

1846-es-Sübkî, IV, s. 128 ; Y. Şevki Yavuz, " İbn Furek ", *DİA.*, XIX, s. 495 ; Bulliet, *The Patricians of Nishapur A Study in Medieval Islamic Social History*, s. 73 ; Bozkurt, " Medrese ", *DİA.*, XXVIII, s. 324; Usta, s. 360.

1847-İbn Funduk el-Beyhâkî, *Târih-i Beyhak*, s. 104 ; Merçil, " Karategin Ailesi ", s. 7 ; Usta, s. 360.

1848-Abdülğafir el-Fârisî, s. 152 ; Grayeli, s. 247; Yavuz, " Ebu İshak İsferâyinî ", *DİA.*, XXII, s. 515.

1849-Bozkurt, " Medrese ", *DİA.*, XXVIII, s. 324.

1850-Grayeli, s. 247.

olduğu rivâyet edilmektedir.¹⁸⁵¹ Bu medrese kendisinden sonra kurulmuş olan medreselere bir nevi numûne olmuştur. Ebû Said İsmail b. Ali'nin Nişabur'da yaptırmış olduğu medrese¹⁸⁵², Hasan el-Kureşî el-Ümevî'nin kurmuş olduğu medrese¹⁸⁵³, Şâfi âlim İmam Ebu'l-Hasan Muhammed b. Şuayb Beyhakî'nin hocalığını yaptığı Medrese-i Beyhâkiyye¹⁸⁵⁴, Ebû Abbas Muhammed b. Hasan b. Eyüb Sıbgî'nin yapmış olduğu medrese¹⁸⁵⁵, ünlü hadis âlimi Ebû Ali en-Nisaburî (öl. 349 / 960) adına yapılmış olan medrese¹⁸⁵⁶, Ebû Ali el-Hüseynî'nin (öl. 391 / 1002) açmış olduğu medrese¹⁸⁵⁷, Ebû Sa'd ez-Zâhid Medresesi¹⁸⁵⁸, Ebû Ali Dekkak ve Ebû İshak İbrahim es-Simcûrî'nin yaptırmış oldukları medreseler, Muştî, Sûrî, Ebû İshak b. Muhammed b. Hamza Medreseleri¹⁸⁵⁹ incelediğimiz dönem Nişabur'unda mevcut olan diğer medreselerdir.

d) Nişabur'da kurulmuş olan medreselerin bazıları Hadis, Fıkıh, Kelam gibi sadece bir veya en fazla iki ilim dalının öğretildiği özel eğitim kurumları mâhiyetindedir. Örneğin, Ebû Bekr Ahmed b. İshak es-Sıbgî'nin kurmuş olduğu medrese Hadis üzerine eğitim yapıyordu.¹⁸⁶⁰ Aynı es-Sıbgî gibi Ebû Ali en-Nisaburî'de kendisine âit medresesinde Hadis dersi vermekteydi.¹⁸⁶¹ Ebû Ali el-Hüseynî'nin verdiği ders Fıkıh idi.¹⁸⁶² İbn Fûrek medresesinde Kelam dersleri vermekteydi.¹⁸⁶³ Ebû İshak İsferâyînî ise Kelam ve Şâfi fikhî üzerine öğrenci yetiştirmekteydi.¹⁸⁶⁴

1851-ez-Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, s. 170 ; Bozkurt, " Medrese ", *DİA.*, XXVIII, s. 324.

1852-Kazıcı, s. 238 ; Grayeli, s. 247 ; Bozkurt, " Medrese ", *DİA.*, XXVIII, s. 324.

1853-Grayeli, s. 248.

1854-Çelebi, s. 266-267 ; Grayeli, s. 248 ; Bozkurt, " Medrese ", *DİA.*, XXVIII, s. 324.

1855-Grayeli, s. 251.

1856-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, VIII, s. 71-72 ; Selahaddin Polat, " Ebû Ali en-Nisaburî ", *DİA.*, X, s. 92 ; [http: www.dallog.com/kurumlar](http://www.dallog.com/kurumlar) - 27/11/2006.

1857-[http: www.dallog.com/kurumlar](http://www.dallog.com/kurumlar) -27/11/2006 ; Cevat Yayla, " Türklerde Cumhuriyet Öncesi Türk Eğitim Tarihi ", [http: www.ktuvakfi.org.tr](http://www.ktuvakfi.org.tr) - 28/11/2006.

1858-Müjdat Uluçam, " İbn Mencûye ", *DİA.*, XX, s. 177.

1859-Kuşeyrî, s. 13 ; Grayeli, s. 251 ; Öztürk, s. 247.

1860-es-Sübkî, III, s. 149 ; ez-Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, s. 170 ; Bozkurt, " Medrese ", *DİA.*, XXVIII, s. 324.

1861-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, VIII, s. 71-72 ; Polat, " Ebû Ali en-Nisaburî ", *DİA.*, X, s. 92 ; [http: www.dallog.com/kurumlar](http://www.dallog.com/kurumlar) -27/11/2006.

1862-[http: www.dallog.com/kurumlar](http://www.dallog.com/kurumlar) -27/11/2006 ; Yayla, " Türklerde Cumhuriyet Öncesi Türk Eğitim Tarihi ", [http: www.ktuvakfi.org.tr](http://www.ktuvakfi.org.tr) - 28/11/2006.

e) Şehirdeki bazı medreseler birden fazla hoca ile eğitim – öğretim faaliyetlerine devam etmekteydi. Böyle medreselerde bir baş müderris, emrinde çalışan diğer müderrisler, ve başka yardımcı hizmetliler görev almaktaydı. Bu medreselerin öğrenci sayıları da fazla olmaktaydı. Ebû Bekr Ahmed b. İshak es-Sıbgî'nin kurmuş olduğu ve baş müderrisliğini yapmış olduğu medresede Hasan b. Ahmed el-Mahledî, Muhammed b. Hüseyin el-Hasenî gibi alimler müderrislik yapmışlardır.¹⁸⁶⁵

f) Medreselerdeki derslerin işleniş biçimi cami derslerini andırmakta, onun biraz daha yoğunlaştırılmış şekli uygulanmaktaydı. Burada da müderrislere yardımcı olan, düzen ve disiplini sağlayan bir kimse var idi. Bu kimse ayrıca öğrencilerin derse hazırlanmalarına ve derslerde verilen konuyu özümsemelerine yardımcı olmaktaydı.¹⁸⁶⁶

g) Medreselerin giderlerini karşılamak için eğer burada görev yapan birden fazla müderris varsa baş müderrisin, yoksa görev yapan tek müderrisin başkanlığında tertip olmuş mütevelli heyetinin yönettiği vakıfların olduğundan kaynaklar söz etmektedir.¹⁸⁶⁷ Kaynakların sözünü ettiği medrese Ebû Bekr Ahmed b. İshak es-Sıbgî'nin kurmuş olduğu, emrinde müderris ve yardımcılarının çalıştığı ve bina yakın öğrencinin ilim tahsil ettiği medresedir. Bu tip medreselerde durumu iyi olmayan öğrencilerin ihtiyaçları da karşılanmaktaydı. Öğrenim amacıyla başka memleketlerden gelen öğrencilerin kalmaları için medreselerin yanına hücre ismi verilen en fazla üç kişinin kaldığı odalarda inşâ edilmiştir.¹⁸⁶⁸ Eğitim ve öğretimin öğrenciler için parasız olduğu bu kurumların hepsindeki şartların aynı olup olmadığı

1863-Yavuz, “İbn Furek”, *DİA.*, XIX, s. 495.

1864-Yavuz, “Ebu İshak İsferâyini”, *DİA.*, XXII, s. 515.

1865-es-Sübkî, III, s. 149 ; ez-Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, s. 170 ; Bozkurt, “Medrese”, *DİA.*, XXVIII, s. 324.

1866-Kazıcı, s. 240-241 ; Usta, s. 358.

1867-es-Sübkî, III, s. 149 ; ez-Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, s. 170 ; Bozkurt, “Medrese”, *DİA.*, XXVIII, s. 324 ; Öztürk, s. 246 ; Usta, s. 360.

1868-Öztürk, s. 246 ; Usta, s. 360.

konusunda yeterli bilgiye sahip değiliz. Ama günümüz eğitim sisteminde her okulun aynı şartlara sahip olmadığını düşünürsek incelediğimiz dönemde de her medresenin aynı şartlara hâiz olamayacağı mâlumdur. Medreselerde görev yapan hocalar genelde ücretlerini medreselerin ihtiyaçlarını karşılayan vakıflardan alırlardı. Yöneticilerin adlarına medrese açtığı kişiler ücretlerini bu yöneticilerden alırlardı. Bazı hocalar ise kendi el emeği ile geçinirler verdikleri derslerden ücret talep etmezlerdi. Örneğin, Şâfi Fakîhi Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed Debilî (öl. 373 / 983) terzilik ile Ebû Bekr Sabikî (öl. 334 / 955) ise boyacılık ile geçinir vermiş oldukları dersten ücret almazlardı.¹⁸⁶⁹

h) Nişabur medreselerinde dini ilimlerin yanında Felsefe, Matematik, Kimya gibi pozitif ilimlerde öğretilmekteydi.¹⁸⁷⁰

D) Şehirde bulunan medreseler her zaman sosyal ve dini hayatla iç içe olmuştur. Onlar bayram ve yas gibi özel günlerde halka açık tutulurdu. Bazı medreselerde halka açık vaazlar tertiplenirdi. Bu yüzden âlimler ve halk arasında sıkı bağlar kurulurdu. Büyük bir alim vefat ettiğinde çarşılar bir süre tatil edilir ve yas tutulurdu. Bir âlim geldiğinde ise sevinç ve törenle karşılanırdı.¹⁸⁷¹

i) Nişabur'da faaliyet gösteren ve kendilerinden sonra kurulacak olan Nizâmiye Medreselerine numûne olan bu medreseler, incelediğimiz dönemde yaygınlığı giderek artan Şia gibi mezheplere karşı Sünnî akîdenin savunuculuğunu yapmaktaydılar.¹⁸⁷²

1869-Öztürk, s. 246.

1870-Grayeli, s. 252.

1871-Öztürk, s. 246-247.

1872-http: www.dallog.com/kurumlar -27/11/2006.

Nişabur'da H. IV. Asır'da faaliyette olan Kerrâmîlere ait üç medreseden daha bahsedilmektedir.¹⁸⁷³

Kütüphane

Kütüphane eğitim ve öğretim faaliyetinde ihtiyaç duyulan en önemli müesseselerdendir. Zîrâ gerek ders veren kimselerin gerekse öğrencilerin ihtiyaç duyduğu bilgi materyallerini temin edebilecekleri yegâne yerlerden biridir. İncelediğimiz dönem Nişabur'unda faaliyet gösteren kütüphanelerin oluşum biçimleri İslam beldelerindeki kütüphanelerle benzerlikler göstermektedir. Kütüphaneler bu devirde eğitim ve öğretimin yoğun bir şekilde yapıldığı cami ve mescitlerde¹⁸⁷⁴, medreselerin bünyelerinde¹⁸⁷⁵, hükümdarların saraylarında veya onlara bağlı olan yerlerde vali olarak görev yapan kimselerin konaklarında, bazı alimlerin evlerinde bulunmaktaydı.¹⁸⁷⁶

Nişabur'da Ebû Ali İhsan b. Said Munî'nin inşa ettirdiği ve eğitim – öğretim faaliyetlerinde de kullanılan Munî Cami'nin ünlü bir kütüphanesi bulunmaktaydı.¹⁸⁷⁷ Yine Mescid-i Habâz veya Habâzî diye bilinen ve Ebu Abdullah Habâzî gibi büyük bir âlimin ders verdiği bu yerde bir kütüphane mevcuttu.¹⁸⁷⁸ Muhammed b. Âkil'in yaptırmış olduğu ve Mesid-i Ukayl diye bilinen Ebû İshak İsferâyînî'nin de dersler vermiş olduğu mescitte de bir kütüphane vardı.¹⁸⁷⁹

Nişabur'da eğitim – öğretimin camilere nazaran daha planlı ve yoğun bir şekilde yapıldığı medreselerin bir çoğunda da kütüphane mevcuttu. Bunlardan birisi Ebu'l-Hasan Muhammed b. Şuayb Beyhakî'nin bir fıkıh medresesi olarak yaptırmış

1873-Bulliet, *The Patricians of Nishapur A Study in Medieval Islamic Social History*, s. 253.

1874-Önkâl – Bozkurt, “ Cami – Dini ve Sosyo kültürel Tarihi ”, *DİA.*, VII, s. 50-51.

1875-Grayeli, s. 253-256.

1876-İsmail E. Erünsal, “ Kütüphane ”, *DİA.*, XXVII, s. 11-12 ; Bozkurt, “ Medrese ”, *DİA.*, XXVIII, s. 324.

1877-Grayeli, s. 244-245.

1878-Grayeli, s. 245.

1879-Grayeli, s. 245.

olduğu Beyhâkiye Medresesi'dir. Bu medresenin kütüphanesi Fıkıh İlmi'nin nâdide eserlerini barındırmaktaydı.¹⁸⁸⁰ Ebû Abbas Muhammed b. Hasan b. Eyüb Sıbgî'nin yaptırmış olduğu ve içerisinde pek çok ilimleri ihtivâ eden kitapların bulunduğu kütüphane de bir medrese kütüphanesiydi.¹⁸⁸¹ Ebu'l-Kasım Rükneddin İsferâyinî'nin yaptırmış olduğu İsferâyinî Kütüphanesi (Rükneddin Kütüphanesi), Ebû Ali Dekkâk'ın ve onun vefatından sonra öğrencisi Kuşeyrî'nin ders verdiği medresenin kütüphanesi, Muştî ve Sûrî Medreselerinin kütüphaneleri¹⁸⁸² Nişabur'daki diğer medrese kütüphaneleridir.

Nişabur'un bir idâre merkezi olması hasebiyle burada hüküm süren idâreciler konaklarında birçok şair, edebiyatçı ve âlimi konuk etmişler¹⁸⁸³ ve huzurlarında ilmî münazaralar tertip ettirmişlerdir.¹⁸⁸⁴ Bu konakların böylesine ilmî faaliyetlere ev sahipliği yapmış olmalarından dolayı hacimli kütüphanelere de sahip oldukları tahmin edilebilir.

Nişabur'da kadılık da yapmış olan dönemin büyük Hadis ve Fıkıh alimi Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî memleketi Büst'e döndüğü zaman evinin yanına bir medrese ve bu medreseye bağlı kendi şahsî eserlerinden oluşan bir kütüphane yaptırmıştır.¹⁸⁸⁵ Bu rivâyet İbn Hibbân gibi birçok alimin Nişabur'da kendi şahsî kütüphanelerini oluşturabildiklerini bize göstermektedir.

İdârecilerin Konakları ve Alimlerin Evleri

Horasan bölgesinin idâre merkezi olan Nişabur hâliyle şair, edebiyatçı, filozof, alim, sanatçı birçok seçkin kişiye ev sahipliği yapmıştır. Bu kişilerin

¹⁸⁸⁰-Grayeli, s. 255.

¹⁸⁸¹-Grayeli, s. 254.

¹⁸⁸²-Grayeli, s.255-256.

¹⁸⁸³-Kurt, *Türk – İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, s. 93, 95, 185, 188.

¹⁸⁸⁴-Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 167-168.

¹⁸⁸⁵-Zirikli, *el-A'lâm*, I-XIII, Beyrut 1389 / 1969, VIII, s. 78 ; Erünsal, “ Dârü'l-İlim ”, *DİA.*, VIII, s. 540.

Nişabur'a geldikleri zaman hünerlerini sergilemek için genelde ilk adresleri idârecilerin konakları olmaktadır. Bu kişiler idârecilerin takdirini kazanarak rahat bir şekilde yaşamlarını sürdürmek, bunun yanında ilim ve sanat faaliyetlerine de devam etmek amacı g tmekteydiler. Bunların büyük bir çoğunluğu amaçlarına ulaşmakta idârecilerin yakın çevrelerinde yer edinmeyi ba arabilmekteydiler. Bu durum da idârecilerin konaklarını ilim ve irfan öğrenmek için vazgeçilmez yerler haline getirmekteydi. Tabiatıyla bu ilim ve irfandan büyük oranda seçkin bir zümre istifade etmekteydi.

Abdullah b. Tâhir'in pek çok şair ve sanatçıya kona ında yer verdi i¹⁸⁸⁶, Eb  Ubeyd Kasım b. Sel m el-Bağdâdî, Muhammed b. İsmail el-Buhârî gibi alimlere iltifat edip eserlerinden istifade etti i¹⁸⁸⁷, çocuklarının eğitimi için Cafer b. Süleyman'ın mevl larından Abdullah b. Huleyd'i görevlendirdiği, Nişabur'un büyük alimlerinden Muhammed Eslem et-Tûsî'yi hapisten çıkararak ona büyük ilgi ve sevgi g sterdi i¹⁸⁸⁸ kaynaklarda zikredilmektedir.

Sâmânî Devleti'nin Horasan Vâlisi Ebu'l-Hasan Muhammed b. Sim  r'un huzurunda Abdülkâhir el-Bağdâdî ile Kerrâmiyye'nin önde gelen âlimlerinden İbrahim b. Muhâcir arasında M. 980-981 Yılı'nda gerçekleştirilen m nazara¹⁸⁸⁹ bu dönemde Nişabur'daki Sâmânî vâlilerinin konaklarının ne derece ilim ve irfan yuvaları olduğunu, valilerin huzurunda, her türlü d   ncedeki âlimi dinleyip ona söz hakkı verdiğini ve bu ilm  tartışmalardan hem kendilerinin hem de yakın çevrelerinin istifade ettiklerini en güzel şekilde göstermektedir.

Nişabur'da idârecilerin konaklarından başka âlimlerin evleri de ilim ve irfan

1886-İbn Kesîr, X, s. 303, 322 ; İbn Hallikan, III, s. 85, 90 ; Kurt, *Türk – İslâm Dönemine Geçişte Tahiro ulları*, s. 201-202.

1887-es-Sübkî, II, s. 155, 221 ; İbn Kesîr, X, s. 291 ; İbn Hallikan, IV, s. 61 ; Kurt, *Türk – İslâm Dönemine Geçişte Tahiro ulları*, s. 185-186.

1888-Çelebi, s. 235 ; Kurt, *Türk – İslâm Dönemine Geçişte Tahiro ulları*, s. 95.

1889-Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 167-168.

çalışmalarının yapıldığı yerler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu alimlerden biri Muhammed b. İsmail el-Buhârî'dir. O, Nişabur'da geçici olarak ikâmet ettiği sürece oturduğu evini birçok öğrencinin gelip istifade ettiği bir ilim – irfan yuvası haline getirmiştir.¹⁸⁹⁰

Hankah

İncelediğimiz dönem Nişabur'unda diğer bir ilim irfan yuvası hankahlardır.¹⁸⁹¹ Hankahın ortaya çıkmasında medreselerin rolü büyüktür. Zîrâ medreseler Temel İslam İlimleri diye nitelendirebileceğimiz Hadis ve Fıkıh İlimlerinin yoğun olarak tedrîsinin yapıldığı yerlerdi. Bunun yanında yeni yeni oluşan Tasavvuf İlmi ise buralarda pek yer bulamıyordu. İşte hankahlar bu eksikliğin giderilmesi için İslam toplumlarına girmiş olan yapılardır.¹⁸⁹²

Bu binaların ilk şekilleri son derece basitti ve inşaatlarında kerpiç ve ağaç kullanılmaktaydı. İçerisinde kalanların temel ihtiyaçlarının karşılandığı bu kurumlar şeyh tarafından yönetilmekteydi. Şeyhe pîşrev, emîr veya mukaddem denen kimseler yardım ederdi. Burada üç günden fazla kalan dervişlere belli görevler verilirdi. Hankahların ihtiyaçları vakıflar, bağışlar, nezirler ile karşılanırdı. Tasavvuf eğitiminin yapıldığı bu yerlerde bunun yanı sıra Tefsir, Hadis, Fıkıh, Akâid, Arapça gibi dersler de okutulmaktaydı.¹⁸⁹³

Nişabur'da inşâ edilmiş ilk hankah büyük mutasavvıf Ebû Osman el-Hirî'ye aittir.¹⁸⁹⁴ O, burada kendisine bağlı dervişlerle hem ikâmet etmiş hem de tasavvufî faaliyetlerde bulunmuştur. Ebu'l-Hasan el-Büşencî'ye ait hankah Nişabur'da bulunan diğer bir hankahtır. O, memleketi Büşenc'ten sürülünce Nişabur'a gelmiş,

¹⁸⁹⁰-es-Sübkî, II, s. 11-13 ; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, II, s. 30.

¹⁸⁹¹-Hankah kelimesinin türediği kök ve anlamları hakkında bkz: Süleyman Uludağ, "Hankah", *DİA.*, XVI, s. 42.

¹⁸⁹²-Uludağ, "Hankah", *DİA.*, XVI, s. 43.

¹⁸⁹³-Uludağ, "Hankah", *DİA.*, XVI, s. 43.

¹⁸⁹⁴-ez-Zehabî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XIV, s. 62-63 ; Erhan Yetik, "Ebû Osman el-Hirî", *DİA.*, X, s. 208 ; Uludağ, "Hankah", *DİA.*, XVI, s. 42 ; Usta, s. 359.

insanlardan uzak bir yaşam sürmek için bu hankahı inşâ etmiş ve vefatına kadar öğrenci yetiştirmekle meşgul olmuştur.¹⁸⁹⁵ Bu dönemde Nişabur'da faaliyet gösteren bir başka hankah İbn Hibbân el-Büstî'ye aittir. O, Semerkand'dan ayrılp 334 / 945-946 Yılı'nda Nişabur'a geldiği vakit Hadis dersleri vermek için ilim meclisleri tertip etmiştir. Kendi adına bir hankah inşâ edilince eserlerini telif etmekle meşgul olmuştur.¹⁸⁹⁶ Ebû Abdurrahman es-Sülemî'de hankahı olan mutasavvıflardandır. O, dedesinden kalan mirasla inşâ ettirdiği hankahta bir yandan eserlerini telif etmekle uğraşırken bir yandan da öğrenci yetiştirmekle meşgul olmuştur.¹⁸⁹⁷

Nişabur'da bu hankahlardan başka Kerrâmîlerin yaptırmış olduğu hankahlar da vardır. Bunların yapılış tarihleri Kerrâmîliğin kurucusu Muhammed b. Kerram'ın vefatından sonraki dönemlere rastlamaktadır.¹⁸⁹⁸ Kerrâmîlerin hankahlarının Nişabur'da en fazla olduğu dönem H. IV. Yüzyıl'dan sonraki zaman dilimine rastlamaktadır.¹⁸⁹⁹

C. DÎNÎ İLİMLER VE BURADA YETİŞEN ALİMLER

Hicri III. Yüzyıl, Nişabur'un Müslümanların kontrolü altında bulunduğu dönemde bölgesinin merkezi durumuna yükseldiği bir yüzyıl olduğu gibi aynı zamanda İslamlaşma sürecini tamamlayıp tam bir İslam şehri haline geldiği bir asırdır. Bu durumun en güzel delili Nişabur hakkında söylendiği ileri sürülen hadislerin yavaş yavaş ortaya çıkmış olmasıdır.¹⁹⁰⁰ Bu hadislerin sahih olup olmadığından ziyâde var olması, şehrin İslamlaşma sürecinin katettiği mesâfeyi göstermesi, İslâm Dini'nin artık tartışılmaz bir değer haline geldiğinin belirlenmesi

1895-Sülemî, *Tabakâtu's-Süfîyye*, thk. Nureddin Şeryebât, Kahire 1986, s. 458 ; Ebû Nuaym el-el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, I-X, Kahire, 1974, X, s. 379 ; Osman Türer, "Büşencî Ebu'l-Hasan", *DİA.*, X, s. 475 ; Usta, s. 359, 411.

1896-M. Ali Sönmez, "İbn Hibban", *DİA.*, XX, s. 63.

1897-ez-Zehabî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, s. 247-248 ; Tahsin Yazıcı, "Sülemî", *MEB.*, İA., XI, s. 94-96.

1898-es-Sem'ânî, V, s. 28 ; Bosworth, "The Rise of The Karrâmiyyah in Khorasan", s. 7 ; Uludağ, "Hankah", *DİA.*, XVI, s. 43.

1899-es-Sem'ânî, V, s. 28 ; Bosworth, "The Rise of The Karrâmiyyah in Khorasan", s. 7 ; Uludağ, "Hankah", *DİA.*, XVI, s. 43 ; Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 239-240.

1900-en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 5-7, 117-118.

açısından oldukça mânidârdır. Ayrıca ahâlinin memleketinin kıymetini ve önemini ortaya koymak için argüman olarak Hz. Peygamberin sözlerini kullanmaya başlaması, İslâmî değerlerin şehirde ne derece önem taşıdığını da ortaya koymaktadır. Nişabur'da Dînî İlimlerin gelişim seyri de bölgenin Müslümanlaşma süreci ile paralellik arz etmektedir. İslâm hâkimiyeti ile tanıştığı süreçte bölgeye gelen sahebeler vâsıtasıyla başlanıçta dinin öğrenilmesi ile başlayan ilim tahsili, ilerleyen dönemlerde hızla devam etmiş ve H. III. Yüzyıl'da kemâle ulaşmıştır. Bu durumu biz incelediğimiz dönemde Nişabur'da yetişen ve başka beldelerden gelerek burada çalışmalarını sürdüren alimlerin sayılarına baktığımız zaman gayet açık bir şekilde görmekteyiz. Dînî İlimlerdeki branşlara göre sayılar değişse bile genel toplama baktığımızda Hicri III. Yüzyıl Nişabur'un alim yetişme yönünden en zengin olduğu yüzyıldır. Sayılar incelendiğinde Hadis ve Tasavvuf alanında faaliyet gösteren alimlerin diğer branşlara oranla daha fazla olduğu görülmektedir. Aşağıdaki

DÎNÎ İLİMLER	H. I. Yüzyıl	H. II. Yüzyıl	H. III. Yüzyıl	H. IV. Yüzyıl
HADİS	-	4	48	12
TEFSİR	-	2	5	8
KELAM	-	4	14	15
FIKİH	-	6	17	10
TASAVVUF	-	3	12	14

tabloda verilen âlim sayıları sadece Nişabur'da doğup burada yetişen ve ilmî faaliyetlerini bu şehirde sürdürenleri içine almamaktadır. Aynı zamanda, bu şehirde doğan ama başka beldelere yerleşen, aslen Nişabur'lu olup başka beldelerde doğan, yetişen ve ilmî faaliyetlerini sürdüren, başka beldelerden Nişabur'a gelerek ister

geçici ister dâimî sûrette olsun burada ikâmet eden ve ilmî çalışmalarını burada sürdüren alimleri de kapsamaktadır. Nişabur'la alâkalı olan âlimlerden Sâmânî iktidârından sonraki dönemde vefat eden ama hayatlarının büyük bir bölümünü bu iktidâr döneminde geçirenleri de yukarıdaki tabloda yerlerini almışlardır.

1. Tefsir İlmi ve Tefsir Alimleri :

Nişabur ve çevresine gelen Sahabeler, Horasan'ın genelinde olduğu gibi gaza maksadıyla geldiklerinden dolayı bu kimselerin hem ilim ile uğraşacak yeterince vakitleri yoktu hem de bunlar Tefsir ilmi ile uğraşacak donanım ve yeterliliğe sahip değillerdi. Bu itibarla İslam'ın bu bölgeye geldiği dönem ve akabinde gelen Emevîler Dönemi'nde adı geçen ilmin gelişmesi için gerekli zemin oluşmamıştır. Bu bölgede Tefsir ilmi ile uğraşan ve bu ilim dalında eserler veren kimseler ancak Abbâsîler Dönemi'de uygun ortam bulmuşlar ve bu alanda çalışmalar yapmışlardır. Bu dönem ile başlayan Tefsir çalışmaları daha sonraki zaman dilimlerinde yoğunlaşarak devam etmiştir.

Tefsir gibi doğasında ihtilaf, anlama ve yorumun olduğu bir ilimde, müfessirin yetiştiği çevrenin kültüründen etkilenmesi ve bunu eserine aksettirmesi gayet normaldir. Zîrâ her insanın bilgi seviyesi, aklî yetisi, duygusal donanımı, kültürü, psikolojik durumu, sosyal ve siyasal konumu ve nihâyet mezhebî tercihi gibi kişisel ve o anki toplumsal ve siyasal şartlar mutlaka tefsirde öznel bir tutumun sergilenmesinde rol oynamaktadır.¹⁹⁰¹ Bu bağlamda Nişabur ve çevresinde de Tefsir ilmi ile uğraşan ve bu alanda eserler veren kimselerin birçoğu bölgede hüküm süren gerek îtikâdî gerekse amelî akımlardan etkilenmişlerdir. Bu etkilerin onların yazmış oldukları eserlerde görüldüğü kaynakların aktardığı rivâyetlerdendir. Bu dönemde

¹⁹⁰¹ İsmail Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*, Ankara 2003, s. 47.

Nişabur ve çevresinde Mürchie, Hadis taraftarları ve Şia gibi akımların etkili olduğunu daha sonraki devirlere doğru Mürchie'den beslenen Kerrâmîliğin kendisini çok daha fazla hissettirdiğini görmekteyiz.

Öte yandan bu bölgede sürdürülen Tefsir çalışmalarında tesiri en yoğun hissedilen âmillerden biri de Tasavvuf 'dur. Zîrâ çalışmamızın konusunu oluşturan dönemler, Nişabur ve çevresinde Tasavvuf ilminin çok kuvvetli olduğu ve nev-i şahsına münhasır bir özellik arzettiği dönemlerdir. Bu bölgedeki mutasavvıflar gerek düşünce gerekse yaşayış bakımından diğer İslam beldelerinden farklıdır. Bu özellik bölgede eserler veren müfessirleri de etkilemiştir. Örneğin, Ebû Abdurrahman es-Sülemî gibi alimler tefsir çalışmalarında tasavvufî bir dil kullanmışlardır.¹⁹⁰²

Nişabur ve çevresindeki Tefsir faaliyetleri hakkında bilgi verdikten sonra bölgede bu ilim ile uğraşan kaynaklarda ulaşabildiğimiz müfessirleri tanıtmaya geçmek istiyoruz.

İbrahim b. Tahman (öl. 163 / 780) : Hayatı hakkında gerekli bilgileri Hadis İlmi ve Hadis Alimleri Bölümü'nde verdiğimiz İbrahim b. Tahman'ın Nişabur'da bulunduğu dönemde uğraştığı başka bir ilim dalı da Tefsir olmuştur. Zamanının önemli müfessirleri arasında gösterilen¹⁹⁰³ bu alimin Tefsir alanında vermiş olduğu eserinin adı Kitâbu't-Tefsîr'dir.¹⁹⁰⁴

Veki' b. el-Cerrah (öl. 197 / 812) : Aslen Nişabur'lu olan¹⁹⁰⁵ ancak babasının görevi nedeniyle Kûfe'de doğup yetişen¹⁹⁰⁶ Veki' b. el-Cerrah'ın faaliyet

1902-Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tefsir Tarihi*, haz. Mustafa Özel, İstanbul 2002, s. 113-114.

1903-Davûdî, *Tabâkatü'l-Müfessirîn*, thk. Ali Muhammed Ömer, I-II, Kahire 1392/ 1972, I, s. 10.

1904-İbnü'n-Nedim, s. 319 ; Davûdî, I, s. 10 ; Kehhâle, I, s. 41.

1905-Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, XIII, s. 496.

1906-Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, XIII, s. 496.

alanlarından birisi de Tefsirdir.¹⁹⁰⁷ Kitâbu't-Tefsîr¹⁹⁰⁸ adlı eseri onun bu konudaki bilgisini göstermektedir.

İshak b. Râhûye (öl. 238 / 853) : Babasının Mekke yolunda doğmuş olmasından dolayı yolda doğanın oğlu anlamında İbn Râhveyh (veya onun bozulmuş şekli Râhûye) lakabı verilmiş olan¹⁹⁰⁹ İshak b. Râhûye'nin Nişabur'da çalışma yaptığı alanlardan birisi de Tefsirdir.¹⁹¹⁰ Onun Kitâbu't-Tefsîr adlı eserini¹⁹¹¹ herhangi bir kitaba bakmadan ezberden yazdığı rivâyet edilmektedir.¹⁹¹²

Muhammed b. Eslem (öl. 242 / 856) : Nişabur'a bağlı Tus Beldesi'nin yetiştirdiği en büyük alimlerden biri olan¹⁹¹³ Muhammed b. Eslem Tefsir alanında da faaliyet göstermiştir. Onun Tefsir alanında yazmış olduğu eserinin adı Tefsîru'l-Kur'an'dır.¹⁹¹⁴ Bu eser onun bu alandaki mahâretini ortaya koymaktadır.

Buhârî (öl. 256 / 870) : Başta Hadis olmak üzere İslâmî ilimlerin her dalında geniş bir bilgi birikimine sahip olan Buhârî'nin Nişabur'da bulunduğu dönemde faaliyetlerde bulunduğu ilim dallarından birisi de Tefsir olmuştur.¹⁹¹⁵ Onun bu alanda yazmış olduğu et-Tefsîru'l-Kebîr isimli bir eserinin mevcûdiyetinden kaynaklar bahsetmektedir.¹⁹¹⁶

1907-Davûdî, II, s. 357.

1908-Davûdî, II, s. 357 ; Ziriklî, IX, s. 135.

1909-İbn Hacer, *Tehzîbü 't-Tehzîb*, I, s. 216 ; Ziriklî, I, s. 284.

1910-Davûdî, I, s. 102.

1911-İbnü'n-Nedîm, s. 321 ; Davûdî, I, s. 102 ; Kehhâle, II, s. 228.

1912-İbn Hacer, *Tehzîbü 't-Tehzîb*, I, s. 217 ; es-Sübkî, I, s. 235.

1913-ez-Zehebî, *Tezkiretü 'l-Huffâz*, s. 532.

1914-Kehhâle, IX, s. 52.

1915-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, II, s. 30-33. ; İbn Hacer, *Hedyu's-Sâri Mukaddimetü Fethu'l-Bâri Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, II, s. 203-206 ; es-Sübkî, II, s. 11 vd., ez-Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XII, s. 453-463.

1916-İbn Hacer, *Hedyu's-Sâri Mukaddimetü Fethu'l-Bâri Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, II, s. 204.

el-Haffâf (öl. 286 / 899) : Nişabur'da doğup burada vefat eden¹⁹¹⁷ el-Haffâf'ın faaliyet sahalarından biri de Tefsirdir. O, Tefsîru'l-Kur'an isminde bir eser telif etmiştir.¹⁹¹⁸

el-Enmâtî (öl. 303 / 915) : Hayatı hakkında fazla bilgi olmayan bu alimin Tefsir alanında da çalışma yaptığı ve et-Tefsîru'l-Kebîr isminde bir eser telif ettiği rivâyet olunmaktadır.¹⁹¹⁹

İbnül-Münzir (öl. 318 / 930) : Nişabur'un yetiştirdiği önemli alimlerden birisi olan Muhammed b. İbrahim İbnü'l-Münzir el-Münzirî en-Nisaburî, döneminin sayılı tefsircileri arasındadır. Bu sahada yapmış olduğu çalışması Tefsîru İbnü'l-Münzir ismiyle tanınmaktadır. O bu çalışmasında, Tefsir tarihinde önemli bir yeri olan ve ilk oluşturulmuş tefsir nüshalarından sayılan Ali b. Ebî Talha'nın Tefsir nüshasından nakiller yapmıştır.¹⁹²⁰

İbn Mihrân en-Nisaburî (öl. 381 / 992) : İsfahan asıllı olan İbn Mihrân Nişabur'da ikâmet etmiştir. İlk tahsiline Nişabur'da başlamış daha sonra Bağdat, Şam, Kûfe, Buhara, Semerkand gibi ilim merkezlerini dolaşmış ve İbnü'l-Ahrem (Ebu'l-Hasan Muhammed b. Nadr), Ebu'l-Kâsım Hibetullah b. Cafer, İbn Miksem el-Attar, Ebû İsa Bekkâr b. Ahmed, Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Bûyân, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan en-Nakkâş, Ebu'l-Kâsım Zeyd b. Ali, Ebu'l-Hasan Hammâd b. Ahmed gibi alimlerden Kıraat ilmini öğrenmiştir. Çalışmalarını da bu ilim üzerine yoğunlaştıran İbn Mihrân, daha sonraki dönemlerde Kıraat-ı Aşere diye bilinecek olan İbn Mücâhid'in Kitâbu's-Seb'a'sında yer verdiği yedi imama Ebû Cafer el-Kârî, Yakub el-Hadramî ve Halef b. Hişam'ı da ilave ederek meşhur on imamın kıraatini el-Gâye

1917-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, VIII, s. 463.

1918-Davûdî, I, s. 175 ; Kehhâle, IV, s. 182 ; Ziriklî, III, s. 80.

1919-Davûdî, I, s. 5 ; Kehhâle, I, s. 13 ; Ziriklî, I, s. 25.

1920-İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Ankara 1988, I, s. 193-194 ; a.mlf., *Tefsir Usûlü*, Ankara 1993, s. 271, 282.

fi'l-Kırâati'l-Aşr adlı eserinde bir araya getirmiştir. Bu çalışma daha sonraki dönemlerde onlu sistem olarak kabul görmüştür. Öğrencileri arasında Mehdî b. Terrâre, Mansur b. Ahmed el-İrâkî, Tâhir b. Ali b. İsmet, es-Safedî, Haddâdî, Ali b. Abdullah el-Fârisî, Ebu'l-Kâsım Ali b. Ahmed el-Bustî gibi kimseler vardır. Onun diğer önemli eserleri eş-Şâmil fi'l-Kırâati'l-Aşr, el-Mebcut fi'l-Kırâati'l-Aşr ve Kitâbu'l-Kırâati's-Seb' dir.¹⁹²¹

el- Hattâbî (öl. 388 / 998) : Hayatı hakkında, Nişabur'da faaliyet gösteren Hadiscileri anlattığımız bölümde detaylı bilgi verdiğimiz Ebû Süleyman el-Hattâbî, Nişabur'da bulunduğu dönemlerde Hadisin yanında Tefsir ilmi ile de ilgilenmiştir. Bu alanda vermiş olduğu eserinin ismi Beyânu İ'câzi'l-Kur'an'dır.¹⁹²² Adı geçen eserde o, Kur'an'ın bir bütün olarak mucizliği üzerinde durmuştur. Ayrıca bu eserde Kur'an'ın geleceğe yönelik verdiği haberler ve mesajlarda incelenmektedir.¹⁹²³

el-Hâkim en-Nisaburî (öl. 405 / 1014) : İbn el-Beyyî olarak ta bilinen el-Hâkim en-Nisaburî'nin asıl uzmanlık alanı Hadis olsa bile¹⁹²⁴ yazmış olduğu eserlerde o, Tefsir ilminin konularını da işlemiştir. Örneğin, el-Müstedrek 'ale's-Sahîheyn fi'l-Hadis ve Kitâbu Ma'rifeti 'Ulûmi'l-Hadîs isimli eserlerinde Sahabenin Tefsir ilmi hakkındaki rivâyetlerini değerlendirmiştir. Bu bağlamda o, bu rivâyetlerin esbâb-ı nüzul ile ilgileri bakımından tasnifini yapmış ve onları müsned kapsamında değerlendirmiştir.¹⁹²⁵ Esbâb-ı nüzûlü ilgilendirmeyen Sahabî rivâyetlerini ise mevkuf

1921-ez-Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XVI, s. 406-407 ; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, s. 358, es-Sem'ânî, V, s. 412-413 ; Ali Eroğlu, " İbn Mihrân en-Nisaburî ", *DİA*, XX, s. 199-200.

1922-ez-Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, s. 27 ; es-Sübkî, III, s. 283.

1923-Salih Karacabey, " Hattabî ", *DİA*, XVI, s. 490.

1924-es-Sübkî, IV, s. 159.

1925-en-Nisaburî, *el-Müstedrek 'ale's-Sahîheyn fi'l-Hadîs*, nşr. Mustafa Abdülkadir Ata, I-IV, Beyrut 1441/1990, II, s. 345.

kapsamında değerlendirmiştir.¹⁹²⁶ Onun bu görüşleri kendisinden sonra gelen alimleri de etkilemiştir.¹⁹²⁷

Ebu'l-Kâsım en-Nisaburî (öl. 406 / 1015) : Ebu'l-Kâsım el-Hasan b. Muhammed b. el-Hasan b. Habib en-Nisaburî, künyesinden de anlaşılacağı gibi Nişabur'ludur.¹⁹²⁸ O, burada ve Tus beldesinde aralarında İbn Hibbân ve Ebu'l-Nadr et-Tûsî'nin de bulunduğu çeşitli alimlerden dersler almıştır.¹⁹²⁹ Döneminin önde gelen alimlerinden olan Ebu'l-Kâsım en-Nisaburî, ilk dört asra âit Tefsir Külliyyâtının önemli bir bölümünü, ilgili isnadları da vererek tanıtması bakımından kendinden önce kaleme alınan eserlerden farklı bir ürün ortaya koyan¹⁹³⁰ es-Sa'lebî'nin (öl. 427 / 1036) önde gelen hocalarından biridir.¹⁹³¹ Kaynaklar onun Kerrâmî olduğunu söylemektedir.¹⁹³² Öte yandan onun daha sonra bu görüşü terkederek Şâfîî olduğunu söyleyen rivâyetler de vardır.¹⁹³³ Bu alimin Tefsir alanındaki çalışması İlmu Nüzûlî'l-Kur'an'dır.¹⁹³⁴ Bu çalışmadan günümüze dokuz varaklık bir risâle intikâl etmiştir.¹⁹³⁵ Ebu'l-Kâsım el-Hasan en-Nisaburî ile Nizâmüddin el-Hasan b. Muhammed b. el-Hüseyn en-Nisaburî (öl. 728 / 1328) bazı kaynaklarda birbirine karıştırılmakta ve Nizâmüddin el-Hasan b. Muhammed b. el-Hüseyn en-Nisaburî'nin ölüm tarihi (öl. 406 / 1015) olarak yazılmaktadır.¹⁹³⁶ M. Akif Koç bu konuda gayet doyurucu bilgiler vermektedir.¹⁹³⁷

1926-en-Nisaburî, *Kitâbu Ma'rîfeti 'Ulûmi'l-Hadîs*, nşr. Seyyid Muazzam Hüseyin, Medine 1997, s. 20.

1927-Mehmet Akif Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri, İbn Ebî Hâtim (ö. 327 / 939) Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi*, Ankara 2003, s. 124, 131.

1928-Davûdî, I, s. 145.

1929-ez-Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, s. 237-238 ; Kehhâle, III, s. 278 ; Ziriklî, II, s. 213 ; Sarı, " İbn Habib en-Nisaburî ", *DİA.*, XIX, s. 510.

1930-Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi, es-Sa'lebî (ö. 427 / 1036) Tefsirinde Mukâtil b. Süleymân (ö. 150 / 767) Rivâyetleri*, Ankara 2005, s. 16-17.

1931-es-Safedî, *Kitâbu'l-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk H. Ritter – Sven Dederling – İ. Abbas – M. Yusuf Necm – J. Von Ess, Wiesbaden, 1381/1962, XII, s. 239.

1932-Saleh Walid, *The Qur'ân Commentary of Tha'labî*, (Doktora Tezi), Yale University, 2001, s. 3, 6.

1933-Davûdî, I, s. 145 ; es-Safedî, XII, s. 239.

1934-Walid, s. 30 ; Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi, es-Sa'lebî (ö. 427 / 1036) Tefsirinde Mukâtil b. Süleymân (ö. 150 / 767) Rivâyetleri*, s. 98.

1935-Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi, es-Sa'lebî (ö. 427 / 1036) Tefsirinde Mukâtil b. Süleymân (ö. 150 / 767) Rivâyetleri*, s. 98.

1936-Walid, s. 30 ; Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*, s. 59.

1937-Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi, es-Sa'lebî (ö. 427 / 1036) Tefsirinde Mukâtil b. Süleymân (ö. 150 / 767) Rivâyetleri*, s. 99.

Ebu Abdurrahman es-Sülemî (öl. 406 / 1015) : Yaşadığı dönemde Nişabur'un önde gelen Mutasavvıflarından olan¹⁹³⁸ es-Sülemî, *el-Hakâyık* adını verdiği bir tefsir yazmıştır. Bu tefsirin dibâcesinde o şöyle demektedir: “ Ehli zâhirden pek çok kimse Kur'an'ın çeşitli faydaları hakkında açıklamalarda bulunmaya çalışmışlardır. Hakikat diliyle açıklamasını ihmâl etmişlerdir. Ben de bu eksiklikleri tamamlamak için şu tefsiri yazdım.”¹⁹³⁹ Onun bu cümlelerine karşı Vâhidî (öl. 468 / 1076) şöyle demektedir: “ Eğer bu adam tefsir diye yazdığı bu gibi sûfî şatahâtını Allah'ın murâdı olduğuna îtikat etmişse, şüphesiz kâfirdir.”¹⁹⁴⁰ Cevdet Bey *Tefsir Usûlü ve Tefsir Tarihi* adlı eserinde es-Sülemî gibi Tasavvuf dili ile tefsir yazmış olan kimselerin eserleri hakkında dikkâte şâyan değerlendirmeler yapmıştır.¹⁹⁴¹

Ebû İshak Ahmed b. İbrahim en-Nisaburî (öl. 427 / 1036) : Nişabur'da yetişen alimlerden birisi de Ebû İshak Ahmed b. İbrahim'dir. Kaynaklar tarafından zayıf görüşlerin ve doğru olmayan kıssaların çok olduğu rivâyet edilen el-Keşfu ve'l-Beyân adlı bir tefsiri vardır.¹⁹⁴²

es-Sa'lebî (öl. 427 / 1036) : Doğum tarihi hakkında kaynakların bilgi vermediği Ebû İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrahim es-Sa'lebî en-Nisaburî, döneminin en önde gelen ilim adamları arasındaydı.¹⁹⁴³ Tefsiri daha o sağ iken herkesin başvurduğu kaynak bir eser olmuştur. Bu eser kendisinden önceki tefsir külliyyâtını toplaması bakımından büyük önem taşımaktadır.¹⁹⁴⁴ Onun tefsir sahasında iki önemli hocası vardır. Bunlar Ebû Muhammed Abdullah b. Hâmid (öl. 389 / 999) ve Ebu'l-Kâsım el-Hasan b. Muhammed b. el-Hasan b. Habib en-Nisaburî (öl. 406 /

1938-Abdülkerim Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul 1991, s. 13-20.

1939-Cevdet Bey, s. 113.

1940-Cevdet Bey, s. 114.

1941-Cevdet Bey, s. 114.

1942-Cevdet Bey, s. 115.

1943-İbn Kesîr, XII, s. 40 ; ez-Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, s. 437.

1944-Walid, s. 15, 224.

1015) dir.¹⁹⁴⁵ es-Sa‘lebî’nin Tefsir alanında yazmış olduğu eserleri el-Keşf ve’l-Beyân ‘an Tefsîri’l-Kur’an, Kitâbun Yuzkeru fîhi Katle’l-Kur’an, el-Kâmil fî ‘İlmi’l-Kur’an’dır.¹⁹⁴⁶ Bazı araştırmacılar, sûrelerin tefsirine başlamadan önce ilgili sûredeki ayet kelime ve harf sayılarını zikretmesini onun Kerrâmîlik’ten etkilenmesine bağlamaktadırlar.¹⁹⁴⁷ Onların bu kanaata varmalarında es-Sa‘lebî’nin, Kerrâmî olduğunda birçok kaynağın fikir birliği ettiği Mukâtil b. Süleyman’ın tefsirinden pek çok alıntılar yapması etkili olmuştur.¹⁹⁴⁸ es-Sa‘lebî’nin tefsiri hakkında M. Akif Koç’un *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi, es- Sa‘lebî Tefsirinde Mukâtil b. Süleyman Rivayetleri* isminde bir çalışması mevcuttur.

2. Hadis İlmî ve Hadis Alimleri :

Nişabur ve çevresine gelen Sahabeler arasında Ebû Rifâ’ Temîm b. Üseyd el-Adevî gibi hadis rivâyet etmesiyle tanınan¹⁹⁴⁹ Sahabeler olmuşsa da Hadis ilminin bu bölgede bunlar vâsıtasıyla yayıldığını söyleyemeyiz. Horasan bölgesinin genelinde olduğu gibi Nişabur ve çevresinde de Hadis ilmî, bu işe gönül verenlerin ilim yolculukları yapmak sûretiyle Irak ve Hicazlılarla yaptıkları sıkı temasları neticesinde gelişmiştir.

Özellikle H. III. Asır’dan itibâren yukarıda sözünü ettiğimiz ilim yolculukları meyvesini vermeye başlamıştır. Artık Nişabur Hadis alanında Müslim b. Haccac (261 / 875) gibi meşhur kimselerin neş’et ettiği, birçok beldeden bu ilmî öğrenmek için gelenlerin toplandığı bir üs konumuna gelmiştir. İncelediğimiz dönemde Nişabur’da faaliyet gösteren Hadiscilerden kaynaklarda tespit edebildiklerimiz şunlardır :

1945-es-Safedî, XII, s. 239.

1946-Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi, es-Sa‘lebî (ö. 427 / 1036) Tefsirinde Mukâtil b. Süleymân (ö. 150 / 767) Rivayetleri*, s. 16.

1947-Walid, s. 89

1948-Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, XIII, s. 165 ; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, X, s. 282.

1949-İbn Funduk el-Beyhakî, *Târîh-i Beyhak*, s. 24.

İbrahim b. Tahmân (öl. 163 / 780) : Horasan’ın Herat şehrinin¹⁹⁵⁰ el-Bâşân Köyü’nden olan¹⁹⁵¹ İbrahim b. Tahmân b. Şu‘be el-Herevî el-Bâşânî en-Nisaburî’nin hayatında doğduğu şehirden başka üç yerin önemi vardır. Bu merkezlerden birisi yetiştiği, yerleşip vatan edindiği Nişabur’dur.¹⁹⁵² Onun Nişabur’dan sonra ikinci durağı Bağdad olmuştur. Burada bir müddet ikâmet ettikten sonra Mekke’ye gitmiş ve ölünceye kadar burada kalmıştır.¹⁹⁵³ İbrahim b. Tahmân birçok Tâbiîden ders almış¹⁹⁵⁴ ve pek çok merkeze ilim yolculukları yapmıştır.¹⁹⁵⁵ Bu çaba ve gayretler onu döneminde Horasan’ın en büyük âlimi yapmıştır.¹⁹⁵⁶ Pek çok âlim onun Hadis alanındaki geniş bilgisini övmüştür. Örneğin, Ahmed b. Hanbel onun anıldığı bir mecliste kendisine çeki düzen vermiş ve “Salihler anılınca yaslanarak oturmak doğru değildir.”¹⁹⁵⁷ Demiştir. Yine onun çok fazla hadis bilmesi, Horasan, Irak ve Hicaz’da hadisle uğraşanların en sikası ve ilmi en geniş olanı olması değişik alimler tarafından dile getirilmiştir.¹⁹⁵⁸ İbrahim b. Tahmân’ın hocaları arasında Simâk b. Harb , Amr b. Dinâr, Sâbit el-Bunânî gibi kimselerin adı geçmektedir. İbn Mübârek, Yahya b. ed-Durays, el- ‘Avekî isimli şahıslar da öğrencilerindendir.¹⁹⁵⁹ Onun Hadis alanındaki en önemli eseri aynı zamanda Fıkıh İlmî açısından da önemli olan Kitâbü’s-Sünen fi’l-Fıkh’tır.¹⁹⁶⁰

Ebu’l-Münzir (öl. 183 / 799) : Aslen Nişabur’lu olan Ebu’l-Münzir’in ismi en-Numan b. Abdüsselâm b. Habîb b. Hutayt b. ‘Ukbe b. Huseym et-Teymî el-İsbahânî

1950-Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, VI, s. 105 ; İbn Hacer, *Tehzîbü’l-Tehzîb*, I, s. 129.

1951-İbnü’l-Esîr, *el-Lubâb fî Tehzîbi’l-Ensâb*, I, s. 110.

1952-Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, VI, s. 105 ; İbn Hacer, *Tehzîbü’l-Tehzîb*, I, s. 129.

1953-Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, VI, s. 105 ; İbn Hacer, *Tehzîbü’l-Tehzîb*, I, s. 129.

1954-Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, VI, s. 105 ; İbnü’l-Esîr, *el-Lubâb fî Tehzîbi’l-Ensâb*, I, s. 110.

1955-Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, VI, s. 105.

1956-ez-Zehebî, *Kitabu Düveli’l-İslâmiyye*, thk. Fehîm Muhammed Şeltût – Muhammed Mustafa İbrahim, I – II, Mısır 1974, I, s. 110.

1957-İbn Hacer, *Tehzîbü’l-Tehzîb*, I, s. 130.

1958-İbn Hacer, *Tehzîbü’l-Tehzîb*, I, s. 129.

1959-Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, VI, s. 105 ; İbn Hacer, *Tehzîbü’l-Tehzîb*, I, s. 129 ; İbnü’l-Esîr, *el-Lubâb fî Tehzîbi’l-Ensâb*, I, s. 110.

1960-İbnü’n-Nedîm, s. 319 ; İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hedîyyetü’l-‘Ârifîn Esmâü’l-Müellifîn ve Âsârü’l-Musannifîn*, tsh. Kilisli Rıfat Bilge – İbnu’l-Emin Mahmud Kemal, I – II, İstanbul 1951- 1955, I, s. 1 ; Sandıkçı, s. 387-388.

(İsfahânî) dir. Tahsilini Basra’da tamamladıktan sonra kendisine mesken olarak İsfahan’ı seçen Ebu’l-Münzir buraya yerleşmiştir.¹⁹⁶¹ Hocaları arasında İbn Cüreyc, es-Sevrî gibi âlimler bulunmaktadır. Öğrencileri arasında Affân b. Müslim, Süleyman eş-Şâzekûnî gibi kimseler bulunmaktadır.¹⁹⁶² Hadis alanındaki eserinin ismi ise Eczâ’ fî’l-Hadîs’tir.¹⁹⁶³

Veki‘ b. el-Cerrah (öl. 197 / 812) : Köken itibarıyla Nişabur’lu olan¹⁹⁶⁴ Veki‘ b. el-Cerrah b. Melîh er-Ruâsî el-Kûfî Kûfe’de doğmuştur.¹⁹⁶⁵ Otuzüç yaşında Hadis dersleri vermeye başlamış¹⁹⁶⁶, asrının Irak muhaddisi olarak kabul edilmiştir.¹⁹⁶⁷ Veki‘ b. el-Cerrah hacca gitmek için çıkmış olduğu yolculuğunda Mekke yakınındaki Feyd denilen yerde vefat etmiştir.¹⁹⁶⁸ es-Sevrî, İbn Ebî Halid, Hişam b. ‘Urve, el-A‘meş hocalarından bazılarıdır. Yezid b. Harun, Müsedded, İbn Maîn, İbn Ebî Şeybe ise talebelerinden birkaçıdır.¹⁹⁶⁹ Kitâbü’s-Sünen onu Hadis alanındaki eserinin ismidir.¹⁹⁷⁰

Ebû Asım en-Nebîl (öl. 212 / 827) : Mekke’de dünyaya gelen daha sonra Basra’ya göç edip ölünceye kadar burada ikâmet eden¹⁹⁷¹ ed-Dehhâk b. Mahled b. ed-Dehhâk b. Müslim eş-Şeybânî el-Basrî, Ebû Asım en-Nebîl’in Nişabur’la bağlantısı buraya gelerek hadis rivâyet etmesi ve bir çok talebe yetiştirmesidir.¹⁹⁷² Hocaları arasında İbn Ebî Arûbe, el-Evzâî, İbn Ebî Zi’b gibi kimseler vardır. Ahmed b. Hanbel, Abd b.

1961-İbn Hacer, *Tehzîbü’l-Tehzîb*, X, s. 454 ; Abdülhayy b. el-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü’z-Zeheb*, I – VIII, Beyrut, trz., I, s. 305 ; Zirikli, IX, s. 6.

1962-İbn Hacer, *Tehzîbü’l-Tehzîb*, X, s. 454 ; Abdülhayy b. el-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü’z-Zeheb*, I, s. 305.

1963-İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hedîyyetü’l-Ârifîn*, II, s. 495 ; Sandıkçı, s. 341

1964-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, XIII, s. 496.

1965-Kettânî, *er-Risâletü’l-Mustatrafa li Beyânî Meşhûri Kütübü’s-Sünneti’l Müşerrefe*, nşr. Muhammed el-Muntasır b. Muhammed ez-Zemzemî b. Muhammed b. Cafer el-Kettânî, Şam 1383/1964, s. 40.

1966-İbnü’l-Cevzî, *Sıfatü’s-Safve*, thk. Mahmud Fahûrî, I- IV, Halep 1389-1393 / 1969-1973, III, s. 172.

1967-Zirikli, IX, s. 135.

1968-İbnü’n-Nedîm, s. 317.

1969-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, XIII, s. 496 ; İbnü’l-Esîr, *el-Lubâb fi Tehzîbi’l-Ensâb*, II, s. 40 ; İbn Hacer, *Tehzîbü’l-Tehzîb*, XI, s. 123-124.

1970-İbnü’n-Nedîm, s. 317 ; İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hedîyyetü’l-Ârifîn*, II, s. 500 ; Zirikli, IX, s. 135 ; Sandıkçı, s. 204-205.

1971-İbn Hacer, *Tehzîbü’l-Tehzîb*, IV, s. 453 ; Zirikli, III, s. 310.

1972-Kazvîni, *Kitâbu’l-İrşâd fî Ma’rifeti Ulemâi’l-Hadîs*, Ayasofya Kütüphanesi, No: 2951, s. 79a.

Humeyd, Buhârî gibi alimler ona öğrencilik etmiştir.¹⁹⁷³ Hadis alanında vermiş olduğu eserinin adı Cüz'dür.¹⁹⁷⁴

es-Sûrinî (öl. 213 / 828) : Nişabur'un Sûrîn Köyü'ne mensup olan İbrahim b. Nasr b. Mansur el-Muttavvî es-Sûrinî en-Nisaburî Hadis ilmini bu şehirde ilk neşredenlerdendir.¹⁹⁷⁵ Künyesinden de anlaşıldığı gibi gönüllü gaziler anlamına gelen Muttavvianın bir üyesi olan es-Sûrinî ilmin yanında devlete karşı gelenlerle fiilî mücâdele içerisinde de olmuştur. Nitekim onun bu özelliği genç yaşta Dînever'de şehit düşmesine neden olmuştur.¹⁹⁷⁶ Abdullah b. el-Mübârek, Süfyan b. 'Uyeyne hocalarındandır. Öğrencilerine gelince, Ebû Zur'a er-Râzî, Ebû Hâtim bunlardan bazılarıdır.¹⁹⁷⁷ Hadis alanında vermiş olduğu eserin adı el-Müsned'dir.¹⁹⁷⁸

İshak b. Râhûye (öl. 238 / 853) : Asıl itibarıyla Merv'li olan İshak b. İbrahim b. Mahled b. İbrahim b. Matar et-Temîmî el-Hanzalî el-Mervezî en-Nisaburî, Nişabur'a göçmüş ve burayı vatan edinmiştir.¹⁹⁷⁹ Henüz çocuk yaşta tahsil hayatına başlamış¹⁹⁸⁰, Horasan, Irak, Hicaz, Yemen, Suriye, Mısır gibi birçok merkezi dolaşmıştır.¹⁹⁸¹ Hafızası çok kuvvetli olan İshak b. Rahuye hiçbir kitaba bakmadan yetmiş bin hadisi ezbere söyleyebileceğini ve yüzbin hadisi de müzâkere edebileceğini bizzat kendisi söylemiştir.¹⁹⁸² Hadis alanındaki ilmi sadece bulunduğu bölgede değil, İslam âleminin dört bir yanında takdir edilmekte ve Sübkî'nin ifadesiyle bu ilmin şehinşahı olarak kabul edilmektedir. "Onun gibi birisini Irak'ta ne

1973-Kazvinî, *Kitâbu'l-İrşâd fî Ma'rifeti Ulemâi'l-Hadis*, s. 79a ; ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 366 ; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, s. 450-451.

1974-Zirikli, III, s. 310 ; Sandıkçı, s. 161.

1975-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldan*, III, s. 279.

1976-ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 414.

1977-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldan*, III, s. 279-280 ; ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 414.

1978-ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 414 ; Sandıkçı, s. 389.

1979-ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 434 ; es-Sübkî, I, s. 232.

1980-es-Sübkî, I, s. 232.

1981-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, VI, s. 345 ; Zirikli, I, s. 284

1982-es-Sübkî, I, s. 234-235 ; İbn Hallikan, I, s.200.

tanıyorum ne de biliyorum.” Sözü, Ahmed b. Hanbel’in yanında onun değerini göstermektedir.¹⁹⁸³ Ölümünden beş ay önce hafızası bozulan İshak b. Rahuye Nişabur’da vefat etmiştir.¹⁹⁸⁴ Onun hocaları arasında Abdullah b. el-Mübârek, Cerîr b. Abdülhamîd, Süfyan b. ‘Uyeyne, İbn Mehdî gibi kişilerin isimleri zikredilmektedir. İshak el-Kevsec, ez-Zühlî, Müslim, el-Hasan b. Süfyan öğrencilerinden bazılarıdır.¹⁹⁸⁵ Hadis alanında yazmış olduğu en önemli eseri altı ciltlik Kitâbu’l-Müsned’dir.¹⁹⁸⁶

Muhammed b. Eslem (öl. 242 / 856) : Nişabur’a bağlı Tus beldesinden olan Muhammed b. Eslem b. Sâlim b. Yezîd el-Kindî et-Tûsî, Hadis ilminde yüksek bir mevkiye sahibi olmasının¹⁹⁸⁷ yanı sıra Hz. Peygamber’in sünnetine olan bağlılığı ile de tanınmıştır.¹⁹⁸⁸ Onun ilmî seviyesini diğer âlimlerde takdir etmişlerdir. Ez-Zehebî onun ilmî seviyesini anlatırken ona Şarkın Şeyhi ünvanını vermiştir.¹⁹⁸⁹ Muhammed b. Eslem’e halkın da büyük teveccühü olmuştur. Nitekim onun cenazesinde bulunan insan sayısını kaynaklar bir milyon olarak belirtmektedirler.¹⁹⁹⁰ Bu sayı abartılı olsa da onun halkın takdirini ne oranda kazanmış olduğunu gösterme bakımından oldukça mânidârdır. Onun hocaları arasında Yezîd b. Hârûn, Ya’la b. ‘Ubeyd, el-‘Absî gibi kimseler vardır. Ahmed b. Seleme, İbn Huzeyme, İbn Ebî Davud gibi şahıslar onun öğrencileri arasındadır.¹⁹⁹¹ Onun Hadis alanında yazmış olduğu eserlerinin adı el-Müsned ve Şerhu Müsnedi’l-Müsedded’dir.¹⁹⁹²

1983-es-Sübkî, I, s. 235 ; İbnü’l-Cevzî, *Sıfatu’s-Safve*, IV, s. 117.

1984-ez-Zehebî, *Mizânü’l-İtidâl*, I, s. 182 ; Ziriklî, I, s. 284.

1985-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, VI, s. 345 ; İbnü’l-Cevzî, *Sıfatu’s-Safve*, IV, s. 116 ; es-Sübkî, I, s. 233.

1986-İbn Hallikan, I, s.200 ; İbn Hacer, *Tehzîbü’l-Tehzîb*, I, s. 216 ; İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hedîyyetü’l-Arifîn*, I, s. 197 ; Sandıkçı, s. 390-391.

1987-Ebü Nuaym el-el-İsfahânî, *Hilyetü’l-Evliyâ ve Tabakâtü’l-Asfiyâ*, IX, s. 239 ; ez-Zehebî, *Kitabu Düveli’l-İslâmiyye*, I, s. 147 ; Abdülhayy b. el-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü’z-Zeheb*, II, s. 100.

1988-Ebü Nuaym el-el-İsfahânî, *Hilyetü’l-Evliyâ ve Tabakâtü’l-Asfiyâ*, IX, s. 239.

1989-ez-Zehebî, *Tezkiretü’l-Huffâz*, s. 532.

1990-ez-Zehebî, *Tezkiretü’l-Huffâz*, s. 533 ; Abdülhayy b. el-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü’z-Zeheb*, II, s. 100.

1991-Ebü Nuaym el-el-İsfahânî, *Hilyetü’l-Evliyâ ve Tabakâtü’l-Asfiyâ*, IX, s. 248 ; ez-Zehebî, *Tezkiretü’l-Huffâz*, s. 532-533.

1992-ez-Zehebî, *Tezkiretü’l-Huffâz*, s. 532 ; ez-Zehebî, *Kitabu Düveli’l-İslâmiyye*, I, s. 147 ; Abdülhayy b. el-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü’z-Zeheb*, II, s. 100.

İshak el-Kevsec (öl. 251 / 865) : Nişabur'u kendisine yurt edinen İshak b. Mansur b. Behrâm et-Teymî el-Mervezî en-Nisaburî, Ebû Yakub el-Kevsec'in doğum yeri Merv'dir.¹⁹⁹³ Nişabur'un büyük âlimlerinden ve en güvenilir Hadis imamlarındandır.¹⁹⁹⁴ İlim ve kültürünü arttırmak için Hicaz, Irak, Suriye gibi döneminin önemli ilim merkezlerini dolaşmış olan İshak el-Kevsec Nişabur'da vefat etmiştir.¹⁹⁹⁵ Onun hocalarından bazıları şunlardır : Veki' b. el-Cerrah, Yahya el-Kattan, Süfyan b. 'Uyeyne. Ebû Hâtim, İbrahim el-Harbî, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, İbn Huzeyme onun öğrencileri arasındadır.¹⁹⁹⁶ el-Müsned hadis alanındaki en önemli eseridir.¹⁹⁹⁷

Ali el-Eftâs (öl. 253 / 867) : Kaynakların hayatı hakkında fazla bilgiler vermediği Ali b. el-Hasan ez-Zühî en-Nisaburî, Ebu'l-Hasan el-Eftâs, Nişabur'un yetiştirdiği önemli hadisçilerdendir.¹⁹⁹⁸ Cerîr b. Abdülhamid en önemli hocası, İbrahim b. Muhammed b. Süfyan, öğrencilerinden biridir.¹⁹⁹⁹ el-Müsned ise bu alanda vermiş olduğu eseridir.²⁰⁰⁰

Buhârî (öl. 256 / 870) : Buhara'nın yetiştirmiş olduğu en büyük Hadisçilerden olan Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. el-Muğîre b. Berdizbeh el-Cu'fî el-Buhârî, aynı zamanda bu alanın en büyük alimlerinden biridir. Buhârî'nin bizi ilgilendiren yönü Nişabur'da geçirdiği zaman dilimidir.²⁰⁰¹ Çünkü o, birçok belde de olduğu gibi Nişabur'da da büyük bir ilgiyle karşılanmış ve rağbet görmüştür. Burada ilim meclisleri oluşturmuş olan Buhârî bu meclislerinde birçok öğrenciye ders vermiştir.

1993-Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, VI, s. 362 ; Zirikli, I, s. 289.

1994-ez-Zehebi, *Kitabu Düveli'l-İslâmiyye*, I, s. 151 ; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, s. 250.

1995-Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, VI, s. 362 ; Zirikli, I, s. 289 ; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, s. 250.

1996-Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, VI, s. 362 ; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, s. 249-250 ; ez-Zehebi, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 524.

1997-Kettânî, s. 68 ; Sandıkçı, s. 392.

1998-ez-Zehebi, *Mizânü'l-İtidâl*, III, s. 121 ; Zirikli, V, s. 79.

1999-ez-Zehebi, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 529.

2000-ez-Zehebi, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 529 ; Zirikli, V, s. 79 ; Sandıkçı, s. 393.

2001-Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, II, s. 30-33. ; İbn Hacer, *Hedyu's-Sâri Mukaddimetü Fethu'l-Bârî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, II, s. 203-206 ; es-Sübkî, II, s. 11 vd., ez-Zehebi, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XII, s. 453-463.

Onun Hadis ilminde ilminin büyüklüğü, meclisindeki öğrencilerin çokluğu o dönemde şehirde pek çok âlimin menfî yönde dikkatini çekmiştir. Bunların başında Muhammed b. Yahya ez-Zühî gelmektedir. Zamanın İslam beldelerinde ilmî çevrelerin tartıştığı temel konu olan Kur'an'ın yaratılıp yaratılmadığı meselesi Buhârî'yi de Nişabur'da yakalamıştır. O kendisine bu konuda soru sorulmaya başladığı zaman ister istemez görüşünü açıklamak zorunda kalmış ve Kur'an'ın Allah'ın kelamı, insanlar tarafından telaffuzunun ise mahluk olduğunu söylemiştir. Buradaki inceliği anlayamayan kimseler onun bu görüşünü değiştirip herhâlükârda Kur'an'ın mahluk olmadığını söylemesini istemişler ve hatta bu konuda ona baskı yapmaya başlamışlardır. Onu kıskananların başında gelen ez-Zühî bu durumu kullanarak Buhârî'yi bidatçılıkla itham etmiş, onunla görüşmeyi sürdürenleri meclisine almayacağını ilan etmiştir. Bütün bu gelişmeler sonunda Müslim b. Haccac ve Ahmed b. Seleme dışındaki kimseler Buhârî'yi terk etmiştir. İnsanların baskısıyla doğru bildiğinden vazgeçmeyi kabullenemeyen ve insanların dışlamasına dayanamayan Buhârî Nişabur'dan ayrılıp memleketine dönmüştür.²⁰⁰² Bütün bu yaşananlardan Nişabur'daki gerçek ilim âşıkları zararlı çıkmıştır. Zîrâ Buhârî gibi büyük bir âlimden uzun bir müddet istifade etme imkanı, hiçbir fayda getirmeyen bir tartışmaya ve ihtirasa kurban gitmiştir. Dolayısıyla Nişabur Buhârî gibi bir değeri elinde tutamamış ve Hadis ilminin merkezi olma şansını kaybetmiştir. Buhârî'nin hocaları arasında Ebû Asım en-Nebî, el-Humeydî, el-Müsnedî, Ali b. el-Medînî, İshak b. Râhûye gibi âlimler vardır. et-Tirmîzî, Salih Cezere, en-Neseî , İbn Ebî

2002-Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, II, s. 30-33. ; İbn Hacer, *Hedyu's-Sâri Mukaddimetü Fethu'l-Bâri Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, II, s. 203-206 ; es-Sübkî, II, s. 11 vd., ez-Zehabî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XII, s. 453-463 ; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhara Örneği)*, s. 336.

Davud, el-Firebrî onun önde gelen öğrencilerindendir.²⁰⁰³ Hadis ilminin her alanında eserler veren Buhârî'nin en önemli eseri el-Câmi'u's-Sahîh'tir.²⁰⁰⁴

ez-Zührlî (öl. 258 / 872) : Nişabur'da doğan ve yaşamını burada sürdüren²⁰⁰⁵ Muhammed b. Yahya b. Abdullah b. Halid b. Fâris b. Züeyb ez-Zührlî en-Nisaburî, çok masraf ettiği ilim tahsline²⁰⁰⁶ Hicaz, emen, Rey, Irak, Horasan, Mısır gibi önemli ilim merkezlerini dolaşmıştır.²⁰⁰⁷ Hadis ilminde asrının en iyi âlimleri arasında olan²⁰⁰⁸ ez-Zührlî'nin bu özelliğini Dârekutnî : “ İlminin kusurunu görmek isteyen ez-Zührlî'nin İlel'ine baksın.” Diyerek teyit etmiştir.²⁰⁰⁹ Onun Nişabur'da sebep olduğu en olumsuz durum Buhârî'ye karşı almış olduğu tavidir. Ez-Zührlî'nin bu tavrı Buhârî'nin Nişabur'u terk etmesinde en büyük âmil olmuştur. Onun hocaları arasında, İbn Mehdî, Ebû Davud et-Tayâlisî gibi âlimler vardır. Onun öğrencileri arasında ise oğlu Yahya, Ebû Hâtim , İbn Huzeyme gibi kimseler vardır.²⁰¹⁰ Kitâbu'l-İleli Hadîsi'z-Zührî onun Hadis alanında en önemli eseridir.²⁰¹¹

Müslim (öl. 261 / 875) : Müslim b. el-Haccâc b. Müslim b. Verd b. Kûşâz el-Kuşeyrî en-Nisaburî, Nişabur'da doğmuş ve ölene kadar orada ikâmet etmiştir.²⁰¹² Ondört yaşında ilim tahsiline başlayan Müslim, devrinin önemli ilim merkezlerini dolaşıp buradaki âlimlerden hadis öğrenmeyi ihmâl etmemiştir. Tahsilinin ardından Hadisin bütün dallarında otorite haline gelmiştir.²⁰¹³ Onun bu yönünü İshak b. Kevsec : “ Allah seni yaşattıkça Müslümanlar için hayır yok olmaz.”²⁰¹⁴ Diyerek

2003-Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, II, s. 4 ; es-Sübkî, II, s. 3-4 ; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IX, s. 47-48 ; ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 555.

2004-Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, II, s. 7, vd. ; es-Sübkî, II, s. 3-4 ; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IX, s. 47-48 ; ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 555.

2005-ez-Zehebî, *Kitabu Düveli'l-İslâmiyye*, I, s. 156 ; Ziriklî, VIII, s. 3.

2006-ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 531.

2007-Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, III, s. 415 ; ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 530.

2008-İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IX, s. 515.

2009-ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 531.

2010-Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, III, s. 415 ; ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 530-531 ; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IX, s. 511-512.

2011-ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 531 ; Sandıkcı, s. 394-395.

2012-İbn-Hallikân, V, s. 195 ; Ziriklî, VIII, s. 117.

2013-ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 588 ; Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, XIII, s. 100 ; İbn-Hallikân, V, s. 194

teyit etmiştir. Hadis meclisindeki yaptığı işi lâayıkıyla ve titizlikle yapan Müslim'in bu özelliği, onun ilim meclisinin çok fazla rağbet edilen meclis konumuna gelmesini sağlamıştır. O, burada kendisine tevcih edilen bütün sorulara cevap vermek için çaba sarfetmekte, bilmediği bir sorunun cevabını bulmak için yoğun gayret göstermekteydi. Nitekim onun ölümü, yine böyle bir gayretin sonunda gerçekleşmiştir. Rivâyete göre, kendisine sorulan bir sorunun cevabını bulmak için sabaha kadar uğraşmış, bu arada yanına aldığı bir sepet hurmayı da bitirmiştir. Bu yoğun geceye dayanamayan Müslim hastalanmış ve bir müddet sonra vefat etmiştir.²⁰¹⁵ Onun hocaları arasında, Said b. Mansur , İbn Ebî Şeybe, İshak b. Râhûye, Kuteybe b. Said, Ahmed b. Hanbel gibi âlimler vardır. İbrahim b. Ebî Tâlib, İbn Huzeyme, Ebû Avâne İbn Said öğrencilerinden bazılarıdır.²⁰¹⁶ Hadis alanında birçok eser veren Müslim'in en önemli eseri el-Câmi'u's-Sahîh'tir.²⁰¹⁷ Bu eser Buhârî'nin Sahîh'i ile beraber Hadis ilminin en mûteber kaynağı olarak kabul edilmektedir. “ Gök kubbe altında Müslim'in eserinden daha sahîhi yoktur.”²⁰¹⁸ Sözü bunu teyit etmektedir.

Ahmed b. Yusuf (öl. 264 / 878) : Döneminin Nişabur muhaddisi olarak bilinen Ahmed b. Yusuf b. Halid es-Sülemî el-Mühellebî en-Nisaburî, Nişabur'da doğmuştur.²⁰¹⁹ Devrinin hadisçileri gibi o da ilim tahsili için yolculuklara çıkmış ve Hicaz, Yemen, Irak, Suriye gibi merkezleri dolaşmıştır.²⁰²⁰ Hocalarından bazıları,

2014- İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, X, s. 127.

2015-İbn Kesir, XI, s. 34 ; İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, X, s. 127.

2016-Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, XIII, s. 100 ; ez-Zehebi, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 588 ; İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, X, s. 126.

2017-Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, XIII, s. 101 ; ez-Zehebi, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 589 ; İbn Kesir, XI, s. 33 ; Ziriklî, VIII, s. 118.

2018-İbnü'l-Esir, *el-Lubâb fî Tehzibi'l-Ensâb*, II, s. 38 ; Sandıkçı, s. 396-399.

2019-ez-Zehebi, *Kitabu Düveli'l-İslâmiyye*, I, s. 159.

2020-ez-Zehebi, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 565.

Abdurrezzak, Ebû Âsım en-Nebîl'dir. en-Nesâî , İbn Huzeyme öğrencilerinden ikisidir. Hadis alanındaki yegâne eseri Cüz' dür.²⁰²¹

et-Tirmîzî (öl. 279 / 892) : Tirmizî'in el-Bûğ Köyü'nden²⁰²² olan Muhammed b. İsâ b. Sevre b. Mûsa b. ed-Dehhâk es-Sülemî el-Bûğî et-Tirmîzî'nin Nişabur ile olan alâkası, Buhârî'nin Nişabur'da bulunup ders halkası oluşturduğu döneme dayanmaktadır.²⁰²³ O, bu dönemde Buhârî'nin ders halkalarının müdâvimi olmuş, fıkû'l-hadisi, manaların inceliklerini, istinbât melekelerini ondan öğrenmiştir.²⁰²⁴ Bu dersler esnasında onun kâbiliyeti ve âdetâ bu ilim için yaratılmış olması Buhârî'yi de etkilemiş ve o, Tirmîzî'ye: “ Senin benden faydalandığından çok ben senden istifade ettim.”²⁰²⁵ Demiştir. Dolayısıyla Nişabur Hadis ilminin iki büyük isminin bir araya gelip karşılıklı olarak istifadeleştikleri bir mekan olmuş ve o dönemde önemli bir ilim merkezi olduğunu bir kez daha ortaya koymuştur. Buhârî'den başka Kuteybe b. Said, Ali b. Hucr gibi kimseler de ona hocalık yapmışlardır. İbnü'l-Münzir, el-Heysem b. Küleyb öğrencilerinden bazılarıdır.²⁰²⁶ Onu meşhur eden eseri ise el-Câmi'ü's-Sahîh'tir.²⁰²⁷ Bu eser Kütübü Sitte diye meşhur olan Hadis külliyyâtının içinde yer almaktadır.

Osman ed-Dârimî (öl. 282 / 895) : Sistan'da yetişmiş olmasına rağmen²⁰²⁸ Herat'ı kendisine mesken olarak seçmiş olan ve bu bölgenin hadisçisi olarak ünlenen²⁰²⁹ Osman b. Said b. Halid b. Said et-Temîmî ed-Dârimî, önemli ilim merkezlerini

2021-Kehhâle, II, s. 210 ; Sandıkçı, s. 400.

2022-Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 510 ; İbnü'l-Esîr, *el-Lubâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*, I, s. 187.

2023-Nureddin İtîr, *el-İmâmü't-Tirmîzî ve'l-Müvâzene Beyne Câmi'ihî ve Beyne's-Sahîheyne*, baskı yeri yok, 1390, s. 17.

2024-Nureddin İtîr, s. 19.

2025-İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IX, s. 389 ; Nureddin İtîr, s. 18.

2026-İbnü'l-Esîr, *el-Lubâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*, I, s. 213 ; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IX, s. 387-388 ; ez-Zehebi, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 634.

2027-İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IX, s. 389 ; ez-Zehebi, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 634 ; Nureddin İtîr, s. 62-63 ; Sandıkçı, s. 443.

2028-Taşköprülüzâde, *Miftâhu's-Saadeti ve Misbâhu's-Siyâdeti fî Mevdu'âti'l-'Ulûm*, nşr. Kâmil Bekrî-Abdülvehhâb Ebu'n-Nûr, I-III, Kahire 1968, II, s. 312.

2029-ez-Zehebi, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 621 ; es-Sübkî, II, s. 53 ; Taşköprülüzâde, II, s. 312.

dolaştıktan sonra Nişabur'a gelmiştir.²⁰³⁰ Nişabur'un fikir hayatında önemli izler bırakmış olan tecsim düşüncesini ortaya atmış ve bu düşünce onun hapse düşmesine neden olmuştur.²⁰³¹ Eserlerinde tecsim düşüncesini işlemesine rağmen Osman ed-Dârimî döneminin en büyük âlimleri arasında gösterilmiştir.²⁰³² Onun hocaları arasında Yahya b. Mâin, Ali b. el-Medînî gibi kimseler vardır. İbn Huzeyme öğrencilerinden birisidir.²⁰³³ el-Müsnedü'l-Kebîr Hadis alanında vermiş olduğu eseridir.²⁰³⁴

el-Haffâf (öl. 286 / 899) : Kaynakların hayatı hakkında fazla bilgi vermediği Zekeriyya b. Davud b. Bekr en-Nisaburî, Ebû Yahya el-Haffâf, Nişabur'da doğmuş, burada ikâmet etmiş ve burada vefat etmiştir.²⁰³⁵ Döneminin önemli alimleri arasında sayılmaktadır.²⁰³⁶ Ali b. Ca'd, İbn Ebî Şeybe hocalarından bazılarıdır. İbn Ebî Davud, Ebû Hâmid b. eş-Şarkî öğrencilerinden bazılarıdır.²⁰³⁷ Kaynakların Hadis iliminde sika olarak nitelendirmelerine rağmen Haffâf'ın bu alanda herhangi bir eserinin adını vermezler.

Ahmed b. Seleme (öl. 286 / 899) : Nişabur'un önde gelen âlimlerinden birisi olan²⁰³⁸ Ahmed b. Seleme b. Abdullah en-Nisaburî, döneminin ilim tahsil edenleri gibi ilim seyahatına çıkmış ve Bağdat, Basra, Rey ve Belh gibi merkezleri dolaşmıştır.²⁰³⁹ Hadis ilminde bilgisi o kadar ileridir ki, kaynaklar onu Zabt ve itkân konularında hüccet kabul etmektedirler.²⁰⁴⁰ Hocaları arasında İshak b. Râhûye,

2030-Taşköprülüzâde, II, s. 312.

2031-Taşköprülüzâde, II, s. 312.

2032-ez-Zehebî , *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 621 ; es-Sübkî, II, s. 53

2033-ez-Zehebî , *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 621 ; es-Sübkî, II, s. 53 ; İbn Kesîr, XI, s. 72.

2034-ez-Zehebî , *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 622 ; Sandıkçı, s. 425-426.

2035-Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, VIII, s. 463

2036-ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 676.

2037-Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, VIII, s. 462 ; ez-Zehebî , *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 676 ; Sandıkçı, s. 401.

2038-Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, IV, s. 186.

2039-Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, IV, s. 186 ; ez-Zehebî , *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 637.

2040-Zirikî, I, s. 128.

Kuteybe b. Said gibi kimseler vardır. Öğrencileri arasında ise Ebû Hâmid b. eş-Şarkî, İbn Ebî Hâtim gibi zâtlar vardır.²⁰⁴¹ el-Müstehrec Hadis alanında vermiş olduğu eseridir.²⁰⁴²

İbnü's-Sindî (öl. 286 / 899) : Nişabur'un İsferyin beldesinin yetiştirdiği hadisçilerden olan Muhammed b. Muhammed b. Recâ' b. es-Sindî en-Nisaburî el-Hanzalî el-İsferyinî, devrinin önemli hadisçileri arasında gösterilmektedir.²⁰⁴³ İbn Ebî Şeybe, İshak b. Râhûye hocalarından bazılarıdır. Ebû 'Avâne, İbnü's-Şarkî öğrencilerinden bazılarıdır.²⁰⁴⁴ Hadis alanında vermiş olduğu eserinin adı el-Müsnedü's-Sahîh Müstahrec 'alâ Sahîh-i Müslim'dir.²⁰⁴⁵

el-'Anberî (öl. 289 / 902) : Tus diyârının hadisçilerinden birisi de İbrahim b. İsmail, el 'Anberî et-Tûsî'dir.²⁰⁴⁶ Horasan'ın yanı sıra Hicaz, Irak, el-Cezîre, Suriye ve Mısır gibi ilim merkezlerinde tahsilini tamamlayan²⁰⁴⁷ el-'Anberî'nin her türlü ilimde önemli derecede bilgi sahibi olduğu rivâyet edilmektedir.²⁰⁴⁸ el-'Anberî'nin hocaları arasında Hişâm b. 'Ammâr da vardır. Ebu'Nadr onun öğrencilerindendir.²⁰⁴⁹ Hadis alanında telif etmiş olduğu eserinin ismi el-Müsnedü'l-Kebîr'dir.²⁰⁵⁰

el-Kabbânî (öl. 289 / 902) : Hadiste İslam aleminin sayılı hâfızlarından biri olarak gösterilen el-Hüseyin b. Muhammed b. Ziyâd el- 'Abdî el-Kabbânî en-Nisaburî, aynı zamanda bu ilimde devrinin başta gelen alimlerinden biridir.²⁰⁵¹ Buhârî'nin Nişabur'da olduğu dönemde onun derslerine devam etmiş ve ondan istifade etmeye

2041-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, IV, s. 186 ; ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 637.

2042-ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 637 ; Ziriklî, I, s. 128 ; Sandıkçı, s. 402.

2043-ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 686.

2044-ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 686.

2045-ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 686 ; Abdülhayy b. el-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zeheb*, II, s. 193 ; Sandıkçı, s. 409.

2046-ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 679 ; Abdülhayy b. el-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zeheb*, II, s. 178.

2047-ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 679.

2048-ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 679.

2049-ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 679 ; Abdülhayy b. el-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zeheb*, II, s. 178.

2050-ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 679 ; Abdülhayy b. el-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zeheb*, II, s. 178 ; Sandıkçı, s. 412.

2051-İbnü'l-Esir, *el-Lubâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*, III, s. 12 ; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, s. 368 ; ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 680-681.

çalışmıştır.²⁰⁵² İbn Ebî Şeybe, Ahmed b. Manî‘ hocalarından bazılarıdır. Öğrencileri arasında ise Muhammed b. İbrahim, Da‘lec gibi şahıslar vardır.²⁰⁵³ el-Müsned onun bu alanda en önemli eseridir.²⁰⁵⁴

Temîm b. Muhammed (öl. 291 / 904) : Tus’lu olan Temîm b. Muhammed b. Tamgâc et-Tûsî, pek çok ilim dalında söz sahibi idi.²⁰⁵⁵ Döneminin önemli ilim merkezlerinde öğrencilik yapmıştır.²⁰⁵⁶ Hadis alanında sika bir alim olduğu kaynakların zikrettiği hususlardan birisidir.²⁰⁵⁷ Ahmed b. Hanbel en önemli hocalarındandır. Öğrencilerinden birisi de İbnü’l-Ahrâm’dır.²⁰⁵⁸ Hadis alanında vermiş olduğu eserin ismi el-Müsnedü’l-Kebîr ‘ale’r-Ricâl’dır.²⁰⁵⁹

Muhammed b. İbrahim Bûşencî (öl. 291 / 904) : Nişabur’un Bûşenc Kasabası’ndan olan Muhammed b. İbrahim Bûşencî, eğitimine hâfızlıkla başlamış, daha sonra ilim yolculuklarına çıkmış Kûfe, Bağdat, Basra, Şam, Hicaz, Mısır gibi yerleri dolaşmış ve Hadis ve Fıkıh dersleri almıştır. Ahmed b. Hanbel, Yahya b. Bükeyr, Müsedded b. Müserhed, İsmail b. Ebû Üveys, Saîd b. Mansur hocaları arasındadır.²⁰⁶⁰ Tahsilinin bitiminde Nişabur başta olmak üzere Semerkand Merv, Buhara gibi yerlerde Hadis dersleri vermiştir.²⁰⁶¹ Onun Hadis alanında ilminin genişliğine en büyük delil, kendisinden yaşca büyük ve aynı zamanda el-Câmi‘u’s-Sahîh isimli ünlü Hadis kitabının sahibi olan Buhârî’nin Bûşencî’den Hadis rivâyet

2052-ez-Zehebi, *Tezkiretü’l-Huffâz*, s. 681.

2053-İbnü’l-Esir, *el-Lubâb fî Tehzîbi’l-Ensâb*, III, s. 12 ; İbn Hacer, *Tehzîbü’l-Tehzîb*, II, s. 368 ; ez-Zehebi, *Tezkiretü’l-Huffâz*, s. 680.

2054-İbn Hacer, *Tehzîbü’l-Tehzîb*, II, s. 368 ; ez-Zehebi, *Tezkiretü’l-Huffâz*, s. 680 ; Sandıkçı, s. 403.

2055-ez-Zehebi, *Tezkiretü’l-Huffâz*, s. 675 ; Muhammed b. Ebî Ya‘lâ, *Tabakâtü’l-Hanâbile*, thk. Muhammed Hâmid el-Fakkî, I-II, Kahire 1371 / 1952, I, s. 122 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-Büldân*, IV, s. 50.

2056-Yâkut el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-Büldân*, IV, s. 50.

2057-Yâkut el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-Büldân*, IV, s. 50.

2058-ez-Zehebi, *Tezkiretü’l-Huffâz*, s. 675 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-Büldân*, IV, s. 50.

2059-ez-Zehebi, *Tezkiretü’l-Huffâz*, s. 675 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-Büldân*, IV, s. 50.

2060-İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, s. 48 ; ez-Zehebi, *A‘lâmi’n-Nübelâ*, XIII, s. 581 ; es-Sübkî, II, s. 189-190.

2061-İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, s. 48 ; ez-Zehebi, *A‘lâmi’n-Nübelâ*, XIII, s. 581 ; es-Sübkî, II, s. 189-190.

etmesidir.²⁰⁶² Onun diğer Muhaddislerden farkı ezbere rivâyet ettiği hadislerdeki bilinmeyen kelimeleri ve anlaşılması güç olan ifadeleri ustalıkla izâh etmesidir.²⁰⁶³ Öğrencileri arasında Muhammed b. İshak es-Sagâni, İbn Huzeyme, Büştî, Da'lec b. Ahmed, Ebü'l-Abbas ed-Degûlî, İsmail b. Nuceyd gibi kimseler vardır.²⁰⁶⁴ Muhammed b. İbrahim Bûşencî'nin Hadis alanında telif etmiş olduğu bir eserini kaynaklar zikretmemektedirler.

Saîd b. Amr (öl. 292 / 905) : Azerbaycan'ın Berzaa şehrinden olan bu şahısın ilim hayatında Nişabur'un önemli bir yeri vardır.²⁰⁶⁵ İlmini arttırmak için geldiği Nişabur'da önemli alimlerin ders halkalarına katılmıştır. Böylece o, hem kendisinin bilgisini geliştirmiş hem de burada ilmî faaliyetlerde bulunmuştur.²⁰⁶⁶ Onun hocalarından birisi Ebû Saîd el-Eşec'tir. İbnü'l-Harâre ise öğrencilerindendir. Saîd b. Amr'ın Hadis alanında yazmış olduğu eserin adı ed-Du'âfâ' ve'l-Kezzâbûn ve'l-Metrûkûnmin Ashâbi'l-Hadîs'dir.²⁰⁶⁷

İbn Ebî Tâlib (öl. 295 / 907) : Hadis ilminin her sahasında döneminin önemli Hadisçilerinden olan²⁰⁶⁸ İbrahim b. Ebî Tâlib b. Nuh b. Abdullah b. Hâlid el-Müzekkî en-Nisaburî, Hicaz, Irak, Horasan gibi bölgeleri dolaşmış²⁰⁶⁹ buradaki üstaplardan ilim tahsil ettikten sonra Nişabur'a dönmüş ve Zühlî ve Müslim ile beraber Nişabur'un yetiştirdiği en önemli hadisçi olarak kaynaklara geçmiştir.²⁰⁷⁰ Bu Hadisçinin en meşhur hocası İshak b. Râhûye'dir. İbn Huzeyme öğrencilerinin

2062-Mücteba Uğur, " Muhammed b. İbrahim Bûşencî ", *DİA*, VI, s. 476.

2063-Uğur, " Muhammed b. İbrahim Bûşencî ", *DİA*, VI, s. 476.

2064-İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, s. 48 ; ez-Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XIII, s. 588-589 ; es-Sübkî, II, s. 206-207 ; Uğur, " Muhammed b. İbrahim Bûşencî ", *DİA*, VI, s. 476.

2065-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 380.

2066-Kehhâle, IV, s. 228.

2067-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 380-381 ; ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 743.

2068-İbn Kesîr, XI, s. 105.

2069-İbnü'l-Esir, *el-Lubâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*, III, s. 204.

2070-Kehhâle, I, s. 109 ; ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 638.

başında gelmektedir. Kitâbu'l-İlel ve Kitâbu's-Şuyûh bu alanda yazmış olduğu eserlerdir.²⁰⁷¹

el-İsmailî (öl. 295 / 907) : Nişabur'un bir diğer Muhaddisi Muhammed b. İsmail b. Mihrân el-İsmailî en-Nisaburî'dir.²⁰⁷² O, önemli ilim merkezlerinde tahsilini tamamladıktan sonra memleketi Nişabur'a dönmüş ve kurduğu ilim halkalarıyla şehrin ilim ve kültür hayatına önemli katkı sağlamıştır.²⁰⁷³ İshak b. Râhûye, Hişam b. 'Ammâr, önemli hocalarındandır. Öğrencileri arasında ise Ebu'l-Abbâs b. Serrâc, Ebû Hâmid b. eş-Şarkî gibi kimseler vardır.²⁰⁷⁴ Onun bu alanda yazmış olduğu eserlerden bazıları, Hadîsu'z-Zühri, Hadîsu Mâlik, Hadîsu Yahya b. Saîd, Hadîsu Musa b. 'Ukbe, Hadîsu Abdullah b. Dinar'dır.²⁰⁷⁵

Abdullah el-Belhî (öl. 295 / 907) : Aslen Nişabur'lu olmayıp da buraya ilim tahsil etmeye gelen bir başka Hadisçi Abdullah el-Belhî'dir.²⁰⁷⁶ Hayatının belli bir müddetinde Nişabur'da ilim faaliyetlerinde bulunan bu şahsın hocaları arasında Abdürrezzak, Kuteybe b. Saîd, Ali b. Hucr gibi kişilerin isimleri geçmektedir. Öğrencilerinin başında ise İbn 'Ukde, İbn Kânî, Ebû Bekr eş-Şâfi isimli şahıslar vardır.²⁰⁷⁷ Kitâbu'l-İlel fi'l-Hadîs onun bu alanda vermiş olduğu eserin adıdır.²⁰⁷⁸

Ebû Amr el-Haffâf (öl. 299 / 911) : Hadis tahsiline başlamadan önce Tasavvuf ile ilgilenen Ebû Amr Ahmed b. Nasr b. İbrahim el-Haffâf en-Nisaburî, Hadis öğrenmeye karar verince ilk derslerini Nişabur'daki alimlerden almış, daha sonra

2071-İbnü'l-Esir, *el-Lubâb fi Tehzibi'l-Ensâb*, III, s. 204 ; Kehhâle, I, s. 109 ; ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 638-639.

2072-İbnü'l-Esir, *el-Lubâb fi Tehzibi'l-Ensâb*, I, s. 59

2073-ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 682.

2074-ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 682 ; a.m.f., *Mizânü'l-İ 'tidâl*, III, s. 485 ; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, V, s. 81.

2075-ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 683 ; Ziriklî, VI, s. 259 ; Sandıkçı, s. 405.

2076-Ziriklî, IV, s. 261.

2077-Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, X, s. 93 ; ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 690 ; Abdülhayy b. el-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zeheb*, II, s. 219.

2078-Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, X, s. 94 ; ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 690 ; Abdülhayy b. el-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zeheb*, II, s. 219 ; Ziriklî, IV, s. 261.

Bağdat, Kûfe, Medine gibi ilim merkezlerine yolculuklar yapmıştır.²⁰⁷⁹ İshak b. Râhûye, Amr b. Zûrâre, Hüseyin b. Dehhâk, Ebû Hemmâm es-Sekûnî, Ahmed b. Menî‘, Ebû Kureyb el-Hemdânî gibi üstadlardan ders almıştır.²⁰⁸⁰ Tahsilini tamamladıktan sonra memleketinde dersler vermeye başlayan Ebû Amr el-Haffâf kuvvetli hâfızası ile nam salmıştır.²⁰⁸¹ İbnü’ş-Şarkî, Ebû Abdullah İbnü’l-Ahrem, Muhammed b. Ahmed ez-Zühîlî, Ebû Saîd el-Hirî öğrencilerinden bazılarıdır.²⁰⁸² Zeynu’l-Eşrâf lakabı verilen Ebû Amr el-Haffâf sadece halk arasında değil devrindeki idâreciler nezdinde de önemli bir itibâra sahipti. Saffârî Emîri Amr b. Leys ondan, yanlış bir uygulamasını gördüğü takdirde kendisini îkaz etmesini istemiştir.²⁰⁸³

el-Askerî (öl. 300 / 912) : Nişabur’a ilim tahsil etmek üzere gelen diğer bir Hadisçi de aslen Samarra’lı olan Ali b. Saîd el-Askerî’dir.²⁰⁸⁴ Nişabur onun hayatın son durağı olmuştur. Zîrâ, ilmi faaliyetlerini sürdürmek için geldiği bu şehirde vefat etmiştir.²⁰⁸⁵ Yakub ed-Devrâkî en önemli hocalarından biridir. Ebu’ş-Şeyh ise onun önde gelen öğrencilerindendir.²⁰⁸⁶ el-Müsned, eş-Şuyûh, Mu‘cemu’s-Sahâbe eserlerinden bazılarıdır.²⁰⁸⁷

el-Büşî (öl. 303 / 915) : Kaynakların hakkında pek fazla bilgi vermediği İshak b. İbrahim b. Nasr el-Büşî en-Nisaburî, Nişabur’a bağlı Büşt isimli yerde dünyaya gelmiştir.²⁰⁸⁸ Kuteybe b. Saîd onun hocalarındandır. Muhammed b. İbrahim en-

2079-ez-Zehebî, *A’lâmi’n-Nübelâ*, XIII, s. 560-561 ; İbn Kesîr, XI, s. 117.

2080-ez-Zehebî, *A’lâmi’n-Nübelâ*, XIII, s. 560-561 ; İbn Kesîr, XI, s. 117 ; Abdülhayy b. el-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü’z-Zeheb*, II, s. 231-232.

2081-ez-Zehebî, *A’lâmi’n-Nübelâ*, XIII, s. 560-561 ; Ali Osman Ateş, “ Ebu Amr el-Haffâf ”, *DİA*, X, s. 97.

2082-ez-Zehebî, *A’lâmi’n-Nübelâ*, XIII, s. 560-561 ; Abdülhayy b. el-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü’z-Zeheb*, II, s. 231-232 ; Ateş, “ Ebu Amr el-Haffâf ”, *DİA*, X, s. 97.

2083-İbn Kesîr, XI, s. 117.

2084-ez-Zehebî, *Tezkiretü’l-Huffâz*, s. 749 ; Kehhâle, VII, s. 99 ; Ziriklî, V, s. 102.

2085-Ziriklî, V, s. 102.

2086-ez-Zehebî, *Tezkiretü’l-Huffâz*, s. 749 .

2087-ez-Zehebî, *Tezkiretü’l-Huffâz*, s. 749 ; Kehhâle, VII, s. 99 ; Ziriklî, V, s. 102.

2088-Kehhâle, II, s. 229.

Nisaburî ise öğrencilerindendir.²⁰⁸⁹ Hadis alanında yazmış olduğu eserinin adı el-Müsned'dir.²⁰⁹⁰

el-Enmâtî (öl. 303 / 915) : Kaynaklarda hayatı hakkında detaylı bir bilgi mevcut değildir. Hadis ile uğraştığı rivâyet edilmektedir.²⁰⁹¹ Ama bu alanda herhangi bir eserinin olup olmadığı konusunda bilgi mevcut değildir. Hocaları İshak b. Râhûye, Lüveyn, gibi kimselerdir. İbnü's-Şarkî, İbnu'l-Ahrâm önde gelen öğrencileridir.²⁰⁹²

İbn Huzeyme (öl. 311 / 924) : Nişabur'da dünyaya gelen Ebû Bekr Muhammed b. İshak b. Huzeyme b. el-Muğîre b. Salih b. Bekr es-Sülemî en-Nisaburî, Hadis ilmine küçük yaşta başlamıştır.²⁰⁹³ Buradaki âlimlerden İshak b. Râhûye, Muhammed b. Humeyd'den ders aldıktan sonra²⁰⁹⁴ Rey, Bağdat, Kûfe, Basra, Şam, el-Cezîre, Mısır gibi merkezleri kapsayan büyük bir ilim yolculuğuna çıkmıştır.²⁰⁹⁵ İlim ile mücehhez olduktan sonra memleketine dönen İbn Huzeyme burada bir yandan ders vermekle meşgul olmuş bir yandan da eserlerini yazmıştır. Doksansekiz yaşında Nişabur'da vefat eden bu âlimin, hafızasında yetmiş bin hadis olduğu ve bu ilmin her alanında otorite olarak kabul edildiği rivâyet olunmaktadır.²⁰⁹⁶ Bildiği doğruları söylemekten hiç çekinmeyen İbn Huzeyme, devrinin hükümdârının huzurunda ilmî tartışmalar yapmaktan hoşlanırdı. Nitekim Nişabur'a gelen Sâmânî Hükümdârı İsmail b. Ahmed'in tertip ettirmiş olduğu bir ilim meclisinde, hükümdarın babasından rivâyet etmiş olduğu bir hadisin hatalı olduğunu, mecliste bulunan tüm Hadisçilerin çekinmelerine rağmen nâzikâne bir üslupla hükümdâra açıklamıştır.²⁰⁹⁷ İbn

2089-ez-Zehebi, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 701 ; Abdülhayy b. el-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zeheb*, II, s. 241.

2090-Kehhâle, II, s. 229 ; Abdülhayy b. el-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zeheb*, II, s. 241 ; Sandıkçı, s. 406.

2091-ez-Zehebi, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 701.

2092-ez-Zehebi, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 701 ; Sandıkçı, s. 407.

2093-ez-Zehebi, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XIV, s. 365 ; es-Sübkî, III, s. 110.

2094-ez-Zehebi, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XIV, s. 365 ; es-Sübkî, III, s. 110.

2095-ez-Zehebi, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XIV, s. 365 ; es-Sübkî, III, s. 110.

2096-ez-Zehebi, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XIV, s. 365, 372 ; es-Sübkî, III, s. 110.

2097-es-Sübkî, III, s. 111.

Huzeyme'nin yazmış olduğu eserler hakkında kaynaklarda bir hayli bilgi mevcuttur.²⁰⁹⁸ Hadis alanında vermiş olduğu en önemli eseri el-Sahîh'tir.²⁰⁹⁹

es-Serrâc (öl. 313 / 926) : Hadis alanında döneminin en mümtaz şahsiyetlerinden biri olan ve Müslim ve Buhârî gibi Hadisçilerin kendisinden hadis rivâyet ettiği²¹⁰⁰ es-Serrâc, Nişabur'da doğmuş, uzun müddet memleketinden ayrı kalarak Bağdat'ı kendisine mekan olarak seçmiş, daha sonra tekrar Nişabur'a dönmüş ve vefat edene kadar burada yaşamıştır.²¹⁰¹ Hadis alanında birçok öğrenci yetiştiren İshak b. Râhûye es-Serrâc'ın da hocası olmuştur. Muhammed b. Bekkâr, Ebî Kureyb gibi alimler de ona hocalık etmişlerdir.²¹⁰² Hadis ilminde kaynakların güvenilir bir alim olarak zikrettikleri es-Serrâc'ı öğrencisi Ebû Selh es-Sülûkî nitelerken, ismi gibiydi demektedir.²¹⁰³ O bu cümlesi ile, es-Serrâc'ın, isminin anlamı olan lambanın etrafını aydınlatmış gibi çevresini aydınlatmış kasetmekteydi. Ebu'l-Abbas Muhammed b. İshak b. İbrahim b. Mihrân b. Abdullah es-Serrâc'ın yaşadığı dönem Nişabur'u için çok önemli bir konumda olduğunu onun hakkında kaynakların "emri bi'l ma'rûf ve nehy-i 'ani'l münker görevini yerine getiren kimse idi" şeklindeki rivâyetlerinden anlamaktayız.²¹⁰⁴ es-Serrâc en-Nisaburî'nin Hadis alanında ortaya koyduğu eserinin adı el-Müsned'dir.²¹⁰⁵

Ebû Avâne el-Esferâyînî (öl. 316 / 929) : İlk tahsilini tamamladıktan sonra memleketindeki alimlerden Fıkıh ve Hadis dersleri alan Ebû Avâne Yakub b. İshak b. İbrahim el-Esferâyînî, Horasan, Irak, İran, Şam, Mısır, Medine gibi merkezlere

2098-Mustafa Işık, " İbn Huzeyme ", *DİA*. XX, s. 80.

2099-ez-Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XIV, s. 365, 372 ; es-Sübkî, III, s. 111 ; Işık, " İbn Huzeyme ", *DİA*. XX, s. 80.

2100-es-Sübkî, III, s. 108.

2101-ez-Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XIV, s. 394, 395 ; es-Sübkî, III, s. 108-109.

2102-ez-Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XIV, s. 394, 395 ; es-Sübkî, III, s. 108.

2103-es-Sübkî, III, s. 108.

2104-ez-Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XIV, s. 394, 395 ; es-Sübkî, III, s. 108-109.

2105-ez-Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XIV, s. 394, 395 ; es-Sübkî, III, s. 108-109.

ilim yolculukları yapmıştır.²¹⁰⁶ Hocaları arasında Müslim b. Haccac, Ahmed b. Ezher, Ömer b. Şebbe, Muhammed b. Yahya ez-Zühli, Ebû Zür'a er-Râzî, Ebû Hâtim er-Râzî gibi kimseler vardır.²¹⁰⁷ Tahsilini tamamladıktan sonra memleketi İsferyân'a dönmüş ve burada Hadis dersleri vermiştir. Ebû Ali en-Nisaburî, İbn Abdî, Taberânî öğrencilerinden bazılarıdır.²¹⁰⁸ En önemli eseri el-Müsnedü'l-Muhrec 'alâ Kitâb-i Müslim b. Haccâc'tır.²¹⁰⁹

Ebü'n-Nadr et-Tûsî (öl. 344 / 955) : Aslen Taberân'lı olan Ebü'n-Nadr Muhammed b. Muhammed b. Yusuf et-Tûsî, Nişabur'un Tus beldesine gelerek buraya yerleşmiştir. Osman b. Saîd ed-Dârimî, Hâris b. Ebû Usâme el-Bağdâdî, Cehdâmî, Ahmed b. Seleme en-Nisaburî, Muhammed b. Nasr el-Mervezî gibi hocalardan ders aldığı ilim yolculuklarına çıkmıştır. Müstahrec türünde bir eser yazdığı rivâyet edilmektedir. Fakat bu eserin günümüze kadar ulaşip ulaşmadığı meçhuldür.²¹¹⁰

Ebü Ali en-Nisaburî (öl. 349 / 960) : Nişabur'un Hadis alanında yetiştirdiği önemli alimlerden birisi olan Ebû Ali el-Hüseyin b. Ali b. Yezid en-Nisaburî, bu alanda yetişmek için pek çok ilim merkezine seyahatlar yapmış²¹¹¹, bir süre Bağdat'ta ikâmet ettikten sonra memleketine dönmüş ve burada Hadis dersleri vermiştir.²¹¹² Onun derslerinde feyiz alan birçok alimin ismini kaynaklar zikretmektedirler.²¹¹³ Hadis alanında yaşadığı dönemin en büyük alimlerinden biri olan ve "İmâmü'l-

2106-ez-Zehbî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XIV, s. 417-422 ; es-Sübkî, III, s. 487-488 ; Abdülhayy b. el-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zehb*, II, s. 274.

2107-ez-Zehbî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XIV, s. 417-422 ; es-Sübkî, III, s. 487-488 ; Abdülhayy b. el-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zehb*, II, s. 274.

2108-ez-Zehbî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XIV, s. 417-422 ; es-Sübkî, III, s. 487-488 ; Abdülhayy b. el-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zehb*, II, s. 274.

2109-ez-Zehbî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XIV, s. 417-422 ; es-Sübkî, III, s. 487-488 ; Abdülhayy b. el-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zehb*, II, s. 274 ; Uğur, " Ebû Avâne el-İsferyânî ", *DİA.*, X, s. 100.

2110-Ibnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, s. 379 ; ez-Zehbî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XV, s. 490-492 ; Abdülhayy b. el-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zehb*, II, s. 368 ; Mehmet Ali Sönmez, " Ebü'n-Nadr et-Tûsî ", *DİA.*, X, s. 338.

2111-ez-Zehbî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XVI, s. 56 ; es-Sübkî, III, s. 277.

2112-ez-Zehbî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XVI, s. 56 ; es-Sübkî, III, s. 277.

2113-es-Sübkî, III, s. 277.

muhaddisi'l-İslâm" ünvanı alan²¹¹⁴ Ebû Ali en-Nisaburî'nin günümüze kadar ulaşan bir eseri yoktur.²¹¹⁵

İbn Hibbân (öl. 354 / 965) : Irk olarak Arap olan ve Temîm kabilesine mensup olan²¹¹⁶ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Bustî et-Temîmî, dönemindeki bütün alimler gibi memleketinde başladığı ilim hayatına birbirinden önemli ilim merkezlerini dolaşarak devam etmiştir.²¹¹⁷ Tahsil hayatında pek çok Hocadan ders almış olan İbn Hibbân'ın hocalarından bazıları, es-Serrâc, Dârekutnî, İbn Huzeyme'dir.²¹¹⁸ Hayatı boyunca birçok beldeyi dolaşmış olan İbn Hibbân, kimi yerde hoş karşılanmış, kadılık görevine getirilmiş, hatta kendisine ders okutması için medrese yapılmıştır.²¹¹⁹ Kimi yerde de zındıklıkla ithâm edilip hakkında ölüm fermanı çıkartılmıştır.²¹²⁰ Nişabur için onun önemi 337 / 948-949 Yılı'nda buraya gelerek kendisine bir hankâh yaptırması ile başlamıştır.²¹²¹ O, gerçi bundan önce iki defa daha Nişabur'a gelmişse de burada çok az bir süre kalmış ve şehri terk etmiştir. Kurmuş olduğu hankâhı çok önemli bir ilim yuvası haline gelen İbn Hibbân, burada Hadis başta olmak üzere pek çok ilimde ders vermiş ve birçok alimin yetişmesine vesile olmuştur.²¹²² Hadis iliminde özellikle hadis tenkidi üzerinde durmuş, eserlerinin büyük bir kısmını bu alanda oluşturmuştur.²¹²³ En önemli eserleri, el-Müsnedü'l-Sahîh, el-Sikât, Ma'rifetü'l-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn ve'd-Du'afâ ve'l-Metrûkîn, Hadîsu'l-Akrân, 'İlelû Hadîsi Malik b. Enes, 'İlelû Hadîsi Zührî,

2114-ez-Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XVI, s. 56 ; es-Sübkî, III, s. 277.

2115-Polat, " Ebû Ali en-Nisaburî ", *DİA.*, X, s. 92.

2116-es-Sem'ânî, I, s. 348-349 ; ez-Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XVI, s. 92 ; es-Sübkî, III, s. 131.

2117-ez-Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XVI, s. 93 ; es-Sübkî, III, s. 131-132.

2118-ez-Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XVI, s. 93 ; es-Sübkî, III, s. 132.

2119-ez-Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XVI, s. 93 ; es-Sübkî, III, s. 132.

2120-ez-Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XVI, s. 93 ; es-Sübkî, III, s. 132.

2121-ez-Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XVI, s. 93 ; es-Sübkî, III, s. 132.

2122-ez-Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XVI, s. 93 ; es-Sübkî, III, s. 132.

2123-Sönmez, " İbn Hibban ", *DİA.*, XX, s. 63.

Kitâbu mâ İnferede bihî Ehlü'l-Medîne mine's-Sünen, Füsûlü's-Sünen, et-Tenbîh 'ale'l-Temvîh, 'İlelü Menâkibi Ebî Hanîfe'dir.²¹²⁴

el-Hakim el-Kebir (öl. 378 / 988) : Nişabur asıllı bir başka alim olan Ebû Ahmed Muhammed b. Muhammed b. Ahmed en-Nisaburî el-Hakim el-Kebir, içerisinde bulunduğu şehrin ilmî atmosferinden etkilenmiş, akranları olan alimlere göre biraz geç yaşta olsa da ilim hayatına başlamış²¹²⁵, beldesinde bulunan es-Serrâc, İbn Huzeyme, gibi zatlardan ilim tahsil ettikten sonra aşağı yukarı yirmi yılı bulan bir ilim yolculuğuna çıkmıştır.²¹²⁶ İlim ile mücehhez olduktan sonra memleketine dönen el-Hakim el-Kebir, bir yandan ders vererek bir yandan da kitap telif ederek vakit geçirirken 333 / 944 Yılı'nda Sâ mânî hükümdârı tarafından Şaş kadılığına getirilmiştir.²¹²⁷ Daha sonra Tus kadısı olarak görev yapmıştır.²¹²⁸ Döneminin büyük Hadis alimlerinden birisi olan el-Hakim el-Kebir rivâyetlere göre, bu ilimdeki ünü ve güvenilirliğinden dolayı el-Hakim ünvanını almış ve sonundaki kebirî de Nişabur'un bir başka büyük alimi Ebû Abdullah el-Hakim en-Nisaburî ile karışmaması için sonradan ilave edilmiştir.²¹²⁹ Kadılık görevlerini tamamladıktan sonra tekrar Nişabur'a dönen el-Hakim el-Kebir, ölümüne kadar ilimle meşgul olmuştur.²¹³⁰ Kirbâs bezinin ticâreti ile de meşgul olduğundan ötürü el-Kerâbisî diye de nitelenen²¹³¹ bu büyük alimin eserleri arasında, el-Esmâ' ve'l-Künâ, Şi'âru Ashâbi'l-Hadîs, Avâli'l-İmâm Mâlik gibi çalışmalar vardır.²¹³²

2124-ez-Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XVI, s. 95 ; es-Sübkî, III, s. 132 ; Ziriklî, VI, s. 78 ; Sönmez, " İbn Hibban ", *DİA.*, XX, s. 63-64.

2125-Kehhâle, XI, s. 180 ; Ziriklî, VIII, s. 20.

2126-Kehhâle, XI, s. 180 ; Ziriklî, VIII, s. 20.

2127-ez-Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XVI, s. 373.

2128-ez-Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XVI, s. 373.

2129-ez-Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XVI, s. 373.

2130-ez-Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XVI, s. 373.

2131-ez-Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XVI, s. 373.

2132-Kehhâle, XI, s. 180 ; Ziriklî, VIII, s. 20. ; el-Hakim el-Kebir 'in hayatı ve diğer eserleri hakkında geniş bilgi için bkz: Sönmez, " Hâkim el-Kebir ", *DİA.*, XV, s. 88.

el-Usmî (öl. 378 / 988) : Herat'ta doğan²¹³³ Ebû Abdullah Muhammed b. el-Abbas b. Ahmed b. Muhammed b. Usm ed-Dabbî el-Herevî el Usmî, ilk öğreniminin ardından döneminin önemli ilim merkezlerine seyahatlar yapmış, daha sonra Bağdat'ta bir müddet ikâmet etmiş ve oradan Nişabur'a gelerek buraya yerleşmiştir.²¹³⁴ Onun ilmî yönü dönemin Sâ mânî Hükümdârının da dikkatini çekmiş, onu Divân er-Resâil başkanlığında değerlendirmek istemiştir. Fakat el Usmî bu teklifi kabul etmemiştir.²¹³⁵ Nişabur'da vefat eden bu alimin el-Müstahrec 'alâ Sahih-i Buhârî isminde bir eseri vardır.²¹³⁶

el- Hattâbî (öl. 388 / 998) : Nişabur'lu olmadığı halde bu şehri bir müddet kendisine mekan olarak tutan ve burada ilim ile uğraşan Ebû Süleyman Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Hattâb el-Hattâbî el-Büstî, Nişabur'a gelmeden önce birçok ilim merkezini gezerek buralardaki seçkin alimlerden ilim tahsil etmiş, Nişabur'a gelince öğrenmiş olduğu bu ilmi halkın hizmetine sunmuş, belli bir müddet Hadis okutmuştur. el-Hâkim en-Nisaburî başta olmak üzere pek çok alimin yetişmesinde katkıda bulunmuştur.²¹³⁷ 359 / 970 Yılı'nda Nişabur'dan ayrılan Hattâbî birçok memleket gezmiş ve Büst'e geri dönmüştür. Bir müddet sonra burada vefat etmiştir.²¹³⁸ Hadis ilminde hadislerin kategorize edilmesinde büyük rolü olan ve bu alanda öncülerden sayılan el-Hattâbî, Sahih, Hasen, Zayıf hadis ayırımını yapmış, senedden çok metin üzerine yoğunlaşmıştır.²¹³⁹ Onun vermiş olduğu eserler

2133-es-Sübkî, III, s. 176.

2134-es-Sübkî, III, s. 176.

2135-es-Sübkî, III, s. 177.

2136-es-Sübkî, III, s. 177.

2137-es-Sübkî, III, s. 282-283 ; Ziriklî, II, s. 273.

2138-ez-Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, s. 27 ;es-Sübkî, III, s. 283 ; Ziriklî, II, s. 273.

2139-Salih Karacabey, " Hattâbî ", *DİA.*, XVI, s. 489-490.

şunlardır: Garîbu'l-Hadîs, İslâhu Galatî'l-Muhaddisîn, Me'âlimu'l-Sünen, A'lâmu'l-Hadîs fî Şerhi Sahihu'l-Buhârî.²¹⁴⁰

el-Hâkim en-Nisaburî (öl. 405 / 1014) : Sâ mânîler dönemi Nişabur'unun en önemli alimlerinden biri olan Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Hamdûye b. Nuaym b. el-Hakem ed-Dabbî el-Beyyî el-Hakim en-Nisaburî, çok küçük yaşta başladığı tahsil hayatına yirmi yaşına kadar Nişabur'da devam etmiştir.²¹⁴¹ Bu dönemde ona ders verenler arasında babası ve amcası başta olmak üzere İbn Hibbân gibi alimler vardı ki, o, İbn Hibbân'nın ilim meclisinde onun müstemliğini yapmıştır.²¹⁴² Bütün alimlerin yaptığı ve artık o dönemde ilim öğrenmek için vazgeçilmez şart olarak görülen ilim yolculuğuna o da çıkmış, devrindeki önemli ilim merkezlerini dolaşmış, başta Hadis olmak üzere İslâmî ilimlerin hepsi ile ilgili dersler almıştır.²¹⁴³ Onun ilim tahsil ettiği hocaların sayılarını kaynaklar verirken Nişabur'da bin kişiden hadis dinlediğini²¹⁴⁴, ilmî gezilerinde ise ikibine yakın alimden ders aldığını yazmaktadırlar.²¹⁴⁵ İlim ile mücehhez olduktan sonra memleketine hizmet etmek için dönen el-Hakim en-Nisaburî, bir yandan ilim ile meşgul olup öğrenci yetiştirmiş, bir yandan da belli bir müddet kadılık görevinde bulunmuştur.²¹⁴⁶ Ayrıca Samânî Devleti adına Büveyhîlere elçi olarak gönderilmiştir.²¹⁴⁷ Nişabur'da ölümüne kadar ilim ile meşgul olmaya ara vermemiş olan el-Hakim en-Nisaburî, özellikle Hadis alanında önemli bir otorite idi. Döneminin şeyhü'l-Muhaddisi olarak nam salmıştır.²¹⁴⁸ Onun Hadis alanında vermiş

2140-ez-Zehebi, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, s. 27 ; es-Sübkî, III, s. 283 ; Ziriklî, II, s. 273 ; Karacabey, " Hattabî ", *DİA.*, XVI, s. 490.

2141-ez-Zehebi, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, s. 163 ; es-Sübkî, IV, s. 159.

2142-M. Yaşar Kandemir, " Hâkim en-Nisaburî ", *DİA.*, XV, s. 190.

2143-ez-Zehebi, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, s. 163 ; es-Sübkî, IV, s. 159.

2144-ez-Zehebi, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, s. 163.

2145-ez-Zehebi, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, s. 163.

2146-Kandemir, " Hâkim en-Nisaburî ", *DİA.*, XV, s. 190.

2147-Kandemir, " Hâkim en-Nisaburî ", *DİA.*, XV, s. 190.

2148-ez-Zehebi, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, s. 162-163 ; es-Sübkî, IV, s. 159 ; Kandemir, " Hâkim en-Nisaburî ", *DİA.*, XV, s. 190-191.

olduğu belli başlı eserleri şunlardır: el-Müstedrek²¹⁴⁹, Ma‘rifeti’l-Ulûmi’l-Hadis²¹⁵⁰, el-Medhal ilâ Ma‘rifeti’s-Sahih (el-Medhal ilâ İlmi’s-Sahih)²¹⁵¹

Ebû Hâzım el-Abdûyî (öl. 417 / 1026) : Tâbiûnun meşhur fakîhlerinden Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe b. Mesud’un torunlarından olan Ebû Hâzım Ömer b. Ahmed b. İbrahim el-Abdûyî, ilim tahsiline babasında başlamış daha sonra İsmail b. Nüceyd, Ebû Bekr Ahmed el-İsmailî, Hakim el-Kebir, Gıtrîfî gibi alimlerden ders almıştır. Herat ve Bağdat’a da gitmiş ve buralarda da hadis dersleri almıştır. Topal olduğundan dolayı a‘rec lakabı ile de tanınmış olan Ebû Hâzım el-Abdûyî, Nişabur’da ölümüne kadar sürdürmüş olduğu ilmî faaliyetlerinde pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Bunlardan bazıları: İbn Ebû’l-Fevâris, Hatib el-Bağdâdî, Ebû Salih el-Müezzin’dir.²¹⁵²

İbn Mencûye (öl. 428 / 1036) : İsfahan doğumlu olan Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Yezdî el-İsfahânî, İbn Mencûye, gençliğinde ticaret yapmak için gelmiş olduğu Nişabur’da birçok ünlü Muhaddisten hadis öğrenmiştir. Daha sonra Buhara, Semerkand, Herat, Rey gibi merkezleri dolaşmış ve İbn Nüceyd, Ebû Bekr Ahmed el-İsmailî, Hakim el-Kebir, İbnu’l-Mükrî el-İsfahânî, Ebû Abdullah İbn Mende gibi alimlerden hadis dersleri almıştır. Tahsil hayatını tamamladıktan sonra memleketi İsfahan’a dönmüştür. Kısa bir müddet sonra Nişabur’a gelerek buraya yerleşmiştir. Burada ölümüne kadar Hâce Abdullah Herevî, Ebû’l-Kasım İbn Mende, Ebû Salih el-Müezzin, Ahmed b. Hüseyin el-Beyhâkî, Hatib el-Bağdâdî gibi kimselerin yetişmesinde katkıda bulunmuştur. Hadis alanında vermiş olduğu en

2149-Ziriklî, VI, s. 227 ; Kandemir, “ Hâkim en-Nisaburî ”, *DİA.*, XV, s. 190-191.

2150-Ziriklî, VI, s. 227 ; Kandemir, “ Hâkim en-Nisaburî ”, *DİA.*, XV, s. 191.

2151-Ziriklî, VI, s. 227; Kandemir, “ Hâkim en-Nisaburî ”, *DİA.*, XV, s. 191. ; el-Hakim en-Nisaburî’nin bu alanda yazmış olduğu eserler için bkz: Kandemir, “ Hâkim en-Nisaburî ”, *DİA.*, XV, s. 191.

2152-Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, XI, s. 272-273 ; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, s. 27 ; ez-Zehebî, *A‘lâmi’n-Nübelâ*, XVII, s. 333-336 ; Ateş, “ Ebu Hazım el-Abdûyî ”, *DİA.*, X, s. 157-158.

önemli eseri Ricâlü Sahih-i Müslim'dir. Ayrıca Buhârî, Müslim, Tirmizî, Ebû Davud'un çalışmaları üzerine Müstahrec türü eserler yazmıştır.²¹⁵³

İncelediğimiz dönem Nişabur'unda yetişen ve Hadis ilminde çalışmalar yapan yukarıda zikrettiğimiz alimlerden başka daha pek çok alim bu coğrafyada ilmî faaliyetlerini sürdürmüştür. Onların hepsini detaylı olarak işlemek çalışmamızın maksadını aşır, hacmini kabartacağından dolayı bu Hadisçilerin sadece isimlerini vermekle yetineceğiz :

- Ahmed b. Nadr b. Abdülvehhâb en-Nisaburî, Ebu'l-Fadl (öl. 290 / 902)²¹⁵⁴

- İshak b. Musa b. İmrân en-Nisaburî el-İsferâyinî, Ebû Yakub (öl. 284 / 897)²¹⁵⁵

- Nasr b. İmrân b. İsâm b. Vâsi' el-Yezenî ed-Dubbâ'î el-Basrî, Ebû Cemre (öl. 128 / 746)²¹⁵⁶

- Hafs b. Abdullah b. Râşid es-Sülemî en-Nisaburî, Ebû Amr (öl. 209 / 824)²¹⁵⁷

Muhammed b. Esed el-Hûşî en-Nisaburî el-İsferâyinî, Ebû Abdullah (öl. 220 / 835)²¹⁵⁸

- Yahya b. Yahya b. Bukeyr b. Abdurrahman et-Temîmî el-Hanzalî en-Nisaburî, Ebû Zekeriyya (öl. 226 / 840)²¹⁵⁹

- Abdullah b. el-Cerrah b. Sa'd et-Teymî el-Kuhistânî, Ebû Muhammed, (öl. 237 / 851)²¹⁶⁰

- Ubeydullah b. Saîd b. Yahya b. Burd es-Serahsî el-Yeşkurî, Ebû Kudâme (öl. 241 / 855)²¹⁶¹

2153-ez-Zehebi, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, s. 438-440 ; Abdülhayy b. el-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zehebi*, III, s. 233 ; Uluçam, " İbn Mencüye ", *DİA.*, XX, s. 176-177.

2154-ez-Zehebi, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 645-646 ; İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, I, s. 87 ; Kehhâle, II, s. 196.

2155-ez-Zehebi, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 702 ; es-Sübki, II, s. 79 ; Kehhâle, II, s. 236.

2156-İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, X, s. 431-432.

2157-ez-Zehebi, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 386 ; İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, II, s. 403.

2158-ez-Zehebi, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 460 ; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, II, s. 373.

2159-İbnü'l-Esir, *el-Lubâb fî Tehzibi'l-Ensâb*, III, s. 264 ; İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, XI, s. 297-298.

2160-İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, V, s. 169.

- Ahmed b. Nasr b. Ziyâd el-Kuraşî en-Nisaburî, Ebû Abdullah (öl. 245 / 859)²¹⁶²
- Muhammed b. Râfi‘ b. Ebî Zeyd el-Kuşeyrî en-Nisaburî, Ebû Abdullah (öl. 245 / 859)²¹⁶³
- Seleme b. Şebîb en-Nesâî en-Nisaburî, Ebû Abdurrahman (öl. 247 / 861)²¹⁶⁴
- Muhammed b. Mesud b. Yusuf en-Nisaburî et-Tarsûsî, Ebû Cafer (öl. 247 / 861)²¹⁶⁵
- Abdullah b. Hâşim b. Hayyân el ‘Abdî er-Râzekânî et-Tûsî en-Nisaburî, Ebû Muhammed (öl. 254 / 868)²¹⁶⁶
- Ali b. Saîd b. Cerîr b. Zekvân en-Nesefî, Ebu’l-Hasan (öl. 256 / 870)²¹⁶⁷
- Muhammed b. Yahya b. Musa el-İsferâyînî, Ebû Abdullah (öl. 259 / 873)²¹⁶⁸
- Abdurrahman b. Bişr b. el-Hakem b. Habîb el-‘Abdî en-Nisaburî, Ebû Muhammed (öl. 260 / 874)²¹⁶⁹
- Ahmed b. el-Ezher b. Mâni‘ b. Süleyt en-Nisaburî, Ebu’l-Ezher (öl. 263 / 876)²¹⁷⁰
- Yahya b. Muhammed b. Yahya b. Abdullah ez-Zühlî en-Nisaburî, Ebû Zekeriyya (öl. 267 / 880)²¹⁷¹
- el-Fadl b. Muhammed b. el-Müseyyeb b. Musa b. Züheyr eş-Şa‘rânî er-Rîvezî el-Beyhâkî en-Nisaburî, Ebû Muhammed (öl. 282 / 895)²¹⁷²
- Ubeydullah b. Muhammed b. Mâlik en-Nisaburî, Ebû Muhammed (öl. 282 / 895)²¹⁷³

2161-İbnü'l-Esir, *el-Lubâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*, III, s. 413 ; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VII, s. 16-17.

2162-es-Sübkî, I, s. 287-288 ; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, s. 85-86.

2163-İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IX, s. 161-162 ; Ziriklî, VI, s. 359.

2164-İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, s. 146 ; Ziriklî, III, s. 172.

2165-ez-Zehebi, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 523 ; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IX, s. 438.

2166-İbnü'l-Esir, *el-Lubâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*, II, s. 5 ; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VI, s. 60.

2167-İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VII, s. 326.

2168-ez-Zehebi, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 554.

2169-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, X, s. 271-272 ; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VI, s. 144-145.

2170-ez-Zehebi, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 545-546.

2171-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, XIV, s. 217-219 ; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, XI, s. 276-277.

2172-ez-Zehebi, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 626-627 ; İbnü'l-Esir, *el-Lubâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*, II, s. 49.

- Ahmed b. Mübârek en-Nisaburî el-Müstemlî, Ebû Amr (öl. 284 / 897)²¹⁷⁴
- Muhammed b. Nadr b. Seleme b. el-Cârûd b. Yezid el-Âmirî el-Cârûdî en-Nisaburî, Ebû Bekr (öl. 291 / 903)²¹⁷⁵

2. Fıkıh İlmi ve Fıkıh Alimleri :

Nişabur'da Fıkıh ilmi, bölgenin Müslümanlar tarafından fethedilmesinin akabinde buraya görevlendirilen kadılar sayesinde gelişmeye başlamıştır. Bunlara ilaveten, Horasan'ın genelinde olduğu gibi Nişabur'da da yürütülen vaaz ve irşad faaliyetleri de bu ilmin gelişmesinde rol oynayan etkenlerden biri olmuştur. Bu çerçevede Ebû Hafs en-Nisaburî gibi kimselerin yaptığı irşad faaliyetleri²¹⁷⁶ hem yöre halkının ilmî seviyesini yükseltmiş hem de Fıkıh ilminin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Hicri III. Yüzyıldan itibaren ise bu bölgede yetişen alimlerin Fıkıh ilminde otorite haline geldiklerini görmekteyiz. Örneğin, İshak b. İbrahim Râhûye (öl. 238 / 853) Hadis ve Tefsirde döneminin en büyük alimleri arasında yer aldığı gibi Fıkıh ilminde de hatırı sayılır bir konumda idi.²¹⁷⁷ O, Hanbelî ve Şafî fukahâsının görüşlerini iyice tetkik etmiş²¹⁷⁸ pek çok görüşte Şafîi fukahasıyla görüş birliği içerisinde yer almıştır.²¹⁷⁹ Bazı araştırmacılar ise onun müctehid imamlardan olduğunu, mezhebinin ise az yayıldığını söylemektedirler.²¹⁸⁰ Onun Fıkıh alanındaki eserinin ismi Kitâbü's-Sünen fi'l-Fıkh'tır.²¹⁸¹ Nişabur' un yetiştirdiği önemli alimler arasında zikredilen Muhammed İbn-i Münzir en-Nisaburî (öl. 318 / 930)'de müstakil

2173-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, X, s. 101.

2174-ez-Zehebi, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 644 ; İbn Kesîr, XI, s. 77.

2175-İbnü'l-Esîr, *el-Lubâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*, I, s. 249 ; İbn Hacer, *Tehzîbü'l-Tehzîb*, IX, s. 490-491 ; Sandıkçı, s. 407-409.

2176-İbnü'l-Cevzî, *Kussâs ve'l-Müzekkirîn*, nşr. Ebu Hacer M. Zağlul, Beyrut 1986, s. 68-70 ; Uslu, s. 180-181.

2177-ez-Zehebi, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 433 ; Davûdî, I, s. 102 ; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, VI, s. 345.

2178-Muhammed b. Ebî Ya'lâ, *Tabâkâtü'l-Hanâbile*, I, s. 109 ; İbnü'n-Nedîm, s. 321 ; es-Sübkî, I, s. 234.

2179-Abbâdî, Muhammed b. Ahmed, *Kitâbu Tabâkâti'l-Fukahâi 'ş-Şâfiyye*, thk. Gösta Vitestam, Leiden 1964, s. 38.

2180-Hayreddin Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul 1989, s. 236 ; Osman Keskiöğlu, *Fıkıh Tarihi ve İslam Hukuku*, Ankara 2003, s. 161.

2181-İbnü'n-Nedîm, s. 321 ; Davûdî, I, s. 102.

müctehidlerden sayılmaktadır.²¹⁸² Mebsut ismi verilen, büyük Müctehidlerin kavillerini toplamış olduğu bir eser meydana getirmiş, onun bu eseri kendinden sonra gelen fukahânın başucu kitaplarından biri olmuştur.²¹⁸³

Mîlâdî X. Yüzyıl'a girildiğinde ise bütün İslam memleketlerindeki fikhî görüş ve temâyüllerin gelişim seyri Nişabur'da da aynı şekilde devam etmiştir. Bu dönemde, fikhî bazda Mezheplerin kurumsal yapılarını tamamlamalarının akabinde, orjinal fikirlerin ortaya çıkmasına imkan sağlayan ictihad alanındaki çalışmalar eski hızını kaybetmiştir. Fıkıh alanında çalışma yapan alimler kendilerine uygun bir mezhep seçerek görüşlerini açıklamaya başlamışlardır. Bu alimlerin telif ettikleri eserler kendi mezhep büyüklerinin eserlerine yapılan şerhlerden başka bir hüviyet taşımamaya başlamışlardır. Orjinal fikirlere sahip, mezhep üstü kişiler olmuşsa da bunlar azınlıkta kalmış ve diğerlerinin güçlü etkilerine karşı seslerini duyuramamışlardır. Bu gelişmeler fikhî bazdaki Mezheplerin birbirlerine karşı üstünlük kurma çabalarını da beraberinde getirmiştir. Halk içerisindeki Mezhep önderlerinin sergiledikleri tavırlar da genel olarak uzlaştırmadan uzak olunca bu üstünlük kurma çabaları toplumsal kampaşmaya ve nihâyetinde çatışmaya zemin hazırlamıştır. Bunun en iyi örneğini, Nişabur'da yaşanan geçmiş bölümlerde zikrettiğimiz Mezhepler arası kutuplaşmalar ve çatışmalar vermiştir.

Nişabur'daki Fıkıh ilminin gelişim seyri hakkında vermiş olduğumuz bilgilerden sonra burada, bu ilim dalında faaliyet göstermiş olan kaynaklarda tespit edebildiğimiz alimleri mensup oldukları mezhepleri dikkate alarak vermeye çalışacağız.

a) Hanefî Mezhebini Benimsemiş Fakîhler

2182-Keskioglu, s. 124.

2183-Keskioglu, s. 124.

Ebu Muaz Bükeyr b. Ma'rûf (163 / 780) : Kaynakların rivayetine göre Nişabur'a atanan ilk kadılardan birisi olan Ebû Muaz Bükeyr b. Ma'rûf, Hanefî Mezhebi'ne mensup idi ve Ebû Hanife'den görüşler rivayet etmekteydi.²¹⁸⁴

İbrahim b. Tahmân (öl. 163 / 780) : Daha önceki bölümlerde müfessir ve muhaddis olarak belirttiğimiz İbrahim b. Tahman'ın önemli bir alim sayıldığı diğer bir ilim alanı da Fıkıhtır.²¹⁸⁵ Onun bu alanda yazmış olduğu eserinin ismi Kitâbu's-Sünen fi'l-Fıkh'tır.²¹⁸⁶ İbrahim b. Tahman'ın Nişabur'da birçok Cehmiyye mensubunu Hanefî Mezhebi'ne döndürdüğü rivâyet edilmektedir.²¹⁸⁷

Ebû Bistâm el-Heyyâc b. Bistâm et-Temîmî (öl. 177 / 793) : Nişabur'da Fıkıh ilmi ile uğraşan diğer bir alim de Ebû Bistâm el-Heyyâc b. Bistâm et-Temîmî'dir. O, Ebû Hanife'nin derslerine uzunca bir süre devam etmiş ve onun görüşleri doğrultusunda görüşler beyân etmiştir.²¹⁸⁸

Veki' b. el-Cerrâh (öl. 197 / 812) : Kûfe'de ilmî faaliyetlerini sürdürse de Nişabur'lu olan²¹⁸⁹ bu alimin Fıkıh ilminde hocaları Süfyan es-Sevrî ve Ebû Hanife'dir.²¹⁹⁰ Kaynaklar onun, es-Sevrî'nin vefatından sonra hocasının halefi olarak kürsüsüne oturup dersler verdiğini zikretmektedirler.²¹⁹¹ Öte yandan onun Hanefî fukahâsından olduğu ve bu mezhebin görüşleri doğrultusunda görüş bildirip, fetvalar verdiği de anlatılmaktadır.²¹⁹² Abbâsî Halifesi Harun er-Reşid onun fıkıh

2184-İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn ve'd-Duâfâi ve'l-Metrûkîn*, I, s. 194 ; İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II, s. 40 ; es-Sem'ânî, II, s. 246 ; ez-Zehebî, *Mizânü'l-İtidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, II, s. 173 ; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, s. 495-496.

2185-Abbâdî, s. 4 ; Kehhâle, I, s. 41.

2186-İbnü'n-Nedîm, s. 319 ; Davûdî, I, s. 10 ; Kehhâle, I, s. 41.

2187-ez-Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, VII, s. 381 ; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, s. 129-130.

2188-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, XIV, s. 80-81.

2189-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, XIII, s. 496.

2190-ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 307.

2191-ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 307.

2192-ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 307.

alanındaki ilmî seviyesinden dolayı Veki‘ b. el-Cerrah’ı Kûfe kadısı yapmak istemiş fakat o, bu teklifi kabul etmemiştir.²¹⁹³

Hafs b. Abdurrahman b. Ömer el-Belhî en-Nisaburî (öl. 199 / 814) : Sadece Nişabur ve çevresinde değil tüm Horasan Bölgesi’ndeki Hanefî alimleri arasında en bilgilisi olarak gösterilen bu şahıs, aynı zamanda Nişabur’da kadılık görevinde de bulunmuştur.²¹⁹⁴

Abdurrahman b. Reca‘ b. el-Kâsım (öl. 209 / 824) : Nişabur ahâlisinden olan bu zatın Hanefî Mezhebi’nin önde gelen alimlerinden olduğu kaynaklarda zikrolunmaktadır.²¹⁹⁵

Bişr b. Kâsım b. Hammâd (öl. 215 / 830) : Kureşî’nin verdiği bilgiye göre Nişabur’un önemli fakîhleri arasında gösterilen Bişr b. Kâsım b. Hammâd, burada ders halkaları oluşturmuş ve pek çok talebe yetiştirmiştir. Nişabur’da vefat eden bu büyük alim, şehrin meşhur el-Hüseyin b. Muaz Kabristanlığı’na defnedilmiştir.²¹⁹⁶

Ebû Ali el-Hasan b. Bişr el-Herevî (öl. 244 / 858) : Bu şahıs ta fetvalarını ve görüşlerini Hanefî fıkıhı üzerine veren ve aynı zamanda Nişabur’da kadılık görevinde bulunmuş olan bir alimdir.²¹⁹⁷

el-Hâkim’uş-Şehîd (öl. 334 / 945) : Nişabur’lu olmamasına rağmen ilim tahsil etmek için buraya gelmiş olan bu büyük Hanefî alimin tahsil hayatında Nişabur’un önemli bir yeri vardır.²¹⁹⁸

Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Cessâs er-Râzî (öl. 370 / 981) : Zamanında Ehl-i Rey’in meşhur temsilcisi Cessâs Nişabur’lu olmamasına rağmen ilim tahsil etmek

2193-ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 307 ; a.mlf., *A'lâmi'n-Nübelâ*, X, s. 140 ; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, XI, s. 126 ; Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, Ankara 1990, s. 25.

2194-Kureşî, II, s. 138.

2195-Kureşî, II, s. 378-379.

2196-Kureşî, I, s. 451.

2197-Kureşî, II, s. 49.

2198-Özel, s. 32.

için Nişabur'a gelen alimlerden biridir. Burada Hâkim en-Nisaburî'den Hadis dinlemiştir. Bu büyük alim Bağdat'ta vefat etmiştir.²¹⁹⁹

Ebu'l-Kasım İsmail b. Hüseyin B. Abdullah Beyhakî (öl. 402 / 1011) : Nişabur coğrafyasının yetiştirmiş olduğu Hânefî alimlerden birisidir. El-Kifâye, el-Hilâfiyât, eş-Şâmil eserlerinde bazılarıdır.²²⁰⁰

b) Şâfiî Mezhebini Benimsemiş Fakîhler

Buhârî (öl. 256 / 870) : Hadis ilminin en büyük üstadı ve Kur'an-ı Kerim'den sonra en mûteber kitap olarak kabul edilen el-Câmi'u's-Sahîh'in yazarı olan Buhârî, Nişabur'da bulunduğu sırada Hadisin yanında Fıkıh ilmi konusunda da öğrencilerine dersler vermiştir.²²⁰¹ Fıkıh ilmini el-Humeydî'den öğrenmiştir ve görüş olarak Şâfiî Mezhebi'ne meyilli olan bir alimdir.²²⁰² el-Câmi'u's-Sahîh adlı eserini tasnif ederken Fıkıh ilminin konularına da değinmektedir. Bu alanda en önemli eseri Kitâbu's-Sünen fi'l-Fıkıh'tır.²²⁰³

Osman ed-Dârimî (öl. 282 / 893) : Nişabur'daki yılları hareketli geçen, tecsim akîdesini ortaya çıkardığı için uzun müddet hapiste kalan²²⁰⁴ Osman ed-Dârimî, döneminin önemli fakîhleri arasında gösterilmektedir.²²⁰⁵ Fıkıh ilmindeki hocasının el-Büveytî' olduğu rivâyet olunmaktadır.²²⁰⁶

Muhammed b. Nasr el-Mervezî (öl. 294 / 906) : Babası tarafından Merv'li olan ve Bağdat'ta doğan Muhammed b. Nasr, Nişabur'da yetişmiştir.²²⁰⁷ Uzun müddet

2199-Özel, s. 34.

2200-Kureşî, I, s. 398 ; Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, I, s. 209 ; özel, s. 36.

2201-Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, II, s. 30 ; es-Sübkî, II, s. 11-13.

2202-Ibn Hallikan, IV, s. 190 ; Abbâdî, s. 53 ; es-Sübkî, II, s. 4.

2203-İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-Arifin*, II, s. 16 ; Kehhâle, IX, s. 53. ; Buhârî'nin bu alanda yazmış olduğu diğer eserleri için bkz: Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhara Örneği)*, s. 331-332.

2204-Taşköprülüzâde, *Miftâhu's-Saadeti ve Misbâhu's-Siyâdeti fi Mevdu'âtı'l 'Ulûm*, II, s. 312.

2205-es-Sübkî, II, s. 53 ; Muhammed b. Ebî Ya'lâ, I, s. 221.

2206-es-Sübkî, II, s. 53 ; Abdülhayy b. el-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zeheb*, II, s. 176.

2207-Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, III, s. 315 ; es-Sübkî, II, s. 21 ; İbn Kesir, XI, s. 102 ; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IX, s. 489.

Nişabur'da kalan bu zat daha sonra Semerkand'a yerleşmiştir.²²⁰⁸ Fıkıh ilminde önemli bir mevkiye sahip olan Muhammed b. Nasr, Şafîî fakîhlerindendir.²²⁰⁹ İlim tahsili için gittiği Mısır'da eş-Şâfiî'nin öğrencilerinden Şâfiî fikhını tedris etmiş, eş-Şâfiî'nin kitaplarını yazmıştır.²²¹⁰ Bu mezhepteki konumu o dereceye ulaşmıştı ki, döneminde Şâfiî fukahâsı arasında onun ilmi seviyesinde bir alimin olmadığı zikredilmiştir. Bu büyük alimin Fıkıh alanında yazmış olduğu eserler Şunlardır : İhtilâfu'l-Fukahâ²²¹¹, Kitâbu'l-Kasâme²²¹², Kitabu'l-Verâ²²¹³, Kitâbu's-Salât²²¹⁴, Mâ Hâlefe bihî Ebû Hanîfe 'Aliyyen ve'bne Mes'ûd²²¹⁵, Kitâbu Raf' il-Yedeyn fî's-Salât²²¹⁶, Kitâbu's-Sıyâm²²¹⁷, Kıyâmu'l-Leyl ve Kıyâmu Ramadân ve Kıyâmu'l-Vitr.²²¹⁸

İbn Huzeyme (öl. 311 / 924) : Hayatı hakkında Nişabur'da yetişmiş olan Hadisciler bölümünde ayrıntılı olarak bilgi verdiğimiz İbn Huzeyme'de dönemin Şâfiî alimlerindendir. Daha çok Hadisci özelliğiyle ön plana çıkmış olan bu zat Şafîî kimliğiyle, Nişabur'da İrcâ fikrini benimseyenlere ve dolayısıyla Hanefî Mezhebi mensuplarına karşı şiddetli bir şekilde reaksiyon göstermiştir.²²¹⁹

Ebû Avâne el-Esferâyînî (öl. 316 / 929) : Nişabur'da yetişen önemli Hadiscilerden biri olan Ebû Avâne el-Esferâyînî Fıkıh ilminde de hatırı sayılır bir konumdaydı. Onun İmam Şâfiî'nin görüşlerini ve eserlerini Esferâyîn'e ilk getiren

2208-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, III, s. 315 ; es-Sübkî, II, s. 21 ; İbn Kesîr, XI, s. 102 ; İbn Hacer, *Tehzîbü'l-Tehzîb*, IX, s. 489.

2209-es-Sübkî, II, s. 20.

2210-es-Sübkî, II, s. 23 ; Abdülhayy b. el-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zehebe*, II, s. 216.

2211-es-Sübkî, II, s. 21.

2212-es-Sübkî, II, s. 21.

2213-Kehhâle, XII, s. 78.

2214-Kehhâle, XII, s. 78.

2215-Ziriklî, VII, s. 346.

2216-Abbâdî, s. 49.

2217-Ismail Paşa el-Bağdâdî, *İdâhu'l-Meknûn fî'z-Zeyl 'ale'l-Kesfî'z-Zünûn'an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, nşr. Muhammed Şerafeddin Yaltkaya – Muallim Rifat Bilge, I-II, İstanbul 1971-1972, II, s. 310.

2218-Yusuf İlyas Serkis, *Mu'cemu'l-Matbû'âtî'l-Arabîyyeti ve'l-Mu'arrabati*, I-II, Kahire 1346/1928, s. 1740.

2219-Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 180 ; Işık, “ İbn Huzeyme ”, *DİA*, XX, s. 79-80.

kişi olduğu söylenmektedir. Ayrıca bu eserleri Şâfi'nin meşhur iki râvîsi Rebî' b. Süleyman el-Murâdî ve İsmail b. Yahya el-Müzenî'den doğrudan rivâyet etmesiyle tanınmıştır.²²²⁰

Ebü'n-Nadr et-Tûsî (öl. 344 / 955) : Hadisciliği ile meşhur olan Ebü'n-Nadr et-Tûsî, Şâfiî Mezhebini Horasan bölgesinde canlı tutmaya çalışan bir fakîh olarakta karşımıza çıkmaktadır. Bu alandaki bilgisini Tus Kadılığı ile taçlandırmış olan bu büyük alimin vermiş olduğu fetvâlar döneminde hiç itiraza uğramadan kabul görmüştür.²²²¹

İbn Hibbân (öl. 354 / 965) : Şâfiî fıkında uzman olan bir başka alim İbn Hibbân'dır. O, hocası İbn Huzeyme'den Hadis yanında Fıkıh dersleri de almıştır. Onun bu özelliği dönemin idârecileri tarafından birçok beldeye kadı olarak atanmasını sağlamıştır. Öğrencisi Hakim en-Nisaburî hocasının ilim sahibi olduğu dalları sayarken Fıkıh konusundaki derin ilminden de bahsetmektedir.²²²²

Ebü Sehl es-Sülûkî (öl. 369 / 980) : İsfahan'da doğan²²²³ Ebü Sehl Muhammed b. Süleyman b. Muhammed b. Süleyman b. Harun b. İsa b. İbrahim b. Bişr es-Sülûkî eş-Şâfiî, tahsil hayatına çok küçük yaşlarda başlamış, Nişabur'da İbn Huzeyme gibi alimlerden Hadis, Ebû İshak el-Mervezî'den Fıkıh öğrenmiştir.²²²⁴ Onun ilme verdiği değer onu, Sâ mânî Vezîri Ebu'l-Fadl Bel'âmî'nin ilim meclislerine kadar taşımıştır.²²²⁵ Birçok önemli merkezlerde kısa süreli ikâmet eden Ebü Sehl es-Sülûkî'nin ilk durağı Bağdat olmuş, oradan Basra'ya, ve sonra İsfahan'a gitmiştir.²²²⁶ Burada ders verip öğrenci yetiştirmekle meşgul olan bu büyük alim, amcasının

2220-es-Sübkî, III, s. 487-488 ; Uğur, " Ebü Avâne el-İsferâyini ", *DİA.*, X, s. 100.

2221-ez-Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XV, s. 490-492 ; Sönmez, " Ebü'n-Nadr et-Tûsî ", *DİA.*, X, s. 338.

2222-ez-Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XVI, s. 93 ; es-Sübkî, III, s. 132 ; Sönmez, " İbn Hibban ", *DİA.*, XX, s. 63.

2223-ez-Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XVI, s. 235 ; es-Sübkî, III, s. 167.

2224-ez-Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XVI, s. 235-236 ; es-Sübkî, III, s. 167-168.

2225-ez-Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XVI, s. 235-236 ; es-Sübkî, III, s. 167-168.

2226-ez-Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XVI, s. 235-236 ; es-Sübkî, III, s. 167-168.

Nişabur'da ölüm haberini alınca bu şehre gelmiş ve vefat edene kadar burada ikâmet etmiştir.²²²⁷ Kaynaklar onun önceleri Hanefî Mezhebindeyken daha sonra Şâfiî Mezhebine intikâl ettiğini ve bu mezhepte çok büyük bir alim konumuna geldiğini yazmaktadırlar.²²²⁸ Nişabur halkının devamlı danışıp bilgi aldıkları Ebû Sehl es-Sülûkî'nin Çarşamba günlerini Fıkıh dersine ayırdığı rivâyet edilmektedir. Kendisinin bu alanda el-Fevâid adlı eseri vardır.²²²⁹

el-Hâkim en-Nisaburî (öl. 405 / 1014) : Nişabur'un en önemli Hadis bilginlerinden biri olan bu şahıs, aynı zamanda Nişabur Kadılığı yapacak kadar da büyük bir Fıkıh alimiydi. Şâfiî Mezhebi müntesibi olan el-Hakim en-Nisaburî'nin bu alanda Fedâilü'l İmâm'üş-Şâfiî isimli bir de kitabı vardı.²²³⁰

İbn Fûrek (öl. 406 / 1015) : Sadece Nişabur'da değil Horasan'ın tamamında Eş'ârî Kelâmı'nın en büyük alimlerinden biri olan İbn Fûrek, aynı zamanda kendine mahsus bir metodu olan ve Fıkıh Usûlü alanında birçok eser telif eden bir Şâfiî fıkıhçısıdır.²²³¹ Ancak onun pek çok Kelâm ve Fıkıh terimini açıkladığı el-Hudûd fi'l-Usul adlı eserinden başka Fıkıh alanındaki çalışmaları günümüze intikâl etmemiştir.²²³² İbn Fûrek Fıkıh ilminde kabul ettiği mezhebin görüşlerine bağnazca bağlanan bir alim olmamıştır. O, Ebû Hanife'nin eserlerine de şerhler yapmıştır. Onun bu özelliği kimi yazarlar tarafından Hanefî alimleri listesine alınmasına yol açmıştır.²²³³

Ebû Hâmid Ahmed Esferâyînî (öl. 406 / 1015) : Nişabur'un Esferâyin beldesinden olan bu zat, memleketinde çeşitli hocalardan ders aldıktan sonra henüz

2227-ez-Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XVI, s. 237 ; es-Sübkî, III, s. 171.

2228-es-Sübkî, III, s. 169.

2229-es-Sübkî, III, s. 169 ; Ziriklî, VI, s. 149.

2230-ez-Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, s. 162-163 ; es-Sübkî, IV, s. 159 ; Kandemir, " Hâkim en-Nisaburî ", *DİA.*, XV, s. 190-191.

2231-es-Sübkî, IV, s. 127-128 ; Yavuz, " İbn Fûrek ", *DİA.*, XIX, s. 496.

2232-Yavuz, " İbn Fûrek ", *DİA.*, XIX, s. 496-497.

2233-İbn Kutluboğa, *Tâcû't-Terâcîm fî Tabâkât el-Hanefiyye*, nşr. İbrahim Salih, Beyrut 1992, s. 213 ; Usta, s. 401-402.

on yedi yaşında fetvâ vermeye başlamıştır. Daha sonra ilmini geliştirmek için Bağdat'a gitmiş, Ebu'l-Hasan İbnü'l-Merzubân ve Ebû Kâsım ed-Dârekî'den Şâfiî Fıkhı üzerine dersler almıştır. Abdullah b. Mübârek mescidi'nde dersler vermeye başlayan Ebû Hâmid Ahmed el-Esferâyinî, birçok talebe yetiştirmiştir. Bunlar arasında Hatîb el-Bağdâdî, Ebu'l-Hasan el-Mâverdî, Ebû Tayyib et-Taberî gibi kimseler vardır. Şîîler ile Sünnîler arasında çıkan olaylardan sonra Bağdat'tan ayrılınca da olaylar yatıştıktan sonra tekrar buraya dönmüş ve ölünceye kadar burada ikâmet etmiştir. Zamanın Irak Şâfiî ulemâsının lideri sayılan Ebû Hâmid Ahmed el-Esferâyinî, sadece Irakta değil Horasan'da da önemli bir itibara sahiptir. Bu zatın Müzenî şerhine Ta'likât'ı vardır.²²³⁴ Bu alimin dönemindeki yöneticiler nezdinde de önemli bir ağırlığı vardı. Nitekim Sübkî'de geçen şu rivâyet bu durumu gayet güzel açıklamaktadır: “ Abbâsi Halifesi Kâdir-Billah, Ebû Hâmid Ahmed el-Esferâyinî'yi makamından azletmeye karar vermiş ve bunu kendisine bildirmiştir. Halifenin kararını öğrenen Esferâyinî, cevaben: Allah'ın beni yetkili kıldığı makamdan beni azle sen kâdir değilsin. Fakat ben Horasan'a birkaç kelimelik bir yazı yazarak seni halifelikten azletmeye muktedirim.”²²³⁵

Ebû İshak Esferâyinî (öl. 418 / 1027) : Esferâyin'de doğmuş olan Ebû İshak Rüknuddîn İbrahim b. Muhammed b. İbrahim el-Esferâyinî, ilk öğrenimini kendi memleketinde yaptıktan sonra Bağdat'a ilim tahsil etmek için gitmiştir. Ebu'l-Hasan el-Bâhilî, Ebû Muhammed Da'lec b. Ahmed es-Siczî gibi alimlerden ilim tahsil ederek Nişabur'a gelmiş ve dersler vermeye başlamıştır. Fıkıhta müctehid alimler arasında gösterilen bu büyük alim, Şâfiî Mezhebi'nde olmasına rağmen Sünnet'in Kur'an'ı neshedemeyeceği, her müctehidin görüşünde isabet ettiği hükmünün

²²³⁴-es-Sübkî, IV, s. 61-74 ; Karaman, s. 267 ; Keskiöğlu, s. 153, 178 ; Saffet Köse, “ İsfarayini Ebû Hâmid ”, *DİA.*, XXII, s. 514.

²²³⁵-es-Sübkî, IV, s. 64.

sorumsuzluk olduğu , üzerine mesh yapılan mestlerin çıkarılmasıyla abdestin bozulmadığı gibi kendine özgü görüşler de ortaya atmıştır. Ta‘lîka fî Usûli’l-Fıkıh, Mesâilü’l-Devr önemli Fıkıh eserlerindendir.²²³⁶

c) Hanbelî Mezhebini Benimsemiş Fakîhler

İshak el-Kevsec (öl. 251 / 865) : Aslı Nişabur’lu olmamasına rağmen buraya gelip yerleşen İshak el-Kevsec’in çalışma yaptığı alanlardan birisi de Fıkıhtır. Ahmed b. Hanbel ve İshak b. Râhûye’den fıkha dâir meseleler tedvîn etmiştir. Bu ilimde Hanbelî Mezhebi’ni benimsemiş olan İshak el-Kevsec, bu mezhebin büyük fukahâsı arasında zikrolunmaktadır. Fıkıh alanında yazmış olduğu eserinin ismi Mesâilu Ahmed b. Hanbel ve İshak b. Râhûye’dir.²²³⁷

ez-Zühli (öl. 258 / 872) : Döneminin belli başlı Hadiscilerinden biri olan ez-Zühli, Fıkıh alanında da hatırı sayılır konumda bulunmaktaydı. Kaynaklar onun bu sahada Hanbelî Mezhebi’ne daha yakın olduğunu kaydetmektedirler.²²³⁸

İshak b. İbrahim b. Hanî en-Nisaburî (öl. 275 / 888) : Nişabur’un yetiştirdiği Hanbelî alimlerden birisi de İshak b. İbrahim’dir. O, Ahmed b. Hanbel’in birçok görüşünü Mesâil adlı bir kitapta toplamıştır. Döneminde Mürchie akîdesinde olanlara karşı Şâfi ve diğer ehl-i hadis alimleri ile birlikte hareket etmişve onları fikirlerinden dolayı eleştirmiştir.²²³⁹

Temîm b. Muhammed (öl. 291 / 904) : Nişabur’a bağlı Tus beldesinden olan Temîm b. Muhammed, Hadis ilminden başka Fıkıhta da önemli bir alim idi. Bu

2236-es-Sübkî, IV, s. 257, 261 ; İbnü’s-Salâh, *Tabakâtü’l-Fukahâ eş-Şâfi’iyye*, nşr. Muhyiddin Ali Necib, Beyrut, 1413 / 1992, I, s. 313 ; Yavuz, *İsferâyini Ebû İshak, DIA.*, XXII, s. 515-516.

2237-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, VI, s. 362-363 ; Muhammed b. Ebî Ya‘lâ, I, s. 113 ; ez-Zehebî, *Tezkiretü’l-Huffâz*, s. 524 ; İbn Hacer, *Tehzîbü’l-Tehzîb*, I, s. 250 ; Ziriklî, I, s. 289 ; Keskioglu, s. 156.

2238-Muhammed b. Ebî Ya‘lâ, I, s. 327 ; ez-Zehebî, *Tezkiretü’l-Huffâz*, s. 524 ; İbn Hacer, *Tehzîbü’l-Tehzîb*, IX, s. 515 ; Ziriklî, VIII, s. 3.

2239-İshak b. İbrahim b. Hanî en-Nisaburî, *Mesâilü’l-İmam Ahmed b. Hanbel*, thk. Züheyr eş-Şavîş, Beyrut 1400 ; Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 181.

alanda Hanbelî Mezhebini seçen bu şahsın Fıkıh ilminde eseri Misbâhu'l-Müctehid'dir.²²⁴⁰

d) Mâlikî Mezhebini Benimsemiş Fakîhler

Esed b. Firât (öl. 213 / 828) : Nişabur asıllı olan bu zat Tunus'ta yetişmiştir. Fıkıh alanında değişik mezhep fukahâsından tedriste bulunmuştur. Önce Medine'de İmam Mâlik'ten ders almış ve onun Muvattâ'sını iyice tetkik etmiştir. Daha sonra Bağdat'a gelerek Hanefî fıkının iki önemli ismi olan İmam Ebû Yusuf ve İmam Muhammed'den ders almıştır. Bu iki farklı ekolün bilgisi ile Mısır'a dönen Esed b. Firât, öğrendiği Hanefî fıkını Mâlik'in fetvalarına göre yeniden düzenlemiştir. Mısır'dan Kayravan'a geçmiş, Mâlikî Mezhebi'ne göre fetvalar vermiş ve Esediyye ismi verilen bir eser oluşturmuştur . Daha sonra bu eseri Sahnûn yeniden tedvin ettiği meseleleri de ilave ederek el-Müdevvene şeklinde değiştirmiştir. Kayravan'da bir müddet kadılık görevinde de bulunan Esed b. Firât, katıldığı bir seferde şehit olmuştur.²²⁴¹

et-Tirmîzî (öl. 279 / 892) : Nişabur'un önemli bir ilim merkezi olmasının bir getirisi olarak bünyesinde misâfir ettiği alimlerden olan et-Tirmîzî, burada sadece Hadis dersleri almamış, İslâmî ilimlerin birçok dalında da eğitim almıştır. Bu ilimlerden birisi de Fıkıhtır.²²⁴² Aldığı eğitim sayesinde bu alanda da son derece engin bir bilgiye sahip olan et-Tirmîzî, döneminde revaç bulan fikhî anlayışların hepsine vâkıftır.²²⁴³ Onun bu alanda tercihi bazen zayıf görse de Mâlikî Mezhebi idi.

²²⁴⁰-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, IV, s. 50 ; İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hedîyyetü'l-Arifin*, I, s. 246 ; Muhammed b. Ebî Ya'lâ, I, s. 122.

²²⁴¹-Keskioglu, s. 138-139, 141.

²²⁴²-Kehhâle, XI, s. 105.

²²⁴³-Kehhâle, XI, s. 105 ; Nureddin İtîr, s. 19.

Pek çok kaynak onun fıkhıta takip ettiği yöntemin hadise dayandığını söylemektedir.²²⁴⁴

e) Süfyan es-Sevrî'nin Mezhebini Benimsemiş Fakîhler

Ebu'l-Münzir (183 / 799) : Devrinin İsfahan alimi ünvanını alan Ebu'l-Münzir'in asıl kökeni Nişabur'a dayanmaktadır.²²⁴⁵ Fıkıh ilmini bu ilmin en büyük üstadları Ebû Hanife ve Süfyan e-Sevrî'den öğrenmiştir.²²⁴⁶ Fıkıhta Süfyan es-Sevrî'nin görüşlerini benimseyen²²⁴⁷ Ebu'l-Münzir'in ünü okadar fazladır ki, bu mezhepte İsfahanlıların en üstünü olarak kabul edilmekteydi. Fıkıh ilminde bu derece zirve olan bu zatın kaynaklarda müstakil bir fıkıh eseri geçmemektedir.²²⁴⁸

Yukarıda isimlerini verdiğimiz ve mensup olduğu mezhebe göre tasnif ettiğimiz fukahâdan başka, Nişabur'da doğan İslâmî ilimlerin pek çok dalında bilgi sahibi olan İbrahim b. Nasr es-Surinî (öl. 213 / 828)²²⁴⁹, Nişabur'da da bir müddet ilim tedrisinde bulunmuş olan Ebû Asım en-Nebîl (öl. 212 / 827)²²⁵⁰, Kaynakların hangi mezhebe mensup olduğu konusunda anlaşılmadıkları Muhammed b. İbrahim Bûşencî (öl. 291 / 904)²²⁵¹,yi de bu bölgede faaliyet göstermiş Fıkıh alimleri arasında sayabiliriz. Ayrıca Nişabur'da önemli bir yekûn teşkil eden Şîî nüfusun önde gelen alimlerinden olan İbn Şâzân en-Nisaburî (öl. 260 / 863)²²⁵², de Şîî bir fakîh olarak bu şehirde Fıkıh ilminin gelişmesine katkı da bulunmuştur.

4. Kelam İlmi ve Kelam Alimleri :

Nişabur ve çevresi özellikle Hicrî II. Asr'ın ortalarından itibaren Kelâmî

2244-Kehhâle, XI, s. 105 ; Nureddin İtûr, s. 19.

2245-Abdülhayy b. el-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zeheb*, I, s. 305 ; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, X, s. 454 ; Ziriklî, IX, s. 6

2246-Abdülhayy b. el-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zeheb*, I, s. 305.

2247-İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, X, s. 454.

2248-İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, X, s. 454 ; Abdülhayy b. el-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zeheb*, I, s. 305 ; Kehhâle, XIII, s. 106.

2249-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, III, s. 279 ; İbnü'l-Esir, *el-Lubâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*, II, s. 153.

2250-İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, s. 452 ; Kehhâle, V, s. 27 ; Ziriklî, III, s. 310.

2251-Muhammed b. Ebî Ya'lâ, I, s. 264 ; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IX, s. 8-10 ; Abbâdî, s. 47-49 ; es-Safedî, I, s. 342.

2252-Yavuz, « İbn Şâzân en-Nisaburî », *DİA*, XX, s. 370-371.

konuların ve problemlerin yoğun olarak tartışıldığı bir bölge konumunda olmuştur. Mürcie, Şia ve Hadis taraftarlarına mensup Kelamcıların görüşlerini açıkça ifade ettikleri ve birbirleri ile ilmî münakaşalar yaptıkları bu dönem, bölgedeki ilmî atmosferin ne derece büyük olduğunun en büyük kanıtıdır.

Nişabur ve çevresinde Kelâmî bazda en baskın ekol Horasan'ın büyük bir bölümünde olduğu gibi Mürcie Ekolü idi. Bu ekolü benimseyerek geliştiren ve ona farklı bir boyut kazandıran kişi Muhammed b. Kerram (255 / 868) olmuştur. O, daha sonra Mürcie'den neşet edecek ve Kerrâmiyye adını alacak olan itikâdî bir mezhebin kurucusu olmuş, ondan sonra Mürcie ekolü büyük oranda bu görüş taraftarlarınca temsil edilmiştir.²²⁵³ Kaynaklara bakıldığında Muhammed b. Kerrâm'ın vefatının ardından yaklaşık bir asır boyunca Nişabur'da Mürcie Ekolü ile ilgili doğrudan bir bilgiye rastlanmaz. Bunun sebebi, H. IV. Asr'ın başlarına kadar bu ekolde bir bölünmenin ve başkalaşmanın kabul edilmemesi olabilir. Ayrıca Fıkıhta da Ebû Hanife'nin görüşlerinin temelde ayrılığa düşmeden kabul görmesi de Nişabur'daki Mürcie taraftarlarının diğer beldelerdeki Mürciîlerden ayrı olmadıklarını göstermektedir.²²⁵⁴

Hicrî IV. Yüzyıl'ın ortalarından itibaren Nişabur'da Muhammed b. Kerrâm taraftarlarının Mürciî görüşten koparak müstakil bir ekol olarak ortaya çıktıklarını görmekteyiz. Şehrin ilmî konjonktüründe Ashâbü'l-Hadis taraftarı alimler ile Mürciî alimler ve Şiî alimler ile Mürciî alimler arasında süre gelen tartışmalarda artık Mürcie'nin konumunu Kerrâmîler almıştır.

Nişabur ve çevresinde Kelâmî bazda Mürcie ve Kerrâmiyye kadar taraftar kitlesine sahip olamasalar bile, özellikle Tâhirî hânedânına mensup yöneticilerin

²²⁵³-Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 237.

²²⁵⁴-Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 239.

desteklemeleri ile bir dönem baskın ekol durumuna gelen ve amelî bazda genel olarak Şâfi Mezhebini benimsemiş Ashabü'l-Hadis diye isimlendirilen bir grup da faaliyet göstermekteydi.²²⁵⁵ Bu grubun Mürcie ve Kerrâmiyye'ye karşı girişmiş oldukları mücadeleleri amelî bazda farklı ekole mensup alimler tarafından da desteklenmekteydi. Bu ekollere örnek Hanbelîler ve Zâhirîler'dir.²²⁵⁶

Şia'da şehirde Kelâmî tartışmalara seyirci kalmayan ortaya koyduğu fikirler ile hem Mürcie hem Ashabü'l-Hadis hem de Kerrâmiyye ile tartışmalara giren bir görüntü çizmektedir.²²⁵⁷ Şia'nın yanında Nişabur'da Cehmiyye ve Mutezile'ye mensup kişilerin varlığı da kaynaklarda geçmektedir.²²⁵⁸ Fakat bu grupları ilmî bazda temsil eden alimlerinin olup olmadığı konusunda ulaşabildiğimiz kaynaklarda bir bilgi mevcut değildir. Bu durumu, gerek Cehmiyye'yi gerekse Mutezile'yi temsil eden kişilerin diğer gruplara oranla çok az olmalarıyla açıklayabiliriz.

Ebu'l-Hasan el-Eş'ârî (324 / 936)'nin Eş'ârî Mezhebi'nin ana prensiplerini ortaya koyması ve bu mezhebin yavaş yavaş kurumsallaşması Nişabur'da, özellikle amelde Şâfi Mezhebi'ni tercih eden alimlerin Kelâmî bazda Eş'ârilik'i benimsemelerini sağlamıştır. Neticede bu mezhep de şehirde birçok alim tarafından temsil edilmeye başlamıştır.

Nişabur ve çevresinde Kelam ilminin gelişim seyri hakkında bilgi verdikten sonra bu ilimde faaliyet göstermiş olan alimleri mensubu oldukları ekollere göre şöyle tasnif etmek mümkündür:

a) Mürcie Ekolünü Benimseyenler

²²⁵⁵-Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 179.

²²⁵⁶-Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 64, 179, 181.

²²⁵⁷-Makdisi, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rîfeti'l-Ekâlîm*, s. 316, 323, 336, 371 ; Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 238.

²²⁵⁸-Makdisi, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rîfeti'l-Ekâlîm*, s. 326 ; Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XII, s.164.

Ebû Muaz Bükeyr b. Ma'rûf (163 / 780) : Bu şahıs Nişabur'da Mürcie Ekolünü ilk temsil eden kişilerdendir.²²⁵⁹ Döneminde Nişabur Kadılığı yapacak kadar toplumsal hayatta etkin bir rol üstlenmiş olan²²⁶⁰ bu şahsın Kelamî bazdaki görüşleri ile birçok kişiyi etkilediğinde şüphe yoktur.

İbrahim b. Tahmân (öl. 163 / 780) : Mürcî görüşleri benimsediği rivâyet edilen alimlerden birisi de İbrahim b. Tahman'dır.²²⁶¹ O, bu akîdeyi benimsemiş olsa da çok aşırı bir taraftar değildi.²²⁶²

Ebû Gıyâs Asrâm b. Gıyâs en-Nisaburî (öl. H. II. Asr'ın ikinci yarısı)

Kaynaklar İrcâ akîdesini benimseyen kişiler arasında gösterdikleri²²⁶³ bu şahsın Kelâmî görüşleri hakkında fazla bilgiler vermezler.

Ebû Ömer Hafs b. Abdurrahman el-Belhî (öl. 199 / 815) : Künyesinden anlaşıldığı gibi Belh asıllı olan²²⁶⁴ Ebû Ömer Hafs b. Abdurrahman b. Ömer b. Ferrûh b. Fedâle, babasının Nişabur Kadısı olması hasebiyle Nişabur'da yetişmiştir.²²⁶⁵ Babası gibi Nişabur Kadılığı yapmak suretiyle topluma yön veren bir konumda bulunmuş olan²²⁶⁶ bu şahsın da Mürcî olduğu rivâyet edilmektedir.²²⁶⁷

Ahmed b. Harb (öl. 234 / 848) : İrcâ akîdesinin Nişabur'daki sûfiler arasında da yayılmış olduğunu görmekteyiz. Bu kişilerden birisi Ahmed b. Harb'dir. Bu şahıs şehirde vaizlik yapması hasebiyle görüşlerini halk arasında çok kolay açıklayabilmiş ve onların bu akîdeyi benimsemeleri için büyük gayret sarfetmiştir. Bu arada birçok

2259-İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn ve'd-Duâfâi ve'l-Metrûkîn*, I, s. 194 ; İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el- Cerh ve't Ta'dîl*, II, s. 40; es-Sem'ânî, II, s. 246 ; ez-Zehebi, *Mizânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, II, s. 173 ; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, s. 495-496.

2260-İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn ve'd-Duâfâi ve'l-Metrûkîn*, I, s. 194 ; İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el- Cerh ve't Ta'dîl*, II, s. 40; es-Sem'ânî, s. 246; ez-Zehebi, *Mizânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, II, s. 173. ; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, s.495-496.

2261-ez-Zehebi, *Mizânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, I, s. 38 ; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, s.130.

2262-İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, s.131.

2263-İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn ve'd-Duâfâi ve'l-Metrûkîn*, I, s. 183 ; ez-Zehebi, *Mizânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, I, s. 273.

2264-İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, s. 404.

2265-İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, s. 404 ; Kureşî, I, s. 221.

2266-ez-Zehebi, *Mizânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, I, s. 560 ; Kureşî, I, s. 221.

2267-İbn Hibbân, *Kitâbu's-Sikât*, VIII, s. 199.

öğrenci de yetiştirmiştir. Onun en önde gelen öğrencisi Muhammed b. Kerrâm'dır.²²⁶⁸

Muhammed b. Kerrâm (öl. 255 / 868) : H. 190 / M. 805 Yılı'nda Zerenc'in bir köyünde doğan ve gençlik yıllarını burada geçiren²²⁶⁹ Muhammed b. Kerrâm b. Arrâk b. Hizâye b. el-Berrâ Ebû Abdullah es-Secezi, Sistan, Gur, Garcistan Bölgelerini dolaştıktan sonra Horasan'a ulaşmış, bir müddet kırsal kesimlerde faaliyetini sürdürdükten sonra Nişabur'a gelmiştir.²²⁷⁰ Burada Ahmed b. Harb'den Mürcîi akîdeyi öğrenmiş²²⁷¹, bunun yanı sıra Atık b. Muhammed ve Muhammed b. el-Ezher'den dersler almıştır.²²⁷² Bunlara ilaveten tahsil için Belh, Herat ve Merv'e gitmiş ve oradaki Mürcîi alimlere öğrencilik etmiştir.²²⁷³ Tahsil hayatını tamamladıktan sonra memleketi Sistan'a dönmüş buradaki mal varlığını satmış ve gelip Nişabur'a yerleşmiştir.²²⁷⁴ Burada zâhidâne bir yaşamı seçen etrafına toplanan toplumsal seviyeleri düşük olan insanlara nasihat vermeye başlamıştır.²²⁷⁵ Nasihatlarının içerisine yavaş yavaş kendi görüşlerini de katmaya başlayınca özellikle Ashâbü'l-Hadis taraftarları tarafından büyük bir tepki ile karşılanmıştır.²²⁷⁶ Hakkında küfre girdiğine dâir fetvalar yazılınca Horasan Valisi Tâhir b. Abdullah huzurunda, bir grup alim ile Muhammed b. Kerrâm'ı yüzleştirmiş ve suçlu bularak hapsedirmiştir.²²⁷⁷ Bir süre sonra serbest bırakılmış olan Muhammed b. Kerrâm Şam'a yakın ordunun sınır karargâhının bulunduğu Sügûr'a sürgüne gönderilmiştir.

2268-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, IV, s. 118 ; ez-Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, I, s. 89.

2269-es-Sem'ânî, V, s. 44 ; ez-Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, IV, s. 21-22 ; es-Sübkî, II, s. 305.

2270-Abdulkâhir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 160 ; es-Sübkî, II, s. 306 ; es-Sem'ânî, V, s. 44.

2271-es-Sem'ânî, V, s. 44.

2272-İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn ve'd-Duâfâi ve'l-Metrûkîn*, I, s. 142.

2273-es-Sem'ânî, V, s. 44 ; İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn ve'd-Duâfâi ve'l-Metrûkîn*, I, s. 142 ; II, s. 306.

2274-es-Sem'ânî, V, s. 44.

2275-es-Sem'ânî, V, s. 44.

2276-İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, V, s. 356.

2277-Şehristânî, I, s. 45 ; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, V, s. 356.

Ancak belli bir müddet sonra tekrar Nişabur'a dönmüştür.²²⁷⁸ Burada yine girişmiş olduğu faaliyetler sonucu Muhammed b. Tâhir'in emriyle tutuklanmıştır. 251 / 865 Yılı'nda serbest kalınca Kudüs'e²²⁷⁹ oradan da Remle'ye sürülmüştür. Burada hayata gözlerini kapatmıştır.²²⁸⁰ Yaşantısı ile İbrahim b. Muhammed b. Süfyan, İbrahim b. Haccâc, Abdullah b. Muhammed el-Kırâtî, Muhammed b. İsmail b. İshak, Ahmed b. Muhammed b. Yahya ed-Dehhân gibi pek çok kimseyi etkilemiştir.²²⁸¹ Kaynakların zikrettikleri ancak günümüze kadar ulaşamayan eserlei şunlardır: Kitâbu Azâbi'l-Kabr, Kitâbu's-Sır, Kitabu't-Tevhîd ve Makâlât'tır.²²⁸²

b) Kerrâmiyye Ekolünü Benimseyenler

İbrahim b. Muhâcir (öl. H. IV. Asır) : Bu şahıs Sâ mânîler Dönemi Nişabur'unda Kerrâmîlerin reisi durumunda idi.²²⁸³ İbrahim b. Muhâcir'in savunduğu fikirler ve çevresindeki insan kitlesi şehirde önemli bir boyuta geldiğinden dolayı dönemin Horasan Valisi Ebu'l-Hasan Muhammed b. İbrahim b. Simcûr onlara kayıtsız kalamamıştır. İbrahim b. Muhâcir'i Abdülkâhir Bağdâdî ile münazara yapmak için huzuruna çağırmıştır.²²⁸⁴ İbrahim b. Muhâcir ömrünün sonuna kadar Kerrâmî görüşlerin yayılması için çaba sarfetmiştir.

İshak b. Mahmeşâz (öl. H. IV. Asır) : Bu zat zühd, takva ve samimiyetiyle meşhur olan bir kimseydi. O, bu özelliğiyle sadece halkın sevgi ve takdirini kazanmamış aynı zamanda devlet adamlarının da sevgi ve saygısını kazanmıştır. Kerrâmiyye'nin taraftar topluluğu onun sağlığında hızla artmıştır. Devlet adamlarını arkasına alması ve çevresindeki insan topluluğunun yekünün önemli boyutlara

2278-es-Sübkî, II, s. 304 ; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, V, s. 355.

2279-es-Sübkî, II, s. 304 ; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, V, s. 355-356.

2280-İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, V, s. 356.

2281-es-Sem'ânî, 42- 44.

2282-Abdulkâhir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 161, 163, 164 ; Neseî, *Tabsiratu'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*, thk. Claude Selame, Şam 1992, I, s. 65 ; Muhtar, *et-Tecsim*, s. 63.

2283-Abdulkâhir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 167.

2284-Abdulkâhir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 167-168 ; Kutlu, " Kerrâmiyye ", *DİA.*, XXV, s. 294.

ulaşması İshak b. Mahmeşâz'ın savunduğu fikirler ile Şâfi-Eş'ârî ve Şîflere karşı üstünlük kurmasına yardımcı olmuştur.²²⁸⁵

Ebû Bekr b. İshak b. Mahmeşâz (öl. H. IV. Asır) : Babasının kendisine bıraktığı Kerrâmî bazındaki güzel mirası ile başlangıçta oldukça rahat hareket eden, devlet adamlarının yanındaki saygınlığı ve arkasındaki ciddi kalabalık sayesinde sivil anlamda Nişabur'un en etkin kişisi haline gelen Ebû Bekr . İshak b. Mahmeşâz'ın bu durumu fazla uzun sürmemiştir. 402 / 1011 Yılı'nda tecsim fikrini kabul ettiği gerekçesiyle devlet nezdinde şikayet edilmesi onun ve Kerrâmîlerin arkasındaki devlet desteğinin bir anda kesilmesine neden olmuştur. Devlet desteğini kaybetseler dahî Kerrâmîler Nişabur'da denge unsuru olmaya devam etmiş ve Ebû Bekr b. İshak b. Mahmeşâz'da bu durumu ömrünün sonuna kadar kullanmaya devam etmiştir.²²⁸⁶

Muhammed b. Heysâm (öl. H. V. Asr'ın ilk yarısı) : Kerrâmîlerin Kelâmî sahada fikirlerini temsil eden bir diğer alim Muhammed b. Heysâm'dir. Bu şahıs ta kendinden önceki Kerrâmî alimler gibi Nişabur'daki diğer grupların alimleri ile Kelâmî münazaralar yapmıştır. Bu tartışmaların en önemlileri Eş'ârî Mezhebini benimsemiş olan İbn Fûrek ve Ebû İshak el-İsferâyînî arasında gerçekleşen tartışmalardır. Yaşadığı süre boyunca Kerrâmî görüşleri savunan Muhammed b. Heysâm kendine ait özgün görüşlerde ortaya koymuştur. Nitekim kendisinden sonra onun görüşleri etrafında Heysâmiyye ismi verilen bir mezhep türemiştir.²²⁸⁷

c) Ashâbu'l-Hadis (Ehl-i Hadis) Grubundaki Alimler

İshak b. Râhûye (öl. 238 / 853) : Nişabur'da faaliyet gösteren Mürcîîlerin fikirlerine karşı Ashâbu'l-Hadis grubunun ilk temsilcilerinden biri konumunda olan İshak b. Râhûye, Mürcîîlerin faaliyetlerinden bunalan devlet adamlarının da

²²⁸⁵-es-Sem'ânî, V, s. 42-43 ; Kutlu, " Kerrâmiyye ", *DİA.*, XXV, s. 294.

²²⁸⁶-Kutlu, " Kerrâmiyye ", *DİA.*, XXV, s. 294.

²²⁸⁷-Şehristânî, I, s. 145 ; Kutlu, " Kerrâmiyye ", *DİA.*, XXV, s. 294.

müracaat yeri durumundaydı. Örneğin, Abdullah b. Tâhir Mürcîîlerin, imanlarının Cebrâîl'in imanı gibi olduğunu söylemeleri üzerine bu durumu mütalaa etmek ve bu gruba gerek cevabı vermek üzere İshak b. Râhûye'yi huzuruna çağırmıştır.²²⁸⁸ İshak b. Râhûye, Mürcîîlerin Nişabur'da sayılarının ve etkinliklerinin ne oranda olduğunu görünce onlara karşı söylenecek cümlelerin tesiri olmayacağını anlamış ve şehri terk etmiştir.²²⁸⁹

Muhammed b. Eslem (öl. 242 / 856) : Bu grubun en ateşlisi Muhammed b. Eslem idi.²²⁹⁰ O, iman ve tasdik in işaret ve delilleri konusunda bir kitap yazmıştır. Ayrıca Nişabur'da yoğun taraftar kitlesine sahip olan Mürcîî Ekolü'ne karşı iki ciltten fazla bir eser meydana getirmiş ve bir reddiye yazmıştır. Muhammed b. Eslem'in Mürcîîleri eleştirdiği konuların başında iman anlayışları ve hüküm verirken kıyası kullanmaları gelmekteydi.²²⁹¹ Onun karşı çıktığı bir başka Kelâmî grupta Cehmîler idi.²²⁹²

ez-Zühîlî (öl. 258 / 872) : Muhammed b. Yahya ez-Zühîlî de Ashâbu'l-Hadis grubu arasında bulunmaktaydı. Ama onun, kaynakların zikrettikleri Kelâmî tartışması Mürcîîlerin aksine bir başka Hadis alimi Buhârî ile olmuştur. Daha önceki bölümlerde de temas ettiğimiz gibi Buhârî ile sadece onun ilmî pozisyonunu çekememeye dayanan anlamsız bir tartışmaya giren Zühîlî onun Nişabur'u terketmesinde en büyük âmil olmuştur. Kur'an'ın mahluk olup olmadığı konusunda Buhârî'ye bir soru yöneltilmiş, onun Kur'an'ın Allah'ın kelâmı, insanlar tarafından telaffuzunun ise mahluk olduğu şeklindeki cevabını beğenmemiş ve Buhârî'yi

2288-Ibnü'l-Cevzî, *Menâkıbu İmam Ahmed b. Hanbel*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî – Ali Muhammed Ömer, Mısır 1979, s. 198-199.

2289-Ibnü'l-Cevzî, *Menâkıbu İmam Ahmed b. Hanbel*, s. 545 ; Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 235.

2290-Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 179.

2291-Ibn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, V, s. 356 ; Ebû Nuaym el-el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, IX, s. 248.

2292-Ebû Nuaym el-el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, IX, s. 245-246.

bidatçılıkla suçlamıştır.²²⁹³ Nitekim karşılaştığı haksızlık karşısında kendisini savunma ihtiyacı hisseden Buhârî, Zührlî'ye hitaben memleketi Buhara'da Halku Ef'âli'l-'İbâd isminde bir eser yazmıştır.²²⁹⁴

Müslim (öl. 261 / 875) : Mürcie'nin görüşlerini eleştiren bir başka hadis taraftarı da Müslim b. Haccâc'tır. O, Mürciîlere karşı en iyi bildiği yöntemi kullanmış, bu ekolün görüşlerini çürüten hadisleri bir araya getirmiş ve Kitâbü'l-İmân başlığı altında işlemiştir.²²⁹⁵

İshak b. İbrahim b. Hanî en-Nisaburî (öl. 275 / 888) : Ashâbu'l-Hadis grubunun içerisinde amelî bazda Hanbelî olan alimler de bulunmaktaydı. Bunlara en güzel örnek İshak b. İbrahim b. Hanî en-Nisaburî'dir. O, Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini Mesâil ismi verilen bir kitapta toplamış, burada İman adlı bir bahis açmış ve bu bahiste Mürcie'yi eleştiren görüşlere yer vermiştir.²²⁹⁶

Osman ed-Dârimî (öl. 282 / 895) : Döneminin Herat Muhaddisi olarak nam salan ve Nişabur'u uzun süre kendisine mekan olarak seçen²²⁹⁷ Osman b. Saîd b. Halid b. Saîd et-Temîmî ed-Dârimî'de Hadis taraftarlarından biridir. O, özellikle Kerrâmiyye'ye karşı şiddetli eleştirilerde bulunmuş ve bu konuda er-Red 'ale'l-Kerrâmiyye isimli bir eser telif etmiştir.²²⁹⁸ Osman ed-Dârimî Cehmiyye'yi de tenkit etmekte ve bu konudaki görüşlerini Kitabu'r-Red 'ale'l-Cehmiyye adlı kitabında toplamaktadır. Onun Nişabur'da tecsim akîdesini yaymaya çalıştığı bundan dolayı tutuklandığı da rivâyet olunmaktadır.²²⁹⁹

2293-Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, II, s. 30-33 ; İbn Hacer, *Hedyu's-Sâri Mukaddimetü Fethu'l-Bârî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, II, s. 203 vd. ; es-Sübkî, II, s. 11-13 ; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhara Örneği)*, s. 336.

2294-İbn Kesir, X, s. 272.

2295-Müslim, *es-Sahîh*, İstanbul 1981, I, s. 63, 69, 71, 76, 86.

2296-en-Nisaburî, *Mesâilü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, s. 161 vd.

2297-ez-Zehebi, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 621 ; es-Sübkî, II, s. 53 ; Taşköprülüzâde, II, s. 312.

2298-İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-Arifin*, I, s. 651.

2299-Taşköprülüzâde, II, s. 312.

İbn Huzeyme (öl. 311 / 924) : İbn Huzeyme, Kerrâmîlerî küfürle itham etmiş, tövbe etmedikleri takdirde boyunlarının vurulmasının gerekli olduğu konusunda fetva vermiştir.²³⁰⁰ Ayrıca o, yazmış olduğu müstakil eserlerle Mürcie ve Kerrâmiyye taraftarlarının delillerini çürütöek için gayret sarfetmiştir.²³⁰¹

Abbas b. Hamza (öl. H. III. Asr'ın son yarısı veya IV. Asr'ın ilk yarısı) : Ölüm tarihi kesin olarak belirtilmeyen Abbas b. Hamza'da Ashâbu'l-Hadis grubu arasında olan alimlerdenidir. Kerrâmîlere karşı o da oldukça sert eleştiriler yapmış ve İbn Huzeyme'nin verdiği fetva benzeri fetva yayınlamıştır.²³⁰²

Yukarıda zikrettiğimiz Hadis taraftarlarından başka da bu gruba mensup alimler vardır. Bunlar: Yahya b. Yahya et-Temîmî (öl. 226 / 840), Muhammed b. Abdülvahhâb el-Abdî (272 / 885), Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim el-Abdî el-Bûşencî (291 / 904), İbrahim b. Ebî Talib en-Nisaburî (öl. 295 / 907), Adî b. Hamdaveyh es-Sâbûnî (öl. H. IV. Asır), Ebû Abdullah es-Sâbûnî (öl. H. IV. Asır), Ebû Abdurrahman es-Sâbûnî (öl. H. IV. Asır), Ebû Bekr Ahmed b. İshak b. Eyyûb b. Yezîd en-Nisaburî es-Sıbgî (342 / 953), Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Bustî (354 / 965), Ebû Ahmed el-Hâkim Muhammed b. Muhammed b. Ahmed b. İshak (378 / 988), Ebû Süleyman Ahmed b. Muhammed el-Hattâbî el-Bustî (388 / 988).²³⁰³

d) Eş'ârî Ekolünü Benimseyen Alimler

İbn Fûrek (406 / 1015) : 330 / 941 Yılı'nda İsfahan'da doğan ve ilk eğitimine burada başlayan Ebû Bekir Muhammed b. Hüseyin b. Fûrek'in ilgilendiği ilk ilim dalı Fıkıh olmuştur. Daha sonra Bağdat ve Basra'yı dolaşmış ve Kelam ilminde kendisini yetiştirmek için önemli hocalardan ilim tedris etmiştir. Onun bu konuda

²³⁰⁰-İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, V, s. 356 ; Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 179.

²³⁰¹-Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 237.

²³⁰²-İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, V, s. 356.

²³⁰³-Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 195-196.

seçtiği hocalardan öne çıkanı Ebu'l-Hasan el-Eş'ârî'nin talebesi olan Ebu'l-Hasan el-Bâhilî'dir.²³⁰⁴ Kendisini bu ilimde yetiştirdikten sonra memleketine dönen İbn Fûrek, buradan Rey Şehri'ne gitmiştir. Kelâmî konularda onun münakaşaya girdiği ilk grup Mutezile'ye mensup alimler olmuştur. Nitekim bu münakaşa onun Şiraz'la sürgünü ile sonuçlanmıştır.²³⁰⁵ İbn Fûrek'e kucak uçan ve onun ilmî faaliyetlerini kendi beldelerinde yapmasını isteyen Sâ mânîlerin Horasan Vâlisi Ebu'l-Hasan es-Simcûrî onu Nişabur'a davet etmiştir.²³⁰⁶ Kendi adına kurulmuş olan medresede ilmî faaliyetlerine devam etmiş olan²³⁰⁷ İbn Fûrek'in ünü o kadar yayılmıştı ki, Gazne Sultanı Mahmud onu sarayına Kerrâmî alimlerle tartışmak için davet etmiştir. Burada Kerrâmî alimlerle tartışan ve onların delillerini çürüten İbn Fûrek, neticede Kerrâmîlerin gazabına uğramış ve onlar tarafından zehirlenmiştir.²³⁰⁸ Nişabur'a dönüş yolculuğu sırasında zehirlenen bu büyük alim 406 / 1015 Yılı'nda Büst yakınlarında vefat etmiş, daha sonra Nişabur'a getirilmiş ve Hire'de toprağa verilmiştir.²³⁰⁹ Zamanında Şeyhu'l-Mütekellimîn payesi alan²³¹⁰ İbn Fûrek'in önde gelen talebesi Ebû Kasım Abdülkerim Kuşeyrî'dir.²³¹¹ Onun Kelam alanında kaleme aldığı eserler şunlardır: Risâle fî İlmi't-Tevhîd, Şerhü'l-Âlim ve'l-Müte'allim, Müşkilü'l-Hadîs ve Beyânühu, Mücerredü Makâlâtî'l-Eş'ârî, Tabakâtü'l-

2304-es-Sübkî, IV, s. 127-128 ; Kehhâle, IX, s. 208 ; Zirikli, VI, s. 73 ; ez-Zehebi, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, s. 215 ; Yavuz, " İbn Fûrek ", *DİA.*, XIX, s. 495-496.

2305-es-Sübkî, IV, s. 127-128 ; Kehhâle, IX, s. 208 ; Zirikli, VI, s. 73 ; ez-Zehebi, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, s. 215 ; Yavuz, " İbn Fûrek ", *DİA.*, XIX, s. 495-496.

2306-İbn Kesîr, XVII, s. 215.

2307-İbn Kesîr, XVII, s. 215.

2308-es-Sübkî, IV, s. 132 ; Kehhâle, IX, s. 208 ; Zirikli, VI, s. 73 ; Yavuz, *İslâm Akâidi'nin Üç Şahsiyeti, Ahmed b. Hanbel, İbn Fûrek, Kadı Beyzâvî*, İstanbul 1989, s. 77-78 ; Yavuz, " İbn Fûrek ", *DİA.*, XIX, s. 495-496.

2309-es-Sübkî, IV, s. 132 ; Kehhâle, IX, s. 208 ; Zirikli, VI, s. 73 ; Yavuz, *İslâm Akâidi'nin Üç Şahsiyeti, Ahmed b. Hanbel, İbn Fûrek, Kadı Beyzâvî*, s. 77-78 ; Yavuz, " İbn Fûrek ", *DİA.*, XIX, s. 495-496.

2310-ez-Zehebi, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, s. 214.

2311-Kuşeyrî, s. 11-12.

Mütekellimîn, en-Nizâmî fî Usûli'd-Dîn, Dekâ'iku'l-Esrâr, Şerhu Evâilî'l-Edille, İhtilâfû'l-Şeyheyn el-Kalanisî ve'l-Eş'ârî, Makâlâtü İbn Küllâb ve'l-Eş'ârî²³¹²

Ebû İshak Esferâyinî (öl. 418 / 1027) : Nişabur'daki ilim adamları arasında önemli bir yere sahip olan Ebû İshak İsferâyinî, Fıkıh ilmi yanında Kelam'da da otorite idi. Bağdat'ta Eş'ârîliğin kurucusu olan Ebu'l-Hasan el-Eş'ârî'nin öğrencisi Ebu'l-Hasan el-Bâhilî'den Kelam dersleri almış ve Eş'ârîliğin sistemli bir Kelam Ekolü haline gelmesine önemli katkılar sağlamıştır. el-Câmi' fî Usûli'd-Dîn ve'r-Red 'ale'l-Mülhidîn adlı eseri bu alanda yazmış olduğu en önemli eseridir.²³¹³ Onun bu alanda derin bir ilim sahibi oluşu, Mutezilî alimlerle yapmış olduğu ilmi tartışmalardan ve Kerrâmîlerle tartışmaya giren İbn Fûrek'in onun görüşlerine başvurmasından²³¹⁴ anlaşılmaktadır.

Ebû Mansur el-Eyyûbî (öl. 421 / 1030) : İbn Ebû Eyyûb diye bilinen Ebû Mansur Muhammed b. Hasan b. Ebû Eyyûb el-Eyyûbî en-Nisaburî, H. IV. Yüzyıl'ın ortalarından sonra Nişabur'da doğmuştur. Küçük yaşta başladığı ilim hayatına İbn Fûrek'in talebesi olarak devam etmiştir. Keskin zekası, gayreti ve takvasıyla hocasının takdirini kazanan Ebû Mansur el-Eyyûbî, İbn Fûrek'in büyük kızı ile evlenmiştir. Ömrünü öğrenci yetiştirmek ve eser telif etmek ile geçiren bu ünlü Kelam alimi Nişabur'da vefat etmiştir. Etkileyici bir hitabete sahip olan Ebû Mansur el-Eyyûbî, İslam Akâidi'ni dönemindeki Eş'ârî Kelamcılarından daha güçlü delillerle savunduğu için Hüccetü'd-Dîn ünvanı ile taltif edilmiştir. Onun bu alanda yazmış olduğu eserlerinin adı Telhîsü'd-Delâil ve el-Mükni' dir.²³¹⁵

e) Şia Ekolünü Benimseyen Alimler

2312-Kehhâle, IX, s. 208 ; Zirikli, VI, s. 73 ; Yavuz, *İslâm Akâidi'nin Üç Şahsiyeti*, Ahmed b. Hanbel, İbn Fûrek, Kadı Beyzâvî, s. 82-88 ; Yavuz, " İbn Fûrek ", *DİA*, XIX, s. 497-498 ; Usta, s. 400- 402.

2313-İbn Hallikân, I, s. 28.

2314-es-Sübkî, IV, s. 257 ; Yavuz, " İsferâyinî Ebû İshak ", *DİA*, XXII, s. 515-516.

2315-ez-Zehabî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, s. 573 ;es-Sübkî, IV, s. 147 ; Yavuz, " Ebû Mansur el-Eyyûbî ", *DİA*, X, s. 180.

İbn Şâzân en-Nisaburî (öl. 260 / 874) : H. II. Yüzyıl'ın son çeyreğinde doğan Ebû Muhammed Fazl b. Şâzân b. Halil el-Ezdî en-Nisaburî, Arap asıllı bir ailedendir. Babasıyla birlikte Nişabur'dan Bağdat'a giderek tahsiline başlamıştır. İsmail b. Abbâd'dan Kur'an dersleri almıştır. Bunun yanında Muhammed b. Ebû Umeyr'in de rahle-i tedrisinden geçen İbn Şâzân, daha sonra Kûfe, Vâsıt ve Basra'ya gitmiştir. Bu beldelelerde Hasan b. Ali b. Faddal, Hasan b. Mahbûb, Safvân b. Yahya, Nasr b. Müzâhim, Muhammed b. Cumhur, Hammâd b. İsa gibi alimlerden dersler almıştır. Ayrıca onun oniki imamdan Ali er-Rıza, Muhammed el-Cevâd, Ali el-Hâdî'den de dersler aldığı söylenmektedir. Tahsilini tamamladıktan sonra Nişabur'a dönen ve ilmi faaliyetlerine memleketinde devam etmeye başlayan İbn Şâzân, Şia Ekolü'nü benimsemiş olduğundan dolayı belli bir müddet sonra bu şehirden çıkarılmıştır. Tekrar memleketine dönmüş ve Beyhak'ta faaliyetlerini devam ettirmiştir. Bu sırada Hâricîlerin saldırısına uğramış, onlardan kaçarken hastalanmış ve ertesi yıl vefat etmiştir. Cenazesi Nişabur'a defnedilmiştir. Döneminde Şia'nın en büyük Kelamcılarında olduğu kabul edilen İbn Şâzân, Ehl-i Sünnet, Hâriciyye, Kerrâmiyye, Mutezile, Gâliyye, Mürcie gibi Mezheplere, Hristiyanlık, Seneviyye gibi İslam dışı gruplara reddiyeler yazmıştır.²³¹⁶ Onun kaleme aldığı en önemli eseri el-Îzâh'tır.²³¹⁷

5. Tasavvuf İlmi ve Mutasavvıflar :

Müslüman fatihler tarafından yapılan fetihler sayesinde İslam Dini pek çok bölgeye yayılmıştır. Bu bölgeler arasında Nişabur ve çevresinin Horasan'ın önemli merkezlerinden biri olması hasebiyle çok farklı bir konumu vardır. Nişabur'un farklılığı bu bölgedeki Kelâmî tartışmalarda ve neşvünemâ bulan İtikâdî

²³¹⁶İbnü'n-Nedîm, s. 287 ; et-Tûsî, *el-Fihrist*, tsh. Muhammed Sadık, Nacef 1960, s. 420 ; Yavuz, “ İbn Şâzân en-Nisaburî ”, *DİA*, XX, s. 370.

²³¹⁷İbn Şâzân en-Nisaburî, *Îzâh*, Beyrut 1982.

Mezheplerde kendini gösterdiği gibi burada ortaya çıkan Tasavvûfî anlayışta da kendini hissettirmektedir.

Nişabur ve çevresinde gelişen Tasavvûfî atmosferin oluşumuna zemin hazırlayan nedenlere baktığımız zaman birbiri içerisine girmiş pek çok faktörün olduğunu görürüz. Bu faktörlerden ilki bölgenin ırksal yapısıdır. Nişabur ve çevresi İslam fetihleri esnasında Sâsânî hâkimiyetinde olduğu için İranlıların yoğun olarak yaşadığı bir bölgedir.²³¹⁸ Burada İranlılardan başka başta Yahudiler olmak üzere değişik ırklar²³¹⁹ ve Müslüman fetihlerinden sonra buraya gelip yerleşen Araplar ikamet etmekteydiler.²³²⁰

İrksal bazda homojen bir yapı arz etmeyen bu bölge, tabiatıyla dini yaşantı bakımından da farklı anlayışların olduğu bir coğrafya parçasıdır. Mecusilik, Yahudilik, Hristiyanlık gibi dinler²³²¹ bölge insanının mensubu olduğu dinler arasındadır. Dini inançların farklılığı faktörlerin ikincisini oluşturmaktadır.

Böyle bir topluma ve kültüre sahip olan Nişabur Bölgesi'ne, hem fetih hem de İslam Dini'ni yayma amacıyla gelen Müslümanların gerek idarecilerinin gerekse normal insanların olumsuz tavırları da başka bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Geçen bölümlerimizde de anlattığımız gibi siyasi otoritenin sergilediği bu olumsuz tavır ne yazık ki, halkın İslam'a girmesinde en büyük sorumluluğu alması gereken ulemânın bazılarınca da sergilenmiştir. Onların vermiş oldukları hükümlerde bu tavrın izlerini görmek mümkündür. Örneğin, İmam-ı Şâfi'ye (öl. 204 / 819) göre, bir Mecusi'nin diyeti, bir Yahudi ve Hristiyan'ın diyetinin beşte biri;

2318-Kitapçı, " Sosyal, Siyasi ve Dini Yönleri İle İslam Fetihleri Sırasında Aşağı Türkistan (1) ", *Diyanet Dergisi*, c. 17, sa. 5, 1978, s. 283.

2319-Kitapçı, " Sosyal, Siyasi ve Dini Yönleri İle İslam Fetihleri Sırasında Aşağı Türkistan (1) ", s. 283 ; Attar, s. 510-511 ; Konur, " Horasan'ın İslam ve Tasavvuf Tarihine Katkısı (H. I-V. Asırlar), s. 4 ; Hasan Kurt, " Orta Asya'nın Etnik ve Kültürel Kimliğinde Türklerin Rolü ", *İslami Araştırmalar*, XII, sa. 3-4, 1999, s. 353-358.

2320-İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, s. 510-511 ; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhara Örneği)*, s. 219, 229.

2321-Günay Tümer, *Birüni'ye Göre Dinler ve İslam Dini*, Ankara 1986, s. 212 ; Çetin, s. 238 ; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhara Örneği)*, s. 219, 229.

bir Yahudi ve Hristiyan'ın diyeti de bir Müslüman'ın diyetinin üçte biridir. Dolayısıyla bir Mecusi'nin diyeti bir Müslüman'ın diyetinin on beşte birine tekâbül etmektedir.²³²²

Bu şartlar altında İslam Dini ile tanışan Nişabur halkı, kendilerine din adına takdim edilen şeylerde durumlarına uymayan veya doğrudan alakalı olmayan hususlarla karşılaştılar. Onların farklı inanış ve kültürlerini dikkate almayacak şekilde yapılan yorum ve ictihadlar, İslam Dini'ni anlamalarını, kabul edip hayatlarında tatbik edebilmelerini daha da güç hale getirmekteydi.²³²³ Bu durumda, diğer İslam beldelerinden farklı bir, dini anlama ve yaşama biçimi ortaya çıkarmıştır. Nişabur halkı İslam Dini'nin özü olan iman esaslarını kabul ettikten sonra onlara yabancı gelen ve onların bir türlü ısınamadığı ilmî tartışmaların içine girmek yerine, İslam'ın her toplumda geçerli olabilecek derûnî ve ahlâkî prensiplerine yöneldiler.²³²⁴ Nitekim bölgenin İslamlaşmasına yardım eden alimlerin Hz. Peygamberin hadislerinden genelde ibret verici, zühd ve takva içerikli hadisleri seçtiklerini görmekteyiz.²³²⁵ Nişabur'da yaşamasa da bölgeye yabancı olmayan Abdullah b. Mübarek'in (öl. 181 / 797) bölge halkının ihtiyaçlarını dikkate almayan ilmi kastederek söylediği: “ Biz çok ilimden ziyâde edebe muhtacız.”²³²⁶ Sözü bu gerçeği yansıtmaktadır. Nişabur'da yetişen önemli mutasavvıflardan biri olan Ebû Hafs Haddâd (öl. 265 / 878) da Tasavvufu tanımlarken bu gerçeğe yola çıkmakta ve : “ Tasavvuf baştan aşağı edeptir.”²³²⁷ Demektedir. Alimlerdeki bu anlayış Nişabur'da koyu bir tasavvufî atmosferin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu zemin

2322-Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 281 ; Konur, s. 10.

2323-Konur, s. 11.

2324-Konur, s. 4.

2325-Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhara Örneği)*, s. 260.

2326-Kuşeyrî, s. 458.

2327-Ethem Cebecioglu, “ Prof. Dr. Nicholson'ın Kronolojik Esaslı Tasavvuf Tarifleri ”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXIX, Ankara 1987, s. 391.

kısa sürede Bağdat, Kûfe, Basra gibi merkezlerdeki tasavvufî birikimi de kullanarak kendine mahsus bir oluşum ortaya çıkarmış ve Tasavvuf ilminin Nişabur ekolü meydana gelmiştir.

Nişabur ve çevresindeki tasavvuf anlayışının farklılığı ve burada faaliyet gösteren mutasavvıfların diğer beldelerdeki tasavvuf erbâbında olmayan özelliklere sahip olmaları, bu ilme gönül verenlerin de dikkatlerinden kaçmamaktadır. Nitekim şu rivayet bu gerçeği yansıtmaktadır : “ İsfahan dervişleri insaf alırlar vermezler; Horasan dervişleri hem insaf alırlar hem verirler; Taberistan dervişleri ne insaf alırlar ne de verirler; Parsî dervişleri başkasına insaf verirler kendileri almazlar.”²³²⁸ Hücvirî’de eserinde Nişabur’un da içerisinde bulunduğu Horasan’daki mutasavvıflar için şunları nakletmektedir: “Horasan’daki mutasavvıfların hepsini saymam zor olacak. Ben sadece orada üç yüz şahıs gördüm; bunlardan her birinin bir meşrebi vardı. Onlardan bir tanesinin bulunması dahî bir dünyaya kâfi gelir. Bunun sebebi muhabbet güneşinin ve tasavvuf ikbâlinin Horasan’ın tâlihinde bulunmasıdır.”²³²⁹ Özellikle Nişabur ile özdeşleşmiş olan Melâmetîler hakkında ünlü mutasavvıflar Sehl Tusterî (öl. 283 / 896) ve Cüneyd Bağdâdî (öl. 297 / 909) nin yapmış oldukları değerlendirme çok ilginçtir : “ Eğer Ahmed-i Mürsel (s.a.s)’ den sonra peygamber gelseydi bu taifeden gelirdi.”²³³⁰

Gelişim seyri hakkında bilgi verdiğimiz Nişabur ve çevresindeki Tasavvuf ilminin kendine özgü özelliklerini şu şekilde maddeleyebiliriz:

a) Nişabur’da görülen nevi şahsına münhasır Tasavvufî atmosfer, halkın îtikâdî ve amelî tercihlerini de önemli derecede etkilemiştir. Nitekim bölgede îtikâdî bazda

2328-Keykâvus, *Unsur el-Mealî, Kabusname*, trc. Mercimek Ahmed, haz. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul 1944, s. 388 ; Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, s. 12 ; Konur, s. 5.

2329-Hücvirî, *Keşfü'l-Mahcûb (Hakikat Bilgisi)*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul 1982, s. 278-279.

2330-Câmî, *Neşehâtü'l-Üns (Evliyâ Menkıbeleri)*, trc. ve şrh. Lâmiî Çelebî, haz. Süleyman Uludağ – Mustafa Kara, İstanbul 1995, s. 187 ; Konur, s. 5.

Mürchie Mezhebi yayılmış ve büyük bir taraftar kitlesine sahip olmuştur.²³³¹ Yine özellikle Nişabur'u kendisine merkez edinen Melâmetîlik anlayışı da büyük ölçüde böyle bir atmosferden etkilenmiş ve gelişme imkanı bulmuştur.²³³² Kendisi de mevâlî olan²³³³ Ebû Hanife'nin kurucusu sayıldığı Hanefî Mezhebî bölge halkının büyük bir çoğunluğu tarafından kabul edilip benimsenmiştir.²³³⁴

b) Bu bölgede gelişen tasavvuf ekolü günahkâr insanlara karşı diğer bölgelerden çok daha fazla müsâmahakâr bir tavır geliştirmiştir.²³³⁵ Bu hoşgörülü tutum önceleri eyyamcılık ve yol kesicilik yapan kimseleri bile çok önemli mutasavvıflar konumuna getirmiştir.²³³⁶ Ebû Hafs Haddâd bunlardan sadece birisidir.²³³⁷

c) Nişabur'da ortaya çıkan sûfî tipi, Basra, Kûfe, Bağdat gibi merkezdekilerden farklıdır. Burada, önceleri günah içine dalmış, bilinçsiz bir yaşam sürerken tövbe edip önde gelen mutasavvıflar arasında yerini alan bir sûfî tipi gelişmiş iken²³³⁸, diğer bölgelerde ise bırakın yaşamlarında günaha girip hata etmeyi, daha doğmadan annelerinin karnındayken veya çocukken ileri de büyük bir insan olacağı belli olan bir sûfî tipi gelişmiştir.²³³⁹ Bu iki tipi incelediğimizde Nişabur sûflerinin günlük yaşama daha yakın, insanlarla daha iyi kaynaşabilen ve onları daha iyi anlayabilen kişiler olduğunu görmekteyiz.

d) Yukarıdaki maddeyle paralel olarak Nişabur'da gelişen tasavvuf anlayışı sûfî yaşantıyı, olağanüstü özellikleri ile halkın gözünde çok mümtaz bir yere sahip olan ve bu özelliklerin kendilerine Allah tarafından bahşedildiğine inanılan kimselerin

2331-Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürchie ve Tesirleri*, s. 220-221.

2332-Sülemî, *Risâletü'l-Melâmetiyye*, VI, s. 86, 71 ; Bolat, *Bir Tasavvuf Okulu Olarak Melâmetîlik*, İstanbul 2003, s. 133-134.

2333-Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanife", *DİA.*, X, s. 131.

2334-Abdülkadir Şener, *İslam Hukuku Dersleri I*, İzmir 1987, s. 52.

2335-Attar, s. 165 ; Mehmet Demirci, "Hoş Gör Yâ Hû", *Erdem Dergisi* (Türklerde Hoşgörü Özel Sayısı), c. III, sa. 22, Ankara 1996, s. 176.

2336-Konur, s. 14.

2337-Hucvîrî, s. 224-225.

2338-Kaplan, *Tip Tahlilleri (Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar 3)*, İstanbul 1993, s. 5-8, 112-143.

2339-Attar, s. 257, 338 ; Kuşeyrî, s. 128.

tekelden çıkarmış, halkın arasına indirmiş, bir yaşama biçimi haline getirmiştir. Ayrıca bu tasavvuf anlayışı Melâmetîlik ve Fütüvvet disiplinlerinin de doğuşuna zemin hazırlamış, bu disiplinlerle toplumun aksayan yönleri giderilmeye, ahlâkî çöküntüler ve bozulmalar önlenmeye, özellikle gençlere bir hedef ve ideal belirlenmeye çalışılmıştır.

e) Nişabur bölgesinde kadınlara gösterilen hal ve tavırlar da tasavvufî anlayıştan nasibini almıştır. Bu bölgede kadınlar diğer bölgelere oranla daha fazla değer görmekte ve çok farklı bir konumda yer almaktadır. Bu konuyla ilgili Nişabur'dan kalkıp Nesâ'ya giden ve bir evde misafir olan bir fütüvvet ehlinin başından geçen şu olay, en güzel örnektir: Misafir olduğu evde ev sahibi ile beraber yemek faslını bitirdikten sonra yemektekilerin ellerini yıkaması için evin genç kızının bir ibrik ve leğen ile geldiğini gören bu fütüvvet ehli: “ Erkeklerin ellerine kadınların su dökmeleri fütüvvet ehline sığmaz.” Diyerek elini yıkamaktan kaçınmış ve böylece kadının işinin erkek meclislerinde onlara hizmet etmek olmadığını anlatmaya çalışmıştır.²³⁴⁰

f) Nişabur tasavvuf ekolüne mensup sûfîlerin her biri bir konu hakkında görüşlerini özgürce ifade edebilmekteydiler. İfadelerdeki farklılıklar hiçbir zaman ayrılığa sebep olmamış ortada duran meseleyi aydınlatmak için farklı yollar olarak görülmüştür. Nişabur'lu iki sûfî olan Ebû Hafs Haddâd ile Hamdun Kassâr arasında iyi amelleri gizleme konusundaki görüş farklılığını buna örnek olarak verebiliriz: Ebû Hafs'a göre, iyilikleri göstermekle tasavvufî yola henüz girenleri amel ve mücâhedeye devamı özendirmenin gerekliliği vardır. Hamdun Kassâr ise bu konuda tam tersini düşünmektedir. Ebû Osman Hirî ise “ Her iki görüş de doğrudur. Her birinin de

2340-Kuşeyri, s.377.

doğru olacağı bir vakit vardır.” Diyerek görüşünü bildirmiştir.²³⁴¹

Nişabur’daki tasavvuf anlayışı hakkında bilgi verdikten sonra bu bölgede yetişen, başka yerlerden gelip buralara yerleşen veya Nişabur’lu oldukları halde kendilerine memleket olarak farklı yerler seçen mutasavvıfları tanıtmaya geçebiliriz.

İbrahim b. Tahmân (163 / 780) : İslâmî ilimlerin her çeşidin de bilgi sahibi olan İbrahim b. Tahmân’ın kaynaklar, âbid, zâhid ve tasavvuf ehlî oluşundan da bahsetmektedirler.²³⁴² Onun bu alanda yazmış olduğu eseri Kitâbu’l-Menâkıb’tır.²³⁴³

İshak el-Kevsec (251 / 865) : Bu alim de zâhidliği ile ün yapmış bir kişi idi.²³⁴⁴

ez-Zühî (258 / 872) : “ Kaynakların tepeden tırnağa fayda ”²³⁴⁵ dedikleri ez-Zühî, tasavvufî yönü de olan bir kimse idi. Kitabu’t-Tevekkül onun bu alandaki eseridir.²³⁴⁶

Muhammed b. Eslem (242 / 856) : Âbid, zâhid ve tasavvuf ehlî oluşu Muhammed b. Eslem’in en önemli yönlerinden biri idi.²³⁴⁷

el-‘Anberî (289 / 901) : Muhammed b. Eslem’den sonra Tus beldesinin yetiştirmiş olduğu muhaddislerden sayılan²³⁴⁸ bu zat, zâhid olma özelliğiyle de tanınmıştır.²³⁴⁹

Vekî‘ b. el-Cerrâh (197 / 812) : Âbid ve zâhid özelliklerini de kendisinin de toplayan²³⁵⁰ bu alimin her gece Kur’an’ı hatmettiği ve Dehir orucu tuttuğu rivayet edilmektedir.²³⁵¹ Kitabu’z-Zühd isminde bir eseri vardır.²³⁵²

2341-Sülemî, *Risâletü'l-Melâmetiyye*, s. VI, s. 86 ; Bolat, s. 173.

2342-İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-Safve*, IV, s. 129.

2343-İbnü'n-Nedîm, s. 319 ; Davudî, I, s. 10 ; Kehhâle, I, s. 41.

2344-İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, s. 250.

2345-İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IX, s. 514.

2346-İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hedîyyetü'l-Arifîn*, II, s. 16 ; Kehhâle, XII, s. 105.

2347-Ebü Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Aşfiyâ*, IX, s. 238 ; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-Safve*, IV, s. 125.

2348-ez-Zehebi, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 679 ; Abdülhayy b. el-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zehebi*, II, s. 178.

2349-ez-Zehebi, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 679 ; Abdülhayy b. el-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zehebi*, II, s. 178.

2350-ez-Zehebi, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 306 ; Davudî, II, s. 357 ; Ebü Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Aşfiyâ*, VIII, s. 368 ; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-Safve*, III, s. 170.

2351-ez-Zehebi, *Kitâbu Düveli'l-İslâmiyye*, I, s. 124 ; Zirikli, IX, s. 135.

2352-Kâtip Çelebi, s. 1423.

Ebu'l-Münzir (183 / 799) : Asıl memleketi Nişabur olup²³⁵³ da başka beldeleri kendilerine memleket olarak seçen alimlerden birisi de Ebu'l-Münzir'dir. Döneminin İsfahan alimi ünvanına sahip olan²³⁵⁴ bu zatın birçok yönünün yanında âbid ve zâhid özelliği de vardır.²³⁵⁵

Muhammed b. Nasr (294 / 906) : Nişabur'un ilmî ve kültürel havasından teneffüs edip bilgi dağarcığını dolduran alimlerden biri olan²³⁵⁶ Muhammed b. Nasr, Semerkand'ı kendisine ikâmetgâh olarak seçmiştir.²³⁵⁷ İslâmî ilimlerdeki bilgisinin²³⁵⁸ yanında âbid ve zâhidliği ile de tanınmıştır. Kaynaklar onun ibadetlerdeki huşûsunu anlatırken şunları söylerler: “ Namaz kılarken sinekler kulağını ısırp kanatır, o yine cansız bir ağaç gibi hiç kımıldamaz ayakta dikilirdi.”²³⁵⁹

Yahya b. Muaz er-Râzî (258 / 871) : Nişabur'un önemli sûfilerinden olan Ebû Zekeriyya Yahya b. Muaz er-Râzî, kaynakların aktardığı bilgilere göre Recâ ve Ma'rifet konusunda kendine has bir üslupla söz söyleyen döneminin en saygın zâhid ve velî kimselerinden biri idi. Kendisi bir müddet ikâmetgâh yeri olarak Belh'i seçmişse de tekrar Nişabur'a dönmüş ve burada vefat etmiştir.²³⁶⁰ Onun hakkında Kuşeyrî şu ilginç olayı nakletmektedir: “ Derler ki: Yahya b. Muaz Belh'te zenginliğin fakirlikten üstün olduğu konusunda konuşmuş, bundan dolayı kendisine otuz bin dirhem ihsan olunmuş, bunun üzerine şeyhlerden biri kendisine: Allah bu malı sana mübarek kılsın demiş. Sonra Nişabur'a gitmek üzere oradan ayrılmış. Yolda soyguncuların eline düşmüş ve parayı bunlara kaptırmış. Böylece ilâhî bir

2353-İbn Hacer, *Tehzîbü'l-Tehzîb*, X, s. 454 ; Abdülhayy b. el-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zeheb*, I, s. 305 ; Zirikli, IX, s. 6.

2354-Abdülhayy b. el-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zeheb*, I, s. 305.

2355-Ebû Nuaym el-İsfahanî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, II, s. 328 ; Abdülhayy b. el-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zeheb*, I, s. 305 ; Zirikli, IX, 6

2356-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, III, s. 315 ; es-Sübkî, II, s. 21 ; İbn Kesîr, XI, s. 102.

2357-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, III, s. 315 ; es-Sübkî, II, s. 21 ; İbn Kesîr, XI, s. 102.

2358-ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 650 ; es-Sübkî, II, s. 20.

2359-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, III, s. 315 ; es-Sübkî, II, s. 20-21 ; İbn Kesîr, XI, s. 102 ; ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 650.

2360-Attar, s. 377 ; Ebû Nuaym el-İsfahanî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, X, s. 61 ; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-Safve*, IV, s. 71.

ihlarla fakirliğin zenginlikten üstün olduğunu idrak etmiş, şeyhin duası da bu şekilde tecelli etmiş.²³⁶¹

Ahmed b. Hadraveyh (240 / 854) : Belh bölgesinin önemli sûfîlerinden Ebû Hâmid Ahmed b. Hadraveyh birçok İslam beldesini dolaşmış, buralarda büyük sûfîlerle tanışma ve sohbet etme imkanı bulmuştur. Bu bağlamda, Nişabur'a da gelmiş, bir müddet burada kalmış ve Ebû Hafs Haddâd başta olmak üzere birçok tasavvuf erbâbıyla görüşmüştür. Onun Tasavvuftaki büyüklüğünü pek çok önemli mutasavvıf takdir etmiştir. Onlardan birisi olan Ebû Hafs: “ Ahmed b. Hadraveyh'ten daha büyük bir himmete, daha doğru bir hâle sahip olan birini görmedim.” Demektedir. Bayezid Bistâmî ise onu: “ Üstadımız Ahmed'dir.”²³⁶² Diye taltif etmektedir. Ahmed b. Hadraveyh ölüm döşeğindeyken alacaklıları ile arasında cereyan eden hadise şu şekilde nakledilmektedir: Onun yedi yüz dirhemi bulan borcu için alacaklıları toplanmışlardı. O, yattığı yerden onların yüzlerine bakarak: “ Allah'ım! Sen mal sahipleri için rehini bir teminat kıldın. Şu anda ruhumu almak suretiyle onların teminatını ellerinden alıyorsun. O halde benim namıma borcu sen öde.” Tam bu sırada birisi kapıyı çaldı ve: Ahmed'den alacağı olanlar nerede? Dedi ve borcu tamamen ödedi. Bunu takiben Ahmed b. Hadraveyh ruhunu teslim etti.²³⁶³

Ebû Hafs Haddâd (öl. 260 / 883) : Asıl ismi Ebû Hafs Ömer b. Mesleme Haddâd olan bu şahıs Nişabur'un Kurdâbâz Köyü'ndendir. Burası şehrin Buhara yolu üzerindeki kapısı yakınında bulunmaktadır. Sadece Nişabur'un değil bütün Horasan'ın en büyük sûfîlerinden olduğu rivayet edilmektedir.²³⁶⁴ Gerek yaşantısı

2361-Kuşeyrî, s. 132.

2362-Attar, s. 348 ; Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, X, s. 42 ; Abdülhayy b. el-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zeheb*, II, s. 11 ; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-Safve*, IV, s. 137.

2363-Kuşeyrî, s. 133.

2364-Attar, s. 401 ; Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, X, s. 229 ; Abdülhayy b. el-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zeheb*, II, s. 150 ; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-Safve*, IV, s. 98.

gerek öğretisi ile birçok sūfî'yi etkilemiş olan Ebû Hafs Haddâd'ın dini bir hayata yöneliş hikayesi ilginçtir. Bu hikaye Nişabur ekolüne mensup sūfîlerin diğer belde sūfîlerinden ayrı, nevi şahsına münhasır olduklarına güzel bir örnektir: Ebû Hafs Haddâd tasavvûfî bir yaşama yönelmeden önce bir cariyeye aşık olur. Ona kavuşmak için her türlü yolu dener. Ancak başarılı olamayınca, Nişabur'da büyü ile meşgul olan bir Yahudi'ye başvurur. Yahudi ona yardımcı olmak için kırk gün namaz kılmamasını, iyi, güzel ve hayırlı olan bir iş yapmamasını, kırk gün sonra kendisine gelmesini söyler. Yahudi'nin söylediğini kabul eden Ebû Hafs Haddâd kırk gün sonra onun yanına tekrar gider. Yahudi ona bir tılsım yapar ve isteğinin gerçekleşeceğini söyler. Ancak tılsımın işe yaramadığını gören Ebû Hafs Haddâd tekrar Yahudi'nin yanına gider ve ona durumu anlatır. Yahudi tılsımının muhakkak etkili olması gerektiği hususunda ısrar eder ve ondan kırk gün içerisinde yaptıklarını kendisine anlatmasını ister. Ebû Hafs içimden ve dışımdan iyi ve hayırlı bir işin geçtiğini hatırlamıyorum. Sadece şunu hatırlıyorum: Yolda giderken bir taş gördüm, herhangi bir kimsenin ayağına takılıp onu düşürmesin diye ayağımla yoldan uzaklaştırdım. Der. Bunun üzerine Yahudi: Kızma ve darılma! Hiç şüphelen olmasın ki, kırk gün süreyle emrini zayi ettiğin ve hükmünü hiçe saydığın o ilah bu kadar çabanı zayi etmez. Der. Bu konuşmanın ardından Ebû Hafs Haddâd tövbe edip tasavvûfî bir yaşama başlar, Yahudi ise Müslüman olur.²³⁶⁵

Hamdun Kassâr (öl. 271 / 884) : Ebû Salih Hamdun b. Ahmed b. Ammâr Kassâr, Nişabur için ayrı bir yeri olan mutasavvıftır. Çünkü, Nişabur ve çevresinde büyük taraftar kitlesine sahip olan Melâmetîlik anlayışı onun sayesinde neşvu nema bulmuş ve yayılmıştır.²³⁶⁶ O, hayatının her döneminde bizzat kendisinin öncülüğünü yaptığı

²³⁶⁵-Hucvîrî, s. 224-225.

²³⁶⁶-Attar, s. 401 ; Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, X, s. 231 ; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-Sâfiye*, IV, s. 100.

Melâmetîlik anlayışına uygun tavırlar içerisinde olmuştur. Bunu kaynakların onun hakkında verdikleri her bir rivayette görmekteyiz.²³⁶⁷ Kuşeyrî onunla ilgili birçok rivayete yer vermektedir. Şu rivayetler onun savunduğu düşünceler hakkında bizlere fikir vermektedir. Hamdun Kassâr: “ Bir kimse, nefsinin Firavunun nefsinden daha hayırlı olduğunu zannederse kibir veya gurur göstermiş olur.” Demektedir. Yine o, “selefin gidişâtına bakanlar kendi kusurlarını ve Allah adamlarının mertebelerinden ne kadar geride bulunduklarını anlarlar.” Demektedir.²³⁶⁸

Ebû Osman Hirî (öl. 298 / 910) : Rey’li olduğu halde Nişabur’u kendisine memleket olarak seçen²³⁶⁹ Ebû Osman Said b. İsmail Hirî, döneminin önde gelen sûfilerinden biridir.²³⁷⁰ Nişabur’daki tasavvuf anlayışının bütün özelliklerini bünyesinde toplayan bir kimse idi. Şu cümlesi bunu gözler önüne sermektedir: “ Çocukluğumda kalbim devamlı surette hakîkâti aramakta ve zahir ehlinden nefret etmekte idim. İnaniyordum ki, muhakkak surette halkın anladıklarının ve amel ettiklerinin ötesinde şeriatın bir sırrı mevcuttur.”²³⁷¹ İcâzetnâmesini Ebû Hafs Haddâd’dan alan Ebû Osman Hirî, aynı zamanda onun kızı ile evlenmiş ve kendisine damat olmuştur.²³⁷² Kendisi Melâmetîlik düşüncesinin simge isimlerinden biriydi. O, fikirleriyle bu düşüncenin gelişmesine katkıda bulunmuştur.²³⁷³ Tasavvuf erbâbı arasında büyük namı olan Ebû Osman Hirî, kaynaklarda geçen şu övgüye mazhar olmuştur: “ Derler ki: Dünyada dördüncüsü olmayan üç kişi vardır. Nişabur’da Ebû Osman, Bağdat’ta Cüneyd, Şam’da Ebû Abdullah b. Cellâ”²³⁷⁴ Onun zaman zaman

2367-Sülemî, *Risâletü'l-Melâmetiyye*, s. 71 ; Bolat, s. 173.

2368-Kuşeyrî, 138.

2369-Attar, s. 475 ; Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, X, s. 244 ; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-Safve*, IV, s. 85.

2370-Attar, s. 475 ; Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, X, s. 244 ; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-Safve*, IV, s. 85.

2371-Hucvîrî, s. 234.

2372-Attar, s. 475 ; Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, X, s. 244 ; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-Safve*, IV, s. 85.

2373-Sülemî, *Risâletü'l-Melâmetiyye*, s. 50 ; Ebu'l-Ala el-Afîfî, *el-Melâmetiyye ve Süfiyye ve Ehlü'l-Fütüvve*, s. 15 ; Yetik, “ Ebu Osman Hirî ”, *DİA.*, X, s. 208.

2374-Kuşeyrî, s. 141.

Melâmetilik düşüncesine zıt uygulamaları da olmuştur. Örneğin, bu düşünce sisteminin karşı çıktığı semâ usûlünü Ebû Osman Hirî kabul etmiştir.²³⁷⁵

İbn Mesrûk (öl. 298 / 910) : Aslı Nişabur'a bağlı Tus beldesinden olan Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Mesrûk, Bağdat'a yerleşmiş ve ölünceye kadar orada ikamet etmiştir.²³⁷⁶ Onun kul hakkı konusunda söylemiş olduğu şu cümleler dikkate değerdir: “ Müminlerin haklarına tazim ve saygı Allah Teâlâ'nın hakkına tazim ve saygının eseridir. Kul hakiki takva mertebesine bununla ulaşır.”²³⁷⁷

Ebû Hamza Horasânî (öl. 290 / 902) : Nişabur'un Mülkâbâd Mahallesi'nden olan bu zat, kaynakların ifadesine göre Cüneyd, Harrâz, Ebû Turâb Nahşebî gibi sûfilerle aynı akrandı. Onun dindar ve verâ sahibi olduğu rivayet edilmektedir.²³⁷⁸ Ölüm konusunda şu cümleleri söylemiştir: “ Bir kimse ölümü şiar edinirse bâki olan her şey ona sevdilir ve fânî olan her şeyden nefret ettirilir.”²³⁷⁹

Mürtâiş (öl: 328 / 939) : Kaynakların Nişabur'un Hîre veya Mülkâbâd mahallesinden olarak naklettikleri Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed Mürtâiş, dönemin büyük sûfî ve zâhidlerinden birisidir. O da birçok Nişabur asıllı sûfî gibi Bağdat'ı kendisine mekan olarak seçmiştir. Kendisi burada Şünûziyye Mescidi'nde ikamet ederdi. Ölümüne kadar orada kalmıştır.²³⁸⁰ Mürtâiş döneminde olağanüstü meziyetler sergiledikleri iddia edilen kişiler hakkında şu güzel değerlendirmeyi yapmıştır: Ona bir gün falanca şahsın su üzerinde yürüdüğü söylenmişti. O bu söze

2375-Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, X, s. 245 ; Usta, s. 404-405.

2376-Attar, s. 554 ; Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, I, s. 213 ; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-Safve*, IV, s. 104.

2377-Kuşeyrî, s. 151.

2378-Attar, s. 614 ; Sülemî, *Tabakâtü's-Süfiyye*, s. 326.

2379-Kuşeyrî, s. 159.

2380-Attar, s. 515 ; Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, X, s. 355 ; Abdülhayy b. el-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zeheb*, II, s. 317 ; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-Safve*, II, s. 261.

şöyle cevap verdi: “Bence Allah’u Teâlâ’nın, Kendisine hevâ ve hevesine karşı koyma gücü verdiği kimse su üzerinde yürüyenden daha büyüktür.”²³⁸¹

İbn Münâzil (öl: 330 / 941) : Hamdun Kassâr’ın rahle-i tedrisinden geçen Ebû Abdullah b. Münâzil, Melâmetiyye anlayışının en büyük şahsiyetlerinden biri durumuna gelmiştir. Bu şahsın başta Hadis olmak üzere İslâmî ilimlerin birçok dalında bilgi sahibi olduğu zikredilmektedir.²³⁸² Onun Allah’ın farz ettiği şeylerden birini bile zayi edenlere karşı söylemiş olduğu cümleler mânidârdır: “ Bir kimse farzlardan birini zayi ederse, Yüce Allah ona sünnetleri zayi etmeyi bela olarak verir. Sünnetlerin zayi edilmesine aldırış etmeyenler bidat belasına düşüverebilirler.”²³⁸³

Ebû Ali Sakâfî (öl. 328 / 939) : Ebû Ali Muhammed b. Abdülvahhâb Sakâfî, Ebû Hafz ve Hamdun Kassâr gibi sûfî üstatlardan ders almış ve aldığı bu eğitim ile Nişabur’un Tasavvuf alanında en büyük şeyhlerinden biri konumuna gelmiştir.²³⁸⁴ Onun bu alanda radikal görüşleri vardır. Şu cümleler buna en güzel örnektir: “ Bir adam her çeşit ilim adamının ilmi sohbetinde bulunarak bütün ilimleri kendinde toplasa bile samimi bir terbiyeciden veya bir imamdan veya bir şeyhten riyâzet yolu ile eğitilmedikçe Allah dostlarının derecesine ulaşamaz. Ameldeki kusurlarını ve nefsinin benliklerini kendisine birer birer gösterecek bir üstattan edep ve terbiye görmeyen kimselere muameleleri düzeltme konusunda tâbi olmak caiz değildir.”²³⁸⁵

Ebû Bekr Tamestânî (öl. 340 / 951) : Gerek Tasavvuf gerekse diğer İslâmî ilimlerde döneminin önde gelen alimleri arasında gösterilen bu zat, hayatını Nişabur’da geçirmiş ve burada vefat etmiştir.²³⁸⁶ Nişabur’da gelişmiş olan Tasavvuf

2381-Kuşeyrî, s. 160.

2382-Attar, s. 540 ; Abdülhayy b. el-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü’z-Zeheb*, II, s. 330.

2383-Kuşeyrî, s. 161.

2384-Attar, s. 749 ; Abdülhayy b. el-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü’z-Zeheb*, II, s. 315 ; Sülemî, *Tabakâtü’s-Süfîyye*, s. 361.

2385-Kuşeyrî, s. 162.

2386-Sülemî, *Tabakâtü’s-Süfîyye*, s. 471 ; Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü’l-Evliyâ ve Tabakâtü’l-Asfiyâ*, X, s. 382.

anlayışının tipik bir temsilcisi olan Ebû Bekr Tâmostânî'nin şu cümleleri bu durumu anlatmaktadır: “ Yol açıktır. Kitap ve Sünnet önümüzde ve ortada durmaktadır. Sohbetleri ve hicretleri sebebiyle sahabenin fazileti malumdur. İçimizden kim ayet ve hadise göre amel eder, nefsinden ve halktan uzaklaşır ve kalbi ile Allah'a hicret ederse, hak ve doğruluk üzere bulunan odur. Hz. Peygamberle sohbet mümkün değil, Kur'an ve Hadis ile sohbet ediniz, halkı bırakarak hakka yöneliniz.”²³⁸⁷

Ebu'l- Abbas Dineverî (öl. 340 / 951) : Bu zat hayatı boyunca birçok memleketler gezmiştir. Bu memleketlerden birisi de Nişabur'dur.²³⁸⁸ O, burada sahip olduğu engin bilgisinden etrafını faydalandırmıştır. Birçok tasavvuf erbâbının sohbetinde bulunmuş olan²³⁸⁹ Ebu'l-Abbas Dineverî, bunlardan aldığı feyz ile bu ilimde önemli bir yere gelmiştir. Kaynaklar onun ma'rifet dilini çok iyi kullandığını söylemektedirler.²³⁹⁰ Nişabur'dan Semerkand'a giden ve burada vefat eden²³⁹¹ Ebu'l- Abbas Dineverî, Nişabur'da revaç bulan Melâmetilik anlayışını ve bu anlayışı benimseyenleri Tasavvuf'un esaslarına ciddi zararlar verdikleri gerekçesiyle eleştirmektedir: “ Mukallid sûfîler tasavvufun esaslarını bozdular, yolunu yıktılar. Uydurdukları bir takım isimlerle Tasavvuf'un manasını değiştirdiler. Meselâ, tamaha ziyâde, edepsizliğe ihlas, haktan çıkmaya ve uzaklaşmaya şatah, kötü şeylerden zevk almaya tayyibe, hevâ ve hevese uymaya ibtilâ, dünyaya dönüş yapmaya vasl, ahlaksızlığa savlet, cimriliğe celâdet, dilencilığe amel, terbiyesiz dil kullanmaya melâmet adını verdiler. Eski sûfîlerin yolu bu değildi.”²³⁹² Bu cümleler onun Nişabur'dan ayrılmasında Melâmetîlerin rolünün büyük olduğunu göstermektedir.

2387-Kuşeyrî, s. 171 ; Mustafa Bilgin, “ Ebû Bekr et-Tamestânî ”, *DİA.*, X, s. 113.

2388-Sülemî, *Tabakâtü's-Süfiyye*, s. 475 ; Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, X, s. 383.

2389-Sülemî, *Tabakâtü's-Süfiyye*, s. 475 ; Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, X, s. 383.

2390-Sülemî, *Tabakâtü's-Süfiyye*, s. 475 ; Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, X, s. 383.

2391-Sülemî, *Tabakâtü's-Süfiyye*, s. 475 ; Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, X, s. 383.

2392-Kuşeyrî, s. 172.

Ebû Amr Züccâcî (öl. 348 / 959) : Nişabur'da doğan ve yetişen Ebû Amr Muhammed b. İbrahim Züccâcî Nisaburî, daha sonra kendisine ikamet yeri olarak Mekke'yi seçmiş ve vefat edene kadar orada yaşamıştır.²³⁹³ Kaynaklar onun dini yaşantısındaki takvasını anlatırlarken şu cümleleri yazarlar: “ Mekke'de senelerce mücâvir hayatı yaşadığı halde orada tahâret yapmamış, bu ihtiyacı geldiğinde Harem'in dışına çıkmış ve orada ihtiyacını gidermiştir.”²³⁹⁴

Ebu'l-Hasan el-Buşencî (öl. 348 / 959) : Künyesinden de anlaşıldığı gibi Buşenc'te doğan bu zat, Ebû Osman Hirî, İbn Atâ, Tâhir el-Makdisî, Ebû Amr ed-Dımeşkî gibi kimselerden istifade etmiştir. İlim yönünden mücehhez olunca memleketine geri dönmüş, ancak burada fazla kalmamış ve Nişabur'a gelmiştir. Nişabur'da bir hankah inşa ettirip, vefat edinceye kadar öğrenci yetiştirmekle meşgul olmuştur.²³⁹⁵ Melâmetiyye anlayışının önemli temsilcilerinden biri olarak kabul edilen Ebu'l-Hasan el-Buşencî, Tasavvuf'un yanında Kelam ve Fıkıh konularında da üstat sayılmaktadır.²³⁹⁶

Bündâr (öl. 353 / 964) : Aslen Nişabur'lu olmayan fakat burasını kendisine memleket olarak seçen Ebu'l-Hüseyin Ali b. Bündâr b. Hüseyin Şirâzî, Melâmetî görüşünün temsilcilerindendir. Kaynaklar onun Errecân'da vefat ettiğini yazmaktadırlar.²³⁹⁷

Abdullah er-Râzî (öl. 353 / 964) : Nişabur'da doğan ve yetişen Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed er-Râzî, Tasavvuf alanında Cüneyd, Ebû Osman Hirî, Ruveyym, Yusuf b. Hüseyin, Semnûn gibi şeyhlerin sohbetinde bulunmuş, onlardan

²³⁹³-Sülemî, *Tabakâtü's-Süfiyye*, s. 431 ; Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, X, s. 376.

²³⁹⁴-Kuşeyrî, s. 167.

²³⁹⁵-Sülemî, *Tabakâtü's-Süfiyye*, s. 458 ; Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, X, s. 379 ; Attar, s. 537 ; es-Sübkî, III, s. 344 ; Türer, “ Ebu'l-Hasan Büşencî ”, *DİA.*, X, s. 475.

²³⁹⁶-Sülemî, *Tabakâtü's-Süfiyye*, s. 458.

²³⁹⁷-Sülemî, *Tabakâtü's-Süfiyye*, s. 367 ; Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, X, s. 384.

ilham almış, ve kendisi de döneminin büyük sûfîleri arasında hak ettiği yeri almıştır.²³⁹⁸

İbn Nüceyd (öl. 366 / 976) : Nişabur'da yetişmiş ve Melâmetî anlayışını benimsemiş bir Tasavvuf erbâbıdır. Ebû Osman Hirî'nin müritlerinden en son vefat edeni olan Ebû Amr İsmail b. Nüceyd, Nişabur'dan Mekke'ye göçmüş ve burada vefat etmiştir.²³⁹⁹ Dedesi olması hasebiyle İbn Nüceyd'in Tasavvuf anlayışından Ebû Abdurrahman es-Sülemî kitabında sık sık bahsetmektedir. Kuşeyrî'nin anlattığına göre o, Tasavvuf'u şöyle tarif etmektedir: “ Emir ve nehiy altında sabretmek.”²⁴⁰⁰

Nasrâbâdî (öl. 367 / 977) : Ebu'l-Kasım İbrahim b. Muhammed Nasrâbâdî, sadece Tasavvuf ilminde değil başta Hadis olmak üzere birçok ilimde²⁴⁰¹ bulunduğu bölgenin en büyük alimlerden biri idi. Kendisine Horasan bölgesinin şeyhi ünvanı verilmiştir. ²⁴⁰² Şiblî, Mürtâiş gibi tasavvuf erbâbından feyz alan bu zat, ölümünden bir sene önce Nişabur'dan Mekke'ye göçmüş ve burada vefat etmiştir.²⁴⁰³ Nasrâbâdî Tasavvufu şu şekilde tanımlamaktadır : “ Tasavvuf'un aslı Kitap ve Sünnete dört elle sarılmak, hevâ-heves ve bidatlara tâbî olmamak, şeyhlere hürmet etmeye büyük değer vermek, Yaratandan ötürü yaratılanı mâruz görmek, vird ve zikre devam etmek, ruhsat ve te'villere göre hareket etmeyi terk etmek.”²⁴⁰⁴

Ebû Osman el-Mağribî (öl. 373 / 983) : Aslen Nişabur'lu olmamasına rağmen burasını kendisine mesken edinen²⁴⁰⁵ Ebû Osman Said b. Sellâm el-Mağribî, hem Tasavvuf ilminde hem de diğer ilimlerde önemli bir konumda idi.²⁴⁰⁶ Nişabur'da

2398-Sülemî, *Tabakâtü's-Süfiyye*, s. 454 ; Abdülhayy b. el-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zeheb*, III, s. 150 ; Kuşeyrî, s. 168-169.

2399-Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, X, s. 379 ; Sülemî, *Tabakâtü's-Süfiyye*, s. 458 ; Attar, s. 730.

2400-Kuşeyrî, s. 169.

2401-Sülemî, *Tabakâtü's-Süfiyye*, s. 484 ; ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 794 ; Abdülhayy b. el-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zeheb*, III, s. 58.

2402-Sülemî, *Tabakâtü's-Süfiyye*, s. 484 ; ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 794 ; Abdülhayy b. el-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zeheb*, III, s. 58.

2403-Sülemî, *Tabakâtü's-Süfiyye*, s. 484 ; ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 794 ; Abdülhayy b. el-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zeheb*, III, s. 58.

2404-Kuşeyrî, s. 173.

2405-Sülemî, *Tabakâtü's-Süfiyye*, s. 479 ; ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 780 ; Abdülhayy b. el-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zeheb*, III, s. 81.

2406-Sülemî, *Tabakâtü's-Süfiyye*, s. 479-480 ; ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 780 ; Abdülhayy b. el-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zeheb*, III, s. 81.

kalabalıktan uzak bir yaşam sürmeyi tercih eden ²⁴⁰⁷ Ebû Osman el-Mağribî, burada vefat etmiş ve Ebû Osman el-Hirî'nin kabrinin yanına gömülmüştür.²⁴⁰⁸ Onun Tasavvuf anlayışı şer'i hükümlere ve kulluğun gereklerine uymakla başlar, zor bir çile hayatı ile devam eder. İlahi tecellileri temâşa haliyle zirveye ulaşır.²⁴⁰⁹ Ebû Osman el-Hirî'nin bu alanda yazmış olduğu eserinin ismi Edebü's-Sulûk'tür.²⁴¹⁰

Ebû Ali Dekkâk (öl. 405-6 / 1015) : Kendisine mekan olarak Nişabur'u seçen Ebû Ali Dekkâk burada oluşturduğu vaaz ve sohbet meclislerinde halkın ilim ve irfan konularında aydınlanmasına çaba göstermiştir.²⁴¹¹ O, Tasavvuf alanında bilgi sahibi olmak ve bu alanda derinleşmek isteyen kimselere kuvvetli bir şer'i ilimler tahsili almalarını şart koşturmaktadır. Bu duruma en güzel örnek, daha sonra kızını vermek suretiyle kendisine damat olarak seçeceği Kuşeyrî'dir. O, Kuşeyrî'den önce iyi bir şer'i ilimler tahsili almasını daha sonra Tasavvufa yönelmesini istemiştir. Ebû Ali Dekkâk yaşamı boyunca pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Ama onun en fazla etkilediği ve adetâ ilham kaynağı olduğu kişi Kuşeyrî'dir. Damadı olması hasebiyle o, Ebû Ali Dekkâk'ın yanından hiç ayrılmamış, ona her zaman samimi bir hürmetle bağlı olmuştur. Kuşeyrî'nin bağlılığı o derecedir ki, öldüğü zaman cenazesi, hocasının mezarının yanına ve hocasının ayakları başına gelecek şekilde defnedilmiştir.²⁴¹²

Ebû Abdurrahman es-Sülemî (öl. 412 / 1021) : Nişabur'da faaliyet gösteren bir diğer önemli sûfî de Ebû Abdurrahman es-Sülemî'dir. İlk derslerini dedesi İbn Nüceyd'den alan es-Sülemî, Rey, Hemedan, Merv, Bağdat ve Hicaz gibi önemli merkezleri dolaşmış ve birçok alimden ilim tahsil etmiştir. Tahsilini tamamladıktan

²⁴⁰⁷- ez-Zehebî, *A' lâmi'n-Nübelâ*, XVI, s. 320.

²⁴⁰⁸-Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, IX, s. 113 ; ez-Zehebî , *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 780 ; Abdülhayy b. el-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zeheb*, III, s. 81.

²⁴⁰⁹-Sülemî, *Tabakâtü's-Süfîyye*, s. 481 ; Attar, s. 779.

²⁴¹⁰-Bilgin, " Ebû Osman el-Mağribî ", *DİA.*, X, s. 208-209.

²⁴¹¹-es-Sübkî, III, s. 145.

²⁴¹²-Kuşeyrî, s. 11-13.

sonra Nişabur'a tekrar dönmüş ve dedesinden kalan miras ile bir hankâh inşâ ettirmiş, ölene kadar burada hem talebe yetiştirmiş hem de eserler telif etmiştir.²⁴¹³ Yapmış olduğu tasavvufî sohbetlerle hem yöre halkının maneviyatını kuvvetlendirmiş, hem de kendisinden sonra birçok insana ilham kaynağı olmuştur. Kendisi bu alanda Tabakâtü's-Sûfiyye, Kitâbü'z-Zühd, Risâletü'l-Melâmetiyye, Fütüvve adlı eserleri kaleme almıştır.²⁴¹⁴ Onun en önemli öğrencisi Kuşeyrî'dir.²⁴¹⁵

D. MÜSBET İLİMLER VE BU ALANDA YETİŞEN ALİMLER

1. Astronomi ve Matematik İlimleri ve Bu Alanda Yetişen Alimler

İncelediğimiz dönem Nişabur'unda çalışma yapılan ilim dalları arasında Astronomi ve Matematik ilimleri de vardır. Bu iki dalda da alimler eserler ortaya koymuşlardır. Astronomi ve Matematik alimlerinden bazıları idarecilerin himmeti ve takdirini kazanarak onların hizmetine girmişler, böylece çalışmalarını daha rahat sürdürme imkanı bulmuşlardır. Bazıları da kendi imkanları ile hanelerinde faaliyetlerine devam etmişlerdir. Kaynaklarda tespit edebildiğimiz Astronomi ve Matematik alimleri şunlardır :

Ebu'l-Haccâc Yusuf b. Ahmed en-Nisaburî (öl. H. IV. Asır) : Hayatı hakkında çok fazla bilginin bulunmadığı bu şahsın Bulûğü'l-Tullâb İle'l-Hakâik fî ilmi'l-Hisâb isminde bir eseri vardır. Arapça olarak telif edilmiş olan bu eser üç makaleden oluşmaktadır. Bu eserin bir nüshasının Leyden'de mevcut olduğu rivayet edilmektedir.²⁴¹⁶

Ebû Cafer Muhammed el-Hâzin es-Sağânî (öl. 350-360 / 961-971 Yılları Arası)
: Merv yakınlarındaki Sağân Köyü'nden olan Ebû Cafer Muhammed b. el-Hüseyin

²⁴¹³-ez-Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, s. 247-255 ; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih – Coğrafya Yazıcılığı*, s. 86 ; Yazıcı, “ Sülemî ”, *MEB., İA.*, XI, s. 94-96.

²⁴¹⁴-ez-Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, s. 247-255 ; Yazıcı, “ Sülemî ”, *MEB., İA.*, XI, s. 96 ; Usta, s. 413-414.

²⁴¹⁵-Kuşeyrî, s. 13.

²⁴¹⁶-Ebu'l-Kasım Kurbânî, *Zindeginâme-i Riyâzidenân-ı Devrey-i İslâmî*, Tahran 1365 hş., s. 73-74 ; Usta, s. 450.

el-Hâzin el-Horasânî es-Sağani, Samanîlerin Horasan Valisi Ebû Ali b. Muhtâc'ın danışmanlığını yapmış olduğu için Nişabur'da ikamet etmiştir. Bu görevini sürdürürken 342 / 953-954 Yılı'nda tertip edilmiş olan Rey Seferi akabinde Büveyhîlerle yapılan barış görüşmelerinde Sâmanî heyetinin içerisinde yer almıştır. Ebû Cafer el-Hâzin es-Sağani'nin Nişabur'da ikamet etme müddeti, danışmanlığını yaptığı Ebû Ali b. Muhtâc'ın görevinden azledildiği için giriştiği isyan hareketinin başarısızlığa uğramasıyla sona ermiştir. Buradan Rey'e Büveyhîlere sığınmış ve Nişabur'dayken başlamış olduğu Astronomi ile ilgili çalışmalarına kurduğu rasathane ile devam etmiştir. Bir müddet sonra Buhara'ya gitmiş sonra tekrar ömrünün sonuna kadar yaşayacağı yer olan Rey'e dönmüş ve vefatına kadar ilmi faaliyetlere devam etmiştir.²⁴¹⁷ Döneminin önemli bir Matematik ve Astronomi alimi olarak kabul edilen Ebû Cafer el-Hâzin es-Sağani'nin telif etmiş olduğu eserlerin sayısı yirmiye yaklaşmaktadır.²⁴¹⁸ Bunlardan bazıları şunlardır: Zicü'l-Safâ'ih, Tefsîru Sadri'l-Makâleti'l-'Aşre min Kitâbi Öklidis, Risâle fi'l-Müsellesâtî'l-Kâ'imeti'l-Zevâyâ ve'l-Müntekâtî'l-Adlâ', Tefsîru'l-Macistî, Kitâbü'l-Eb'âd ve'l-Ecrâm.²⁴¹⁹

Ebu'l-Vefâ el-Bûzcânî (öl. 388 / 998) : Nişabur'a bağlı Bûzcân Kasabası'nda doğan Ebu'l-Vefâ Muhammed b. Muhammed b. Yahya el-Bûzcânî, Matematik alanındaki ilk bilgilerini yakın akrabalarından öğrenmiştir. Bunlar, amcası Ebû Amr el-Muğâzilî ve dayısı Ebû Abdullah Muhammed b. Anbese'dir.²⁴²⁰ Temel bilgileri aldıktan sonra onun ikinci durağı Bağdat olmuştur. Buradaki tahsil hayatının

2417-Kurbânî, s. 63 ; Samsö, " al-Khazin ", *The Encyclopaedia of Islam Supplement*, IV, s. 1182-1183 ; İhsan Fazlıoğlu, " Hâzin Ebu Cafer ", *DİA.*, XVII, s. 126-128 ; Usta, s. 451.

2418-Kehhâle, IX, s. 239 ; Fuat Sezgin, *GAS.*, V, Leiden, 1967, s. 298-299 ; VI, s. 190 ; Kurbânî, s. 64-67; Fazlıoğlu, " Hâzin Ebu Cafer ", *DİA.*, XVII, s. 127.

2419-Sezgin, *GAS.*, V, s. 299 ; Kurbânî, s. 64-67; Fazlıoğlu, " Hâzin Ebu Cafer ", *DİA.*, XVII, s. 128 ; Yavuz Aksoy, *Bilimler Tarihi ve Felsefesi*, İstanbul 1994, s. 93-96, 112-114.

2420-İbnü'n-Nedîm, s. 341 ; İbn Hallikân, V, s. 167-168 ; Cengiz Aydın, " Ebu'l-Vefâ el-Bûzcânî ", *DİA.*, X, s. 348.

bitiminde yine aynı şehirde Matematik dersleri vermeye başlamıştır. Ebu'l-Vefâ el-Bûzcânî Astronomi ile de uğraşmıştır. Çalışmalarını Büveyhîlerin iktidarları döneminde gerçekleştirmiştir. O, Birûnî, Ebû Ali el-Hubûbî gibi alimlerle temas içerisinde olarak onların deneyimlerinden faydalanmıştır.²⁴²¹

Matematik ilminde geometri ve trigonometri alanlarında önemli bir konumda olan Ebu'l-Vefâ el-Bûzcânî²⁴²², halk arasında mühendis ve hâsib lakaplarıyla tanınmaktaydı.²⁴²³ Öte yandan onun astronomi çalışmalarında ortaya koymuş olduğu parametreler ondan sonra da asırlar boyu kullanılmıştır.²⁴²⁴ Çalışmalarını sürdürdüğü Bağdat'ta vefat eden Ebu'l-Vefâ el-Bûzcânî'nin önemli eserleri: ez-Zîcû's-Şâmil, Kitâb Fîmâ Yehtâcu İleyhi'l-Küttâb ve'l- 'Ummâl min 'İlmi'l-Hisâb, Kitâb Fîmâ Yehtâcu İleyhi's-Sâni' min A'mâli'l-Hendese, el-Mecistî, Risâle fî Terkîbi 'Adedi'l-Vefk fî'l-Murabba'ât'dır.²⁴²⁵

el-Cevherî (öl. 394 / 1002-1003) : Hayatı ve Arap kültürü ve dili üzerine yapmış olduğu çalışmalar hakkında Nişabur'da dil ve lugat ilmi bölümünde bilgi verdiğimiz Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, Fizik, Tabî Bilimler ve Matematik alanlarında da çalışmalar yapan bir kimsedir. Nişabur'da imamlığını yaptığı Büyük Cami'nin damına çıkarak büyük kuşların kanat çırpmadan süzülerek uçmalarını izleyen ve kendince hesaplar yapıp şemalar çizen Cevherî'nin en büyük hayâli büyük kanatlar takıp havada kuşlar gibi süzülmeği. Kimi kaynaklar onun bu durumunun aklî dengesini kaybetmesinden ileri geldiğini söylemektedirler.²⁴²⁶ el-Cevherî 394 / 1002-1003 Yılı'nda Büyük Cami'nin damına çıkıp vücudunun iki yanına yapmış

2421-İbnü'n-Nedîm, s. 341 ; İbn Hallikân, V, s. 167-168 ; Aydın, " Ebu'l-Vefâ el-Bûzcânî ", *DİA.*, X, s. 348.

2422-İbn Hallikân, V, s. 168.

2423-İbnü'n-Nedîm, s. 341 ; İbn Hallikân, V, s. 167-168 ; Aydın, " Ebu'l-Vefâ el-Bûzcânî ", *DİA.*, X, s. 348.

2424-Aydın, " Ebu'l-Vefâ el-Bûzcânî ", *DİA.*, X, s. 348.

2425-İbnü'n-Nedîm, s. 341 ; Sezgin, *GAS.*, V, s. 323-325 ; VI, s. 223-224 ; Aydın, " Ebu'l-Vefâ el-Bûzcânî ", *DİA.*, X, s. 349.

2426-Se'âlibi, *Yetimetü'd-Dehr.*, IV, s. 468-469 ; ez-Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ.*, XVII, s. 80-82 ; Sezgin, *GAS.*, VIII, s. 215-224 ; Hulusi Kılıç, " Cevherî İsmail b. Hammad ", *DİA.*, VII, 459.

olduğu iki büyük kanatı bağlayarak ve toplanan ahâliye: “ Bu dünyada benden başka kimsenin yapmadığı bir şey yaptım. Ahiret için de kimsenin yapmadığı bir iş yapacağım”²⁴²⁷ diyerek kendisini boşluğa bırakmış, kanatların kendisini taşımamasından dolayı şiddetle yere çarpmış ve vefat etmiştir.²⁴²⁸

2. Kimya İlmi ve Kimya Alimleri

Câbir b. Hayyân (öl. 200 / 815) : Hayatı hakkında kaynakların çok değişik bilgiler verdiği²⁴²⁹ Ebû Musa Câbir b. Hayyân b. Abdullah el-Kûfî, babasının Horasan bölgesinde bulunduğu sırada Tus'ta doğmuş olabileceği kabul edilmektedir.²⁴³⁰ Zîrâ babası Abbâsî propadandacısı olarak burada bulunmaktaydı.²⁴³¹ Künyesindeki Kûfî ifadesi hayatının büyük bir kısmını Kûfe'de geçirdiğinden dolayı kendisine verilmiş olabilir. Kûfe'de Cafer es-Sâdık ile tanışmış ve onun ilminden yararlanmıştır. Bu şehir'de Kimya çalışmalarına devam etmiş olan Câbir b. Hayyân daha sonra Bağdat'a giderek Bermekîlerin himâyesinde çalışmalarına devam etmiştir. Bu ailenin gözden düşmesi üzerine tekrar Kûfe'ye dönmüş, Memun dönemine kadar gizlilik içerisinde çalışmalarına devam etmiştir. Tus'ta doksan yaşından fazla olduğu halde öldüğü, öldüğü zaman yastığının altında bulunan Kitâbu'r-Rahme nüshasına düşülmüş bir kayıttan anlaşılmaktadır.²⁴³² Cafer es-Sâdık ile olan ilişkisinden ve onun talebesi olmasından dolayı Şîîler nezdinde çok önemli bir konumda

2427-Se'âlibî, *Yetimetü'd-Dehr*, IV, s. 468-469 ; ez-Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, s. 80-82 ; Sezgin, *GAS.*, VIII, s. 215-224 ; Kılıç, “ Cevherî İsmail b. Hammad ”, *DİA.*, VII, 459.

2428-Se'âlibî, *Yetimetü'd-Dehr*, IV, s. 468-469 ; ez-Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, s. 80-82 ; Sezgin, *GAS.*, VIII, s. 215-224 ; Kılıç, “ Cevherî İsmail b. Hammad ”, *DİA.*, VII, 459.

2429-Câbir b. Hayyân hakkındaki değişik rivayetler şu başlıklar altına alınabilir: a) Câbir'in künyesi hakkında İbnü'n-Nedîm, Ebû Abdullah olarak bilgi verirken (İbnü'n-Nedîm, s.498), Câbir'in kendisi ise Ebû Musa künyesini kullanır. (Câbir b. Hayyân, *Muhtârü Resâilü Câbir b.Hayyân*, nşr. P. Kraus, Kahire 1354, s. 307) b) Kimi kaynaklar Cabir'in çalışmalarını gizli sürdürüp, halkın gözü önünde olmaktan kaçındığı için sûfî olduğundan (İbnü'n-Nedîm, s. 498-499), kimileri de onun bâtın ilmine vâkıf olduğu ve onunla ilgilendiğinden bahsetmektedir. (Kadı Said, *Tabakâtü'l-Ümem*, Kahire, trz., s. 70.) c) İbnü'n-Nedîm, bazı alimlerin Câbir'in hiç yaşamamış, efsânevî bir kişilik olduğunu iddia ettiklerini söylemektedir. (İbnü'n-Nedîm, s. 499.)

2430-Sezgin, *GAS.*, IV, s. 133.

2431-Sezgin, *GAS.*, IV, s. 133.

2432-Sezgin, *GAS.*, IV, s. 134.

bulunmaktaydı.²⁴³³ Câbir b. Hayyân'ın çok değer verdiği diğer bir kimse de Bermekî ailesinden vezir Cafer b. Yahya idi.²⁴³⁴ Öte yandan Harbî el-Himyerî, rahip Marianus, Üzü'nü'l-Himâr el-Mantıkî²⁴³⁵ lakabında olan bir kimse de onun hocalarındandır. Câbir b. Hayyân Kimya'yı sistemli, deneysel bir bilim haline getirmiş dolayısıyla modern Kimya'nın kurucuları arasında gösterilmiştir.²⁴³⁶ Onun bu alanda kullandığı metod Ebû Bekir er-Râzî ve İbn Sinâ gibi filozof ve bilginleri etkilemiştir. Onun bu yönü Batılı alimler tarafından da dile getirilmiş ve üstatların üstadı payesi verilmiştir.²⁴³⁷ Câbir b. Hayyân Kimya' nın yanında Tıp, Astronomi, Matematik, Felsefe gibi alanlarda da çalışmalar yapmıştır. İbnü'n-Nedîm onun üç yüz Felsefe, üç yüz Mekanik, beş yüz Tıp kitabı ve sanatlar ve savaş araçları üzerine bin üç yüz risâle kaleme aldığından bahsetmektedir.²⁴³⁸ Bu mübâlağalı rakamlar içerisinde yüz on iki kitabın Simya alanına, yetmiş kitabın Kimya alanında Câbir'in yapmış olduğu deneylere, yüz kırkdört kitabın da Tabiat Felsefesi, Kimya ve esrarlı ilimler hakkındaki düşüncelerine ayrıldığı belirtilmektedir.²⁴³⁹

E. SOSYAL İLİMLER VE BU ALANLARDA YETİŞEN ALİMLER

1. Felsefe İlmi ve Felsefe Alimleri :

İslam fetihleri sonucunda karşılaşılan farklı inanç ve kültürlerin çeşitliliği ve çekiciliği Müslümanları etkilemiş ve onlarda Eski Yunan, Hint, İran inanç ve kültürlerine karşı bir merak uyandırmıştır. Bu merak farklı kültürlerin belli başlı yapıtlarını Arapça'ya tercüme etme faaliyetini beraberinde getirmiştir. Bu tercüme

2433-Mahmut Kaya, "Câbir b. Hayyân", *DİA.*, VI, s. 534.

2434-İbnü'n-Nedîm, s. 499.

2435-Kaya, "Câbir b. Hayyân", *DİA.*, VI, s. 534.

2436-Sezgin, *GAS.*, IV, s. 244.

2437-Celal Saraç, "Câbir İbn Hayyân Üzerine", *İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü Dergisi*, I, İstanbul 1963, s. 6.

2438-İbnü'n-Nedîm, s. 500-503.

2439-Kaya, "Câbir b. Hayyân", *DİA.*, VI, s. 537.

faaliyetleri Abbâsîlerin ilk asrı içinde en verimli dönemini yaşamış²⁴⁴⁰, Müslümanlar bu eserleri okuyup tahlil etme gayreti içine girmişlerdir. Yapılan tahliller sonucunda Felsefe, Tıp, Matematik, Mantık, Astronomi gibi ilim dallarında kendilerine yabancı olan kültürlerin bilgi birikimlerini öğrenmişler, bunları kendi bilgileri ile birleştirmişler ve bu ilim dallarında önemli mevkîler elde etmişlerdir. Bu bağlamda, Felsefe alanında yeni görüş ve düşünce sistemleri incelenip yorumlandıktan sonra İslâmî ilimlerde iman esaslarını inceleyen ve yorumlayan bilim dalı olan Kelam'ın verileri ışığında tekrar değerlendirilmiş, bunun yanında din ile sınırlanmayan Felsefe'nin belli başlı konularında da yeni fikirler geliştirilmiştir. Bu düşünce ve fikirlerle meşgul olan kimseler Kelam ilminin inceleme alanı dışında da faaliyet gösterdikleri için Mütakellimûn veya Ehlü'l-Kelam olarak nitelenmekten ziyâde felâsife (filozoflar) veya Hukemâ ismi ile tavsif edilmişlerdir.²⁴⁴¹

Hukemâ tâbir edilen kimselerin kendilerine özel görüşler ile faaliyet sahasına çıkmalarının Sâ mânîlerden hemen önce ve onların dönemlerinde olduğunu müşâhede etmekteyiz. Nitekim Farabî ve İbn Sinâ gibi filozoflar bu dönemde yaşamışlardır.

Sâ mânîler döneminde Horasan eyâletinin merkezi durumunda olan Nişabur'un da özellikle Sâ mânî vâ lilerinin himâyeleri altına girmiş, sayıları çok fazla olmayan filozoflara ev sahipliği yaptığını görmekteyiz. Bu filozoflar şunlardır: **Ebu'l-Hasan Âmirî (öl. 381 / 992)** : Hicrî IV. Asr'ın başlarında Nişabur'da doğduğu tahmin edilen²⁴⁴² Ebu'l-Hasan Muhammed b. Yusuf el-Âmirî, İslam fetihlerinden sonra Horasan ve Mâverâünnehir Bölgeleri'ne gelen Benî Âmir kabilesine mensup bir aileden gelmektedir. Âmirî'nin babası Buhara kadılığı yapmış olan bir kimseydi. Ebû Zer Yusuf isimli bu kimsenin isminin Nişabur'daki bir

2440-Bozkurt, *Mutezilenin Altın Çağı – Memun Dönemi*, s. 115-123.

2441-Mahmud Kaya – Harun Anay, “ Felsefe ”, *DİA.*, XII, s. 311-330.

2442-Mahmut Kaya, “ Amirî, Ebu'l-Hasan ”, *DİA.*, III, s. 68.

mahalleye Sikketü Ebî Zer şeklinde verilmiştir.²⁴⁴³ İlk tahsil hayatına Nişabur'da başlayan Âmirî, daha sonra kendisini genç yaşta önemli bir filozof konumuna getirecek olan Belhî'den ilim öğrenmeye başlamıştır. Meşşâî Ekolü'nün başlıca alimlerinden biri olan Belhî'nin vermiş olduğu eğitim ile belli bir seviyeye gelmiş olan ve Nişabur'lu filozof ünvanını alan Âmirî, Rey, Bağdat, Belh, Buhara gibi ilim merkezlerini ziyaret ederek ilim seviyesini yükseltmiştir.²⁴⁴⁴ Gitmiş olduğu her bölgede ilim tahsiline devam ederken kendisindeki ilim seviyesiyle de çevresindekileri etkilemeyi başarmıştır. Bağdat'ta Büveyhî veziri Ebu'l-Fadl b. Amid'in huzurunda Âmirî'nin nasıl bir performans sergilemiş olduğunu İbn Miskeveyh kitabında yazmaktadır.²⁴⁴⁵ Âmirî'nin en fazla destek görmüş olduğu iktidar Sâ mânî İktidarı'dır. Buhara onun en fazla kaldığı ve eserler telif etmiş olduğu şehirdir. O, burada yazmış olduğu eserlerin bir çoğunu Sâ mânî idârecilerine armağan etmiştir. Uzun ve bereketli bir yaşam sürmüş olan Âmirî Nişabur'da vefat etmiştir.²⁴⁴⁶ Yaşadığı dönemde Horasan ve Mâverâünnehir Bölgelerinin en ünlü filozofu ünvanına sahip olan Âmirî maalsef Farabî ve İbn Sinâ'nın gördüğü ilgi ve itibarı görmemiştir.²⁴⁴⁷ Otuza yakın eser telif etmiş olduğu bilinen Âmirî'nin bu eserlerinden hepsi ne yazık ki ilim dünyasına kazandırılmamıştır. Başlıca eserleri şunlardır: el-İ'lâm bi Menâkıbî'l-İslâm, el-Emed 'ale'l-Ebed, es-Sa'âde ve'l-İs'âd, el-Fusûl fi'l-Me'âlimi'l-İlâhiyye, et-Takrîr li Evcühi't-Takdîr, İnkâzü'l-Beşer mine'l-Cebrî ve'l-Kader, el-Ebsâr ve'l-Mübsâr, Şerhu'l-Makûlât, en-Nüsükü'l- Aklî ve't-

2443-Nâci Ma'rûf, 'Urûbetü'l-'Ulemâ'il-Mensûbîn İle'l-Büldânî'l-'Acemiyye fi'l-Meşrûki'l-İslâmî, Bağdat 1974, I, s. 349.

2444-Kaya, s. 69.

2445-İbn Miskeveyh, II, s. 277.

2446-Yâkut el-Hamevî, Mu'cemu'l-Büldân, II, s. 374.

2447-Kaya, s. 69-70.

Tasavvufü'l-Millî, Ecvibetü'l-Mesâil elletî Sü'ile 'anhâ bi'n-Nisabûr, Kitâbu'n-Nevâ
2448

en-Nâtîlî (öl. H. IV. Asr'ın sonu) : Horasan Valisi Ebu'l-Hasan es-Simcûrî'nin takdir ve himâyesini kazanmış olan Ebû Abdullah el-Hüseyin b. İbrahim b. el-Hasan et-Taberîen-Nâtîlî, Nişabur'da ilmî çalışmalar yapmış bir filozoftur. Nişabur'a gelmeden önce Buhara'da da bir müddet yaşamış, aralarında İbn Sinâ'nın da bulunduğu pek çok öğrenciye Felsefe, Mantık, Matematik gibi dersler vermiştir. Horasan Valisi Ebu'l-Hasan es-Simcûrî için Dioskarides'in Kitabı'l-Hasâyis diye tercüme edilmiş olan eserini yeniden tercüme etmiştir.²⁴⁴⁹

Firdevsî (öl. 411 / 1020) : Kendisi müstakil olarak filozoflar içerisinde zikredilmese ve Felsefe ile ilgili çalışma yapmasa bile gerek Şehnâme'yi yazarken kullandığı üslubu ve eserini Avesta'dan, Huday-nâme'den aldığı bilgilerle, eski İran halkının rivâyetleriyle desteklemesi, bunlara kendince yorumlar getirmesi gerekse kitabında yazdıklarını Gazneli Mahmud'un huzurunda korkusuzca tartışıp savunması Firdevsî'nin, edebî kimliğinin yanında önemli bir düşünür de olduğunu göstermektedir.²⁴⁵⁰ Ondan sonra gelen alimlerin Firdevsî'yi eski İran geleneklerinin ortaya çıkmasında bir mihenk taşı olarak görmeleri ve birçok İranlı düşünür ve ilim adamını etkilediğini kabul etmeleri²⁴⁵¹ görüşümüzün doğruluğunu ispatlamaktadır.

İbn Hindû (öl. 423 / 1032) : Arap asıllı olan Kum şehrinde doğduğu rivayet edilen Ebu'l-Ferec Ali b. el-Hüseyin b. el-Hasan b. Ahmed b. el-Hasan b. el-Hasan b. Hindû, çocuk yaşta ailesiyle birlikte Rey'e göç etmiştir. Ondokuz yaşına kadar ilim tahsil ettikten sonra Adudüddeve'nin Divan Katipliği'ne getirilmiştir. Daha sonra

2448-Kaya, s. 71-72.

2449-Ebu'l-Hasan Ali b. Zeyd el-Beyhâkî, *Târîhu Hukemâi 'l-İslâm*, nşr. Muhammed Kürd Ali, Dimaşk 1946, s. 37-38 ; Usta, s. 437.

2450-Clement Huart – Henry Masse, “ Firdawsî ”, *The Encyclopaedia of Islam Supplement*, II, s. 918-920 ; Mehmet Kanar, “ Firdevsî ”, *DİA.*, XIII, s. 125-127.

2451-Devletşah, s. 44 ; Grayeli, s. 16-18.

Errecân valisinin katipliğine getirilmiştir. Buradan 373 / 983 Yılı'nda tekrar Rey'e dönmüş, Fahrüddeve'nin Rey'de idareyi almasıyla işinden alınmıştır. Bir anda işini ve mevkîni kaybeden İbn Hindû Nişabur'a gelmiştir. Burada iki buçuk yıl dönemin en büyük filozoflarından Ebu'l-Hasan el-Âmirî'den Felsefe ve Mantık okumuştur. Devrinin önemli filozoflarından olmasını sağlayan Nişabur'a Gaznelî hâkimiyeti zamanında 403 / 1012 Yılı'nda bir daha gelen İbn Hindû bu defa da bir sene sonra Kazvin'e gitmiştir. Hayatı oldukça hareketli geçen bu çok yönlü zat, Esterâbâd'da vefat etmiştir. Nişabur'un ilmî ve kültürel atmosferini teneffüs etmiş olan İbn Hindû'nun eserlerinden bazıları şunlardır: el-Kelimü'r-Rûhâniyye mine'l-Hikemi'l-Yunâniyye, el-Makâletü'l-Müşevvikafi'l-Medhal ilâ 'İlmi'l-Felsefe, Makâle fî Vasfî'l Me'âdi'l-Felsefî 'alâ Sebîli't-Takrîb ve't-Tefhîm.²⁴⁵²

2. Tarih İlmi ve Tarihçiler :

Tarih, gerek Nişabur'da doğup başka beldeleri mesken edinen gerek başka beldelerden gelerek Nişabur'da geçici veya dâimî surette ikâmet eden gerekse doğma büyüme bu şehirli olan alimlerin ilgi duydukları ve eserler telif ettikleri bir ilim dalı olmuştur. Tarih ilmi ile uğraşan ilim adamları şunlardır:

Veki' b. el-Cerrâh (öl. 197 / 812) : Nişabur asıllı olan ve Kûfe'de doğup yetişen meşhur Hadis alimi Veki' b. el-Cerrah'ta Tarih alanında çalışma yapmıştır. Onun bu konuda telif etmiş olduğu eserinin ismi Kitâbu'l-Ma'rifeti ve't-Târîh'tir.²⁴⁵³

Müslim (öl. 261 / 875) : Ünlü Hadis alimi Müslim b. Haccâc en-Nisaburî'nin ilgi duyduğu ve çalışma yaptığı alanlardan birisi de Tarih'tir. Bu ilim dalında onun telif etmiş olduğu eserinin adı Kitabu't-Târîh'tir.²⁴⁵⁴ O, ayrıca içerisinde incelemiş olduğu kişilerin hayat hikayelerinin bulunduğu dolayısıyla bu yönleri ile Tarih ilminin de

²⁴⁵²-Şahbân Halîfât, " İbn Hindû ", *DİA.*, XX, s. 67-70.

²⁴⁵³-Kehhâle, XIII, s. 166 ; İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hedîyyetü'l-Arifîn*, II, s. 500 ; Ziriklî, IX, s. 135.

²⁴⁵⁴-İbnü'n-Nedim, s. 322 ; İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hedîyyetü'l-Arifîn*, II, s. 432.

konusuna giren Kitâbu Evlâdi's-Sahâbe²⁴⁵⁵, Kitâbu Tabakâti't-Tâbiîn²⁴⁵⁶, Kitâbu'l-Muhadramîn²⁴⁵⁷ gibi eserlerde kaleme almıştır.

Osman ed-Dârimî (öl. 282 / 893) : Tarih, Nişabur'da uzun süre ikamet eden ve ilmi faaliyetler yapan Osman b. Said b Halid ed-Dârimî'nin çalışma yaptığı alanlardan birisidir. et-Târîh adlı eser onun bu alanda kaleme aldığı çalışmasıdır.²⁴⁵⁸

Abdullah el-Belhî (öl. 295 / 908) : Hayatının son dönemlerinde Nişabur'a gelip bir süre ikamet etmiş olan²⁴⁵⁹ Abdullah el-Belhî o dönemde önemli müverrihlerden biridir. Onun bu alandaki eserinin ismi Kitâbu't-Târîh'tir.²⁴⁶⁰

el-Kabbânî (öl. 289 / 902) : Tarih ilmine gönül veren ve bu alanda çalışmalar yapan bir başka alim el-Hüseyin b. Muhammed b. Ziyâd el-'Abdî el-Kabbânî en-Nisaburî'dir.²⁴⁶¹ Onun bu alanda et-Târîh'tir.²⁴⁶²

Ebu'l-Hasan Abdurrahman en-Nisaburî (öl. H. III. Asr'ın son yarısı) : İncelediğimiz dönemde, Nişabur'da yetişen, Tarih ilmini kendisine uğraşı alanı olarak seçen ve bu alanda eser veren bir diğer şahıs Ebu'l-Hasan Abdurrahman b. Muhammed en-Nisaburî'dir. Bu şahsın Tarih alanında yapmış olduğu çalışmasının adı İlimlerin Hazinesi'dir. Ebu'l-Hasan Abdurrahman b. Muhammed en-Nisaburî, eserinin bir bölümünde Buhara'nın eski tarihine ait bilgiler vermektedir.²⁴⁶³

es-Sellâmî (öl. H. IV. Asr'ın ilk yarısı) : Sâ mânîler Dönemi Nişabur'unda faaliyet gösteren Tarihçilerden birisi Ebu'l-Hüseyin Ali b. Ahmed el-Beyhakî en-Nisaburî es-Sellâmî'dir. Künyesinden de anlaşılacağı gibi Beyhak'ta dünyaya gelen es-

2455-ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 590 ; İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-Arifin*, II, s. 432.

2456-ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 590 ; İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-Arifin*, II, s. 432.

2457-ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 590 ; İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-Arifin*, II, s. 432.

2458-el-Kazvinî, *Kitâbu'l-İrşâd fî Ma'rifeti Ulemâi'l-Hadîs*, s. 178b.

2459-Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, X, s. 93 ; ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 690.

2460-Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, X, s. 94 ; ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 690 ; İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-Arifin*, I, s. 442.

2461-Kehhâle, IV, s. 51.

2462-Kehhâle, IV, s. 51 ; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, s. 368 ; ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 681.

2463-Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 16.

Sellâmî'nin hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Onun, Horasan Valisi Ebû Bekir b. Muhtâc ve oğlu Ebû Ali'nin katipliğini yapmış olduğu rivâyet edilmektedir.²⁴⁶⁴ Tarih ilminde çok önemli bir konumda olan es-Sellâmî, gerek metodu gerekse bırakmış olduğu eseriyle kendisinde sonra gelen Gerdizî, İbnü'l-Esîr, es-Sem'ânî, Cüveynî gibi alimleri etkilemiştir.²⁴⁶⁵ Onun yazmış olduğu eserin adı Kitabu Ahbârî Vulâtî Horasan'dır. İsminden de anlaşıldığı gibi Horasan'da faaliyet göstermiş olan sülâlelerden, buradaki valilerden bahseden bu kitabın bir diğer bahsettiği konu da yazarın yaşadığı döneme kadar ki Sâ mânî Tarihi'dir.²⁴⁶⁶ Arapça olarak kaleme alınmış olan bu eserin bir takım eksik yönlerini araştırmacılar tespit etmişlerdir. Bu eksikliklerden en bâriz olanı, kimi bölümlerinde objektif değerlendirmelerin yapılmadığına yöneliktir. Başka bir eksikliği de yazarın hayat hikayelerini anlattığı hükümdar veya valilerin bir takım olumsuz yönlerini gizleyip, onları koruma gayreti içinde bir üslup kullanmasıdır.²⁴⁶⁷ Es-Sellâmî'nin günümüze ulaşmayan bu eserinden başka Târîh-i Horasan isimli bir eserin daha olduğu rivâyet edilmektedir.²⁴⁶⁸

el-Hâkim en-Nisaburî (öl. 405 / 1014) : Uzmanlık alanı Hadis olan el-Hâkim Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Beyyî' en-Nisaburî, Tarih alanında da çalışmalar yapmıştır. Onun Nişabur ne ona bağlı yerlerdeki ulemânın hayat hikayelerinden bahseden kimi kaynaklara göre sekiz kimisine göre on iki ciltten oluşan *Târîh-i Nîşâbûr* adlı bir eseri vardır.²⁴⁶⁹ Eserin muhtevâsının önemini ve üslûbunun güzelliğini Kâtib Çelebi : “Gözlerim bundan daha mükemmel bir Tarih

2464-es-Se'âlibî, IV, s. 108.

2465-Usta, s. 416.

2466-Muhammed Nizameddin, *Introduction to the Jawami'u'l-Hikayat ve Lewami'u'r-Riwayat of Sadidu'd-din Muhammad al-Awfi*, London 1929, s. 44-46 ; Bosworth, “ Arabic, Persian and Turkish Historiography in the Eastern Iranian World ”, *History of the Civilization of the Central Asia*, ed. C. E. Bosworth – M. S. Asimov, IV, Paris 2000, s. 143.

2467-Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 11-12.

2468-Sezgin, *GAS.*, I, s. 352 ; Usta, 417.

2469-İbn Funduk el-Beyhâkî, s. 21 ; es-Sübkî, IV, s. 163 ; Zirikli, VI, s. 227 ; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 17.

kitabı görmemiştir.”²⁴⁷⁰ Diyerek ifade etmiştir. Barthold eser hakkında bilgi verirken Sem‘ânî’nin, Simcûrîler ve Sâ mânîler arasındaki anlaşmazlıklarını, Simcûrîlerin Sâ mânîlere karşı açıktan cephe almalarını ve bu muhalefetlerinde Nişabur’daki ulemâyı da yanlarına çekmelerini anlatan rivâyetleri *Târîh-i Nîşâbûr*’dan aldığını ve el-Hakim’in bu eserinin Gerdizî, Avfî, Hamdullah Kazvinî gibi alimlerin eserlerine kaynaklık ettiğini söylemektedir.²⁴⁷¹ Günümüze ulaşamayan bu esere Abdülgâfir b. İsmail el-Fârisî’nin 518 / 1124 ‘de H. IV Yüzyıl’ın sonu ile V. Yüzyıl’ın içindeki kişilerin biyografilerinin bulunduğu *es-Siyâk* isminde bir zeyl yazmış olduğu zikredilmektedir.²⁴⁷² Abdülgâfir’in bu eseri günümüze ulaşmış ancak basılmamıştır. Onun yerine İbrahim b. Muhammed es-Sarîfinî’nin (641 / 1243) *el-Müntehâb* isimli Abdülgâfir’in eserinden yapmış olduğu muhtasarı basılmıştır.²⁴⁷³ Ayrıca Zehebî’nin *Târîh-i Nîşâbûr*’dan tertiplemiş olduğu muhtasarına ise henüz rastlanılamamıştır. El-Hakim en-Nisaburî’nin yazmış olduğu *Târîh-i Nîşâbûr*’un günümüzde en çok başvurulan ve kullanılan iki önemli muhtasarı ve hülâsası ise şunlardır: en-Nisaburî, Ebu Abdullah el-Hâkim, *Târîh-i Nîşâbûr*, telhis. Ahmed b. Muhammed b. Hasan b. Ahmed Ma‘ruf, Tahran, trz. ve Hakim en-Nisaburî, *Târîh-i Nîşâbûr*, thk: Richard N. Frye, Mouton, 1965.

es-Sa‘lebî (öl. 427 / 1036) : Özellikle Tefsir alanında önemli bir alim olan es-Sa‘lebî’nin eser telif etmiş olduğu alanlardan biri de Tarihtir. Onun Peygamberlerin kıssalarına yer vermiş olduğu eserinin ismi ‘Arâisü’l-Mecâlis’ tir.²⁴⁷⁴

el-Utbî (öl. 431 / 1040) : Nişabur’da ikamet etmiş ve Sâ mânîlerin Horasan Valisi Ebû Ali es-Simcûrî’nin katipliğini yapmış olan Ebû Nasr Muhammed b.

2470-Katip çelebi, *Keşfü’z-Zünûn*, nşr. Şerafettin Yaltıkaya – Kilisli Rifat Bilge, İstanbul 1941, I, s. 38, vd.

2471-Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 18.

2472-es-Sübki, VII, s. 172.

2473-İbrahim b. Muhammed es-Sarîfinî, *el-Müntehâb mine’s-Siyâk*, nşr. M. Kazım Mahmudî, Kum 1403 / 1982 ; Uslu, s. 9.

2474-Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi, es-Sa‘lebî (ö. 427 / 1036) Tefsirinde Mukâtil b. Süleymân (ö. 150 / 767) Rivâyetleri*, s. 16.

Abdülcabbar el-Utbî, ne kadar Gazneliler Dönemi tarihçileri arasında gösterilse de Sâ mânîler Dönemi için de önemli biridir. O, 350 / 961 Yılı'nda Rey şehrinde doğmuş, büyüüp eğitimini tamamladıktan sonra Nişabur'a dayısının yanına gitmiştir. Dayısının vefatının ardından yukarıda da zikredildiği gibi Ebû Ali es-Simcûrî'nin katipliğine getirilmiştir. M. 996 Senesi'nde Gazne hâkimi Sebüktegin'in hizmetine girmiş ve vefatına kadar Gazneliler hesabına çalışmıştır.²⁴⁷⁵ el-Utbî *Târîh-i Yemînî* adını vermiş olduğu eserinde Sâ mânî tarihi hakkında önemli bilgiler vermektedir. Eserini Arapça kaleme almış ve Gazneli Veziri Ahmed b. Hasan el-Meymendî'ye sunmuş olan el-Utbî, çok ağdalı ve edebi bir üslup kullanmıştır. Gazneli tarihi için önemli bir kaynak hüviyetinde olan bu eser Karahanlılar hakkında da bilgiler vermektedir. 1286 Yılı'nda Mısır'da el-Menînî'nin bu esere yapmış olduğu şerh Feth el-Vehbî fî Şerhi'l-Yemînî ismi ile neşredilmiştir. Ayrıca el-Curfedakânî 1204' te el-Utbî'nin eserini Farsça'ya tercüme etmiştir. 1272 Yılı'nda Tahran'da basılan bu tercüme günümüze ulaşmıştır. İngilizce'ye de J. Reynolds tarafından tercüme edilmiş, *The Kitâb-i Yamînî, Historical Memories of the Amir Sabuktegin and Sultan Mahmud of Ghazne* ismi ile Londra'da 1858 Yılı'nda basılmıştır.²⁴⁷⁶

3. Şiir, Dil, Edebiyat ve Bu Alanlarda Yetişen Şahsiyetler :

İncelediğimiz dönemde Nişabur'un şiir, dil ve edebiyat alanlarında da önemli bir konumda olduğunu ve birçok şair, dilci ve edebiyatçıya ev sahipliği yapığını görmekteyiz. Bu kişiler söylemiş oldukları şiirlerle, yazmış oldukları edebî eserlerle bölgenin kültürel yönden gelişmesine katkıda bulunmuşlardır.

²⁴⁷⁵-es-Se'âlibî, IV, s. 457-465 ; Kehhâle, X, s. 126 ; Ziriklî, VI, s. 184-185.

²⁴⁷⁶-Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 20-21 ; Bosworth, " al-Utbi ", *The Encyclopaedia of Islam Supplement*, X, s. 945 ; M. Nazım " Utbi ", *MEB.*, İA., XIII, s. 83 ; Usta, s. 420-421.

a) Şiir ve Şairler

Nişabur'da şairler genellikle burada hüküm süren idarecilerin saraylarında ikamet etmişlerdir. İdarecilerin yanlarında kalmayan müstakil olarak kendi evlerinde oturan ve buralarda şiir meclisleri düzenleyen şairler de bulunmaktadır. İncelediğimiz dönemde Nişabur ve çevresinde faaliyet göstermiş olan şairler şunlardır:

Abdullah b. Tâhir (öl. 230 / 844) : Tâhirî Hânedânı'nın en önemli siması olan Abdullah b. Tâhir, yöneticiliğinin yanında şiirle de ilgilenen, sanatsal yönü kuvvetli olan bir kişi idi. Kaynaklar onun yazmış olduğu şiir örneklerini eserlerinde zikretmektedirler.²⁴⁷⁷ Onun bu özelliği, kendisini Nişabur'da faaliyet gösteren şairler arasında saymamıza neden olmuştur. Şiiri seven bir yapısı olması etrafında şairlerin toplanmasına ve sarayında düzenli bir şekilde şiir meclislerinin tertip edilmesine neden olmuştur.

Ebu'l-Ameysel Abdullah b. Halid (240 / 854) : Abdullah b. Tâhir'in babasına yaptığı gibi kendisine de divan kâtipliği yapan bu şahıs şairliğiyle de tanınmaktaydı. Onun bu alanda vermiş olduğu eserlerden bazıları şunlardır: Kitâbu'l-Ebyâti's-Sâire, Kitabu Maâni's-Şi'r'dir.²⁴⁷⁸ Kendisine ilgi ve alâkasını kesmeyen Abdullah b. Tâhir'e her zaman minnet duymuş ve bu minnettarlığını şiirle dile getirmiştir.²⁴⁷⁹

Ebû Ahmed b. Ebû Bekir el-Kâtib (öl. H. III. Asr'ın son yarısı) : Buhara'da doğduğu tahmin edilen ve babasının Sâ mânî sarayında önce kâtip daha sonrada vaezir olarak görev almasıyla saray çevresinde yetişen Ebû Ahmed b. Ebû Bekir el-Kâtib, Nişabur'da Arapça şiirler söyleyen şairlerin başında gelmektedir. Onun

2477-İbnü'n-Nedîm, s. 148 ; İbn Hallikân, III, s. 85, vd. ; İbn Kesîr, X, s. 302 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII, s. 15, vd. ; İbn Abdî Rabbih, *Kitâbu'l-İkdi'l-Ferîd*, I-VII, haz. Ahmed Emin – Ahmed Zeyyin – İbrahim Ebyârî, Beyrut, 1983, II, s. 198, vd. ; Kurt, *Türk - İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, s. 201.

2478-İbn Hallikân, III, s. 90 ; İbn Kesîr, X, s. 322, vd. ; Kurt, *Türk - İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, s. 202.

2479-İbn Hallikân, III, s. 90 ; İbn Kesîr, X, s. 322, vd. ; Kurt, *Türk - İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, s. 202.

Nişabur'a gelişi şu şekilde olmuştur: O, babası gibi Sâ mânî sarayında vezir olmayı istemiş fakat bu isteği gerçekleşmeyip vezirliğe Ebû Abdullah el-Ceyhânî ve Ebu'l-Fadl el-Bel'âmî sıra ile geçmiştir. Bunu içine sindiremeyen Ebû Ahmed b. Ebû Bekir el-Kâtib, aşırı bir şekilde bu iki veziri hicveden şiirler söylemeye başlamıştır. Onun bu tutumu adı geçen vezirlerin düşmanlığını kazanmasına neden olmuştur. Bu yüzden o, Bağdat'a kaçmış, sonra tekrar Buhara'ya dönmüştür. Buradan Horasan Eyâleti'nin âmil şefi olarak Nişabur'a gelmiştir. Burada belli bir müddet ikamet eden Ebû Ahmed b. Ebû Bekir el-Kâtib, görevinden istifa edip tekrar Buhara'ya dönmüştür. Burada geçim sıkıntısından ve içine düştüğü bunalımdan kurtulamamış ve zehir içerek intihar etmiştir.²⁴⁸⁰

Ebû Tayyib et-Tâhirî (öl. H. IV. Asır) : Tahirî Hanedânî'na mensup olan ve Buhara'da atalarından kalmış olan mal varlığı ile rahat bir yaşam süren Ebû Tayyib et-Tâhirî'de Sâ mânî idarecilerine yönelik söylemiş olduğu hiciv içeren şiirleri nedeniyle Nişabur'a göç etmek zorunda kalmıştır. Nişabur'a geldikten sonra da Sâ mânî idarecilerini kötüleyen şiirlere devam eden Ebû Tayyib'in hicivli şiirlerindeki bir diğer konu da Buhara'dır.²⁴⁸¹ Sâ mânî Hükümdarı II. Nasr'ın kendisine : “ Ey! Ebû Tayyib ne zamana kadar insan eti yiyeceksin?” Sorusu karşısında utanan Ebû Tayyib el-Tâhirî, bu olaydan sonra Sâ mânîlere yönelik hicivli şiirlerinden vazgeçmiştir.²⁴⁸²

el-Lahhâm (öl. H. IV. Asır) : Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hasan el-Lahhâm el-Harrânî' de devlet büyüklerine yönelik hiciv içeren şiirleri nedeniyle Buhara'yı terkedip

2480-es-Se'âlibî, IV, s. 73-78 ; Usta, s. 426.

2481-es-Se'âlibî, IV, s. 79-83.

2482-es-Se'âlibî, IV, s. 83 ; Usta, s. 427.

Nişabur'a gitmek zorunda kalan bir şairdir. Fakat onun Nişabur'daki günleri çok kısa olmuştur. Zîrâ, buraya hasta olarak gelen el-Lahhâm çok geçmeden ölmüştür.²⁴⁸³

Ebû Bekir el-Harizmî (öl. 383 / 993) : Nişabur'da faaliyet göstermiş olan şairlerin en önemlilerinden birisi Ebû Bekir el-Harizmî'dir. İsminden de anlaşıldığı üzere Harizm'de doğmuş olan bu zat, eğitim için küçük yaşta memleketinden ayrılmış, Bağdat ve Halep gibi şehirleri dolaşmış ve daha sonra Buhara'ya gelmiştir. Kendisine ilgi göstermeyen vezir Ebû Ali el-Bel'âmi'yi hicvetmiş ve sonuç olarak Nişabur'a gitmek zorunda kalmıştır. Buradan Sistan'a giden Ebû Bekir el-Harizmî sivri dilini tutamayıp Tâhir b. Muhammed'i hicvedince hapse atılmıştır. Nişabur'dayken tanıştığı Ebû Nasr el-Mikâilî'nin yardımı ile hapisten çıkmış ve sırasıyla Taberistan, Nişabur ve İsfahan'a gitmiştir. Bu arada Büveyhîlerin koruması altına girdiği için onların istediği tarzda şiirler söylemiştir. Nişabur'a tekrar dönen ve burada yaşamaya başlayan Ebû Bekir el-Harizmî bu defada Sâmânî veziri Ebu'l-Hüseyin el-Utbî'yi hicvedince malları elinden alınmış ve dilinin kesilmesi için muhafızların elinde bulunduğu sırada kaçarak Cürcan'a gitmiştir. Sâmânî vezirliğine geçen el-Müzenî tarafından affedilmiş, tekrar Nişabur'a dönmüş ve malları geri verilmiştir. İnsanın başını döndürürcesine bir yaşam sürmüş olan Ebû Bekir el-Harizmî hayatının sonuna kadar Nişabur'da yaşamış, burada edebi meclisler oluşturmuş, öğrenciler yetiştirmiştir. Şairliği çok etkili olan Ebû Bekir el-Harizmî'nin şiirlerini hicivler, methiyeler, mersiyeler, gazeller ve tasvirler oluşturmaktadır. Bu şiirlerini bir divanda toplamıştır. O, şiir dışında devlet adamları, öğrencileri ve dostlarıyla yaptığı yazışmaları içeren risâleler de kaleme almıştır. Yüz

2483-es-Se'âlibî, IV, s. 132 ; Usta, s. 427-428.

elliyi bulan bu risâleler, er-Resâil (Resâilu Ebû Bekir el-Harizmî) adıyla neşredilmiştir.²⁴⁸⁴

ed-Dakîkî (öl. H. IV. Asır) : Nişabur ve çevresinde Farsça şiirler yazan Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed ed-Dakîkî et-Tusî'de önemli şairlerdendir. Künyesinden de anlaşılacağı üzere Tus beldesinden olan ve ailesinin un işi ile uğraşmasından dolayı Dakîkî lakabını alan bu şahış genç yaşta şiire başlamıştır. Edebî yönünün kuvvetli olması Tus Valisi Ebû Mansur Muhammed b. Abdürrezzak'ın, daha önce Ebû Mansur el-Ma'merî'nin başkanlığında Zerdüştlardan oluşan dört kişilik komisyonun derlediği Şahnâme'yi nazma dökme işini ona vermesine neden olmuştur. Ancak bu görevi yarıda kalmış çünkü kölesi tarafından öldürülmüştür. Onun Şahnâme'yi yazma işini üstlenmesi ve şiirlerinde zaman zaman Zerdüşfî temalar kullanması Zerdüştlüğü benimsediği söylentilerini çıkarsa da bu söylenti boyutundan öteye gidememiştir.²⁴⁸⁵ Kaynakların: “ ince bir ağdan daha zarif “ diye niteledikleri²⁴⁸⁶ şiirlerin sahibi olan Dakîkî'nin şiirlerinde günümüze bazı parçalardan başka bir şey gelmemiştir.²⁴⁸⁷

b) DİL – LÜGAT VE DİL – LÜGAT ALİMLERİ

Nişabur ve çevresinde şiirle uğraşan kimselerden başka dil ve lügat alanında çalışma yapan alimler de vardır. Bu alimleri şu şekilde sıralayabiliriz:

Ebû Âsım en-Nebil (öl. 212 / 827) : Aslen Mekkeli olup, Basra'yı kendisine mekan olarak seçen²⁴⁸⁸ ama Nişabur'da da Hadis başta olmak üzere pek çok ilim dalında

2484-es-Se'âlibî, IV, s. 223-292 ; es-Sem'ânî, II, s. 408 ; Kehhâle, X, s. 119-120 ; Ziriklî, VI, s. 183 ; Kenan Demirayak, “ Harizmî Ebû Bekir ”, *DİA*, XVI, s. 220-222 ; Usta, s. 128-430.

2485-Arberry, *Classical Persian Literature*, London, 1958, s. 42-43 ; Necibullah, *Persian Literature*, Washington, 1963, s. 235 ; Ritter, “ Dakiki ”, *MEB. İA.*, III, s. 463.

2486-Avfî, *Lübâb*, I, s. 498.

2487-Arberry, *Classical Persian Literature*, s. 42-43 ; Necibullah, *Persian Literature*, s. 235 ; Ritter, “ Dakiki ”, *MEB. İA.*, III, s. 463 ; Usta, s. 431-432 ; Turgay Şafak, “ İlk Dönem Fars Şiiri ”, <http://www.iraner.org/idem/Klasik/6.html> 27/08/2008 ; Hicabi Kurlangıç, “ İran Şiiri İçin Bir Sınıflandırma Denemesi ”, http://www.doguedebyati.com/nusha/01/012-Iran_Siiri.doc 27/08/2008.

2488-İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, s. 453 ; Kehhâle, V, s. 27 ; Ziriklî, III, s. 310.

faaliyet göstermiş olan²⁴⁸⁹ Ebû Asım en-Nebil'in nahiv ve lûgat sahasında da alim olduğu zikredilmektedir.²⁴⁹⁰

Ebu'l-Ameysel Abdullah b. Halid (240 / 854) : Nişabur'da faaliyet gösteren şairler bölümünde kendisinden bahsettiğimiz Ebu'l-Ameysel Abdullah b. Halid aynı zamanda dil ve lûgat bilginidir. Onun bu alanda yazmış olduğu eserlerinden bazıları: Kitâbu Me'ttûfika Lafzuhû ve'htûlife Ma'nâhu, Kitâbu't-Teşâbüh'dür.²⁴⁹¹

el-Büşfî (öl. 348 / 959) : Nişabur'un Büşt beldesinin Harzenc Köyü'nde doğmuş olan Ebû Hâmid Ahmed b. Muhammed el-Harzencî el-Büşfî'nin hayatı hakkında kaynaklar pek fazla bilgi vermezler. O, Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim b. Said el-Büşencî'den Hadis öğrenmiştir. el-Büşfî'nin asıl uzmanlık alanı ise Arap Dili ve Edebiyatı'dır. Onun bu yönünü Bağdat'ta tanıştığı Arap Dili ve Edebiyatı alimleri takdir etmişlerdir. Bedevîlerle hiçbir ilişkisi olmadığı halde Arap Dili'nin zenginliklerine dâir derin bir bilgiye sahipti. Onun bu alanda vermiş olduğu eserlerin isimleri, Kitâbu't-Tekmile, Kitâbu't-Tafsile, Kitabu Şerhi Ebyâti Edebi'l-Kâtib'tir.²⁴⁹²

Ebû Bekir el-Harizmî (öl. 383 / 993) : Nişabur'da dil ilmi ile uğraşan alimlerden biri de Ebû Bekir el-Harizmî'dir. Kaynakların verdiği bilgilere göre, o, şairliğinin yanı sıra iyi bir dilci ve aynı zamanda iyi bir neseb alimi idi.²⁴⁹³

el-Cevherî (öl. 394 / 1002-1003) : Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, aslen Nişabur'lu olmamasına rağmen buraya yerleşen ve burada ilmî faaliyetlerine devam eden bir lûgat ve dil alimidir. Türk kökenli olan el-Cevherî Farab şehrinde doğmuş,

²⁴⁸⁹-Kazvinî, *Kitâbu'l-İrşâd fî Ma'rifeti Ulemâi'l-Hadîs*, s. 79a.

²⁴⁹⁰-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ'İrşâdû'l-Erib ilâ Ma'rifeti'l-Edîp*, thk. D. S. Margoliouth, I-VIII, Mısır, 1923-1929, IV, s. 272.

²⁴⁹¹-İbn Hallikân, III, s. 90 ; İbn Kesîr, X, s. 322, vd. ; Kurt, *Türk - İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, s. 202.

²⁴⁹²-Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, II, s. 336 ; a.mlf., *Mu'cemu'l-Udebâ'*, IV, s. 203-208 ; Ziriklî, I, s. 208 ; Sezgin, *GAS.*, II, s. 554-555 ; Rahmi Er, " Büştî ", *DİA.*, VI, s. 496.

²⁴⁹³-es-Se'âlibî, IV, s. 223-292 ; es-Sem'ânî, II, s. 408 ; Kehhâle, X, s. 119-120 ; Ziriklî, VI, s. 183 ; Demirayak, " Harizmî Ebû Bekir ", *DİA.*, XVI, s. 220-222 ; Usta, s. 428-430.

ilk tahsiline burada başlamıştır. Onun ilk hocası Divânü'l-Edeb isimli eserin sahibi dayısı İshak b. İbrahim el-Farâbî'dir. Daha sonra el-Cevherî, Bağdat'a gitmiş ve Ebû Said es-Sirâfî, Ebû Ali el-Fârisî'dir. Kendisine alan olarak Arap Dili'ni seçmiş ve bu dili en doğru haliyle öğrenmek için Kuzey Irak ve el-Cezîre'de, aynı zamanda Suriye'deki Rebia Kabileleri, Hicaz ve Necid'deki Mudar Kabileleri arasında uzun yıllar kalmıştır. Bağdat'a dönüşünden sonra Ebû Ali Hüseyin b. Ali'nin ısrarları üzerine Damgan'a gitmiştir. Burada fazla kalmayan el-Cevherî, hayatının sonuna kadar ikamet edeceği Nişabur'a gelmiştir. Bu şehirde ilimle uğraşmış, öğrenci yetiştirmiş ve eserlerini telif etmiştir. Onun uğraştığı bir başka meşgalesi de iyi bir hattat olduğu için Kur'an nüshaları yazmaktır. Yazmış olduğu bu nüshaları satarak aile bütçesine katkı da sağlamaktaydı. 394 / 1002-1003 Yılı'nda uçmak için çıktığı Nişabur'un Büyük Cami'sinin damından düşerek vefat etmiştir. el-Cevherî'nin öğrencileri arasında Ebû Sehl Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Herevî, İsmail b. Muhammed b. Abdûs ed-Dehhân, Ebû İshak İbrahim b. Salih el-Verrâk bulunmaktadır.²⁴⁹⁴ El-Cevherî'nin yazmış olduğu en önemli eseri Tâcû'l-Lüğa, Sıhâhu'l-Lüğa, es-Sıhâh fi'l-Lüğa, es-Sıhâh diye çeşitli isimler verilen kitabıdır. Bu eser Bedevî Araplardan rivayet edilen fasih kelimeleri ihtiva etmesiyle, tertip ve üslubuyla, üzerinde tekmile, zeyl, şerh, ihtisar, tenkid, tercüme gibi çalışmalar yapılmış olmasıyla Arap sözlükcülüğünde çığır açan bir eserdir. İlk basımı Tebriz'de 1270 / 1853 Yılı'nda yapılmış ve bunu 1282 / 1865, 1292 / 1875 Yıllarında Bulak'ta basılmış baskıları izlemiştir. Ahmed Abdülgafur Attâr tarafından Kahire'de 1376 / 1956 Yılı'nda altı cilt halinde basımı yapılmıştır.²⁴⁹⁵ Bu sözlüğün ayrı bir önemi de

2494-es-Se'âlibî, IV, s. 468-469 ; ez-Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, s. 80-82 ; Sezgin, *GAS*, VIII, s. 215-224 ; Hulusi Kılıç, " Cevherî İsmail b. Hammâd ", *DİA*, VII, s. 459.

2495-es-Se'âlibî, IV, s. 468-469 ; ez-Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, s. 80-82 ; Sezgin, *GAS*, VIII, s. 215-224 ; Kılıç, " Cevherî İsmail b. Hammâd ", *DİA*, VII, s. 459.

önce Pîrî Mehmed sonra Vankulu tarafından Türkçe'ye çevrilmesi ve İbrahim Müteferrika matbaasının basılan ilk kitabı olmasıdır.²⁴⁹⁶ Cevherî'nin bir diğer eseri Kitâbü'l-'Arûzil-Varaka'dır. Muhammed el-Alemî tarafından 1984 Tarihi'nde neşredilen bu eserin Atıf Efendi Kütüphanesi'nde bir nüshası mevcuttur.²⁴⁹⁷ Kitâbü'l-Kavâfi, Cevherî'nin bu alandaki bir diğer eseridir. Atıf Efendi Kütüphanesi'nde Kitâbu 'Arûzi'l-Varaka ile beraber bulunmaktadır.²⁴⁹⁸ Onun kaynaklarda tespit edilen bir diğer eseri el-Mukaddime fi'n-Nahv'dır. Bu eserin günümüze gelip gelmediği belli değildir.²⁴⁹⁹

Nişabur'da yaşamış olan alimler hakkında bilgiler veren *Târih-i Nişâbûr*'da müellif, şehirdeki Etbâu't-Tâbiûndan bahsettiği bölümde Lügat Ehli ismini verdiği bir alt bölüm açmış ve burada, bu alanda faaliyet göstermiş olan alimlerin isimlerini zikretmiştir. Bu alimlerden kimisi sadece isim olarak zikredilmiş kimisi de bir cümleyi geçmeyen açıklamalarla tanıtılmaya çalışılmıştır. Eserde geçen şahıslar şunlardır: Ömer b. Harun el-Belhî, Ömer b. er-Ramâh, Ebû Abdullah Ömer el-Kâdî, Ömer b. Kîrât en-Nisaburî, İsa b. Musa el-Buharî, İsa b. İbrahim el-Kureşî, İsa b. Nasrallah es-Serahsî, Ebû Âmir en-Nisaburî, Âmir Hüdâş en-Nisaburî, Aynet b. Abdurrahman el-Lügavî, Fadl b. Hâlid en-Nahvî, Fadl b. Musa el-Mervezî, Kuteybe Said el-Buğlânî, Kahde b. Süleyman el-Basrî, Ketâne b. el-Herevî, Muhammed b. Müşîr es-Sakânî, Muhammed b. el-Fadl 'Atiye Muhammed b. el-Hak el-Kureşî, Muhammed Abdurrahman el-Makrî, Ma'mer Hüseyin el-Herevî, Ma'ruf b. Hasan, Mevrâh b. Amr el-Basrî, Ebû Sehl Nasr en-Nisaburî, Nasr b. Abdülkerim en-Nisaburî, Mekî b. İbrahim el-Belhî, Mucîr b. Mahdum, Nehşel b. Said b. Verdân,

2496-Sezgin, *GAS*, VIII, s. 215-224 ; Kılıç, "Cevherî İsmail b. Hammâd", *DİA*, VII, s. 459.

2497-Sezgin, *GAS*, VIII, s. 215-224 ; Kılıç, "Cevherî İsmail b. Hammâd", *DİA*, VII, s. 459.

2498-Kılıç, "Cevherî İsmail b. Hammâd", *DİA*, VII, s. 459.

2499-Kılıç, "Cevherî İsmail b. Hammâd", *DİA*, VII, s. 459.

Nuh b. Ebî Meryem el-Mervezî, Nasr b. Sümeyl el-Mâzenî, Vehb b. Vehb el-Farsî el-Kâdî, Velîd b. Selmâh el-Ezdî, Hebâh b. Bistâm et-Temîmî el-Herevî, Yahya b. Sîh en-Nisaburî, Yahya b. Bekir b. Abdurrahman et-Temîmî, Hasan b. Muaz b. Müslim.²⁵⁰⁰

c) EDEBİYAT VE EDEBİYATÇILAR

Bu bölgede edipliği ile ön plana çıkmış ve çok önemli eserler ortaya koymuş edebiyatçılara da rastlamak mümkündür:

Veki‘ b. el-Cerrâh (öl. 197 / 812) : Önceki bölümlerde farklı birçok özelliğine temas ettiğimiz Veki‘ b. el-Cerrâh kaynakların ifadesine göre, edipliği ile de kendisini ispat etmiş bir alim idi.²⁵⁰¹

Osman ed-Dârimî (öl. 282 / 893) : Kaynakların edebiyatçı yönüne vurgu yaptıkları²⁵⁰² bir diğer alim uzun yıllar Nişabur’da ikamet eden Osman b. Said ed-Dârimî’dir. Onun bu yönünü sergilediği bir eserin olup olmadığına dâir bir bilgi kaynaklarda mevcut değildir.

Firdevsî (öl. 411- 416 / 1020-1025) : 329 / 940 Yılı’nda Nişabur’un Tus beldesine bağlı Bâz Köyü’nde doğan Firdevsî, şiirler yazarak edebiyat alanında boy göstermeye başlamıştır. Onun Frasca ağırlıklı şiirlerinde en çok gazel ve kaside türünü kullandığı görülmektedir. Bunun yanında Arapça şiirleri de vardır. Firdevsî’nin Pehleviçe öğrenmesi Eski İran Tarihi ve Edebiyatı’na vâkıf olmasını sağlamış ve Şehnâme’nin manzum olarak yazılma işinin Dakîkî’nin ölümünden sonra kendisine verilmesine sebep olmuştur. 370-380 / 980-990 Yılı’nda üzerine aldığı bu görevi, Tus Valisi Hüseyinî Kuteybe’nin teşvik ve himmeti ile 394 / 1004 Yılı’nda tamamlamıştır. Firdevsî’nin tamamladığı bu eser, dört ana bölümden

²⁵⁰⁰-en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 16-17.

²⁵⁰¹-İbn Hacer, *Tehzîbü’l-Tehzîb*, XI, s. 130.

²⁵⁰²-es-Sübkî, II, s. 53.

oluşmakta idi. Bu bölümlerde Pişdâdîler (onbeş hükümdar), Keyânîler (on hükümdar), Zerdüş'tün ortaya çıkışı ve Ahemenîler, Eşkânîler ve Sâsânîler (dokuz hükümdar) dönemleri anlatılmaktadır. Eserde ayrıca İran ve Turan arasındaki mücadeleler ve efsânevî İran hükümdarlarının hikâyelerine de değinilmektedir. Firdevsî bu eseri oluştururken Avesta'dan, Hudaynâme'den ve kendinden önce yapılmış ilk derlemelerden yararlanmıştı. O, ayrıca Ebu'l-Müeyyed el-Belhî'nin mansur Şehnâmesi ile Hudaynâme'de yer almayan halk rivayetlerini de kullanmıştır. Sâde bir üslupla kaleme alınmış olan Firdevsî'nin Şehnâmesi'nde mümkün olduğu kadar Arapça kelime kullanılmamaya gayret sarfedilmiştir. Firdevsî eserini oluştururken Sâmânî idarecilerinden pek fazla teşvik almadığından yakınmaktadır. Belki bu durum eserinde hiçbir Sâmânî idarecisinin ismini zikretmemesine sebep olmuştur. İran Tarih ve Edebiyatı için daha sonraki dönemlerde şâh eserler arasında gösterilecek bu eser ithaf edildiği Gazneli Sultan Mahmud'dan beklenen değeri görmemiştir. Sultan Mahmud'un bu tavrında, Firdevsî'nin eski İran'ın efsânevî hükümdarlarına, tarihine, edebiyatına duyduğu aşırı ilgi ve sevginin hatta Rüstem'in kahramanlıkları konusunda sultan ile tartışmaya kadar giden diyalogunun etkili olduğu söylenebilir.²⁵⁰³ Günümüz araştırmacılarından Ferîdun Grayeli eserinde Şehnâme'deki Nişabur'la alakalı bölümleri toplamış ve bu bölümler hakkında açıklamalarda bulunmuştur.²⁵⁰⁴ Firdevsî'nin hayatının son bölümleri oradan oraya göç ile geçmiştir. Herat ve Taberistan'a giden Firdevsî Tus'a geri dönmüş ve burada vefat etmiştir.²⁵⁰⁵

2503-Arberry, s. 43-50 ; Morrison – Baldick – Kadhanî, *History of Persian Literature*, Leiden 1981, s. 22-25 ; Huart – Masse, “ Firdawsî ”, *The Encyclopaedia of Islam Supplement*, II, s. 918-920 ; Kanar, “ Firdevsî ”, *DİA.*, XIII, s. 125 ; Usta, s. 434-435.

2504-Grayeli, s. 16-18.

2505- Arberry, s. 43-50 ; Morrison, G. – Baldick, J. – Kadhanî, S., *History of Persian Literature*, s. 22-25 ; Huart, Clement – Masse Henry, “ Firdawsî ”, *The Encyclopaedia of Islam Supplement*, II, s. 918-920 ; Kanar, Mehmet, “ Firdevsî ”, *DİA.*, XIII, s. 125 ; Usta, s. 434-435.

SONUÇ

Nişabur Müslümanlar tarafından fethedilmesinden itibaren Horasan bölgesinin en önemli şehirleri arasında yer almıştır. Onun önemi Abbâsî Devleti'nin merkezi otoritesinin zayıflamasının ardından Horasan'da, görünüşte Abbasîler adına faaliyet gösteren aslında bağımsız bir devlet gibi hareket eden Tâhirîler, Saffârîler ve Sâmânîler dönemlerinde daha da artmıştır.

Horasan'da birçok yerleşim merkezi varken bu devirlerde Nişabur'un belirgin bir hale gelmesi dikkat çekici bir durumdur. Bu tercihte, bölgenin jeopolitik ve coğrafi konumunun müsait olmasının etkisinin yanında savunulmasının kolay olması ve lojistik desteğinin çabuk sağlanması gibi nedenler de etkili olmuştur. Bir anlamda Nişabur, Tâhirîler döneminden itibaren merkezi otoriteden bağımsız hareket etmek isteyen hânedânların seçmiş oldukları Horasan coğrafyasının siyasi ve idari baş şehri konumuna gelmiştir. Artık burası, kendine ait bütçesi, savunmasını sağlayan ordusu, Bağdat'taki devlet kurumlarının küçük bir benzeri durumunda olan kurumları, ihtişam itibari ile Abbâsî halifelerinin saraylarını aratmayan valilik konakları ile tipik bir devlet merkezidir.

Nişabur'un siyasi ve idari anlamda merkez durumuna gelmesi, burasının ticari yönden de çehresinin değişmesini sağlamıştır. Bölge her türlü ticari malın kolayca bulunabildiği güzel tasarlanmış pazarları, esnaf ve sanatkârların ürünlerini sergileyebildikleri dükkânları, dört bir yandan gelen tüccarları, bu tüccarların kaldıkları hanları, mallarını koydukları depoları, hamamları, yapılan ihracât ve ithalât faaliyetleri ile yavaş yavaş ticari faaliyetlerin de kalbi konumuna gelmiştir. Bu durum kaynaklar tarafından uzun uzun anlatılmaktadır. Nişabur'un önemli ticaret güzergâhları üzerinde olması da ticaretin gelişmesinde büyük katkı sağlamıştır. Bu

bağlamda bölgedeki îmalât sanâyî de gelişme göstermiştir. Özellikle dokuma ve çanak – çömlek ve topraktan yapılan diğer ürünlerin îmalâtı gelir getiren en önemli iki sanâyî koludur. Yöredeki arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan topraktan yapılmış ürünler bunun en güzel kanıtını oluşturmaktadır.

Nişabur bir cazibe merkezi konumuna gelmesi hasebiyle çevresindeki birçok yerden insan göçü almış ve şehrin nüfusu hızla artmıştır. Hızlı nüfus artışı yeni mahallelerin oluşmasını sağlamış, kısa zamanda burası kendisine bağlı metropollerle ile büyük bir yerleşim yeri haline gelmiştir. Şehir sahip olduğu kalesi ve şehir merkezini çevreleyen surlarının yanında İslam hâkimiyetine girdiği dönemden itibaren gerçekleştirilen imar faaliyetleri sayesinde mimari eserler ile süslenmiştir.

H. I. Yüzyıl içerisinde İslam ile tanışan Nişabur, H. III. Yüzyıl'a gelindiğinde İslamlaşma sürecini tamamlamış artık tam bir İslam şehri haline gelmiştir. Yöre artık kendisine bağlı olan yerleşim yerleri ile hakkında Hz. Peygamberden hadis rivayet edildiği, bünyesinde topladığı alimleri ve öğrencileri ile her türlü ilmin tedrisinin yapıldığı, kendisine özgü bir tasavvuf ekolünün olduğu, Kelâmî alanda birçok görüşün tartışıldığı, fikhî bazda mezhep çekişmelerinin yaşandığı önemli İslam merkezlerinden birisidir.

İslam tarihinin şekillenmesinde yüklendiği misyon itibari ile çok önemli bir fonksiyon icrâ etmiş olan Nişabur'un, fethedilmesinden Sâ mânîler dönemi sonuna kadarki yaklaşık üç yüz altmış yıllık tarihini konu edindiğimiz doktora tez çalışmamızda yukarıda kısa bir özetini sunduğumuz hususlar ve daha birçok konular ulaşabildiğimiz kaynakların vermiş olduğu bilgiler ışığında görsel materyallerden de yararlanmak suretiyle derinlemesine ve ilmî tetkikler kullanılarak incelenmeye çalışılmıştır. Çalışmamızın Nişabur bölgesini bütün yönleriyle gözler önüne

sermesinin yanında Horasan coğrafyasında faaliyet göstermiş olan üç önemli hânedânın tarihinin aydınlatılmasında da yardımcı olduğu kanaatindeyiz. Akademik çalışmalarda nihâyî anlamda bir mükemmelliğe ulaşılmasının zor olması hasebiyle tezimizde tarafımızdan gözden kaçan fazla önem arz etmeyen eksikliklerin hoş görüleceğini ümit etmekteyiz. Çalışmamızın ülkemizde İslam tarihi sahasında yeterince konu edilmeyen şehir tarihi araştırmaları ve bu araştırmaları kendisine faaliyet sahası olarak belirleyen İslam tarihçileri için yol gösteren bir çalışma olması en büyük temennimizdir.

BİBLİYOGRAFYA

- Abbâdî, Muhammed b. Ahmed, *Kitâbu Tabâkâtî'l-Fukahâi's-Şâfiyye*, thk. Gösta Vitestam, Leyden 1964.
- Abdullah Kuçânî, *Ketibehây-ı Sufâl-i Nişabur*, Tahran 1364 hş.
- Abdûlgafir el-Fârisî, *el-Halkatü'l-Ûlâ min Târîh-i Nisabur*, Kum 1403.
- Abdülhayy b. el-Îmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, I – VIII, Beyrut, trz.
- Abdûlmünim Mâcid, *el-Asru'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, Mısır 1994.
- Afifî, Ebu'l-A'lâ, *el-Melâmet ve's-Sûfiyye ve Ehle'l-Fütüvve*, Kahire 1945.
- Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, Yazarı meçhul (H. III. Asır), thk. A. A. ed-Durî – A. J. el-Muttalibî, Beyrut 1971.
- Aksoy, Yavuz, *Bilimler Tarihi ve Felsefesi*, İstanbul 1994.
- Aksu, Sema, *Türk Musikisinde Rebab*, (Yüksek Lisans Tezi), İTÜ., Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1989.
- Akyüz, Vecdi, *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi*, Ankara 1991.
- Album, Stephan vdğr., “ Coins ”, *Encyclopedia of Iranica*, II, s. 19
- Algül, Hüseyin- Çetin, Osman, *İslam Tarihi*, I-IV, İstanbul 1986.
- Allan James W., *Nishapur : Metalwork of The Early Islamic Period*, Newyork 1982.
- ‘Amîd, Hasan, *Ferheng-i 'Amîd*, Tahran 1374 hş.
- Arberry, A. J., *Classical Persian Literature*, London 1958.
- Arık Durmuş, *Buhara Yahudileri*, Ankara 2005.
- Arnold, Thomas W., *The Caliphate*, London 1965.
- Arseven, Celal Esad, *Sanat Ansiklopedisi*, I-V, İstanbul, 1975.
- Artuk, İbrahim - Cevriye, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Katoloğu*, I, İstanbul 1970.

- Artuk, İbrahim, “ Fels ”, *DİA.*, XII, s. 309.
- , “ Sikke ”, *İA.*, *MEB.*, X., s. 623.
- Aşiteyânî, Abbas İkbâl, *Târîh-i Mufasssal İran ez Sadr-ı İslâm ta İnkirâzı Kaçariyye*, nşr. M. Debiri Siyakî Tahran, 1347 hş.
- , *Târîhu İran Ba‘de’l-İslâm Min Bidâyeti‘d-Devleti‘t-Tâhiriyye Hattâ Nihâyeti‘d-Devleti‘l-Kaçariyye (205-1343 / 820-1925)*, Farsça’dan trc. M. Alaeddin Mansur, Kahire, trz.
- Ateş, Ali Osman, “ Ebu Amr el-Haffaf ”, *DİA.*, X, s. 97.
- , “ Ebu Hazım el-Abdûyî ”, *DİA.*, X, s. 157-158.
- Attâr, Feridüddîn, *Tezkiretü‘l-Evliyâ*, trc. Süleyman Uludağ, İstanbul 1985.
- Atvan, Hüseyin, *ed-Da‘vetü‘l-Abbâsiyye: Târîh ve Tedavvur*, Beyrut, trz.
- Avfî, Muhammed, *Lubâbu‘l-Elbâb*, ed. Edward G. Browne – Mirza Muhammed, I - II, London 1906.
- Aycan İrfan, *Muaviye b. Ebî Süfyan*, Ankara 1990.
- Aydın, Cengiz, *Ebu‘l-Vefâ el-Bûzcânî*, *DİA.*, X, s. 348.
- Aydınlı, Osman, *Fethinden Sâ mânîlerin Yıkılışına Kadar (93 – 389 / 711 – 999) Semerkand Tarihi*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2001.
- Aykaç, Mehmet, *Abbâsî Devleti’nin İlk Dönemi İdârî Teşkilâtında Dîvânlar, (132-232 / 750- 847)*, TTK. Yay., Ankara 1998.
- Azimli , Mehmet, *Hilâfetin Kurumsallaşması (Basılmamış Doktora Tezi)*, Konya 1999.
- , *Abbasiler Dönemi Babek İsyanı*, Ankara 2004.
- Bahâeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihi’ne Giriş*, I, Ankara 1985.

- Bakır, Abdülhâlık, “ Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi ”, *Belleten*, LXIV, sa: 241, Aralık 2000, s. 778.
- Barthold, V. V., “ Kucan ”, *İA.*, *MEB.*, VI, s. 950.
- , “ Ebu Ali b. Muhtac ”, *İA.*, *MEB.*, I, s. 169.
- , “ Ahmed b. Sehl ”, *İA.*, *MEB.*, I, s. 173.
- , “ Ebu'l-Hasan ”, *İA.*, *MEB.*, IV, s. 83
- , *İslam Medeniyeti Tarihi*, trc ve ekler. Fuad Köprülü, Ankara 1977.
- , “ Saffârîler Tarihi Hakkında ”, trc. M. Altan Köymen, *Belleten*, sa. XXVI, Ankara 1943.
- , “ Tahiroğulları ”, *İA.*, *MEB.*, XI, s. 637.
- , *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK., Ankara 1990.
- , “ Orta Asya'da Moğol Fütûhâtına Kadar Hristiyanlık ”, trc. M. Fuad Köprülü, *Türkiyât Mecmuası*, I, İstanbul 1925.
- , *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, trc. K. Yaşar Koprıman - A. İsmail Aka, Ankara 1975.
- Başaran, Selman, “ Darphâne ”, *DİA.*, VIII, s. 501.
- Bayur, Hikmet, *Hindistan Tarihi*, I-III, Ankara 1986.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Cabir b. Davud, *Ensâbu'l-Eşrâf*, thk. A. A. Ed-durî, III, Beyrut, 1978.
- , *Fütuhu'l-Büldan*, trc. Mustafa Fayda, Kül. Bak. Yay., Ankara 2002.
- Beyhakî Hüseyin Ali, “ Clothing of Khorasan ”, *Encyclopaedia Iranica*, V, California 1992, s. 833 – 836.
- Bilgin, Mustafa, “ Ebû Bekr et-Tamestânî ”, *DİA.*, X, s. 113.

- , “ Ebû Osman el-Mağribî ”, *DİA.*, X, s. 208-209.
- Birûnî, Muhammed b. Ahmed, *el-Âsâru ’l-Bâkiye*, nşr. E. Sachau, Leipzig 1923.
- Bolat, Ali, *Bir Tasavvuf Okulu Olarak Melâmetîlik*, İstanbul 2003.
- Bosworth, C. E., “ The Rulers of Chaghaniyan in Early Islamic Times, Iran ”, XIX’den ayrı basım, 1981, s. 4
- , “ Abu Saleh Mansur b. Nuh ”, *The Encyclopaedia of Islam First Edition*, IV, s. 383.
- , “ al-Utbi ”, *The Encyclopaedia of Islam Supplement*, X, s. 945.
- , “ Arabic, Persian and Turkish Historiography in the Eastern Iranian World ”, *History of the Civilization of the Central Asia*, ed: C. E. Bosworth – M. S. Asimov, IV, Paris, 2000, s. 143.
- , “ The Armies of Saffarids ”, *BSOAS*, Sa: 31, s. 549-550.
- , “ The Tahirids and Saffarids ”, *The Cambridge History of Iran*, ed. R. N. Frye, IV, Cambridge, 1975, s. 95.
- , *Târîh-i Gazneviyân*, trc.Hasan Anûşe, I ,Tahran 1362 hş.
- , “ Ghazna ”, *The Encyclopaedia of Islam Supplement*, II, s. 1049.
- , “ I. Nuh ”, *The Encyclopaedia of Islam Supplement*, VIII, s. 110.
- , “ Mahmud b. Sebüktegin ”, *The Encyclopaedia of Islam Supplement*, VI, s. 65.
- , “ The Banu Ilyas of Kirman (320-357/ 932-968) ”, *Iran and Islam*, In Memory of The Late Vladimir Minorsky, Edinburg 1971, s. 110.
- , *The Ghaznavids, Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran (994-1040)*, Beyrut 1973.
- , “ The Titulature of The Early Ghaznavids ”, *Oriens*, sa.15, 1962, s. 216.

- Bozan, Metin, “ Ali er-Rızâ’nın Veliahtlığı Meselesi (İmamiyye’nin İmamet Nazariyesine Teori - Pratik Açısından Eleştirel Bir Yaklaşım) ”, *Dini Araştırmalar*, C.VII, Mayıs-Ağustos 2004, sa. 19, s.159-171.
- Bozkurt, Nahide, *Oluşum Sürecinde Abbasî İhtilali*, Ankara 2000.
- , *Mutezile’nin Altın Çağı Memun Dönemi*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2002.
- , “ Hârûnürreşîd ”, *DİA.*, XVI, s.260.
- Bozkurt, Nebî, “ İpek Yolu ”, *DİA.*, XXII, s. 371-372.
- , “ Medrese ”, *DİA.*, XXVIII, s. 324.
- Brockelmann, C., *History of The Islamic Peoples*, Norfolk 1982.
- Broome, M., *A Handbook of İslamic Coins*, London 1985.
- Browne, E. G., *The Four Discourses of Nidhami ’l-Arudî*, Cambridge 1978.
- Bulliet, R. W. , *Pottery Styles and Social Status in Medieval Khurasan, in Knaap, A. B : Archeology, Annales and Ethnohistory*, Cambridge Universty Pres, 1992.
- , *The Patricians of Nishapur A Study in Medieval İslamic Social History*, Cambridge 1972.
- , “ The Political – Religious History of Nishapur in the Eleventh Century ”, *İslamic Civilisation: 950 – 1050*, ed. D. S. Richard, London 1973, s. 71 – 91.
- Büchner, V. F., “ Türbet-i Şeyh Cam ”, *İA.*, *MEB.*, XII/2, s. 140.
- C. E., “ İsfarayin ”, *The Encyclopaedia of Islam*, IV, s. 107.
- Câbir b. Hayyân, *Muhtâru Resâili Câbir b.Hayyân*, nşr. P. Kraus, Kahire 1354.
- Cahen, Claude, *İslamiyet*, trc. E. Nermin Erendor, İstanbul 1990.
- Câhiz, Amr b. Bahr, *el-Beyân ve’t-Tebyîn*, nşr. Abdüsselâm M. Hârûn, I - IV, Kahire, 1395 / 1975.

- , *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, trc. Ramazan Şeşen, Ankara 1988.
- Calmard, J., “ Mihrihan ”, *The Encyclopaedia of Islam Supplement*, VII , s. 15, vd.
- Câmî, Abdurrahman, *Nefehâtü'l-Üns (Evliyâ Menkıbeleri)*, trc ve şrh. Lâmiî Çelebî, haz. Süleyman Uludağ – Mustafa Kara, İstanbul 1995.
- Can, M. Cihat – Levendoğlu, Nazife Oya, “ Geleneksel Türk Sanat Müziği Terminolojisinde Çok Kültürlü Unsurlar ”, *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 22, sa. 3, (2002), 239-245.
- Can, Yılmaz, *İslam Şehirlerinin H. I - III. (M. VII - IX.) Yüzyılda Fiziki Yapısı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1991.
- Cebecioğlu, Ethem, “ Prof. Dr. Nicholson’ın Kronolojik Esaslı Tasavvuf Tarifleri ”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXIX, Ankara, 1987.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, I-II, Ankara 1988.
- , *Tefsir Usûlü*, Ankara 1993.
- Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tefsir Tarihi*, haz. Mustafa Özel, İstanbul 2002.
- Cezar, Mustafa , *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul 1977.
- Cornu, G., *Atlas du Monde Arabe Islamique*, Leyden 1985.
- Çağatay, Neşet, *Bir Türk Kurumu olan Ahilik*, Ankara 1989.
- , *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi*, Ankara 1989.
- Çalışkan, İsmail, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*, Ankara 2003.
- Çelebi, Ahmed, *İslam’da Eğitim – Öğretim Tarihi*, trc. Ali Yardım, İstanbul 1976.
- Çetin, Osman, “ Horasan ”, *DİA*, XVIII, s. 234.
- Daftary, Farhad, *A Short History of İsmailism*, Cambridge 1998.

- , “ Emevîler Dönemi’nde ve Abbâsîlerin İlk Dönemleri’nde İran, Horasan ve Mâverâünnehir’deki Mezhebî ve Milliyetçi Hareketler ”, trc. Mehmet Atalan, *Kelam Araştırmaları*, yıl: 4, sa.2, s.145.
- Daniel, Elton L., *The Political and Social History of Khurasan under Abbasid Rule 747 - 820*, Chicago 1979.
- Davûdî, Muhammed b. Ali, *Tabakâtü’l-Müfessirîn*, thk. Ali Muhammed Ömer, I-II, Kahire, 1392 / 1972.
- Demirayak, Kenan, “ Harizmî Ebû Bekir ”, *DİA.*, XVI, s. 220-222.
- Demircan, Adnan, *İslam Tarihi’nin İlk Döneminde Arap - Mevâlî İlişkisi*, İstanbul 1996.
- Demirci, Mehmet, “ Hoş Gör Yâ Hû ”, *Erdem Dergisi* (Türklerde Hoşgörü Özel Sayısı), C. III, sa. 22, Ankara 1996.
- Devletşah, *Tezkire-i Devletşah*, trc. Necati Lugal, I, İstanbul 1994.
- Diez, E., “ Mescid ”, *İA.*, *MEB.*, VIII, s. 98.
- Dihhudâ, Ali Ekber, *Lugatnâme*, I-XXV, Tahran 1958.
- Dineverî, Ahmed b. Dâvûd, *Ahbârü’t-Tivâl*, nşr. Abdülmümin Âmir, Bağdad, trz.
- Diy. İşl. Bşk., *Kur’an-ı Kerim Me’âli*, Ankara 2006, s.14.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, I-XIII, Akçağ Yay., İstanbul 1989.
- Dunlop, D. M., “ Bal’ami ”, *The Encyclopaedia of Islam Supplement*, I, s. 984.
- Dûrî , Abdülaziz, *en-Nuzûmü’l-İslâmiyye*, Bağdat 1950.
- , *İlk Dönem İslam Tarihi*, trc. Hayrettin Yücesoy, İstanbul 1991.
- Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdullah, *Hilyetü’l-Evliyâ ve Tabakâtü’l-Asfiyâ*, I-X, Kahire 1974.
- Ebû Zühre, M., *Ebû Hanîfe*, Kahire 1976.

- Ebu'l-Ferec el-Katib el-Bağdadî, Kudâme b. Cafer, *Nübez min Kitâbi'l-Harâc ve Sun'ati'l-Kitâbe*, thk. M. J. De Geoe, Portsaid - Mısır, trz.
- Ebu'l-Fidâ, İsmail b. Nureddin Ali, *Takvîmu'l-Buldân*, tsh. M. Reinaud - M. Le Baron Mac Guckin de Slane, Paris 1840.
- Ebu'l-Kâsım Ka'bî el-Belhî, *Zikrû'l-Mu'tezile min Makâlâtî'l-İslâmiyyîn*, thk. Fuad Seyyid, Tunus 1986.
- Ecer, A. Vehbi, *İslam Tarihi Dersleri II (Dört Halife Dönemi)*, EÜ. Yay., Kayseri 1995.
- el-Bağdâdî, Abdülkâhir, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, trc. Ethem Ruhi Fığlalı, TDV. Yay., Ankara 2005.
- el-Bağdâdî, Ahmed b. Ali b. Sabit, *Târîhu Bağdâd*, I - XIV, Kahire 1931.
- el-Bağdâdî, İsmail Paşa, *Îzâhu'l-Meknûn fi'z-Zeyl 'ale'l-Keşfi'z-Zünûn'an Esâmi'l-Kütubi ve'l-Fünûn*, nşr. Muhammed Şerafeddin Yaltkaya – Muallim Rıfat Bilge, I-II, İstanbul 1971-1972.
- , *Hediyetü'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn*, tsh. Kilisli Rıfat Bilge – İbnü'l-Emîn Mahmud Kemal, I – II, İstanbul, 1951 – 1955.
- el- Beyhâkî, Ebu'l- Hasan Ali b. Zeyd, *Târîhu Hukemâi'l- İslâm*, nşr. Muhammed Kürd Ali, Dimaşk 1946.
- el-Beyhakî, Ebu'l-Fadl Muhammed b. el- Hasan, *Târîh-i Beyhakî*, nşr. Kazım Gani - Ali Ekber Feyyaz, Tahran 1326 hş.
- el-Eş'ârî, Ebû Hasan Ali b. İsmail, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn*, thk. Helmut Ritter, Wiesbaden 1980.
- el-Fârisî, AbdülGaffâr, *Kitâbü's-Siyâk li Târîh-i Nişabur*, Köprülü Kütüphânesi, Numara: 1152.

-el-Harezmi, Muhammed b. Ahmed, *Mefâtihu'l-Ulûm*, nşr. İbrahim el-Ebyârî, Beyrut 1989.

-el-İsfahânî, Hamza b. el-Hasan, *Târîhi Sinî Mülûki'l-Arz ve'l-Enbiya*, Beyrut, trz.

-el-İsfahânî, Ebu'l-Ferec Ali b. Hüseyin, *Makâtîlü't-Tâlibiyyîn*, şrh. ve thk. S. Ahmed Sakr, Kahire 1949.

-----, *el-Ağânî*, I-XXI, Beyrut, trz.

-el-Keşşî, Ebû Amr Muhammed b. Ömer b. Abdilaziz, *er-Ricâl*, Matbaatü'l-Cedîde, 1317.

-el-Malatî, Ebû'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed, *et-Tenbîh ve'r-Red alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bida'*, tkd. Zâhid Kevserî, Kahire 1991.

-el-Mar'âşî, Seyyid Zahireddin b. Nasrüddin b. Kemaleddin, *Târîh-i Taberistân u Rûyan u Mâzenderân*, nşr. M. Cevat Meşkur, Tahran 1966.

-el-Mu'cemu'l-Vasît, I-II, İstanbul 1992.

-el-Utbî, Ebû Nasr Muhammed b. Abdülcabbar, *Târîh-i Yemînî*, şerh. Şeyh el-Menînî, I, Kahire, 1869.

-en-Nisaburî, Ebu Abdullah el-Hâkim, *Târîh-i Nîşâbûr*, telhis. Ahmed b. Muhammed b. Hasan b. Ahmed Ma'ruf, Tahran, trz.

-----, *Târîh-i Nîşâbûr*, thk: Richard N. Frye, Mouton 1965.

-----, *el-Müstedrek 'ale's-Sahîheyn fi'l-Hadîs*, nşr. Mustafa Abdülkadir Ata, I-IV, Beyrut, 1441 / 1990.

-----, *Kitâbu Ma'rifeti 'Ulûmi'l-Hadîs*, nşr. Seyyid Muazzam Hüseyin, Medine 1997.

-en-Nisaburî, İshak b. İbrahim b. Hanî, *Mesâilü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, thk. Züheyr eş-Şavîş, Beyrut 1400.

- Er, Rahmi, “ Büştî ”, *DİA.*, VI, s. 496.
- Eraslan, Sadık, *Sosyo Politik Açıdan Asr-ı Saadet Fetihleri (Hz. Ömer Dönemi)*, Ta – ha Yay., Ankara 1999.
- Eroğlu, Ali, “ İbn Mihrân en-Nisaburî ”, *DİA.*, XX, s. 199-200.
- Erünsal, İsmail E., “ Kütüphane ”, *DİA.*, XXVII, s. 11-12.
- Esâmine, Halil, “ Emevîler Dönemi’nde Arapların İskanı ”, trc. Nuh Aslantaş, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sa:12, Haziran 1999.
- Esin, Emel, “ Milli Kültür Tarihi Safhalarına Bakış ”, *Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, II , Ankara 1977.
- es-Sâbî, Ebû İshak İbrahim b. Hilal, *el-Müntezâ min Kitâbi’t-Tâci li Ebî İshak es-Sâbî*, nşr. Muhammed Hüseyin ez-Zebîdî, Bağdat 1977.
- , “ Kitâbu’t-Tâci ”, *Arabic Texts Concerning The History of The Zaydî Imams* , ed. Wilferd Madelung, Beyrut 1987.
- es-Sabûnî, Ebû Osman İsmail b. Abdurrahman, *Akîdetü’s-Selef ve Ashâbü’l-Hadîs*, (Mecmuatü’r-Resâilî’l-Kemâliyye fi’t-Tevhîd içerisinde, 73-122), Kahire, trz.
- es-Safedî, Selahaddin b. Halil b. Aybek, *Kitâbu’l-Vâfi bi’l-Vefeyât*, thk: H. Ritter – Sven Dederling – İ. Abbas – M. Yusuf Necm – J. Von Ess, XII, Wiesbaden, 1381 / 1962.
- es-Sarîfînî, İbrahim b. Muhammed, *el-Müntehâb mine’s-Siyâk*, nşr. M. Kazım Mahmudî, Kum, 1403 / 1982.
- es-Se‘âlibî, Ebû Mansur Abdülmelik b. Muhammed, *Yetîmetü’d-Dehr fi Mehâsini Ehle’l-Asr*, nşr. Müfit Muhammed Kamihat, IV, Beyrut, 1983.
- es-Sem‘ânî, Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî, *el-Ensâb*, Beyrut, 1988.

- es-Sübki, Ebû Nasr Abdulvehhâb b. Takiyyuddîn, *Tabakâtü's-Şafiyyeti'l-Kübrâ*, I-VI, Mısır, trz.
- et-Tûsî, Ebû Cafer Muhammed b. Hasan, *el-Fihrist*, tsh. Muhammed Sadık, Necef 1960.
- Eyice, Semavi, “ Cami ”, *DİA*, VII, s. 90.
- Ezdî, Yezid b. Muhammed, *Târîhu'l-Mevsıl*, nşr. Ali Habîbe, Kahire 1967.
- ez-Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyer-i A'lâmi'n-Nübelâ*, I-XXV, Beyrut 1985.
- , *Mizânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, I- IV, Kahire 1963.
- , *Kitâbu Düveli'l-İslâmiyye*, thk. Fehîm Muhammed Şeltût – Muhammed Mustafa İbrahim, I- II, Mısır 1974.
- , *Târîhu'l-islâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, thk. Ö. Abdüsselam Tedmûrî, Beyrut 1990.
- , *Tezkiretü'l-Huffâz*, tsh. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, I – III, Haydarâbâd 1375 – 1377 / 1955 – 1958.
- Fadl b. Şâzân, Ebû Muhammed en-Nisaburî, *Îzâh*, Beyrut 1982.
- Farmer, H. G., *Studies in Oriental Music*, I-II, Frankfurt 1986.
- , “ Rebab ”, *İA.*, *MEB.*, IX, s. 648.
- Faysal, Şükrî, *el-Müctemeâtü'l-İslâmiyye*, Beyrut 1981.
- Fığlalı, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikâdî İslam Mezhepleri*, İstanbul 1993.
- Firdevsî, Ebu'l-Kasım, *Şehnâme*, I-IV, trc.Necati Lugal, İstanbul 1945-1955.
- Fitzherbert, Teresa, *Themes and Images on The Animate Buff Ware of Medieval Nishapur*, Universty of Oxford, MPhil Thesis, 1983.

- Fraser, J.B., *Narrative of A Journey into Khorasan in The Years 1821-1822*, London 1825.
- Frye, Richard N., “ The City Chronicles of Central Asia and Khorasan, The Tarixi Nişapur ”, Zeki Velîdî Togan Armağanı, İstanbul 1955.
- , *Bukhara, The Medieval Achievement*, Oklahama 1965.
- , *The Golden Age of Persia*, London 1988.
- , “ The Arabic Language in Khurasan ”, *Iran Society Silver Jubilee Souvenir*, Kalküta 1970.
- , “ The Samanids ”, *Cambridge History of Iran*, IV, Cambridge 1975, s. 151
- Galip, İsmail, *Müze-i Hümayun Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Katoloğu*, İstanbul 1312.
- Gerdizî, Ebû Sa‘îd Abdülhay b. Dahhâk, *Târîh-i Gerdizî*, Tahran 1327.
- Gibb, H. A. R., *Orta Asya’da Arap Fütuhâtı*, trc. M. Hakkı, İstanbul 1930.
- Gölcük, Şerafeddin, “ Cehm b. Safvân ”, *DİA*, VII, s. 233-234.
- , “ Cehmiyye ”, *DİA*, VII, s. 234-236.
- Gölpınarlı, Abdülbâki, *Melâmîlik ve Melâmîler*, İstanbul 1931.
- Grayeli, Ferîdun, *Nişâbûr, Şehr-i Firûze*, Havran 1415 hş.
- Guidi, Michelangelo, “ Mazdek ”, *MEB.*, *İA.*, VIII, s. 205.
- Haig, T.W., “ Sebzar (Sebzevar) ”, *MEB.*, *İA*, X, s. 299-300.
- Hakîkat, Abdürrefî‘, *Târîh-i Kûmis*, Beyrut 1983.
- Halîfât, Şahbân, “ İbn Hindû ”, *DİA.*, XX, s. 67-70.
- Hândmîr, *Düstûru’l-vüzerâ*, nşr. Fuad Abdülmütî es-Seyyâd, Mısır 1980.
- Hartmann, R., “ Cüveyn ”, *İA*, *MEB.*, III, s.248.

- , “ Sülemî'nin Risâletü'l-Melâmetiyyesi ”, *Dârü'l-Fünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, sene:3; sa: 6; İstanbul, 1340/1924, s.280 vd.
- Hasan el-Bâşâ, *el-Fünûnü'l-İslâmiyye*, I-III, Kahire, trz.
- Hasan, İbrahim Hasan - Hasan, Ali İbrahim, *en-Nuzûmü'l-İslâmiye*, Kahire 1970.
- Hasan, İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslâm*, I-IV, Kahire, 1976.
- Hasan, S. A., “ A Survey of The Expansion of Islam into Central Asia During The Umayyad Caliphate ”, *Islamic Culture*, XLIV , sa. 3, (July 1970) , s. 170 vd.
- Hâzîmî, Muhammed b. Mûsâ b. Osman, *Me'ttefeka Lafzuh ve İftereka Müsemmah fi'l-Emâkin ve'l-Büldâni'l- Müştebeheti fi'l-Hattî*, nşr . Fuat Sezgin, Frankfurt, 1407 / 1986; s. 206.
- Herevî, Hâce Abdullah, *Tabakâtü's-Sûfiyye*, Tahran 1362 hş.
- Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, trc. Enver Ziya Karal, Ankara 1975.
- Hiebert, Fredrik T. – Dyson, Robert H., “ Prehistoric Nishapur And The Frontier Between Central Asia And Iran ”, *Iranica Antiqua*, vol. XXXVII, Gent 2002, s. 113 – 134.
- Hitti, F., *İslam Tarihi*, trc. Salih Tuğ, I-IV, İstanbul 1980.
- Hodgson, Marshall G.S., *İslam'ın Serüveni*, trc. Heyet, I - III, İstanbul 1993.
- Honigmann, E. - Bosworth, “ Nishapur ”, *Encyclopaedia of Islam*, VIII, s. 62 – 63.
- Honigmann, E., “ Nişapur ”, *İA, MEB.*, IX, s. 303.
- http: www.ktuvakfi.org.tr 28/11/2006.
- http: www.dallog.com/kurumlar 27/11/2006.
- http://12.151.120.44/toah/hd/nish/hd_nish.htm 23/04/2008.
- [http://64.233.183.104/search?q=cache:GkBe:BXSSDo\]:forum.arkitera.com/mimarlik-ve-sanat/7671-freskler.html](http://64.233.183.104/search?q=cache:GkBe:BXSSDo]:forum.arkitera.com/mimarlik-ve-sanat/7671-freskler.html) 19/11/2007.

http://ancienthistory.about.com/gi/dynamic/offsite.htm?zi=1/XJ/Ya&sdn=ancienthistory&cdn=education&tm=251&gps=72_5_1020_599&f=00&tt=14&bt=0&bts=0&zuz=http%3A//www.artarena.force9.co.uk/alex.html 01/12/2007.

-http://en.wikipedia.org/wiki/Mount_Binalud 08/02/2008.

-<http://islamicceramics.ashmolean.org/Samanids/nishapur.htm> 23/04/2008.

-[http://kutuphane.uludag.edu.tr/Univder/PDF/ilh/2000-9\(9\)/htmpdf/M-23.paf](http://kutuphane.uludag.edu.tr/Univder/PDF/ilh/2000-9(9)/htmpdf/M-23.paf)
18/06/2008.

<http://members.tripod.com/~khorasan/Miscellaneous/TahiridCoins.htm> 14/02/2006.

-<http://peus-muenzen.de/aukimages/A00029/01/01548900.jpg.htm> 14/02/2006.

-http://www.bid4raceparts.com/view_Item_Details.asp?Item Number= 15.7326-6k-tk.
23/04/2008.

-http://www.cais-soas.com/CAIS/History/Sasanian/shapour_I.htm#. 01/12/2007.

-http://www.metmuseum.org/toah/ho/06/wai/ho_40.170.176.htm 23/04/2008.

-http://www.visit-uzbekistan.com/uzbekistan/images/culture_art/baktria_map.jpg
01/12/2007.

-http://upload.wikimedia.org/wikipedia/en/5/56/Mashad_imam.jpg 08/02/2008.

-http://upload.wikimedia.org/wikipedia/en/f/fe/Imam_Ali_Reza.jpg 08/02/2008.

-<http://archnet.org/library/placesabarshahr.blogfa.com/> 22/12/2006.

-<http://www.msxlabs.org/forum/medeniyetler-tarihi/24144-sasani-imparatorlugu-sasaniler.html> 18/12/2007.

-Huart, Clement – Masse Henry, “ Firdawsî ”, *The Encyclopaedia of Islam Supplement*, II, s. 918-920.

-Huart, Clement, “ Kağıt ”, *İA.*, *MEB.*, VI, s. 70.

-----, “ Baharz ”, *İA.*, *MEB.*, II, s.143.

- Hucvirî, Ali b. Osman, *Keşfu'l-Mahcûb (Hakikat Bilgisi)*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul 1982.
- Hudud al-A'lam (The Regions of The World)* trc.V. Minorsky, London 1937.
- Işık, Mustafa, “ İbn Huzeyme ”, *DİA*. XX, s. 80.
- İbn Abdi Rabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed, *Kitâbu'l-Ikdi'l-Ferîd*, haz. Ahmed Emin – Ahmed Zeyyin – İbrahim Ebyârî, I-VII, Beyrut 1983.
- İbn Asâkîr, Ebi'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetullah b. Abdillâh eş-Şâfî, *Târîhu Medineti Dîmaşk*, Dârü'l-Beşeriyye, trz.
- İbn A'sem el-Kûfî, Ahmed b. A'sem, *el-Fütûh*, I-VIII, Beyrut 1986.
- İbn Davud el-Belhî, Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Vaizî, *Fedâil-i Belh*, Farsça'ya trc. Abdullah Hüseyinî el-Belhî, thk. Abdülhay Habîbî, Tahran 1350.
- İbn Ebî Hâtîm er-Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahman Muhammed b. İdris, *el- Cerh ve't Ta'dîl*, II, Haydarabad 1952.
- İbn Fazlullah el Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikî'l-Emsâr*, nşr. Fuat Sezgin, I-XXVII, Frankfurt, 1408-1409 / 1988-1989.
- İbn Funduk el-Beyhakî, Muhammed b. Hüseyin, *Târîh-i Beyhak*, tsh. Ahmed Behmenyâr, nşr. M. B. Abdülvehhâb Kazvinî, Tahran 1361 hş.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I - XII, Beyrut 1967.
- , *Hedyu's-Sârî Mukaddimetü Fethu'l-Bârî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, I-II, Mısır 1347.
- , *Lisânü'l-Mîzân*, I - VII, Beyrut 1950.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Şemsüddin Ahmed Muhammed b. Ebî Bekr, *Vefâyâtü'l-A'yân ve Ebnâi'z-Zamân*, thk. İhsan Abbas, I-VIII, Beyrut 1977.
- İbn Havkal, Ebu'l-Kasım Muhammed, *Sûretu'l-Arz*, thk. M. J. Georje, Leyden, 1938.

- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn ve'd-Duâfâi ve'l-Metrûkîn*, thk. Mahmud İbrahim Zayid, Halep 1975.
- İbn Hurdazbih, Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, thk. M. J. De Geoje, Portsaid - Mısır, trz.
- İbn İsfendiyâr, Muhammed b. Hasan, *Târîh-i Taberistan*, nşr. Abbas İkbâl Aşiteyânî, I-II, Beyrut, trz.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, Beyrut 1981.
- İbn Kuteybe Dineverî, Abdullah b. Müslim, *el-Meârif*, nşr. Servet Ukkâşe, Kahire 1981.
- İbn Kutluboga, Ebu'l-Fidâ Zeyneddin, *Tâcü't-Terâcîm fî Tabâkât el-Hanefiyye*, nşr. İbrahim Salih, Beyrut 1992.
- İbn Mâkûlâ, Ali b. Hibetullah b. Cafer, *el-İkmâl fî Raf'i'l-İrtiyâb ani'l-Mu'telifi ve'l-Muhtelif fî'l-Esmâi ve'l-Künâ ve'l-Ensâb*, tsh. ve thk., ilk altı cilt Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî, son cilt Nâyif el-Abbas, I-VII, Beyrut, 1382-1386 / 1962-1966.
- İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I-XV, Bulak, 1299-1308'den Ofset, Beyrut, trz.
- İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed, *Tecâribü'l-Ümem*, nşr. D. S. Margoliouth – H. F. Amedroz, I-III, Kahire, trz.
- İbn Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezîle*, thk. S. D. Wilzer, Beyrut 1988.
- İbn Rüste, Ebî Ali Ahmed b. Ömer, *Kitâbu'l-A'lâku'n-Nefise*, Leyden 1967.
- İbn Tağriberdî, Cemaleddin Ebu'l-Mehâsin Yusuf, *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mulûki Mısır ve'l-Kahire*, I - XII, Kahire, trz.
- İbn Tayfur, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Tahir, *Kitâbu Bağdad*, Kahire 1949.

- İbn Tiktaka, Muhammed b. Ali, *el-Fahrî fî âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, Beyrut, trz.
- İbnü'l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, nşr. M. Abdülkadir Ata, I-XVIII, Beyrut 1992.
- , *Sıfatü's-Safve*, thk. Mahmud Fâhûrî, I – IV, Halep 1389 – 1393 / 1969 – 1973.
- , *Kussâs ve'l-Müzekkirîn*, nşr. Ebu Hacer M.Zağlul, Beyrut 1986.
- İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddin Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Muhammed, *Menâkıbu İmam Ahmed b. Hanbel*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî - Ali Muhammed Ömer, Mısır 1979.
- İbnü'l-Esîr, Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fî't-Târîh*, I-XIII, Beyrut 1979.
- İbnü'l-Esîr, Ebu'l Hasan Ali b.Ebi'l-Kerem Muhammed, *el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*, I-III, Beyrut 1980.
- İbnü'l-Fakîh el-Hemedânî, Ahmed b. Muhammed, *Muhtasâru Kitâbu'l-Buldân*, nşr. M. J. De Geoe, Leyden 1885.
- İbnü'n-Nedîm, Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*, nşr. Rıza Teceddüd, Tahran 1350 hş.
- İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-Fukahâ eş-Şâfi'iyye*, nşr: Muhyiddin Ali Necib, I, Beyrut, 1413 / 1992.
- İslam Şehri*, ed. R. B. Serjeant, trc. Elif Topçugil, İstanbul 1992.
- İstahrî, İbrahim b. Muhammed, *Mesâlik ve Memâlik*, göz. geç. İrâc Efşâr, Tahran 1989.
- Karacabey, Salih, “ Hattabî ”, *DİA.*, XVI, s. 489-490.
- Kadı Said, *Tabakâtü'l-Ümem*, Kahire, trz.

- Kadyrov M. H., “ Festivals, Drama and The Performing Arts in Khurasan and Transoxania ”, *History of Civilizations of Central Asia*, ed. C. E. Bosworth – M. S. Asimov, vol. IV, Paris 2000, s. 604 – 611.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1986.
- Kalkaşandî , Ahmed b. Ali, *Subhu'l- 'Âşâ fî Sınâati'l-İnşâ*, I-XV, Beyrut 1987.
- Kanar, Mehmet, “ Firdevsî ”, *DİA.*, XIII, s. 125-127.
- Kandemir, M. Yaşar, “ Hâkim en-Nisaburî ”, *DİA.*, XV, s. 190-191.
- Kaplan, Mehmet, *Tip Tahlilleri (Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar 3)*, İstanbul 1993.
- Karaman, Hayreddin, *İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul 1989.
- Katip çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, nşr. Şerafettin Yaltkaya – Kilisli Rıfat Bilge, I, İstanbul 1941.
- Kaya, Mahmut – Anay, Harun, “ Felsefe ”, *DİA.*, XII, s. 311-330.
- Kaya, Mahmut, “ Âmirî, Ebu'l-Hasan ”, *DİA.*, III, s. 68.
- , “ Câbir b. Hayyân ”, *DİA.*, VI, s. 534.
- Kazıcı, Ziya, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, Kayıhan Yay., İstanbul 1996.
- Kazvînî, Halil b. Abdullah b. Ahmed el-Halîlî, *Kitâbu'l-İrşâd fî Ma'rifeti Ulemâi'l-Hadîs*, Ayasofya Kütüphanesi, No: 2951
- Kazvinî, Zekerîyya b. Muhammed, *Âsâru'l- Bilâd ve Ahbâru'l- İbâd*, Beyrut, trz.
- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-Müellifîn Terâcimu Musannifiyyi'l-Kütübi'l-Arabiyye*, I-XV, Beyrut, trz.
- Keskioglu, Osman, *Fıkıh Tarihi ve İslam Hukuku*, TDV. Yay., Ankara 2003.

- Kettânî, Muhammed b. Cafer, *er-Risâletü'l-Mustatrafa li Beyânî Meşhûri Kütübü's-Sünneti'l Müşerreffe*, nşr: Muhammed el-Muntasır b. Muhammed ez-Zemzemî b. Muhammed b. Cafer el-Kettânî, Şam 1383 / 1964.
- Keykâvus, *Unsur el-Mealî, Kabusname*, trc. Mercimek Ahmed, haz. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul 1944.
- Kılavuz, A. Saim, “ Ali er-Rıza ”, *DİA*. II, s. 436.
- , “ Bihâferid ”, *DİA*., VI, s.138.
- Kılıç, Hulusi, “ Cevherî İsmail b. Hammad ”, *DİA*., VII, 459.
- Kılıçlı, Mustafa, *Arap Edebiyatı'nda Şuubiyye*, İstanbul 1992.
- Kırlangıç, Hicabi, “ İran Şiiri İçin Bir Sınıflandırma Denemesi ”, http://www.doguedebiyati.com/nusha/01/012-Iran_Siiri.doc 27/08/2008.
- Kijima,Yasufumi, “ Street Networks And Open Space In Islamic Cities, Urbanizm In Islam ”, *The Proceedings Of The International Conference On Urbanizm In Islam*,Vol: I, Tokyo 1989.
- Kitapçı, Zekeriya, *Yeni İslam Tarihi ve Türkler*, I – II , Konya 1994.
- , *Orta Asya'da İslâmiyetin Yayılışı ve Türkler*, Konya 1994.
- , “ Sosyal, Siyasi ve Dini Yönleri İle İslam Fetihleri Sırasında Aşağı Türkistan (1) ”, *Diyanet Dergisi*, C. 17, sa. 5, 1978.
- Klimkeit, H. J., “ Manichaeism and Nestorian Christianity ”, *History of Civilization of Central Asia*, ed. C.E. Bosworth - M. Asimov, IV, Paris 2000, s. 221-226.
- Koç, Mehmet Akif, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri, İbn Ebî Hâtim (ö. 327 / 939) Tefsiri Örneğinde Bir Literâtür İncelemesi*, Kitâbiyât Yay., Ankara 2003.
- , *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi, es-Sa'lebî (ö. 427 / 1036) Tefsirinde Mukâtil b. Süleymân (ö. 150 / 767) Rivâyetleri*, Kitâbiyât Yay., Ankara 2005.

- Konur, Himmet, “ Horasan’ın İslam ve Tasavvuf Tarihine Katkısı (H. I-V. Asırlar) ”, *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sa. XXI, İzmir, 2005.
- Köprülü, M. Fuad, “ Âzâd ”, *İA.*, *MEB.*, II, s. 84.
- Köse, Saffet, “ İsferâyinî Ebû Hâmid ”, *DİA.*, XXII, s. 514.
- Krachkovski, İ., *Târîhu’l-Edebi’l-Coğrâfî*, trc. Selahaddin Osman Hâşim, Kahire 1965.
- Kramers, J. H. – Morony, M., “ Marzpan ”, *Encyclopedia of Islam*, VI, s. 633.
- Kramers, J. H., “ Merzübân ”, *İA.*, *MEB.*, VII, s. 787.
- Kufralı, Kasım, “ Ebû Yusuf ”, *İA.*, *MEB.*, IV, s. 59-60.
- Kuleynî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Yakub, *el-Usûl mine’l-Kâfî*, Tahran 1388 hş.
- Kurbânî, Ebu’l-Kasım, *Zindeginâme-i Riyâzidenân-ı Devrey-i İslâmî*, Tahran, 1365 hş.
- Kureşî, Muhyiddin Ebû Muhammed Abdülkadir b. Muhammed, *el-Cevâhirü’l-Mudîe fî Tabakâti’l-Hanefiyye*, I-V, Haydarabad 1322.
- Kurt, Hasan, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, Araştırma Yay., Ankara 2002.
- , *Orta Asya’nın İslamlaşma Süreci (Buhara Örneği)*, Fecir Yay. Ankara, 1998.
- , *Taberî’nin Hayatı ve Tarihçiliği*, (Basılmamış Yüksek lisans Tezi), Samsun, 1991.
- , “ Orta Asya’nın Etnik ve Kültürel Kimliğinde Türklerin Rolü ”, *İslami Araştırmalar*, XII, sa. 3-4, 1999.
- , “ Sâmanoğulları Hükümdarı İsmail b. Ahmed’in Hakimiyet Mücadelesi ”, *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, C. XLV, sa:1, Ankara 2004.

- , “ Süfyânî Emevîler Sonrasında Horasan ve Mâverâünnehir’de İç Mücâdeleler (64-85 / 683-704) ” , *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XLII, Ankara 2001.
- Kuşeyrî, Abdülkerim, *Kuşeyrî Risâlesî*, haz. Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İstanbul 1991.
- Kutlu, Sönmez, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve tesirleri*, TDV. Yay., Ankara 2002.
- , “ Kerrâmiyye ”, *DİA.*, XXV, s. 294.
- , *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, Ankara 2002.
- , “ Mürcie Mezhebi Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları ”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002/I, s.168-210.
- Kutluay Yaşar, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, İstanbul 2001.
- Landau, Jacob M., “ Küttab ”, *DİA.*, XXVII, s. 3.
- Levy, R. - Bosworth C. E. , “ Nawruz ”, *The Encyclopaedia of Islam Supplement*, VII , s. 1047.
- Leysî, Semîre Muhtâr, *ez-Zındıkâ ve ’ş-Şu ’ûbiyye*, Kahire 1968.
- Ligeti, L., *Bilinmeyen İç Asya*, trc. Sadrettin Karatay, Ankara 1986.
- Lombard, Maurice, *İlk Zafer Yıllarında İslam*, trc. Nezih Uzel, İstanbul 1983.
- Madelung, Wilferd, “ Khurramiyya ”, *First Encyclopedia of Islam*, V, s. 63.
- , “ The Minor Dynasties of Northern Iran ”, *Cambridge History of Iran*, IV, Cambridge, 1975, s. 213
- , “ Religious Trends in Early Islamic Iran ”, *Bibliotheca Persica*, 1988.
- Makdisî, Muhtar b. Tâhir, *el- Bed’ ve ’t-Târîh*, nşr. C. L. Huart, Paris 1899 - 1919, I-VI’dan ofset Bağdat, trz.

- Makdisî, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rîfeti'l-Ekâlîm*, thk. M. J. De Geoe, Leyden 1967.
- Makrizî, Ahmed b. Ali, *Kitâbü'l-Mevâiz ve'l-Îtibâr bi Zikri'l-Hitâtî ve'l-Âsâr*, I-II, Beyrut, trz.
- Margaliout, D. S., *Hürremiyye, İA., MEB.*, XVIII, s. 596.
- Marquart, J., *Eransahr*, Berlin 1901.
- Mehdî-i Muhakkık, *Hâk-i Nişabur*, Yağma, sa: 240, 1347 hş.
- Merçil, Erdoğan, “ Simcûrîler III- Ebu'l-Hasan Muhammed b. İbrahim b. Simcûr ”, *İÜ. Tarih Dergisi*, Sa: 33, İstanbul, 1982, s. 122.
- , “ Alp-Tegin ”, *DİA.*, II, s. 525
- , “ Karategin Ailesi ”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, Prof. Dr. İbrahim Yarkın'a Armağan, Ankara 1987, s. 3
- , “ Gazneliler ”, *DİA.*, XIII, s. 481
- , “ Muhtâcoğulları ”, Prof Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı, İstanbul 1995.
- , “ Simcûrîler I – Simcûr ed-Devâtî ”, *İÜ. Tarih Dergisi*, sa: 32, İstanbul, 1979, s. 71-72.
- , “ Simcûrîler IV-Ebû Ali b. Ebu'l-Hasan Simcûrî ”, *Belleten*, Sa: 195, Ankara 1985, s. 557.
- , “ Simcûrîler V - Ebu'l-Kâsım b. Ebu'l-Hasan Simcûrî ”, *İÜ. Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul, 1983-1987, s. 124-125.
- , “ Veşmgir b. Ziyar ”, *İA., MEB.*, XIII, s. 304
- , *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara 1989.
- Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin, *Mürûcû'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, I-VI, Beyrut 1997.

- Meşkûr, Cevad, *İran Bâstân*, Tahran, trz.
- Miles, G. C., “ Dinar ”, *Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, II , s. 305-307.
- , “ Dirham ”, *Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, II , s. 319-320.
- Mirhand, Hamîdüddîn Muhammed b. Handşah b. Mahmud el-Belhî, *Ravzatü 's-Safâ fî Sîret el-Enbiyâ ve 'l-Mülûk ve 'l-Hülefâ*, I-VII, Lucknow 1913.
- Mirniyâ, Ali, *İlhâ ve Tâ'yifehâyı Asâyir-i Horasân*, Tahran 1990.
- Miyhenî, Muhammed b. Münevver, *Esrârü 't-Tevhîd*, nşr. Şefî'î Kedkenî, Tahran 1366 hş.
- Morony, M. G., *Conquerors and Conquered: Iran, Studies On The First Century of Islamic Society*, Illinois 1982.
- , “ Material Culture and Urban Identities : The Evidence of Pottery from The Early Islamic Period , Together with An Archaeological Response by D. Whitcomb ”, in *UCLA Near East Center Colloquium Series*, 1995.
- Morrison, G. – Baldick, J. – Kadhanî, S., *History of Persian Literature*, Leiden 1981.
- Motlagh, Halegh, “ Amîrak Bal'ami ”, *The Encyclopaedia of Islam First Edition*, I, s. 971-972.
- Muhammed b. Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü 'l-Hanâbile*, thk. Muhammed Hâmid el-Fakkî, I-II, Kahire, 1371 / 1952.
- Muhammetoğlu, Aliev Saleh, “ Hürremiyye ”, *DİA*, XVIII, s. 501.
- Muhtar, Süheyr Muhammed, *et-Tecsim 'İnde'l-Müslimîn Mezhebü 'l-Kerrâmiyye*, Kahire 1971.
- Mustawfî, Qazvinî, *Târîh-i Güzîde*, nşr. E. G. Browne, London-Leiden 1910.

- , *The Geographical Part of the Nuzhat-al-Qulub*, ed. G. Le Strange, Leyden - London, E - J. Brill - Luzac and Co., 1915.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *es-Sahih*, I, İstanbul 1981.
- Nâci Ma'ruf, *'Urûbetü'l-'Ulemâ'il-Mensûbîn İle'l-Büldâni'l-'Acemiyye fi'l-Meşriki'l-İslâmî*, I, Bağdat 1974.
- Narşahî, Ebû Bekir Muhammed b. Ca'fer, *Târîhu Buhâra*, nşr. Emin Abdülmecid Bedevî – Nasrullah Mübeşşir el-Tırâzî, Kahire 1993.
- “Nayhshabur Pottery”, *Publication of Cultural Heritage Organization*, Newyork 2002.
- Nazım, Muhammed, “Utbi”, *İA., MEB.*, XIII, s. 83.
- , “Makan b. Kaki”, *İA., MEB.*, VII, s. 202.
- , “Merdavic b. Ziyar”, *İA., MEB.*, VII, s. 757.
- Necibullah, *Persian Literature*, Washington 1963.
- Nesefî, *Tabsiratü'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*, thk. Claude Selame, I, Şam 1992.
- Nizameddin, Muhammed, *Introduction to the Jawami'u'l-Hikayat ve Lewami'u'r-Riwayat of Sadidu'd-din Muhammad al-Awfi*, London 1929.
- Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Makâle*, nşr. Muhammed Kazvînî, Brill 1910.
- Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, trc. Nurettin Bayburtlugil, İstanbul 1987.
- Nöldeke, Theodore, *Sketches From Eastern History*, Beyrut 1963.
- Nureddin İtir, *el-İmâmü't-Tirmîzî ve'l-Müvâzene Beyne Câmi'ihî ve Beyne's-Sahîheyn*, baskı yeri yok, 1390.
- Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhâb, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, thk. M. Cabir el-Hînî, I-XXVII, Kahire 1984.
- Oğuz *Destânı*, nşr. Zeki Velîdî Togan, İstanbul, trz.

- Onat, Hasan, *Emevîler Devri Şii Hareketleri*, Ankara 1993.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihi'ne Giriş*, I-V, Ankara 1978.
- Öğüt, Salim, “ Ebû Yusuf ”, *DİA.*, X, s. 260-261.
- Önkal, Ahmet – Bozkurt, Nebi, “ Cami – Dini ve Sosyo kültürel Tarihi ”, *DİA.*, VII, s. 50.
- Özaydın, Abdülkerim, “ Fahrüddeve ”, *DİA.*, XII, s. 98.
- Özel Ahmet, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, Ankara 1990.
- , “ Abdülmelik b. Nuh b. Mansur ”, *DİA.*, I, s. 271
- Özgüdenli, Osman Gazi, “ Nîşâbur ”, *DİA.*, XXXIII, s. 149 – 151.
- Öztuna, Yılmaz, *Türk Musikisi Ansiklopedisi*, İstanbul 1976.
- Öztürk, Mürsel, *Anadolu Erenleri'nin Kaynağı Olarak Horasan*, Kül. Bak. Yay., Ankara 2001.
- Pir Neyâ, Hasan, *Târîh-i Bâstân (İran)*, I - III ,Tahran, trz.
- Polat, Selahaddin, “ Ebû Ali en-Nisaburî ”, *DİA.*, X, s. 92.
- Pope, A. U., *A Survey of Persian Art*, VI, Oxford 1938.
- Rekaya, Mohammed, “ Le Hurrem Din ”, *Studia Islamica*, LX, Paris 1984.
- Rifâî, Enver, *en-Nuzûmü'l-İslâmiyye*, Dîmeşk 1973.
- Ritter, H., “ Dakiki ”, *İA.*, *MEB.*, III, s. 463.
- Rosenthal, F., *A History of Muslim Historiography : ilmü't-Târîh inde'l Müslimîn*, trc. Salih Ahmed, Bağdat 1963.
- Safanov Anatol, “ Bokhara ”, *The Universal Jewish Encyclopedia*, II, Newyork 1948, s.443.
- Sahillioğlu, Halil, “ Dinar ”, *DİA.*, IX., s. 352-355.
- , “ Dirhem ”, *DİA.*, IX, s. 369-370.

- Said Nefisî, *Târîh-i Tâhiryân*, Tahran 1335.
- , *Babek*, trc. Mahmut Ayaz, İstanbul, 1998.
- Salih, Subhi, *İslam Mezhepleri ve Müesseseleri*, trc. İbrahim Sarmış, İstanbul 1983.
- Samso, J., “ al-Khazin ”, *The Encyclopaedia of Islam Supplement*, IV, s. 1182-1183
- Sanasarian Eliz, *Religious Minorities in Iran*, Cambridge 2000.
- Sandıkçı, S. Kemal, *İlk Üç Asır'da İslâm Coğrafyasında Hadis*, DİB. Yay., Ankara 1991.
- Saraç, Celal, “ Câbir İbn Hayyân Üzerine ”, *İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü Dergisi*, I, İstanbul, 1963.
- Sarı, Mehmet Ali, “ İbn Habib en-Nisaburî ”, *DİA.*, XIX, s. 510.
- Savaget, J., *Historiens Arabes*, Paris 1988.
- Savaş, Hamdi, *İslam Tarihi II – Emevîler ve Abbâsîler Devri*, EÜ. Yay., Kayseri 1993.
- Schwarz, “ Haf ”, *İA.*, MEB., V, s. 65.
- Serkis, Yusuf İlyas, *Mu‘cemu’l-Matbû‘âtî’l-Arabiyyetive’l-Mu‘arrabati*, I - II, Kahire, 1346 / 1928.
- Sezgin, Fuat, *GAS.*, I - II- IV-V- VI - VIII, Leiden 1967.
- Sims, Eleanor, “ In Persia From The Arab Conquest To The Mongol Invasion ”, *Encyclopaedia Iranica*, V, California 1992, s. 760 - 770.
- Sönmez, Mehmet Ali, “ Ebü’n-Nadr et-Tûsî ”, *DİA.*, X, s. 338.
- , “ Hâkim el-Kebir ”, *DİA.*, XV, s. 88.
- , “ İbn Hibban ”, *DİA.*, XX, s. 63.
- Spuler, B., “ Bakharz ”, *The Enclopaedia of Islam*, I, s. 952.

- , “ Trade in The Eastern Islamic Countries in The Early Centuries ”, *Islam and The Trade of Asia*, ed. D. S. Richards, Oxford 1970.
- Strange, Guy Le, *The Lands of The Eastern Chaliphate*, London 1968.
- Sunar Cavit, *Melâmîlik ve Bektâşîlik*, Ankara 1975.
- Suyûtî, Celâlüddin Abdurrahman, *Târîhu'l-Hulefâ*, Mısır 1952.
- Sülemî, Ebû Abdurrahman Muhammed el-Hüseyn, *Risâletü'l-Melâmetiyye*, nşr. Ebu'l-A'lâ el-Afîfî, Kahire 1945.
- , *Tabakâtu's-Sûfiyye*, thk. Nureddin Şeryebât, Kahire 1986.
- Sümer, Faruk, “ Dihkân ”, *DİA.*, IX, s. 289-290.
- Şafak, Turgay, “ İlk Dönem Fars Şiiri ”, <http://www.iramir.org/idem/Klasik/6.html>
[27/08/2008](http://www.iramir.org/idem/Klasik/6.html)
- Şehristânî, Ebû Feth Muhammed b. Abdülkerîm, *el-Milel ve'n-Nihâl*, thk. Abdülemir Ali Menhâ - Ali Hasan Faur, I, Beyrut 1990.
- Şems-i İşrak, A., *Nuhustîn-i Sikkehâ-yı İmparatoriy-yi İslâm*, İsfahan 1369.
- Şener, Abdülkadir, *İslam Hukuku Dersleri I*, İzmir 1987.
- Şeşen, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK. Yay., Ankara 2001.
- , *Müslümanlarda Tarih – Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998.
- Şiblî, Mevlânâ, *İslam Tarihi – Asr-ı Saadet*, trc. Ömer Rıza Doğrul, VII, İstanbul 1928.
- , *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, trc. Talip Yaşar Alp, I - II, İstanbul 1986.
- Taberî, Muhammed b.Cerîr, *Târîhü'r-Rüsûl ve'l-Mülûk*, nşr. M.Ebü'l-Fadl, I-IX, Beyrut 1397/1967.

- Tackerîmi, Celal, *Saffârîler Tarihi*, D.T.C.F. , Ortaçağ Tarihi Kürsüsü (Doktora Tezi) , Ankara 1971.
- Tâhirî, Ebu'l-Kasım, *Coğrafyayı Târîhi Horasân*, Tahran, trz.
- Târîh-i Sistân*, haz . Meliku's-Şuarâ Behâr, Tahran, trz.
- Taşköprülüzâde, Ahmed b. Mustafa, *Miftâhu's-Saadeti ve Misbâhu's-Siyâdeti fî Mevdu'âtî'l-'Ulûm*, nşr. Kâmil Bekrî - Abdülvehhâb Ebu'n-Nûr, I-III, Kahire, 1968.
- Tha'âlibî, *The Latâ'if al-Ma'ârif*, Translated with introduction and notes by C. E. Bosworth, Edinburg 1968.
- Togan, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970.
- Tura, Yalçın, *Horasan Tanburunun Perdeleri ve Türk Musikisi Ses Sistemi, Türk Musikisinin Meseleleri*, İstanbul 1988.
- Tümer, Günay - Küçük, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ankara 1993.
- , *Birûnî'ye Göre Dinler ve İslam Dini*, Ankara 1986.
- Türer, Osman, “ Bûşencî Ebu'l-Hasan ”, *DİA.*, X, s. 475.
- , “ Melâmet Düşüncesinin Orijinal Özelliği ve Bu Düşüncede Zamanla Meydana Gelen Değişmeler ”, *İslâmî Araştırmalar*, C: 2, Sa : 7, Mayıs, 1988.
- Ubeydî, Salah Hüseyin, *el-Melâbisü'l- Arabiyyeti'l- İslâmiyye fî'l- Asri'l-Abbâsî*, Bağdad 1980.
- Udovitch, L., “ Fals ”, *Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, II , s. 768-769.
- Uğur, Mücteba, “ Ebû Avâne el-İsferâyinî ”, *DİA.*, X, s. 100.
- , “ Muhammed b. İbrahim Bûşencî ”, *DİA.*, VI, s. 476.
- Uluçam, Müjdat, “ İbn Mencûye ”, *DİA.*, XX, s. 177.
- Uludağ, Süleyman, “ Hankah ”, *DİA.*, XVI, s. 42.

- Uslu, Recep, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1997.
- Usta, Aydın, *Sâmânîler Devleti'nin Siyasî ve Kültürel Tarihi*, (Basılmamış Doktora tezi), İstanbul 2003.
- Uzunpostalcı, Mustafa, “ Ebû Hanife ”, *DİA.*, X, s. 131.
- Van Arendonk, C., “ Şerif ”, *İA.*, *MEB.*, X, s. 435.
- Vloten, G. V., *Emevî Devri'nde Arap Hâkimiyeti*, trc. M.Said Hatiboğlu, Ankara 1986.
- , *Araştırmalar*, trc. Said Hatipoğlu, Ankara 1986.
- Varol, M. Bahâüddin, “ İlk Dönem İslam Siyasi Tarihinin Şekillenmesinde Horasan Bölgesi'nin Yeri ve Önemi ”, *Selçuk Üniversitesi ilahiyat Fakültesi Dergisi*, Sa:18, Konya, Güz 2004.
- Walid, Saleh, *The Qur'ân Commentary of Tha'labî*, (Doktora Tezi), Yale University 2001.
- Welhausen, *Arap Devleti'nin Sükutu*, trc. Fikret Işıltan, Ankara 1963.
- Wilkinson, Charles Kyrle, *Nishapur (Pottery of The Early Islamic Period)*, Newyork 1987.
- , “ Christian Remains From Nishapur ”, *Forschungen Zur Kunst Asiens* (In Memoriam Kurt Erdmann), İÜ. Edebiyat Fakültesi Türk ve İslam Sanatları Kürsüsü, İstanbul 1969, s. 79 – 87.
- William el-Hâzin, *el-Hadâratü'l-Abbâsiyye*, Beyrut 1992.
- Wink, A. , *al-Hind The Making of The Indo-Islamic World*, Leyden 1991.
- Wittmayer Baron Salo, *A Social and Religious History of The Jewels*, III, Newyork 1957.

- Wulff, H. E., “ The Qanats of Iran ”, *Scientific American*, CCXVIII/4, 1968, s. 96-97.
- Ya‘kubî, Ahmed b. Ebî Ya‘kub, *Kitâbü’l-Buldân*, Leyden 1967.
- , *et-Târîh*, I , Beyrut trz.
- Yakut el-Hamevî, Şihâbüddîn Ebû Abdullah b. Abdullah, *Mu‘cemu’l-Buldan*, I-VI, Beyrut trz.
- , *Mu‘cemu’l-Udebâ’ İrşâdü’l-Erîb ilâ Ma‘rifeti’l-Edîp*, thk. D. S. Margoliouth, I-VIII, Mısır 1923-1929.
- Yaşayan Dünya Dinleri*, “ Mecûsîlik Bölümü ”, yaz. Şinasi Gündüz, Ankara 2007, s. 507-527.
- , “ Nesturiler Bölümü ”, yaz. Bülent Şenay, Ankara 2007 s.135.
- Yate C.E., *Khurasan and Sistan*, Edinburg, London 1900.
- Yavuz, Salih Sabri, “ Ebu İshak İsferâyinî ”, *DİA.*, XXII, s. 515.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “ Ebû Mansur el-Eyyûbî ”, *DİA.*, X, s. 180.
- , “ İbn Fûrek ”, *DİA.*, XIX, s. 495-497.
- , *İslâm Akâidi’nin Üç Şahsiyeti*, Ahmed b. Hanbel, İbn Fûrek, Kadı Beyzâvî, İstanbul 1989.
- , “ İbn Şâzân en-Nisaburî ”, *DİA.*, XX, s. 370-371.
- Yazıcı, Tahsin, “ Bel’âmî – Ebu Ali ”, *DİA.*, V, s. 390.
- , “ Sülemî ”, *İA.*, *MEB.*, XI, s. 94-96.
- , “ Ebû Hafs ”, *DİA.*, X , s. 127.
- Yediyıldız, Bahaeddin, “ Vakıf ”, *İA.*, *MEB.*, XIII, s. 161.
- Yetik, Erhan, “ Ebû Osman el-Hirî ”, *DİA.*, X, s. 208.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “ Abdullah b. Tahir ”, *DİA.*, I, s. 138.

- , “ Ebû Müslim-i Horasânî ”, *DİA.*, X, s. 198.
- Yiğit , İsmail , “ Mevâlî ” , *DİA* , XXIX , s.424-426.
- Yusuf, S. M., *Studies in Islamic History and Culture*, Delhi 1992.
- Zahoder, B., “ Selçuklu Devleti ’ nin Kuruluşu Sırasında Horasan ”, çev. İsmail Kaynak, *Belleten*, c. XIX, sa.73-76, Ankara 1955.
- Zambaur, E. V., “ Dinar ”, *İA.*, *MEB.*, III , s. 591.
- , “ Dirhem ”, *İA.*, *MEB.*, III , s. 594.
- , “ Fels ”, *İA.*, *MEB.*, IV, s. 539-540.
- Zand Mikhail, “ Bukharan Jews ”, *Encyclopedia Iranica*, III, Newyork - London, 1990, s. 532.
- Zerdüşt’ün *Gataları*, trc. Ali Nihad Tarlan, İstanbul 1935.
- Zettersteen, K. V., “ I. Nuh ”, *İA.*, *MEB.*, IX, s. 346.
- , “ Fahrüddevle ”, *İA.*, *MEB.*, IV, s. 447
- , “ Abdullah b. Tâhir ”, *İA.*, *MEB.*, I, s.43.
- , “ Kahtabe ”, *İA.*, *MEB.*, VI, s. 91-92.
- , “ Mutî ”, *İA.*, *MEB.*, VIII, s. 764.
- , “ Nasr b. Ahmed ”, *İA.*, *MEB.*, IX, s. 105.
- Zeydan, C., *İslâm Medeniyeti Tarihi*, haz: Mümin Çevik, I, III, İstanbul 1976.
- Zirikli, Hayrettin, *el-A ’lâm*, I-XIII, Beyrut, 1389 / 1969.
- Zorlu, Cem, *Abbasilere Yönelik Dini ve Siyasi İsyanlar*, Ankara 2001.

EKLER

- 1-**Horasan bölgesinin yerleşim merkezlerini gösteren harita.
- 2-**Rey ve Âmul'den Nişabur'a doğru giden yolları ve bu yollar üzerinde yer alan yerleşim birimlerini gösteren harita.
- 3-**Nişabur ve çevresini gösteren harita.
- 4-**Sebz Pûşân bölgesinde gerçekleştirilen kazılar sonucunda ortaya çıkartılan tipik bir oturma alanı.
- 5-**Tepe Medrese bölgesinde gerçekleştirilen kazılar sonucunda ortaya çıkartılan mescit kalıntıları.
- 6-**Kanat Tepe bölgesinde gerçekleştirilen kazılar sonucunda ortaya çıkartılan mihrab ve cami kalıntıları.
- 7-**Nişabur'da gerçekleştirilen kazılar sonucunda ortaya çıkartılan şehrin su kanallarından bir kesit.
- 8-**Tepe Medrese bölgesinde gerçekleştirilen kazılar sonucunda bulunan boyanmış, oyulmuş bir tuğla panelinden elde edilmiş kopya örneği.
- 9-**Nişabur'da gerçekleştirilen kazılar sonucunda ortaya çıkartılan restora edilen, oyulan, alçı ile şekillendirilen bir pervaz, saçak.
- 10-**Nişabur'da gerçekleştirilen kazılar sonucunda ortaya çıkartılan dar bir geçit, sokak.
- 11-**Nişabur'da gerçekleştirilen kazılar sonucunda ortaya çıkartılan ateşleme odası (firing chamber).
- 12-**Sâmânî hükümdarları II. Nasr b. Ahmed (M. 914 – 943) ve Nuh b. Nasr (M. 943 – 954) adına Nişabur'da basılmış olan altın dinarlar. Bu dinarlardan II. Nasr b. Ahmed'e ait olanı (ekte aşağı bölümde yer alan dinarlar) 324 / 946 yılında

basılmıştır ve 3.92 gramdır. Nuh b. Nasr'a ait olanı ise 331 / 953 yılında basılmıştır ve 4.05 gramdır.

13-Nişabur'unda dahil olduğu Horasan coğrafyasında bayanların giymiş olduğu kıyafete bir örnek. (Resimdeki bayan Kürt kabilelerine mensup bir bayandır.)

14-III – IV / IX – X. Yüzyıllarda Nişaburda üretilen toprak bir kabın üzerinde yer alan bayan figürü, bu dönemde bayanların giymiş olduğu kıyafetlere bir örnek teşkil etmektedir.

15-Nişabur'unda dahil olduğu Horasan coğrafyasında erkeklerin giymiş olduğu kıyafete bir örnek. (Resimdeki erkek Kürt kabilelerine mensup bir erkektir.)

16-Nişabur'da gerçekleştirilen kazılar sonucunda bulunan bir toprak kap üzerinde St. Louis'e ait olduğu ifade edilen insan figürü, bölgede yaşayan Hristiyanların varlığına bir delil teşkil etmektedir.

17-Nişabur'un Sebzpûşân bölgesinde gerçekleştirilen kazılar sonucunda ortaya çıkarılmış olan III – IV / IX – X. Yüzyıllardan kalma bir duvar resmi. Bu resimde at üzerindeki binicinin kıyafeti erkek giyimi hakkında bize bir fikir vermektedir.

18-Nişabur'daki Hristiyan varlığına bir başka delil. Üzerinde haç işareti ve yöredeki Hristiyan nüfusunun kutsal kabul ettiği simgelerin bulunduğu mürekkep hokkası ve toprak kap.

19-Nişabur'daki kazılar sonucunda ortaya çıkarılan üzerinde haç, yonca figürlerinin ve bir yazının bulunduğu topraktan yapılmış kaplar.

20-Nişabur'daki kazılar sonucunda ortaya çıkarılan üzerinde haç figürünün bulunduğu topraktan yapılmış kaplar.

21-Topraktan ve taştan yapılmış üzerinde haç figürünün bulunduğu plak veya levhalar.

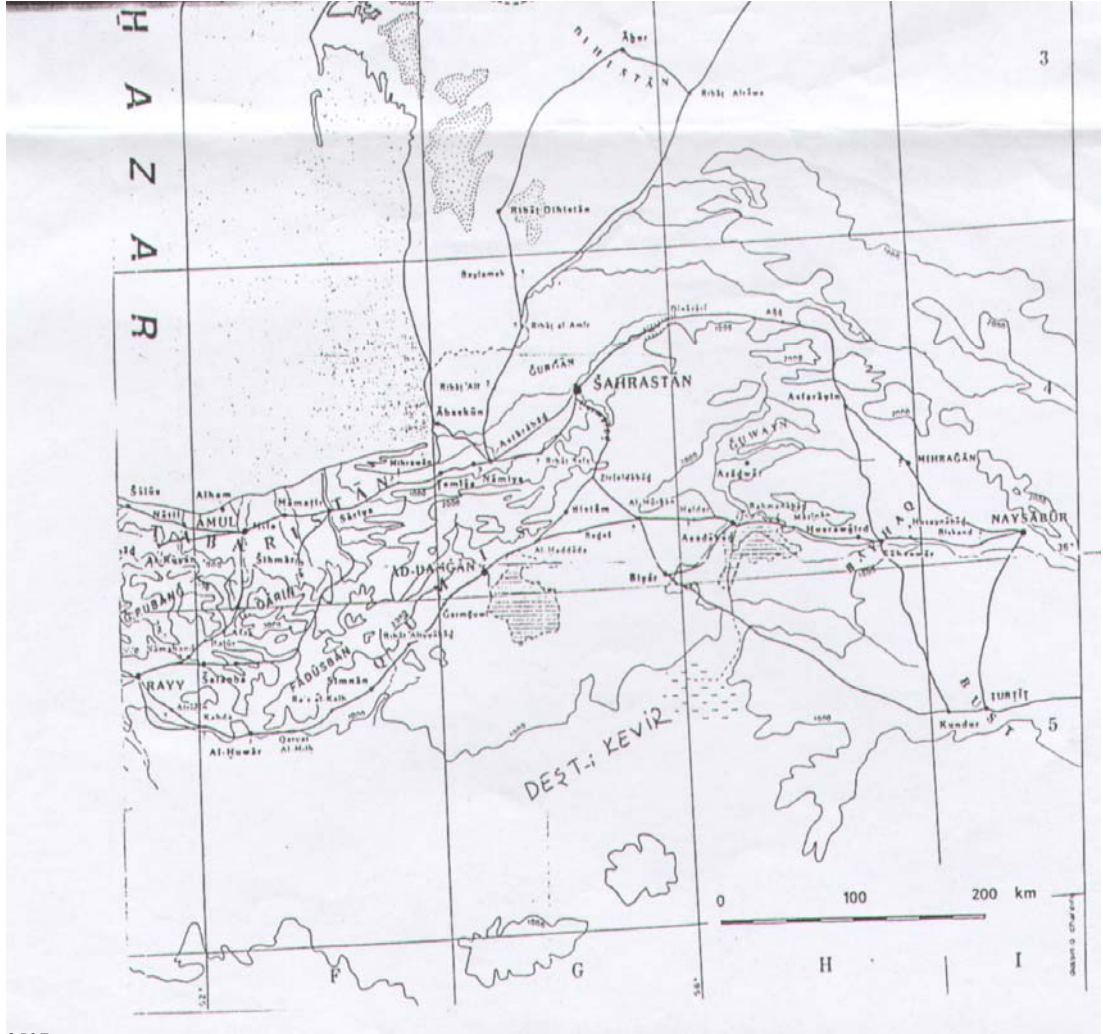
- 22-Nişabur'daki kazılar sonucunda ortaya çıkarılan metal ürünlere örnekler.**
- 23-Nişabur'daki kazılar sonucunda ortaya çıkarılan metal ürünlere örnekler.**
- 24-Nişabur'daki kazılar sonucunda ortaya çıkarılan metal ürünlere örnekler.**
- 25-Nişabur'daki kazılar sonucunda ortaya çıkarılan metal ürünlere örnekler.**
- 26-Nişabur'daki kazılar sonucunda ortaya çıkarılan metal ürünlere örnekler.**
- 27-Nişabur'daki kazılar sonucunda ortaya çıkarılan metal ürünlere örnekler.**
- 28-Nişabur'daki kazılar sonucunda ortaya çıkarılan metal ürünlere örnekler.**

2506

Ek : 1

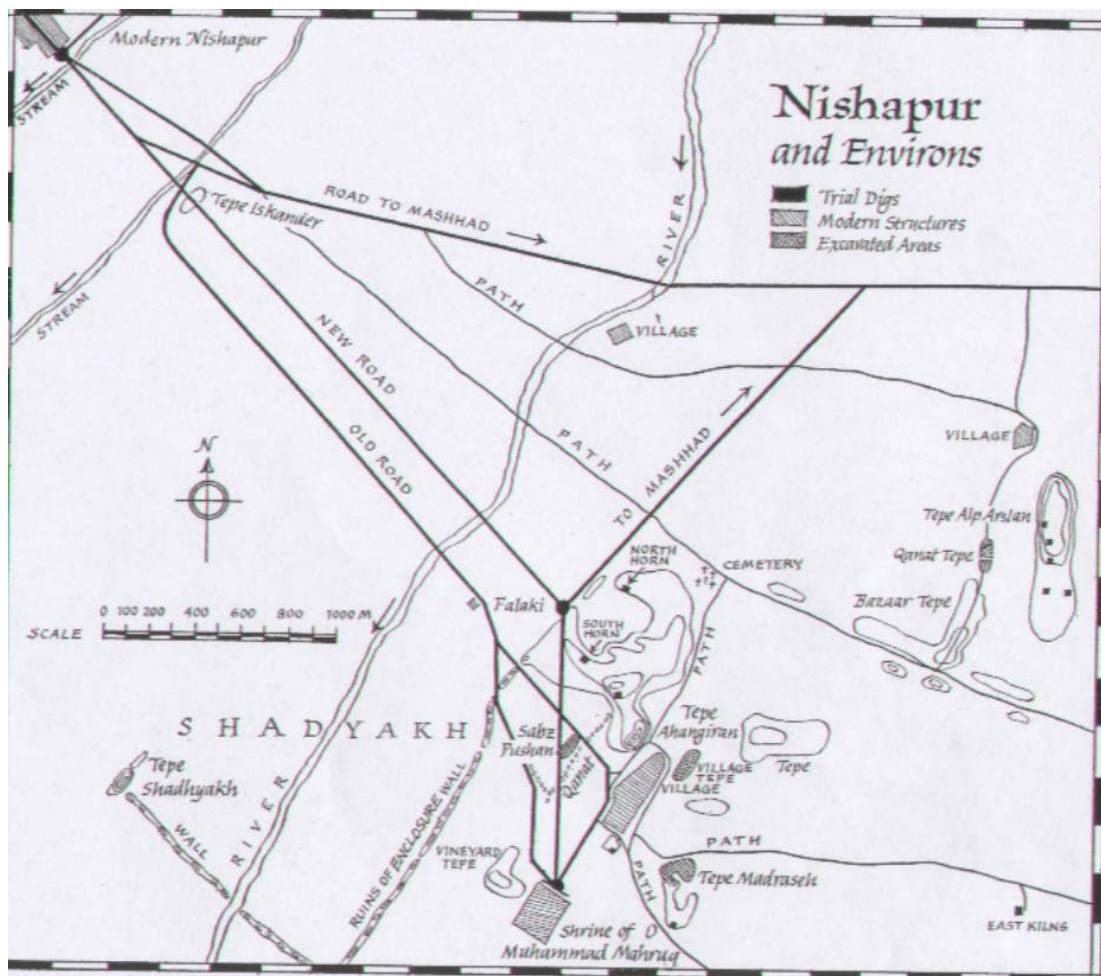
2506- G. Cornu, *Atlas du Monde Arabo Islamique*, Leyden 1985 ; Recep Uslu, *Hicri I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi* (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1997.

2507

Ek : 2

2507- G. Cornu, *Atlas du Monde Arabo Islamique*, Leyden 1985 ; Recep Uslu, *Hicri I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi* (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1997.

2508

Ek : 3

2509

Ek : 4

2509-Charles Kyrle Wilkinson, *Nishapur (Pottery of The Early Islamic Period)*, s. XXX.

2510

Ek : 5

2510- Charles Kyrle Wilkinson, *Nishapur (Pottery of The Early Islamic Period)*, s. XXXI.

2511

Ek : 6

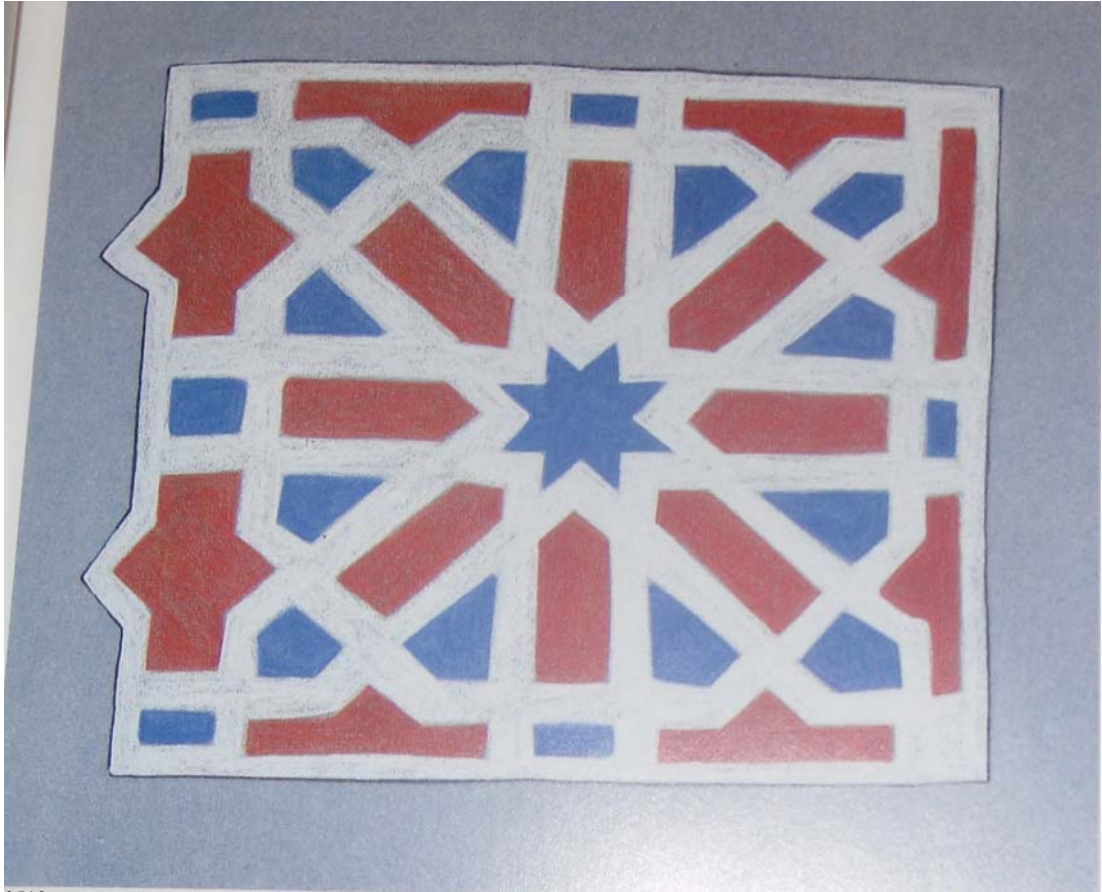
2511-Charles Kyrle Wilkinson, *Nishapur (Pottery of The Early Islamic Period)*, s. XXXIII.

2512

Ek : 7

2512- Charles K. Wilkinson, *Nishapur, Some Early Islamic Buildings and Their Decoration*, New York 1986, s. 228.

2513

Ek : 8

2514

Ek : 9

2513- Charles K. Wilkinson, *Nishapur, Some Early Islamic Buildings and Their Decoration*, s. 37.

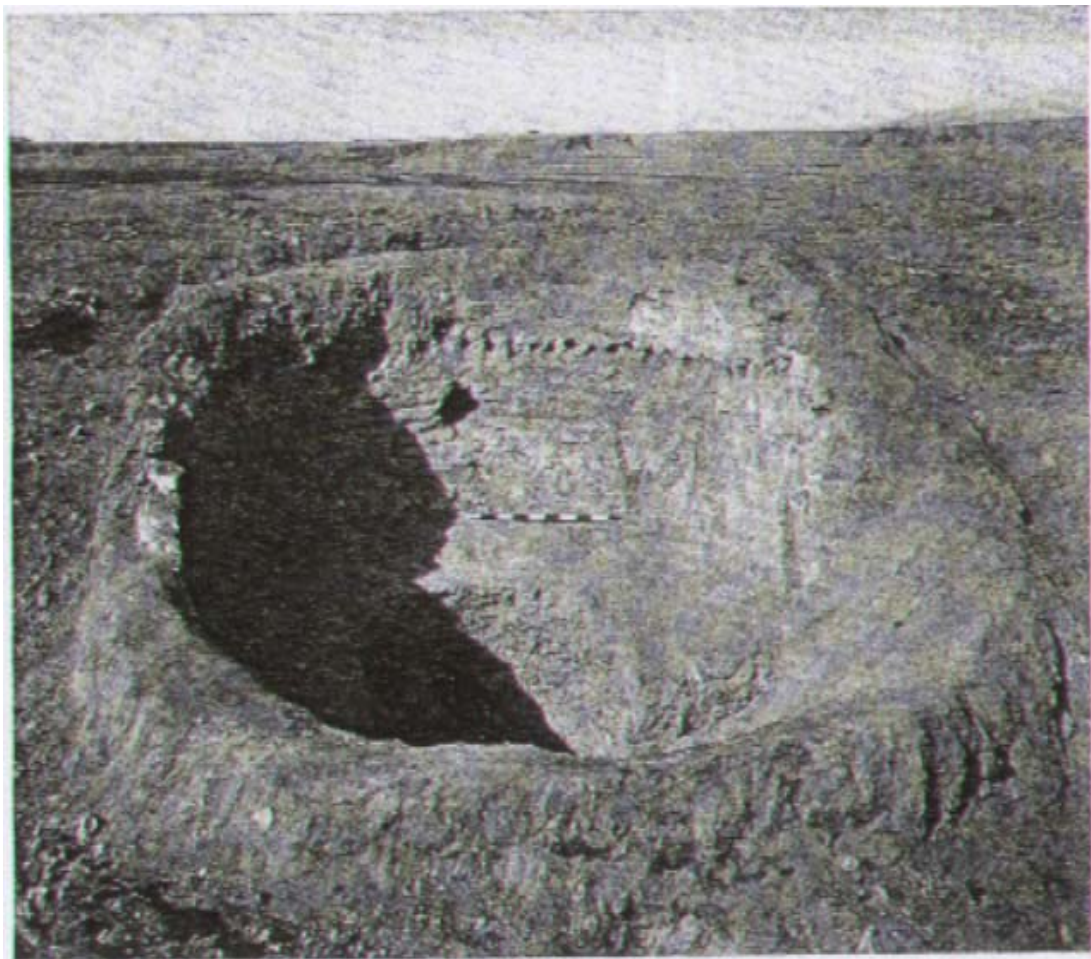
2514- Charles K. Wilkinson, *Nishapur, Some Early Islamic Buildings and Their Decoration*, s. 37.

2515

Ek : 10

2515- Charles K. Wilkinson, *Nishapur, (Pottery of the Early Islamic Period)*, s. xxxvi.

2516

Ek : 11

2516- Charles K. Wilkinson, *Nishapur, (Pottery of the Early Islamic Period)*, s. xxxvii.

2517

2518

Ek : 12

2517-<http://www.parscoins.com/itemdetail.asp?type=S&item=7768> 16 / 04 / 2009.

2518-<http://www.parscoins.com/itemdetail.asp?type=S&item=7766> 16 / 04 / 2009.

2519

Ek : 13

2519-Hüseyin Ali, Beyhaki, "Clothing of Khorasan", Encyclopaedia Iranica, V, s. 834.

2520

Ek : 14

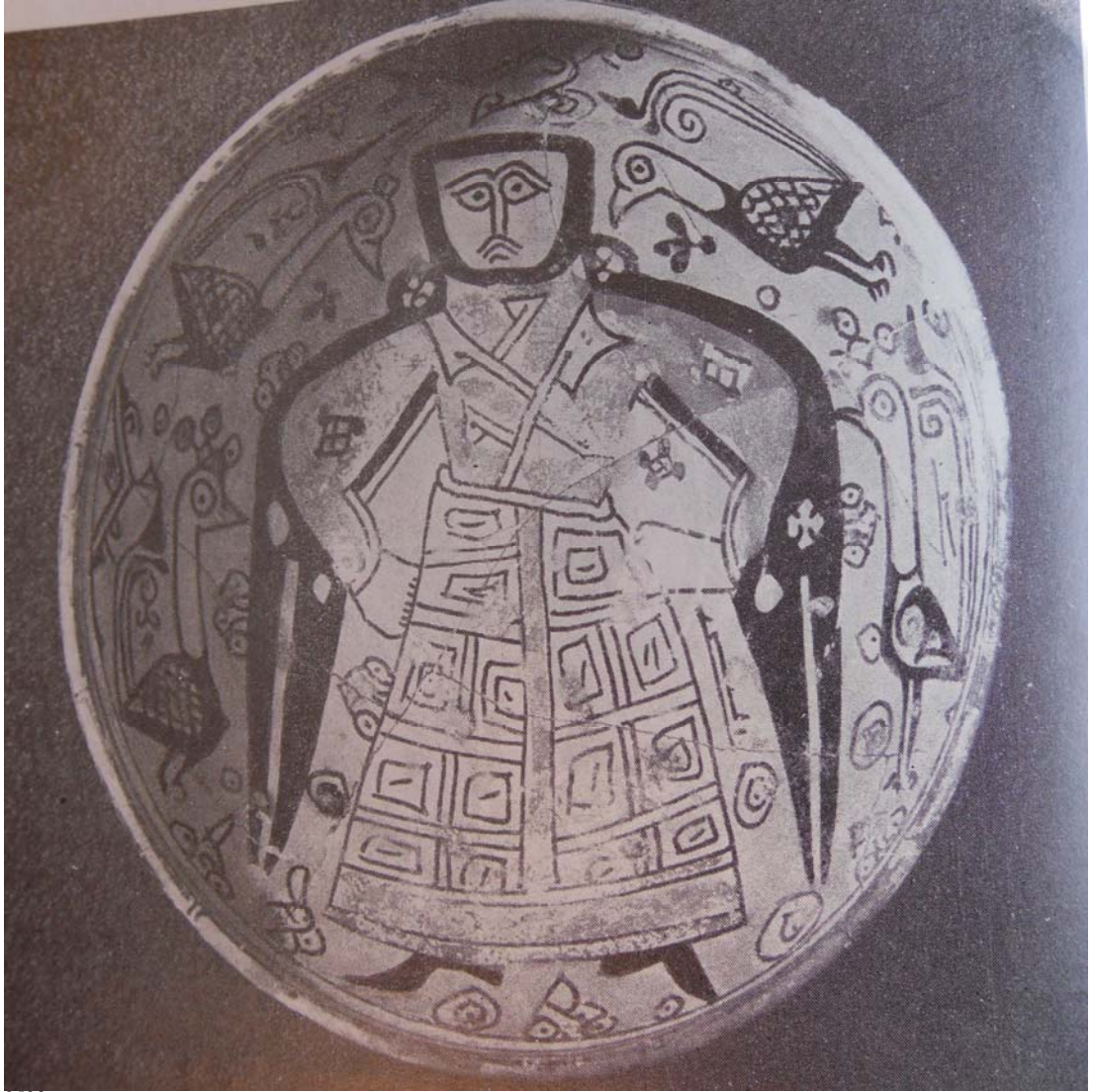
2520-Eleanor Sims, " In Persia From The Arab Conquest To The Mongol Invasion ", Encyclopaedia Iranica, V, s. 767.

2521

Ek : 15

2521-Hüseyin Ali Beyhaki, "Clothing of Khorasan", Encyclopaedia Iranica, V, s. 833.

2522

Ek : 16

2522- Charles K Wilkinson, "Christian Remains From Nishapur", *Forschungen Zur Kunst Asiens* (in Memoriam Kurt Erdmann), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk ve İslam Sanatı Kürsüsü, İstanbul 1969, s. 84.

2523

Ek : 17

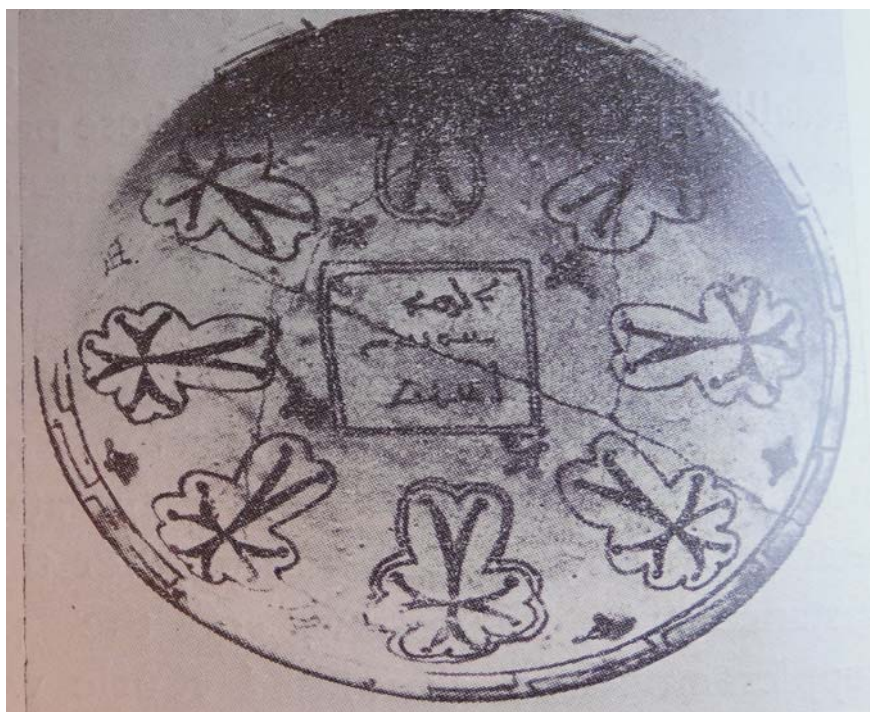
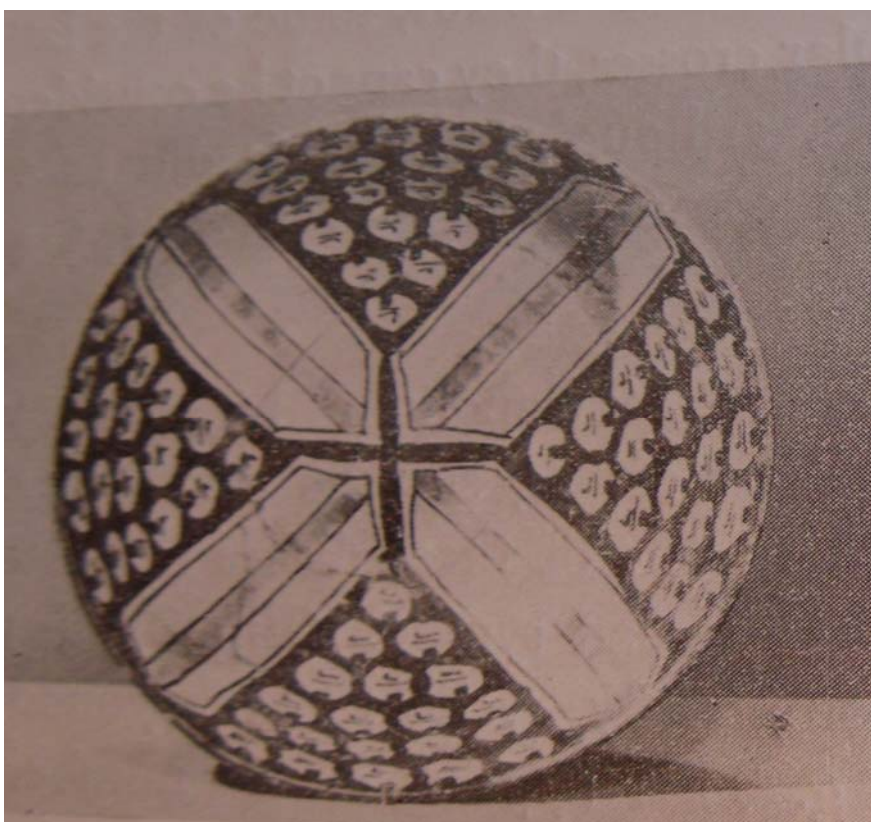
2523- Eleanor Sims, " In Persia From The Arab Conquest To The Mongol Invasion ", Encyclopaedia Iranica, V, s. 766.

2524

Ek : 18

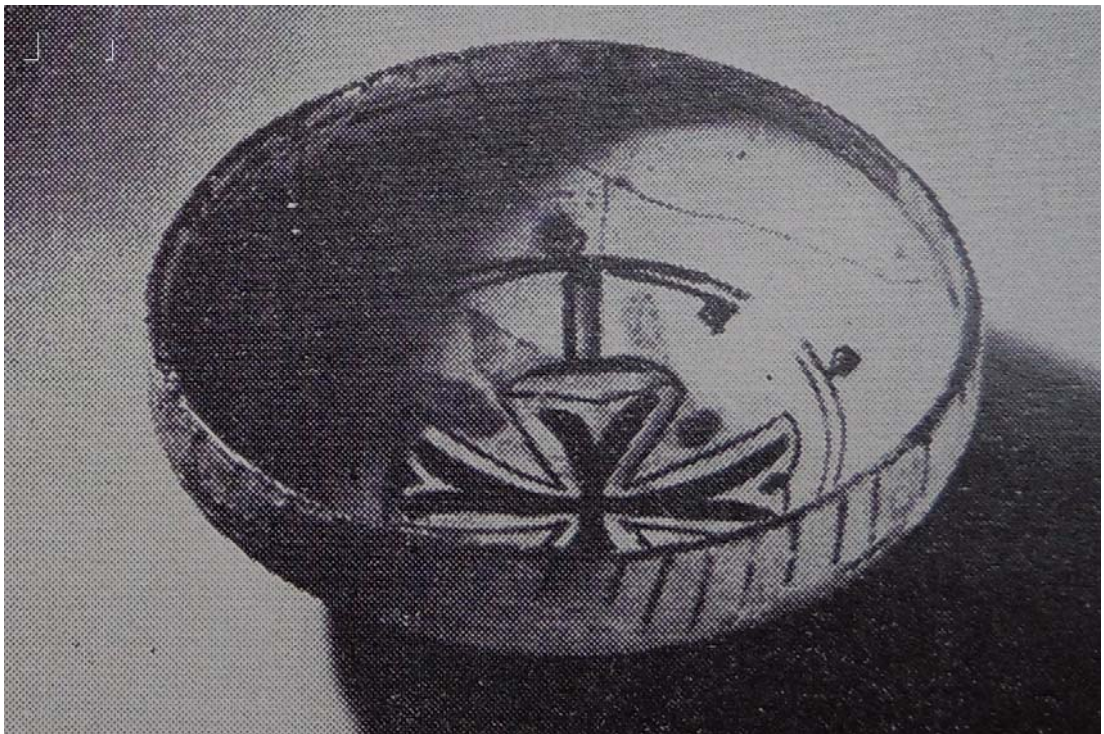
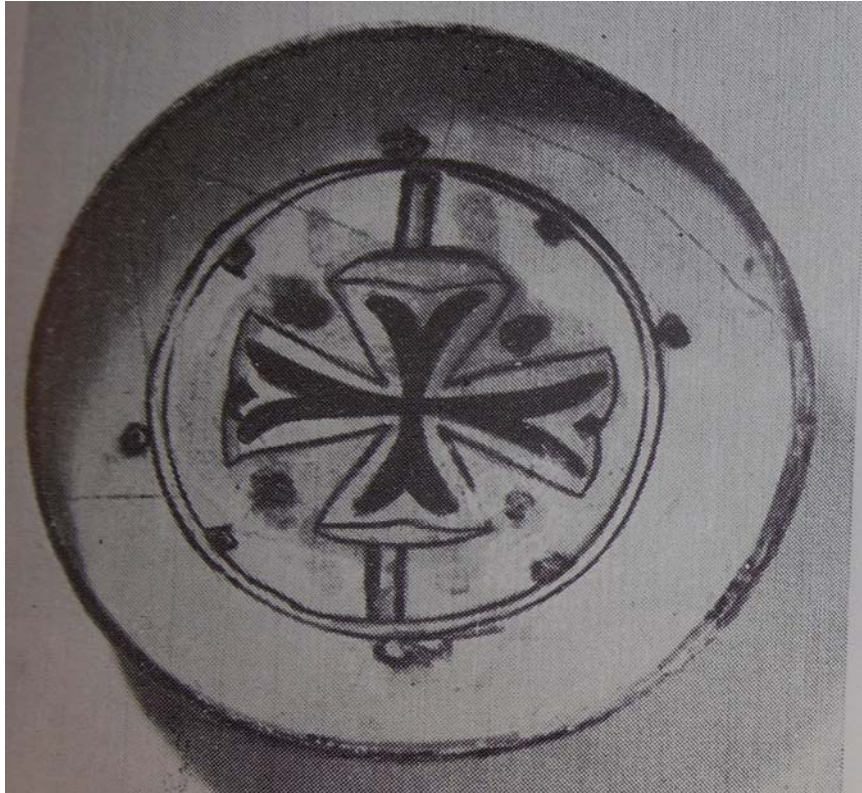
2524-Wilkinson, Charles K., " Christian Remains From Nishapur ", s. 80.

2525

Ek : 19

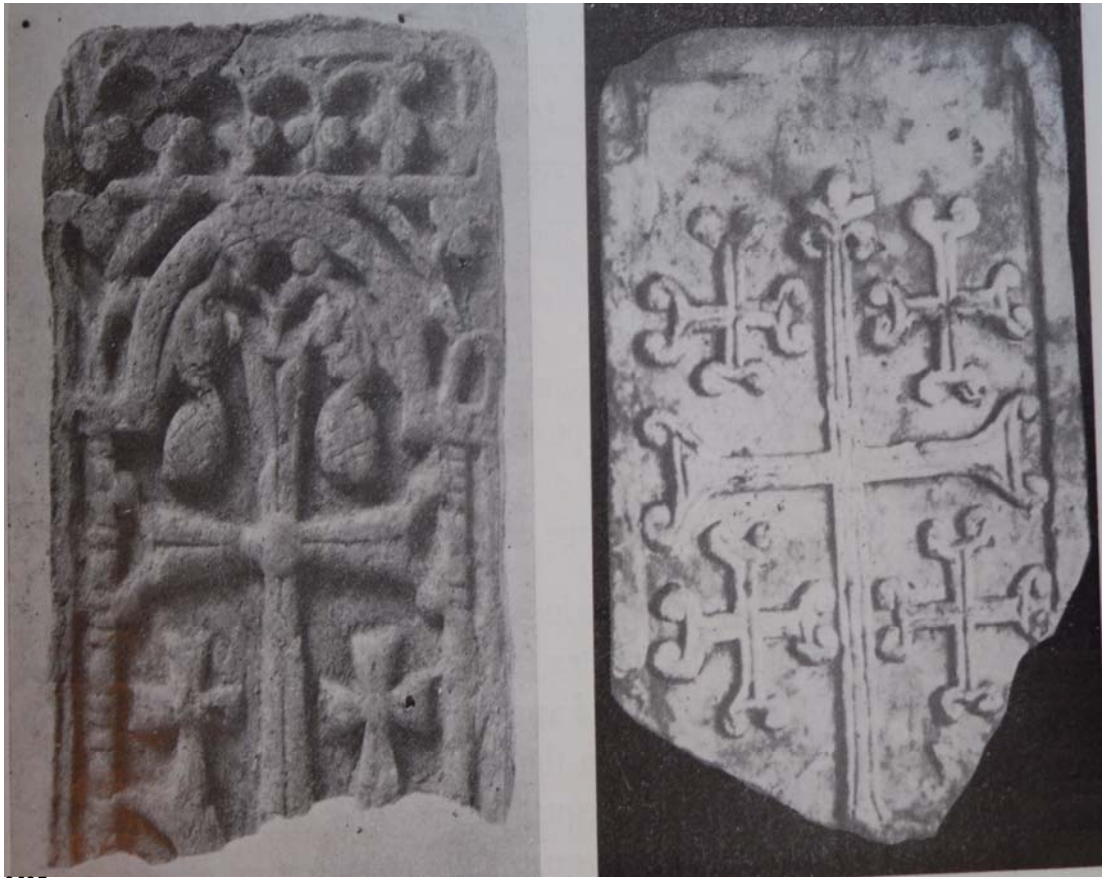
2525- Charles K Wilkinson, "Christian Remains From Nishapur", s. 82.

2526

Ek : 20

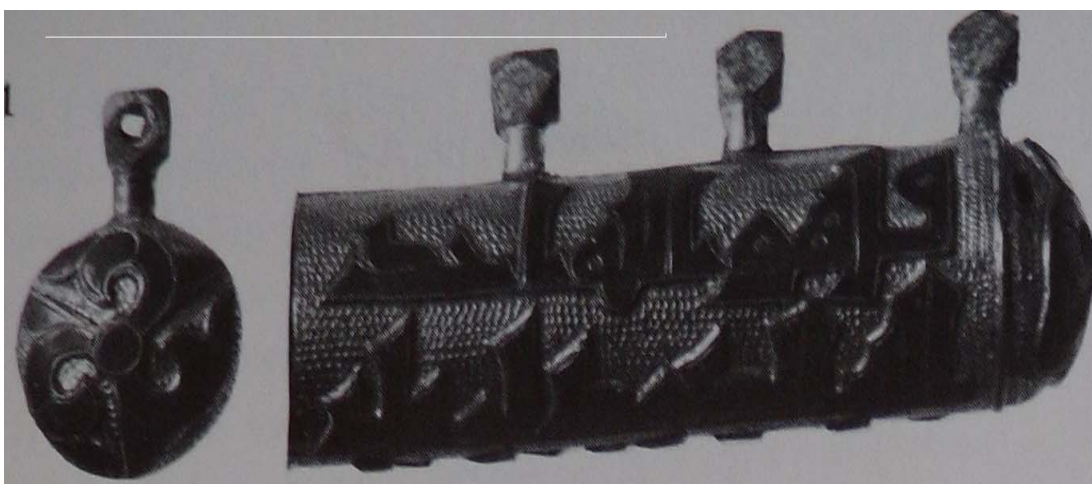
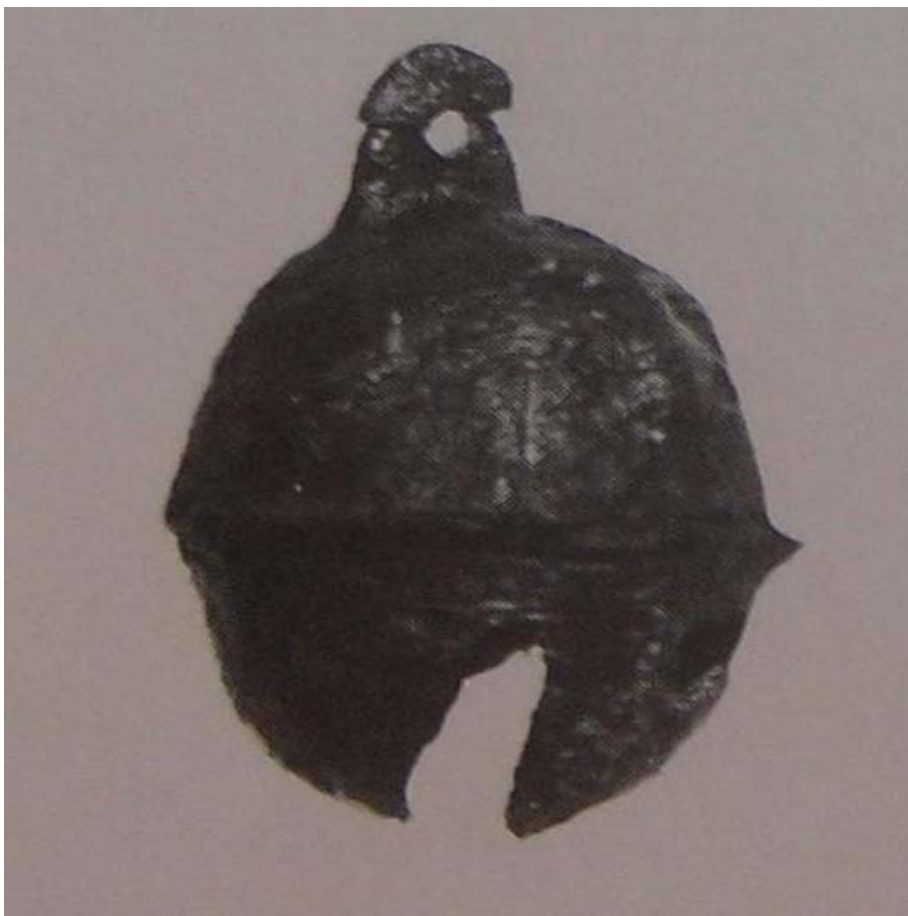
2526- Charles K. Wilkinson,, " Christian Remains From Nishapur ", s. 83..

2527

Ek : 21

2527- Charles K. Wilkinson, " Christian Remains From Nishapur ", s. 85.

2528

Ek : 22

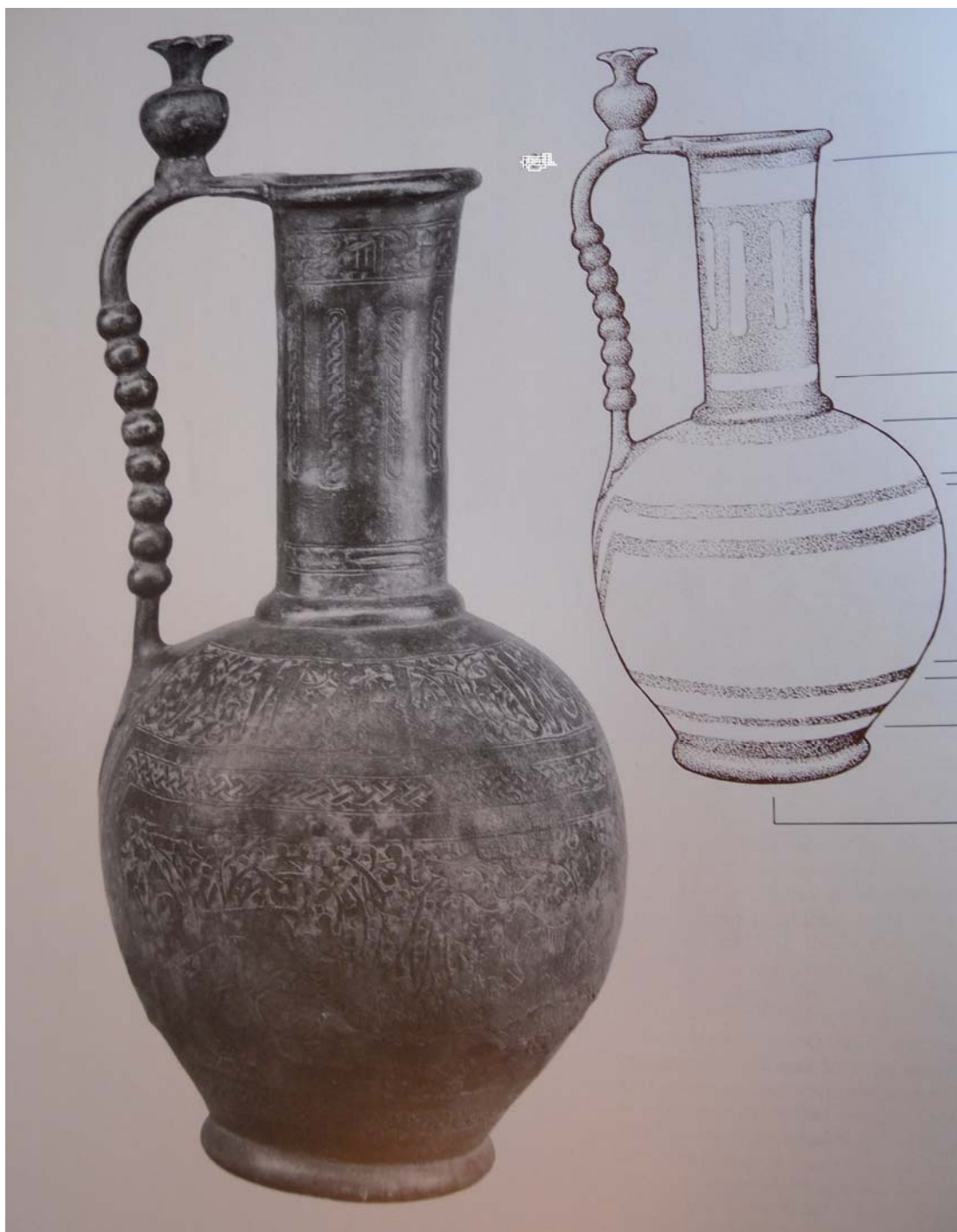
2528-James W. Allan, *Nishapur : Metalwork of The Early Islamic Period*, Newyork 1982, s. 60.

2529

Ek : 23

2529- James W. Allan, *Nishapur : Metalwork of The Early Islamic Period*, s. 69.

2530

Ek : 24

2530- James W. Allan, *Nishapur : Metalwork of The Early Islamic Period*, s. 82.

2531

Ek : 25

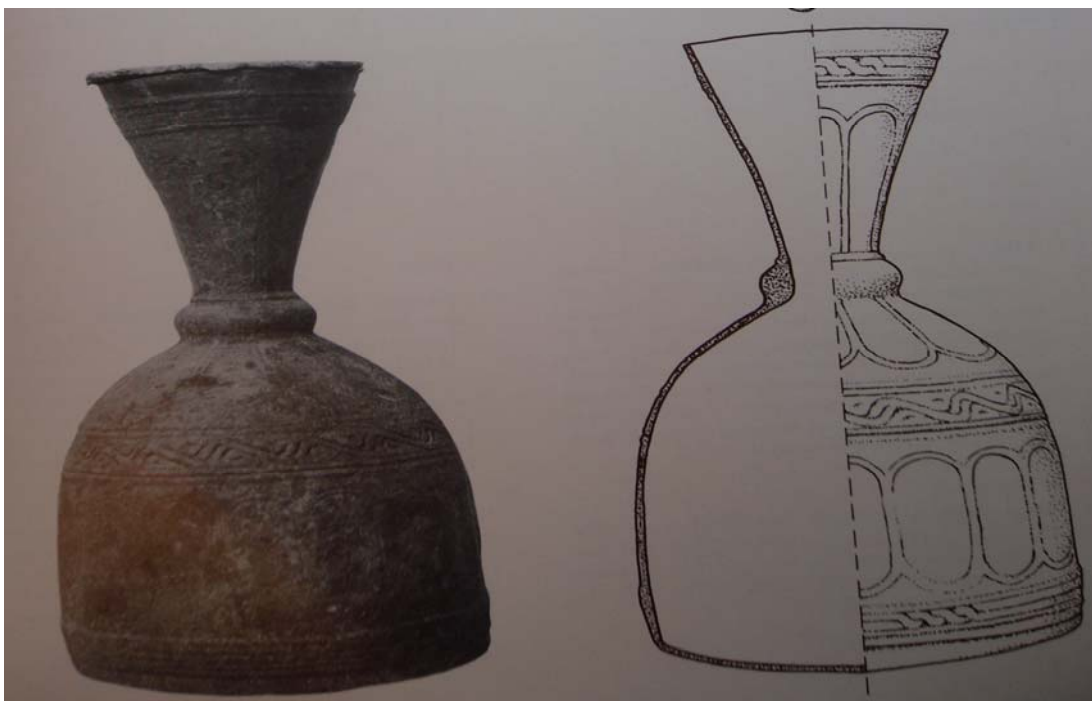
2531-James W. Allan, *Nishapur : Metalwork of The Early Islamic Period*, s. 87.

2532

EK : 26

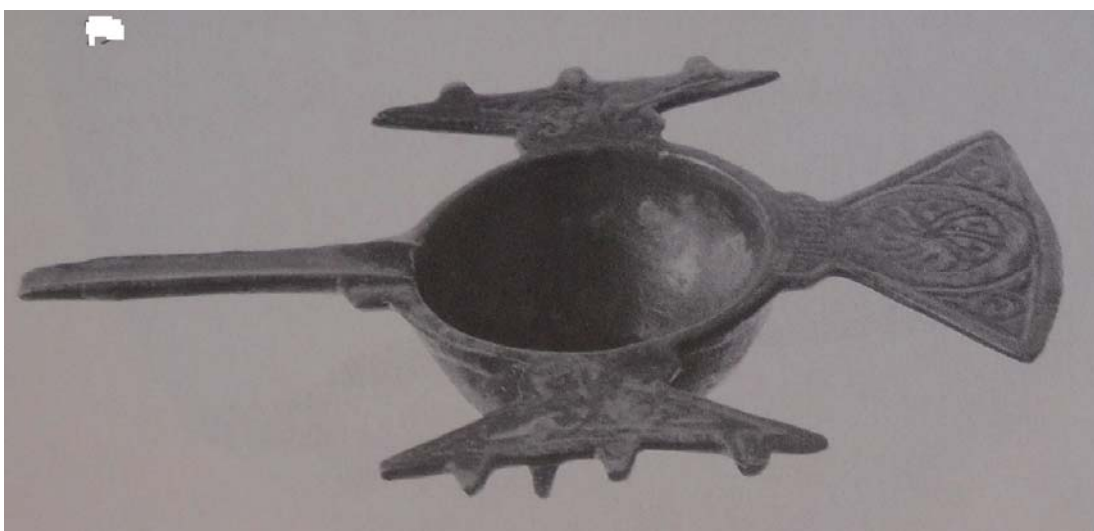
2532-James W. Allan, *Nishapur : Metalwork of The Early Islamic Period*, s. 73, 86.

2533

EK : 27

2533-James W. Allan, *Nishapur : Metalwork of The Early Islamic Period*, s. 76-77.

2534

EK : 28

2534-James W. Allan., *Nishapur : Metalwork of The Early Islamic Period*, s. 73, 74, 77.